

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अथास्याश्छान्दोग्योपनिषदः पुस्तकानि यैः परहितैकतया
संस्करणार्थं प्रदत्तानि तेषां नामादीनि कृतज्ञतया पुस्त-
कानां संज्ञाश्च प्रकाशयन्ते ।

- क) इति संज्ञितम्—मूलम् सभाष्यं टीकोपेतं च, कलिकातानगरस्थमुद्रणालये
मुद्रितं, कैलासवासिनां देव इत्युपाह्वानां पुण्यपत्तननिवा-
सिनां वे० शा० सं० बालशास्त्रिणाम् ।
- ख) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकोपेतं च, करवीरपुरनिवासिनां वे०
शा० सं० रा० रा० श्रीमतां गुरुमहाराजानाम् । लेखन-
कालः संवत् १८४७ ।
- ग) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकोपेतं च, इन्द्रपुरनिवासिनां किचे
इत्युपाह्वानां श्रीयुतानां रा० रा० भाऊसाहेब बाळसा-
हेव इत्येतेषाम् ।
- घ) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं, करवीरपुरनिवासिनां वे० शा० सं० रा०
रा० गुरुमहाराजानाम् ।
- ङ) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं, पुण्यपत्तननिवासिनां कैलासवासिनां फडणी-
स इत्युपाह्वानां रा० रा० मोरोबादादा इत्याख्यानम् ।
- च) इति संज्ञितम्—भाष्यं, कैलासवासिनां पुण्यपत्तननिवासिनां श्रीयुतानां
पटवर्धन इत्युपाह्वानां रा० रा० बाळसाहेब इत्या-
ख्यानम् ।
- छ) इति संज्ञितम्—टीका, पुण्यपत्तननिवासिनां कै० श्री० र० र० चण्डी-
साहेव पटवर्धन इत्येतेषाम् ।
- ज) इति संज्ञितम्—मूलं, पुण्यपत्तननिवासिनां श्री० रा० रा० भाऊसाहेव
नगरकर इत्येतेषाम् । लेखनकालः शके १७०५ ।
- झ) इति संज्ञितम्—मूलं, साठे इत्युपाह्वानां वे० शा० सं० रा० रा० नील-
कण्ठशास्त्रिणां पुण्यपत्तननिवासिनाम् ।
- ञ) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकोपेतं च, बडलीग्रामनिवासिनां चिद-
म्बरदीक्षितकुलोत्पन्नानां श्री० वे० शा० सं० रा० रा०
मार्तण्डदीक्षितानाम् । लेखनकालः शके १७८१ ।

- (ट) इति संक्षिप्तम्—मूलं सभाष्यम् टीकोपेतं च, वटोदरनिवासिनां पटवर्धनो-
पाह्वानां श्री० रा० रा० कृष्णराव भीमाशंकर इत्येतेषाम् ।
- (ठ) इति संक्षिप्तम्—मूलं सभाष्यम् उज्जयिनीक्षेत्रनिवासिनां वे० शा० रा० रा०
सोराटीबुवा इत्येतेषाम् । लेखनकालः संवत् १८६० ।
- (ड) इति संक्षिप्तम्—भाष्यं, दक्षिणापथवर्तिविद्यालयग्रन्थसंग्रहालयस्थं डाक्टर
इत्युपपदधारिभिर्भाण्डारकरोपाह्वै रामकृष्ण गोपाल
इत्येतेर्दत्तम् ।
- (ढ) इति संक्षिप्तम्—भाष्यम्, एतदपि दक्षिणापथवर्तिविद्यालयस्थमेव तैरे-
वदत्तम् ।
- (ण) इति संक्षिप्तम्—भाष्यं, सटीकम् अष्टेग्रामनिवासिनां लिमये इत्युपाह्वानां
रा० रा० गोविन्दशर्मणाम् ।
- (त) इति संक्षिप्तम्—मूलम् रा० रा० महादेव विमणाजी आपटे इत्येते-
षाम् । लेखनकालः संवत् १७३६ ।
- (थ) इति संक्षिप्तम्—मूलम् पुष्पपत्तननिवासिनां कै० रा० रा० नारायण
बाबाजी जोशी इत्येतेषाम् ।

सामवेदीयच्छान्दोग्योपनिषत् ।

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

अथ श्रीमच्छंकरभगवत्पादनिरचितं भाष्यम् ।

ॐ तस्मद्ब्रह्मणे नमः ।

ओमित्येतदक्षरमित्याद्यष्टाध्यायी छान्दोग्योपनिषत् । तस्याः संक्षेपतोऽर्थजिज्ञासुभ्य ऋजुविवरणमल्पग्रन्थमिदमारभ्यते ।

अथाऽऽनन्दगिरिकृता टीका ।

नमो जन्मादिसंबन्धबन्धविध्वंसहेतवे ।

हरये परमानन्दवपुषे परमात्मने ॥ १ ॥

नमस्त्रयन्तसद्गोहसरसीरुहभानवे ।

गुरवे परपक्षीषध्वान्तध्वंसपटीयसे ॥ २ ॥

छन्दोगानामुपनिषद्देवं व्याचिरुयामुर्भंगान्भाष्यकारश्चिकीर्षितग्रन्थपरिसमाप्तिप्रचयपरिपन्थिदुरितनिवर्हणसिद्धचर्चमौकारोच्चारलक्षणं मङ्गलाचरणं संपादयन्व्याख्येयस्वरूपं दर्शयति । ओमित्येतदिति । व्याख्यानं सप्रयोजनं प्रतिजानीते । तस्या इति । ननु शारीरके भूय.सु प्रदेशेषु विस्तरेण व्याख्यातत्वाद्मुष्य भाष्यं किमिति संपत्त्वारभ्यते^१ तत्राऽऽह । संक्षेपत इति । विस्तरेण व्याख्यातत्वेऽपि संग्रहतो व्याख्यानमस्याः संपणीयते विस्तृतस्य संक्षिप्य ग्रहणे सुग्रहत्वादित्यर्थः । किंच न चेयं यथापाठक्रमं व्याख्याता । प्रकृते तु पाठक्रममतिक्रम्य व्याख्यायते तद्युक्तमिदं भाष्यमित्याह । ऋजुविवरणमिति । ऋजु पाठक्रमानुसारि विवरणमर्थेऽस्फुटीकरणं प्रकृतोपनिषदो यस्मिन्भाष्ये^२ तत्तथेति यावत् । अथ पाठक्रममाश्रित्यापि द्राविडं भाष्यं प्रणीतं तत्किमनेनेत्याशङ्क्याऽऽह । अल्पग्रन्थमिति । तथाऽपि विशिष्टाधिकार्यभावे कथमिदमारभ्यते तत्राऽऽह । अर्थजिज्ञासुभ्य इति । ये हि मुमुक्षवोऽस्या विशिष्टमर्थं जिज्ञासन्ते तेभ्यो भाष्यमिदं प्रस्तूयते । तथा च विशिष्टाधिकारिसंभवे तदारम्भः संभवति । तस्य च प्रकृतोपनिषदर्थपरिज्ञानमवान्तरफलं तद्वारा कैवल्यं परमं फलमिति भावः ।

तत्र संबन्धः । समस्तं कर्माधिगतं प्राणादिदेवताविज्ञानसहितमर्वि-
रादिमार्गेण ब्रह्मप्रतिपत्तिकारणम् । केवलं च धूमादिमार्गेण चन्द्रलो-
कमतिपत्तिकारणम् । स्वभावप्रवृत्तानां च-मार्गद्वयपरिश्रष्टानां कष्टाऽ-
धोगतिरुक्ता ।

न चोभयोर्मार्गयोरन्यतरस्मिन्नपि मार्गं आत्यन्तिकी पुरुषार्थसिद्धि-

ननु कर्मविशेषत्वादुपनिषदस्तद्वाख्यानेनैव कृतव्याख्यानत्वात्पिष्टपिष्टिसद्भा-
रकृतं तद्वाच्येणेत्याशङ्क्य शेषशेषित्वे ममाणाभावान्मेवमित्यभिप्रेत्य पूर्वोत्तरकाण्डयो-
रियत्पूर्वोपरभावमयुक्तं संबन्धं प्रतिजानीते । तत्रेति । तस्या व्याख्येयत्वेन प्रस्तुता-
या उपनिषदः कर्मकाण्डेन सह संबन्धोऽभिधीयत इत्यर्थः । कोऽसावित्यपेक्षायां तद-
भिव्यक्त्या कर्मकाण्डार्थमनुवदति । समस्तमिति । विहितं प्रतिपिद्धं च कर्म पूर्वस्मि-
न्काण्डे प्रतिपन्नमित्यर्थः । तत्रे हि विहितं समुचितमसमुचितं चेति द्विविधमित्यङ्गी-
कृत्य समुचितस्य फलमनुवदति । मार्गोऽपीति । प्राणश्चापिश्वेत्याद्या देवता तद्विज्ञानं
तदुपामर्शं तेन समुचितमग्निहोत्रादि कर्माधिप्राप्त्युपलक्षितेन देवयानेन पथा कार्यब्रह्म-
मार्गी कारणं न तु ब्रह्ममार्गी तस्य गन्तव्यत्वाभावात्कार्यस्यैव गन्तव्यत्वाया वादर्य-
विकरणे राद्धान्तवत्त्वात् । तस्मान्न समुचितं विहितं कर्म परमपुरुषार्थहेतुरित्यर्थः ।
वस्यैवासमुचितस्य फलमाह । केवलं चेति । विहितस्य गतिमुक्त्वा प्रतिपिद्धस्य ग-
तिमाह । स्वभावेति । स्वभावेन शास्त्रापेक्षामन्तरेण प्रकृतिवशादेव प्रवृत्ता गणेश्वेष्टा-
रसिकास्तेषां कर्मज्ञानाभावाद्देवयाने पितृयागे च पथ्यनधिकृत्तानामवोगतिस्तिर्यगवस्था
क्षुद्रजन्तुलक्षणाऽपुनरावृत्तिर्दुर्लभा* वाक्येन ।

अन्यतरस्मिन्वाऽधिकृतानां परैवः पुरुषार्थः सेत्स्यति । शुक्लकृष्णे गती लोके ज-
गतः शाश्वते मते इति स्मृत्या तयोर्नित्यफलत्वमतिपत्तेरत आह । न चोभयोरित्या-
दि । ननु मार्गद्वयभ्रष्टानां पुरुषार्थाभावेऽपि द्वयोः पथोरन्यतरस्मिन्वा भविष्यतीति
चेत्तत्र न तान्देवयानपथि निमित्ते निरविशयपुरुषार्थसिद्धिः । इमं मानवमावर्तं नाऽऽव-
र्तन्ते वेपामिह न पुनरावृत्तिरित्यत्रेवमिहेति विशेषणादेकया व्याख्यानवृत्तिमिति स्मृताव-
नावृत्तेरेवन्कन्यविषयात्पात्कल्पान्तरेऽप्यनावृत्तावपि विशेषणानर्भक्यात्र । नापि पितृ-
यौगपथि निरविशयपुरुषार्थसिद्धिः । एवमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते । अन्यथा वर्तते पुन-
रिति चन्द्रस्थलस्त्रलनावगमात् । तस्मान्न कर्मवशादात्यन्तिकपुरुषार्थमाप्तिरित्यर्थः ।

* अत्रेत्यो. गणेश्वेष्टेण न न तानीपानि क्षुद्राण्यसङ्घातार्त्तानि भूतानि भवन्ति जायस्य त्रिपस्ते-
स्येत्तनुमिषि स्थानमिगनेन वाक्येनोक्तव्यन्वयः ।

१ क. ख. 'वाग्यादि' । २ क. ग. घ. च. 'इत्येकशः' । ३ क. ग. 'योरपि मार्ग' । ४ ख. ल.
'नुदवति' । ५ ख. ग. छ. 'अ रि' । ६ क. 'भमही' । ७ क. 'वाग्यादि' । ८ ख. ग. छ. 'तानां ग' ।
९ क. छ. 'तिर्दुर्ल' । १० क. 'दिनमेवपि' । ११ क. 'रमपु' । १२ क. 'दिना' । १३ क. ग. छ. 'यागेषां' ।

रित्यतः कर्मनिरपेक्षमद्वैतात्मविज्ञानं संसारगतित्रयहेतूपमर्देन वक्तव्यमित्युपनिषदारभ्यते ।

न चाद्वैतात्मविज्ञानादन्यत्राऽऽत्यन्तिकी निःश्रेयसप्राप्तिः । वक्ष्यति हि । अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति । विपर्यये च स स्वराद्भवतीति ।

एवमनूय कर्मफलं फलितं संबन्धमाह । इत्यत इति । उक्तरीत्या कर्म यतो न निरविशयपुरुषार्थहेतुरतः ससाधनार्त्कर्मणस्त्वत्फलाच्च विरक्तस्य निरविशयपुरुषार्थं का-
दक्षतस्त्वसाधनं केवलमात्मज्ञानं संसारान्वर्तुतपूर्वोक्तगतित्रयहेतुर्म तद्हेतुनिराकरणेन वक्तव्यमित्यभिप्रायेणोपनिषदेपाऽऽरभ्यते । न हि कर्मानुष्ठानात्पुमर्थो निरविशयो लभ्यते । तस्य तद्यथेहेत्यादौ क्षय्येणुफलत्वश्रुतेः । तथा चेश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठित-
शुभकर्मवशाद्गुणजावद्बुद्धबुद्धेर्विरक्तस्य मुमुक्षोर्भोक्षसाधनज्ञानार्थोऽयमुपनिषदास्म इति हेतुहेतुमद्भावः संबन्ध इत्यर्थः ।

ननु मोक्षार्थो न प्रवर्तेत एव काम्यनिषिद्धयोः । नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवाय-
जिंहासयेति बृद्धैरुक्तत्वात्काम्यनिषिद्धे वर्जनीये नित्यनैमित्तिके च कृत्वा व्यवस्थितस्य मुमुक्षोर्वैर्मानन्देहपावे पुनर्देहान्तरग्रहे हेत्वभावाद्नायामसिद्धा ज्ञानादृतेऽपि मुक्तिरि-
ति कथं तादर्थ्येनोपनिषदारभ्यते तत्राऽऽह । न चेति । न हि त्वदुत्प्रेक्षितो मोक्षो-
पायो विना प्रमाणं प्रकल्प्यते । न च पौरुषेयं वाक्यं मूलप्रमाणमन्तरेण प्रमाणम् । न चात्र श्रुतिस्मृती प्रत्यक्षादि वा मूलमालोच्यते । समवति च यथावर्णितचरितस्यापि कर्मशेषवशाद्देहान्तरं न चेकभक्तिकः कर्माशयः । तद्य इह रमणीयचरणास्त्वतः शेषेणेत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधात्समादात्मज्ञानादेव मुक्तिरिति भावः । अद्वैतात्मज्ञानविधुराणां भेदज्ञानभाजा कर्मानुष्ठाधिनां क्षय्यफलशालित्वे वाक्यशेषं प्रमाणयति । वक्ष्यति हीति । अद्वैतात्मोपदेशानन्तर्यमथशब्दार्थः । ये पुनरनुपासितगुरवस्त्वदुपदेशशून्या यथामति यथोक्तादद्वैतादन्यथा द्वैतमेव तत्र दिदन्वि ते परतन्त्राः सन्तो रागादिना कर्मानुविष्टन्तो विनाशिकलशालिनः स्युरिति श्रुत्यर्थः । अद्वैतात्मज्ञानादात्यन्तिकपु-
रुषार्थसिद्धिरित्यत्रापि वाक्यशेषमनुकूलयति । विपर्यये चेति । चकारात्क्रियापद-
मनुरुच्यते । स हि विद्वान्विद्यया निरस्तान्निद्यादिमलः स्वपरिज्ञानात्स्वयमेव परमात्मा भवति । भेदप्रतिपत्तिहेतोरुच्छिन्नत्वादित्यर्थः ।

भेदनिष्ठानां कर्मिणां पुरुषार्थो निरविशयो न भिष्यति । अद्वैतनिष्ठानां तु कर्म

तथा द्वैतविषयावृताभिसंधस्य बन्धनं तरकररूपेय तप्तपरशुग्रहणे
बन्धदाहभावः संसारदुःखप्राप्तिश्चेत्युक्त्वाऽद्वैतात्मसत्त्वाभिसंधस्यातस्कर-
रस्येव तप्तपरशुग्रहणे बन्धदाहाभावः संसारदुःखनिवृत्तिर्भोक्षश्चेति । अत
एव न कर्मसहभान्पद्वैतात्मदर्शनम् ।

क्रियाकारकफलभेदोपमर्देन सदेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं सर्वमित्येवमा-
दिवाक्यजनितस्य बाधकप्रत्ययानुपपत्तेः । कर्मविधिप्रत्यय इति चेत् । न ।

त्यजन्तं पुमर्थः सेत्स्यकीत्सञ्च वाक्यशेषस्थं लिङ्गं दर्शयति । तथेत्यादिना । द्वैतमेव
विषयस्तस्मिन्वाचारम्भणेश्रुतेरनृतेऽभिमंथा यस्याभिमंथा सत्यत्वाभिमानस्यस्य बन्धनं
परमानन्दस्याऽऽविर्भावराहित्यं ससारात्मवस्य दुःखस्य प्राप्तिश्च । यथा वस्तुतस्तस्कर-
स्य नाहं तस्करोऽस्मीति मिथ्येनाभिर्मान्यमानस्य परिशोधनार्थं तप्तपरशोर्ग्रहणे दाहो
बन्धनं दुःखप्राप्तिश्च प्रवीयते । तथैव द्वैताभिनिवेशवतोऽपीति प्रथममुक्त्वा वस्तुतोऽत-
स्करस्य परैरारोपितवस्करत्वस्य परिशुशुरसया तप्तपरशुग्रहणे दाहाद्यभाववद्वैताभावोप-
लक्षिते प्रत्यगात्मनि परमार्थमत्येऽभिमानवतोऽद्वैताच्च व्यावृत्तचित्तस्थानर्थध्वंसो निरति-
शयानन्दाविर्भावश्चेति यथोक्तार्थानुरोधेनाग्रे श्रुतिर्वक्ष्यतीति योजना । केवलमात्मज्ञानं
केवल्यहेषुस्वतिसिद्धयर्थमुपनिषदारम्भ इषि स्वपक्षो दाशिव । स्वपूर्यास्तु कर्मममुचित-
मात्मज्ञानं मोक्षसाधनं तादर्थ्येनोपनिषदारम्भ इत्याहुस्तान्प्रत्याह । अत एवेति ।
यत्कृत्वक तदनित्यमितिव्याप्त्यनुपेक्षितेया तद्यथेहेत्यादिश्रुत्या कर्मफलस्यानित्यत्वाव-
गमाद्भवविदाप्रोति परमित्यादिश्रुत्या च ज्ञानफलस्य नित्यत्वसिद्धेर्ज्ञानकर्मणोर्वैदक-
फलत्वाध्यवसायादद्वैतस्याऽऽत्मनो दर्शनं नैव कर्मणा सहै भवितुमुत्सहते । न हि
वैदक्योस्तत्र प्रकाशयोः समुच्चयः संगच्छते । तत्र समुच्चित्तज्ञानार्थत्वेनोपनिषदारम्भ
इत्यर्थः ।

किञ्चिद्वैतात्मज्ञानं स्वमाध्यसिद्धयर्थं वा कर्मपेक्षते स्वभावकविधूननार्थं वा । नाऽऽ-
पः । तस्यासाध्यफलत्वादीति मन्वानो द्वितीय प्रत्याह । क्रियेति । वाक्यजनित-
स्यद्वैतात्मज्ञानस्येति शेषः । तस्य बाधकभावेन तत्परिहारार्थं सहकार्यपेक्षा नास्वी-
त्यर्थः । बाधकप्रत्ययाभावस्यासिद्धिमाशङ्कते । कर्मेति । तद्विषयो विविप्रत्ययो यजे-
वेत्यादिविभिजनितः कर्तव्यवर्तबोधः । स चाऽऽत्मनि कर्तृत्वादिकमाकाङ्क्षन्नकर्माद्या-
त्मज्ञानस्य बाधको भवतीत्यर्थः । कस्याय कर्मविधिरज्ञस्य विदुषो वेति त्रिकल्प्याऽऽद्यं
प्रत्याह । नेत्यादिना । कर्त्रोपाकार प्रमाणनिरपेक्षप्रकृतिप्रसृतं मिथ्याज्ञानं गृह्यतेन
मिथ्याज्ञानेन जनितकर्मफलविषयो रागादिदोषस्तद्वत्तश्च कर्म विधीयते । न हि क-

१ क. 'तिथे' २ क. 'भूमिति यु' ३ क. 'मन्वान' ४ ए दाहे ए' ५ क. ग. 'द्वैतता' ६ क. 'द भाति भ' ७ क. 'पुं क' ८ क. 'तापो' ।

कर्तृभोक्तृस्वभावविज्ञानवतस्तज्जनितकर्मफलरागद्वेषादिदोषवतश्च कर्म-
विधानात् । अधिगतसकलवेदार्थस्य कर्मविधानादद्वैतज्ञानवतोऽपि कर्म-
ति चेत् । न । कर्माधिकृतविषयस्य कर्तृभोक्त्रादिज्ञानस्य स्वाभा-
विकस्य सदेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं सर्वमित्पनेनोपमर्दितत्वात् । तस्मा-
दविद्यादिदोषवत एव कर्माणि विधीयन्ते । नाद्वैतज्ञानवतः । अत एव
हि वक्ष्यति । सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति । ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती-
ति । तत्रैतस्मिन्नद्वैतविद्याप्रकरणेऽभ्युदयसाधनान्युपासनान्युच्यन्ते ।
कैवल्यसंनिवृत्तफलानि चाद्वैतादीपद्विकृतब्रह्मविषयाणि मनोमयः प्राण-

तोऽहमित्यादिमिध्यावियो रागादेश्चामावे कर्म विधातुं शक्यम् । यद्यद्दि कुरुवे जन्तु-
स्तत्तत्कामस्य चेष्टितामिति स्मृतेः । अतोऽज्ञस्य कर्मविधिपक्षे न तत्प्रत्ययो वाप्यकः प्रा-
प्यभावादित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते । अधिगतेति । अधीतस्वाध्यायो हि वैदिके कर्म-
ष्योपक्रियते । अध्ययनं चार्थोपबोधफलमिति भीमांसकमर्थाद्वा । तथा चाध्ययनवतो
ज्ञातसर्ववेदार्थस्य यजेवेत्यादिना कर्मविधानादात्मज्ञानस्यापि कर्माङ्गत्वं गम्यते । न
चाऽऽत्मज्ञानमपवाध्यते । अविरोधदित्यर्थः । न तावदर्थावबोधफलमध्ययनामिति प्रा-
माणिकमक्षरावाप्तिफलं तदिति चाध्येतृमासिद्धं तत्राध्ययनविधिवशेन नाऽऽत्मज्ञानस्य
कर्मविधिसंबन्धः संभवतीति परिहरति । नेति । किंच ममेदं कर्मेति कर्मण्यैश्वर्यं प्रति-
पद्य व्यास्थितं विषयीकृत्य प्रवृत्तस्य कर्त्रापाकारविज्ञानस्य प्रमाणापेक्षामन्तरेण स्व-
भावप्राप्तस्य वाक्योत्प्रेन सम्यग्ज्ञानेनापहृतत्वात्कर्मफलविपर्ययाद्ययोगात्तन्निवृत्त-
स्य कर्मणोऽपि दुरनुष्ठानत्वात्नाऽऽत्मज्ञस्य कर्मोपपात्तिरित्याह । कर्माधिकृतेति । अ-
द्वैतात्मज्ञानस्य कर्मप्रवृत्तिविरोधित्वे फलितमुपसंहरति । तस्मादिति । अज्ञस्य कर्म-
विधिर्न त्वात्मज्ञस्येत्यत्र श्रुतिं संवादयति । अत एवेति । एते त्रयोऽप्याश्रमिणः क-
र्माधिकृता इति यावत् । यथा ब्रह्मचारी गृहस्थो वानप्रस्थश्चेत्येते कर्मिणस्तथा ब्रह्मविदपि
कर्मां चेत्ये प्रथमक्रियेत । पृथक्करणाच्च न यस्य कर्मविधिरिति मत्वोक्तम् । ब्रह्मसंस्थ इति ।
यदि समुच्चयामंभवात्केवलमेवाऽऽत्मज्ञानं कैवल्यसाधनमिति तादर्थ्येनोपनिषदारभ्यते ।
एतत् किमित्यस्यामुपनिषदि त्रिविधान्युपासनान्युपन्यस्यन्ते तत्राऽऽह । तत्रेति । उक्तं-
था रीत्योपनिषदारम्भे सर्वाणि यावत् । म यो वायु दिशां वरसं वेद न पुत्ररोदं रोदि-
तीत्यादीन्यभ्युदयफलान्युपासनानि । कैवल्येन संनिवृत्तफलत्वं नाम क्रममुक्तिफल-
त्वम् । अद्वैतान्निष्पन्नत्वादीपद्विकृतं सगुणं ब्रह्म । कर्मसमृद्धिफलानि कर्मफलमवादि-
शयफलान्युद्गीषाद्युपासनानीत्यर्थः ।

तथा द्वैतविषयावृत्ताभिसंधस्य बन्धनं तस्करस्येव तत्परशुग्रहणे
बन्धदाहभावः संसारदुःखप्राप्तिश्चेत्युक्त्वाऽद्वैतात्मसत्याभिसंधस्यातस्कर-
स्येव तत्परशुग्रहणे बन्धदाहाभावः संसारदुःखनिवृत्तिर्भोक्ष्येति । अत
एव न कर्मसहभाव्यद्वैतात्मदर्शनिम् ।

क्रियाकारफलभेदोपमर्देन सदेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं सर्वमित्येवमा-
दिवाक्यजनितस्य बाधकप्रत्ययानुपपत्तेः । कर्मविधिप्रत्यय इति चेत् । न ।

स्यजतां पुमर्थैः सेत्स्यतीत्यत्र वाक्यशेषसं लिङ्गं दर्शयति । तथेत्यादिना । द्वैतमेव
विषयस्तस्मिन्वाचारम्भर्णश्रुतेरवृत्तेऽभिसंधा यस्याभिसंधा सत्यत्वाभिमानस्य बन्धनं
परमानन्दस्याऽऽविर्भावराहित्यं संसारात्मकस्य दुःखस्य प्राप्तिश्च । यथा वस्तुवस्तस्कर-
स्य नाहं तस्करोऽस्मीति मिथ्यैवाभिमन्यमानस्य परिशोधनार्थं तत्परशुग्रहणे दाहो
बन्धनं दुःखप्राप्तिश्च मर्तीयते । तथैव द्वैताभिविज्ञेयत्वोऽपीति प्रथममुक्त्वा वस्तुतोऽत-
स्करस्य परिराजोपिततस्करत्वस्य परिशुश्रुतसया तत्परशुग्रहणे दाहाद्यभाववद्वैताभावोप-
लक्षिते प्रत्यगात्मनि परमार्थसत्येऽभिमानवतोद्वैताच्च व्यावृत्तचित्तस्यानर्ध्वंसो निराति-
शयानन्दाविर्भावश्चेति यथोक्तार्थानुरोधेनामे श्रुतिर्विषयतीति योजना । केवलमात्मज्ञानं
केवल्यहेतुस्तत्सिद्धयर्थमुपनिषदारम्भ इति स्वपक्षो दर्शितः । स्वयस्यास्तु कर्ममशुचि-
मात्मज्ञानं मोक्षमाधनं तादर्थ्येनोपनिषदारम्भ इत्याहुस्त्वान्प्रत्याह । अत एवेति ।
यत्कृत्वकं वदनित्यमिति व्याप्यनुएहीतेत्या तद्यथेहेत्यादिश्रुत्या कर्मफलस्यानित्यत्वात्-
गमाद्भविदाप्रोति परमित्यादिश्रुत्या च ज्ञानफलस्य नित्यत्वसिद्धेर्ज्ञानकर्मणोर्विरुद्ध-
फलत्वाद्यवसायादद्वैतस्याऽऽत्मनो दर्शनं नैव कर्मणा सह भवितुमुत्सहते । न हि
विरुद्धयोस्तमःप्रकाशयोः समुच्चयः संगच्छते । तत्त समुच्चित्तज्ञानार्थत्वेनोपनिषदारम्भ
इत्यर्थः ।

किंचाद्वैतात्मज्ञानं स्वसाध्यसिद्धयर्थं वा कर्मभिषेते स्वभावकविधुननार्थं वा । नाऽऽ-
द्यः । यस्यासाध्यफलत्वादिति मन्वानो द्वितीयं प्रत्याह । क्रियेति । वाक्यजनित-
स्याद्वैतात्मज्ञानस्येति शेषः । तस्य बाधकाभावेन तत्परिहारार्थं सहकार्यपेक्षा नास्ती-
त्यर्थः । बाधकप्रत्ययाभावस्यासिद्धिमाशङ्कते । कर्मेति । तद्विषयो विविधत्वयो यजे-
वेत्यादिविधिजनितः कर्तव्यवर्ताचोपः । स चाऽऽत्मनि कर्तृत्वादिकमाकाङ्क्षककर्त्रापा-
त्मज्ञानस्य बाधको भवतीत्यर्थः । कस्यायं कर्मविधिरज्ञस्य विदुषो वेति विकल्प्याऽऽद्यं
प्रत्याह । नेत्यादिना । कर्त्रोधाकारं प्रमाणनिरपेक्षप्रकृतिप्रसूतं मिथ्याज्ञानं वदतस्तेन
मिथ्याज्ञानेन जनितकर्मफलविषयो रागादिदोषस्त्वद्वैतश्च कर्म विधीयते । न हि क-

१ क. 'तिये' । २ क. 'कर्मिन् श्रु' । ३ क. 'मन्वान' । ४ ए. इहे ए' । ५ क. ग. 'हेतव' ।
६ क. 'ह मां रि म' । ७ क. 'ये क' । ८ क. 'ताको' ।

कर्तृभोक्त्वस्वभावविज्ञानवतस्तज्जनितकर्मफलरागद्वेषादिदोषवतश्च कर्म-
विधानात् । अधिगतसकलवेदार्यस्य कर्मविधानादाद्वैतज्ञानवतोऽपि कर्म-
ति चेत् । न । कर्माधिकृतविषयस्य कर्तृभोक्त्रादिज्ञानस्य स्वाभा-
विकस्य सदेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं सर्वमित्यनेनोपमादितत्वात् । तस्मा-
दविद्यादिदोषवत एव कर्माणि विधीयन्ते । नाद्वैतज्ञानवतः । अत एव
हि वक्ष्यति । सर्व एते पुष्पलोका भवन्ति । ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती-
ति । तत्रैतस्मिन्नद्वैतविद्याप्रकरणेऽभ्युदयसाधनान्युपासनान्युच्यन्ते ।
केवल्यसंनिकृष्टफलानि चाद्वैतादीपद्विकृतयद्वाविषयाणि मनोमयः प्राण-

तोऽहमित्यादिभिध्याधियो रागादेश्चामावे कर्म विधातुं शक्यम् । यद्यद्दि कुरुते जन्तु-
स्तत्तत्कामस्य चेष्टितामिति स्मृतेः । अतोऽज्ञस्य कर्मविधिर्न तत्प्रत्ययो बाधकः प्रा-
प्यभावादित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते । अधिगतेति । अधीतस्वाध्यायो हि वैदिके कर्म-
ग्याधिक्रियते । अध्ययनं चार्पण्योपफलमिति मीमांसकमर्यादा । तथा चाध्ययनवतो
ज्ञातसर्ववेदार्यस्य यजेतेत्यादिना कर्मविधानादात्मज्ञानस्यापि कर्माङ्गत्वं गम्यते । न
चाऽऽत्मज्ञानमपवाध्यते । अविरोधादित्यर्थः । न तावदर्थावयोपफलमध्ययनमिति प्रा-
माणिकमक्षरावाप्तिकलं तदिति चाध्येतृप्रासिद्धं तत्राध्ययनविधिवशेन नाऽऽत्मज्ञानस्य
कर्मविधिसंबन्धः संभवतीति परिहरति । नेति । किंच ममेदं कर्माति कर्मण्यैश्वर्यं प्राप्ति-
पद्य व्यवस्थितं विषयीकृत्य प्रवृत्तस्य कर्त्तृधाकारविज्ञानस्य प्रमाणापेक्षामन्तरेण स्व-
भावमाप्तस्य वाक्योत्पेन सम्यग्ज्ञानेनापहृतत्वात्कर्मफलविपर्ययरागाद्ययोगासन्निसंबन्ध-
स्य कर्मणोऽपि दुरनुष्ठानत्वात्नाऽऽत्मज्ञस्य कर्मोपपत्तिरित्याह । कर्माधिकृतेति । अ-
द्वैतारमज्ञानस्य कर्मप्रवृत्तिविरोधित्वे फलितमुपसंहरति । तस्मादिति । अज्ञस्य कर्म-
विधिर्न स्वात्मज्ञस्येत्यत्र श्रुतिं संवादयति । अत एवेति । एते त्रयोऽप्याश्रमिणः क-
र्माधिकृता इति यावत् । यथा ब्रह्मचारी गृहस्थो वानस्पश्यश्चेत्येते कर्मिणस्तथा ब्रह्मविदपि
कर्माचेन्न प्रथक्क्रियेत । पृथक्करणाच्च न तस्य कर्मविधिरिति मतोक्तम् । ब्रह्मसंस्थ इति ।
यदि समुच्चयामंभवात्केवलमेवाऽऽत्मज्ञानं केवल्यसाधनमिति तादर्थ्येनोपनिषदारभ्यते ।
हन्त किमित्यस्यामुपनिषदि त्रिविधान्युपासनान्युपन्यस्यन्ते तत्राऽऽह । तत्रेति । उक्त-
या रीत्योपनिषदारम्भे सतीति यावत् । म यो वासुं दिशां वत्सं वेद न पुत्ररोदं रोदि-
वीत्यादीन्यभ्युदयफलान्युपासनानि । केवल्येन संनिकृष्टफलत्वं नाम क्रममुक्तिफल-
त्वम् । अद्वैतानिष्पन्नश्चादीपद्विकृतं सगुणं ब्रह्म । कर्मसमृद्धिफलानि कर्मफलगतादि-
शयफलान्युद्गीषाद्युपासनानीत्यर्थः ।

शरीर इत्यादीनि कर्मसमृद्धिफलानि च कर्मोद्भूतसंबन्धीनि । रहस्यसामान्यान्मनोवृत्तिसामान्याश्च यथोऽद्वैतज्ञानं मनोवृत्तिमात्रं तथाऽन्योन्यपुपासनानि मनोवृत्तिरूपाणीत्यस्ति हि सामान्यम् । कस्तर्होद्वैतज्ञानस्योपासनानां च विशेषः । उच्यते । स्वाभाविकस्याऽऽत्मन्यैकिकयेऽध्यारोपितस्य कर्त्रादिकारकाक्रियाफलभेदविज्ञानस्य निवर्तकमद्वैतविज्ञानम् । रज्ज्वादाविव सर्पाद्यध्यारोपलक्षणज्ञानस्य रज्ज्वादिस्वरूपनिश्चयः प्रकाशनिमित्तः । उपासनं तु यथाशास्त्रसमर्थितं किञ्चिदालम्बनमुपादाय तस्मिन्समानचित्तवृत्तिसंतानेकरणं तद्विलक्षणमत्पपानन्तरितमिति विशेषः । तान्येतान्पुपासनानि सच्चशुद्धिकरत्वेन वस्तुतत्त्वावभासकत्वादद्वैतज्ञानोपकारकाण्डालम्बनविषयत्वात्सुसाध्यानि । चेति पूर्वमुपन्य-

आत्मविद्याप्रकरणे त्रिविधोपासनोपन्यासे हेतुमाह । रहस्येति । उपनिषत्प्रवेदनीयत्वस्याऽऽत्मविद्यायामुपासनेषु चाविशेषादित्यर्थः । तत्रैव हेतुन्तरमुद्बान्य विमज्जे । मनोवृत्तीत्यादिना । आत्मज्ञानस्योपासनानां च यथोक्तं सामान्यमिष्यते चेच्छर्षु फलतोऽपि विशेषो न स्यादिति मन्वानः शङ्कते । कस्तर्होति । फलतो विशेषं दर्शयन्नुत्तरमाह । उच्यते इति । तत्र प्रथममात्मज्ञानस्योपासनाभ्यो विशेषमादर्शयति । स्वाभाविकस्येति । प्रत्यगात्मनि क्रियाकारकफलविभागाविकले घटस्ये स्वभावशब्दिताविद्यात्तमध्यारोपितं कर्त्राधिकारविज्ञानम् । तस्याद्वितीयत्वादिलक्षणाधिष्ठानयाध्यात्मज्ञान निवर्तकम् । यथा रज्ज्वादावधिष्ठाने सर्पादिसमारोपरूपस्य मिथ्याज्ञानस्य प्रकाशादिकारणमसूतो रज्ज्वाद्यधिष्ठानस्वरूपनिश्चयो निवर्तकत्वोपेत्यर्थः । संप्रत्युपासनानामद्वैतज्ञानाद्विशेषं दर्शयति । उपासनं रिविति । शास्त्रं मनो प्रश्रेत्युपासीतित्यादि किञ्चिदालम्बनं मनःप्रभृति विवक्षितम् । सपानजातीयप्रत्ययसंतानकरणं विच्छिद्य विच्छिद्य ध्यायिनोऽपि सिद्ध्यतीति विशिनाधि । तद्विलक्षणेति ।

आत्मज्ञानस्योपासनानां चावान्तरविशेषमुपसंहरति । इति विशेष इति । ननु विद्याप्रकरणे यथोक्तोपासनानामुपदेशसंभवेऽपि विधेयं प्राधान्यात्प्राथम्येनोच्यतामुपासनानि पुनरप्रधानत्वात्प्राश्नात्वेन वाचयानीत्याशङ्क्याऽऽह । तानीति । उपासनानामाश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठितनित्यादिकर्षवशिसशुद्धिद्वारा ज्ञानकारणत्वात्कार्याश्च कारणस्य प्राथम्यमसिद्धेः साकारवस्तुनिषयत्वेन सुसाध्यत्वाच्च मन्दानां सहसा तेषु प्रवृत्त्युपपत्तेरादावुपदेशः संभवतीत्यर्थः । तथाऽपि बहुविधेषूपामनेषु किमित्यह्वावबद्धमेषोपासनं

ओमित्येतदक्षरमुद्रीथमुपासीत । ओमिति ह्यु-

स्पन्ते । तत्र कर्माभ्यासस्य दृढीकृतत्वात्कर्मपरित्यागेनोपासन एव दुःखं चेतःसमर्पणं कर्तुमिति कर्माङ्गविषयमेव तावदादावुपासनमुप-
न्यस्यते ।

ओमित्येतदक्षरमुद्रीथमुपासीत । ओमित्येतदक्षरं परमात्मनोऽभिधानं
नेदिष्ठम् । तस्मिन्हि प्रद्युज्यमाने स प्रसीदति प्रियनामग्रहण इव
लोकः । तदिहेतिपरं प्रयुक्तमभिधायकत्वाद्वावाचितं शब्दस्वरूपमात्रं प्र-
तीयते । तथा चार्चादिवत्परस्याऽऽत्मनः प्रतीकं संपद्यते । एवं नामत्वेन
प्रतीकत्वेन च परमात्मोपासनसाधनं श्रेष्ठमिति सर्ववेदान्तेष्ववगतम् । अ-
जपकर्मस्वाध्यायाद्यन्तेषु च बहुशः प्रयोगात्प्रसिद्धमस्य श्रेष्ठ्यम् । अ-

प्रथममुच्यते तत्राऽऽह । तत्रेति । प्रकृते पुरुषे कर्माभ्यासस्यानादिवासनया दृढी-
कृतत्वाद्भ्यस्तत्तत्कर्मत्वोऽवतसंवाग्निनि केवलोपासने चेतसः समर्पणं दुःखं कर्तुमि-
त्यङ्गवद्भवेव तावदुपासनमुच्यते । एवमादावुक्त्वा पुनरुपासनान्तराणि क्रमेण वक्त-
व्यानीत्यर्थः । काण्डद्वयस्य नियतपीर्वापर्ययुक्तसंबन्धमुपनिषत्तात्पर्यं चोक्त्वा प्रत्यक्षरं
व्याख्यातुकामः प्रतीकमादत्ते । ओमित्येतदक्षरमिति ।

तत्र प्रथमोकारस्याभिधायकत्वपक्षमेवावलम्बते । परमात्मन इति । अभिधाना-
न्तरेभ्यो विशेषं दर्शयति । नेदिष्ठमिति । निरुद्धतमप्रतिशयेन प्रियमिति यावत् ।
ओकारस्य नेदिष्ठत्वं समर्थयते । तस्मिन्निति । ओकारस्यान्यत्र परमात्मनामत्वेऽपि
प्रकृते किं विवक्षितमित्याशङ्क्याऽऽह । तदिहेति । प्रकृते हि वाक्ये तदोमिति पदमि-
तिशब्दशिरस्कं प्रयुक्तमितिशब्दसामर्थ्यादेव वाचकत्वाद्वावाचितं शब्दस्वरूपमात्रमुपा-
स्यं गम्यते । यत्र हीतिपरः प्रयोगो न तत्राभिधेयविवक्षाऽस्ति यथा गौरित्थयमाहेवि-
तथा चात्रेतिपरत्वादोकारस्य स्वरूपमात्रमुपास्यं विवक्षितमित्यर्थः । तस्योपास्यत्वार्थं
श्रेष्ठ्यं सावयति । तथा चेति । इतिपरमयोगवशादभिधायकत्वाभावे सत्यर्चाशब्दि-
तप्रतिमाया भगवत्प्रतीकत्ववदोकारस्यापि परमात्मप्रतीकत्वेन श्रेष्ठत्वाद्दुपास्यत्वसिद्धिरि-
त्यर्थः । तदीयं श्रेष्ठ्यं सप्रमाणकं निगमयति । एवमिति । सर्ववेदान्तेष्वेतदालम्बनं
परमित्यादिषु । किञ्च नास्यं श्रेष्ठ्यं समर्थनीयं प्रसिद्धत्वादित्याह । जपेति । गाय-
त्र्यादिलेपे यज्ञादी कर्मणि स्वाध्यायस्याऽऽदावन्ते ओकारस्य प्रयोगो हस्यते । त-
स्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिना-

द्रायति तस्योपव्याख्यानम् ॥ १ ॥

एषां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो रसः ।

तस्त्वदेतदक्षरं वर्णात्मकमुद्गीथभक्त्यवयववत्त्वादुद्गीथशब्दवाच्यमुपासीत् । कर्माङ्गावयवभूत ओंकारे परमात्मप्रतीके हृदामेकाग्रपलक्षणां प्रति संत-
नुयात् । स्वयमेव श्रुतिरोंकारस्योद्गीथशब्दवाच्यत्वे हेतुमाह । ओमिति
लुद्रायति । ओमित्यारम्भे हि परमादुद्गायत्यत उद्गीथ ओंकार इत्य-
र्थः । तस्योपव्याख्यानं तस्याक्षरस्योपव्याख्यानमेवमुपासनमेवंभिभूत्ये-
वंफलमित्यादिकथनमुपव्याख्यानम् । प्रवर्तते इति वाक्यशेषः ॥ १ ॥

एषां चराचराणां भूतानां पृथिवी रसो गतिः परायणमवष्टम्भः ।
पृथिव्या आपो रसोऽस्तु ह्योता च प्रोता च पृथिव्यतस्ता रसः पृथि-

म् । ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा । खल्यनोरुतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यते
इति सूत्रेः । ओमिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नादेत्यादिभ्रुवेऽश्वेत्यर्थः । ओमितीत्ययं भागो
व्याख्यातः । संप्रत्येतदक्षरमित्यस्यार्थमाह । अत इति । श्रेष्ठत्वमुपास्यत्वार्थमनुक-
प्यते । ज्योतिश्च समञ्जसमिति न्यायेन विशेषणस्यार्थवत्त्वमभिप्रेत्य रूढिर्योगम-
पहरामिति न्यायेनाक्षरशब्दस्य प्रकरणमनुसृत्य प्रसिद्धमर्थमाह । वर्णात्मकमिति ।
श्रामो दग्धः पटो दग्ध इतिवदेकदेशे समुदायविषयं पदं प्रवृत्तमित्याह । उद्गी-
थेति । उपास्तं विप्रजते । कर्मैति । उद्गीथावयवत्वाद्ओंकारे वच्छब्दप्रवृत्तिरि-
त्युक्तत्वादनन्तरवाक्यमक्रिचित्करमित्याशङ्क्य अत्युक्तो योऽस्मदुक्तो हेतुस्तेन स्फुटी-
क्रियते ततश्चोत्कृष्ट्यास्माभिर्दर्शित इत्यभिप्रेत्याऽऽह । स्वयमेवेति । ओमित्येतदक्ष-
रमित्यत्रोपासनोत्पत्तिविधिरुक्तः । संप्रति गुणं विवक्षुर्वाक्यान्वरमादाय व्याचष्टे । त-
स्येति । एवमुपासनमिति । रसत्वमत्वमाप्तिः समृद्धिरित्येवगुणकमुपासनं यस्याक्षरस्य
तत्तथेत्यर्थः । एवंविभूतीति । परमः परार्थ्यस्तेनेयं त्रयी विद्या वर्तते इत्याद्या वि-
भूतिः स्तुतिर्यस्य तत्तथेति यावत् । एवंफलमिति । आपयिता ह वै कामानामि-
त्यादिफलं यस्योपास्यसाक्षात्कारस्य तत्तथोक्तमित्यर्थः । गोदोहनवदाभित्य विधाना-
दधिकवाधिकारमिदमुपासनं तथाऽपि पृथगेव । पृथग्व्यतिवन्धः फलमिति न्यायेन
फलवत्फलं याजमानमुद्रातुर्वजमानेन कर्मार्थं क्रीतत्वात्तत्कर्मकस्योपासनस्यापि यजमा-
नस्य स्वामिनः फलमिति वचनमादिशब्दार्थः । वाक्यस्य साक्षाद्भस्वनेनानर्थक्यं
वारयाति । प्रवर्तते इति ॥ १ ॥

तदेवोपव्याख्यानमनुर्वैतन्त्र्योंकारस्य रसत्वमत्वं गुणं विद्यातुं पावनिकां करोति ।
एवामिति । गतिरित्युत्पत्तिकारणत्वं परायणमिति स्थितिहेतुत्वमवष्टम्भ इति मलय-

अपामोपधयो रस ओपधीनां पुरुषो रसः पुरु-
पस्य वाग्रसो वाच ऋग्रस ऋचः साम रसः
साम्न उद्गीथो रसः ॥ २ ॥

स एष रसानां रसतमः परमः परार्थोऽष्टमो

व्यतस्ता रसः पृथिव्याः । अपामोपधयो रसोऽप्परिणामत्वादोपधीनाम् ।
तासां पुरुषो रसोऽन्नपरिणामत्वात्पुरुषस्य । तस्यापि पुरुषस्य वाग्रसः ।
पुरुषावयवानां हि वाक्सारिष्ठा । अतो वाक्पुरुषस्य रस उच्यते । तस्या
अपि वाच ऋग्रसः सारतरा । ऋचः साम रसः सारतरम् । तस्यापि साम्न
उद्गीथः प्रकृतत्वार्थोकारः सारतरः ॥ २ ॥

एवं स एष उद्गीथारूढ ओंकारो भूतादीनामुत्तरोत्तररसानामतिशयेन
रसो रसतमः । परमः परमात्मप्रतीकत्वात् । परार्थोऽर्धे स्थानं परं च तद-
र्थं च परार्थं तदर्थेतीति परार्थः परमात्मस्थानार्हः परमात्मवद्गुणास्वत्वा-

निदानत्वमुच्यते इति भेदः । नैपरीत्येन वाऽमृनि पदानि नेयानि । अपां पृथिवीर-
सत्वं साधयति । अप्नु हीति । अस्वार्थस्य श्रुत्यन्तरमसिद्धिं चोत्तयितुं हिशब्दः ।
ओपधीनामपः प्रति कारणत्वाभावात्कथं चत्र रमशब्दस्तत्राऽऽह । अप्परिणाम-
त्वादिति । कारणपरतया पूर्वेन व्याख्यातोऽपि रमशब्दो गौरम इतिवद्दुत्तरन
कार्यपरतया व्याख्येय इत्यर्थः । कथमोपधीनां पुरुषो रसः । न हि वाग्विरसो क्रि-
यते तत्राऽऽह । अनेति । पुरुषरसत्वं वाचः समर्थयते । पुरुषेति । वाग्विहीनं हि
प्रतिपुरुषान्तरं त्रिनिन्दन्ति । अतो वाचः सारतमत्वं प्रमिद्धमिति हिशब्दार्थः ।
तस्याः सारिष्ठत्वप्रमिद्धरतःशब्दार्थः । तादृग्निर्त्येत्वाहचान्तद्रसत्वमित्यभिप्रेत्याऽऽ-
ह । सारतरेति । ऋचः सकाशादपि तद्वद्ध्युक्तं साम गीयमानं वक्तृश्रोत्रोः सुसकर-
मिति मत्वाऽऽह । सारतरमिति । उद्गीथशब्द चावयवे प्रकरणाज्जियमयति । प्रकृत-
त्वादिति । न हि सामानोरुधं फलाग भवतीति मन्यानो हृते । सारतर इति ॥२॥

यदर्थं पृथिव्यादीनां रसत्वमुक्तं तद्विदानीं दर्शयति । एवमिति । रसतमत्व-
गुणसोकारमुपान्थत्वात् विशेषणाभ्या महीकरोति । परम इति । तस्य परमात्म-
स्थानयोग्यत्वं समर्थयते । परमात्मवदिति । यथा परमात्मा स्वरूपत्वेनानुसंधीयते
उपाऽऽस्थापि तदात्मनाऽनुसंधेयत्वाद्दिष्णुबुद्ध्यालम्बनार्हप्रतिभावरस्यमपि परमात्मबु-
द्ध्यालम्बनयोग्यो भवतीत्यर्थः । ओंकारापरार्थो रसो नास्तीति तदीयरसत्व-

उद्गीथ इति विमृष्टं भवति ॥ ४ ॥

वागेवक्प्राणः सामोमित्येतदक्षरमुद्गीथः ।

ननु न पुञ्यते । तत्रापि कठादिजातयेव व्यक्तिवहुत्वाभिप्रायेण परिप्रश्न इत्यपदोपः । यदि जातेः परिप्रश्नः स्यात्कतमा कतमार्गित्यादादुपसं-
ख्यानं कर्तव्यं स्याद्विमृष्टं भवति विमर्शः कृतो भवति ॥ ४ ॥

विमर्शं हि कृते सति प्रतिवचनोक्तिरूपपन्ना वागेवक्प्राणः सामे-
ति । वाएचोरेकत्वेऽपि नाष्टमत्वव्याघातः पूर्वस्माद्वाक्पान्तरत्वादाभि-
गुणसिद्धयं भोमित्येतदक्षरमुद्गीथ इति । वाक्प्राणावृक्सामयोनी इति

जातो तद्व्यक्तिचाष्टुल्यात्तदन्यतमनिर्धारणाभिप्रायेण परिप्रश्ने ठतमजित्यर्द्धकारान्न परो-
क्तोद्गाहरणविरोधोऽस्मत्पक्षेऽस्तीति परिहरति । तत्रापीति । ननु द्विधाऽपि विग्रहो-
पपत्तो किमिति त्वदिष्टो विग्रहो नियम्यते तत्राऽऽह । यदीति । त्वदिष्टविग्रहप-
रिग्रहश्चेदगादिजातेरेकत्वात्प्रत्येकं बहुत्वानुयोगाद्वा बहुनामित्यादिसूत्रेण कतमर्कतमत्सा-
मेत्युदाहरणं न सिद्ध्येत् । तथा च तत्सिद्धचर्भं पृथग्निधानं प्रमज्येत । न हि वैदिक-
मुदाहरणं प्रमत्तगीतमिव हातुं शक्यं तस्माद्गादिव्यक्तिरेवात्र प्रष्टुं युक्तैत्यर्थः ॥ ४ ॥

किमिति यथोक्तरीत्या विमृश्यते । विवक्षितमृगादिस्वरूपमेवाऽऽदावुपन्यस्यता ला-
घवादित्याशङ्क्याऽऽह । विमर्शो हीति । शिष्यभूतया श्रुत्या चोदिते सैवाऽऽचार्य-
भूता परिहरति । वागेवेति । नन्वाचे प्रतिवचने वाएचोरेकत्वावगमादोकारस्य रसत-
मवाक्योपदिष्टमष्टमत्वं व्याह्रन्येतेत्याशङ्क्याऽऽह । वाएचोरिति । कथं पुनः रसत-
मवाक्यादिदं प्रश्नप्रतिवचनरूपवाक्यं भिद्यतेऽर्थाविक्रयाभावात्तत्राऽऽह । आधी-
ति । पूर्वं हि वाक्यमोकारस्य रसतमत्वं विदधाति । इदं तु तस्यैवाऽऽष्टिगुणं विव-
क्षते । तथा च वाएचुगुणविध्यर्थत्वेनास्य वाक्यान्तरत्वादेवेद्वाक्यवशादष्टमत्वाभावेऽपि
पूर्ववाक्यादोकारस्याष्टमत्वमविरुद्धमित्यर्थः । तथाऽपि कथमृगादिजातये पृथे वागेव-
रगित्यादिप्रतिवचनमुचितं तद्व्यक्तिविशेषवचनमेव प्रश्नानुसारीत्याशङ्क्याऽऽह । वा-
क्प्राणाविति । वाएचो योनिस्त्वनिर्वैतकत्वात् । प्राणश्च सामो हेतुर्वैलेन हि गीतिरु-
त्याघते । तथैव वागेवेत्यादिना कार्यकारणयोरभेदोपदेशाद्दृष्टानं साममान वा तत्त-
स्कारणात्मकं प्रदीयते तेन पूर्वनापि व्यक्तिरिवलिता । प्रश्नप्रतिवचनयोरेकार्यत्वात् ।
एव चैवमृगादिजातेरेकत्वाद्ठतममत्पयथानुपपत्तिस्तत्तत्वात्पवाच्छिन्नानामृक्सामोद्गीथानां
संनिधावृगादिजातेरेकस्या निर्धारणाय परिप्रश्ने तत्प्रयोगसंभवाद्गादिषु प्रत्येकं भेदवि-

१ अ. 'ति ॥४॥ विमर्शं । २ अ. घ. ड. च. साम । वां । ३ अ. 'द्वे । वां । ४ क. 'पक्वत्रवि-
धां । ५ अ. छ. न. 'दिरुं । ६ क. 'रुप वां । ७ अ. छ. न. 'वा वां ।

तदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे स संसृज्यते य-
दा वै मिथुनौ समागच्छत आपयतो वै ताव-
न्योन्यस्य कामम् ॥ ६ ॥

आपयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं वि-
द्वानक्षरमुद्रीथमुपास्ते ॥ ७ ॥

तदेतदेवंलक्षणं मिथुनमोमित्येतांस्मिन्नक्षरे संसृज्यते । एवं सर्वकामा-
वाप्तिगुणविशिष्टं मिथुनमोकारे संसृष्टं विद्यत इत्योकारस्य सर्वकामावा-
प्तिगुणवत्त्वं प्रसिद्धम् । वाङ्मयत्वमोकारस्य प्राणनिष्पाद्यत्वं च मिथुनेन
संसृष्टत्वं मिथुनस्य कागापयितृत्वं प्रसिद्धमिति दृष्टान्त उच्यते । यथा
लोके मिथुनौ मिथुनावपनौ स्त्रीपुंसौ यदा समागच्छतो ग्राम्यधर्मतया
संपुज्येयातां तदाऽऽपयतः प्रापयतोऽन्योन्यस्येतरेतरस्य तौ कामम् ।
तयो च स्वात्मानुप्रविष्टेन मिथुनेन सर्वकामाप्तिगुणवत्त्वमोकारस्य सिद्ध-
मित्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

तदुपासकोऽपुद्राता तद्धर्मा भवतीत्याह । आपयिता ह वै कामानां
पजमानस्य भवति य एतदक्षरमेवमाप्तिगुणवदुद्रीथमुपास्ते तस्यैतद्यथो-
क्तं फलमित्यर्थः । तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः ॥ ७ ॥

भवतु वाक्प्राणास्यमृत्प्रमाणात्मकवाक्प्राणरूपम् । ओंकारमिथुनयोः संसर्गे किं
फलतीत्याह । एवमिति । यथा पुनर्विन्या मिथुनेन संसृष्टत्वमक्षरस्य सेत्स्यतीत्य-
त्राऽऽह । वाङ्मयत्वमिति । यत्तु सर्वकामाप्तिगुणविशिष्टं मिथुनमिथुकं तदुपासक-
वि । मिथुनरयेति । प्रसिद्धमिति । वाङ्मयं यदोफाक्षरस्य सर्वकामापयितृत्वे दृ-
ष्टान्तः सन्नूच्यतेऽनन्तरवाक्येनेत्यर्थः । दृष्टान्तमेव विवृणोति । यथेत्यादिना । मि-
थुनद्वयं नास्तीत्युक्तत्वात्कथं मिथुनाभिविद्विचनं तथाऽऽह । मिथुनावयवाविति ।
ग्राम्यधर्मतया तथाविधव्यापारतयेति यावत् । वैशब्दोऽनवारणम् । विवक्षितं दाष्टान्ति-
रूपाचष्टे । तथेति ॥ ६ ॥

एवमोकारमाप्तिगुणविशिष्टं शिक्षा तदुपासनाफलं कथयति । तदुपासकोऽपीति ।
यद्धर्मोपासकस्थाऽऽप्तिगुणवैशिष्ट्योक्तिः । आसेति वक्तव्ये कथमापयितेत्युक्तं त-
त्राऽऽह । पजमानस्येति । निपातौ स्वव्यारणार्थौ । उद्रीथं तदवयवभूतमिति यावत् ।
आप्तिगुणवदोकारोपासनात्कथमुपासिता तद्रूपो भवतीत्याशङ्क्याऽऽह । तमिति ॥ ७ ॥

१ क. ग. घ. ङ. 'माप्ति' । २ स. ट. 'माप्ति' । ३ स. घ. ङ. 'सं' ति' । ४ घ. ङ. 'द्वलमेव
सि' । ५ स. घ. ङ. 'था स्वा' । ६ स. ग. ट. 'तीति । आ' । ७ क. घ. 'स्यति तत्रा' ।

तद्वा एतदनुज्ञाक्षरं यद्वि किंचानुजानात्योमि-
त्येव तदाहपो एव समृद्धिर्यदनुज्ञा समर्थयिता
ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमु-
द्रीथमुपास्ते ॥ ८ ॥

समृद्धिगुणवांशोकारः । कथम् । तद्वा एतत्प्रकृतमनुज्ञाक्षरमनुज्ञा च
साऽक्षरं च तत् । अनुज्ञाऽनुपतिरोकार इत्यर्थः । कथमनुज्ञेत्पाह शु-
तिरेव । यद्वि किंच पत्किच लोके ज्ञानं धनं वाऽनुजानाति विद्वान्ध-
नी वा तत्रानुमतिं कुर्वन्नोमित्येव तदाह । तथा च वेदे त्रयधिशदित्यो-
मिति होवाचेत्यादि । तथा च लोकेऽपि तदेवं धनं एहामीत्पुक्त ओ-
मित्याह । अत एवा उ एवैपैव समृद्धिर्यदनुज्ञा याऽनुज्ञा सा समृद्धिस्त-
न्मूलत्वादनुज्ञायाः । समृद्धो ह्योमित्यनुज्ञां ददाति तस्मात्समृद्धिगुणवा-
नोकार इत्यर्थः । समृद्धिगुणोपासकत्वात्तद्वर्मा सन्समर्थयिता ह वै का-
मानां पञ्जमानस्य भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्रीथमुपास्त इत्यादि
पूर्ववत् ॥ ८ ॥

उत्तरग्रन्थस्य गुणान्तरविधाने तात्पर्यं दर्शयति । समृद्धीति । तस्य समृद्धिगुणो-
त्तमप्राणिकमित्याशङ्क्य परिहरति । कथमित्यादिना । तदेवत्पदयोरोकाराख्यं प्र-
क्षरं विषयत्वेन निर्दिशति । प्रकृतमिति । तस्य स्मृत्यर्थो वैशब्दः । अनुज्ञाक्षर-
स्येवद्विगुणं विवक्षितेनाथेन घटयति । अनुज्ञा चेति । तस्यानुज्ञात्वे प्रश्नपूर्वकं पा-
द्विमुपन्यस्यति । कथमिति । तत्रेति ज्ञानधनयोरुक्तिस्त्वदित्यनुमन्वय्यं साधारण्ये-
च्यवे । ओकारस्यानुज्ञाक्षरत्वे लोकप्रसिद्धिवद्देमसिद्धिं समुच्चिनोति । तथा चेति
कथमेव देना याज्ञवल्क्येति शाकल्येन पृष्टे त्रयधिशदिति याज्ञवल्क्येन प्रस्तुते सत्
मिति शाकल्योऽनुज्ञां छत्रवात् । पुनश्च कथमेवेति प्रश्ने पठिति प्रतिवचने सापो-
ति होवाचेत्यादि वाक्यं बृहदारण्यके यथोक्तार्थोनुमारि प्रसिद्धमित्यर्थः । यद्वि किंच
त्यादावुक्ता लोकप्रसिद्धिमेव प्रकटयति । तथा च लोकेऽपीति । ओकारस्य लोके-
दमगिद्धिभ्यामनुज्ञात्वेऽपि कथं समृद्धिगुणकत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । अत इति ।
शब्दोऽप्यर्थः समृद्धिशब्दादुपरि संबध्यते । तस्याः समृद्धिमूलत्वं साधयति । समृद्धी
हीति । अनुज्ञायाः समृद्धिं प्रति कारणत्वेन समृद्धित्वे सत्योकारस्यापि तदात्मकरा-
समृद्धिगुणत्वत्वं सिद्धमित्युपमंहरति । तस्मादिति । समर्थयित्वेसादिफलवाक्यं प्रत्या-
ह । समृद्धीति । अस्मिन्वाक्ये समर्थयित्वेत्यादिपदजावभाषयित्वेत्यादि पूर्ववद्याख्येय-
मित्याह । इत्यादि पूर्ववदिति ॥ ८ ॥

तेनेयं त्रयी विद्या वर्तत ओमित्याश्रावयत्योमि- ति श ५ सत्योमित्युद्गायत्येतस्यैवाक्षरस्यापचि-

अथेदानीमक्षरं स्तौत्युपास्यत्वात्प्ररोचनार्थम् । कथं तेनाक्षरेण प्रकृ-
तेनेयमृग्वेदादिलक्षणा त्रयी विद्या त्रयीविद्याविहितं कर्मैत्यर्थः । न हि
त्रयी विद्यैवाऽऽश्रावणादिभिर्वर्तते कर्म तु तथा प्रवर्तत इति प्रसिद्धम् ।
कथमोमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायतीति लिङ्गाच्च सोमयाग
इति गम्यते । तच्च कर्मैतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै पूजार्थम् । परमात्मप्रतीकं
हि तत् । तदपचितिः परमात्मन एव सा । स्वकर्मणा तमभ्यर्च्ये सिद्धिं
विन्दति मानव इति स्मृतेः । महिम्ना रसने किंचैतस्यैवाक्षरस्य महिम्ना
महत्त्वेन ऋत्विग्यजमानादिप्राणैरित्यर्थः । तथैतस्यैवाक्षरस्य रसेन त्री-

ओंकारस्य गुणत्रयवतः सफलमुपासनमुक्तम् । तथा च वक्तव्याभावात्तेनेयमि-
त्यादिवाक्यमनर्थकमित्याशङ्क्याऽऽह । अथेति । स्तुतेरानर्थक्यमाशङ्क्याऽऽह ।
उपास्यत्वादिति । प्ररोचनं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना । त्रयी विद्या
वर्तत इति संबन्धः । त्रयी विद्येत्यस्योपचरितार्थत्वं कथयति । त्रयी विद्येति ।
किमिति श्रुत्वं स्वकत्वा व्याख्यायते तत्राऽऽह । न हीति । तस्याः स्वरूपलाभस्या-
नादित्वेन हेत्वनपेक्षत्वादित्यर्थः । कर्मापि कथमाश्रावणादिमिरात्मानं लभते तत्राऽऽ-
ह । कर्म त्विति । प्रसिद्धिमेव प्रपञ्चयति । कथमित्यादिना । आध्वर्यवहौत्री-
त्रात्रसमाहारस्य दर्शपूर्णमासादिष्वसंभवादग्निष्टोमादिषु च संभवात्तथैतयसमाहारादि-
र्वादीकारेण प्रवर्तमानं त्रयीविहितं कर्म सोमयाग इति प्रतिभातीत्याह । लिङ्गाच्चेति ।
स्तुत्यन्तरेण कर्मैति न्यायादीकारेण वैदिकस्य कर्मणः स्थितिरिति स्तुति विषय स्तु-
त्यन्तरमाह । तच्चेति । कथं पुनरक्षरं कर्मणा पूज्यते तत्राऽऽह । परमात्मेति ।
तस्य तत्प्रतीकत्वे किं स्यादिति चेत्तदाह । तदपचितिरिति । ननु कर्मणा परमात्मा
वेदाराध्यते तर्हि तत्प्रतीकत्वादक्षरस्यापि तेनाऽऽराधनं स्यात् । न चेश्वरस्तेनाऽऽ-
राध्यत इति प्रमाणमस्ति तत्राऽऽह । स्वकर्मणेति । वर्णाश्रमविहितेन कर्मणेश्वरं
प्रमाद्य तत्प्रसादवशात्तत्फलं कर्ता प्राप्नोतीति भगवतोक्तत्वादीश्वरपूजार्थं कर्मैति
गम्यते । तथा च तत्प्रतीकत्वादींकारस्य तत्पूजार्थं कर्मैति युक्तमित्यर्थः । वैदिक कर्मा-
क्षरपूजार्थमित्यक्षरं स्तुत्वा विधान्तरेण स्तीति । किंचेति । यजमानादीत्यादिपदेन
नेत्नी एताने । प्राणैस्त्रयीविहितं कर्म वर्तत इति संबन्धः । स्तुत्यन्तरमाह । तथेति ।

तु विद्या चाविद्या च यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति खल्वे-

तरयोर्विरेचनम् । नैवम् । पस्मान्नाना तु विद्या चाविद्या च । भिन्ने हि विद्याविद्ये । तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः । नांकारस्य कर्माङ्गत्वमात्रविज्ञानमेव रसतमाप्तिसमृद्धिगुणवद्विज्ञानं किंतिर्हि ततोऽभ्यधिकम् । तस्मात्तदङ्गाधिकपात्फलाधिक्यं युक्तमित्यभिप्रायः । दृष्टं हि लोके वणिक्शवरयोः पञ्चरागादिमणिक्रये वणिजो विज्ञानाधिकपात्फलाधिक्यम् । तस्माद्यदेव विद्यया विज्ञानेन युक्तः सन्करोति कर्म श्रद्धया श्रद्धधानश्च सन्नुपनिषदा योगेन युक्तश्चेत्यर्थः । तदेव कर्म वीर्यवत्तरमविद्वत्कर्मणोऽधिकफलं भवतीति । विद्वत्कर्मणो वीर्यवत्तरवचनादविदुषोऽपि कर्म वीर्यवदेव भवतीत्यभिप्रायः । न चाविदुषः कर्मण्यधिकारः । औपस्त्ये काण्डेऽविदुषामयाऽऽर्त्विज्यदर्शनात् । रसतमाप्तिसमृद्धिगुणवदक्षरमित्ये-

नाऽऽद्यः । वस्त्रिर्धारणानियमन्यायेनासिद्धेः । न द्वितीयो गोक्षोहने व्यभिचारात् । न तृतीयो दृष्टान्तस्य साधनविकलत्वादान्यवैक्षण्यस्याऽऽश्रित्य विध्युद्गाहरणवदिभूतत्वादङ्गसंबन्धज्ञानत्वमात्रेण दृष्टान्तत्वे सत्यङ्गत्वोपाधेः संभवादित्यभिप्रेत्य ज्ञानाधिक्ये फलाधिक्यमित्यन्वयान्तरत्वाक्यं योजयति । तस्मादिति । विज्ञानमुद्गीथाद्यङ्गमात्रविषयमुपासनातिरिक्तं तेनेति यावत् । योगो देवतादिविषयमुपासनम् । इतिशब्दस्त्वदर्थसमाप्त्यर्थः । तत्रैवार्थभिन्नमर्थं कथयति । विद्वदिति । नन्वर्थो समर्थो विद्वानपर्युदस्तश्च कर्मण्यधिकारीत्यङ्गीकारादविदुषस्त्वक्षणात्तस्मान्मन्त्रात्कारात्कर्मं तत्कर्म वीर्यवदिति प्रतिज्ञायते तत्राऽऽह । न चेति । औपस्त्य उपस्तिप्रसंबन्धे मटचीहतेष्वित्यादि^१ तस्मिन्ग्रन्थजाते विद्याहीनानामपि कर्मानुष्ठानं दृश्यते प्रस्तोत्रयोः देवतेत्यादौ तां चेद्विद्वानित्यादिलिङ्गात् । तस्मादविदुषोऽपि कर्मण्यधिकारः । अधिकारिलक्षणे तु ज्ञानाभावेऽपि द्रव्यादिज्ञानमात्रेण विशेषणसिद्धिरित्यर्थः । गुणवदक्षरज्ञानं स्वप्नफलमित्युक्तम् । तच्च रसतमगुणवदक्षरविषयमेकमुपासनम् । तत्र च विध्युद्देशे फलस्थाश्रुतत्वेऽपि विश्वजिज्ञयायेन वा तत्कल्प्यते । आप्तिगुणवत्तः समृद्धिगुणवत्तश्चाक्षरस्य द्वे विज्ञाने प्रत्येकं फलश्रुतेः । तथा चात्र औप्युपासनानि पृथक्फलानि विवक्षितानीत्यव आह । रसतमेति । न तावदिहोपासीवेति विविच्यतिरेकेण मध्ये विध्यन्तरमुपलभ्यते । न चाऽऽपयिदा ह वै कामानामित्यादिवाक्ये फलश्रुत्या विधिरुन्नेयः । रसतमगुणवदक्षर-

१ ख. छ. अ. 'तापि' । २ ख. छ. ज. 'यं कर्म' । ३ क. 'दिके तं' । ४ क. ग. 'कारलं' । ५ ख. छ. अ. 'भवम्' ।

तस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति ॥ १० ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

देवासुरा ह वै यत्र संयेतिर उभये प्राजापत्यास्तद्

कमुपासनम् । मध्ये प्रयत्नान्तरादर्शनात् । अनेवैदिं विशेषणैरनेकघो-
पास्यत्वात्सख्वेतस्यैव प्रकृतस्योद्गीधारयस्याक्षरस्योपव्याख्यानं भवति
॥ १० ॥ इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

देवासुरा देवाश्चासुराश्च । देवा दीव्यतेद्योतनार्थस्य शाद्योद्रासिता इ-
न्द्रियवृत्तयः । असुरास्तद्विपरीता स्वेष्वेवासुषु विष्वग्विषयामु प्राणन-

विज्ञानविधौ फलाकाङ्क्षिण्यर्थवादस्य फलाशान्वयेनानेकगुणवदेकविज्ञानविधिमभवे वि-
विभेदकल्पनायोगांज्ञौ खख्वार्थैवात्रिकफलवदनेकविशेषणकैकोपामनविषयविष्वग्भ्युपगमे-
न वाक्यैक्यमभवे वाक्य भेत्तुमुचितम् । एतेन विश्वजिज्ञयायो निरस्त । रात्रिसन्न्या-
यस्तु प्रकृतविरोधीति याव । तस्योपव्याख्यानमित्युक्तस्योपसहारवाक्ये खख्वेतस्येत्या-
दि तत्रैवच्छब्देन प्रकृताकर्षणे कारणमाह । अनेकैरिति । रसतमासिसृष्टिरूपाण्य-
नेकानि विशेषणानि तैर्विशिष्टत्वेनाक्षरस्यानेकमकार्गोपास्यत्वात् । मकारमेदोऽप्युपास-
नैक्यस्य मागोवोक्तत्वात्प्रकृतस्यैवाक्षरस्यैतदुपव्याख्यानं चरत्सक्तु विहितमित्यर्थे ॥१०॥
इति प्रथमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

गुणत्रयविशिष्टमुद्गीधावयवभूतमोकाराख्यमक्षर परमात्मप्रतीकं तद्बुद्ध्योपास्यमित्यु-
पदिष्टमिदानीं तस्यैवाक्षरस्याध्यात्मार्थिदेवभेदेनाऽऽदित्यमाणहृष्टयोपासनं विवक्षन्-
षिडकान्तरमवतारयति । देवासुरा इति । तन्नाक्षराणि व्याचिख्यासुरप्रतिभा-
व्युदासायै
विवक्षित समास दर्शयति । देवाश्चेति । देवशब्दनिष्पत्तिप्रकारं सूचयति । देवा इति
दीव्यविद्योतनार्थो दिवु मीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतियोद्गमदस्वप्रकान्तिगतित्विति
दर्शनात्तस्य चानन्तस्य सति गुणे कर्तारि यथोक्तरूपसिद्धिरित्यर्थः । ते च योतञ्च
देवा रूढैरिन्द्रादयो भविष्यन्तीत्याशङ्क्याऽऽह । शास्त्रेति । इत्यध्यात्ममित्युपसहार-
विरोधात्प्रामिद्धेरेव हेयत्वाद्युपासकक्षरीरस्थकरणावस्था देवा मन्त्रात्मका शास्त्रानुसारि-
णो देवशब्दवाच्या इत्यर्थः । तथाऽध्यात्ममसुरा विरोचनादयं स्युस्त्त्याशङ्क्य पूर्व-
बुद्धयमहारविरोधमभिप्रेत्याऽऽह । असुरा इति । असुरा इन्द्रियवृत्तय एवेति सखन्ध-
साधिविकेन्द्रियवृत्तियो वेपरीत्य सामामसुरत्वमिद्धचर्यं दर्शयति । तद्विपरीता इति
सामामसुरशब्दान्वयत्वे निमित्तान्तरमाह । स्वेष्वेवेति । विष्वग्विषयामु विष्वग्भो ना-

क्रियासु रमणात्स्वाभाविक्यस्तमआत्मिका इन्द्रियवृत्तये एव । ह वा इति पूर्ववृत्तोद्भासकौ निपाती । यत्र यस्मिन्निमित्त इतरेतरविषयापहार-
लक्षणे संयेतिरे । संपूर्वस्य यततेः सद्भामार्थत्वामिति सद्भामं कृतवन्त इ-
त्यर्थः । शास्त्रीयप्रकाशवृत्त्यभिभवनाय प्रवृत्ताः स्वाभाविक्यस्तमोक्षया
इन्द्रियवृत्तयोऽसुराः । तथा तद्विपरीताः शास्त्रार्थविषयविवेकज्योतिरा-
त्मानो देवाः स्वाभाविकतमोक्षयासुरामिभवनाय प्रवृत्ता इत्यन्योन्याभिभ-
वोद्भवरूपः सद्भाम इव सर्वप्राणिषु प्रतिदेहं देवासुरसद्भामोऽनादिकालप्रवृ-
त्त इत्यभिप्रायः । स इह श्रुत्याऽऽख्यायिकारूपेण धर्माधर्मोत्पत्तिविवे-
कविज्ञानाय कथयते प्राणविशुद्धिविज्ञानविधिपरतया । अत उभयेऽपि
देवासुराः प्रजापतेरपत्यानीति प्रजापत्याः । प्रजापतिः कर्मज्ञानाधिकृतः
पुरुषः । पुरुष एवोक्तधर्ममेव महान्प्रजापतिरिति श्रुत्यन्तरात् ।

नागतयो विषया यासां तास्त्विति यावत् । प्राणनक्रियासु जीवनानुकूलमाणचेष्टास्वि-
त्यर्थः । तदेव स्फोरयति । स्वाभाविक्य इति । शास्त्रापेक्षामन्तरेणैव स्वभाववशात्प्र-
चर्तमानत्वं स्वाभाविकत्वम् । तथा च शास्त्रीयेन्द्रियवृत्तिभ्यो वैपरीत्यममूषामविशदमि-
त्यर्थः । वैपरीत्यान्तरमाह । तमआत्मिका इति । कथं मिथो विषयापहारं निमि-
द्वोरुक्त्य देवानामसुराणां सद्भामोऽभूदित्यपेक्षायामासुरो वृत्तिं प्रकटयति । शास्त्रीयेति ।
दिवी वृत्तिं प्रथयति । तथेति । देवानामुक्त्यासुरवैपरीत्यं स्फुटयति । शास्त्रेति । स्वाभाविकः
शास्त्रानपेक्षस्वरूपप्राप्त्यासुरः परिच्छेदाभिमानस्तस्य तिरस्करणार्थमिति यावत् । उक्त-
माध्यात्मिकसद्भामं निगमयति । इत्यन्योन्येति । उक्तरीत्या ययोक्तानां देवानामसुराणां
च पराभिभवः सोद्भवश्चेत्येवंरूपः सद्भामः प्रतिदेहमनादिकालप्रवृत्तो यथा देवासुरसद्भा-
मस्तथेति योजना । किमर्थं पुनरपुरुषार्थरूपो देवासुरसद्भामः श्रुत्या श्राव्यते तत्राऽऽह ।
स इहेति । स हि सद्भामोऽस्मिन्प्रकरणे प्राणस्य विशुद्धिविषयं विज्ञानं विधातुं प्रवृत्तः । तथा
श्रुत्या कथारूपेणाऽऽख्यायते । इन्द्रियाणां विषयवैमुख्ये धर्मः स्यात्तेषां तदाभिमुख्ये
प्रापस्योत्पत्तिरिति विवेकविज्ञानसिद्धयर्थं चाऽऽख्यायिका प्रणीयते तस्मादिन्द्रियाणां
प्रयत्नतो विषयभाषणं परिहर्तव्यम् । तद्वैमुख्यं च तेषां श्रेयोधिभिर्यत्नादाधेयमिति
भावः । यजमानप्राणानामेव देवासुरभावस्योक्तत्वगतःशब्दार्थः । प्रजापतिशब्दस्य रूढ-
मर्थमपाठ्यत्वं विनक्षितमर्थमाह । प्रजापतिरिति । उक्तरूपः पुरुषः प्रजापतिरित्यत्र
शमकमाह । पुरुष एवेति । कथं पुनर्ययोक्तानां देवासुराणां तदपत्यत्वं वच्चाऽऽह ।

देवा उद्रीथमाजह्रुरनेनैनानभिभविष्याम इति ॥ १ ॥
ते ह नासिक्यं प्राणमुद्रीथमुपासांचक्रिरे तः

तस्य हि शास्त्रीयाः स्वाभाविक्यश्च करणवृत्तयो विरुद्धां अपत्यानीव तदु-
द्भवत्वात् । तत्तत्रोत्कर्षांपकर्षलक्षणनिमित्ते ह देवा उद्रीथमुद्रीथभक्त्यु-
पन्वित्तमौद्गात्रं कर्माऽऽजहुराहृतवन्तः । तस्यापि केवलस्याऽऽहरणा-
संभवाज्ज्योतिष्टोमाद्याहृतवन्त इत्यभिप्रायः । तत्किमर्थमाजहुरित्युच्यते ।
अनेन कर्मणेनानसुरानभिभविष्याम इत्येवमभिप्रायाः सन्तः ॥ १ ॥

यदा च तदुद्रीथं कर्माऽऽजिहीर्ववस्तदा ते ह देवा नासिक्यं नासि-
कार्या भवं चेतनावन्तं प्राणं प्राणमुद्रीथकर्तारमुद्गातारमुद्रीथभक्त्योपासां-
चक्रिरे कृतवन्त इत्यर्थः । नासिक्यप्राणदृष्ट्याऽऽद्रीथास्वमक्षरमोकारमु-
पासांचक्रिरे इत्यर्थः । एवं हि प्रकृतार्थपरित्यागोऽप्रकृतार्थोपादानं च
न कर्तुं स्यात् । सख्वेतस्पैवाक्षरस्पेत्योकारो ह्यपास्यतया प्रकृतः ।
ननुद्रीथोपलक्षितं कर्माऽऽहृतवन्त इत्येवैव इदानीमेव क्यं नासिक्य-

तस्य हीति । यत्रेत्युक्तं सङ्गामनिमित्तं परामृशति । तत्तत्रेति । देवानामुत्कर्षोऽप-
र्यश्चासुराणामित्यस्मिन्निमित्ते कथमुद्रीथभक्त्याहरणमित्याशङ्क्याऽऽह । उद्रीथेति ।
लक्षितलक्षणाभ्यां सूचयति । तस्यापीति । उद्रीथभक्तेरित्येत्पर्यं । तदाहर-
णं योजनं प्रश्नपूर्वकं कथयति । तत्किमर्थमित्यादिना ॥ १ ॥

सैप्रत्युद्रीथाहरणप्रकारं प्रकटयति । यदा चेति । अचेतनस्य करणस्योद्गातृत्वात्सं-
भवाद्दिशिनादि । चेतनावन्तमिति । मुख्यं प्राणं व्याजर्तयति । प्राणमिति । त्वं
उद्गायेवि वाजसनेयकश्रुतियाश्रित्याऽऽह । उद्रीथकर्तारमिति । अथोद्रीथभक्तिरेव
श्रूयते न तुद्गात्वात्कथं तदुपासनमित्याशङ्क्याऽऽह । उद्रीथभक्त्येति । तयोपल-
क्षितमुद्गातारमुपासते इति यावत् । कथमुपासनमित्यपेक्षायामुद्रीथेन कर्तुं कर्मार्थनेत्ये-
ह । कृतवन्त इति । ते ह नासिक्यमित्यक्षरोक्तमर्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । नासि-
क्येति । किमित्यक्षरमोकारारूपमिष्टोपास्यत्वेन व्याख्यायते तत्राऽऽह । एवं हीति
उक्तमेव स्फुटयति । सख्विति । तथा च प्राणस्योद्गातृदृष्ट्योपासने प्रकृतस्य परि-
त्यागो भक्तेश्च प्राणप्राणदृष्ट्योपास्यत्वाद्गीकारेऽमृत्योपादानमिति शेषः । पूर्वपरि-
रोधमाशङ्कते । नन्विति । उद्रीथोपलक्षितेनौद्गात्रेणोपलक्षितं ज्योतिष्टोमादि कर्माऽऽ-
हृतमित्युक्तं तदाहरणं च तस्योपासने वदिरुद्धं नासिक्यप्राणदृष्ट्याऽऽक्षरोपासनवच-

हासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं जि- घ्रति सुरभि च दुर्गन्धि च पाप्मना ह्येव विद्धः ॥२॥

माणदृष्ट्योकारमुपासांचक्रि इत्यात्थ । नैप दोषः । उद्रीयकर्मण्येव हि तत्कर्तृमाणदेवतादृष्ट्योद्रीयभक्त्ययवश्रोकार उपास्यत्वेन विवक्षितो न स्वतन्त्रोऽतस्तादर्थ्येन कर्माऽऽहृतवन्त इति युक्तमेवोक्तम् । तमेवं देवैर्दृ-
तमुद्रातारं हासुराः स्वाभाविकतमआत्मानो ज्योतीरूपं नासिक्वयं प्राणं देवं स्रोत्येन पाप्मनाऽधर्मासङ्गरूपेण विविधुर्विद्धवन्तः संसर्गं कृतवन्त इत्यर्थः । स हि नासिक्वयः प्राणः कल्याणगन्धग्रहणाभिमानासङ्गाभिभू-
तविवेकविज्ञानो बभूव । स तेन दोषेण पाप्मसंसर्गां बभूव । तदिदमुक्त-
मसुराः पाप्मना विविधुरिति । यस्मादासुरेण पाप्मना विद्धरतस्मात्तेन पाप्मना प्रेरितो प्राणः प्राणो दुर्गन्धिग्राहकः प्राणिनाम् । अतस्तेनोभयं जिघ्रति लोकः सुरभि च दुर्गन्धि च । पाप्मना ह्येव यस्माद्विद्धः । उभ-
यग्रहणमविवक्षितम् । यस्योभयं हविरार्तिमाह्वंतीति यावत् । यदेवेदम-
प्रतिरूपं जिघ्रतीति समानप्रकरणश्रुतेः ॥ २ ॥

नमित्यर्थः । स्तोत्रेर्मियो विरोधं परिहरति । नैप दोष इति । उद्रीयोपलक्षितकर्मोपलक्षिते ज्योतिष्टोमादौ कर्मणि सत्येवोद्रातृमाणदृष्ट्योपास्यत्वेनाक्षरं विवक्षितम् । ओंकारश्चोद्री-
थावयवो ध्येयत्वेनेष्टो न स्वतन्त्रो व्यापकः । तथा चाक्षरोपासनार्थत्वेन कर्माहरणं न ध्येय-
त्वेनेत्यविरोध इत्यर्थः । आश्रित्य विधानार्थं कर्माहरणमित्युक्त्वा तं हेत्यादि व्याचष्टे । त-
मेवमिति । स्रोत्येन चाऽऽसुरेण नासिकासंबन्धेनेति यावत् । अधर्मादामङ्गस्तद्रूपेणेत-
स्यासङ्गत्वेधं साधयति । स हीति । कल्याणो गन्धः सुरभिः कृतस्त्वस्य ग्रहणं मयैवेत्यभिमाना-
त्मा योऽयमासङ्गस्तेनाभिभूतमुपकारो गन्धाघ्राणकृतस्तुल्यः सर्वत्र कार्यकारणसंघातस्ये-
ति विवेकविज्ञानं यस्य स तथेति विग्रहः । ननु कथं यथोक्तासङ्गस्पर्शितेत्याशङ्क्याऽऽह । स
तेनेति । उक्तेऽर्थे वाक्यं पातयति । तदिदमिति । घ्राणप्राणस्यासुरपाप्मविद्धत्वे कार्यलि-
ङ्गकमनुमानं सूचयति । यस्मादिति । उक्तानुमानात्तद्योति वाक्यं व्याकरोति । अत इति ।
अतःशब्दार्थमेव स्पष्टयति । पाप्मनेति । ननु पाप्मना विद्धत्वात्तेन लोको दुर्गन्धं जानाती-
त्येव वक्तव्यं सुरभिज्ञानस्य पाप्मकर्मत्वाभावात् । तथा च कथं तेनोभयं जिघ्रतीत्युक्तं तत्रा-
ऽऽह उभयग्रहणमिति । एकस्यापि हृदिषो द्रवात्मकस्य पुरोडाशदेवो काकादिसंबन्धाङ्ग-
शो मायश्चित्तसत्त्वेऽपि यस्योभयं हविरार्तिमाह्वंति स ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदित्य-
त्रोभयग्रहणमविवक्षितमिति स्थितं प्रथमे तन्ने तथाऽन्नाशीत्याह । यस्येति । न केवलं
पाप्मना हीति वाक्यशेषाद्भोमयग्रहणमविवक्षितं किंतु वाजसनेयके यथोक्तोद्रीयवि-
द्याविषयत्वेन समानप्रकरणे यदेवेदमप्रतिरूपं जिघ्रति स एव स पाप्मेति श्रुतेरत्रापि
पाप्मनेवैवशाहुर्गन्धं जानातीत्येव वक्तव्यत्वादत्रिवक्षितमुभयग्रहणमित्याह । यदेवेति ॥२॥

अथ ह वाचमुद्गीथमुपासांचक्रिरे ता ५ हासुराः
पाप्मना विविधुस्तस्मात्तयोभयं वदति सत्यं
चानृतं च पाप्मना ह्येषा विद्वा ॥ ३ ॥

अथ ह चक्षुस्मुद्गीथमुपासांचक्रिरे तद्वासुराः पा-
प्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्शनीयं
चादर्शनीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्वम् ॥ ४ ॥

अथ ह श्रोत्रमुद्गीथमुपासांचक्रिरे तद्वासुरा-
पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभय ५ शृणोति श्र-
वणीयं चाश्रवणीयं च पाप्मना ह्येतद्विद्वम् ॥ ५ ॥

अथ ह मन उद्गीथमुपासांचक्रिरे तद्वासुराः
पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभय ६ संकल्पयते
संकल्पनीयं चासंकल्पनीयं च पाप्मना ह्येतदि-
द्वम् ॥ ६ ॥

मुरप्राणस्योपास्यत्वाय तद्विशुद्धत्वानुभवार्थोऽयं विचारः श्रुत्या
प्रवर्तितः । अतश्चक्षुरादिदेवताः क्रमेण विचार्याऽऽसुरेण पाप्मना विद्वा
इत्यपोहन्ते । समानमन्यत् । अथ ह वाच चक्षुः श्रोत्र मन इत्यादि ।
अनुक्ता अप्यन्यास्त्वप्रसनादिदेवता द्रष्टव्याः । एवमु स्वत्वेता देवताः
पाप्मभिरिति श्रुत्यन्तरात् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

ननु नापिकस्य प्राणस्य पाप्मविद्वत्त्वादानुपास्यत्वे विद्वे न्यायमाम्याद्वागादीनाम-
पि नोपास्यत्वमिति सिध्यति तत्किमुत्तरग्रन्थेनेत्यत आह । मुरप्राणस्येति । न्या-
यमाम्येऽपि मुखतो निराकरणाभावे मुख्यप्राणस्यैवोपास्यत्वमित्यनिश्चयात्तदुपास्यत्वादा-
दर्थोयं मुखतो वागादीनामुपास्यत्वमपाकर्तुंमृशरग्रन्थ इत्यर्थे । विद्वा इति विचार्ये
क्रमेणापोहन्त इति सवन्ध । उत्तरवाक्येष्वक्षरव्यारणानमनपेक्षित पूर्वेण समानत्वा-
दित्याह । समानमिति । अवशिष्टैवास्त्यैकदेशग्रहणार्थमादिपदम् । ननु प्राणादीनां
पाप्मविद्वत्त्वादानुपास्यत्वेऽपि त्वगादीनां तद्विद्वत्त्वेनानुपास्यत्वावचनान्मुख्यस्यैव प्राण-
स्योपास्यत्व नावर्थाप्यते वच्चाऽऽह । अनुक्ता इति । उक्तानामनुक्तोपलक्षणत्वे बृह-
दारण्यकश्रुतिं सवाद्यति । एवमु स्वत्विति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

अथ ह. य. एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्रीथमुपा-
सांचकिरे तं हासुरा ऋत्वा विदध्वंसुर्यथाऽ-
श्मानमाखणमृत्वा विध्वंसते ॥ ७ ॥

एवं यथाऽश्मानमाखणमृत्वा विध्वंसते एव
हैव स विध्वंसते य एवंविदि पापं काम-
यते यश्चैनमभिदासति स एषोऽश्माखणः ॥ ८ ॥

ओसुरेण विदध्वंसोऽप्राणादिदेवता अपोऽद्याधानन्तरं य एवायं प्रसिद्धो
मुखे भवो मुख्यः प्राणस्तमुद्रीथमुपासांचकिरे तं हासुरा पूर्ववदत्वा प्रा-
ण्य विदध्वंसुविनष्टा अभिप्रायमात्रेण । अकृत्वा किंचिदपि प्राणस्य कथं
विनष्टा इत्यत्र दृष्टान्तमाह । यथा लोकेऽश्मानमाखणं न शक्यते ख-
नितुं कुडालादिभिरपि भेत्तुं न शक्योऽखण एवाऽऽखणस्तमृत्वा साम-
र्थ्याद्धोष्टः पौंसुपिण्डः श्रुत्यन्तराच्चाश्मनि क्षिमोऽश्मभेदनाभिप्रायेण
तस्याश्मनः किंचिदप्यकृत्वा स्वयं-विध्वंसितं विदीर्येतैव ; विदध्वंसुरि-
त्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं विशुद्धोऽसुरैरर्धार्पितत्वात्प्राण इति । एवंविदः प्राणात्मभूतस्येदं फ-
लमाह । यथाऽश्मानामत्वेप एव दृष्टान्तः । एवं हैव स विध्वंसते वि-
नश्यति । कोऽसावित्याह । य एवंविदि यथोक्तप्राणविदि पापं तदनहं
कर्तुं कामयत इच्छति यश्चाप्येनमभिदासति हिनस्ति प्राणविदं प्रत्या-
कोशताडनादि प्रमुद्धे सोऽप्येवमेव विध्वंसते इत्यर्थः । यस्मात्स

अथ हेत्यादि मुख्यप्राणविषयं वाक्यमुत्थाप्य व्याकरोति । आसुरेणेत्यादिना ।
पूर्ववद्वागादिष्वेवेति यावत् । * दृष्टैश्च विदारकैर्लोहविशेषैरित्यर्थः । अश्रुतस्य लोष्टस्या-
धोपादाने हेतुमाह । सामर्थ्यादिति । तस्य ध्वंसनयोग्यत्वाद्ध्वंसतेश्च कर्मपक्षत्वादि-
त्यर्थः । तर्हि यस्य कस्यचिदेवंविधस्य संभवात्फलं लोष्टग्रहणेनेत्याशङ्क्य यथाऽश्मान-
मृत्वा लोष्टो विध्वंसतेति बृहदारण्यकश्रुतेस्तस्यैवान् ग्रहणमित्याह । श्रुत्यन्तरा-
चिति ॥ ७ ॥

दृष्टान्तदार्ढ्यात्तिकाभ्यां सिद्धमर्थे निगमयति । एवमिति । प्राणस्य विशुद्धत्वात्त-
दुपासनं कर्तव्यमिति शेषः । फलवचनमवतार्य व्याकरोति । एवं विद इत्यादि-
ना । प्राणवित्पतित्स्पर्धेनो विनाशे हेतुमाह । यस्मादिति । नासिक्यप्राणस्य मुख्य-
प्राणस्य च वायुविकारत्वेन प्राणत्वाविशेषात्प्राप्पना देवादेवौ तुल्यविव स्थातामिति

* कुडालादिभिरित्यत्र यदादिपद तत्पार्थः ।

१ क. अनुरेण । २ क. 'त्वात्प्राणा' । ३ क. ग. 'योग्यन्तेऽप्या' । ४ क. 'पि दृष्टैश्चेत्तु । ग. 'पि
च्छेत्तु । घ. 'पि दृष्टैश्चेत्तु । ५ क. 'पानुपि' । ६ क. ग. 'यथा' । ७ क. ए. छ. ज. 'ति । अमु' ।
८ क. ग. 'पि । इति प्रा' ।

नैवेतेन सुरभि न दुर्गन्धि विजानात्यपहतपा-
प्मा ह्येव तेन यदश्राति यत्पिबति तेनेतरान्प्रा-

एष प्राणवित्प्राणभूतत्वादश्मास्यण इवाश्मास्यणोऽधर्षणीय इत्यर्थः ।
ननु नासिक्योऽपि प्राणो वाय्वात्मा यथा मुख्यस्तत्र नासिक्यः प्राणः
पाप्मना विद्धः प्राण एव तत्र मुख्यः कथम् । नैव दोषो नासिक्यस्तु
स्थानकरणवेगुण्याद्विद्धो वाय्वात्माऽपि सन्मुख्यः स्थानदेवतावलीप-
स्त्वान्न विद्ध इति युक्तम् । यथा वास्यादयः शिक्षावत्पुरुषाश्रयाः कार्य-
विशेषं कुर्वन्ति नान्यहस्तगतस्त्वद्दशोपवद्प्राणसचिवत्वाद्विद्धा प्राणदेव-
ता न मुख्यः ॥ ८ ॥

यस्मान्न विद्धोऽसुरैर्मुख्यस्तस्मान्नैवेतेन सुरभि दुर्गन्धि वा विजाना-
ति प्राणेनैव तदुभयं विजानाति लोकः । अतश्च पाप्मकार्यादर्शनादपह-
तपाप्माऽपहतो विनाशितोऽपनीतः पाप्मा यस्मात्सोऽपमपहतपाप्मा ह्येष
विशुद्ध इत्यर्थः । यस्माच्चाऽऽत्मंभरयः कल्पानाद्यासङ्गवच्चाद्प्राणाद-
यो न तथाऽऽत्मंभरिर्मुख्यः किं तर्हि सर्वार्थः । कथमित्युच्यते तेन मुख्ये-
न यदश्राति यत्पिबति लोकस्तेनाशितेन पीतेन चेतरान्प्राणादीनवति
पालयति । तेन हि तेषां स्थितिर्भवतीत्यर्थः । अतः सर्वभरः प्राणोऽतो

शुद्धते । नन्विति । स्थानविशेषसबन्धासम्बन्धाम्या द्वयोरपि पाप्मवेवावेकव्यवस्था यु-
क्तेऽपि परिहरति । नैव दोष इति । स्थानावत्यावच्छिन्ने करणे वैगुण्य विषयविशेषा-
सक्तत्वं तस्मात्तद्वृत्तस्य नासिक्यप्राणस्यापि विद्धता स्यादिति यावत् । तदसंभवादिशे-
पसंभन्वभयुक्तवैगुण्यायोगादित्येव च शिष्टमुक्तमुपपन्नम् । स्थानसम्बन्धविशेषात्प्राणप्राण-
स्य पाप्मविद्धत्वं तदयावाच्च मुख्यप्राणस्य तद्विद्धत्वमित्येव हृदान्तेन स्पष्टयति । यथेत्या-
दिना । न मुख्यो दोषवद्प्राणसचिवत्वाभावादिति शेषः ॥ ८ ॥

प्राणदेवता विद्धा प्राणदेवता तु न विद्धेत्यत्र गमकत्वेनानन्तरवाक्य व्याचष्टे
यस्मादिति । मुख्यप्राणस्य पाप्मवेवाभावात्मुपसहरति । अतश्चेति । पाप्मकार्यमामङ्गस्त-
स्य प्राणेऽनुपलम्भादित्यत्र शब्दस्यैवार्थः । हिशब्देनोक्त पाप्मविधे विशुद्धत्वे हेतुकृ-
त्य मुख्यप्राणविशुद्धिमुपसहरति । ह्येष इति । यस्य विशुद्धत्वे हेतुन्तरमाह । य-
स्माच्चेति । अतो विशुद्ध इत्युत्तरत्र सबन्धः । सर्वार्थित्वं प्राणस्य यत्रापूर्वकं प्रतिपाद-
यति । यथमित्यादिना । प्राणादीत्यादिशब्देन कार्यमप्युच्यते । वेनेवास्त्वृम्यन्तीति
शुस्त्वन्तरमाभित्याऽऽह । तेन हीति । प्राणवृत्तिहेतुम्यामन्नपानाम्यां सद्यतास्थिविरव-

१ प ष न तु मुः २ छ ट ह्रीः । ३ प तरेतः । ४ क ल ग भिरे. प्राः । ५ छ
शुद्धिः ।

णानवति । एतमु एवान्ततोऽवित्त्वोत्क्रामति
व्याददात्त्येवान्तत इति ॥ ९ ॥
त हाङ्गिरा उद्गीथमुपासांचक्र एतमु एवाऽऽ-

विशुद्धः । कथं पुनर्मुख्याशितपीताभ्यां स्थितिरेषां गम्यत इति । उ-
च्यते । एतं मुख्यं प्राणं मुख्यप्राणस्य वृत्तिमन्नपाने इत्यर्थः । अन्ततोऽ-
न्ते मरणकालेऽवित्त्वाऽलब्धोत्क्रामति । प्राणादिप्राणसमुदाय इत्यर्थः ।
अप्राणो हि न शक्नोत्यशितुं पातुं वा । तेन तदोत्क्रान्तिः प्रसिद्धा प्राणा-
दिकलापस्य । दृश्यते ह्युत्क्रान्तौ प्राणस्याशिशिषा । अतो व्याददात्त्ये-
वाऽऽस्यविदारणं करोतीत्यर्थः । तद्वचनालाभ उत्क्रान्तस्य लिङ्गम् ॥ ९ ॥

तं हाङ्गिरास्तं मुख्यं प्राणं हाङ्गिरा इत्येवंगुणमुद्गीथमुपासांचक्र उ-
पासनं कृतवान्वको दाल्भ्य इति वक्ष्यमाणेन संबध्यते । तथा बृहस्प-
तिरित्यापास्य इति चोपासांचक्रे वक इत्येव संबन्धं कृतवन्तः के-
चित् । एतमु एवाऽऽङ्गिरसं बृहस्पतिमापास्यं प्राणं मन्यन्त इति वच-
नात् । भवत्येवं यथाश्रुतासंभवे संभवति तु यथाश्रुतमृषिचोदनायामपि

शब्दार्थः । सर्वार्थत्वं द्वितीयस्यातःशब्दस्यार्थः । मुख्यप्राणोपशुक्तत्वादन्नपानानां सं-
घातस्थितिहेतुत्वमित्यत्र पश्रपूर्वकं लिङ्गं दर्शयति । कथमित्यादिना । वृत्तिमेव वि-
शिनष्टि । अन्नपाने इति । अन्वहमुपयुज्यमाने अन्नपाने प्राणस्थितिहेतू इति या-
वत् । प्राणस्योच्चिक्रमिपायामपि संघातः स्वयमशनपाने कृत्वा स्यास्यवीत्याशङ्क्याऽऽ-
ह । अप्राणो हीति । तदा प्राणोच्चिक्रमिपावस्थायापि च यावत् । ननुत्क्रान्त्यवस्था-
यापिशिशिषाद्यभावादेव संघातस्योत्क्रान्तिर्न त्वगनाद्यभावात्तत्र समागमोपासक आह ।
दृश्यते हीति । तदिति मुखव्यादानमुच्यते । अन्नग्रहणं पानोपलक्षणार्थम् ॥ ९ ॥

विशुद्धिगुणकमुख्यप्राणात्मोद्गातृदृष्ट्योद्गीथावयवभूतमोकाराख्यमक्षरमुपास्यमित्युक्त-
मिदानीं यत्रैवाऽऽङ्गिरसंबृहस्पत्यायास्यगुणत्रयविधानार्थमुत्तरग्रन्थमुत्थापयति । तं दे-
ति । तत्र वृत्तिकाराभिषेकं संबन्धं दर्शयति । तं मुख्यमिति । परामिषेकसंबन्धे ग-
मकमाह । एतमिति । अव्यवहितसंबन्धसंभवे व्यवहितसंबन्धकल्पना न युक्तेति प-
रिहरति । भवत्येवमिति । ऋषीणामङ्गिरोबृहस्पत्यादिशब्दैरुपदेशेऽपि गुणत्रयवि-
शिष्टप्राणोपासनं न विरुध्यते तत्रश्च प्रधानानामवाधे प्राणोपासकानामृषीणामुपदेशो
न त्यागमर्हत्यङ्गिरोबृहस्पत्यादिशब्देभ्योऽपि प्रथमप्रतिपन्नान्वयान्विहाय यौगिकवृत्तिम-

ङ्गिरसं मन्यन्तेऽङ्गानां यद्भसः ॥ १० ॥

तेन तं ह बृहस्पतिरुद्गीथमुपासांचक्र एतमु

श्रुत्यन्तरेवत् । तस्माच्छतार्चिनः इत्याचक्षत एतमेव सन्तमृषिमपि । तथा माध्यमा गृह्यसमदो विश्वामित्रो वामदेवोऽत्रिरित्यादिक्रपीनेव प्राणमापादयति श्रुतिः । तथैतानप्यृषीन्प्राणोपासकानङ्गिरो बृहस्पत्यापास्पान्प्राणं करोत्यभेदविज्ञानाय । प्राणो ह पिता प्राणो मातृत्पादिवच्च । तस्माद्द्विपरङ्गिरा नाम प्राण एव सन्नात्मानमङ्गिरस प्राणमुद्गीथमुपासांचक्र इत्येतत् । यद्यस्मात्सोऽङ्गानां प्राणः सन्स्तेनासावाङ्गिरसः ॥ १० ॥

तथा वाचो बृहत्या पतिस्तेनासौ बृहस्पतिः । तथा यद्यस्मादास्याः

विपत्तव्यगुणमात्रपतिपर्यनुपपत्तेरित्यर्थः । प्राणोपामकानामृषीणांमिधानमंतरेयक-
श्रुत्या द्रष्टव्यं । श्रुत्यन्तरवदिति । तदेव स्पष्टयति । तस्मादिति । शतार्चिनो
नाम प्रथममण्डलदश ऋषयः । एष च प्राणो यस्मात्पुरुष सघाताहय शतवर्षाण्यभि-
गतवात्स्वस्मदेतमेव प्राणं सन्तमृषिदशरारस्थितमपि* शतार्चिशब्दवाच्यं वदन्तीति शोभना ।
शतार्चिशब्दवदुभयविषयाणि शब्दान्तराभ्यपि सन्तीत्याह । तथेति । आपन्ते म-
ण्डले मुक्त्वा मध्यमानां मण्डलानां द्रष्टारो माध्यमा ऋषयस्त्रेऽपि प्राणस्तस्य स्वात्मनि
मध्ये सर्वजयाद्विधारकत्वात् । यत्समदस्तु द्वितीयमण्डलदर्शी स्वापकाले वागादीनां गि-
रणात्प्राणां गृह्यो रेतोनिर्माणकारणं मदहेतुत्वात्प्राणो मद प्राणापानात्मकत्वात्प्राणोऽपि
तथोच्यते । तृतीयमण्डलदर्शी विश्वामित्र प्राणोऽपि तथा व्यपदिश्यते । अस्य हि
विश्व भोन्यजात् स्थितहेतुतया भिन्धमाभीत् । वामदेवस्तु चतुर्थमण्डलद्रष्टा प्राणोऽपि
तच्छब्दवाच्यस्तस्य वागादिवेवामभजनीयत्वात् । पञ्चममण्डलद्रष्टाऽत्रिरित्युच्यते
प्राणोऽपि तथैव कथ्यते । तस्य पाप्मनोऽनर्थरूपान्मति सर्वत्राचुत्वात् । आदिपदेन
भरद्वाजादिपदानि गृहीतानि । दृष्टान्तमेव व्याख्याय दार्ष्टान्तप्रमाह । तथेति । कि-
मित्यङ्गिर मभूवन्प्राणं करोति श्रुतिरेव आह । अभेदेति । तथा च सप्तमे प्राणस्थ
सार्वात्म्यं वक्ष्यते तथाऽनापि तस्य वत्तदपिरूपत्वं विवक्षितमित्याह । प्राणो हेति ।
अन्यवहितमन्यन्धसभवे कलितं वाक्यार्थं कथयति । तस्मादिति । प्राणस्याङ्गिरस्त्व
व्युत्पत्त्यति । यस्मादिति ॥ १० ॥

अङ्गिर शब्दवदुद्गीथशब्दोऽप्युभयत्र चेतव्य इत्याह । तथेति । प्राणस्य बृ-
हस्पतित्वं साधयति । वाच इति । अङ्गिरो बृहस्पतिशब्दवदायात्स्यशब्दोऽप्युभयत्र
द्रष्टव्य इत्याह । तथेति । तस्योभयत्र वृत्तिं विनादयति । यद्यस्मादिति । यस्मा-

* अत्र सर्वेष्व्यादगुलनेषु भतापनतत्प्राच्यमिति वन्ते तन्निर्णयः ।

१ द प त्तगद । २ स छ ग भेत्त । ३ छ छ न त्त इति शः ।

एव बृहस्पतिं मन्यन्ते वाग्धि बृहती तस्या एष
पतिः ॥ ११ ॥ तेन तं हाऽऽयास्य उद्गीथमु-
पासांचक्र एतमु एवाऽऽयास्यं मन्यन्त आस्या-
द्यदयते ॥ १२ ॥ तेन तं ह वको दालभ्यो
विदांचकार । स ह नैमिंशीयोनामुद्राता बभूव
स ह स्मैभ्यः कामानागायति ॥ १३ ॥
आगाता ह वै कामानां भवति य एतदेवं वि-
द्वानक्षरमुद्गीथमुपास्त इत्यध्यात्मम् ॥ १४ ॥
इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

दयते निर्गच्छति तेनाऽऽयास्य ऋषिः प्राण एव सन्नित्यर्थः । तथाऽन्योऽ-
प्युपासक आत्मानमेवाऽऽङ्गिरसादिगुणं प्राणमुद्गीथमुपासीतेत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

न केवलमङ्गिरःप्रभृतय उपासांचक्रिरे । तं ह वको नाम दलभ्यस्यापत्यं
दालभ्यो विदांचकार यथादर्शितं प्राणं विज्ञातवान् । विदित्वा च स ह नैमिं-
शीर्षानां सत्रिणामुद्राता बभूव । स च प्राणविज्ञानसामर्थ्यादिभ्यो नैमिंशी-
येभ्यः कामानागायति स्म दाऽऽगीतवाकिलेत्पर्यः । तथाऽन्योऽ-
प्युद्राता ॥ १३ ॥

आगाता ह वै कामानां भवति य एवं विद्वान्यथोक्तगुणं प्राणम-
क्षरमुद्गीथमुपास्ते तस्यैतद्दृष्टं फलमुक्तम् । प्राणात्मभावस्त्वदृष्टम् । देवो
भूत्वा देवानप्येतीति श्रुत्यन्तरात्सिद्धमेवेत्यभिप्रायः । इत्यध्यात्ममेतदा-
त्मविषयमुद्गीथोपासनमित्युक्तोपसंहारोऽयिदैवतोद्गीथोपासने बक्ष्यमाणे
बुद्धिसमाधानार्थः ॥ १४ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

दास्यादयवे तेनाऽऽयास्यः प्राणः स एवात्रोपासकत्वाद्दृष्टिरपि तथेति योजना । यथो-
क्तानामृषीणामेवोक्तगुणकमुपासनं नान्येषां विशेषवचनादित्याशङ्क्याऽऽह । तथेति ।
विकोपस्य न शेपनिवर्तकत्वं प्रदर्शनार्थत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

यथोक्तोपासनस्य त्रिषु नियमाभावे गमकं दर्शयति । न केवलमिति । सेमति
विहितोपासनस्य दृष्टफलमादद्दुं पातनिका करोति । विदित्वेति । भूमिका कृत्वा वि-
द्वान्निवृत्तमुपास्तिफलं कथयति । तथेति ॥ १३ ॥

दृष्टमिति विशेषणद्विष्टं फलान्तर्गमाचष्टे । प्राणेति । आत्मविषयं शरीरवर्तिमा-
णगोचरमिति यावत् । उपसंहारस्य प्रयोजनमाह । अधिदैवेति ॥ १४ ॥ इति प्रथ-
माध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अथाधिदैवतं य एवासी तपति तमुद्गीथमुपा-
सीतोद्यन्वा एष प्रजाभ्य उद्रायति । उद्य २
स्तमोभयमपहन्त्यपहन्ता ह वै भयस्य तमसो
भवति य एवं वेद ॥ १ ॥

अयानन्तरमाधिदैवतं देवताविषयमुद्गीथोपासनं प्रस्तुतमित्पर्योऽनेक-
धोपास्यत्वादुद्गीथस्य य एवास्तावादित्यस्तपति तमुद्गीथमुपासीताऽऽ-
दित्यदृष्ट्योद्गीथमुपासीतेत्यर्थः । तमुद्गीथमित्युद्गीथशब्दोऽक्षरवाची स-
न्कथमादित्ये ब्रूते इति । उच्यते । उद्यद्ब्रूच्छन्वा एष प्रजाभ्यः प्रजार्थ-
मुद्रापति प्रजानामन्नोत्पन्नपर्यम् । न ह्युच्यते तस्मिन्ब्रीह्यादेः पक्तिः
स्यादत उद्रायतीवोद्रायति । यथैवोद्राताऽन्नार्थमत्त उद्गीथः सवितेत्यर्थः ।
किंचोद्यन्नैशं तमस्तज्जं च भयं प्राणिनामपहन्ति तमेवंगुणं सवितारं यो
वेद सोऽपहन्ता नाशपिता ह वै भयस्य जन्ममरणादिलक्षणस्याऽऽत्म-
नस्तमसश्च तत्कारणस्याज्ञानलक्षणस्य भवति ॥ १ ॥

अनन्तरमाध्यात्मिकप्राणदृष्ट्योद्गीथोपासनवचनादिति शेषः । किमिति देवताविष-
यमुद्गीथोपासनं प्रस्तूयते तत्राऽऽह । अनेकधेति । प्राणरूपेणाऽऽदित्यादिरूपेण चो-
द्गीथस्योपास्यत्वादेवताविषयत्वदुपासितप्रस्तावो युक्त एवेत्यर्थः । आदित्यादिमतयश्चेत्या-
दिन्यायेन वाक्यार्थं कथयति । आदित्यदृष्ट्येति । तमादित्यमुद्गीथमुपासीतेत्यादित्य-
शब्दस्योद्गीथशब्दस्य च सामानाधिकरण्यात्सुक्तमुद्गीथशब्दस्य प्रकरणादक्षरवाचित्व-
दादित्यशब्दस्य च तयोर्निर्धिषयत्वात्त्रिन्नार्थेषोश्च शब्दयोः सामानाधिकरण्यायोगादिति
शङ्कते । तमुद्गीथमितीति । आदित्ये यद्यपि नोद्गीथशब्दो रूढ्या वर्तितुमर्हति त-
थाऽपि गौण्या च तत्र तत्र वृत्तेः सामानाधिकरण्याभिहितस्तुत्तमाह । उच्यते इति
प्रजार्थमुद्रायतीत्येवदेव स्पष्टयति । प्रजानामिति । अन्नोत्पत्त्यर्थमुद्रायतीति पूर्वेण सं-
बन्धः । तदेव व्यतिरेकद्वारा साधयति । न हीति । आदित्यस्यान्नार्थभागानभव-
शब्दार्थः । न तस्योद्रातुरिव मत्पक्षमुद्रानमुपलब्धमिवाशङ्क्याऽऽह । उद्रापतीरेति
उपभोगेवोपपाद्यति । यथेति । अथाऽऽत्मनेऽन्नाद्यमागयेदिति श्रुत्यन्तरे यथाऽन्नार्थे
मुद्रात्वाऽऽगापतीत्यवगतं तथाऽऽदित्योऽपि प्रजानामन्नार्थमागयतीत्यर्थः । उद्गीथशब्द-
स्याऽऽदित्ये संभ्रं परामृश्य फलितमाह । अत इति । आदित्यदृष्ट्योद्गीथोपासनमुप-
पाद्य फलोक्तिं व्याचष्टे । किंचेत्यादिना । एवंगुणं तमस्त्वन्नमयनिवर्तकत्वगुणसहित-
मिति यावत् ॥ १ ॥

समान उ एवायं चासौ चोष्णोऽयमुष्णोऽसौ
स्वर इतीममाचक्षते स्वर इति प्रत्यास्वर इत्यमुं
तस्माद्वा एतमिमममुं चोद्गीथमुपासीत ॥ २ ॥
अथ खलु व्यानमेवोद्गीथमुपासीत यद्वै प्राणि-

यद्यपि स्थानभेदात्प्राणादित्यौ भिन्नाविव लक्ष्येते तथापि न स तच्च-
भेदस्तयोः । कथं समान उ एव तुर्य एव प्राणः सवित्रा गुणतः सविता
च प्राणेन । यस्मादुष्णोऽयं प्राण उष्णश्चासौ सविता । किंच स्वर इती-
यं प्राणमाचक्षते कथयन्ति तथा स्वर इति प्रत्यास्वर इति चामुं सवि-
तारम् । यस्मात्प्राणः स्वरत्येव न पुनर्मृतः प्रत्यागच्छति । सविता
त्वस्तमित्वा पुनरप्यहन्यहनि प्रत्यागच्छति । अतःप्रत्यास्वरोऽस्माद्रुण-
तो नामतश्च समानावितरेतरं प्राणादित्यौ । अतः सतच्चाभेदादेवं प्राण-
मिमममुं चाऽऽदित्यमुद्गीथमुपासीत ॥ २ ॥

अथ सत्त्विति प्रकारान्तरेणोपासनमुद्गीथस्योच्यते व्यानमेवं वक्ष्य-
माणलक्षणं प्राणस्यैव वृत्तिविशेषमुद्गीथमुपासीत । अधुना तत्सैतत्त्वं नि-

नन्वध्यात्ममधिदेवत्वमिति स्थानभेदात्प्राणादित्ययोर्भिन्नत्वाद्विज्ञमेव तयोरुपासनमुपा-
देयमत आह । यद्यपीति । प्राणादित्ययोः स्वरूपभेदात्प्रश्नपूर्वकं प्रतिपादयति ।
कथमित्यादिना । उशब्दोऽप्यर्थः स्थानभेदतो भेदमनुजानाति । गुणतः साम्यं साध-
यति । यस्मादिति । नामतः साम्यं संगिरते । किंचेति । सवितृवत्प्राणेऽपि प्रत्यास्व-
रशब्दप्रवृत्तिमाशङ्क्याऽऽह । यस्मादिति । स्वरत्येव गच्छत्येवेति यावत् । तस्मि-
न्नेव स्पृष्टदेहे न प्रत्यागच्छति तस्मात्प्राणे स्वरशब्दप्रवृत्तिरेत्यर्थः । सवितर्यपि तर्हि त-
च्छब्दप्रवृत्तिरेवेत्याशङ्क्याऽऽह । सविता त्विति । आदित्यस्यारत्वं गतस्य प्रत्यक्षमेक-
त्वेनाऽऽगतिदर्शनात्तस्मिन्प्रत्यास्वरशब्दस्यापि प्रवृत्तिरस्तीत्यर्थः । अतः प्राणादित्ययो-
रुक्तं साम्यं निगमयति । अस्मादिति । अन्योन्यसाम्यकृतं फलमाह । अत इति ।
प्राणादित्यावेकीकृत्य तदृष्टचोद्गीथावयवमूर्तमोकारारूपमक्षरमुपास्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

अथाऽऽध्यात्मिकमपिदेविकं चोद्गीथोपासनं प्रस्तुत्य तदेव समरथैकीकृत्योक्तं तथा
च वक्तव्याभावात् । किमुत्तरेण अन्येनेत्याशङ्क्याऽऽध्यात्मिकमेवोद्गीथोपासनमनुसृ-
त्याऽऽह । अथेति । कोऽसौ व्यानो यदृष्टचोद्गीथोपासनमुपादेदिति तत्र वाह ।
वक्ष्यमाणलक्षणमिति । पक्षान्तरं ध्यावर्तयति । प्राणस्यैवेति । वक्ष्यमाणलक्षणमि-
त्युक्तं व्यक्तीकरोषि । अधुनेति । तन्निरूपणार्थमादौ प्राणापानौ निरूपयति ।

ति स प्राणो यदपानिति सोऽपानः । अथ यः
 प्राणापानयोः संधिः स व्यानो यो व्यानः सा
 वाक् । तस्मादप्राणन्नपानन्वाचमभिव्याहरति ॥३॥
 या वाक्सर्कस्मादप्राणन्नपानञ्चमभिव्याहर-
 ति यर्कस्साम तस्मादप्राणन्नपानन्साम गायति
 यत्साम स उद्गीयस्तस्मादप्राणन्नपानञ्चयति ॥४॥

रूप्यते । यद्वै पुरुषः प्राणिति मुखनासिकाभ्यां वायुं वहिर्निःसारयति
 स प्राणारूपो वायोवृत्तिविशेषो यदपानित्यपश्वसिति ताभ्यामेवान्तराक-
 र्षति वायुं सोऽपानोऽपानारूपा वृत्तिः । ततः किमित्पुच्छतेऽथ य उ-
 क्तलक्षणयोः प्राणापानयोः संधिस्तयोरन्तरावृत्तिविशेषः स व्यानो यः
 सांख्यादिशास्त्रप्रसिद्धश्रुत्या विशेषनिरूपणात्सांख्यो व्यान इत्यभिप्रायः ।
 कस्मात्पुनः प्राणापानौ हित्वा महताऽऽयासेन व्यानस्यैवोपासनमुच्यते ।
 वीर्यवत्कर्महेतुत्वात् । कथं वीर्यवत्कर्महेतुत्वमित्याह । यो व्यानः सा
 वाक् । व्यानकार्यत्वाद्वाचः । यस्माद्वाचनिर्वर्त्या वाक्स्मादप्राणन्नपान-
 नःप्राणापानव्यापारावकुर्वन्वाचमभिव्याहरत्युच्चारयति लोकः ॥ ३ ॥

तथा वाग्निशेषामृचमृचस्यं च साम सामावपवं चोद्गीयमप्राणन्न-
 पानव्यानेनैव निर्वर्तेपतीत्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

पद्मा इत्यादिना । ताभ्यामेव मुखनासिकाभ्यामित्येतत् । त्वावोमेव प्राणापानौ
 व्यानस्य तु किमप्यावमिति शङ्कित्वा वत्त्वरूपं दर्शयति । तत् इत्यादिना ॥
 संधिमेव स्फुटयति । तयोरिति । प्राणापानयोर्वृत्त्योरभावावस्थायाः मध्ये च वायो
 वृत्तिविशेषो योऽस्ति स व्यानशब्दार्थ इत्यर्थः । संधिस्तन्मयदेहावृत्तिव्यान इति
 सांख्या योगाश्चाऽऽहुस्तान्मत्याह । यः सांख्यादीति । सांख्याना योगाना च शास्त्र-
 प्रसिद्धो यो वायोवृत्तिविशेषः स्क्न्वादिदेशागो नामो व्यान श्रुत्या विशेषनिरूपणा-
 दिति योजना । व्यानस्य प्राणापानसापेक्षत्वात्तयोरन्यवरस्योपासनमेवोचितं न व्या-
 नोपासनमिति मन्यानश्रोदयति । कस्मादिति । महताऽऽयासेन व्यानसवत्निरूपणेनो-
 यावत् । ताभ्यां तस्य वैशिष्ट्यमुपेत्य परिहरति । वीर्यवदिति । व्यानस्यैवोपासन-
 मिति शेषः । तदेव मश्रद्द्वारा मपश्यति । कथमित्यादिना । कथं व्यानस्य वीर्य-
 वत्कर्म प्रसिद्धं प्रैतिज्ञायते कार्यकारणभावनादित्याह । व्यानेति । वाचो व्याननिर्व-
 र्थत्वे लिङ्गं दर्शयति । यस्मादिति ॥ ३ ॥

या वाग्निशेषावृचमृचानामर्थे यक्षिपति । तथेत्यादिना ॥ ४ ॥

अतो यान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि यथाऽग्ने-
र्मन्थनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनम-
प्राणन्ननपान ५स्तानि करोत्येतस्य हेतोर्व्या-
नमेवोद्गीथमुपासीत ॥ ५ ॥

अथ खलूद्गीथाक्षराण्युपासीतोद्गीथ इति प्राण

। न केवलं वागाद्यभिव्याहरणमेवातोऽस्मादन्यान्यपि यानि वीर्यवन्ति
कर्माणि प्रपन्नाधिक्यनिर्वर्त्यानि यथाऽग्नेर्मन्थनमाजेर्मर्षादापाः सरणं
धावनं दृढस्य धनुष आयमनमाकर्षणमप्राणन्ननपानंस्तानि करोति ।
अतो विशिष्टो व्यानः प्राणादिवृत्तिभ्यः । विशिष्टस्योपासनं ज्यापः
फलवत्त्वाद्वाजोपासनवत् । एतस्य हेतोरेतस्मात्कारणाद्वायानमेवोद्गीथमुपा-
सीत नान्यदृश्यन्तरम् । कर्मवीर्यवत्तरत्वं फलम् ॥ ५ ॥

अथाधुना खलूद्गीथाक्षराण्युपासीत भक्त्यक्षराणि मा भूवन्नित्यतो वि-
शिनष्टि । उद्गीथ इति । उद्गीथनामाक्षराणीत्यर्थो नामाक्षरोपासनेऽपि
नामवत् एवोपासनं कृतं भवेदमुकमिन्ना इति यद्वत् । प्राण एवोद्गीथित्य-
स्मिन्नक्षरे प्राणवृत्तिः । कथं प्राणस्योच्चमित्याह । प्राणेन वृत्तिवृत्ति स-

अतो यानीत्यादि व्याचष्टे । न केवलमिति । व्यानेन निर्वर्तयतीति पूर्वेण संब-
न्धः । यान्यन्यान्यपि यथोक्तानि कर्माणि तानि लोको व्यानेनेव करोतीत्युत्तरत्र
संबन्धः । प्रपन्नाविक्यनिर्वर्त्यानि कर्मण्येवोदाहरति । यथेति । यथा तानि कर्माणि
तथाऽन्यान्यप्येवंप्रकाराणीति योजना । व्यानस्य वीर्यवत्कर्महेतुत्वे फलित्वमाह ।
अत इति । विशिष्टचेऽपि किं स्यादिति चेत्तदाह । विशिष्टस्येति । विशिष्टचफल-
मुपमंहरति । एतस्येति । फलवत्त्वादित्युक्तमुपास्तिकलं स्पष्टयति । कर्मिति । व्या-
नदृष्टचोद्गीथोपासनस्याद्वावचद्वत्त्वादिनि शेषः ॥ ५ ॥

उद्गीथोपासनमग्नेर्नोद्गीथाक्षरोपासनां मस्तीति । अथेति । विशेषणतात्पर्यं दर्शय-
ति । भक्तीति । उद्गीथाक्षराण्युपासीतेत्युक्ते भक्त्यक्षराण्युपास्यानि पाप्तानि तानि मा
मुपास्ति इत्यतो मन्यते श्रुतिस्ततो विशेषणं करोतीत्यर्थः । विशेषणश्रुतिं व्याकरोति ।
उद्गीथेति । नामाक्षरोपासनेमुद्गीथोपासनस्याकिंचित्स्वरमित्याशङ्क्याऽऽह । नामेति ।
यथा लोके कृष्णमिश्रादिनाचक्रुद्वदप्रयोगे वाच्यस्य पुरुषविशेषस्योपासनं गम्यते तथे-
वोद्गीथोपासने । नामाक्षरोपासने नामवत्तदुपासनेऽपि तदुपासनमेव कथमित्याशङ्क्य विभ-
क्तौ । प्राण एवेति । प्राणस्योदः सादृश्यं प्रश्रपूर्वकमाह । कथमित्यादिना । गी

एवोत्प्राणेन ह्युत्तिष्ठति वाग्गीर्वाचो ह गिर इ-
त्याचक्षतेऽन्नं धमन्ने हीदं सर्वं स्थितम् ॥६॥
द्यौरिवोदन्तरिक्षं गीः पृथिवी थमादित्य एवो-
द्वायुर्गौरग्निस्थं सामवेद एवोद्यजुर्वेदो गी-
र्ऋग्वेदस्थं दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽ-

वोऽप्राणस्यावसाददर्शनादतोऽस्त्युदः प्राणस्य च सामान्यम् । वाग्गीः ।
वाचो ह गिर इत्याचक्षते शिष्टाः । तथाऽन्नं धमन्ने हीदं सर्वं स्थितम-
तोऽस्त्यन्नस्यं धाक्षरस्य च सामान्यम् ॥ ६ ॥

त्रयाणां श्रुत्युक्तानि सामान्यानि तानि तेनानुरूपेण शेषेष्वपि द्रष्ट-
व्यानि द्यौरिवोदुच्चैःस्थानात् । अन्तरिक्षं गीर्गिरणास्त्रोफानाम् । पृथिवी
धं प्राणिस्थानात् । आदित्य एवोद्ब्रह्मत्वात् । वायुर्गौरग्न्यादीनां गि-
रणात् । अग्निस्थं पालीयकमविस्थानात् । सामवेद एवोत्स्वर्गसंस्तुतत्वा-
त् । यजुर्वेदो गीर्यजुषा ऋत्तस्य हविषो देवतानां गिरणात् ।
ऋग्वेदस्यमृच्यध्यूदत्वात्साम्नः । उद्रीयाक्षरोपासनफलमयुनोच्यते दुग्धे
दोह्यस्मै सायकाय । पा सा वाक्कं दोहं कोऽस्मै दोह इत्या-
ह । यो वाचो दोहः । ऋग्वेदादिशब्देसाध्यं फलमित्यभिप्रायस्तद्वाचो

रित्यभिमन्त्रे वाट्टट्टिः कर्तव्येत्याह । वाग्गीरिति । वाचो गिरश्च सादृश्यं दर्शय-
ति । वाचो हेति । उद्रीरक्षरयोः प्रागवाणश्चिरित्य धमित्यभिमन्त्रणरेऽन्नदृष्टिः कर्त-
व्याह । तथेति । भकारान्तयोरपेक्षितं सादृश्यं दर्शयति । अन्ने हीति ॥ ६ ॥

प्राण एवोदित्यादी सादृश्यं श्रुत्येवोक्तं द्यौरिवोदित्यादी तु चोक्तं तथा च तत्र सा-
दृश्याभावे कथं दृष्टिकरणमित्यासङ्क्याऽऽह । त्रयाणामिति । अन्तरिक्षमाकाशस्य
दन्तःप्रतिष्ठा लोकास्त्वेन गीर्णा इवेति मत्वाऽऽह । गिरणादिति । अग्न्यादीनां गि-
रणादिति स्वर्गविद्यायां द्रष्टव्यम् । सामवेदे ये स्वर्गो लोक इति स्वर्गलोकत्वेन सा-
वेदस्य सत्तुतत्वादेति हेतुमाह । स्वर्गेति । यजुषा स्वाहास्वधादितेति यावत् । अ-
प्यात्ममणिलोकमधिदेवमधिदेवे च नामाक्षरोपासनमुक्त्वा तत्कलौकिकमवगार्यं व्याकरो-
ति । उद्रीयेति । यो वाचो दोह इत्यत्र पश्यां कर्मणि द्रष्टव्या । तथैव वाग्दोहं प्र-
दयति । ऋग्वेदादीति । तस्याध्य फल स्वर्गिनोच्चारणमत्त्वं तदनायामेनास्य संभ-

न्नवानन्नादो भवति य एतान्येवं विद्वानुद्गीथा-
क्षराण्युपास्त उद्गीथ इति ॥ ७ ॥

अथ खल्वाशीःसमृद्धिरुपसरणानीत्युपासीत ये-
न साम्ना स्तोष्यन्स्यात्तत्सामोपधावेत् ॥ ८ ॥
यस्यामृचि तामृचं यदार्पेयं तमृषिं यां देवता-
मभिष्टोष्यन्स्यात्तां देवतामुपधावेत् ॥ ९ ॥

दोहस्तं स्वपमेव वाग्दोग्ध्यात्मानमेव दोग्धि । किंचान्नवान्प्रभूतात्सोऽ-
न्नादश्च दीप्ताभिर्भवति य एतानि पयोक्तान्येवं यथोक्तगुणान्पुद्गीथाक्ष-
राणि विद्वान्सन्नुपास्त उद्गीथ इति ॥ ७ ॥

अथ खल्विदानीमाशीःसमृद्धिराशिपः कामस्य समृद्धिर्घा भवेत्तदु-
च्यत इति वाक्यशेषः । उपसरणान्युपसर्तव्यान्पुपगन्तव्यानि ध्येया-
नीत्यर्थः । कथमित्युपासीत । एवमुपासीत । तद्यथा येन साम्ना येन
सामविशेषेण स्तोष्यन्स्तुतिं करिष्यन्स्याद्भवेद्दुद्गाता तत्सामोपधावे-
दुपसरेच्चिन्तयेदुत्पत्त्यादिभिः ॥ ८ ॥

यस्यामृचि तत्साम तां चर्चमुपधावेदेवतादिभिः । यदार्पेयं साम तं
चर्चिम् । यां देवतामभिष्टोष्यन्स्यात्तां देवतामुपधावेत् ॥ ९ ॥

चर्चतीत्यर्थः । तदिति प्रकृतफलपरामर्शः । पृथी पूर्ववत् । यमिति दोहोक्तिः । वाच ए-
व दोहे कर्मत्वं कर्तृत्वं चेत्याह । आत्मानमेवेति । यो दोग्धा सा वागेव सा चाऽऽ-
त्मानमेव तं दोग्धीति योजना । यथोक्तानि प्राणवायनादिरूपत्वेनोक्तानीति यावत् ।
यथोक्तगुणान्युत्थानगिरणस्थित्यादियभेकाणीत्यर्थः । उद्गीथाक्षराणीत्युक्तं विशेषणानुवा-
हेन स्फुटयाचे । उद्गीथ इतीति । उद्गीथ इत्येवंरूपस्य नाम्नोऽक्षराणीति यावत् ॥७॥

वागादिसमृद्धिफलकमुपासनमुपदिश्य फलसमृद्धिर्येन प्रकारेण भवति तत्प्रकारं ज्ञा-
त् सर्वकाम्योपासनशेषभूतं प्राप्त्यङ्गिकं विधीयत इत्याह । अथ खल्विति । वागादि-
समृद्धिफलकोपासनानन्तर्यमथशब्दार्थः । वक्ष्यमाणोपासनानां सर्वकाम्योपासनशेषत्व-
मित्यर्थं खल्वित्युक्तम् । प्राप्त्यङ्गिकत्वं दर्शयति । इदानीमिति । कामशब्दः
फलविषयः । उच्यतेः प्रकारज्ञानपरामर्शी । उच्यते विधीयत इत्यर्थः । ध्यानम-
कारं मन्त्रपूर्वकं विशदयति । कथमित्युपादिना । इतिशब्दार्थमभिनयति । एवमिति ।
विशब्दार्थमुद्गाहरणनिष्ठतया स्पष्टयति । तद्यथेति । उत्पत्त्यादिभिरित्यादिशब्देन
उन्न्देवतादि गृह्यते ॥ ८ ॥

देवतादिभिरित्यादिपदेनाऽऽर्पेयादिग्रहः ॥ ९ ॥

अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स
 उद्गीथ इति होतृपदनाद्वैवापि दुरुद्गीतमनुसमा-
 हरतीत्यनुसमाहरतीति ॥ ५ ॥ इति प्रथमाध्या-
 यस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥
 इयमेवर्गग्निः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं सा-

अथ खलु य उद्गीथ इत्यादिप्रणवोद्गीथैकत्वदर्शनमुक्तं तस्यैतत्फल-
 मुच्यते । होतृपदनाद्दोता पत्रस्थः शंसति तत्स्थानं होतृपदनं हीनात्क-
 र्मणः सम्पन्नप्रयुक्तादित्यर्थः । न हि देशमात्रात्कर्ममादत्तुं शक्यम् । किं
 तद्वैवापि दुरुद्गीतं द्रष्टुमुद्गीतमुद्गानं कृतमुद्गात्रा स्वकर्मणि क्षतं कृतमि-
 त्यर्थः । तदनुसमाहरत्यनुसंधत्त इत्यर्थः । चिकित्सपेव धातुवैपम्येस-
 मीकरणमिति ॥ ५ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

अथेदानीं सर्वफलसंप्रत्यर्थमुद्गीथस्योपासनान्तरं विधित्स्पते । इय-
 मेव पृथिव्यपृक् । ऋचि पृथिवीदृष्टिः कार्या । तथाऽग्निः साम । साम्न्य-

पूर्वोत्तरयोर्मन्थयोरसंगविमाशङ्क्य तात्पर्यमदर्शनपूर्वकमुत्तरग्रन्थमवतार्य व्याकरोति ।
 अथेत्यादिना । ननु यथाश्रुतं स्थानमेव होतृपदनं किं नेष्यते तत्राऽऽह । न हीति ।
 हीनात्कर्मणो यत्फलमाद्रियते तत्प्रश्रपूर्वकमविशेषतो दर्शयति । किं तदित्यादिना ।
 निपातद्वयमवधारणाविशयफलकं क्रियापदेन संबध्यते । अपिशब्दस्तु निष्ठानन्तरमा-
 वितया नेतव्यः । द्रष्टुमुद्गानमेव स्पष्टयति । उद्गात्रेति । कथमन्यनिष्ठात्कर्मणोऽन्यत्र
 फलमाहर्तुं शक्यमित्याशङ्क्याऽऽह । चिकित्सपेति । उद्गात्रा प्रणवोद्गीथैकत्वविज्ञान-
 नाहात्स्यात्प्राप्तादिक स्वकर्मणि प्राप्तं शब्द हीनात्कर्मणः सम्पन्नप्रयुक्तात्प्रणवात्प्राप्ति-
 संवधावीत्यर्थः ॥ ५ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

इयमेवेत्यादिसंदर्भस्य तात्पर्यमाह । अथेति । पुत्राद्यैश्वर्यैकदेशविषयोपासनोपदेश-
 नन्तरमवतरे माते ज्योतिष्टोमादावधिरुवरस्य समप्रैश्वर्येण्यर्थमपिद्वैवाप्यात्मविभागेन
 द्गीथविषयमेवापूर्वमुपासनमस्मिन्ग्रन्थं विधातुमिष्टमित्यर्थः । तत्र तदङ्गभूतमुपासनमा-
 विदधापि । इयमेवेति । पृथिव्यामृद्धदृष्टिरत्र नेष्टा कर्माङ्गस्य संस्कर्तव्यत्वादित्याभि-
 त्याऽऽह । ऋचीति । ऋचि यथा पृथिवीदृष्टिरनन्तरवाक्ये निहित्वा तथाऽग्निः स-
 मेत्यत्राभिदृष्टिः साम्नि विधीयते पूर्ववदित्याह । तथेति । अतएव पृथिव्याः साम्नि

म तस्माद्दृच्यध्यूढ ५ साम गीयत इयमेव साऽ-
ग्निरमस्तत्साम ॥ १ ॥

अन्तरिक्षमेवर्वायुः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यू-
ढ ५ साम तस्माद्दृच्यध्यूढ ५ साम गीयतेऽन्तरि-
क्षमेव सा वायुरमस्तत्साम ॥ २ ॥

द्यौरैवर्गादित्यः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढ ५
साम तस्माद्दृच्यध्यूढ ५ साम गीयते द्यौरैव
साऽऽदित्योऽमस्तत्साम ॥ ३ ॥

प्रिदृष्टिः । कथं पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामत्वमिति । उच्यते । तदेतत्तदेतद-
ग्न्यारूपं सामैतस्यां पृथिव्यामृच्यध्यूढमधिगतमुपरिभावेन स्थितमि-
त्यर्थः । ऋचीव साम । तस्मादत एव कारणाद्दृच्यध्यूढमेव साम गी-
यत इदानीमपि सामगैः । यथा च ऋक्सामनी नात्यन्तं भिन्ने अन्यो-
न्यं तथैतौ पृथिव्यग्नी । कथमियमेव पृथिवी सा सामनामार्धशब्दवाच्या ।
इतरार्धशब्दवाच्योऽग्निरमस्तदेतत्पृथिव्यग्निद्वयं सामैकशब्दाभिधेयत्व-
मापन्नं साम । तस्मान्नान्योन्यं भिन्नं पृथिव्यग्निद्वयं नित्यसंश्लिष्टमृ-
क्सामनी इव । तस्माच्च पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामत्वमित्यर्थः । सामाक्षरयोः
पृथिव्यग्निदृष्टिविधानार्धमियमेव साऽग्निरम इति केचित् ॥ १ ॥

अन्तरिक्षमेवर्वायुः सामेत्पादि पूर्ववत् ॥ २ ॥ ३ ॥

चाग्नेरमिद्भामिति शङ्कते । कथमिति । ऋक्सामत्वमिद्भावित्युत्तरमाह । उच्यते इ-
ति । तयोरावाराधेयभावे गमकं दर्शयति । तस्मादिति । ऋचि पृथिवीदृष्टिः साम्नि
भाग्निदृष्टिरित्यत्र ऐत्वन्तरमाह । यथा चेति । पृथिव्यग्न्योरत्यन्तभेदाभावं प्रश्नपू-
र्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना । कर्माङ्गयोः सह प्रयोगादृक्सामयोरन्योन्यमव्य-
भिचारात्तान्तभेदस्तथा पृथिव्यग्न्योरप्येकशब्दवाच्यत्वान्नात्यन्तं भिन्नत्वेत्यर्थः ।
तयोरत्यन्तभेदाभावे फलितमाह । तस्माच्चेति । पृथिवी साशब्दवाच्या स्त्रीत्वाद्ग्निरमः
पुंस्त्वादिति द्रष्टव्यम् । पश्चान्तरमुत्पाप्याङ्गीकरोति । सामाक्षरयोरिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

१ क. ग. ट. च. ट. ह. 'तद' । २ क. ग. च. ट. ह. 'लान्तमि' । ३ क. ग. ट. 'तिद्विरित्यु' ।

४ घ. म. 'लान्तमि' ।

नक्षत्राण्येव कर्चन्द्रमाः साम तदेतदेतस्यामृच्य-
ध्यूह ५ साम तस्माद्दृच्यध्यूह ५ साम गीयते न-
क्षत्राण्येव सा चन्द्रमा अमस्तत्साम ॥ ४ ॥

अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैव गीथ यत्रीलं
परः कृष्णं तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूह ५
साम तस्माद्दृच्यध्यूह ५ साम गीयते ॥ ५ ॥

अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः सैव साऽथ य-
त्रीलं परः कृष्णं तदमस्तत्सामाथ य एपोऽन्त-

नक्षत्राणामधिपतिश्चन्द्रमा अतः स साम ॥ ४ ॥

अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः शुक्ला दीप्तिः सैव कृं । अथ यदादित्ये
नीलं परः कृष्णं परोऽतिशयेन काष्ण्यं तत्साम । तद्व्येकान्तसमाहित-
दृष्टेर्दृश्यते ॥ ५ ॥

ते एवेति भाः शुक्लकृष्णत्वे सा चामश्च साम । अथ य एपोऽन्तरादि-

कथं पुनर्नक्षत्रपर्याये तदेतदेतस्यामित्यादिव्योक्तं न हि नक्षत्रेषु चन्द्रमसः स्थिते-
रत आह । नक्षत्राणामिति । नक्षत्राधिपत्यात्तदुपरिभावेन चन्द्रमसः स्थितेरित्यतः श-
ब्दार्थः । नक्षत्रसहितं चन्द्रमसं परोऽग्रं मशब्दः ॥ ४ ॥

अङ्गोपासनानि कानिचिद्वृत्त्वा तादृगेवोपासनान्तरमाह । अथेति । आदित्यस्य
मण्डलात्मनो यद्वृषं शुक्लं दृश्यत ऋचि तद्दृष्टिः कर्तव्येययैः । तदेव रूपं विशिनष्टि ।
भा इति । तामेव व्याचष्टे । शुक्ला दीप्तिरिति । ऋचि यथा पूर्वोक्तरूपदृष्टिस्तथा सा-
भि वक्ष्यमाणरूपदृष्टिरनुष्ठेयेत्याह । अथेति । नन्वादित्ये शौक्यचवदनतिशयं का-
ष्ण्यं नास्माभिरनुभूयते तत्राऽऽह । तद्वीति । एकान्तेन समाहिता शास्त्रमंस्कृता यस्य
दृष्टिस्तस्याऽऽदित्ये निरतिशयं काष्ण्यं दृश्यते तथा च तद्दृष्टिः साभि उद्वे-
स्वर्षः ॥ ५ ॥

अथ यदेवेतदित्यादेस्तात्पर्यमाह । ते एवेति । अङ्गोपासनानि समाप्यानन्तरम् ।
विशैविकीं प्रधानोपासना विवक्षुरूपान्यत्वरूपमुपन्यस्यति । अथेत्यादिना । किन्नि-
हिरण्यमयपदमुपमाये व्याख्यायते हिरण्यविकारत्वमेवात्र विवक्षितं किं न स्यादित्याह ।

रादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रु-
हिरण्यकेश आपणखात्सर्व एव सुवर्णः ॥ ६ ॥
तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणीः त-

स्य आदित्यस्यान्तर्मध्ये हिरण्मयो हिरण्मय इव हिरण्मयः । न हि सुवर्ण-
विकारत्वं देवस्य संभवति : ऋक्सामगेष्णत्वापहतपाप्मत्वासंभवात् ।
न हि सौवर्णेऽचेतने पाप्मादिभास्त्रिरस्ति येन प्रतिपिधयेत । चाक्षुषे चा-
ग्रहणात् । अतो लुप्तोपम एव हिरण्मयशब्दो ज्योतिर्मय इत्यर्थः । उ-
त्तरेष्वपि समाना योजना । पुरुषः पुरि ज्ञायनात्पूरयति वा स्वेनाऽऽ-
त्मना जगदिति दृश्यते निवृत्तचक्षुभिः समाहितचेतोभिर्ब्रह्मचर्योदिसाध-
नापैक्षम् । तेजस्विनोऽपि श्मश्रुकेशादयः कृष्णाः स्युरित्यतो विशिन-
ष्टि । हिरण्यश्मश्रुहिरण्यकेश इति । ज्योतिर्मयान्येवास्य श्मश्रूणि के-
शाद्येत्पर्यः । आमणखात्प्रणखो नखाग्रं नखाग्रेण सद सर्वः सुवर्ण इव
भास्त्र इत्यर्थः ॥ ६ ॥

तस्यैवं सर्वतः सुवर्णवर्णस्याप्यक्षुणोर्विशेषः । कथं तस्य यथा कपेर्म-
फटस्याऽऽसः कप्यासः । आसेरुपवेशनार्थस्य करणे घञ् । कपिष्ठान्तो ये-
नोपविशति । कप्यास इव पुण्डरीकमत्पन्ततेजस्वैवमस्य देवस्याक्षि-

ञ्चुष्याऽऽह । न हीति । अपहतपाप्मत्वासंभवं साधयति । न हीत्यादिना । पाप्मा-
दीत्यादिपदं वत्कार्यसिद्धार्थम् । किंच चाक्षुष्युपास्ये पुरुषे सुवर्णविकारत्वस्याग्रहणा-
दौणमेव हिरण्मयपदमित्याह । चाक्षुषे चेति । न च तत्राप्याविदेशिकं तद्ग्रहणमृ-
क्सामगेष्णत्वादिना वाच्येन विरोधात्तस्मादौणमेव हिरण्मयपदमित्युपसंहरति । अत
इति । हिरण्यश्मश्रुदित्यादिविशेषणेष्वपि तुल्यं गौणत्वमित्याह । उत्तरेष्वपीति । न-
न्वादित्यादिमण्डले पुरुषो नास्माभिर्दृश्यते तत्राऽऽह । निवृत्तचक्षुभिरिति । विशि-
ष्टाधिकारिणामादित्यपुरुषदर्शनमुपपादयति । ब्रह्मचर्योदीति ॥ ६ ॥

सर्वे एव सुवर्ण इति विशेषणादक्षुणोरपि सुवर्णत्वे माप्ते प्रत्याह । तस्येति । विशे-
षमेव प्रश्नपूर्वकं विशदयति । कथमित्यादिना । यथा कप्यासवद्व्यवस्थितं पुण्डरीकं
यथा तस्याक्षिणी इति योजना । आसश्चन्द्रविष्णुसिक्कारं सूचयति । आसेरिति ।
घञन्तस्य शब्दस्य विवक्षितमर्थं कथयति । कपीति । तस्य करणत्वं स्फुटयति । ये-
नेति । कपिः स कपिष्ठान्तः कप्यास इति शेषः । पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । क-
प्यास इवेति । निहीनोपमया देवस्य चाक्षुषी व्यपदिशता तयोरापि निहीनत्वं व्यप-

स्योदिति नाम स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदि-
 त उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद ॥७॥
 तस्यर्चं साम च गेष्णौ तस्माद्दुद्गीथस्तस्मात्त्वे-

णी । उपमितोपमानत्वान्न हीनोपमा तस्यैवगुणविशिष्टस्य गौणमिदं
 नामोदिति । कथं गौणत्वम् । स एष देवः सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः पाप्मना
 सह तत्कार्येभ्य इत्यर्थः । य आत्माऽपहतपाप्मेत्यादि वक्ष्यति । उदित
 उद् इत उद्गत इत्यर्थः । अतोऽसावुन्नामा । तमेवं गुणसंपन्नमुन्नामानं प-
 थोक्तेन प्रकारेण यो वेद सोऽप्येवमेवोदेत्पुद्गच्छति सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः ।
 ह वा इत्यवधारणार्थो निपातो । उदेत्येवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

तस्योद्गीपत्वं देवस्याऽऽदित्यादीनामिव विवक्षितत्वादाह । तस्यर्चं
 साम च गेष्णौ पृथिव्याद्युक्तलक्षणं पर्वणी । सर्वात्मा हि देवः । पराप-
 रलोककामेशिवृत्वाद्दुपपद्यते पृथिव्यैग्न्यृक्सामगेष्णत्वम् । सर्वयोनित्वा-
 च । पत एवमुन्नामा चासावृक्सामगेष्णश्च तस्माद्दक्सामगेष्णत्वमाप्त-

दिष्टं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । उपमितेति । कथ्यमेनोपमितं पुण्डरीकं तेनोपमानेनो-
 पमितत्वाच्चक्षुषोर्न निर्दानोपमानमयुक्तं निर्हानत्वमित्यर्थः । यथोक्तस्याऽऽदित्यपुरुषस्य
 क्षेत्रज्ञत्वशङ्कां व्यावर्तयितुं नाम व्यपदिशति । तस्येति । नाम्नो गौणत्वं शङ्काद्वारा
 व्युत्पादयति । कथमित्यादिना । न तस्य सर्वपाप्मोदयस्तत्कार्यभाक्त्वादित्याश-
 ङ्क्याऽऽह । पाप्मनेति । आदित्यक्षेत्रज्ञोऽपि सर्वपाप्मोदयः संभवति । न ह वै दे-
 यान्नापं गच्छतीति श्रुतेरित्याशङ्क्य परमात्मविषयवाक्यक्षेपमुदाहरति । य आत्मेति ।
 उकार्ययोगोऽतःशब्दार्थः । उपास्थं परमात्मानमुपन्यस्य तदुपात्मनमिदानीं सफलमुप-
 न्यस्यति । तमेवंगुणसंपन्नमिति । यथोक्तेन प्रकारेणोन्नामानमिति संबन्धः ॥ ७ ॥

कथं परस्योपासनमित्यपेक्षायामुद्गीथे संपाद्येति दर्शयति । तस्येत्यादिना । यथाऽऽ-
 दित्यादीनामुद्गीथे संपाद्योपासनमत्र विवक्ष्यते तथा परमात्मनोऽपि । एतन् संपाद्योपा-
 सनं विवक्षित्वा सर्वरसोमात्मत्वमाह तस्येत्यादिवाक्यमित्यर्थः । मण्डलावच्छिन्नस्य पु-
 रुषस्य कथमुगादिगेष्णत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वात्मेति । परस्य स्वारस्थेन सर्वात्म-
 त्वादाध्ययानार्थे मण्डलावच्छेदाद्दुपपन्नमुगादिगेष्णत्वमित्यर्थः । तत्रैव हेत्वंतरमाह ।
 परापरेति । सर्वात्मत्वं साधयति । सर्वयोनित्वादिति । सर्वकारणत्वेन सर्वात्मत्वा-
 दगादिगेष्णत्वं युक्तमेवेत्यर्थः । तस्माद्दुद्गीथ इति वाक्यं योजयति । पत इति । माधे

वोद्गीतैतस्य हि गाता स एष ये चामुष्मात्प-
राञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्याधि-
दैवतम् ॥ ८ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य षष्ठः
खण्डः ॥ ६ ॥

जथाध्यात्मं वागेवक्प्राणः साम तदेतदेतस्या-
मृच्यध्यूढः साम तस्माद्दृच्यध्यूढः साम गीय-
ते । वागेव सा प्राणोऽमस्तत्साम ॥ १ ॥

मुद्गीथत्वमुच्यते परोक्षेण परोक्षप्रियत्वादेवस्य तस्माद्दुद्गीथ इति । त-
स्माच्चेव हेतोरुदं गायतीत्युद्गाता । यस्माद्दचेतस्य यथोक्तस्योच्चाप्नो
गाताऽसावसो युक्तोद्गातेति नामप्रसिद्धिरुद्गातुः । स एष देव उच्चाप्राप्ते
चामुष्मादादिस्पात्पराञ्चः परामञ्चनाद्ध्वां लोकस्तेषां लोकानां चेष्टे न
केवलमीशितृत्वमेव च शब्दाद्धारयति च । स दाधार पृथिवीं चामुतेमांभि-
त्पादिमन्त्रवर्णात् । किंच देवकामानामीष्ट इत्येतदधिदैवतं देवताविषयं
देवस्योद्गीथस्य स्वरूपमुक्तम् ॥८॥ इति प्रथमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥६॥

अथाधुनाऽध्यात्ममुच्यते । वागेवक्प्राणः साम । अधरोपरिस्थान-
त्वसामान्यात् । प्राणो प्राणमुच्यते सह वापुना वागेव सा प्राणोऽम इ-
त्पादि पूर्ववत् ॥ १ ॥

सति तस्माद्दुद्गीथ इत्यनेन वाक्येनोद्गीथत्वं परोक्षेण नाम्ना देवस्योच्यत इति योजना ।
किमिवि परोक्षनाम्ना देवो व्यपदिश्यत इत्याशङ्क्य परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्ष-
द्विप इति श्रुत्यन्तरमाश्रित्याऽऽह । परोक्षप्रियत्वादिति । उच्चाप्राप्ते देवस्योद्गातुरुद्गा-
तृत्वप्रसिद्धिं प्रमाणयति । तस्मादिति । तच्छब्दार्थे स्फुटयति । यस्मादिति । प्र-
रुच्यस्योच्चाप्नो देवस्याऽऽभानादित्यतःशब्दार्थः । उद्गातुरुद्गातेति नामप्रसिद्धिरिति
युक्तेति योजना । सर्वेषाम्प्राप्तयलिङ्गात्तस्य चान्यत्रासंभवादादित्यान्तर्गतो देवः परमा-
त्मेत्युक्तं तत्रैव हेत्वन्तरमाह । स एष इति । देवकामानामादित्यादुपरित्तनलोकेष्वधि-
ष्ठावारो ये देवास्तेषां कामाः काम्यमानफलविशेषास्तेषामिति यावत् । न हि निरङ्कुशं
लोककामेशितृत्वं परस्मादन्यत्र संभवति । एष सर्वेश्वर इति श्रुतेरिति भावः ॥ ८ ॥ इति
प्रथमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

आधिदैविकोपास्त्यानन्वयमयशब्दार्थः । नचि वाग्दृष्टिः सान्नि प्राणदृष्टिश्च कर्तव्ये-
त्यत्र हेतुमाह । अधरेति । कथमृक्षसामयोरिव वाक्प्राणयोरधरोपरिस्थानत्वं तत्राऽऽह ।
प्राण इति । स्थानमात्रत्वं व्यावर्तयति । सहोति ॥ १ ॥

चक्षुरेवर्गात्मा साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढ ५
साम तस्मादृच्यध्यूढ ५ साम गीयते । चक्षुरेव
साऽऽत्माऽमस्तत्साम ॥ २ ॥

श्रोत्रमेवर्ङ्गनः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढ ५ सा-
म तस्मादृच्यध्यूढ ५ साम गीयते । श्रोत्रमेव
सा मनोऽमस्तत्साम ॥ ३ ॥

अथ यदेतदक्षणः शुक्लं भाः सैवर्गथ यत्रीलं परः
कृष्णं तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढ ५ साम त-
स्मादृच्यध्यूढ ५ साम गीयते । अथ यदेवैतदक्षणः
शुक्लं भाः सैव साऽथ यत्रीलं परः कृष्णं तदम-
स्तत्साम ॥ ४ ॥

चक्षुरेवर्गात्मा साम । आत्मेति च्छायात्मा तत्स्थत्वात्साम ॥ २ ॥

श्रोत्रमेवर्ङ्गनः साम श्रोत्रस्याधिष्ठावृत्त्वान्मनसः सामत्वम् ॥ ३ ॥

अथ यदेतदक्षणः शुक्लं भाः सैवर्गं । अथ यत्रीलं परः कृष्णमादित्य-
इव दृक्शक्त्यधिष्ठानं तत्साम ॥ ४ ॥

भोक्तारं व्यावर्तयति । आत्मेति । छायात्मनः सामत्वे हेतुमाह । तत्स्थत्वादि-
ति । चक्षुषि च्छायात्मनः स्थितत्वादचि सामवदित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

आध्यात्मिकानि कानिचिदङ्गोपात्मनान्मुक्त्वाऽनन्तरं प्रकारान्तरेणाङ्गोपात्मनमेव वि-
चिदुपदिशति । अथेति । अतर्गो यदेतद्द्वयं शुक्लं दृश्यत भ्रञ्चि तद्दृष्टिः कर्तव्येत्य-
र्थः । तदेव रूपं विशिनष्टि । भा इति । भ्रञ्चि पूर्वोक्तरूपदृष्टिवद्दृश्यमाणरूपदृष्टिरपि
सामि कर्तव्येत्याह । अथेति । यथाऽऽदित्यमण्डले समपिमभ्यमवित्तेष्णं रूपमुक्तं त-
था चक्षुष्यपि दृक्शक्तेरधिष्ठानं तादृग्मपमुपलभ्यते तद्दृष्टिः सामि कर्तव्येत्यर्थः ॥४॥

अथ य एषोऽन्तरिक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्क्त-
त्साम तदुक्तं तद्यजुस्तद्ब्रह्म तस्यैतस्य तदेव

अथ य एषोऽन्तरिक्षिणि पुरुषो दृश्यते । पूर्ववत् । सैवर्गध्यात्मं वागाद्या
पृथिव्याद्या चाधिदैवतम् । प्रसिद्धा च ऋक्पादब्रह्माक्षरात्मिका । तथा
साम । उक्तसाहचर्याद्वा । स्तोत्रं सामोक्तं शस्त्रमुक्त्यादन्यत्तथा यजुः स्वाहा-
स्वधावपडादि सर्वमेव वाग्यजुस्तत्स एव । सर्वात्मकत्वात्सर्वयोनित्वाच्चेति
ह्यवोचाम । ऋगादिप्रकरणात्तद्ब्रह्मेति त्रयो वेदाः । तस्यैतस्य चाक्षुषस्य
पुरुषस्य तदेव रूपमतिदिश्यते । किं तद्यदमुष्याऽऽदित्यपुरुषस्य । हि-
रण्मय इत्यादि यदधिदैवतमुक्तम् । यावमुष्य गेष्णी पर्वणी तावेवास्या-
पि चाक्षुषस्य गेष्णी । यज्ञामुष्य नामोदित्युद्गीथ इति च तदेवास्य ना-
म । स्थानभेदाद्द्रुपमुणनामातिदेशादीशितृत्वविषयभेदव्यपदेशाच्चाऽऽदि-

आध्यात्मिकप्रधानोपासनशेषत्वेनाद्द्रुपामनान्युक्त्वाऽनन्तरं प्रधानोपासनाविषय द-
र्शयति । अथेति । दृश्यत इति प्रयोगाच्छायात्माऽयमित्याशङ्क्याऽऽह । पूर्ववदि-
ति । यथा पूर्वस्मिन्नाधिदैविके वाक्ये समाहितचेतोभिरादित्यपुरुषस्य दृश्यत्वमुक्तं त-
था चाक्षुषपुरुषस्यापि विशिष्टाधिकारिभिरेव दृश्यत्वमेष्टव्यमित्यर्थः । छायात्मने वा-
क्यशेषविरोधमभिप्रेत्यऽऽह । सैवेति । येयमृग्यथा व्याख्याता सा सर्वा एव पुरुष इत्य-
र्थः । ऋज्युक्तं न्यायं सामान्यतिदिशति । तथेति । यत्किञ्चित्साम तत्सर्वं स एव पुरुष इत्य-
र्थः । ऋक्सामशब्दयोरर्थो न्वरमाह । उक्तधेति । ऋक्साम यद्वदिति दृष्टान्तस्तथाशब्दार्थः
कथमृगाद्यात्मत्वं परस्येत्याशङ्क्याऽऽह । सर्वात्मकत्वादिति । ब्रह्मशब्दस्थ परमा-
त्मविषयत्वं व्यावर्तयन्प्रकरणादित्युक्तन्यायेन त्रयो वेदाः स एव पुरुष इत्युपसंहारः ।
छायात्मनो जडस्य व्यावृत्त्यर्थः । रूपादिदेशं दर्शयति । तस्येति । किं तदादित्यपुरु-
षस्य रूपमित्यपेक्षायामाह । हिरण्मय इत्योदीति । इतश्च नायं छायात्मेत्याह ।
यावमुष्येति । नामातिदेशोऽव्येतमर्थमुपोद्बलयतीत्याह । यज्ञेति । आदित्यचाक्षु-
षयोरुपास्ययोर्भेदाद्द्रुपामनाऽपि भिन्नेति शङ्कते । स्थानेति । आदित्यमण्डलं चक्षुश्चे-
ति स्थाने भिद्येते रूपं हिरण्मयो हिरण्यश्मश्रुतियादि ऋगादिगेष्णात्वादिगुण उदित्या-
दि नाम तेषामतिदेशस्तस्यैतस्य तदेव रूपमित्यादिः । ये चामुष्मात्पराश्रौ लोकास्ते-
षां चेष्टे देवकामानां चेत्यधिदैवतम् । ये चैतस्मादर्वाश्रौ लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यका-
मानां चेत्यध्यात्मम् । इत्ययमीशितृत्वविषयो भेदव्यपदेशः । अतश्चैतयोर्भेदः द्रुपामनापि

रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ
यन्नाम तन्नाम ॥ ५ ॥

स एष ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे म-
नुष्यकामानां चेति तद्य इमे वीणायां गाय-
न्त्येतं ते गायन्ति तस्मात्ते धनसनयः ॥ ६ ॥

स्यचाक्षुषयोर्भेद इति चेत् । न । अमुनाऽनेनैवेत्येकस्योभयात्ममारयनु-
पपत्तेः । द्विधाभावेनोपपद्यत इति चेत् । वक्ष्यति हि स एकधा भवति
त्रिधा भवतीत्पादि । न । चेतनस्यैकस्य निरवयवत्वाद्विधाभावानुपपत्तेः ।
तस्मादध्यात्मार्थायैवतपोरेकत्वमेव । पक्षु रूपाद्यतिदेशो भेदकारणमवो-
चो न तद्वेदावगमाय । किं तर्हि स्थानभेदाद्वेदाशङ्का माभूदित्येवमर्थम् ॥ ५ ॥

स एष चाक्षुषः पुरुषो ये चैतस्मादाध्यात्मिकादात्मनोऽर्वाञ्चोऽर्वा-
ग्गता लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यसंबन्धिनां च कामानाम् । तत्तस्माद्य इमे
वीणायां गायन्ति गायंकास्त एतमेव गायन्ति । यस्मादीश्वरं गायन्ति
तस्मात्ते धनसनयो धनलाभयुक्ता धनवन्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

भिन्नमेवेत्यर्थः । नोपान्यभेदादुपान्यभेदोऽस्तीति दूषयति । नेति । उपासकत्वावदमु-
नाऽऽदित्यात्मना पराञ्चो लोकान्देवकामाश्चाऽऽप्नोति । स एवानेन चाक्षुषरूपेणार्वा-
चीनलोकान्मनुष्यकामाश्चाऽऽप्नोतीति श्रूयते । न चैवस्य वस्तुतो भिन्नोभयरूपत्वमा-
प्तिरुपपद्यते । तस्माद्वेदकल्पना न युक्तेत्यर्थः । उभयात्मैकत्वमेकस्यापि विद्यामाहा-
त्म्याद्वेद्यभावेऽप्यमादुपपन्नमिति शङ्कते । द्विधेति । एकस्य विद्यावशादनेकरूपत्वे वा-
क्यशेषं प्रमाणयति । वक्ष्यति हीति । एकस्यानेकशरीरपरिमहोऽपि न स्वरूपभेदो-
पपत्तिरिति परिहरति । न चेतनस्येति । एकत्वमायकमद्राजस्तच्छब्दार्थः । परोक्तं
भेदकमनुवदति । पत्स्विति । भेदकारणमित्यस्मादुपरिधादिति शङ्को द्रष्टव्यः । दूषय-
ति । न तदित्यादिना । तदित्यविदिश्यमान रूपाद्युक्तम् ॥ ५ ॥

आधिदैविकपुरुषवदाध्यात्मिकेऽपि पुरुषे निरतिशयैश्वर्यश्रवणाच्च तयोरिक्यमित्या-
ह । स एष इति । तयोर्भेदाभावे हेत्वन्तरमाह । तत्तस्मादिति । ईश्वरस्यैव प्राणु-
कहेतोर्गौनविषयत्वयोग्यत्वादित्यर्थः । तच्छब्दार्थं स्फुटयति । यस्मादिति ॥ ६ ॥

१ ग. ट. 'माना नो' २ क. 'ति शिवा । ३ ग. ट. 'पति' । तं । ४ क. 'मर्थ' ॥ ५ ॥ ग.
'मर्थ' ॥ ५ ॥ ५ द. 'यन्नायावत्स' । ६ ग. घ. ड. ट. ठ. ड. 'यत्स' । ७ स. छ. झ. 'तत्त' ।

अथ य एतदेवं विद्वान्साम गायत्युभौ स गाय-
ति सोऽमुनैव स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोका-
स्तांश्चाऽऽप्नोति देवकामांश्च ॥ ७ ॥

अथानेनैव ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तांश्च
श्चाऽऽप्नोति मनुष्यकामांश्च तस्माद्दुर्हैवंविदु-
द्राता ब्रूयात् ॥ ८ ॥

कं ते काममागायानीत्येष ह्येव कामागानस्येष्टे
य एवं विद्वान्साम गायति साम गायति ॥ ९ ॥
इति प्रथमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अथ य एतदेवं विद्वान्यथोक्तं देवमुद्रीयं विद्वान्साम गायत्युभौ
स गायति चाक्षुपमादित्यं च । तस्वैवंविदः फलमुच्यते सोऽमुनैवाऽऽ-
दित्येन स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तांश्चाऽऽप्नोति । आदित्या-
न्तर्गतदेवो भूत्वेत्यर्थो देवकामांश्च ॥ ७ ॥

अथानेनैव चाक्षुपेणैव ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तांश्चाऽऽप्नोति मनु-
ष्यकामांश्च चाक्षुपो भूत्वेत्यर्थः । तस्माद्दुर्हैवंविदुद्राता ब्रूयाच्चजमानं
कमिष्टं ते तव काममागायानीति । एष हि तस्माद्दुद्राता कामागान-
स्योद्गानेन कामं संपादयितुमीष्टे समर्थ इत्यर्थः । कोऽसौ य एवं विद्वान्-
साम गायति साम गायति । द्विरुक्तिरुपासनसमाप्त्यर्था ॥ ८ ॥ ९ ॥
इति प्रथमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

स्थानभेदेन यथोक्तोपासनवदः फलोक्त्यर्थं पातनिकां करोति । अथेति । एतत्सामे-
ति संबन्धः । एवं विद्वानित्येतदेव विभजते । यथोक्तमिति । विद्वानित्यस्माद्गुप-
ष्टादथशब्दः संबध्यते । सोऽमुनैव लोकान्कामांश्चाऽऽप्नोतीति संबन्धः । आप्तिस-
कारं निवृणोति । स एष इति । उपास्यवदुपासकस्यापि कुर्वो निरांतशयमैश्वर्यं न हि
द्वयोर्निरद्भुशमैश्वर्यं युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । आदित्येति । अमुनैवाऽऽदित्येनेत्युक्तमे-
वान्न व्यक्तीकृतम् ॥ ७ ॥

अथशब्दस्वधारणायः । चाक्षुपो भूत्वाऽनेनैव चाक्षुपेणैवेति संबन्धः । उक्तफल-
स्य थाजमानत्वं दर्शयति । तस्मादिति । तच्छब्दार्थमेव कथयति । एष हीति ।
उपावारं विशिनष्टि । कोऽसाविति । उद्रीये परस्य संपाद्योपासनं विभागोक्तमुपस-
हरति । द्विरुक्तिरिति ॥ ८ ॥ ९ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

त्रयो होत्रीथे कुशला बभूवुः शिल्कः शा-
लावत्यश्चैकितायनो दाल्भ्यः प्रवाहणो जैव-
लिरिति ते होचुरुत्रीथे वै कुशलाः स्मो हन्तो-

अनेकधोपास्यत्वादक्षरस्य प्रकारान्तरेण परोवरीयस्त्वगुणफलमुपा-
सनान्तरमाग्निनाय । इतिहासस्तु सुखावबोधनार्थः । त्रयत्रिसंख्याकाः ।
ह इत्येतिहार्थः । उद्गीथ उद्गीथज्ञानं प्रति कुशला निपुणा बभूवुः क-
स्मिञ्जगति त्रयाणामेव कौशलमुद्गीयादिविज्ञाने । श्रूयन्ते ह्युपस्तिजा-
नश्रुतिकैकेयमश्रुतयः सरज्ञकल्पाः । के ते त्रय इत्याह । शिल्को नामतः
शलावतोऽपत्यं शालावत्यः । चिकितायनस्यापत्यं चैकितायनैः । दे-
ल्मगोत्रो दाल्भ्यो द्यामुष्यायणो वा प्रावाहणो नामतो जीवन्स्याप-
त्यं जीवलिरित्येते त्रयस्ते होचुरन्योन्यमुद्गीथे वै कुशला निपुणा इति
प्रसिद्धाः स्मः । अतो हन्त यद्यनुमतिर्भवतामुद्गीथ उद्गीथज्ञाननिमित्ता
कथां विचारणां पक्षप्रतिमक्षोपन्यासेन वदामो वादं कुर्म इत्यर्थः । तथा च

अध्यायविधेयवत्स्थानभेदाच्चलितपरमात्मदृष्ट्योद्गीथोपासनमाखिलपाप्यापगमफल-
मुत्तमम् । संपत्ति स्थानभेदाच्छेदं हित्वा परोवरीयस्त्वगुणत्रपरमात्मदृष्ट्योद्गीथोपासनं
परोवरीयस्त्वमासिफलकमानीतवानाम्नाय इतिप्रकरणवात्पर्यमाह । अनेकधेति । तर्हि
विवक्षितमुपासनमेवोच्यतां किमरूपाधिक्येत्याशङ्क्याऽऽह । इति हासस्त्विति । इ-
तिहासः पूर्ववृत्तम् । इतिहस्य भाव ऐतिलम् । समेतानामिति निर्धारणे षष्ठी । ननु
सर्वस्मिञ्जगति त्रयाणामेवोद्गीयादिविज्ञाने कौशलमिति किं नोच्यते किमिति तेषां मध्ये
त्रयाणामेव तन्नेपुण्यं प्रतिज्ञायते तत्राऽऽह । न हीति । अमुष्य प्रसिद्धस्यापत्यमा-
ध्यायणो द्वयोरामुष्यार्यणो द्यामुष्यायणः । तत्र मम आयमिति परिमापया धर्मतः प-
रिपृहीव इति यावत् । किमर्थो वाशरम्भ इत्यत आह । तथा चेति । मवृत्ते वादे
पस्मिन्विवक्षितेऽप्ये विद्या येषां वैः सह संवादे दृष्टमेव फलमित्यर्थः । इतिशब्दस्य प्र-

१ ए. ड. ज. स. अ. 'पुः शिल्कः' । २ ए. ट. प्र. इ. 'थोवार्थः' । ३ ए. च. घ. ड. 'ह ।
शिल्कः' । ४ ए. ड. उ. ह 'न' । दाल्भ्यो' । ५ क. ग. घ. ड. दाल्भ्यो' । ६ क. 'तत्तत्स्थानो' । ७ ए.
घ. 'यसिम्बु' ।

द्रीथे कथां वदाम इति ॥ १ ॥

तथेति ह समुपविविशुः स ह प्रवाहणो जैव-
लिरुवाच भगवन्तावग्रे वदतां ब्राह्मणयोर्वदतो-
र्वाच ॥ श्रोष्यामीति ॥ २ ॥

स ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्य-
मुवाच हन्त त्वा पृच्छानीति पृच्छेति होवाच ॥ ३ ॥

तद्विद्यसंवादे विपरीतग्रहणनाशोऽपूर्वेविज्ञानोपजनः संशयनिवृत्तिश्चेति ।
अतस्तद्विद्यसंयोगः कर्तव्य इति चेतिहासप्रयोजनम् । दृश्यते हि शि-
लकादीनाम् ॥ १ ॥

तथेत्युक्त्वा ते समुपविविशुर्होपविष्टवन्तः किल । तत्र राज्ञः प्राग-
ल्भ्योपपत्तेः स ह प्रवाहणो जैवलिरुवाचेतरौ भगवन्तौ पूजावन्तावग्रे
पूर्वं वदताम् । ब्राह्मणयोरिति लिङ्गाद्राजाऽसौ पुत्रयोर्ब्राह्मणयोर्वदतो-
र्वाचं श्रोष्यामि । अर्थरहितामित्थपरं वाच्यमिति विशेषणात् ॥ २ ॥

उक्तयोः स ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाच । हन्त
यचनुर्भस्वसे त्वा त्वां पृच्छानीत्युक्त इतरः पृच्छेति होवाच ॥ ३ ॥

योजनमित्यनेन संबन्धः । वादारम्भस्य दृष्टफलत्वे फलितमाह । अत इति । इति-
हासस्तु सुखावबोधार्थं इत्युक्तेन समुच्चयार्थश्चकारः । कथं यथोक्तं फलं दृष्टमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । दृश्यते हीति । शिलकादीनां तद्विद्यसंयोगे विपरीतधीर्भ्रंसादिकं फल-
मिति शेषः ॥ १ ॥

तथेति निर्धारणार्थं सप्तमी । राज्ञः प्रागल्भ्योपपत्तेरित्युक्तं वस्य राजत्वे हेत्व-
भावादित्याशङ्क्याऽऽह । ब्राह्मणयोरिति । पक्षान्तरं विशेषणसामर्थ्यादुत्थाप्याङ्गी-
करोति । अर्थेति ॥ २ ॥

राज्ञा यथोक्तेन प्रकारेणोक्तयोर्ब्राह्मणयोर्भेदे शालावत्यो दाल्भ्यं प्रत्युवाचेति
संबन्धः ॥ ३ ॥

१ क. ट. अ. झ. अ. हि. शिल'. २ द. घ. ङ. इ. शिल'. ३ द. घ. इ. शिल'. ४ क. छ.
'मित्यनेन ५ क. 'यथोक्तं'. ६ क. छ. अ. 'ति । शिल'.

का साम्नो गतिरिति स्वर इति होवाच स्वरस्य
 का गतिरिति प्राण इति होवाच प्राणस्य का
 गतिरित्यन्नमिति होवाचान्नस्य का गतिरित्याप
 इति होवाच ॥ ४ ॥
 अपां का गतिरित्यसौ लोक इति होवाचामु-

लब्धानुमतिराह । का साम्नः प्रकृतत्वाद्द्वितीयस्य । उद्गीथो ह्यत्रोपा-
 स्यत्वेन प्रकृतः । परोवरीषांसमुद्गीथमिति च वक्ष्यति । गतिराश्रयः
 परायणमित्येतत् । एवं पृथो दाल्भ्य उवाच स्वर इति । स्वरात्मकत्वा-
 त्साम्नः । यो पदात्मकः स तद्गतिस्तदाश्रयश्च भवतीति युक्तं मृदाश्रय
 इव पटादिः । स्वरस्य का गतिरिति प्राण इति होवाच । प्राणनिष्वाद्यो
 हि स्वरस्तस्मात्स्वरस्य प्राणो गतिः । प्राणस्य का गतिरित्यन्नमिति
 होवाच । अन्नावष्टम्भो हि प्राणः । शुष्यति वै प्राण ऋतेऽन्नादिति हि
 श्रुतेः । अन्नं दामेति च । अन्नस्य का गतिरित्याप इति होवाच । अप्सं-
 भवत्वादन्नस्य ॥ ४ ॥

अपां का गतिरित्यसौ लोक इति होवाच । अमुष्मोऽहोकादृष्टिः संभवति ।

साम्नो गतिरित्यन्वयः । सामशब्दार्थमाह । प्रकृतत्वादिति । तस्य पूर्वोत्तरग्रन्थ-
 योः प्रकृतत्वं प्रकटयति । उद्गीथो हीति । गतिशब्दस्य क्रियाविषयत्वं व्यावर्तय-
 ति । आश्रय इति । औपचारिकमाश्रय निरस्यति । परायणमित्येतदिति । स्वरो
 ध्वनिभेदः स कथमुद्गीथस्य गतिरित्याशङ्क्याऽऽह । स्वरात्मकत्वादिति । वद्व्यञ्ज-
 तया पदाश्रयत्वेन वत्तादात्म्याद्भवति स्वरस्तस्य गतिरित्यर्थः । साम्नः स्वरात्मकत्वेऽ-
 पि कथं पदगतिवमित्याशङ्क्य पृथग्वेन परिहरति । यो पदात्मक इति । प्राणस्या-
 न्नावष्टम्भत्वे वाजसनेयश्रुतिं प्रमाणयति । शुष्यतीति । वरमस्थानीयस्य प्राणस्या-
 न्नं दाम मन्थनमिति च श्रुतिरित्यर्थः । ता अन्नमसृजन्तेति श्रुतेस्तस्याप्संभवत्वं
 दृष्टव्यम् ॥ ४ ॥

कथमपामसौ लोको गतिस्त्वत्राऽऽह । अमुष्मोऽदिति । इति पृथो दाल्भ्य उवाच

१ क. ल. घ. म. ठ. साम्नो गति । प्र. २ ल. घ. ड. च. म. ड. ट. 'योऽत्रमुपा' । ३ ड.
 द. 'तिपु' । ४ ल. घ. म. 'यादि लोका' । ५ ल. छ. म. 'योऽत्र ही' । ६ क. मुष्मै । ७ श्रुतेर्यं ।
 ७ ल. छ. म. 'भ्यादीति ।

प्य लोकस्य का गतिरिति न स्वर्गं लोकं कर्मति-
नयेदिति होवाच स्वर्गं वयं लोक ५ सामाभि-
संस्थापयामः स्वर्गस ५ स्ताव ५ हि सामेति ॥५॥
त ५ हं शिल्कः शालावत्यश्रैकितायनं दा-
ल्भ्यमुवाचाप्रतिष्ठितं वै किल ते दाल्भ्य साम
यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा

अमुष्य लोकस्य का गतिरिति पृष्टो दाल्भ्य उवाच । स्वर्गममुं लोकम-
तीत्याश्रयान्तरं साम न नयेत्कश्चिदिति होवाचाऽऽह । अतो वयमपि
स्वर्गं लोकं सामाभिसंस्थापयामः । स्वर्गलोकप्रतिष्ठं साम जानीम इत्य-
र्थः । स्वर्गसंस्तावं स्वर्गत्वेन संस्तवनं संस्तावो यस्य तत्साम स्वर्ग
संस्तावं हि यस्मात्स्वर्गो वै लोकः साम वेद इति श्रुतिः ॥ ५ ॥

तमितरः शिल्कः शालावत्यश्रैकितायनं दाल्भ्यमुवाच । अप्रतिष्ठित-
मसंस्थितं परोवरीपस्त्वेनासमाप्तगति सामेत्यर्थः । वा इत्यागमं स्मार-
यति किलेति च दाल्भ्य ते तव साम । पस्त्वसहिष्णुः सामविदेतर्हेत-
स्मिन्काले ब्रूयात्कश्चिद्विपरीतविज्ञानमप्रतिष्ठितं साम प्रतिष्ठितमिति ।

हेति संबन्धः । तत्र च्छन्दसि कालनियमाभावमधिषेत्य क्रियापदं व्याकरोति । आ-
हेति । यद्यपि परो नास्याऽऽश्रयान्तरं प्रतिपद्यते तथाऽपि त्वया तद्दान्यमेवेत्याश-
ङ्क्याऽऽह । अत इति । अतःशब्दार्थमेव स्फोरयति । स्वर्गेति । तस्मात्स्वर्गलो-
कमविष्ठं सामेति पूर्वेण संबन्धः । स्वर्गसंस्तावं सामेत्यत्र प्रमाणमाह । स्वर्ग इति ॥५॥

उपदेशपारंपर्यमागमः । यत्कृतकं तदनित्यमिति स्वर्गस्यान्तवत्त्वान्न परायणत्वं सं-
भवीत्याशयेनाऽऽह । किलेति चेति । यथोक्तं न्यायं सूचयतीति शेषः । न्याया-
गमाभ्यामप्रतिष्ठितं ते सामेत्सुपसंहरति । दाल्भ्येति । स्वर्गप्रतिष्ठितं सामेति ज्ञाने दो-
षं दर्शयति । यस्त्विति । असाहिष्णुर्मिथ्यावचनममहमानः सन्निति यातव । एत-
स्मिन्काले मिथ्यावचनावस्थायामित्यर्थः । विपरीतं विज्ञानं यस्य स वपोकस्त्वं मवीति
विग्रहः । वदेव विपरीतज्ञानमभिगमयति । अप्रतिष्ठितमिति । सामाप्रतिष्ठितं प्रतिष्ठि-
वमिति विपरीतज्ञानं प्रति कश्चिद्ब्रूयादिति संबन्धः । तदीयवचनमेव दर्शयति ।

१ ख. द. ज. झ. ह. शिल्'। २ च. 'वाचाऽऽह । स्व'। ३ घ. प्र. 'ष हाऽऽह । स्व'। ४ ख.
घ. ड. च. ज. ह. 'रं पर सा'। ५ ख. घ. ड. च. प्र. ड. द. ट. 'वाच । अ'। ६ ख. घ. च. म. द.
'ति हि शु'। ७ ख. घ. ध्रुतेः ॥ ५ ॥ ८ ख. घ. प्र. द. 'हः शिल्'। ९ ख. घ. 'ति । स्यात्स्व'।
१० ख. ड. म. 'ति विज्ञ'।

ते विपतेदिति ॥ ६ ॥ हन्ताहमेतद्भगवन्तो वेदानीति
विद्मतीति होवाचामुष्य लोकस्य का गतिरित्ययं लोक
इति होवाचास्य लोकस्य का गतिरिति न प्रतिष्ठां

एवं वादापराधिनं मूर्धां शिरस्ते विपतिष्यति विस्पष्टं पतिष्यतीति ।
एवमुक्तस्यापराधिनस्तथैव तद्विपतेन्न संशयो न त्वहं श्रवीमीत्यभिप्रायः ।
ननु मूर्धपातार्हं चेदपराधं कृतवानतः परेणानुक्तस्यापि पतेन्मूर्धां न चे-
दपराध्नुक्तस्यापि नैव पतति । अन्यथाऽकृताभ्यागमः कृतनाशश्च स्या-
ताम् । नैव दोषः । कृतस्य कर्मणः शुभाशुभस्य फलप्राप्तेर्देशकालनिमि-
त्तापेक्षत्वात् । तत्रैवं सति मूर्धपातनिमित्तस्याप्यज्ञानस्य पराभिव्योहा-
रनिमित्तापेक्षत्वमिति ॥ ६ ॥

एवमुक्तो दालभ्य आह हन्ताहमेतद्भगवन्तो वेदानीति परमतिष्ठं सामे-
त्युक्तः प्रत्युवाच शालावत्यो विद्मतीति होवाच । अमुष्य लोकस्य का
गतिरिति पृष्टो दालभ्येन शालावत्योऽयं लोक इति होवाच । अयं हि
लोको यागदानहोमादिभिरमुं लोकं पुष्यतीति । अतः प्रदानं देवा उप-

एवमिति । स तथा कथयतु मम तु किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । एवमुक्तस्पृष्टेति । कथे-
व विदुषः शापवाक्यानुमारेणेति यावत् । एदिति शिरोनिस्क्तिः । शापदानाय प्रवृत्त-
स्त्वयमिति शङ्का वारयति । न त्विति । मूर्धपातोपन्यासानर्थक्यमाशङ्कते । नन्वि-
ति । अपराधाभावेऽपि परोक्तिवशान्मूर्धपाते दोषमाह । अन्यथेति । सति चार्षे
परोक्तिवैयर्थ्यान्मूर्धपादाभावे दोषं कथयति । कृतेति । अपराधस्य मूर्धपातहेतोरपि स-
हकार्यपेक्षत्वादभिव्याहरणं नानर्थकमित्युत्तरमाह । नैव दोष इति । कर्मणः शुभादे-
राचारिवस्य निमित्तापेक्षया फलहेतुत्वेऽपि प्रकृतेऽपराधिनि कृतो व्याहरणापेक्षेत्वाश-
ङ्क्याऽऽह । तत्रेति । तत्र शुभादी कर्मण्येव निमित्तापेक्षया फलपदे सर्वोत्तर्यः ।
इति पराभिव्याहरणमर्थवादिति शेषः ॥ ६ ॥

हन्तेत्यादि व्याकरोति । एवमिति । कथममुष्य लोकस्यैतत्प्रतिष्ठत्वं तदाह ।
अयं लोक इति । आदिशब्दः आह्लादिसंग्रहार्थे । तत्रैव श्रुतिं प्रमाणमिति । ईती-
ति । अत्यालोकात्महीनानं चरपुरोडाशापमिद्वारोपजीवन्ति देवा इति श्रीवी मसि-
द्धिरित्यर्थे । भवतु परं लोकं प्रति प्रतिष्ठात्वमस्य लोकस्य तथाऽपि कथमयं लोकः

१ ग. ज ट 'वन्तो वे' । क. ड. 'नक्तो वे' । २ ग. ग. घ. ट. ड. 'व. तत्पत्' । ३ स. ग.
क. घ. ञ. ट. ड. 'ताग' । ४ घ. ड. 'काने नि' । ५ स. ज 'व्याहरणनि' । ६ घ. ट. ड. 'व.
सी वे' । ७. घ. ट. ड. 'वन्तो वे' । ७ क. ग. ट 'राधिवि प' । ८ क. अत इति । अ. प्रदानमिति ।
९ स. छ. म. ट. पालो' ।

लोकमिति नयेदिति होवाच प्रतिष्ठां वयं लोकं
सामाभिसंस्थापयामः प्रतिष्ठासंस्ताव हि
सामेति ॥ ७ ॥

तह प्रवाहणो जैवलिरुवाचान्तवद्वै किल ते
शालावत्य साम यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते वि-
पतिष्यतीति मूर्धा ते विपतेदिति हन्ताहमेत-
द्भगवंतो वेदानीति विद्वीति होवाच ॥ ८ ॥

इति प्रथमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

जीवन्तीति हि श्रुतयः । मत्पक्षं हि सर्वभूतानां धरणीं प्रतिष्ठेति । अतः
साम्नोऽप्ययं लोकः प्रतिष्ठेवेति युक्तम् । अस्य लोकस्य का गतिरित्यु-
क्त आह शालावत्यः । न प्रतिष्ठामिमं लोकमतीत्यं नयेत्साम कश्चित् ।
अतो वयं प्रतिष्ठां लोकं सामाभिसंस्थापयामः । यस्मात्प्रतिष्ठासंस्ताव हि
प्रतिष्ठात्वेन संस्तुतं सामेत्यर्थः । इयं वै रथन्तरमिति च श्रुतिः ॥ ७ ॥

तमेवमुक्तवन्तं ह प्रवाहणो जैवलिरुवाचान्तवद्वै किल ते शालावत्य
सामेत्यादि पूर्ववत् । ततः शालावत्य आह हन्ताहमेतद्भगवंतो वेदानीति
विद्वीति होवाचेतरोऽनुज्ञात आह ॥ ८ ॥ इति प्रथमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

साम्नः प्रविष्टेत्याशङ्क्याऽऽह । मत्पक्षं हीति । श्रुतिव्याः सर्वाणि भूतानि प्रति प्र-
विष्टात्वे फलितमाह । अत इति । साम्नोऽपि सर्वान्तर्भावादित्यर्थः । तथाऽपि प्रति-
ष्ठान्तरं स्वया वाच्यमित्याशङ्क्याऽऽह । अतो वयमिति । यस्मादेतन्नोक्तप्रतिष्ठात्वेन
संस्तुतं साम तस्मादिदं साम प्रत्येतमेव लोकं प्रतिष्ठां जानीम इति योजना । कथं
प्रतिष्ठात्वेन सामत्वाविशेषात्प्रविष्ट्यां साम संस्तुतमित्याशङ्क्याऽऽह । इयमिति । इयं
वै रथन्तरशब्दवाच्यस्य सामविशेषस्य श्रुतिव्यतिरेकेण स्तुतत्वाद्दुर्गाभस्यापि सामत्वाविशे-
षात्प्रविष्ट्यात्मत्वं संभाव्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

हन्ताहमेतदित्यजानन्तं सामेतदित्युच्यते । इति प्रथमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति हीवा-
च सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव
समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्यैवै-
भ्यो ज्यायानाकाशः परायणम् ॥ १ ॥

अस्य लोकस्य का गतिरिति । आकाश इति हीवाच प्र-
वाहणः । आकाश इति च पर आत्माऽऽकाशो वै नामेति श्रुतेः । तस्य
हि कर्म सर्वभूतोत्पादकत्वम् । तस्मिन्नेव हि भूतमलयः । तत्तेजोऽसृ-
जत् । तेजः परस्यां देवतायाभिति हि वक्ष्यति । सर्वाणि ह वा इमानि
भूतानि स्थावरजङ्गमान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते तेजोवन्नादिक्रमेण साम-
ध्यात् । आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति मलयकाले तेनैव विपरीतक्रमेण हि, प-
स्मादाकाश एवैभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो ज्यायान्महत्तरोऽतः स सर्वेषां भू-
तानां परमयनं परायणं प्रतिष्ठा त्रिष्वपि कालेष्वित्यर्थः ॥ १ ॥

आकाशाशब्दस्य भूताकाशाविषयत्वं व्यावर्त्य परमात्मविषयत्वं वाक्यशेषवशादर्श-
यति । आकाश इति चेत् । किंच परस्याऽऽत्मनः सर्वभूतोत्पादकत्वं कर्मेति वे-
दान्वमर्यादा तदिहाकाशे श्रुतं तथा च परमात्मैवाऽऽकाशशब्द इत्याह । तस्य हीति ।
किंच परस्मिन्नेव भूतानां मलयः स चात्राऽऽकाशे श्रुतस्तस्मात्पर एवाऽऽत्माऽऽकाश
इत्याह । तस्मिन्नेवेति । सर्वोत्पादकत्वं परस्य कर्मेत्यत्र मानमाह । तत्तेजोऽसृज-
तेति । परस्मिन्नेव लयो भूतानामित्यत्रापि मानमाह । तेज इति । भवतु परस्याऽऽ-
त्मनः सर्वोत्पादकत्वं कर्म तथाऽपि किमायातमाकाशस्येति चेत्तत्राऽऽह । सर्वाणी-
ति । कथमयं क्रमो लभ्यते । अविशेषेण हि ततः सर्वोत्पत्तिः श्रुतेत्याशङ्क्याऽऽह ।
सामध्यादिति । आत्मन आकाशः संभूवस्तत्तेजोऽसृजतेत्यादिश्रुतिबलादित्यर्थः ।
तथाऽपि कथमाकाशे सर्वभूतलयस्त्वत्राऽह । आकाशं प्रतीति । विपर्ययेण तु क्रमोऽ-
द्य इति न्यायेनाऽऽह । विपरीतेति । आकाशस्य परमात्मत्वे हेत्वन्तरमाह । यस्मा-
दिति । परायणत्वमपि तत्रैव लिङ्गमित्याह । अत इति ॥ १ ॥

स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः परो-
वरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लोकाञ्ज-
यति य एतदेवं विद्वान्परोवरीया २ समुद्गीथमु-
पास्ते ॥ २ ॥

त २ हैतमतिधन्वा शौनक उदरशाण्डिल्यायो-
क्त्वोवाच यावत्त एनं प्रजायामुद्गीथं वेदिष्य-
न्ते परोवरीयो हैभ्यस्तावदस्मिँल्लोके जीवनं भ-
विष्यति ॥ ३ ॥

यस्मात्परं परं वरीयो वरीयसोऽप्येव वरः परश्च वरीयांश्च परोवरी-
यानुद्गीथः परमात्मा संपन्न इत्यर्थः । अत एव स एषोऽनन्तोऽविद्य-
मानान्तस्तमेतं परोवरीयासं परमात्मभूतमनन्तमेवं विद्वान्परोवरी-
यांसमुद्गीथमुपास्ते । तस्यैतत्फलमाह । परोवरीयः परं परं वरीयो वि-
शिष्टतरं जीवनं हास्य विद्वपो भवति दृष्टं फलमदृष्टं च परोवरीयस उ-
त्तरोत्तरविशिष्टतरानेव ब्रह्माकाशान्ताल्लोकाञ्जयति य एतदेवं विद्वानु-
द्गीथमुपास्ते ॥ २ ॥

किंच तमेतमुद्गीथं विद्वानतिधन्वा नामतः श्रुनकस्यापत्यं शौनक उ-
दरशाण्डिल्याय शिष्यापैतमुद्गीथदर्शनमुक्त्वोवाच । यावत्ते तव प्रजायां
प्रजासंततावित्यर्थः । एनमुद्गीथं त्वत्संततिजा वेदिष्यन्ते ज्ञास्यन्ति ता-
वन्तं कालं परोवरीयो हैभ्यः प्रसिद्धेभ्यो लौकिकजीवनेभ्य उत्तरोत्तर-
विशिष्टतरं जीवनं तेभ्यो भविष्यति ॥ ३ ॥

आकाशस्वल्लिङ्गादिति न्यायेनाऽऽकाशस्य परमात्मत्वमुक्तमिदानीं तस्योद्गीथे संपा-
दितस्य परोवरीयस्त्वं गुणमुपदिशति । यस्मादिति । उत्तरमुत्तरं श्रेष्ठादपि श्रेष्ठोऽयमि-
त्येवम् । साममात्रस्य कथमयं गुणः स्यादित्याहाङ्ग्याऽऽह । परमात्मेति । आकाशस्य
परमात्मत्वे लिङ्गान्तरमाह । अत एवेति । परमात्मसंपन्नत्वादिति यावत् । आकाशो
हि प्रकृतोद्गीथे संपादितोऽनन्तः श्रुतः । न चाऽऽनन्त्यं ब्रह्मणोऽन्यत्र युक्तम् । सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतेः । तस्मादाकाशो ब्रह्मेत्यर्थः । संपत्त्याकाशशब्दितस्य परस्यो-
द्गीथे संपादितस्य परोवरीयस्त्वगुणविशिष्टस्योपास्ति विदधाति । तमेतमिति । परं पर-
मुपर्युपरिति यावत् । तस्मादेवमुपासीवेति भावः ॥ २ ॥

विविशेषमर्थेचाद्यं दर्शयति । किंचेति । इत्थञ्च विविरस्तीत्येतत्तेभ्यस्तमेततिजा
ये यथोक्तोद्गीथे वेदितारस्तदर्थमित्यर्थः ॥ ३ ॥

तथाऽमुष्मिँल्लोके लोक इति स य एतदेवं वि-
द्वानुपास्ते परोवरीय एव हास्यास्मिँल्लोके जी-
वनं भवति तथाऽमुष्मिँल्लोके लोक इति लोके
लोक इति ॥ ४ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य नवमः
खण्डः ॥ ९ ॥

मटचीहतेषु कुरुष्वटिंक्या सह जाययोपस्ति-

तथाऽहृष्टेऽपि परलोकेऽमुष्मिन्परोवरीयाँल्लोको भविष्यतीत्युक्त्वाभ्या-
ण्डित्यापातिधन्वा शौनकः । स्यादेतत्फलं पूर्वेषां महाभाग्यानां नैदंयु-
गीनानामित्याशङ्कानिवृत्तय आह । स यः कश्चिदेतदेवं विद्वानुद्गीयमेत-
र्षुपास्ते तस्याप्येवमेव परोवरीय एव हास्यास्मिँल्लोके जीवनं भवति त-
थाऽमुष्मिँल्लोके लोक इति लोके लोक इति ॥ ४ ॥ इति प्रथमाध्या-
यस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

उद्गीषोपासनमसङ्गेन मस्तावप्रतिहारविषयमप्युपासनं कर्तव्यमितीद-
मारभ्यते । आख्यायिका तु सुखावबोधार्था । मटचीहतेषु, मटच्यौऽश-
नयस्ताभिर्हतेषु नाशितेषु कुरुषु कुरुसस्येष्वित्यर्थः । ततो द्विमिक्षे जात
आटिंक्याऽनुपजातपयोधरादिघ्नीव्यञ्जनया सह जाययोपस्तिर्ह नामत-

तथा हृष्टविशिष्टतर्जवीनवदित्यर्थः । अहृष्टेऽपीति च्छेदः । स य एतमित्याद्युत्त-
रं वाक्यं शङ्कोत्तरत्वेनोत्थाप्य व्याचष्टे । स्यादित्यादिना । अस्मिन्युगे भवन्तीत्येदंयु-
गीनास्तेषामेदंयुगीनानां लोकः परोवरीयानिति शेषः । पुनर्लङ्कित्वाभ्यासितसमा-
पयर्था ॥ ४ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

अथेद्गीषोपासनस्यानेकयोक्तत्वाद्दकन्यानवसोपात्प्रपाठकपरिसमाप्तिरेव युक्तेत्या-
शङ्क्याऽऽह । उद्गीषेति । इदमा खण्डान्तर परामृश्यते । मस्तावाद्युपासनं विवक्षितं
चेत्तदेवोच्यता किमनया कथयेत्याशङ्क्याऽऽह । आख्यायिका त्विति । मटच्यो
मर्देनहेतवोऽशनयः पापाणवृष्टयो वा ततः सस्यनाशादित्येतत्सर्वतः सैरसंचारेऽपि
न व्यभिचारशङ्केति दर्शयितुमाटिंक्येति विशेषणम् । मन्त्राण्यकपदस्य क्रियापदेन संप्र-

१ क. ग. द. ज. घ. ङ. तमेव । २ घ. म. लोकलो । ३ ग. द. ज. ट. 'दिवयः स' ।
४ ट. 'ना मेदानिना' । ५ क. ग. द. सि ॥ ९ ॥ घ. म. 'ति लोकलो' । ६ ग. द. घ. ङ. द. द.
का मु' । ७ ट. 'च्यो विद्वानोऽश' । ८ ट. 'रदेशम' । ९ ट. द. ट. 'दिव्य' ।

हे चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास ॥ १ ॥
 स हेभ्यं कुल्माषान्खादन्तं विभिक्षे तं हो-
 वाच । नेतोऽन्ये विद्यन्ते यच्च ये म इम उप-
 निहिता इति ॥ २ ॥
 एतेषां मे देहीति होवाच तानस्मै प्रददौ ह-
 न्तानुपानमित्युच्छिष्टं वै मे पीतं स्यादिति
 होवाच ॥ ३ ॥

शक्रस्पापत्वं चाक्रायणः । इभो हस्ती तमर्दतीतीभ्य ईश्वरो हस्त्यारो-
 हो वा तस्य ग्राम इभ्यग्रामस्तस्मिन्प्रद्राणकोऽन्नालाभात् । द्रा कुत्सा-
 षां गतौ । कुत्सितां गतिं गतोऽन्त्यावस्थां प्राप्नो इत्यर्थः । उवासोपित-
 वान्कस्पचिद्रहमाश्रित्य ॥ १ ॥

सोऽन्नार्थमटभिभ्यं कुल्माषान्कुत्सितान्माषान्खादन्तं भक्षयन्तं यद-
 च्छयोपलभ्य विभिक्षे याचितवान् । तमुपरिस्तं होवाचेभ्यः । नेतोऽ-
 स्मान्मया भक्षयमाणान्दुच्छिष्टराशोः कुल्माषा अन्ये न विद्यन्ते । यच्च
 ये राशौ मे ममोपनिहिता प्रक्षिप्ता इमे भाजने किं करोमीत्युक्तः प्रत्यु-
 वाचोपस्तिः ॥ २ ॥

एतेषामेतानित्यर्थः । मे मह्यं देहीति होवाच । तान्स इभ्योऽस्मा
 उपस्तये प्रददौ प्रदत्तवान् । अनुषानीषं समीपस्थमुदकं हन्तं यदाणानु-
 पानमित्युक्तः प्रत्युवाच । उच्छिष्टं वै मे मभेदमुदकं पीतं स्याद्यदि पा-
 स्यामीत्युक्तवन्तं प्रत्युवाचेतरः ॥ ३ ॥

कुत्सितगविपासौ हेकुरन्नालाभादिति । प्रद्राणकशब्दार्थे धातूपन्यासद्वारा कथयति ।
 द्रा कुत्साषामिति ॥ १ ॥

यद्वच्छया सहसेत्यर्थः । नेत इति वाक्योपादानं उद्धाकरोति । अस्मादिति ।
 यदित्यव्ययं बहुवचनान्तम् । उपनिहिताः कुल्माषा इति शेषः । तेषां खन्निवमे भा-
 जने प्रक्षिप्ता इति योजना ॥ २ ॥

हन्तं कुल्माषा भक्षित्वाभेदित्यर्थः ॥ ३ ॥

ने स्वदेतेऽप्युच्छिष्टा इति न वा अजीविष्य-
मिमानस्वादन्निति होवाच कामो म उदकपानं-
मिति ॥ ४ ॥

स ह खादित्वाऽतिशेषाञ्जायाया आजहार
साऽग्र एव सृभिक्षा बभूव तान्प्रतिगृह्य निदधौ ॥५॥

किं न स्वदेते कुलमापा अप्युच्छिष्टा इत्युक्त आहोपस्तिर्न वा अजी-
विष्यं न जीविष्यामीमानकुलमापानस्वादन्नभक्षणमिति होवाच । काम
इच्छातो मे ममोदकपानं लभ्यत इत्यर्थः । अतश्चैतामवस्थां प्राप्तस्य
विद्याधर्मशोवतः । स्वात्मपरोपकारसमर्पस्पैतदपि कर्म कुर्वतो नाऽऽ-
गःस्पर्श इत्यभिप्रायः । तस्यापि जीवितं प्रत्युपापान्तरेऽजुगुप्सिते स-
ति जुगुप्सितमेतत्कर्म दोषाय । ज्ञानावलेपेन कुर्वतो नरकपातः स्यादे-
वेत्यभिप्रायः । प्रद्राणकशब्दश्रवणात् ॥ ४ ॥

तांश्च स खादित्वाऽतिशेषानतिशिष्टाञ्जायायै कारुण्यादाजहार ।
साऽऽटिकपत्र एव कुलमापमग्निः सृभिक्षा शोभनभिक्षा लब्धान्नेत्पेतद्ब-
भूव संवृत्ता । तथाऽपि स्त्रीस्वाभिव्यादनवज्ञाय तान्कुलमापान्प्रत्युर्ह-
स्तात्मतिष्ठ निदधौ निक्षिप्तवती ॥ ५ ॥

किं प्रत्युवाचेत्याकाङ्क्षापूर्वकमाह । किमित्यादिना । अनुपानाभावेऽपि तुल्यं
जीवनराहित्यमित्याशङ्क्याऽऽह । काम इति । अन्योच्छिष्टकुलमापभक्षणमृषेर्व-
दन्त्याः श्रुतेस्तापर्यमाह । अतश्चेति । चाक्रायणस्य विदुषोऽभक्ष्यभक्षणदर्शनादिति
यावत् । एतामवस्थां प्राप्तस्य जीवितसंदेहमापन्नस्येत्यर्थः । विद्याधर्मशोवतो ज्ञाना-
दिप्रयुक्तत्वात् । प्रपन्नस्येत्येतत् । स्वात्मोपकारे परोपकारे च सामर्थ्ये नियहानुग्रहस-
क्तिमन्वयः । एतत्कर्म जीवनमात्रकारणं कृत्स्नं चेद्विदमित्यर्थः । उच्छिष्टोदकपानमवि-
षेधभ्रुतेरभिप्रायमाह । तस्यापीति । एतत्त्वमेत्यभक्ष्यभक्षणोक्तिः । मजु-
ज्ञानिनो यथेष्टेषाऽऽत्रानुजायते । मैवम् । सर्वान्मानुमतिश्चेत्यादिन्यायविरोधादित्याह । झं-
नेति । वस्तिन्नभिप्राये लिङ्गं दर्शयति । प्रद्राणकेति । चाक्रायणे प्रद्राणकशब्द-
प्रयोगात्परमापदमापन्नः - सन्कुलमापानुच्छिष्टान्मक्षितवानिति प्रतिभाति । तथा च
ज्ञानिनो यथेष्टोचारे प्रमाणाभावाद्भेदप्रमाणविरोधाच्च नासावन्न विवक्षित इत्यर्थः ॥४॥

स्त्रीस्वाभाव्यं पत्न्युराज्ञाकरणम् ॥ ५ ॥

स ह प्रातः संजिहान उवाच यद्वृतात्रस्य लभे-
महि लभेमहि धनमात्रा २ राजाऽसौ यक्ष्यते
स मा सर्वैरात्विज्यैर्वृणीतेति ॥ ६ ॥

तं जायोवाच हन्त पत इम एव कुलमापा इति
तान्खादित्वाऽमुं यज्ञं विततमेयाय ॥ ७ ॥

तत्रोद्गातृनास्तावे स्तोष्यमाणानुपोपविवेश स
ह प्रस्तोतारमुवाच ॥ ८ ॥

स तस्याः कर्म जानन्मातरूपः काले संजिहानः शयनं निद्रां वा प-
रित्यजन्नुवाच पत्न्याः शृण्वन्त्या यद्यदि वनेति खिद्यमानोऽन्नस्य स्तोत्रं
लभेमहि तदुक्त्वाऽन्नं समर्थो गत्वा लभेमहि धनमात्रां धनस्याल्पम् ।
ततोऽस्माकं जीवनं भविष्येतीति । धनलाभे च कारणमाह । राजाऽसौ
नातिदूरे स्थाने यक्ष्यते । पजमानत्वात्तस्याऽऽत्मनेपदम् । स च राजा
मा मां पात्रमुपलभ्य सर्वैरात्विज्यैर्ऋत्विक्कर्मभिर्ऋत्विक्कर्मप्रयोजनापेत्पर्यो
वृणीतेति ॥ ६ ॥

एवमुक्तवन्तं जायोवाच । हन्त शृहाण द्वे पत इम एव ये मङ्गस्ते वि-
निक्षिप्तास्त्वया कुलमापा इति । तान्खादित्वाऽमुं यज्ञं राज्ञो विततं वि-
स्तारित्मृत्विग्भिरेपाय ॥ ७ ॥

तत्र च गत्वोद्गातृनुद्गातृपुरुषानागत्य स्तुवन्त्यस्मिन्नित्यास्तावस्त-
स्मिन्नास्तावे स्तोष्यमाणानुपोपविवेश समीप उपविष्टस्तेषामित्यर्थः । उ-
पविश्य स ह प्रस्तोतारमुवाच ॥ ८ ॥

तस्याः कर्म कुन्मापाणां परिरक्षणम् । यक्ष्यतीति कस्मान्नोक्तं तत्राऽऽह । यजमा-
नत्वादिति । राज्ञो यजमानत्वाद्यागफलस्याऽऽत्मगामित्वाद्यक्षय इत्यात्मनेपदं मङ्ग-
कमित्यर्थः । अभ्येषामुपद्रष्टृत्वसंभवे कुतस्त्वामेव राजा मानयिष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह ।
स चेति ॥ ६ ॥

हन्तेत्यत्रलेशलामश्वेर्देवं धनलब्धिद्वारा जीवेन्हेतुरित्यर्थः ॥ ७ ॥

राज्ञो यज्ञस्तत्रेत्युच्यते । उद्गातुरेकत्वे कुवो यद्भक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । उद्गातृपु-
रुषानिति । स्तुवन्त्यस्मिन्निति सामग्या संवाददेशो वा निर्दिश्यते ॥ ८ ॥

प्रस्तोतयां देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदवि-
द्वान्प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति ॥ ९ ॥

हे प्रस्तोतरित्पामन्नपाभिमुखीकरणाय । पा देवता प्रस्तावं प्रस्ताव-
भक्तिमनुगताऽन्वायत्ता तां चेद्देवतां प्रस्तावभक्तेरविद्वान्सन्प्रस्तोष्यसि
विदुषो मम समीपे । तत्परोक्षेऽपि चेद्विपतेत्तस्य मूर्धा कर्ममात्रविदामेन-
धिकार एव कर्मणि स्यात् । तच्चानिष्टमविदुषामपि कर्मदर्शनात् । द-
क्षिणमार्गं श्रुतेश्च । अनधिकारे चाविदुषामुत्तर एवैको मार्गः श्रूयते । न
च स्मार्तकर्मनिमित्त एव दक्षिणः पन्थाः । यज्ञेन दानेनेत्यादिश्रुतेः ।
तथोक्तस्य मयेति च विशेषणाद्विद्वत्समक्षमेव कर्मण्यनधिकारो न सर्व-
त्राग्निहोत्रस्मार्तकर्मोध्यपनादिषु च । अनुज्ञायास्तत्र दर्शनात् । क-
र्ममात्रविदामप्यधिकारः सिद्धः कर्मणीति । मूर्धा ते विपतिष्यतीति ॥९॥

किमर्थमामन्नं तदाह । अभिमुखीकरणायैति । विदुषः समीपे देवतामविद्वान्प्र-
स्तोष्यसि चेन्मूर्धा ते विपतिष्यतीत्यग्रे संबन्धः । नन्वविद्वन्निन्दाया विवक्षितत्वादि-
द्वत्समीपवचनमकिञ्चित्करमिति चेन्नत्याह । तत्परोक्षेऽपीति । तस्यैत्यविद्वान्प्रस्तो-
तोष्यते । माभूत्कर्ममात्रविदां कर्मण्यधिकार इति चेन्नत्याह । तच्चेति । तेनोपी कुरुव
इत्यादि श्रुताविति शेषः । अविदुषामपि कर्मधिकारे हेत्वन्तरमाह । दक्षिणेति । त-
देव स्वविकरेकद्वारा स्फोटयति । अनधिकारे चेति । तस्यैव समुच्चयफलत्वादित्यर्थः । न-
नु दक्षिणमार्गस्य वाधीकूपर्तटाकादिस्मार्तकर्मप्रयुक्तत्वाद्देविके कर्मणि विद्वानेवाधिक्रिय-
ते नेत्याह । न चेति । यज्ञेन दानेन लोकाञ्जयन्तीति वैदिककर्मनिष्ठानामज्ञानमेव द-
क्षिणमार्गश्रवणादिति हेतुमाह । यज्ञेनेति । इवश्चाविदुषां विद्वत्समीपे कर्मधिकारो
भास्वीत्याह । तथोक्तस्यैति । देवताविज्ञानशून्यस्य ते मूर्धा विपतिष्यतीत्यनेन प्रका-
रेण मयोक्तस्य मूर्धा व्यपतिष्यदिति विशेषश्रवणाद्विद्वत्समीपे तदनुज्ञामन्तरेण कर्म कुर्व-
तोऽपराधित्वात्तस्य कर्मण्यनधिकार पवेत्यर्थः । विद्वत्समीपे पुनरविदुषोऽपि कर्मण्यधि-
कारोऽस्तीत्याह । न सर्वत्रेति । अग्निहोत्रादौ श्रौते कर्मणि स्मार्तेषु च वाधीकूपर्तटा-
कादिकर्मैस्त्वध्ययनजपादिषु च विद्वत्संनिधिमन्तरेणापि सर्वैस्मिन्काले कर्ममात्रविदो
नाधिकारोऽस्तीत्यशक्यं वक्तुमित्यर्थः । यत्र हेतुमाह । अनुज्ञेति । भगवन्तं वा अहं
विविदिषणीत्यादिना राज्ञा स्वकीयकर्मनिर्वर्तने प्रार्थनादर्शनादेव एव मया समविसृष्टाः
स्तुवतामिति चानुज्ञोपलम्पादस्त्वोवाविदुषामपि कर्मण्यधिकार इत्यर्थः । उक्तमर्थमुपसं-
हरति । कर्ममात्रेति । विद्वत्समीपे तदनुज्ञामलब्ध्वा नास्ति कर्मानुष्ठानमित्येवन्निगम-
यिषुमिति शब्दः । मूर्धा ते विपतिष्यतीत्येतदन्तं प्रस्तोतृविषयं वाक्यं व्याख्यातमि-
त्यनुवदति । मूर्धेति ॥ ९ ॥

एवमेवोद्गातारमुवाचोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वाय-
त्ता तां चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्धा ते विपतिष्य-
तीति ॥ १० ॥

एवमेव प्रतिहर्तारमुवाच प्रतिहर्तर्या देवता प्र-
तिहारमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रतिहरिष्यसि
मूर्धा ते विपतिष्यतीति ते ह समारतास्तूष्णी-
मासांचक्रिरे ॥ ११ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य द-
शमः खण्डः ॥ १० ॥

अथ हैनं यजमान उवाच भगवन्तं वा अहं
विविदिषाणीत्युषस्तिरस्मि चाक्रायण इति हो-
वाच ॥ १ ॥

स होवाच भगवन्तं वा अहमेभिः सर्वैरात्वि-

एवमेवोद्गातारं प्रतिहर्तारमुवाचेत्यादि समानमन्यन् । ते प्रस्तोत्राद-
यः कर्मभ्यः समारता उपरताः सन्तो मूर्धेपातभयात्तूष्णीमासांचक्रिरेऽ-
न्यच्चाकुर्वन्तः । अर्थित्वात् ॥ १० ॥ ११ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य दशमः
खण्डः ॥ १० ॥

अथानन्तरं हैनमुपस्तिं यजमानो राजोवाच । भगवन्तं वै पूजावेन्तमहं
विविदिषाणि वेदितुमिच्छामीत्युक्त उपस्तिरस्मि चाक्रायणस्तवापि
श्रोत्रपथमागतो यदीति होवाचोक्तवान् ॥ १ ॥

स ह यजमान उवाच सत्यमेवमहं भगवन्तं बहुगुणमश्रौषं सर्वैश्च ऋ-

तूष्णीमित्यस्यार्थमाह । अन्यचेति । यत्र हेतुमाह । अर्थित्वादिति । तत्परवेता-
न्विषयविज्ञानार्थित्वेन कर्मन्तरमकुर्वन्तश्चाक्रायणापिमुखाः स्थिता इत्यर्थः ॥ १० ॥
॥ ११ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

अथ हैनमित्यादि व्याकरोति । अथेति । प्रस्तोतृप्रभृतीनां तूष्णींभावादिति शेषः ॥ ११ ॥
चाक्रायणस्य वचनमङ्गीकरोति । सत्यमिति । अङ्गीकारमेव स्फोरयति । एव-
मिति । आर्त्विज्यैरित्यस्य व्याख्यानमृत्तिकर्मभिरिति तदर्थमिति यावत् । यदि मामा-

ज्यैः पर्येषिषं भगवतो वा अहमवित्त्वाऽन्यान-
वृषि ॥ २ ॥

भववास्त्वेव मे सर्वैरात्विज्यैरिति. तथेत्यथ
तद्धेत एव समतिसृष्टाः स्तुवतां यावत्त्वेभ्यो
धनं दद्यास्तावन्मम दद्या इति तथेति ह. य-
जमान उवाच ॥ ३ ॥

अथ हैनं प्रस्तोतोपससाद् प्रस्तोतर्या देवता
प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्प्रस्तोष्यसि मू-
र्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा
सा देवतेति ॥ ४ ॥

त्विकर्मभिरात्विज्यैः पर्येषिषं पर्येषणं कृतवानेस्मि । अन्विष्य भगवतो
वा अहमवित्त्वाऽलाभेनान्यानिमानवृषि कृतवानस्मि ॥ २ ॥

अद्यापि भगवांस्त्वेव मे मम सर्वैरात्विज्यैर्कैस्त्विकर्मार्थमस्तिवत्पुक्त-
स्तथेत्याहोपस्तिः । किंत्वथैवं तद्धेत एव त्वया पूर्वं कृता मया समति-
सृष्टा मया सम्पन्नसन्नेनानुज्ञाताः सन्तः स्तुवताम् । त्वया त्वेतत्कार्पणम् ।
यावत्त्वेभ्यः प्रस्तोत्रादिभ्यः सर्वेभ्यो धनं दद्याः प्रपच्छसि तावन्मम
दद्या इत्युक्तत्वथेति ह यजमान उवाच ॥ ३ ॥

अथ हैममौपसस्त्यं वचः श्रुत्वा प्रस्तोतोपससादोपास्तिं विनयेनोपज-
गाम । प्रस्तोतर्यां देवतेत्यादि मा मां भगवानवोचत्पूर्वम् । कतमा सा
देवता या प्रस्तावभक्तिमन्वायत्तेति ॥ ४ ॥

विभ्यार्धेननुसंहितवानासि किमितीमानन्यान्कृतवानित्याशङ्क्याऽऽह । अन्विष्येति ॥ २ ॥

एवं गते किमधुना कर्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह । अद्यापीति । चाक्रायणानुमतिं
श्रुत्वा किमिदमिति व्याकुलितेषु प्रस्तोत्रप्रभृतिषु ह्येते । किंत्विति । उभयानुमत्यपे-
क्षयाऽऽनन्वैर्यम् । ममालाभेनामीषां कृतत्वस्य निवृत्त्यवस्थायामित्याह । तर्हीति ।
अनुज्ञाताः सन्तः प्रस्तोत्रादयः स्तुतिं कुर्वन्नामित्याह । स्तुवतामिति । अस्त्वेवं त्व-
या पुनमया किं विधेयमित्याशङ्क्याऽऽह । त्वया त्विति ॥ ३ ॥

यजमानं प्रत्युपस्थितमौक्तं वचः श्रुत्वाऽनन्तरमेनमुपास्तिं प्रस्तोता स्येकव्याकुलेस्वः
शिष्यत्वेनोरसन्नवानित्याह । अथेति । उपगतिप्रकारमभिनयति । प्रस्तोतैरिति ॥ ४ ॥

१ छ. म. 'नस्येवाप्यन्वि' । २ छ. म. 'पेक्षया' । ३ छ. या भावः । ४ क. 'नर्वैर्यमप्यन्व' ।
मं । ५ क. 'सस्ता भ्यां' । ६ क. ग. ट. 'लसं शि' । ७ म. 'तर्वेति' ।

प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भू-
तानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते
सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वा-
न्प्रास्तोष्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य म-
येति ॥ ५ ॥

अथ हैनमुद्रातोपससादोद्गातर्या देवतोद्गीथम-
न्वायत्ता तां चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्धा ते वि-
पतिष्यतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देव-
वतेति ॥ ६ ॥

पृष्ठः प्राण इति होवाच । युक्तं प्रस्तावस्य प्राणो देवतेति । कथं स-
र्वाणि स्थावरजङ्गमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति मलयकाले प्राण-
मभिलक्षयित्वा प्राणात्मनैवोज्जिहते प्राणादेवोद्गच्छन्तीत्यर्थं उत्पत्ति-
काले । अतः सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता तां चेदविद्वांस्त्वं प्रास्तोष्यः
प्रस्तवन् प्रस्तावभक्तिं कृतवानसि यदि मूर्धा शिरस्ते व्यपतिष्यद्विपति-
तमभिविष्यत्तथोक्तस्य मया तत्काले मूर्धा ते विपतिष्यतीति । अतैस्त्व-
या साधु कृतम् । मया निविद्धः कर्मणो यदुपरमकार्पोरित्यभिप्रायः ॥५॥
तथोद्गाता प्रपच्छ कतमा सोद्गीथभक्तिमनुगताऽन्वायत्ता देवतेति ॥ ६ ॥

पतिवचनमादाय प्रशब्दसामान्यं गृहीत्वा वात्पर्यमाह । पृष्ठ इति । कथमिह प्रा-
णशब्दार्थो निश्चीयतामित्याशङ्क्यात् एव प्राण इति न्यायेनाऽऽह । कथमिति ।
प्राणात्मनैव संविशन्तीति पूर्वेण संबन्धः । प्राणशब्दार्थस्य परमात्मत्वेन निर्णीतत्वमतः-
शब्दार्थः । चेच्छब्दार्थो यदीत्युक्तः । मया तथोक्तस्य मूर्धा ते विपतिष्यतीत्येवमु-
क्तस्य तत्र तत्काले स्थापराभावस्थायां मूर्धा व्यपतिष्यदेवेति योजना । प्रमादस्य मह-
त्स्त्वया परिहृतत्वादित्यतःशब्दार्थः ॥ ५ ॥

यथा प्रशब्दसामान्यात्प्राणः प्रस्तावेदेवतेत्युक्तं तथाऽऽदित्योद्गीथयोश्च्छब्दसामा-

वो वा मैत्रेयः स्वाध्यायमुद्वन्नाज ॥ १ ॥

तस्मै श्वा श्वेतः प्रादुर्वभूव तमन्ये श्वान उपस-
मेत्योचुरन्नं नो भगवानागायत्वशनायाम वा
इति ॥ २ ॥

चित्तत्वाद्वापवनादराद्वा वाशब्दः स्वाध्यायार्थः । स्वाध्यायं कर्तुं ग्रामा-
द्दिरुद्धमाजोद्धतवान्विविक्तदेशस्थोदकाभ्यांशम् । उद्वन्नाज प्रतिपाल-
पांचकारेति चैकवचनाल्लिङ्गादेकोऽसावृषिः । श्वोद्रीयकालप्रतिपालना-
दपेः स्वाध्यायकरणमन्नकामनपेति लक्ष्यंत इत्यभिप्रायतः ॥ १ ॥

स्वाध्यायेन तोषिता देवतर्षिवां श्वरूपं गृहीत्वा श्वा श्वेतः संस्तस्मा
ऋषये तदनुग्रहार्थं प्रादुर्वभूव प्रादुश्चकार । तमन्ये ध्रुवं श्वानं ध्रुल्लकाः
श्वान उपसमेत्योचुरुक्तवन्तोऽन्नं नोऽस्मभ्यं भगवानागायत्वागानेन नि-
त्पादयत्स्वित्यर्थः । मुख्यप्राणं वागादयो वा प्राणमन्वन्नभुजः स्वाध्या-
यपरितोषिताः सन्तोऽनुगृह्णीयुरेनं श्वरूपमादायेति युक्तमेवं प्रतिपत्तुम् ।
अशनायामं वै नृमुक्षिताः स्मो वा इति ॥ २ ॥

यमृषिद्वयं वा विवक्षितमित्यर्थः । पदान्तरघोतनार्थो वाशब्दः । श्रौतो वाशब्दस्त्वार्ह
विश्वैर्मित्याशङ्क्य पाठादन्यत्र तस्य फलमित्याह । वाशब्द इति । मैत्रेयान्तं वा-
क्यं व्याख्याय स्वाध्यायमित्यादि व्याचष्टे । स्वाध्यायमित्येति । यदुक्तमृषिरेको वना-
विश्वैर्दृश्यत इति तत्र लिङ्गमाह । उद्वन्नाजिति । शुभामुद्रीयः श्वोद्रीयस्तत्कालस्य
प्रतिपालनं प्रवीक्षणमृषेर्दृश्यते तेषां चोद्दानमन्नार्थं तदपेरपि स्वाध्यायकरणं तदर्थमि-
त्याह । श्वोद्रीयेति । यथोक्तार्थेवाचिशब्दाभावेऽपि सामर्थ्यादयमर्थो भावीत्याह ।
अभिप्रायंत इति ॥ १ ॥

तस्मा इत्यादि व्याचष्टे । स्वाध्यायेनेति । ध्रुल्लकाः ध्रुवकाः शिशव इति याव-
त् । श्वेतः श्वा कश्चिद्विदेवता वा । अन्ये च श्वानो देवता ऋषयो वेत्युक्तम् । सं-
प्रति विवक्षितं पक्षमाह । मुख्येति । तमूचुरिति सेवन्वः । तामेव विशिनष्टि । प्रा-
णमन्विति । मुख्यप्राणमहितवागादिप्रभे हेतुमाह । स्वाध्यायेति । अन्यथा वाक्य-
मनिर्वाहार्थं स्वादिति भावः । किमित्यन्नं भवद्भ्यो मया भेषाद्यते न हि भवतामभो-
क्तृणां तेन हृत्यनस्वीत्याशङ्क्य त्वन्नित्थचेतनद्वारेणास्माकमपि भोगसिद्धैर्भवमित्याह ।
अशनायाम वा इत्यादिना ॥ २ ॥

१ ख. ग. घ. च. अ. ट. ड. 'यार्थे' । इत्य' । २ क. ट. ड. 'भ्याम्' । ३ ख. ड. प्र. ट. ड.
'क्षतेऽग्नि' । ४ ख. घ. द. अ. ट. ड. 'प्रावेऽत' । 'प्रावेऽन्त' । ५ क. 'वा. ध्रुव' । आ' । ६ ख. ग.
घ. ड. अ. ट. ड. ड. मुख्य प्रा' । ७ घ. ट. य. ट. ड. 'य' । ८ ट. ग. ट. 'यान्त' । ९ ख. घ.
ङ. अ. ट. 'ध्यायार्थ' । १० क. 'र्थे भक्ती' । ११ ख. ज. ज. 'य' । १२ क. 'रित' । इत्य' ।

तान्होवाचेहैव मा प्रातरुपसमीयातेति तद्व बको
दाल्भ्यो ग्लावो वा मैत्रयः प्रतिपालयांचकार ॥ ३ ॥

ते ह यथैवेदं बहिष्पवमानेन स्तोष्यमाणाः
संरब्धाः सर्पन्तीत्येवमाससृष्टपुस्ते ह समुपवि-
श्य हिंचक्रुः ॥ ४ ॥

ॐ३ मदा३ मों३ पिवा३ मों३ देवो वरुणः प्र-
जापतिः सवितारऽन्नमिहारऽऽहरदन्नपते३ऽन्न-

एवमुक्ते श्वा श्वेतं उवाच तान्धुल्लकांश्चुन इहैवास्मिन्नेव देशे मा मां
प्रातः प्रातःकाल उपसमीयातेति । दीर्घ्यं छान्दसं समीयातेति प्रमादपाठो
वा । प्रातःकालकरणं तत्काल एव कर्तव्यार्थम् । अन्नदस्य वा सवितु-
रपराह्णेऽनाभिमुख्यात् । तत्तत्रैव ह बको दाल्भ्यो ग्लावो वा मैत्रेय ऋ-
षिः प्रतिपालयांचकार प्रतीक्षणं कृतवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

ते श्वानस्तत्रैवाऽऽर्गम्य ऋषेः समक्षं यथैवेह कर्मणि बहिष्पवमानेन
स्तोत्रेण स्तोष्यमाणा उद्गातृपुरुषाः संरब्धाः संलग्ना अन्योन्यमेवे गु-
स्तेनान्योन्यस्य पुच्छं गृहीत्वाऽऽससृष्टपुरासृष्टवन्तः परिभ्रमणं कृतवन्त
इत्यर्थः । त एवं संसृष्य समुपविश्योपविष्टाः सन्तो हिंचक्रुर्दिकारं
कृतवन्तः ॥ ४ ॥

ओमदामों पिवामों देवो चोतनात् । वरुणो वैर्षणाञ्जगनः । प्रजाप-
तिः पालनात्मजानाम् । सविता प्रसवितृत्वात्सर्वस्याऽऽदित्य उच्यते ।
एतैः पर्यायैः स एवभूत आदित्योऽन्नमस्मभ्यमिहाऽऽहरदाहरत्विति ।
त एवं हिं कृत्वा पुनरप्यूचुः । स त्वं हेऽन्नपते । स हि सर्वस्यान्नस्य प्रस-

किमिवि प्रातःकालप्रतीक्षणं कृतं तत्राऽऽह । प्रातरिति । उद्गानस्येवि शेषः ।
प्रातःकालप्रतीक्षणकरणे कारणान्तरमाह । अन्नदस्येति । तस्य वृष्टिद्वाराऽन्नदत्वं द्र-
ष्टव्यम् । तद्धेत्यादि व्याचष्टे । तत्तत्रेति । ऋषेरन्नकामत्वमितोऽवगतम् ॥ ३ ॥

ते हेत्यादि व्याकरोति । ते श्वान इति । समक्षमाससृष्टपुरिति संबन्धः । उद्गातृपु-
रुषा इत्यध्वर्युममुख्वा यजमानपर्यन्ता गृह्यन्ते । अन्योन्यं संलग्नाः सर्पन्तीति शेषः ॥४॥

हिंकारस्वरूपमाह । ओमित्यादिना । त्रिवारमोंकारो गानार्थमुच्चारितः । अदापा-

१ व ग. घ. च. ट. 'मुक्तवन्तः । स श्वा । ट. 'मुक्तवन्तः । श्वा । ट. 'मुक्तवन्तः । श्वा । २ व.
घ. ग. घ. ट. ज. ट. ठ. ड. ट. 'तस्मान्धु' । ३ ट. 'वातुताय शुन । ४ क. च. 'गत्स कं' । ५ क.
ख. ग. घ. च. ज. ट. ठ. 'व सर्पन्ति । एव मुं । ६ ग. घ. ट. 'च पुं । ७ ट. च. व. 'वरणा'
८ ट. ड. 'सर्वान्' । ९ क. 'मुश्चरि' ।

मिहारऽऽहरारऽऽहरोऽमिति ॥ ५ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

अयं वाव लोको हाउकारो वायुर्होइकारश्च-

विवृत्वात्पतिः । न हि तत्पाकेन विना प्रसूतमन्नमणुमात्रमपि जायते प्रा-
णिनाम् । अतोऽन्नपतिः । हेऽन्नपतेऽन्नमस्मम्यमिहाऽऽहराऽऽहरेति ।
अभ्यास आदरार्थः । ॐमिति ॥ ५ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

भक्तिविषयोपासनं सामावयवसंबद्धमित्यतः सामावयवान्तरस्तोभाक्ष-
रविषयाण्युपासनान्तराणि संहतान्युपादिश्यन्तेऽनन्तरं सामावयवसंबद्ध-
त्वाविशेषात् । अयं वावायमेव लोको हाउकारः स्तोभो रथंतरं साग्नि
प्रसिद्धः । इयं वै रथंतरमिति । अस्मात्संबन्धसामान्याद्वाउकारस्तोभोऽ-
यं लोक इत्येवमुपासीत । वायुर्होइकारः । वामदेव्ये सामनि होइकारः
प्रसिद्धः । वाय्वसंबन्धश्च वामदेव्यस्य साम्नो योनिरिति । अस्मात्सा-
मान्याद्वाइकारं वायुदृष्टयोपासीत । चन्द्रमा अथकारः । चन्द्रदृष्ट्याऽ-

शनं करवाम । विवाम पानं करवापेत्येवत् । इति शब्दो द्विकारसमाप्त्यर्थः । अन्नमम-
विवृत्तमादित्यस्य साधयति । न हीति । इहेति प्रकृतदेशोक्तिः । ॐकारः सविवृ-
प्रार्थनामन्त्रसमाप्त्यर्थः । भक्तिविषयोपा स्तिसमाप्त्यर्थमिति पदम् ॥ ५ ॥ इति प्रथमाध्यायस्य
द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

ननु भक्तिसंबन्धानामुपासनानां जीवत्वात्ममस्तस्येत्यादिवक्तव्ये किमन्तरखण्डेने-
त्याशङ्क्याऽऽह । भक्तीति । इत्यतोऽस्मात्प्रसङ्गादिति यावत् । ऋगक्षराणि गीयन्ते
तद्भ्यतिरिक्तानि वाच्यशून्यानि गीतिमिद्वच्यर्थानि स्तोभाक्षराणि परिभाष्यन्ते तानि च
कर्मपूर्वनिवृत्तिद्वारेण फलवत्त्वादुपास्यानि तदुपास्तिविधिपरमुत्तरं वाक्यमित्यर्थः । वक्ष्य-
माणोपासनानां प्रत्येकं स्वातन्त्र्यं नास्तीत्याह । संहतानीति । वेपामनन्तरमुपदेशे हेवु-
माह । सामावयवेति । न चैवंविधस्तोभो नास्तीति वाच्यमित्याह । रथंतर इति ।
तथाऽपि कथं पृथिवीदृष्ट्या यथोक्तस्तोभस्योपास्यत्वं तद्वाह । इयमिति । इयं वैर-
थंतरमित्यत्र पृथिव्या रथंतरत्वं श्रुतं प्रस्तुतश्च स्तोभो रथंतरेऽस्वीद्युक्तं तथा च य-
थोक्तसंबन्धरूपात्सादृश्यात्पृथिवीदृष्ट्या हाउकार उपास्य इत्यर्थः । कथं पुनर्वायु-
दृष्ट्या होइकारस्योपास्यत्वं तत्राऽऽह । वाय्वसंबन्धश्चेति । होइकारो वामदेव्ये
साम्नि प्रसिद्धः । तस्य च वायोर्वा च संबन्धो योनिर्भूयन्तेच्छावतीनामवा वायुः प्रथेऽ-

१ ख. अ. ट. 'होयिहा' । २ घ. ड. ड. 'रथंभोमि' । ३ य. ट. 'व्यमि' । ४ घ. ड. ट. 'व-
पत्वा' । ५ ख. ड. अ. 'होयिहा' । ६ स. ट. अ. ट. ट. 'रागिहा' । ७ ट. 'स्वात्संबन्धाद्वा' । ८ ख.
छ. अ. 'प्रर्थे वेति' । ९ क. 'ना हात' । व. ट. 'नो हात' । १० य. तत्राऽऽह । ११ ख. अ. हा-
यिहा' । १२ स. य. म. 'होयिहा' ।

न्द्रमा अथकारः । आत्मेहकारोऽग्निरीकारः ॥१॥
आदित्य ऊकारो निहव एकारो विश्वे देवा औ-
होयिकारः प्रजापतिर्हिकारः प्राणः स्वरोऽन्नं या

थकारमुपासीत । अन्ने हीदं स्थितम् । अनात्मो चन्द्रः । थकाराकार-
सामान्याच्च । आत्मेहकारः । इहेति स्तोभः प्रत्यक्षो ह्यात्मेहेति व्यपदि-
श्यते । इहेति च स्तोभः । तत्सामान्यात् । अग्निरीकारः । ईनिघनानि
चाऽऽग्नेयानि सर्वाणि सामानीत्यतस्तत्सामान्यात् ॥ १ ॥

आदित्य ऊकारः । ऊच्चैरुर्ध्वं सन्तमादित्यं गार्पन्त्यूकारश्चायं स्तो-
भः । आदित्यदेवत्ये साग्नि स्तोभं ऊ इत्यादित्य ऊकारः । निहव इत्याह्वा-
नमेकारः स्तोभः । एहीति चाऽऽह्वयन्तीति तत्सामान्यात् । विश्वे देवा
औहोयिकारो वैश्वदेव्ये साग्नि स्तोभस्य दर्शनात् । प्रजापतिर्हिकारः ।
आनिरुक्तपादिकारस्य चाव्यक्तत्वात् । प्राणः स्वरः । स्वर इति स्तो-

त्यवतीत ततो यामदेव्यं सार्धोभवदिति श्रुतेः । तस्माद्यथोक्ताद्वापदेव्यसामसंबन्धमा-
गान्याद्वायुदृष्ट्या होइकारमुपासीतेत्यर्थः । कथमथकारस्य चन्द्रदृष्ट्योपासनं तत्राऽऽ-
ह । अन्ने हीति । तथा च थकारसामान्याद्यथोक्तोपास्तिभिर्हिरिति शेषः । थकारव-
दकारसामान्याच्च चन्द्रदृष्ट्याऽथकारमुपासीतेत्याह । थकारेति । अथकारे तावद्व्य-
क्तोऽकारोऽन्नात्मनि चन्द्रमस्यपि 'सोऽस्वीति' तद्युक्तं यथोक्तमुपासनमित्यर्थः । प्रथम-
प्रत्यक्षः पश्चात्प्रत्यक्षीभवन्निति शेषः । तत्सामान्यमिहेति व्यपदिश्यमानत्वं तस्माद्वा-
त्मदृष्टिरिहेति स्तोभे कर्तव्येत्याह । तत्सामान्यादिति । अग्निदृष्टिराकाररूपे
स्तोभाक्षरे कर्तव्येत्यत्र हेतुमाह । ईनिघनानीति । ईकारो निधीयते येषु सामसु वा-
न्याग्नेयानि प्रसिद्धानि । तथा च तेष्वग्निरीकारश्चेत्युभयोर्भावादस्मात्साहचर्यादीकारम-
ग्निदृष्ट्योपासीतेत्यर्थः ॥ १ ॥

ऊकारमादित्यदृष्ट्या कथमुपासीतेत्याशङ्क्याऽऽह । उच्चैरिति । ऊकारादित्य-
योर्विधान्तरेण सादृश्यमाह । आदित्येति । एकारसामान्याग्निहवदृष्टिरेकारे स्तोभे
कार्येत्याह । निहव इत्यादिना । औहोयिकारस्य विश्वेदेवदृष्ट्योपास्ती हेतुमाह ।
वैश्वदेव्य इति । प्रजापतिदृष्ट्या हिकारोपास्यत्वे हेतुः । आनिरुक्तपादिति ।
नीलपीतादिरूपेण निरुक्तव्यविषयत्वात्प्रजापतेरित्यर्थः । अव्यक्तत्वाद्गुपादिरहितत्वा-
दित्यर्थः । प्राणस्य चेति चकारात्स्वरस्य चेत्यर्थः । स्वरहेतुत्वं तन्निरवैतकत्वेन तदा-

१ क. ग. ज. झ. ट. 'होइना' । २ ड. 'द सर्व स्थि' । ३ ख. घ. ट. च. झ. ट. 'त्स च
च' । ४ च. झ. ट. स्तोभोऽग्र' । ५ ख. घ. 'नि घनानि चा' । ६ क. 'गन्तीत्युक्ता' । ७ ख. घ. 'रे
वा सा' । ८ क. ग. च. ट. ठ. 'अ इ' । ९ ड. 'ति त्वाऽऽह' । १० क. ग. घ. ट. ठ. ड. 'होइका' ।
११ ख. घ. 'माक्षत्वं' । १२ ख. ग. घ. 'हयिका' । १३ घ. ग. छ. ट. सोऽस्ति त' । १४ क. ट.
'होइका' ।

वाग्विराट् ॥ २ ॥ अनिरुक्तस्रयोदशः स्तोमः
 संचरो हुंकारः ॥३॥ दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो
 दोहोऽन्नवानन्नादो भवति य एतामेव सात्रामुप-
 निषदं वेदोपनिषदं वेदं ॥ ४ ॥ इति प्रथमाध्याय-
 स्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥ इति छान्दोग्यो-
 पनिषद्ब्राह्मणे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

भः । प्राणस्य च स्वरहेतुत्वसामान्यात् । अन्नं या । या इति स्तोमोऽ-
 श्वम् । अन्नेन हीदं यातीत्यतस्तत्सामान्यात् । वा गिति स्तोमो
 विराडन्नं देवताविशेषो वा । वैराजे सात्रि स्तोमदर्शनात् ॥ २ ॥

अनिरुक्तोऽव्यक्तत्वादिदं चेदं चेति निर्वक्तुं न शक्यत इत्यतः संच-
 चरो विकल्प्यमानस्वरूप इत्यर्थः । कोऽसावित्याह । त्रयोदशः स्तोमो
 हुंकारः । अव्यक्तो ह्ययमतोऽनिरुक्तविशेष एवोपास्य इत्यभिप्रायः ॥३॥

स्तोमाक्षरोपासनाफलमाह । दुग्धेऽस्मै वाग्दोहमित्याद्युक्तार्थम् । य
 एतामेव पथोकलक्षणं सात्रां सामावयवस्तोभाक्षरविपयामुपनिषदं द-
 शनं वेद तस्यैतद्यथोक्तं फलमित्यर्थः । द्विरभ्यासोऽध्यापपरिसमा-
 प्त्यर्थः । सामावयवविपयोपासनो विशेषपरिसमाप्त्यर्थो वेति ॥ ४ ॥
 इति प्रथमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥१३॥ इति श्रीमद्रोविन्दभगव-
 त्पूज्यपादशिष्यपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ छा-
 न्दोग्योपनिषद्विवरणे प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

त्मकत्वम् । अन्नं याइति वाक्यं व्याचष्टे । या इतीति । अन्नदृष्टिर्था इति स्तोमे कर्तव्येत्यत्र
 हेतुमाह । अन्नेनेति । विराड्दृष्टिर्वागिति स्तोमे कार्येत्यत्र हेतुमाह । वैराज इति ॥ २ ॥

अनिरुक्तः कारणात्मा । तस्यानिरुक्तत्वं साधयति । अव्यक्तत्वादिति । स चाने-
 कथा कार्यरूपेण संचरतीति संचरः । हुंकारोऽपि शाखाभेदेन विकल्प्यमानस्वरूपस्रयो-
 दशश्रायं ववेत्यारभ्य गण्यमानस्ततश्च कारणदृष्ट्या हुंकारमुपासीतेत्यर्थः । उक्तमे-
 वोपपद्यति । अव्यक्तो हीति । तत्र विकल्प्यमानत्वं हेतुः ॥ ३ ॥

नैवानि व्यस्तान्युपासनानि मत्वेकं फलाश्रवणात् । समस्तं पुनरेकमिदमुपासनमे-
 कफलत्वादित्यभिप्रेत्याऽऽह । स्तोभाक्षरेति । उपनिषदं वेदोपनिषदं वेदित्यावृत्तेस्ता-
 ध्यर्थमाह । द्विरभ्यास इति । प्रथमप्रपाठकव्याख्यानसमाप्ताविति शब्दः ॥४॥ इति प्रथ-
 माध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥१३॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकशुद्धानन्दपूज्यपाद-
 शिष्यमगनदानन्दज्ञानरुत्पायां छान्दोग्यभाष्यटीकायां प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

१ क. ट. वेदेति ॥ ४ ॥ २ घ. ह. ट. द. द. 'ह्य ह्य' ३ ल. घ. ह. 'द वेद वेति ।
 ग. ष. उ. 'दं वेद' । ४ घ. घ. ड. ठ. 'कल्पमा' । ५ क. ग. क. ट. ठ. ड. ड. 'ह हुं' । ६ ग. घ.
 ड. घ. ट. उ. ड. 'नासं' । ७ क. 'व्यर्थ इति शब्दः ॥ ४ ॥ ८ क. 'कल्पमा' ।

ॐ समस्तस्य खलु साम्न उपासन ५ साधु य-
त्खलु साधु तत्सामेत्याचक्षते यदसाधु तदसा-
मेति ॥ १ ॥

तदुताप्याहुः साम्नैनुपागादिति साधुनैनुपा-

ओमित्येतदक्षरमित्यादिना सामावयवविषयमुपासनमनेकफलमुपदि-
ष्टम् । अनन्तरं च स्तोभाक्षरविषयमुपासनमुक्तम् । सर्वथाऽपि सामैक-
देशसंबद्धमेव तदिति । अथेदानीं समस्ते साम्नि समस्तसामविषयाप्यु-
पासनानि वक्ष्यामीत्यारभते श्रुतिः । युक्तं छेकदेशोपासनानन्तरमेकदे-
शिविषयमुपासनमुच्यते इति । समस्तस्य सर्वावयवविशिष्टस्य पाञ्चभक्ति-
कस्य सामभक्तिकस्य चेत्यर्थः । खल्विति वाक्यालंकारार्थः । साम्न उ-
पासनं साधु । समस्ते साम्नि साधुदृष्टिविधिपरत्वान्न पूर्वोपासननिन्दार्थ-
त्वं साधुशब्दस्य । ननु पूर्वत्राविद्यमानं साधुत्वं समस्ते साम्न्यभिधीयते ।
न । साधु सामेत्युपास्त इत्युपसंहारात् । साधुशब्दः शोभनवाची । कथ-
मवगम्यते इत्याह । यत्खलु लोके साधु शोभनमनवत्वं प्रसिद्धं तत्सामे-
त्याचक्षते कुशलाः । यदसाधु विपरीतं तदसामेति ॥ १ ॥

तत्तत्रैव साध्वसाधुविवेककरण उताप्याहुः । साम्नैनुपासनं साम-
न्तं चोपागादुपगतवान् । कोऽसौ । यतोऽसाधुत्वमाप्त्याशङ्का स इत्यभि-
प्रायः । शोभनाभिप्रायेण साधुनैनुपागादित्येवं तत्तत्राऽऽहुर्लौकिका

ॐ पूर्वोत्तरमपाठकयोः संगतिं दर्शयति । ओमित्येतदित्यादिना । सर्वथाऽपि
सामावयवविषयत्वे स्तोभाक्षरविषयत्वे चेत्यर्थः । इति शब्दो हेत्वर्थः । यस्मादेकदेश-
विषयाप्युपासनानि वृत्तानि तस्मात्तानि समस्तविषयाणि यत्कव्यानीत्यर्थः । एकदेशो-
पास्तिव्याख्यानन्तरथमथशब्दार्थः । कथमुक्तवक्ष्यमाणोपासनयोरेवं पीत्रोपर्यं तथाऽऽह ।
युक्तं हीति । समस्तस्योपासनं साध्विति वचनादवयवोपासनं निन्दितत्वादननुष्ठेयमि-
त्याशङ्क्याऽऽह । समस्त इति । अर्थादस्ति निन्देति शङ्कते । नन्विति । पूर्वभाषि
साधुत्वस्य विद्यमानस्यैव विशेषणत्वेनानुपादानान्नाथार्थादपि निन्देति परिहरति । न
साध्विति । यत्खल्वित्यादि व्याख्यातुं पातनिकाभाह । साधुशब्द इति । वाक्य-
मवतार्यं न्याचष्टे । कथमित्यादिना ॥ १ ॥

किं पुनरेवं विवेककरणे कारणमित्याशङ्क्याऽऽह । तत्तत्रेति । विवेककरणोपाय-
भेदविकल्पाधुतेत्युभयत्र पदम् । साम्नैनुपादिना साधुनेत्यादिवाक्यस्य फौलोक्य-
माशङ्क्यं व्याख्यानव्याख्येयमावाग्मैवमित्याह । शोभनेति । शोभनकार्यदर्शने स-

१ स. घ. ङ. ट. ड. द. 'वि सा' २ स. घ. ङ. ट. ड. द. 'व्ययमे' ३ ग. ट. 'रमैकदे-
शति' ४ ख. घ. द. च. ष. 'वींकोपा' ५ य. ड. 'त्रैव सा' ६ ड. ष. ड. ट. 'न्त योपा' ७ ख.
ड. ड. द. 'रयेव ता' ८ स. ष. 'सदाहु' ९ ग. ट. 'समस्त नि' ।

गादित्येव तदाहुरसाम्नैनुपागादित्यसाधुनैनु-
पागादित्येव तदाहुः ॥ २ ॥

अथोताप्याहुः साम नो वतेति यत्साधु भव-
ति साधु वतेत्येव तदाहुरसाम नो वतेति यद-
साधुं भवत्यसाधु वतेत्येव तदाहुः ॥ ३ ॥

स य एतदेवं विद्वान्साधु सामेत्युपास्तेऽभ्याशो ह
यदेन साधवो धर्मा आ च गच्छेयुरूप च नमेयुः ॥ ४ ॥
इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

बन्धनाद्यसाधुकार्यमपर्यन्तः । यत्र पुनर्विपर्ययो बन्धनाद्यसाधुकार्यं प-
श्यन्ति तत्रासाम्नैनुपागादित्यसाधुनैनुपागादित्येव तदाहुः ॥ २ ॥

अथोताप्याहुः स्वसंवेद्यं साम नोऽस्माकं वतेत्यनुकम्पयंतः संवृत्त-
मित्याहुः । एतत्तेरुक्तं भवति यत्साधु भवति साधु वतेत्येव तदाहुः ।
विपर्यये जातेऽसाम नो वतेति । यदसाधु भवत्यसाधु वतेत्येव तदाहुः ।
तस्मात्सामसाधुशब्दपौरिकार्थत्वं सिद्धम् ॥ ३ ॥

अतः स यः कश्चित्साधु सामेति साधुगुणवत्सामेत्युपास्ते समस्तं
साम साधुगुणवद्विद्वांस्तस्यैतत्फलमभ्याशो ह क्षिप्रं ह यदिति क्रिया-
विशेषणार्थमेनुपासकं साधवः शोभना धर्माः श्रुतिस्मृत्यविरुद्धा आ च
गच्छेयुरागच्छेयुश्च न केवलमागच्छेयुरूप च नमेयुरूपनमेयुश्च भोग्यत्वे-
नोपनिष्ठेयुरित्यर्थः ॥ ४ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

तीति यावत् । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । बन्धनादीति । असाक्षेसादिव्याचष्टे । यत्रेति ॥ २ ॥

कार्यगन्धं साधुत्वमसाधुत्वं चोक्त्वा स्वाधुमवगम्यं तदुपन्यस्यति । अथेति । का-
र्यांतरस्य साधुत्वादिविवेकानन्तर्यमप्यशब्दार्थः । स्वसंवेद्यं साधुत्वमसाधुत्वं चेति शेषः ।
तत्र साधुत्वं स्वानुभवसिद्धमित्येवद्व्युत्पत्त्यादयति । सामेति । यत्माध्वित्यादिवाक्यस्य
पूर्वेण पीनरुक्त्वमाशङ्क्याऽऽह । एतदिति । असाभेत्यादि व्याचष्टे । विपर्यय इति ।
वतेत्याहुरिति संबन्धः । कितैरुक्तं भवति तदाह । यदसाध्विति । साधुशब्दः शोभ-
नवार्थास्तुक्तमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ ३ ॥

तयोरिकार्थत्वमतः शब्दार्थः । उपामकमेव विजिनाष्टे । समस्तमिति । आगच्छे-
युरिति यत्तस्मिन्ममेवेति क्रियाविशेषणत्वं यदित्यस्य द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥ इति द्वितीया-
ध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

१ क. 'येवे व' । ग. ठ. 'येवे व' । २ ख. ट. अ. ट. ट. 'तापि चाहुः । ३ ग. घ. ट. क.
ट. ठ. ड. 'यन्तः त' । ४ च ट. 'आशः क्षि' । ५ क. ग. ट. ठ. 'म यो' । ६ क. ट. ड. क.
'भवय' । ७ ख. अ. 'गुणाऽऽनन्तेषु' । ८ ख. ग. घ. अ. ट. ठ. 'गु' ।

लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत पृथिवी हि-

कानि पुनस्तानि साधुदृष्टिविशिष्टानि समस्तानि सामान्युपास्यानी-
ति । इमानि तान्युच्यन्ते लोकेषु पञ्चविधमित्यादीनि । ननु लोकादि-
दृष्ट्या तान्युपास्यानि साधुदृष्ट्या चेति विरुद्धम् । न । साध्वर्थस्य लो-
कादिकार्येषु कारणस्यानुगतत्वात् । मृदादिवद्घटादिविकारेषु । साधु-
शब्दवाच्योऽर्थो धर्मो ब्रह्म वा सर्वथाऽपि लोकादिकार्येष्वनुगतम् । अ-
तो यथा यत्र घटादिदृष्टिर्मृदादिदृष्ट्यनुगतैव सा । तथा साधुदृष्ट्यनुग-
तैव लोकादिदृष्टिः । धर्मादिकार्यत्वाल्लोकादीनाम् । यद्यपि कारणत्वम-
विशिष्टं ब्रह्मधर्मयोः । तथाऽपि धर्म एव साधुशब्दवाच्य इति युक्तं सा-
धुकापी साधुर्भवतीति धर्मविषये साधुशब्दप्रयोगात् । ननु लोकादिका-
र्येषु कारणस्यानुगतत्वोदर्थमपि तद्दृष्टिरिति साधु सामेत्युपास्त इति
न वक्तव्यम् । न । शास्त्रगम्यत्वात्तद्दृष्टेः । सर्वत्र हि शास्त्रप्रापितां एवं
धर्मा उपास्या न विश्वमाना अन्यशास्त्रीयाः । लोकेषु पृथिव्यादियु प-
ञ्चविधं पञ्चभक्तिभेदेन पञ्चप्रकारं साधु समस्तं सामोपासीत । कथम् ।

एकस्योभयदृष्टिविषयत्वमयुक्तम् । नहि घटदृष्टिगोचरः सन्दृष्टदृष्टेरपि गोचरः
स्यादिति शङ्कते । नन्विति । एकस्मिन्नपि मस्तुतं दृष्टिद्वयमविरुद्धमिति समापत्ते ।
न साध्वर्थस्येति । यथा घटादिषु मृदाद्यनुगतं तथा साधुशब्दार्थस्य कारणस्य लो-
कादिषु कार्येष्वनुगतत्वात्तद्दृष्टौ साधुदृष्टेरनुगमात्तद् दृष्टिद्वयस्यैकत्र विरोधोऽस्तीत्यर्थः ।
उदेव स्फुटयति । साधुशब्देति । साध्वर्थस्य लोकेष्वनुगतितरिषाब्दार्थः । यत्रैति दे-
वदत्तोक्तिः । सा घटादिदृष्टिस्तत्रैति शेषः । ननु साधुशब्दार्थयोर्धर्मब्रह्मणोस्त्वुक्तं
कारणत्वम् । तथा चात्र साधुशब्दार्थो न व्यवस्थितः स्यादन्याय्यं चनेकार्थत्वमि-
त्याशङ्क्याऽऽह । यद्यपीति । धर्म एवेत्यत्र तथाऽपीति च वक्तव्यम् । ब्रह्मणि तु
परमानन्दे साधुशब्दो भवत्या गमयितव्यः । न च धर्मस्य निमित्तकारणत्वान्न कार्येऽ-
नुगतिरिति वाच्यम् । कर्मापूर्वसहितदण्डविषयः प्रभृत्यवयवसमुदायस्य धर्मत्वात्तत्परि-
णामत्वाच्च कार्यस्य तत्र तदनुगतिमिद्वेति द्रष्टव्यम् । अपूर्वत्वाभावेन विधिमानिष-
ति । नन्विति । कारणानुगमस्याऽऽनुमानिकत्वेऽपि तद्दृष्टिकत्वमपूर्वमेवेति परिहरति ।
न शास्त्रगम्यत्वादिति । यश्चार्थोदर्थो न सचोदनार्थ इति न्यायेनोक्तं विवृणोति ।
सर्वत्रेति । लोकेष्वित्यादि वाक्ये पञ्चविधसामदृष्ट्या लोकानामुपास्यत्वमतीतिरत्रापि

१ द. द. 'स्यातीति सा' । २ स. द. न. द. 'कतो' । ३ क. 'योः । ४' । ४ स. घ. द. न.
द. 'ति मार्येति' । ५. 'ति धर्म' । ५ द. 'मेकार्येति' । ६ द. 'त्वात्तद' । ७ क. ग. द. उ. द. 'मा-
दर्थे' । ८ स. न. 'सप्रणीत' । ९ स. छ. न. 'येका' । १० छ. छ. न. 'नि' । ११ क. ग. द.
'पार्यानु' ।

अथाऽऽवृत्तेषु द्यौर्हिकार आदित्यः प्रस्तावोऽ-
न्तरिक्षमुद्गीथोऽग्निः प्रतिहारः पृथिवी निध-
नम् ॥ २ ॥

कल्पन्ते हास्मै लोका ऊर्ध्वाश्चाऽऽवृत्ताश्च य
एतदेवं विद्वाँल्लोकेषु पञ्चविधं सामोपास्ते ॥ ३ ॥
इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अथाऽऽवृत्तेष्ववाहमुखेषु पञ्चविधमुच्यते सामोपासनम् । गत्याग-
तिविशिष्टा हि लोकाः । यथा ते तथादृष्ट्यैव सामोपासनं विधीयते
यतोऽत आवृत्तेषु लोकेषु । द्यौर्हिकारः प्राथम्यात् । आदित्यः
प्रस्तावः । उदिते ह्यादित्ये प्रस्तूपन्ते कर्माणि प्राणिनाम् । अन्तरिक्ष-
मुद्गीथः पूर्ववत् । अग्निः प्रतिहारः । प्राणिभिः प्रतिहरणादग्नेः । पृथिवी
निधनम् । तत आगतानामिह निधनात् ॥ २ ॥

उपासनफलं कल्पन्ते समर्था भवन्ति हास्मै लोका ऊर्ध्वाश्चाऽऽवृ-
त्ताश्च गत्यागतिविशिष्टा भोग्यत्वेन व्यवतिष्ठन्त इत्यर्थः । य एतदेवं
विद्वाँल्लोकेषु पञ्चविधं समस्तं साधु सामेत्युपास्त इति सर्वत्र योजना
पञ्चविधे सप्तविधे च ॥३॥ इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥२॥

अथाऽऽवृत्तेष्विति वाक्यं व्याकरोति । अथेति । पृथिवीमुख्येषु द्युर्त्यन्तेषु पञ्च-
विधसामोपासनकथनानन्तर्यमथशब्दार्थः । पूर्वोत्तरग्रन्थयोर्मिथो विरोधं शङ्कित्वा परि-
हरति । गत्यागतीति । यथा वा ते गतिविशिष्टास्तथादृष्ट्यैव हिकाराद्युपासनं वि-
हितम् । यथा चाऽऽगतिविशिष्टास्ते तथादृष्ट्यैव तदुपासनं विधीयते । यथा च शा-
स्त्रानुसारेण क्रियमाणयोरुपासनयोर्न विरोधोऽस्तीत्यर्थः । द्विवोपास्तिविषयसंदर्भयोर्वि-
रोधाभावनमनूद्य फलितमुपासनं दर्शयति । यत इति । द्युलोकदृष्ट्या हिकारस्योपा-
स्यत्वे हेतुमाह । प्राथम्यादिति । आवृत्तौ द्युलोकस्याऽऽरम्भे च हिकारस्य प्राथ-
म्यं द्रष्टव्यम् । आदित्यदृष्ट्या प्रस्तावस्योपास्यत्वे हेतुमाह । उदित इति । पूर्वव-
दिति मकाराक्षरसामान्यं विवक्षितम् । अग्निदृष्ट्या प्रतिहारोपास्तौ हेतुमाह । प्रा-
णिभिरिति । प्रतिहरणमितस्तत्रो नयनम् ॥ २ ॥

साध्वितिपदं सर्वत्र द्रष्टव्यमित्याह । इति सर्वत्रेति । सर्वत्रेत्यस्य व्याख्या ।
पञ्चविध इत्यादि ॥ ३ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

वृष्टौ पञ्चविधं सामोपासीत् पुरोवातो हिंकारो
मेधो जायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो वि-
द्योतते स्तनयति स प्रतिहारः ॥ १ ॥

उद्गृह्णाति तन्निधनं वर्षति हास्मै वर्षयेति ह य
एतदेवं विद्वान्वृष्टौ पञ्चविधं सामोपास्ते ॥ २ ॥
इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

वृष्टौ पञ्चविधं सामोपासीत् । लोकस्थिते वृष्टिनिमित्तत्वादानन्तर्पम् ।
पुरोवातो हिंकारः । पुरोवाताद्युद्ग्रहणान्ता हि वृष्टिः । यथा साम हिंका-
रादिनिधनान्तम् । अतः पुरोवातो हिंकारः । मायम्यात् । मेधो जायते
स प्रस्तावः । प्रावृषि मेघजनने वृष्टेः प्रस्ताव इति हि मसिद्धिः । वर्षति
स उद्गीथः । श्रेष्ठ्यात् । विद्योतते स्तनयति स प्रतिहारः । प्रतिह-
त्त्वात् ॥ १ ॥

उद्गृह्णाति तन्निधनम् । समाहितमामन्यात् । फलमुपासनस्य वर्षति
हास्या इच्छातः । तथा वर्षयति हासत्यामपि वृष्टौ य एतदित्यादि पूर्व-
वत् ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

ननु लोकवृष्ट्या सामोपास्त्यनन्तरं किमिति वृष्टिवृष्ट्या तदुपास्तिरुपन्यस्यते त-
त्राऽऽह । लोकस्थितेरिति । पुरोवातवृष्ट्या हिंकारोपामने हेतुमाह । पुरोवातादी-
ति । उद्ग्रहणं वर्षोपसंहरणम् । अतःशब्दार्थमाह । मायम्यादिति । मेघजन्म-
वृष्ट्या प्रस्तावोपासीत् हेतुमाह । प्रावृषीति । वर्षणवृष्ट्योद्गीथोपामने हेतुमाह ।
श्रेष्ठ्यादिति । विद्योतनस्तनयित्नुवृष्ट्या प्रतिहारोपासने कारणमाह । प्रतिहत्त-
त्वादिति । विद्युत् स्तनयित्नुना च प्रतिहत्त्वं विप्रकीर्णत्वं तेन प्रतिशब्दसाह-
चर्याद्विद्योतनादिवृष्ट्या वर्तव्या प्रतिहारोपास्तिरित्यर्थः ॥ १ ॥

उद्गृहणवृष्ट्या निधनोपामने निदानमाह । समाहीति । वर्षति पर्जन्ये तदनुम-
नृत्वमर्कचिक्करमित्याशङ्क्याऽऽह । असत्यामपीति ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्याय-
स्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

सर्वास्वप्सु पञ्चविधं सामोपासीत मेघो यत्सं-
 प्लवते स हिंकारो यद्वर्षति स प्रस्तावो याः प्रा-
 च्यः स्यन्दन्ते स उद्रीथो याः प्रतीच्यः स प्र-
 तिहारः समुद्रो निधनम् ॥ १ ॥

न हाप्सु प्रैत्यप्सुमान्भवति य एतदेवं विद्वा-
 न्सर्वास्वप्सु पञ्चविधं सामोपास्ते ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

ऋतुषु पञ्चविधं सामोपासीत वसन्तो हिंका-

सर्वास्वप्सु पञ्चविधं सामोपासीत । वृष्टिपूर्वकत्वात्सामोपासीत-
 न्तर्यम् । मेघो पत्संप्लवत एकीभावेनेतरेतरं घनी भवति मेघो यदा उ-
 न्तस्तदा संप्लवत इत्युच्यते । मेघस्तदाऽपारम्भः स हिंकारः । य-
 द्द्वर्षति स प्रस्तावः । आपः सर्वतो व्याप्तुं प्रस्तुताः । याः प्राच्यः स्य-
 न्दन्ते स उद्रीथः । श्रेष्ठचात् । याः प्रतीच्यः स प्रतिहारः प्रतिशब्दसा-
 मान्यात् । समुद्रो निधनम् । तन्निधनत्वादपाम् ॥ १ ॥

न हाप्सु प्रैति । नेच्छति चेत् । अप्सुमान्मान्भवति कल्म ॥ २ ॥
 इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

ऋतुषु पञ्चविधं सामोपासीत । ऋतुव्यवस्थाया यथोक्तात्रिमित्त्वा-
 दानन्तर्यम् । वसन्तो हिंकारः । प्राथम्यात् । शीष्मः प्रस्तावः । पवादिसं-

किमिति वृष्टिदृष्टेरनन्तरमपि वृष्टिः सास्त्रि क्षिप्यते तत्राऽऽह । वृष्टिपूर्वकत्वादि-
 ति । मेघसंलवदृष्ट्या हिंकारमारम्भसामान्यादुपासीतेत्याह । मेघ इति । वर्षदृष्ट्या
 प्रस्तावस्योपास्यत्वे हेतुमाह । आप इति । प्राच्यो नद्यो गङ्गायाः । प्रतीच्यस्तु नर्म-
 दाद्या इति भेदः ॥ १ ॥

तर्हि गङ्गादावपेक्षितमपि मरणं न स्यादिति चेत्तत्राऽऽह । नेच्छति चेदिति ।
 असावुपासको मरुस्थलीष्वपि यथेच्छमुदकवान्भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्या-
 यस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

किमिति सलिलदृष्ट्यानन्तरमृष्टिवृष्टिः मोग्न्यारोप्यते तत्राऽऽह । ऋतुव्यवस्थाया
 इति ॥ १ ॥

वृष्टौ पञ्चविधं सामोपासीत् पुरोवातो हिंकारो
मेधो जायते स प्रस्तावो वर्पति स उद्रीयो वि-
द्योतते स्तनयति स प्रतिहारः ॥ १ ॥

उद्गृह्णाति तन्निधनं वर्पति हास्मै वर्पयति ह य
एतदेवं विद्वान्वृष्टौ पञ्चविधं सामोपास्ते ॥ २ ॥
इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

वृष्टौ पञ्चविधं सामोपासीत् । लोकस्थिते वृष्टिनिमित्तत्वादानन्तर्पम् ।
पुरोवातो हिंकारः । पुरोवाताद्युद्ग्रहणान्ता हि वृष्टिः । यथा साम हिंका-
रादिनिधनान्तम् । अतः पुरोवातो हिंकारः । प्राथम्यात् । मेधो जायते
स प्रस्तावः । माहृषि मेधजनने वृष्टेः प्रस्ताव इति हि मसिद्धिः । वर्पति
स उद्रीयः । श्रेष्ठ्यात् । विद्योतते स्तनयति स प्रतिहारः । प्रतिहृ-
तत्वात् ॥ १ ॥

उद्गृह्णाति तन्निधनम् । समाप्तिसामान्यात् । फलमुपासनस्य वर्पति
हास्मा इच्छातः । तथा वर्पयति हासत्यामपि वृष्टौ य एतदित्यादि पूर्व-
वत् ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

ननु लोकदृष्ट्या सामोपास्त्यनन्तरं किमिति वृष्टिदृष्ट्या बहुपास्तिरूपन्यस्यते त-
त्राऽऽह । लोकस्थितेरिति । पुरोवातदृष्ट्या हिंकारोपासने हेतुमाह । पुरोवातादी-
ति । उद्ग्रहणं वर्पोपसंहरणम् । अत्र शब्दार्थमाह । प्राथम्यादिति । मेधजन-
दृष्ट्या प्रस्तावोपास्ती हेतुमाह । माहृषीति । वर्पणदृष्ट्योद्रीयोपासने हेतुमाह ।
श्रेष्ठ्यादिति । विद्योतनस्तनयित्नुदृष्ट्या प्रतिहारोपासने कारणमाह । प्रतिहृत्-
त्यादिति । विद्युर्वा स्तनयित्नुना च मपिहृत्त्वं विमकीर्णत्वं तेन प्रतिशब्दसाह-
चर्याद्विद्योतनादिदृष्ट्या कर्तव्या प्रतिहारोपास्तिरित्यर्थः ॥ १ ॥

उद्ग्रहणदृष्ट्या निधनोपासने निदानमाह । समाप्तीति । वर्पति पञ्चमे तदनुम-
न्तृत्वमपिचित्कामिपाशङ्क्याऽऽह । असत्यामपीति ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्याय-
स्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

सर्वास्वप्सु पञ्चविधं सामोपासीत मेघो यत्सं-
 ष्रुवते स हिंकारो यद्वर्षति स प्रस्तावो याः प्रा-
 च्यः स्यन्दन्ते स उद्गीथो याः प्रतीच्यः स प्र-
 तिहारः समुद्रो निधनम् ॥ १ ॥

न हाप्सु प्रैत्यप्सुमान्भवति य एतदेवं विद्वा-
 न्सर्वास्वप्सु पञ्चविधं सामोपास्ते ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

ऋतुषु पञ्चविधं सामोपासीत वसन्तो हिंका-

सर्वास्वप्सु पञ्चविधं सामोपासीत । वृष्टिपूर्वकत्वात्सर्वासामपामान-
 न्तर्यम् । मेघो यत्संष्रुवत एकीभाषेनेतरेतरं घनी भवति मेघो यदा उ-
 ष्रतस्तदा संष्रुवत इत्युच्यते । मेघस्तदाऽपामारम्भः स हिंकारः । य-
 द्वर्षति स प्रस्तावः । आपः सर्वतो व्याप्तुं प्रस्तुताः । याः प्राच्यः स्य-
 न्दन्ते स उद्गीथः । श्रैष्ठ्यात् । याः प्रतीच्यः स प्रतिहारः प्रतिशब्दसा-
 मान्यात् । समुद्रो निधनम् । तन्निधनत्वादपाम् ॥ १ ॥

न हाप्सु प्रैति । नेच्छति चेत् । अप्सुमान्मान्भवति फलम् ॥ २ ॥
 इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

ऋतुषु पञ्चविधं सामोपासीत । ऋतुव्यवस्थाया यथोक्तान्निमित्तत्वा-
 दानन्तर्यम् । वसन्तो हिंकारः । प्राथम्यात् । श्रौण्यः प्रस्तावः । यवादिसं-

किमिति वृष्टिदृष्टेरनन्तरमपि वृष्टिः साम्नि सिध्यते तत्राऽऽह । वृष्टिपूर्वकत्वादि-
 ति । मेघसंश्रवदृष्ट्या हिंकारमारम्भसामान्यादुपासीतेत्याह । मेघ इति । वर्षदृष्ट्या
 प्रस्तावस्योपास्यत्वे हेतुमाह । आप इति । प्राच्यो नद्यो गङ्गायाः । प्रतीच्यस्तु नर्म-
 दाया इति भेदः ॥ १ ॥

वर्षि गङ्गादावपेक्षितमपि मरण न स्यादिति चेत्तत्राऽऽह । नेच्छति चेदिति ।
 असातुपासको मरुस्थलीष्वपि यथेच्छमुदकवान्भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्या-
 यस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

किमिति सलिलदृष्ट्यनन्तरमृषुदृष्टिः साम्न्यारोप्येत तत्राऽऽह । ऋतुव्यवस्थाया
 इति ॥ १ ॥

१ क. उद्गतो वा तदा । ड. च. ह. ड. उद्गतः । २ क. ग. घ. ङ. ट. ठ. 'मान्म' । ३ त. ग.
 घ. ङ. ट. ठ. 'धोकोपास्तिनिमि' । ४ त. ग. ङ. मामन्यारो' ।

रो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत्प्रतिहारो
हेमन्तो निधनम् ॥ १ ॥

कल्पन्ते हास्मा ऋतव ऋतुमान्भवति य एत-
देवं विद्वानृतुषु पञ्चविधं सामोपास्ते ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

पशुषु पञ्चविधं सामोपासीताजा हिंकारोऽव-
यः प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः पुरु-
षो निधनम् ॥ १ ॥

ग्रहः प्रस्तूपते हि प्रावृद्धर्थम् । वर्षा उद्गीथः । प्राधान्यात् । शरत्प्रति-
हारः । रोगिणां मृतानां च प्रतिहरणात् । हेमन्तो निधनम् । निवाते
निधनात्प्राणिनाम् ॥ १ ॥

फलं कल्पन्ते ह ऋतुव्यवस्थानुरूपं भोग्यत्वेनास्मा उपासकापत्तवः ।
ऋतुमानार्तवैर्भोगैश्च संपन्नो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य
पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

पशुषु पञ्चविधं सामोपासीत । सम्पगृह्येष्टुषु पशव्यः काल इत्या-
नन्तर्यम् । अजा हिंकारः । प्राधान्यात्प्राथम्याद्वा । अजः पशूनां प्रथम
इति श्रुतेः । अवयः प्रस्तावः । साहचर्यदर्शनादजावीनाम् । गाव उ-
द्गीथः । श्रेष्ठ्यात् । अश्वाः प्रतिहारः । प्रतिहरणात्पुरुषाणाम् । पुरुषो
निधनम् । पुरुषाश्रयत्वात्पशूनाम् ॥ १ ॥

ऋतुव्यवस्थानुरूपं तत्र क्रियाविशेषणम् । कस्यचिदनुपासितुरपि ऋतेण तत्तदनु-
फलभोगमागितोपपत्तेर्नैदमुपासनानुरूपं फलमित्यासाङ्ग्याऽऽह । ऋतुमानिति । संप-
न्नः सर्वदा स्नेच्छावशादिति शेषः ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

ऋतुव्यवस्थानन्तरं सात्रि पशुवृत्तारोपकारणमाह । सम्पगिति । अजावृत्त्या
हिंकारोपासने हेतुद्वयमाह । प्राधान्यादित्यादिना । अजाया यज्ञसवन्वात्प्राधान्य-
म् । प्राथम्यं तु प्रथमपाठादिति द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणो मनुष्याणामजः पशूनां तस्मात्ते
सुर्या पुरतो हसृन्धन्वेति श्रुतिमजामाधान्ये प्रमाणयति । अज इति । तस्मात्प्रा-
या अजावय इति श्रुतेरजानामवीनां च साहचर्यं हिंकारप्रस्तावयोश्च साहचर्यं प्र-
मिदम् ॥ १ ॥

भवन्ति हास्य पशवः पशुमान्भवति य एतदेवं
विद्वान्पशुषु पञ्चविधं ५ सामोपास्ते ॥ २ ॥
इति द्वितीयाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥
प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत प्राणो
हिंकारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्वीथः श्रोत्रं प्रतिहा-
रो मनो निधनं परोवरीया ५ सि वा एतानि ॥ १ ॥

फलं भवन्ति हास्य पशवः पशुमान्भवति । पशुफलैश्च भोगेत्यागादि-
भिर्गुञ्जत इत्यर्थः ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत । परंपरं वरीयस्त्वगुणव-
त्प्राणदृष्टिविशिष्टं सामोपासीतेत्यर्थः । प्राणो घ्राणं हिंकारः । उत्तरोत्त-
रवरीयसां माथम्यात् । वाक्प्रस्तावः । वाचा हि प्रस्तुयते सर्वम् ।
वाग्वरीयसी प्राणात् । अर्घोत्तमप्युच्यते वाचा प्राप्तस्यैव तु गन्धस्य
ग्राहकः प्राणोः । चक्षुरुद्वीथः । वाचा बहुतरंविषयं प्रकाशयति चक्षुरतो
वरीयो वाच उद्वीथः । श्रेष्ठ्यात् । श्रोत्रं प्रतिहारः । प्रतिहृतत्वात् ।
वरीयश्चक्षुषुः सर्वतः श्रवणात् । मनो निधनम् । मनसि हि निधीयन्ते
पुरुषस्य भोग्यत्वेन सर्वेन्द्रियाहृता विषयाः । वरीयस्त्वं च श्रोत्रान्मन-
सः । सर्वेन्द्रियविषयवर्ध्यापकत्वात् । अतीन्द्रियविषयोऽपि मनसो गो-
चर एवेति । यथोक्तहेतुभ्यः परोवरीयांसि प्राणादीनि वा एतानि ॥ १ ॥

पशुमान्भवतीत्यस्य पूर्वेण पीनरुक्त्यं परिहरति । पशुफलैश्चेति ॥ २ ॥ इति
द्वितीयाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

पशुमसूतपयोधृतादिनिमित्तत्वात्प्राणस्थितेस्तदृष्टच्यनन्तरं प्राणदृष्ट्या सामोपास्ति
प्रवर्तते । प्राणेष्विति । प्राणशब्दस्य मुख्यप्राणविषयत्वं व्यावर्तयति । घ्राणमिति ।
मुख्यप्राणादुत्तरेषां वरीयस्त्वामंभवात्तस्य सर्वश्रेष्ठताया निर्धारितत्वात्परंपरं वरीयसां
वागादीनां मध्ये प्रथमभावित्वेनोक्तत्वाद्घ्राणमेवात्र प्राणशब्दैर्मित्यर्थः । कथं प्राणाद्वाचो
वरीयस्त्वं तत्राऽऽह । वाचेति । अप्राप्तत्वं व्यवहितत्वम् । चक्षुषो वरीयस्त्वं साध-
यति । वाच इति । शब्दस्येति यावत् । वाचः शब्दात्सकाशादित्यर्थः । उद्वीथवे
चक्षुषो हेतुमाह । श्रेष्ठ्यादिति । मनसो वरीयस्त्वे हेतवन्तरमाह । अतीन्द्रियेति ।
इति वरीयस्त्वमिति पूर्वेण संबन्धः । अप्राप्तमप्युच्यते वाचेत्यादयो यथोक्तहेतवः ॥ १ ॥

१ ट. च. 'ग्राणा' । २ ख. अ. 'गृह्यति' । ३ क. ग. च. ट. ठ. 'प्राणो' । ४ छ. ड. भ. ड.
द. 'प्राणं मय्य' । ५ क. ग. घ. ङ. ट. ठ. ड. ड. 'ण' । वा । ६ स. अ. 'ता वि' । ७ क. ग. घ.
ट. 'हन्ति' । ८ ड. 'आगारत्वा' । ९ ख. अ. 'सि प्राणा' । १० क. छ. प्राण शी । ११ स. म. 'धे
पृथग्भावि' । १२ क. 'प्राण एवा' । १३ क. 'न्द वत्' ।

परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लो-
काञ्जयति य एतदेवं विद्वान्प्राणेषु पञ्चविधं प-
रोवरीयः सामोपास्त इति तु पञ्चविधस्य ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अथ सप्तविधस्य वाचि सप्तविधं ५ सामोपासी-
त यत्किंच वाचो हुमिति स हिंकारो यत्प्रेति
स प्रस्तावो यदेति स आदिः ॥ १ ॥

यदुदिति स उद्रीथो यत्प्रतीति स प्रतिहारो य-
दुपेति स उपद्रवो यत्रीति तन्निधनम् ॥ २ ॥

एतदृष्ट्या विशिष्टं यः परोवरीयः सामोपास्ते परोवरीयो हास्य जी-
वनं भवतीत्युक्तार्थमिति तु पञ्चविधस्यै साम्ना उपासनमुक्तमिति सप्तवि-
धे वक्ष्यमाणविषये बुद्धिसमाधानार्थम् । निरपेक्षो हि पञ्चविधे वक्ष्यमा-
णे बुद्धि समाधिस्तिति ॥२॥ इति द्वितीयाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥७॥

अथानन्तरं सप्तविधस्य समस्तस्य साम्ना उपासनं साध्विदमारभ्यते ।
वाचीति सप्तमी पूर्ववत् । वाग्दृष्टिविशिष्टं सप्तविधं सामोपासीतेत्यर्थः ।
यत्किंच वाचः शब्दस्य हुमिति यो विशेषः स हिंकारो हकारसामान्या-
त् । यत्प्रेति शब्दद्वयं स प्रस्तावः प्रसामान्यात् । यदा इति स आदिः ।
आकारसामान्यात् । आदिरित्योङ्कारः । सर्वादित्वात् ॥ १ ॥

यदुदिति स उद्रीयः । उत्पूर्वत्वादुद्रीयस्य । यत्प्रतीति स प्रतिहारः ।
प्रतिसामान्यात् । यदुपेति स उपद्रव उपोपक्रमत्वादुपद्रवस्य । यत्रीति
तन्निधनम् । निशब्दसामान्यात् ॥ २ ॥

उक्तोपसंहारविरहेऽपि वक्ष्यमाणे बुद्धिसमाधानं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
निरपेक्षो हीति ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अधिकसंख्याज्ञानस्यान्परसंख्याज्ञानपूर्वकत्वात्पञ्चविधोपासनान्तरं सप्तविधोपासनं
प्रस्तौति । अथेति । पूर्ववद्वेदेष्वितिवत्सप्तमी च नेतव्येत्यर्थः । वाचशब्देन शब्दसा-
मान्यमुच्यते तत्सप्तधा प्रविभक्तसामावयवेन्द्रारोष्योपासनं वर्तव्यमिति वाक्यार्थमाह ।
वाग्दृष्टीति । यत्किंच वाच इति वाक्योपादानं तस्यार्थमाह । शब्दस्येति ॥ १ ॥
॥२॥ ३ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो
भवति य एतदेवं विद्वान्वाचि सप्तविध ५ सा-
मोपास्ते ॥ ३ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्याष्टमः
खण्डः ॥ ८ ॥

अथ खल्वमुमादित्य ५ सप्तविध ५ सामोपासी-
त सर्वदा समस्तेन साम मां प्रति मां प्रती-
ति सर्वेण समस्तेन साम ॥ १ ॥

दुग्धेऽस्मा इत्याद्युक्तार्थम् ॥३॥ इति द्वितीयाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥८॥
अवयवमात्रे साम्ण्यादित्यदृष्टिः पञ्चविधेयुक्ता प्रथमे चाध्याये । अथे-
दानां खल्वमुमादित्यं समस्ते साम्न्यवयवविभागशोऽध्यस्य सप्तविधं सा
मोपासीत । कथं पुनः सामत्वमादित्यस्येति । उच्यते । उद्गीयत्वे हेतु-
यदादित्यस्य सामत्वे हेतुः । कोऽसौ सर्वदा समो वृद्धिक्षयाभावात्तेन हे-
तुना सामाऽऽदित्यो मां प्रति मां प्रतीतिं तुल्यां बुद्धिमुत्पादयति ।
अतः सर्वेण समोऽतः साम सप्तत्वादित्यर्थः । उद्गीर्थभक्तिसामान्यवच-
नादेव लोकादिपूक्तसामान्याहिकारादित्वं गम्यत इति हिंकारादित्वे

वाग्दोहेरनन्तरमादित्यदृष्टिर्विधीयते । तस्य वाङ्मयत्वात् । न च उद्गीधानं युक्त-
म् । पूर्वमप्यादित्यदृष्टिविशिष्टोपासनस्योपदिष्टत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । अवयवमात्र
इति । तस्य सामत्वे हेतुं पृच्छति । कथमिति । सर्वदेत्यादिवाङ्मयमुत्तरत्वेनाऽऽवृत्ते ।
उच्यते इति । उच्यैः सन्तमादित्यं गायन्तीत्यादित्यस्योद्गीयत्वे हेतुः श्रुत्योक्तः । तथा
सामत्वेऽपि तस्य हेतुरुच्यत इत्यर्थः । तमेव मश्रुपूर्वकं विवृणोति । कोऽसाविति ।
नोदेता नास्तमेतेत्यादिदर्शनादित्यर्थः । या प्रतीत्यादि व्याचष्टे । मां प्रतीति । अन्य-
शब्दस्यान्यत्र वृत्तिर्नान्तरेण किञ्चिन्निमित्तमित्यादित्यस्य सामत्वे हेतुरुच्यते चेत्तद्वेदानां
हिंकारादित्वेऽपि कृतो निमित्त श्रुत्या नोक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । उद्गीयेति । आदि-
त्यस्योद्गीयेन सहोर्ध्वत्वं सामान्यं श्रुत्योक्तं तदनुसारेणास्मद्भक्तमायम्यादिसामान्यं यथा
प्रथिव्यादिषु हिंकारादित्वं गम्यते तथाऽऽदित्यमभेदानामपि हिंकारादित्वं शक्यावग-
ममिव श्रुत्या तेषां तद्भावे नोक्तं कारणमित्यर्थः । तर्हि सामत्वेऽपि कारणोत्प्रेक्षासंम-

अथ यत्संगववेलाया ऋस जादिस्तदस्य वया ऋ
स्यन्वायत्तानि तस्मात्तान्यन्तरिक्षेऽनारम्बणा-
न्यादायाऽऽत्मानं परिपतन्त्यादिभाजीनि ह्येत-
स्य साम्नः ॥ ४ ॥

अथ यत्संप्रति मध्यंदिने स उद्रीथस्तदस्य दे-
वा अन्वायत्तास्तस्मात्ते सत्तमाः प्राजापत्याना-
मुद्रीथभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ५ ॥

अथ यदूर्ध्वं मध्यंदिनात्प्रागपराह्लात्स प्रतिहार-

अथ यत्संगववेलायां गवां रश्मीनां संगमनं संगमो यस्यां वेलायां
गवां वा वत्सैः सा संगववेला तस्मिन्काले यत्तावित्त्रं रूपं स आदिर्भक्तिवि-
शेष ओंकारस्तदस्य वयांसि पक्षिणोऽन्वायत्तानि । यत् एवं तस्मात्ता-
नि वयांस्पन्तरिक्षेऽनारम्बणान्यनालम्बनान्यात्मानमादायाऽऽत्मानमे-
वाऽऽलम्बनत्वेन श्रुत्वा परिपतन्ति गच्छन्त्यत आकारसामान्यादा-
दिभक्तिभाजीनि ह्येतस्य साम्नः ॥ ४ ॥

अथ यत्संप्रति मध्यंदिने मध्यंदिने इत्यर्थः । स उद्रीथमक्तिस्त-
दस्य देवा अन्वायत्ताः । द्योतनात्तदापत्तकाले । तस्मात्ते सत्तमा वि-
शिष्टतमाः प्राजापत्यानां प्राजापत्यपत्यानामुद्रीथभाजिनो ह्येतस्य साम्नः ॥ ५ ॥

अथ यदूर्ध्वं मध्यंदिनात्प्रागपराह्लात्स प्रतिहारस्तदस्य

गोशब्दवाच्यानां रश्मीनां जगन्मण्डलेन संगमनं मन्वन्वगमनमित्यर्थः । वत्सैः संग-
मनमिति संबन्धः । संगवकालीनमादित्यरूपमारोप्याऽऽदिभक्तेरोंकारस्योपास्यत्वे द्वयो-
राकारसामान्यं हेतुः । पक्षिणां यथोक्तमादित्यरूपमुपजीव्यमित्यत्र हेतुमाह । यत्
इति ॥ ४ ॥

अजुमध्यंदिने यदादित्यस्य रूपं तदृष्टचोद्रीथोपासने श्रुत्वा हेतुः । तत्काली-
नादित्यरूपस्य देवोपजीव्यत्वे हेतुमाह । द्योतनेति । तथाऽपि तस्य देवैरुपजीव्यात्वं
कथमिति चेत्प्राजाऽऽह । तस्मादिति ॥ ५ ॥

अथ यदूर्ध्वं भित्तिदात्रयमादायव्याचष्टे । मध्यंदिनादिति । तदृष्ट्या भित्तिशरोपासने म-

१ स. म. 'शेणाऽऽर' । २ क. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. 'गवो य' । ३ क. च. 'वां व' ।
४ क. स. ग. घ. म. ट. ठ. 'त्तैः सह स' । ५ स. ङ. घ. न. ड. 'शेणान्तरिक्षे आरम्बणान्यात्' ।
६ ग. 'दिने सत्तितुर्मध्यं' ।

ह्येतस्य साम्न एवं खल्वमुमादित्यं सप्तविधं
सामोपास्ते ॥ ८ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य न-
वमः खण्डः ॥ ९ ॥

अथ खल्वात्मसंमितमतिमृत्यु सप्तविधं सा-

नभाजिनो ह्येतस्य साम्नः पितरः । एवमवयवशः सप्तधा विभक्तं खल्व-
मुमादित्यं सप्तविधं सामोपास्ते यस्तस्य तदापत्तिः फलमिति वाक्य-
शेषः ॥ ८ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

मृत्युरादित्यः । अहोरात्रादिकालेन जगतः प्रमापपिनृत्वात्तस्याति-
तरणापेक्षं सामोपासनमुपदिश्यते । अथ खल्वनन्तरम् । आदित्यमृत्यु-
विषयसामोपासनस्याऽऽत्मसंमितं स्वावयवतुल्यतया मितं परमात्मतु-
ल्यतया वा संमितमतिमृत्यु मृत्युजयहेतुत्वात् । यथा प्रथमेऽध्याय उ-
द्गीथभक्तिनामाक्षराण्युद्गीथ इत्युपास्यत्वेनोक्तानि । तथेह साम्नः सप्त-
विधभक्तिनामाक्षराणि समाहृत्य त्रिभिस्त्रिभिः समतया सामत्वं परिक-
ल्पोपास्यत्वेनोच्यन्ते । तदुपासने मृत्युगोचराक्षरसंख्यासामान्येन तं
मृत्युं प्राप्य तदतिरिक्ताक्षरेण तस्याऽऽदित्यस्य मृत्योरतिक्रमणायैव

शब्दस्तत्तदुपासनानन्तरस्योपयोगं व्याख्येयः । एवं खल्वित्यादिवाक्यमपेक्षितं पूरयन्त्या-
करोति । एवमिति ॥ ८ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

अथ खल्वात्मसंमितमित्यादेस्तात्पर्यमाह । मृत्युरिति । अनन्तरमित्यस्यापेक्षितं
निक्षिपति । आदित्येति । स्वशब्देन सामोच्यते । अथवायथा हिकारादयस्त्वन्नामाक्ष-
राणां त्रित्वेन त्रित्वेन तुल्यतया मितं ज्ञातं सामित्यर्थः । यथा परमात्मावगमो मृत्यो-
मोक्षणहेतुस्तथेदमुपासनमपीत्यर्थान्तरमाह । परमात्मेति । कीदृगचोपासनं विवक्षित-
मित्यपेक्षायां सङ्घट्टान्तमुत्तरमाह । यथेत्यादिना । उद्गीथ इत्युद्गीथभक्तेर्नाम तदक्षरा-
णांवि यावत् । सामत्वं तेषां नामाक्षराणामित्यध्याहार्यम् । तदुपासनं तेषामक्षराणा-
मादित्यदृष्टचोपासनमित्यर्थः । मृत्युगोचराक्षरमंशैकविंशतित्वलक्षणा साऽस्त्येकाऽने-
केष्वक्षरेषु तत्सामान्येन तेष्वक्षरेष्वदित्यदृष्टत्वात् । मृत्युमादित्यमित्यर्थः । अतिक्रमणाय

१ ख. ट. च. अ. द. 'वैभवा' । २ ख. ट. प्र. ड. द. 'स्ते तस्य' । ३ ख. ड. म. ट. 'गतो
मा' । ४ ख. च. ट. 'तन्ना तु' । ५ ग. घ. ड. च. ट. ड. 'मृत्युवत्यवत्त्वं' । ६ ट. 'पाऽऽद्योऽध्या' । ७ ख.
घ. अ. ड. 'यमाध्या' । ८ क. च. ट. 'कल्प्यत' । ड. 'रल्पते । त' । ९ क. ग. ट. ड. ड. 'न मृ' । १० ग.
छ. ट. 'न तु' । ११ ख. छ. प्र. 'परमात्मनैति' । १२ अ. 'ना' । १३ १३ क. ग. ट. 'दित्यादिह' ।
१४ ग. ट. 'तिल' । १५ क. ग. ट. 'प्रमाण' ।

मोपासीत हिंकार इति त्र्यक्षरं प्रस्ताव इति
त्र्यक्षरं तत्समम् ॥ १ ॥

आदिरिति द्व्यक्षरं प्रतिहार इति चतुरक्षरं तत
इहैकं तत्समम् ॥ २ ॥

उद्रीथ इति त्र्यक्षरमुपद्रव इति चतुरक्षरं त्रि-
भिस्त्रिभिः समं भवत्यक्षरमतिशिष्यते त्र्यक्षरं
तत्समम् ॥ ३ ॥

निधनमिति त्र्यक्षरं तत्सममेव भवति तानि
ह वा एतानि द्वाविंशतिरक्षराणि ॥ ४ ॥

संक्रमणं कल्पयति । अतिमृत्यु सप्तविधं सामोपासीत मृत्युमतिक्रान्तम-
तिरिक्ताक्षरसंख्ययेत्यतिमृत्युं साम । तस्य प्रथमभक्तिनामाक्षराणि हिं-
कार इत्येतद्व्यक्षरं भक्तिनाम प्रस्ताव इति च भक्तेरुपक्षरमेव नाम
तत्पूर्वेण समम् ॥ १ ॥

आदिरिति द्व्यक्षरं सप्तविधस्य साध्नः संख्यापूर्ण ओंकार आदिरि-
त्युच्यते । प्रतिहार इति चतुरक्षरम् । तत इहैकमक्षरमवच्छिद्याऽऽध-
क्षरयोः प्रक्षिप्यते । तेन तत्सममेव भवति ॥ २ ॥

उद्रीथ इति त्र्यक्षरमुपद्रव इति चतुरक्षरं त्रिभिस्त्रिभिः समं भवत्य-
क्षरमतिशिष्यतेऽतिरिच्यते । तेन वैषम्ये प्राप्ते साध्नः समत्वकरणायाऽऽ-
ह । तदेकमपि सदक्षरमिति त्र्यक्षरमेव भवति । अतस्तत्समम् ॥ ३ ॥

निधनमिति त्र्यक्षरं तत्सममेव भवति । एवं त्र्यक्षरसमतया सामत्वं
संपाद्य यथाभासान्येवाक्षराणि संख्यायन्ते । तानि ह वा एतानि सप्त-
भक्तिनामाक्षराणि द्वाविंशतिः ॥ ४ ॥

सत्साधनमुपासनमिति शेषः । अविद्युत्सु मुख्योरत्यहेतुत्वादित्युक्तमेव स्पष्टयति । मृ-
त्युमिति । नामाक्षराणि कथ्यन्त इति शेषः ॥ १ ॥

आशरयोरादिभक्तिनामाक्षरयोरिति यावत् । तेन प्रक्षेपेण तदादिभक्तिनाममति-
हानाम्ना तुल्यमेवेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

ननु यथोक्तैर्यां रीत्या चतुर्विंशत्यक्षराणि तत्कथं वानि ह वा एतानि द्वाविंशतिर-
क्षराणीति चेत्तदऽह । एवमिति ॥ ४ ॥

१ छ. घ. ङ. च. ज. उ. द. 'सु रक्षितं ता' । २ छ. ट. ज. ङ. द. इत्यतश्चक्षुः । ३ क.
की । ४ छ. 'वा नीता ।

एकविंशत्यादित्यमाप्नोत्येकविंशो वा इतोऽ-
सावादित्यो द्वाविंशेन परमादित्याज्जयति
तत्राकं तद्विशोकम् ॥ ५ ॥

आप्नोति हाऽऽदित्यस्य जयं परो हास्याऽऽदि-
त्यजयाज्जयो भवति य एतदेवं विद्वानात्मसं-
मितमतिमृत्यु सप्तविधं सामोपास्ते सामोपा-
स्ते ॥ ६ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य दशमः
खण्डः ॥ १० ॥

तत्रैकविंशत्यक्षरसंख्ययाऽऽदित्यमाप्नोति मृत्युम् । यस्मादेकाविंश-
इतोऽस्माह्लोकादसावादित्यः संख्यया । द्वादशमासाः पञ्चतंत्रवत् इमे
लोका असावादित्य एकविंश इति श्रुतेरतिशिष्टेन द्वाविंशोनाक्षरेण
परं मृत्योरादित्याज्जयत्याप्नोतीत्यर्थः । पञ्च तदादित्यात्परं कितम् ।
नाकं कमिति मुख्यं तस्य प्रतिषेधोऽकं तत्र भवतीति नाकं कमवेत्य-
र्थः । मृत्युविषयत्वाद्दुःखस्य विशोकं च तद्विगतशोकं मानसदुःखरहि-
तमित्यर्थः । तदाप्नोतीति ॥ ५ ॥

उक्तस्यैवे पिण्डितार्थमाहैकविंशतिसंख्ययाऽऽदित्यस्य जयंमाप्नोति ।
परो हास्यैवंविद आदित्यजयान्मृत्युमीचरात्परो जयो भवति द्वाविंश-
त्यक्षरसंख्ययेत्यर्थः । य एतदेवं विद्वानित्याद्युक्तार्थम् । तस्यैतद्यथोक्तं
फलमिति द्विरभ्यासः सौप्तविध्यसमाप्त्यर्थः ॥ ६ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य
दशमः खण्डः ॥ १० ॥

आदित्यस्यास्माह्लोकादेकविंशत्वे श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति । द्वादशेति । हेमन्तशि-
शिरावेकीकृत्य पञ्चतंत्र इत्युक्तम् । आदित्यस्याक्षराभाष्यां पौनःपुन्येन मृत्युहेतुत्वम-
स्मिन्नोके दृश्यते । तदर्थं लोको मृत्युविषयत्वाद्दुःखात्मकस्तदभावाद्ब्रह्मलोकः सुखात्मक
इति मत्वाऽऽह । मृत्युविषयत्वादिति ॥ ५ ॥

पूर्वोत्तरस्य पौनरुक्त्यमाशङ्क्याऽऽह । उक्तस्यैवेति । व्याख्यातस्यैव ग्रन्थस्य
समुदायार्थः संक्षिप्य बुद्धिसौकार्यार्थमनन्तरग्रन्थेनोच्यते । तत्र पौनरुक्त्यमित्यर्थः ।
जयमनु परो जयो भवतीति संबन्धः । परो हास्येत्युपासं वाक्यं व्याकरोति । एवं
विद इति । फलमिति शेष इति यावत् । साप्तविध्यं सप्तविधत्वं तदुपेतसामोपासनस्य
समाप्त्यर्थोऽभ्यास इत्यर्थः ॥ ६ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

१ क. ग. घ. ङ. च. ट. ड. 'प्रीतीहा' । २ ख. ज. 'विशो वा इ' । ३ ड. द. ड. 'र ना' । ४
क. ट. 'लात्तुः' । ५ च. ड. न मा' । ६ ख. घ. ङ. म. ट. ड. 'व पिण्डार्थे' । ७ ड. घ. ङ. ड. 'व-
मनुष' । ८ घ. म. 'मोनुष' । ९ घ. ङ. सामविद्यान' । १० क. ट. 'लात्तुः' ।

मनो हिंकारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्र-
तिहारः प्राणो निधनमेतद्वायत्रं प्राणेषु प्रोतम् ॥१॥
स य एवमेतद्वायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणीभ-
वति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया प-
शुभिर्भवति महान्कीर्त्या महामनाः स्यात्तद्व-
तम् ॥२॥ इति द्वितीयाध्यास्यैकादशः खण्डः ॥११॥

विना नामग्रहणं पञ्चविधस्य सप्तविधस्य च सास्त्र उपासनमुक्तम् ।
अपेदानां गापत्रादिनामग्रहणपूर्वकं विशिष्टफलानि सामोपासनान्तराप्यु-
च्यन्ते । यथाक्रमं गापत्रादीनां कर्मणि प्रयोगस्तथैव मनो हिंकारो म-
नसः सर्वकरणवृत्तीनां प्राथम्यात् । तदानन्तरपाद्वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः
श्रेष्ठ्यात् । श्रोत्रं प्रतिहारः प्रतिद्वृतत्वात् । प्राणो निधनं यथोक्तानां
प्राणे निधनात्स्वापकाले । एतद्वायत्रं साम प्राणेषु प्रोतम् ॥ १ ॥

गायत्र्याः प्राणसंस्तुतत्वात्स य एवमेतद्वायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी-
भवति । अविकलकरणो भवतीत्येतत् । सर्वमायुरेति । शतं वर्षाणि
सर्वमायुः पुरुषस्येति श्रुतेः । ज्योग्ज्वलं जीवति । महान्भवति प्रजादि-
भिर्महांश्च कीर्त्या । गापत्रोपासकस्येतद्वतं भवति यन्महामनास्त्वक्षुद्रचि-
त्तः स्यादित्यर्थः ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥११॥

ननु पञ्चविधस्य सप्तविधस्य च सास्त्रो ध्यानं व्याख्यातम् । तथा च ज्ञातव्यस्यै
वक्तव्याभावादलमनन्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्य पूर्वोत्तरग्रन्थयोरेषभेदमाह । विनेत्पादिना ।
गायत्रं रथंतरमित्यादिनामग्रहणेन विशिष्टानि विशिष्टफलानि चेत्यर्थः । कथं पुनर्व-
क्ष्यमाणेषूपपासनेषु निवेशकमसिद्धिस्तत्राऽऽह । यथाक्रममिति । यादृशं क्रममाश्रि-
त्य तेषां कर्मणि प्रयोगः कर्मिणामिष्टस्तेनैव क्रमेण तदुपासनोक्तिरित्यर्थः । तत्राप्राण-
स्य क्रियाज्ञानयोरसंभवात्प्राणस्य प्रधानत्वात्तद्वृष्ट्या गायत्रोपास्तिमादौ दर्शयति ।
मनो हिंकार इत्यादिना । प्राणमेव वागन्येवीत्यादिश्रुत्या स्वापकाले प्राणे वागादीनां
निधनमवैषेयम् । प्रोतं प्रगतं प्रतिष्ठितमिति यावत् ॥ १ ॥

गायत्रस्य प्राणेषु प्रतिष्ठितत्वे हेतुमाह । गापत्र्या इति । प्राणो वै गायत्रीति
हि श्रुतिः । अविदुषोऽपि प्राणित्वासिद्धेर्नेदं विद्याफलमित्याशङ्क्याऽऽह । अविक-
लमिति । कथं पुनर्नानाजीनं सर्वमायुरेको ध्यात्वा गन्तुमलमित्याशङ्क्याऽऽह । शत-
मिति । शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेरित्युच्यते । ज्योक्शब्दो निपातः । स चोच्चलनार्थः ।
उच्चलः स्वपरोपकारसमर्थ इति यावत् ॥२॥ इति द्वितीयाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥११॥

१ क. ग. द. ट. ड. 'वयः' । २ स. ह. घ. ङ. ट. ड. 'मनस्तमसु' । ३ क. ख. ग. छ.
'दशक' । ४ क. ग. ट. प्राण तादि वा । ५ स. घ. 'कथं' ।

अभिमन्थति स हिंकारो धूमो जायते स प्र-
स्तावो ज्वलति स उद्गीथोऽङ्गारा भवन्ति स प्र-
तिहार उपशाम्यति तन्निधन ५ स ५ शाम्य-
ति तन्निधनमेतद्रथंतरमग्नौ प्रोतम् ॥ १ ॥
स य एवमेतद्रथंतरमग्नौ प्रोतं वेद ब्रह्मवर्चस्य-
न्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महा-
न्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या न प्रत्यङ्ङ-
ग्निमाचामेन्न निष्ठीवेतद्रतम् ॥२॥ इति द्विती-
याध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

अभिमन्थति स हिंकारः प्रापम्यात् । अग्नेर्धूमो जायते स प्रस्ताव
आनन्तर्यात् । ज्वलति स उद्गीथो हविःसंबन्धाच्छ्रैष्ठ्यं ज्वलनस्य । अ-
ङ्गारा भवन्ति स प्रतिहारोऽङ्गाराणां प्रतिहतत्वात् । उपशमः सावशेषत्वा-
दग्नेः संशमो निःशेषोपशमः समाप्तिसामान्यान्निधनमेतद्रथंतरमग्नौ प्रोत-
म् । मन्थने ह्यग्नेर्गमिते ॥ १ ॥

स य इत्यादि पूर्ववत् । ब्रह्मवर्चसी वृत्तस्थाध्यायनिमित्तं तेजो ब्रह्म-
वर्चसम् । तेजस्तु केवलं त्विद्भावः । अन्नादो दीप्ताग्निः । न प्रत्यङ्ङग्नेरभि-
मुखो नाचामेश भक्षयेदिकचिन्न निष्ठीवेच्छ्रेष्मनिरसनं च न कुर्यात्त-
द्भ्रतम् ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

समग्रमाणवतो मन्थनकर्तृत्वसंभवात्माणदृष्टचनन्तरं मन्थनादिदृष्टिमवतारयति ।
अभिमन्थतीत्यादिना । उपशमः संशमश्चेत्यर्थभेदाभावात्पुनरुक्तिमाशङ्क्य सावशेष-
निरवशेषत्वाभ्यां विशेषमाह । उपशम इति । कथं पुना रथंतरसाम्नोऽग्नौ प्रविष्टित्व-
त्वम् । न हि तत्र किञ्चिन्निमित्तमुपलभ्यत अत आह । मन्थने हीति । मन्थनं नि-
मितीकृत्याग्नेरुत्पत्तौ रथंतरप्राप्तेः । गीयमानत्वदर्शनादग्नौ तस्य प्रविष्टित्वमिद्विदि-
त्यर्थः ॥ १ ॥

नन्वत्र ब्रह्मवर्चसीति फलमुक्तं बृहद्द्रव्यसने तु तेजस्वी भवतीति वक्ष्यते । न च ब्र-
ह्मवर्चसत्तेजसोर्भेदस्त्वथा च बृहद्द्रव्यंतरोपासनयोर्न फलवैषम्यमत आह । वृत्ते-
ति ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

उपमन्त्रयते स हिंकारो ज्ञपयते स प्रस्तावः
 त्रिया सह शेते स उद्गीथः प्रतिं स्त्रीं सह शेते
 स प्रतिहारः कालं गच्छति तन्निधनं पारं ग-
 च्छति तन्निधनमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतम् ॥ १ ॥
 स य एवमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतं वेद मिथुनी-
 भवति मिथुनान्मिथुनात्प्रजायते सर्वमायुरेति
 ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महा-
 न्कीर्त्या न कांचन परिहरेत्तद्वतम् ॥ २ ॥
 इति द्वितीयाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

उपमन्त्रयते संकेतं करोति प्राथम्यात्स हिंकारः । ज्ञपयते तोषयति स प्र-
 स्तावः । सद्गणयनमेकपर्यङ्कगमनं स उद्गीथः श्रेष्ठ्यात् । प्रतिं स्त्रीं शयनं त्रि-
 योऽभिमुखीभावः स प्रतिहारः कालं गच्छति मिथुनेन पारं समाप्तिं गच्छ-
 ति । तन्निधनमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतम् । वाय्वस्तुमिथुनसंबन्धात् ॥ १ ॥

स य इत्यादि पूर्ववत् । मिथुनीभवत्यदिधुरोभवतीत्यर्थः । मिथुना-
 न्मिथुनात्प्रजायते इत्यमोघरेतस्त्वमुच्यते । न कांचन कांचिदपि क्षिपं
 स्वात्मतल्पप्राप्तं न परिहरेत्समागमाभिनीम् । वामदेव्यसामोपासनाद्भूत्वेन
 विद्यानात् । एतस्यादन्यत्र प्रतिषेधस्मृतपः । वचनप्रामाण्याच्च धर्मोपगतैर्न
 प्रतिषेधशास्त्रेणास्य विरोधः ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

उत्तराधरारणिस्थानीययोः स्त्रीपुरुषयोरवाच्ये कर्मणि प्रवृत्तयोर्मन्थनमामान्यान्मन्थ-
 नादिरुष्टचानन्तरं मैथुनदृष्टि विदधाति । उपमन्त्रयते इत्यादिना । पुरुषो हि पशुक-
 र्मथे म्रियं वस्रादिना मीणयति । तस्मिन्मारम्ममामान्यात्पन्थावचदिरित्याह । ज्ञपयते इ-
 ति । कुतो वामदेवस्य शाश्वो मिथुने प्रोतत्वं तत्राऽऽह । वाय्वस्तुमिथुनेति । वायोरपी च
 मिथुनवया संबन्धाद्वाग्देव्योत्पत्तकृत्वत्वात्स्य मिथुने प्रतिष्ठितत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥

न कांचनेतिवाच्यमादाय व्याख्ये । कांचिदपीति । पराङ्गनां नोपगच्छेदितिस्मृ-
 तिविरोधमाशङ्क्याऽऽह । वामदेव्येति । विधिनियेवयोः सामान्यविशेषविषयत्वेन व्यव-
 स्था ममिद्धेति भावः । किंच शास्त्रमाशङ्क्याद्वा धर्मोऽवगम्यत्वे न कांचन परिहरेदिति च
 शास्त्रव्यगतत्वादवान्यमपि कर्म धर्मो भवितुमर्हति । तथाच श्रौतेऽर्थं दुर्भलायाः स्मृतेर्न प्र-
 तिस्पर्शितेत्याह । वचनेति । सपोक्तोपामनावतो ब्रह्मचर्यनियमामात्रोऽवत्वेन विवक्षितस्तत्र
 प्रतिषेधशास्त्रविरोधाशङ्केति भावः ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

१ क. ग. घ. ङ. ज. झ. ट. ठ. 'ति स्त्रीं सौ' २ क. ग. घ. ङ. 'धेरे गौ' ३ झ. ग. घ. ङ.
 च. ङ. ट. ठ. ड. 'ममपुत्री' ४ क. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ङ. 'तन्वीर्न' ५ घ. च. छि-
 या अभि' ६ ङ. घ. ज. ङ. 'ति य गौ' ७ ल. छ. ज. 'न्या' ।

उद्यन्हिंकार उदितः प्रस्तावो मध्यंदिन उद्गी-
थोऽपराहः प्रतिहारोऽस्तं यन्निधनमेतद्बृहदा-
दित्ये प्रोतम् ॥ १ ॥

स य एवमेतद्बृहदादित्ये प्रोतं वेद तेजस्व्य-
न्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्र-
जया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या तपन्तं न नि-
न्देत्तद्व्रतम् ॥२॥ इति द्वितीयाध्यायस्य चतु-
र्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

अभ्राणि संप्लवन्ते स हिंकारो मेघो जायते स
प्रस्तावो वर्पति स उद्गीथो विद्योतते स्तनयति
स प्रतिहार उद्गृह्णाति तन्निधनमेतद्वैरूपं पर्जन्ये
प्रोतम् ॥ १ ॥

उद्यन्सविता स हिंकारः प्राथम्याद्दर्शनस्य । उदितः प्रस्तावः प्रस्त-
वनहेतुत्वात्कर्मणाम् । मध्यंदिन उद्गीथः श्रेष्ठत्वात् । अपराहः प्रतिहारः
पश्वादीनां गृहान्प्रतिहरणार्त् । यदस्तं यंस्तन्निधनं राज्ञो गृहे निधा-
नात्प्राग्निनाम् । एतद्बृहदादित्ये प्रोतं बृहत् आदित्यदेवत्वत्वात् ॥१॥

स य इत्यादि पूर्ववत् । तपन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् ॥२॥ इति द्विती-
याध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

अभ्राण्येचभरणान्मेघ उदकसंस्तृत्वाद्दुक्तार्थमन्यदेतद्वैरूपं नाम साम
पर्जन्ये प्रोतम् । अनेकरूपत्वात् । अभ्रादिभिः पर्जन्यस्य वैरूप्यम् ॥१॥

आदित्यस्य प्रजापमवहेतुत्वात्तद्धेतुमैथुनदृष्टच्यनन्तरमादित्यदृष्टिमुत्पापयति । उ-
द्यन्तित्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥-१४ ॥

आदित्याद्यायते वृष्टिरिति स्मृतेरादित्यकार्यत्वात्पर्जन्यस्याऽऽदित्यदृष्टच्यनन्तरं प-
र्जन्यदृष्टिं दर्शयति । अभ्राणीति । कथं वैरूपं माम तस्मिन्प्रतिष्ठितं तत्राऽऽह ।
अनेकेति ॥ १ ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

स य एवमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतं वेद विरूपा ५
 श्व सुरूपा ५ श्व पशूनवरुन्धे सर्वमायुरेति ज्यो-
 ग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्की-
 र्त्या वर्षन्तं न निन्देत्तद्ब्रतम् ॥ २ ॥ इति द्वि-
 तीयाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

वसन्तो हिंकारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः
 शरत्प्रतिहारो हेमन्तो निधनमेतद्वैराजमृतुषु
 प्रोतम् ॥ १ ॥

स य एवमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतं वेद विराजति
 प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सर्वमायुरेति ज्यो-
 ग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्की-
 र्त्यर्तून्न निन्देत्तद्ब्रतम् ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्या-
 यस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

विरूपाश्च सुरूपाश्चाजाविप्रमृतीन्पशूनवरुन्धे प्राप्नोतीत्यर्थः । वर्षन्तं
 न निन्देत्तद्ब्रतम् ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥
 वसन्तो हिंकारः शोथम्यात् । ग्रीष्मः प्रस्ताव इत्यादि पूर्ववत् ॥ १ ॥
 एतद्वैराजमृतुषु प्रोतं वेद विराजति अतुवचैथतंव आर्तयेधंमोर्वैरा-
 जन्त एवं प्रजादिभिर्विद्वानित्युक्तमन्यत् । अतून्न निन्देत्तद्ब्रतम् ॥ २ ॥
 इति द्वितीयाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

पर्जन्यायसत्त्वाद्दत्तुव्यवस्थायास्तद्वृष्टेरनन्तरमृतुषु दृष्टिमाचष्टे । वसन्त इत्यादिना ॥ १ ॥
 वैराजस्य माम्नो युक्तमृतुषु प्रोतत्वं तेषां स्वधर्मवैराजनादित्याह । एतदिति ।
 यद्वर्तुनामन्नोत्पत्तिनिमित्तत्वाद्विराडात्मनश्चान्नत्वात्तस्य तेषु मतिश्चित्तत्वात्तद्वारा वैराजमपि
 साम तेषु प्रोतमिति भावः ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

पृथिवी हिंकारोऽन्तरिक्षं प्रस्तावो द्यौरुद्गीथो दि-
शः प्रतिहारः समुद्रो निधनमेताः शक्रयो लो-
केषु प्रोताः ॥ १ ॥

स य एवमेताः शक्रयो लोकेषु प्रोता वेद लो-
कीभवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रज-
या पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या लोकान्न निन्दे-
त्तद्व्रतम् ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य सप्तदशः
खण्डः ॥ १७ ॥

अजा हिंकारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः
प्रतिहारः पुरुषो निधनमेता रेवत्यः पशुषु
प्रोताः ॥ १ ॥

पृथिवी हिंकार इत्यादि पूर्ववत् । शक्रय इति नित्यं बहुवचनम् ।
रेवत्य इव लोकेषु प्रोताः ॥ १ ॥

लोकीभवति लोकफलेन युज्यत इत्यर्थः । लोकान्न निन्देत्त-
द्व्रतम् ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

अजा हिंकार इत्यादि पूर्ववत् । पशुषु प्रोताः ॥ १ ॥

ऋषुषु सम्यग्वृत्तेषु लोकस्थितेः मसिद्धत्वाद्दृष्टव्यचनन्तरं लोकदृष्टिमाह । पृथि-
वीति । कथं शक्रय इत्येकस्यैव साम्नो नामधेयं बहुवचनाद्धि बहूनि सामानि प्रवीय-
न्ते तत्राऽऽह । शक्रय इतीति । नित्यबहुवचनत्वमुभयत्र तुल्यमिति चोत्तनाय व-
क्ष्यमाणं दृष्टान्तयति । रेवत्य इवेति । महानाम्नीषु ऋषु शक्रयो गीयन्ते । तासां
चापो वै महानाम्नीरित्यद्विः संबन्धः स्मृतः । अप्सु लोकाः प्रतिष्ठिता इति च श्रुतम् ।
तथा चास्मात्संबन्धाद्भोकेषु शक्रयः प्रतिष्ठिता इत्याह । लोकेष्विति ॥ १ ॥ २ ॥
इति द्वितीयाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

पशूनां लोककार्यत्यालोकदृष्टव्यचनन्तरं पशुदृष्टिमुपन्यस्यति । अजेति । रेवत्य इति
सामनामधेयं पूर्ववन्नित्यबहुवचनान्वम् । पशवो वै रेवतीरिति श्रुत्यन्तरमाश्रित्याऽऽह ।
पशुष्विति ॥ १ ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्याष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

स य एवमेता रेवत्यः पशुषु प्रोता वेद पशुमा-
 न्भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रज-
 या पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या पशून् निन्देत्त-
 द्ब्रतम् ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य अष्टा-
 दशः खण्डः ॥ १८ ॥

लोम हिंकारस्त्वक्प्रस्तावो मांसमुद्गीथोऽस्थि-
 प्रतिहारो मज्जा निधनमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रो-
 तम् ॥ १ ॥

स य एवमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतं वेदाङ्गीभ-
 वति नाङ्गेन विहूर्छति सर्वमायुरेति ज्योग्जीव-
 ति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या
 संवत्सरं मज्ज्ञो नाश्रीयात्तद्ब्रतं मज्ज्ञो नाश्री-
 यादिति वा ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य एको-
 नविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

पशून् निन्देत्तद्ब्रतम् ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य अष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

लोम हिंकारो देहावयवानां प्राथम्यात् । त्वक्प्रस्ताव आनन्तर्यात् ।
 मांसमुद्गीथः श्रेष्ठत्वात् । अस्थि प्रतिहारः प्रतिहतत्वात् । मज्जा निध-
 नमान्त्वात् । एतद्यज्ञायज्ञीयं नाम साम देहावयवेषु प्रोतम् ॥ १ ॥

अङ्गीभवति समप्राङ्गो भवतीत्यर्थो नाङ्गेन हस्तपादादिना विहूर्छति
 न कुटिलीभवति पद्भुः कुंणी वेत्पर्यः । संवत्सरं संवत्सरमात्रं मज्ज्ञो मां-
 सानि नाश्रीयान्न भक्षयेत् । बहुवचनं मत्स्योपलक्षणार्थम् । मज्ज्ञो ना-
 श्रीयात्सर्वदैव नाश्रीयादिति वा तद्ब्रतम् ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्याय-
 स्य एकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

पशुविकारपयोदध्यादिना पुष्टिरङ्गानां हृष्टेति पशुदृष्टन्धनन्धरमङ्गदृष्टिमाह । लो-
 मेति । रसो वै यज्ञायज्ञीयमिति श्रुतेरन्नरसविकारेण लोमादीनां संबन्धाद्यज्ञायज्ञीयं
 सामाङ्गेषु प्रतिष्ठिवमित्याह । एतदिति ॥ १ ॥

कुंभिः श्मश्रुर्हितः ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य एकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

* दद द्विवचनं कुम्भिनकरत्नानकरस्य प्रसिद्धत्वात्तस्यपुष्टीद्वनवाचकस्याप्रसिद्धत्वोदकस्यैव टीका-
 या व्याख्यानम् ।

अग्निर्हिकारो वायुः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथो
नक्षत्राणि प्रतिहारश्चन्द्रमा निधनमेतद्राजनं दे-
वतासु प्रोतम् ॥ १ ॥

स य एवमेतद्राजनं देवतासु प्रोतं वेदैतासामेव
देवतानां २ सलोकता ३ साष्टिता ४ सायुज्यं ग-
च्छति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया
पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या ब्राह्मणान्न निन्देत्त-
द्ब्रतम् ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य विंशः
खण्डः ॥ २० ॥

अग्निर्हिकारः प्रथमस्थानत्वात् । वायुः प्रस्ताव आनन्तर्यसामान्या-
त् । आदित्य उद्गीथः श्रेष्ठत्वात् । नक्षत्राणि प्रतिहारः प्रतिहृतत्वात् ।
चन्द्रमा निधनं कर्मिणां तन्निधनात् । एतद्राजनं देवतासु प्रोतं देवता-
नां दीप्तिमत्त्वात् ॥ १ ॥

विद्वत्फलमेतासामेवाग्न्यादीनां देवतानां सलोकतां समानलोकतां
साष्टितां समानद्वित्वं सायुज्यं सयुग्भावमेकदेहदेहित्वमित्येतत् । वाश-
ब्दोऽत्र लुप्तो द्रष्टव्यः । सलोकतां वेत्त्यादि । भावनाविशेषतः फलविशे-
षोपपत्तेः । गच्छति प्राप्नोति । समुच्चयानुपपत्तेश्च । ब्राह्मणान्न निन्दे-
त्तद्ब्रतम् । एते वै देवाः प्रत्यक्षं पद्मब्रह्मणा इति श्रुतेर्ब्राह्मणनिन्दा देव-
तानिन्दैवेति ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य विंशः खण्डः ॥ २० ॥

अग्न्यादीनामङ्गेषु प्रतिष्ठितत्वाद्ब्रह्मदेव्यन्तरमग्न्यादिदृष्टिमुत्थापयति । अग्निरि-
त्यादिना । राजनस्य साम्नो देवतासु प्रोतत्वे हेतुमाह । देवतानामिति ॥ १ ॥

फलविकल्पार्थं वाशब्दस्यात्रासत्त्वे कथं वाक्यं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । सलोक-
तां वेत्त्यादीति । कथं पुनरेकस्मिन्नुपासने फलत्रयं विकल्प्यते तत्राऽऽह । भावने-
ति । ननु फलत्रयमत्र समुच्चितमित्यतां किमिति वाशब्दं पृहीत्वा विकल्प्यते तत्राऽऽ-
ह । समुच्चयेति । न हि मिथो विरुद्धं फलत्रयमेकत्र समुभेतुं शक्यमतोऽपि वि-
कल्पसिद्धिरित्यर्थः । ननु देवतादृष्ट्या राजनस्य साम्नो ध्यानदेवता न निन्देदिति
यत्कव्ये कथमन्यथोन्यते तत्राऽऽह । एत इति ॥ २ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य विंशः
खण्डः ॥ २० ॥

त्रयी विद्या हिंकारस्त्रय इमे लोकाः स प्रस्ता-
 वोऽग्निर्वायुरादित्यः स उद्रीथो नक्षत्राणि वया २
 सि मरीचयः स प्रतिहारः सर्पा गन्धर्वाः पि-
 तरस्तन्निधनमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतम् ॥ १ ॥
 स य एवमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रोतं वेद सर्व २ ह
 भवति ॥ २ ॥

त्रयी विद्या हिंकारः । अग्न्यादिसाम्ना आनन्तर्यं त्रयीविद्याया अ-
 ग्न्यादिकार्यत्वश्रुतेः । हिंकारः प्राथम्यात्सर्वकर्तव्यत्वानाम् । त्रय इमे
 लोकास्तत्कार्यत्वादनन्तरा इति प्रस्तावः । अग्न्यादीनामुद्रीथत्वं श्रै-
 ष्ठ्यात् । नक्षत्रादीनां प्रतिहृतत्वात्प्रतिहारत्वम् । सर्पादीनां धकारसामा-
 न्यान्निधनत्वमेतत्साम नामविशेषाभावात्सामसमुदायः सामशब्दः सर्व-
 स्मिन्प्रोतम् । त्रयीविद्यादि हि सर्वम् । त्रयीविद्यादिदृष्ट्या हिंकारादि-
 सामभक्त्य उपास्याः । अतीतिष्वपि सामोपासनेषु येषु येषु प्रोतं पञ्च-
 त्ताम तद्दृष्ट्या तदुपास्पमिति । कर्माङ्गानां दृष्टिविशेषणोऽपस्येव सं-
 स्कार्यत्वात् ॥ १ ॥

सर्वविषयसामवेदः फलं सर्वं ह भवति सर्वेश्वरो भवतीत्यर्थः । निरु-
 पचरितसर्वभावे हि दिक्स्थेभ्यो बलिर्ग्राह्यनुपपत्तिः ॥ २ ॥

अग्न्यादिदृष्ट्यानन्तरं त्रयीविद्यादृष्टिविधाने कारणमाह । अग्न्यादीति । यद-
 ग्न्याद्यात्मकं सामोपास्यमुक्तं तस्मादानन्तर्यमुपास्यायास्त्रयीविद्याया युज्यते । ऋग्वेदोऽ-
 अर्थेजुर्वेदो वायुरादित्यात्सामवेद इति श्रुतेस्तस्यात्तत्कार्यत्वावगमादित्यर्थः । तत्का-
 र्यत्वात्त्रयीसाध्यकमेकलत्वादित्यर्थः । कथं सर्वस्मिन्प्रोतमित्युक्तं त्रयीविद्यादी प्रोतमिति
 वक्तव्यत्वादत् आह । त्रयीविद्यादीति । कथं पुनरत्र त्रयीविद्यादिदृष्ट्या सामो
 ध्येयत्वं गम्यते तत्राऽऽह । त्रयीति । न चास्यां प्रतिज्ञायां पूर्वेण संदर्भेण विरोधः
 शङ्कामर्हतीत्याह । अतीतिष्वपीति । तत्र हेतुमाह । कर्माङ्गानामिति । दर्शपूर्णमा-
 साधिकारे पेल्यवेनितमार्ग्यं भवतीति दृष्टिविशेषणमन्यं संस्क्रियते । तथा सामभेदा-
 दानां दृष्टिविशेषणत्वाविशेषात्तेषां कर्माङ्गानां तत्तदङ्गदृष्ट्या संस्कर्तव्यत्वादित्यर्थः ॥२॥

अथ यथाश्रुतं सर्वात्मत्वमेव किं न स्यादत् आह । निरुपचरितेति ॥ २ ॥

१ स. च. न. 'मशब्दसामान्यं स' । घ. ट. 'मशब्दः सामान्यं स' । ड. ड. 'म सामान्यं स' ।
 २ घ. ड. 'यु यत्र प्रो' । ३ स. च. ट. 'यु प्रो' । ४ स. ड. च. न. ट. ड. ड. 'एता' । ५ क. ग.
 च. ट. 'शेषाऽऽज्य' । ६. 'शेषादाज्य' । ६ ड. ट. ड. 'सादाज्य' । ७ क. ग. 'प्राप्त्युपपत्तेः । त' ।
 व. ट. ड. 'प्राप्त्युप' । ८ क. ग. ट. 'तेपश' । ९ ग. ड. 'पत्न्याऽ' । १० स. ग. छ. म. 'दन' ।

तदेष श्लोको यानि पञ्चधा त्रीणि त्रीणि तेभ्यो
न ज्यायः परमन्यदास्ति ॥ ३ ॥

यस्तद्वेद स वेद सर्वे सर्वा दिशो बलिमस्मै ह-
रन्ति सर्वमस्मीत्युपासीत तद्ब्रतं तद्ब्रतम् ॥ ४ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्यैकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

विनर्दि साम्नो वृणे पशव्यमित्यग्नेरुद्गीथोऽनिरु-
क्तः प्रजापतेर्निरुक्तः सोमस्य मृदु श्लक्ष्णं वायोः

तदेतस्मिन्नर्थे एष श्लोको मन्त्रोऽप्यस्ति । यानि पञ्चधा पञ्चप्रकारे-
ण द्विकारादिविभागैः प्रोक्तानि त्रीणि त्रीणि त्रयीविद्यादीनि तेभ्यः प-
ञ्चत्रिकेभ्यो ज्यायो महत्तरं परं च व्यतिरिक्तमन्यद्वस्त्वन्तरं नास्ति न
विद्यत इत्यर्थः । तत्रैव हि सर्वस्यान्तर्भावः ॥ ३ ॥

यस्तद्यथोक्तं सर्वात्मकं साम वेद स वेद सर्वं स सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः ।
सर्वा दिशः सर्वदिक्स्था अस्मा एव विदे घलिं भोगं हरन्ति प्रापयन्ती-
त्यर्थः । सर्वमस्मि भवामीत्येवमेतत्सामोपासीत तस्यैतदेव ब्रतम् । द्विरु-
क्तः सामोपासनसमाप्त्यर्थं ॥ ४ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्यैकविंशः
खण्डः ॥ २१ ॥

सामोपासनमसङ्गेन गानविशेषादिसंपदुद्गातुरुपदिश्यते । फलविशेष-
संबन्धाद्विनर्दि विशिष्टो नर्दः स्वरविशेष ऋषभकूजितसमोऽस्पास्तीति
विनर्दि गानमिति वाक्यशेषः । तद्य साम्नैः संबन्धि पशुभ्यो हितं
पशव्यमग्नेरग्निदेवत्यं चोद्गीथ उद्गानम् । तदहमेवं विशिष्टं वृणे प्रार्थय इति
कश्चिच्चजमान उद्गाता वा मन्यते । अनिरुक्तोऽमुक्तसम इत्यविशेषितः

सर्वविषयसामविदः सर्वेश्वरत्वमित्यत्र मन्त्रं संवादयति । तदेतस्मिन्निति । पर-
मित्यस्यैव व्याख्यानमन्यदिति । यस्तन्वराभावे हेतुमाह । तत्रैवेति ॥ ३ ॥

सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं च वच्छब्दार्थः ॥ ४ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्यैकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

सामोपासनं समाप्तं चेत्किमुत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्याऽऽह । सामेति । आदिशब्देन
स्वरादयो वर्णा गृह्यन्ते । किमित्युद्गातुर्यथोक्तोपास्तिरुच्यते तत्राऽऽह । फलेति ।
मृत्युपरिहारादिः फलविशेषस्तत्संबन्धादिषोपास्तिरनुष्ठेयेत्यर्थः । पशुभ्यो हितत्वमस्य व-
चनाद्गमयितव्यम् । वाक्यस्थमितिशब्दं व्याचष्टे । इति कश्चिदिति । इत्यविशेषितः ।

१ घ. ड. इ. इ. 'रं न्यो' २ छ. म. 'प्रः स्वयं सं' । इ. 'शः स्वतः' । ३ ठ. इ. 'मिदेव' । ४ क.
द. ट. 'तदिति' ।

श्रुक्ष्णं बलवदिन्द्रस्य क्रौञ्चं बृहस्पतेरपध्वान्तं वरुणस्य तान्सर्वानिवोपसेवेत वारुणं त्वेव वर्जयेत् ॥ १ ॥

अमृतत्वं देवेभ्य आगायानीत्यागायेत्स्वधां पितृभ्य आशां मनुष्येभ्यस्तृणोदकं पशुभ्यः स्वर्गं लोकं यजमानायात्रमात्मन आगायानीत्येतानि मनसा ध्यायन्नप्रमत्तः स्तुवीत ॥ २ ॥

सर्वे स्वरा इन्द्रस्याऽऽत्मानः सर्वे ऊष्माणः प्रजापतेरात्मानः सर्वे स्पर्शा मृत्योरात्मानस्तं

प्रजापते। प्रजापतिदेवत्वः स गानविशेषः । आनिरुत्तपात्प्रजापतेर्निरुक्तः स्पष्टः । सोमस्य सोमदेवत्वः स उद्वीथ इत्यर्थः । मृदु श्रुक्ष्णं च गानं वापोर्वापुदेवत्यं तत् । श्रुक्ष्णं बलवच्च प्रयत्नाधिक्योपेतं चेन्द्रस्येन्द्रं तद्गानम् । क्रौञ्चं क्रौञ्चपक्षिनिनादसमं बृहस्पतेर्बर्हिस्पत्यं तत् । अपध्वान्तं भिन्नकांस्यैस्वरसमं वरुणस्यैतद्गानम् । तान्सर्वानिवोपसेवेत प्रयुञ्जीत वारुणं त्वेवैकं वर्जयेत् ॥ १ ॥

अमृतत्वं देवेभ्य आगायानि साधयानि । स्वधां पितृभ्य आगायान्याशां मनुष्येभ्य आशां मार्थनां मार्थितमित्येतत् । तृणोदकं पशुभ्यः स्वर्गं लोकं यजमानायात्रमात्मने मह्यमागायानीत्येतानि मनसा चिन्तयन्ध्यायन्नप्रमत्तः स्वरोष्मव्यञ्जनादिभ्यः स्तुवीत ॥ २ ॥

सर्वे स्वरा अकारादय इन्द्रस्य बलकर्मणः माणस्याऽऽत्मानो देहावयवस्थानीयाः । सर्वे ऊष्माणः शपसहादयः प्रजापतेर्विराजः कश्यपस्य वाऽऽत्मानः । सर्वे स्पर्शाः कादयो व्यञ्जनानि मृत्योरात्मानस्तमेवं-

अनेन प्रकारेणायमिति विशेषितो व्यवच्छिद्य ज्ञातो न भवतीत्यर्थः । तस्य प्राजापत्यत्वे हेतुमाह । आनिरुत्तपादिति । नीलनीवादिभिर्निभित्यावचनादित्यर्थः ॥१॥

स्वरविशेषज्ञानपूर्वकमुद्गानकाले ध्यातव्यार्थमाह । अमृतत्वमिति । स्वरोष्मव्यञ्जनादिभ्य इत्यत्राऽऽदिशब्देन स्थानप्रयत्नादिसंग्रहः ॥ २ ॥

केनाप्याक्षिप्तस्योद्गातुरुद्गानकाले प्रतीकारज्ञानाय स्वरादिवक्त्राज्ञानमुपन्यस्यति । सर्वे स्वरा इति । शपसहादय इत्यादिशब्दस्तद्वान्तरभेदाभिप्रायः । यत्रव वक्तव्यमित्यस्माद्गुर्ध्वं तच्छब्दो द्रष्टव्यः ॥ ३ ॥

१ ग. घ. च. ट. ड. ड. 'तिदेव' । २ ग. द. घ. ट. ठ ड. ड. 'भदेव' । ३ ग. द. च. ट. ड. ड. 'शुदेव' । ४ क. ग. च. ट. 'पेतमिन्द्र' । ५ ग. द. 'निमद' । ६ ख. द. भ. ट. ड. 'स्वरस्य' । ७ स. द. भ. द. द. 'परय त' । घ. 'परय त' ।

यदि स्वरेषूपालभेतेन्द्र २ शरणं प्रपन्नोऽभूवं स
त्वा प्रति वक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ३ ॥

अथ यद्येनमृष्मसूपालभेत प्रजापति २ शरणं
प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रति पेश्यतीत्येनं ब्रूयादथ
यद्येन २ स्पर्शेषूपालभेत मृत्यु २ शरणं प्रपन्नोऽ-
भूवं स त्वा प्रति धक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ४ ॥

सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्या इन्द्रे
बलं ददानीति सर्व ऊष्माणोऽग्रस्ता अनिरस्ता

विदमुद्रातारं यदि कश्चित्स्वरेषूपालभेत स्वरस्त्वया दुष्टः प्रयुक्त इत्ये-
वमुपालब्ध इन्द्रं प्राणमीश्वरं शरणमाश्रयं प्रपन्नोऽभूवं स्वरान्प्रयुञ्जा-
नोऽहं स इन्द्रो पत्तव वक्तव्यं त्वा त्वां प्रति वक्ष्यति स एव देव उत्तरं
दास्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ३ ॥

अथ यद्येनमृष्मसु तथैवोपालभेत प्रजापतिं शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वां
प्रति पेश्यति संचूर्णयिष्यतीत्येनं ब्रूयात् । अथ यद्येनं स्पर्शेषूपालभेत
मृत्युं शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वां प्रति धक्ष्यति भस्मीकरिष्यतीत्येनं ब्रू-
यात् ॥ ४ ॥

यत इन्द्राद्यात्मानः स्वरादयोऽतः सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो
वक्तव्याः । तथाऽहमिन्द्रे बलं ददानि बलमादेधानीति । तथां सर्व ऊ-
ष्माणोऽग्रस्ता अन्तरप्रवेशिता अनिरस्ता बहिर्प्रक्षिप्ता विवृता विवृतप्र-

तथैव स्वरेष्विवेति भावत् ॥ ४ ॥

देवताज्ञानबलेनोद्गात्रा न प्रमत्तेन भवितव्यं स्वरादीनामन्यथोच्चारणे देवताभेदप्र-
सङ्गादतः स्वराद्युच्चारणे तात्पर्यं कर्तव्यमित्युद्रातारं शिक्षयति । यत इति । प्रयोग-
काले चिन्तनीयमर्थं कथयति । तथेति । यथोक्तरीत्या स्वराणां प्रयोगावस्थायामि-
त्यर्थः । आदेधानीति चिन्तयेदिति शेषः । तथेत्सूष्मणां प्रयोगावस्थायामिति भावत् ।

विवृता वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं परिददानी-
ति सर्वे स्पर्शा लेशेनानभिनिहिता वक्तव्या
मृत्योरात्मानं परिहराणीति ॥ ५ ॥ इति द्वि-
तीयाध्यायस्य द्वाविंशः खण्डः ॥ २२ ॥
त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति ।

यज्ञोपेताः प्रजापतेरात्मानं परिददानि मयच्छानीति । सर्वे स्पर्शा लेशे-
न शनकैरनभिनिहिता अनभिनिहितानि वक्तव्या मृत्योरात्मानं बालानिव
शनकैः परिहरद्भिर्मृत्योरात्मानं परिहराणीति ॥ ५ ॥ इति द्वितीयाध्या-
यस्य द्वाविंशः खण्डः ॥ २२ ॥

ओंकारस्योपासनविध्यर्थं त्रयो धर्मस्कन्धा इत्याचारभ्यते । नैवं म-
न्तव्यं सामावपवभूतस्यैवोद्गीत्यादिलक्षणस्योंकारस्योपासनोत्कृन्तं प्राप्यत
इति । किं तर्हि यत्सर्वैरपि सामोपासनैः कर्मभिश्चाप्राप्यं तत्फलममृतत्वं
केवलादोंकारोपासनात्प्राप्यत इति । तत्स्तुत्यर्थं सामप्रकरणे तदुपन्या-
सः । त्रयस्त्रिसंख्याका धर्मस्य स्कन्धा धर्मस्कन्धा धर्मप्रविभगा इ-
त्यर्थः । के त इत्याह । यज्ञोऽग्निहोत्रादिः । अध्ययनं सनियमस्य क्र-
मादेरभ्यासः । दानं बहिर्वेदि पयाशक्तिद्रव्यसंविभागो भिक्षमाणेभ्यः ।

विवृतमयत्नोपेताः प्रयोक्तव्या इति शेषः । तत्रापि ध्यातव्यं दर्शयति । प्रजापतेरि-
ति । अविद्वद्वोच्चारणेन कर्णो वर्णान्दरे यथा निक्षिप्तो न भवति तथा मयुज्यमानत्वम-
नभिक्षित्वम् । मृत्योरात्मानमिति वाक्योपादानं तैत्थ्यार्थमाह । बालानिवेति । य-
था लोकाः शनकैर्जलादिभ्यो बालान्परिहरति तथा मृत्योरात्मानमहं परिहराणीति
ध्यात्वा स्पर्शानां प्रयोगः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य द्वाविंशः
खण्डः ॥ २२ ॥

अधिल्लताधिकाराण्यद्वावबद्धान्युपासनान्युक्तानि । संपति स्वतन्त्राधिकारिगोचरस्यों-
कारोपासनं विधातुमारभते । ओंकारेति । अद्वावबद्दोपासनाधिकारे यथोक्तस्वतन्त्रो-
पासनविधाने कोऽभिप्रायः श्रुतेरित्याशङ्क्याऽऽह । नैवमिति । न स्वतन्त्रस्य तस्यो-
पासनादित्येवकारार्थः । कथं तर्हि मन्तव्यमित्यपेक्षायामाह । किन्तर्हीति । सनिय-
मस्य माहुस्तत्वाङ्गिनियमसहितस्य पुरुषत्वेति यावत् । अभ्यासैश्च स्वीकरणं विचारो
जपः शिष्येभ्यो दानमावृत्तिश्चेति पञ्चविधः । वेदां यदीयते तस्य यज्ञाद्भवात्पृथ-
कफलवत्त्वे नास्तीति मन्वानो विशिनाष्टे । बहिर्वेदीति । गृहस्येन यदात्मनेत्यर्थः ।

प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुल-
वासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसा-
दयन्सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽ-
मृतत्वमेति ॥ १ ॥

इत्येव प्रथमो धर्मस्कन्धः । गृहस्थसमवेतत्वात्तत्रिर्वर्तकेन गृहस्थेन निर्दि-
श्यते प्रथम एक इत्यर्थो द्वितीयतृतीयश्रवणान्नाधार्यः । तप एव द्वितीयस्त-
प इति कृच्छ्रचान्द्रायणादि तद्वांस्तापसः परिव्राज्या न ब्रह्मसंस्थ आश्रमध-
र्ममात्रसंस्थो ब्रह्मसंस्थस्य त्वमृतत्वश्रवणात् । द्वितीयो धर्मस्कन्धः ब्रह्म-
चार्याचार्यकुले वस्तुं शीलमस्येत्याचार्यकुलवासी । अत्यन्तं यावज्जीव-
मात्मानं निपमैराचार्यकुलेऽवसादयन्क्षपयन्देहं तृतीयो धर्मस्कन्धः ।
अन्यन्तमित्यादिविशेषणान्नेष्टिक इति गम्यते । उपकुर्वाणस्य स्वाध्या-
यग्रहणार्थत्वात् पुण्यलोकत्वं ब्रह्मचर्येण । सर्व एते त्रयोऽप्याश्रमिणो
यथोक्तैर्धर्मैः पुण्यलोका भवन्ति । पुण्यो लोको येषां त इमे पुण्यलोका
आश्रमिणो भवन्ति । अवशिष्टस्त्वनुक्तः परिव्राज्यब्रह्मसंस्थो ब्रह्मणि
सम्पक्विस्थतः सोऽमृतत्वं पुण्यलोकविलक्षणमपरणभार्वमात्पन्तिकमेति
नाऽऽपेक्षिकं देवाद्यमृतत्ववत् ।

कथं गृहस्थस्य प्राथम्यं ब्रह्मचारिणस्तथात्वादित्याशङ्क्याऽऽह । एक इत्यर्थं इति ।
उक्तव्याख्याने वाक्यशेषस्य गमकावमाह । द्वितीयेति । प्राथम्यमेव प्रथमशब्दस्य
नार्थो ब्रह्मचारिप्राथम्यप्रसिद्धिपरोधादित्याह । नार्था इति । कीदृगत्र परिव्राज्य-
ह्यते तत्राऽऽह । नेति । कुतोऽत्र ब्रह्मसंस्थो न गृह्यते तत्राऽऽह । ब्रह्मसंस्थस्ये-
ति । वानप्रस्थग्रहणममुख्येस्य परिव्राजोऽपि प्रदर्शनार्थम् । ब्रह्मचारीत्वादिवाक्यस्य
नेष्टिकविषयत्वं विशेषणसामर्थ्याद्दर्शयति । अत्यन्तमित्यादीति । अथोपकुर्वाणस्यात्र
ब्रह्मचारित्वाविशेषात्किमित्युपादानं न भवेत्तत्राऽऽह । उपकुर्वाणस्येति । ननु ब्रह्म-
चारिणो ब्रह्मचर्येण पुण्यलोको न श्रूयते तत्राऽऽह । सर्व इति । कथमाश्रमिणां पु-
ण्यलोकैकत्वविशेषवतां तदात्मैकत्वमुच्यते तत्राऽऽह । पुण्य इति । आश्रमिणु मदर्श्ये-
मानेषु किं परिव्राण्मुख्यो न प्रदर्श्यते तत्राऽऽह । अवशिष्टस्त्विति । कुतो हि पु-
ण्यलोकविलक्षणममृतत्वस्येत्याशङ्क्याऽऽह । आत्यन्तिकमेति ।

१ ख. प्र. 'यज्ञव तृ' । २ घ. द. ठ. ड. ट. 'गृहस्थ' । ३ ख. घ. क. प्र. ठ. ट. ड. 'वमेता-
स्तनिकं नाऽऽ' । ४ फ. घ. ट. 'तो अ' । ५ ग. ट. 'क्षय' । ६ घ. छ. ज. 'ववि' । ७ क. ग. ट.
'मला' ।

पुण्यलोकात्पृथगमृतत्वस्य विभागकरणात् । यदि च पुण्यलोकातिश-
यमात्रममृतत्वमभविष्यत्ततः पुण्यलोकत्वाद्भिक्तं नावक्ष्यत् । विभक्तो-
पदेशाच्चाऽऽस्त्यन्तिकममृतत्वमिति गम्यते । अत्र चाऽऽश्रमधर्मफलोप-
न्यासः प्रणवसेवास्तुत्यर्थं न तत्फलविध्यर्थम् । स्तुतये च प्रणवसेवाया
आश्रमधर्मफलविधये चेति हि भिद्येत वाक्यम् । तस्मात्स्मृतिरिति सिद्धाश्र-
मफलानुवादेन प्रणवसेवाफलममृतत्वं श्रुवन्प्रणवसेवां स्तौति ।

यथा पूर्ववर्मणः सेवा भक्तपरिधानमात्रफला राजवर्मणस्तु सेवा रा-
ज्यनुल्यफलेति तद्वत् । प्रणवश्च तत्सत्यं परं ब्रह्म तत्प्रतीकत्वात् । ए-
तद्वद्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्वद्येवाक्षरं परमित्याद्याभ्रायात्काठके^१ युक्तं तत्सेवा-
तोऽमृतत्वम् । अत्राऽऽहुः केचिच्चतुर्णामाश्रमिणामविशेषेण स्वधर्मानु-
ष्ठानात्पुण्यलोकतेहोक्ता ज्ञानवर्जितानां सर्वे एते पुण्यलोका भवन्तीति ।

तस्यापेक्षितत्वामति हेतुमाह । पुण्यलोकादिति । अमृतत्वस्य पुण्यलोकात्पृथ-
ग्विभागकरणात्ततोऽन्यत्वादास्यन्तिकत्वसिद्धिरिति योजना । उक्तमेवार्थं व्यतिरेकमु-
खेन साधयति । यदि चेत्यादिना । ब्रह्मशब्दस्य यथाश्रुतं मुख्यमर्थं एहात्वा पर-
ब्रह्मात्मना साक्षात्कारवतो निरङ्कुशममृतत्वमुक्तं प्रकरणालोचनया तु प्रणवप्रतीके ब्र-
ह्मोपासकस्य क्रमेणामृतत्वं मेदबुद्धेरनपायाद्दृष्टव्यम् । कर्मिणामन्तवत्फलेत्वाभिधानेन त-
न्निन्दया ब्रह्मसंस्पर्शास्तुतिदर्शनात्स्याश्च विध्यर्थत्वादमृतत्वकामो ब्रह्मसंस्थः स्यादि-
त्येकार्थपरत्वादेकमिदं वाक्यमित्याह । अत्र चेत्यादिना । स्तुतये फलविधये चेदं
वाक्यं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । स्तुतये चेति । अर्थेकरत्वादेकं वाक्यं तद्वेदे
षद्वेदनियमादित्यर्थः । किपरं तर्हीदं वाक्यं यत्राऽऽह । तस्मादिति । स्मृतिसि-
द्धेति । श्रुतेः स्मृत्यर्थानुवादत्वे वैपरीत्यात्तदनुमितश्रुतिसिद्धेति योन्यम् । स्तुतिमेव
दृष्टान्वावष्टम्भेन स्पष्टयति ।

यथेत्यादिना । इतिशब्दोऽध्याहृतस्तुतय इत्यनेन संबध्यते । ननु ब्रह्मत्वसे-
वातोऽमृतत्वं भवति न प्रणवसेवावस्तस्किमिति तस्य स्तुतिरित्याशङ्क्याऽऽह । प्रण-
वश्चेति । यत्र प्रमाणं दर्शयन्फालितमाह । एतद्वद्येवेति । स्वव्याख्यानं वर्जितदो-
षमुक्त्वा ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीत्यत्र वृत्तिकोरीयं व्याख्यानमुत्थापयति । अत्रेति । ये
एषत्वाश्रमिणश्चत्वारो ज्ञानवर्जितास्तेषां सर्वेषामप्यविशेषेण स्वाश्रमविहितधर्मानुष्ठानेन
पुण्यलोकमगिता सर्वे एते पुण्यलोका भवन्तीत्यत्रोक्ता । न तु पूर्वस्मिन्ग्रन्थे परिब्राह्म-
नु-

१ क. ग. ट. 'देशतादाय' । २ क. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ट. 'विप्रसि' । ३ क. ग. ट.
ह. 'केऽयुक्तं' । ४ ख. छ. म. 'रती' । ५ ख. छ. म. 'लगत्यभि' । ६ क. ट. 'देवता' । ७ ग. ट.
'सिपव्या' ।

नोत्र परिव्राजकवशेषितः । परिव्राजकस्यापि ज्ञानं यमा नियमाश्च तप ए-
वेति । तप एव द्वितीय इत्यत्र तपःशब्देन परिव्राजकतापसौ गृहीता ।
अतस्तेषामेव चतुर्णां यो ब्रह्मसंस्थः प्रणवसेवकः सोऽमृतत्वमेतीति । च-
तुर्णामधिकृतत्वाविशेषात् । ब्रह्मसंस्थत्वेऽप्रतिषेधाच्च । स्वकर्मच्छिद्रे च
ब्रह्मसंस्थतायां सामर्थ्योपपत्तेः । न च यववराहादिशब्दवद्ब्रह्मसंस्थशब्दः
परिव्राजके रूढः । ब्रह्मणि संस्थितिनिमित्तमुपादाय प्रवृत्तत्वात् । न हि
रूढिशब्दा निमित्तमुपाददते । सर्वेषां च ब्रह्मणि स्थितिरुपपद्यते । य-
त्र यत्र निमित्तमस्ति ब्रह्मणि संस्थितिस्तस्य तस्य निमित्तवतो वाचकं
सन्तं ब्रह्मसंस्थशब्दं परिव्राजकविषये संकोचे कारणाभावात्निरोद्धुम-
युक्तम् ।

न च पारिव्राज्याश्रमधर्ममात्रेणामृतत्वम् । ज्ञानानर्थक्यप्रसङ्गात् ।
पारिव्राज्यधर्मयुक्तमेव ज्ञानममृतत्वसाधनमिति चेन्न । आश्रमधर्मत्वावि-

क्तः सन्नवशेषितोऽस्तीति योजना । ननु पूर्वस्मिन्ग्रन्थे वाचकपदं परिव्राजो नोपल-
भ्यते तथा आसाववशेषितस्तत्राऽऽह । परिव्राजकस्यापीति । ज्ञानं यमा नियमाश्चो-
पायमूवा इति यावत् ।

परिव्राजपि पूर्वजाभिहितश्लेषब्रह्मसंस्थताक्यस्य कोऽर्थः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
अत इति । परिव्राजकस्यानवशिष्टत्वेन चतुर्णामुपदिष्टत्वाविशेषोऽतः शब्दार्थः । सा-
मान्यनिर्देशे हेतुमाह । चतुर्णामिति । अप्रातिषेधाच्चेति च्छेदः । नन्वाश्रमान्वराणां
कर्मापेक्षात्तत्रैव व्यावृत्तत्वात् ब्रह्मसंस्थतायां सामर्थ्यमस्ति परिव्राजकस्य तु निर्व्योपा-
रस्य ब्रह्मसंस्थता सुकरत्वत आह । स्वकर्मिति । ननु परिव्राजके ब्रह्मसंस्थशब्दो रूढो
गवादिशब्दवत् । वैजासावाश्रमान्तरमास्कन्दति तत्राऽऽह । न चेति । निमित्तमादा-
य प्रवृत्तत्वेऽपि किमिति रूढिर्न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । नन्वेव शब्दो
नेमित्तकोऽपि परिव्राजकमात्रमधिकरोति । तत्रैव निमित्तस्य सत्त्वात्तत्राऽऽह । सर्वे-
षां चेति । ननु पङ्कजादिशब्दा निमित्तमस्तीत्येतावता नेन्दिवरादीं वर्तन्ते किंतु ता-
मरसादिमात्रं विषयीकुर्वन्ति । तथा ब्रह्मसंस्थशब्दो निमित्तवर्त्यपि गृहस्थादावनवस्थितः
परिव्राजकमेव परं गोचरयेदत आह । यत्रेति । ब्रह्मसंस्थशब्दं निरोद्धुमयुक्तमिति सं-
वन्धः ।

रूढिपक्षे दोषान्तरमाह । न चेति । धर्मसहितस्य ज्ञानस्य ज्ञानसहितस्य वा ध-
र्मस्यामृतत्वसाधनत्वान्न ज्ञानानर्थक्यमित्याशङ्क्याऽऽद्यप्रसङ्गमुत्पद्यति । पारिव्राज्ये-
ति । पारिव्राज्यधर्मोऽपि नार्थं नियमो गृहस्थादिधर्माणामप्याश्रमधर्मत्वेन तुल्यत्वा-
त्तद्विशिष्टज्ञानममृतत्वहेतुरित्यपि वक्तुं सुकरत्वादित्याह । नाऽऽश्रमेति । द्वितीयं दू-

१ क. द. 'तयाः सा' । २ ख. घ. ड. च. ज. ट. ड. ड. 'नि स्थि' । ३ द. 'निमोत्ता-
म । ए' । ४ ख. द. च. ट. ड. ड. 'नि स्थि' । ५ द. द. 'स्य नि' । ६ क. घ. ड. ट. ड. 'शिवता' ।
७ ग. ट. तत्र म चाऽऽश्र' । ८ ग. ट. 'यन्पि ।

शेषात् । धर्मो वा ज्ञानविशिष्टोऽमृतत्वसाधनमित्येतदपि सर्वाश्रमधर्मा-
णामविशिष्टम् । न च वचनमस्ति परिव्राजकस्यैव ब्रह्मसंस्थस्य मोक्षो
नान्येषामिति । ज्ञानान्मोक्ष इति च सर्वोपनिषदां सिद्धान्तः । तस्माच्च
एव ब्रह्मसंस्थः स्वाश्रमविहितकर्मवतां सोऽमृतत्वमेतीति । न कर्मनि-
मित्तविद्याप्रत्यययोर्विरोधात् ।

कर्त्रादिकारकक्रियाफलभेदप्रत्ययवत्त्वं हि निमित्तमुपादायेदं कुर्वेदं
मा कार्षीरिति कर्मविधयः प्रवृत्ताः । तच्च निमित्तं न शास्त्रकृतम् । सर्व-
शाण्डिषु दर्शनात् । सदेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमितिशा-
स्त्रजन्यः प्रत्ययो विद्यारूपः । स्वाभाविकं क्रियाकारकफलभेदप्रत्ययं
कर्म विधिनिमित्तमनुपमृष्टं न जायते । भेदाभेदप्रत्यययोर्विरोधात् । न
हि तैमिरिकद्विचन्द्रादिभेदप्रत्ययमनुपमृष्टं तिमिराणामे चन्द्राद्येकत्वं

ययाति । धर्मो वेति । यदि परिव्राजकधर्मो ज्ञानविशिष्टो मुक्तिहेतुरित्युच्यते तदैतदपि
मुक्तिहेतुत्वं सर्वाश्रमधर्माणां ज्ञानविशिष्टानामविशिष्टम् । तथा च न ऋषिपक्षेऽपि
परिव्राजकस्यैव ज्ञानान्मुक्तिरित्यर्थः । इत्यथ परिव्राजकस्यैव मुक्तिभाक्त्वमसिद्धमित्या-
ह । न चेति । मा तर्हि कस्यचिदपि मुक्तिर्भेदिति तत्राऽऽह । ज्ञानादिति । ब्रह्मसं-
स्थनाकार्थमुपसहरति । तस्मादिति । परिव्राजकस्यैवामृतत्वमित्यनियमान्ज्ञानादेव
वदिति च नियमादित्यर्थः । ब्रह्मसंस्थः समुच्चयानुष्ठापीति वृत्तिकारमतं निराकरोति ।
न कर्मिति । कर्मेनिमित्तमत्ययस्य शुद्धब्रह्मात्मवामाज्ञात्कारस्य च मिथो विरोधात्त
समुच्चयसिद्धिरिति ।

वस्तुसंग्रहवाक्यं विवृणोति । कर्त्रादीति । कर्मविधयो निषेवाभेति ब्रह्मव्ययम् । ए-
धाऽपि प्रत्ययत्वाविशेषात्कारकाकारकविधिनिषेधयोर्न विरोधोऽस्वीत्याशाङ्क्याऽऽह ।
तच्चेति । प्रत्ययत्वेऽपि शास्त्रीयाशास्त्रीयतया विशाविद्याभावेन विरोधोऽस्वीत्यर्थः ।
सति विरोधे किं रथोदनाऽऽह । स्वाभाविकमिति । विद्यारूपः प्रत्यय इतिपूर्वैक
संबन्धः । वक्तव्यमेव हेतु स्मारयति । भेदेति । तत्र लोकप्रसिद्धमुदाहरणमाह । न
हीति । भेदाभेदप्रत्यययोर्विद्याविद्यात्मनोर्विरोधेन समुच्चयार्थमवाचदनुष्ठाप्यी ब्रह्मसंस्थो

प्रत्यय उपजायते । विद्याविद्याप्रत्यययोर्विरोधात् । तत्रैवं सति यं भेद-
प्रत्ययमुपादाय कर्मविधयः प्रवृत्ताः स यस्पोपमर्दितः सदेकमेवाद्वितीयं
तत्सत्यं विकारभेदोऽनृतमित्येतद्वाक्यप्रमाणजनितेनैकत्वप्रत्ययेन स स-
र्वकर्मभ्यो निवृत्तो निमित्तनिवृत्तेः स च निवृत्तकर्मा ब्रह्मसंस्थ उच्यते
स च परिभाषेवान्यस्पासंभवात् । अन्यो ह्यनिवृत्तभेदप्रत्ययः सोऽन्यत्प-
दप्रवृत्तवन्मन्वानो विजानन्निरुद्धं क्रुत्वैदं प्राप्नुवामिति हि मन्यते । त-
स्यैवं कुर्वतो न ब्रह्मसंस्थता । वाचारम्भणमात्रविकारावृत्ताभिसंधिप्रत्य-
यवत्त्वात् । न चासत्यमित्युपमर्दिते भेदप्रत्यये सत्यमिदमनेन कर्तव्यं
मयेति प्रमाणमर्थवबुद्धिरूपपद्यते । आकाश इव तलेमलबुद्धिर्विवेकिनः ।
उपमर्दितेऽपि भेदप्रत्यये कर्मभ्यो न निवर्तते चेत्प्रागिव भेदप्रत्ययापेमर्द-
नादेकत्वप्रत्ययविधायकं वाक्यमप्रमार्णोक्तं स्यात् । अभक्ष्यभक्षणादिप्र-
तिषेधवाक्यानां प्रामाण्यवस्तुमेकत्ववाक्यस्यापि प्रामाण्यम् । सर्वोप-
निषदां तत्परत्वात् । कर्मविधीनामप्रामाण्यप्रसङ्ग इति चेत् । न । अनुप-

न भवति चेत्कस्तर्हि ब्रह्मसंस्थः स्यादत्राऽऽह । तत्रेति । उक्तीरत्या समुच्चयायोगे
सतीति यावत् ।

अन्यस्य रहस्थादेवैह्यसंस्थतासंभवमुक्तं साधयति । अन्यो हीति । वाचारम्भण-
मात्रं विकारोऽनृते शरीरादौ ब्राह्मणोऽहमित्याद्यभिसंधानरूपो मिथ्यामिनिवेशात्मको
यः प्रत्ययस्तद्वत्त्वाविति हेत्वर्थः । ननु ब्रह्मविदोऽपि संस्कारवशाद्धैवसत्यत्वाभिनिवेश-
पूर्वकं कर्मप्रवृत्तिसंभवात् ब्रह्मसंस्थता मुपविषाद्येत्यत आह । न चेति । असत्यमिद-
मिति विवेकेन सत्यत्वाभिनिवेशे शायिलीकृते पुनः सत्यत्वाभिनिवेशेन न प्रवृत्तिरूपप-
द्यते । आभासरूपो तु भेदबुद्धिर्न कर्मप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः । अद्वैतज्ञानवतो निमित्तानि-
वृत्त्या कर्मनिवृत्तिरवश्यंभाविनीत्युक्तम् । विपक्षे दोषमाह । उपमर्दितेऽपीति । एकरव-
मत्यजनकं शास्त्रं न भवत्वेव मरणं पूर्वप्रवृत्तभेदप्रत्ययविरोधादिति मतमाशङ्क्याऽऽ-
ह । अभक्ष्येति । यथा न कलजं भक्ष्येदित्यादित्यादि शास्त्रं पूर्वप्रवृत्तकलजादिभक्षण-
प्रत्ययविरोधेऽपि प्रमाणं रागादिदोषात्तस्य प्रत्ययस्थाप्रमाणत्वाद्यर्थेव भेदप्रत्ययस्या-
निघोत्थत्वात्प्रामाण्यायंभवात्तद्विरोधेऽप्यद्वैतशास्त्रस्य युक्तमेव प्रामाण्यमित्यर्थः ।

कार्यपरत्वादद्वैते वात्पर्याभावात्कुवस्तच्छास्त्रस्य प्रामाण्यमित्याशङ्क्याऽऽह । स-
र्वोपनिषदामिति । उपक्रमोपसंहारिकरूप्यादिपद्धिधतात्पर्यलिङ्गदर्शनादद्वैते वात्पर्यं
यामामवसीयते तद्युक्तमद्वैतशास्त्रस्य स्वार्थं प्रामाण्यमित्यर्थः । भेदालम्बनकर्मविधिविरो-
धात्तद्वैतशास्त्रं स्वार्थं मानमिति शङ्कते । कर्मविधीनामिति । यथा स्वप्नप्रत्ययो ग-

१ क. म. न. 'नयः सर्वः' । २ छ. ट. प्र. ट. ड. 'साप्र' । ३ ग. ट. 'भेदे बु' । ४ क. ग.
च. ट. ड. 'दपयो' । ५ ग. घ. ड. च. ठ. ड. ड. 'लबु' । ६ ठ. ट. 'र्णम्' । ७ छ. 'उक्तनीता' ।
८ छ. न. 'मस्थान' । ९ छ. छ. प्र. 'पाद्रेद' ।

मादित्तभेदप्रत्ययवत्पुरुषविषये प्रामाण्योपपत्तेः स्वप्नादिप्रत्यय इव प्रा-
 कप्रबोधत् । विवेकिनामकरणात्कर्मविधिप्रामाण्योच्छेद इति चेन्न । का-
 म्यविषयनुच्छेददर्शनात् । न हि कामात्मता न प्रशस्तेत्येवं विज्ञानब-
 द्धिः काम्यानि कर्माणि नानुष्ठीयन्त इति काम्यकर्मविषय उच्छिद्यन्तेऽ-
 नुष्ठीयन्त एव कामिभिरिति । तथा ब्रह्मसंस्थैर्ब्रह्मविद्भिर्नानुष्ठीयन्ते कर्मा-
 णीति न तद्विषय उच्छिद्यन्तेऽब्रह्मविद्भिर्ननुष्ठीयन्त एवेति । परित्राज-
 कानां भिक्षाचरणादिवदुत्पन्नैकत्वप्रत्ययानामपि गृहस्थादीनामग्निहोत्रादि-
 कर्मानिवृत्तिरिति चेन्न । प्रामाण्यचिन्तायां पुरुषप्रवृत्तेरदृष्टान्तत्वात् । न
 हि नाभिचरेदिति प्रतिपिद्धमप्यभिचरणं कश्चित्कुर्वन्दृष्ट इति शत्रौ द्वेष-
 रहितेनापि विवेकिनाऽभिचरणं क्रियते । न च कर्मविधिप्रवृत्तिनिमित्ते
 भेदप्रत्यये बाधितेऽग्निहोत्रादौ प्रवर्तकं निमित्तमस्ति । परित्राजकस्येव
 भिक्षाचरणादौ बुभुक्षादि प्रवर्तकम् । इहाऽप्यकरणे प्रत्यवायभयं म-

न्धर्वनगरादिप्रत्ययश्च प्राक्त्वज्ञानादज्ञं पुरुषमधिकृत्य प्रमाणम् । तथा कर्मविधीनाम-
 प्यविदुषि पुरुषे प्रामाण्यसंभवाद्ब्रह्मशास्त्रस्य वद्विरोधोऽस्तीति परिहरति । नानुपम-
 दितेति । यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन इति स्मृतेस्तत्त्वदर्शनां कर्मभ्यः सकाशा-
 द्दुपरमे सत्यन्येऽप्युपरस्यन्ते । तथा च कर्मविदिविरोधतादवस्थयमिति शङ्कते । विवेकि-
 नामिति । प्रकृतिपरवशात्वालोक्तस्य नासौ विवेकी प्रकृतिमनुवर्तते । प्रकृतिं यान्ति भू-
 तानि निग्रहः किं करिष्यतीति स्मृतेः । ततो ज्ञप्रविदा नैष्कर्म्येऽपि न कर्मविधीना-
 मप्रामाण्यप्रसक्तिरित्युत्तरमाहुः । न काम्येति । तदेव प्रपञ्चयति । न हीति । इति
 नोच्छिद्यन्त इति शेषः । ५ । १ ।

अस्तु प्रस्तुते किमायात्, तदाह । तथेति । अनुष्ठीयन्त एवेति वद्विधीनामनुच्छि-
 दितिरिति वाक्यशेषः । अद्वैतवादिनोऽवश्यमाविनी कर्मनिवृत्तिरित्युक्तं दृष्टान्तेन विषद-
 यन्नाशङ्कते । परित्राजकानामिति । अद्वैतधीस्वभावालोचनायां भिक्षाटनादिप्रवृत्तिर-
 प्यदृष्टमनैवेति मन्वानः समाधत्ते । न प्रामाण्येति । समुच्चयस्य प्रामाणिकत्वनिरूप-
 णायां प्रत्ययाभासमूलस्य प्रवृत्त्याभासस्य नोदाहरणत्वम् । अग्निहोत्रादिप्रवृत्तेरप्याभा-
 सत्वे प्रामाणिकसमुच्चयसिद्धान्तर्हान्निवृत्ते नैवकोचमित्यर्थः । एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टय-
 ति । न हीति । ब्रह्मविवेकिना कर्म क्रियमाणं दृष्टमिति विवेकिमिरपि तन्न क्रियते ।
 भिक्षाटनादिप्रवृत्त्याभामस्त्वप्रामाणिकोऽग्निहोत्रादिप्रवृत्तेर्नोदाहरणमिति शेषः । इतश्च
 नेदमुदाहरणमित्याह । न चेति । अग्निहोत्रादावपि प्रवर्तकमस्तीति शङ्कते । इहापीति ।

वर्तकमिति चेत् । न । भेदप्रत्ययवतोऽधिकृतत्वात् । भेदप्रत्ययवाननु-
पमर्दितभेदबुद्धिर्विद्यया यः स कर्मण्यधिकृत इत्यवोचाम । यो ह्यधिकृतः
कर्मणि तस्य तदकरणे प्रत्ययायो न निवृत्ताधिकारस्य गृहस्थस्येव ब्र-
ह्मचारिणो विशेषधर्माननुष्ठाने । एवं तर्हि सर्वः स्वाश्रमस्य उत्पन्नैकत्व-
प्रत्ययः परिव्राडिति चेत् । न । स्वस्वामित्वभेदबुद्ध्यनिवृत्तेः । कर्मार्थ-
त्वाच्चेत्तराश्रमाणाम् । अथ कर्म कुर्वीति श्रुतेः । तस्मात्स्वस्वामित्वा-
भावाद्ब्रह्मरेके एव परिव्राट् । न गृहस्थादिः । एकत्वप्रत्ययविधिजनिते-
न प्रत्ययेन विधिनिमित्तभेदप्रत्ययस्योपमर्दितत्वाद्यमनियमाद्यनुपपत्तिः
परिव्राजकस्येति चेत् । न । बुभुक्षादिनैकत्वप्रत्ययात्प्रच्यावितस्योपपत्ते-
र्निवृत्त्यर्थत्वात् । न च प्रतिषिद्धसेवामाप्तिः । एकत्वप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव-

अकरणकृतं प्रत्ययायाख्यं भयमविवेकिनो विवेकिनो वेति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीक-
रोति । न भेदेति । कर्मणि भेदबुद्धिमतोऽधिकृतत्वेऽपि तस्य तदकरणे किं स्यादि-
त्याशङ्क्याऽऽह । यो हीति । द्वितीयं दूषयति । न निवृत्तेति । विवेकिनो निवृ-
त्ताधिकारस्य प्रत्ययायामाख्या कर्मसु प्रवर्षकाभावात्कर्मस्यो निवृत्तिरूपं पारिव्राज्यं चे-
दविमसङ्गत्वर्हाति शङ्कते । एवं तर्हीति । कर्मसाधनं स्वयज्ञोपवीतादि त्यज्यते न
वा । त्यज्यते चेन्न स्वाश्रमधर्मः । ततो यज्ञोपवीताद्यन्तरेण गार्हस्थ्यदिभावासंभवा-
त् । न त्यज्यते चेन्न पारिव्राज्यमाप्तिः । साधनसङ्गहस्य साध्यार्थत्वादिति परिहर-
ति । न स्वस्वामित्वेति । इतश्चाऽऽश्रमान्तरेषु न पारिव्राज्यमित्याह । कर्मार्थ-
त्वादिति । जात्यापुत्रवित्तसंपत्त्यानन्तर्यं श्रुतावयवशब्दार्थः । गृहस्थादिषु स्वाश्रमस्ये-
ष्वेव पारिव्राज्यस्य दुर्बलत्वे फलितमाह । तस्मादिति । विवेकवशाद्यज्ञोपवीतादी
स्वशब्दार्थं स्वामित्वबुद्ध्यभावादिति यावत् । यत्तु परिव्राजकस्य निवृत्ताधिकारस्य
प्रत्ययायोमाप्तिरिति तन्नानिष्टापत्तिभाशङ्कते । एकत्वेति । तद्विषयप्रत्ययस्य विधि-
रुत्पादकं तत्त्वमस्यादिवाक्यं तज्जनिवैकत्वविषयेण प्रत्ययेनेति यावत् । तथा च य-
थेष्टचेष्टामस्रकिरिति शेषः । ज्ञानिनो वैधं समादि नास्ति तत्प्रवृत्तस्तु संस्कारवशादि-
त्याशयेनाऽऽह । बुभुक्षादिनेति । यो हि दृष्टेन दोषेण तत्त्वज्ञानात्कथंचित्प्रच्युति-
मापादितस्तस्य संस्कारवशाद्यमनियमानुष्ठानमुपपद्यते । तस्य दोषकृतत्वप्रच्युतिप्र-
सूतानियतचेष्टानिवृत्त्यर्थत्वेनावश्यानुष्ठयेत्वात् । तथा च न यथेष्टचेष्टापत्तिरित्यर्थः ।
इतश्च विदुषो वैधप्रवृत्त्यभावेऽपि यथेष्टचेष्टा नास्तीत्याह । न चेति । अविदुषोऽपि

१ द. 'क्षितिर्वि' । २ उ. द. 'या सर्वक' । ३ क. ल. न. ड. 'कप्र' । ४ ल. म. 'गामीश्वतोऽ-
प' । ५ क. ग. घ. ट. 'स्माद्य स्वस्ता' । ६ द. उ. ड. ड. 'रेव' । ७ द. 'न मे' । ८ द. द. 'न मे' ।
९ ल. ड. न. ड. 'तिथेधमे' । १० ल. छ. म. 'नं स्वं य' । ११ क. ग. ट. 'यानमिप्रा' । १२ ल.
म. न. 'ह । न पु' ।

मादंतभेदप्रत्ययवत्पुरुषविषये प्रामाण्योपपत्तेः स्वप्नादिप्रत्यय इव प्रा-
 कप्रबोधत् । विवेकिनामकरणात्कर्मविधिप्रामाण्योच्छेद इति चेन्न । का-
 म्यविषयनुच्छेददर्शनात् । न हि कामात्मता न प्रशस्तेत्पेवं विज्ञानव-
 द्भिः काम्यानि कर्माणि नानुष्ठीयन्त इति काम्यकर्मविषय उच्छिद्यन्तेऽ-
 नुष्ठीयन्त एव कामिभिरिति । तथा ब्रह्मसंस्थैर्ब्रह्मविद्विर्नानुष्ठीयन्ते कर्मा-
 णीति न तद्विषय उच्छिद्यन्तेऽवह्यविद्विरनुष्ठीयन्त एवेति । परित्राज-
 कानां भिक्षाचरणादिबहुत्पन्नैकत्वप्रत्ययानामपि गृहस्थादीनामग्निहोत्रादि-
 कर्मानिवृत्तिरिति चेन्न । प्रामाण्यचिन्तायां पुरुषप्रवृत्तेरदृष्टान्तत्वात् । न
 हि नाभिचरेदिति प्रतिषिद्धमप्यभिचरणं कश्चित्कुर्वन्दृष्ट इति शत्रौ द्वेष-
 रहितेनापि विवेकिनाऽभिचरणं क्रियते । न च कर्मविधिप्रवृत्तिनिमित्ते
 भेदप्रत्यये बाधितेऽग्निहोत्रादौ प्रवर्तकं निमित्तमस्ति । परित्राजकस्येव
 भिक्षाचरणादौ बुभुक्षादि प्रवर्तकम् । इहाऽप्यकरणे प्रत्यवायभयं प्र-

श्वर्षवर्णरादिप्रत्ययश्च प्राकत्वज्ञानादज्ञं पुरुषमधिकृत्य प्रमाणम् । तथा कर्मविधीनाम-
 प्यविद्विषय पुरुषे प्रामाण्यसंभवाद्ब्रह्मविद्विषय तद्विरोधोऽस्तीति परिहरति । नानुपम-
 दिन्तेति । यथादाचरति श्रेष्ठतत्तदेवेतरो जन इति स्मृतेस्तच्चदर्शनां कर्मभ्यः सकाशा-
 दुपरमे सत्यन्येऽप्युपरस्यन्ते । तथा च कर्मविधिविरोधतादयस्यमिति शङ्कते । विवेकि-
 नामिति । प्रकृतिपरवशत्वाद्ब्रह्मस्य नामौ विवेकी प्रकृतिमनुवर्तते । प्रकृतिं यान्ति भू-
 तानि निग्रहः किं करिष्यतीति स्मृतेः । तयो मद्भविदां नैष्कर्म्येऽपि न कर्मविधीना-
 मप्रामाण्यप्रसक्तिरित्युत्तरमाह । न काम्येति । तदेव मप्रश्रयाति । न हीति । इति
 नोच्छिद्यन्त इति शेषः ।

अस्तु प्रस्तुते किमाचारं तदाह । तथेति । अनुष्ठीयन्त एवेति तद्विधीनामनुच्छि-
 स्तिरिति वाक्यशेषः । अद्वैतवादिनोऽवश्यंभाविनी कर्मनिवृत्तिरित्युक्तं दृष्टान्तेन विघट-
 यन्नाशङ्कते । परित्राजकानामिति । अद्वैतधीस्वभावलोचनायां भिक्षाटनादिप्रवृत्तिर-
 प्यघटमानैवेति मन्वानः समाधत्ते । न प्रामाण्येति । ममुच्चयस्य प्रामाणिकत्वनिरूप-
 णायां प्रत्ययाभ्यासमूलस्य प्रवृत्त्याभासस्य नोदाहरणत्वम् । अग्निहोत्रादिप्रवृत्तेरप्याभा-
 सत्वे प्रामाणिकममुच्चयसिदान्वहानिरतो नैतद्योगमित्यर्थः । एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टय-
 वि । न हीति । तद्वद्विवेकिना कर्म क्रियमाणं दृष्टमिति विवेकिमिरपि तन्न क्रियते ।
 भिक्षाटनादिप्रवृत्त्याभामस्तत्प्रामाणिकोऽग्निहोत्रादिप्रवृत्तेर्नोदाहरणमिति शेषः । इतश्च
 भेदमुदाहरणमित्याह । न चेति । अग्निहोत्रादावपि प्रवर्तकमस्तीति शङ्कते । इहापीति ।

वर्तकमिति चेत् । न । भेदप्रत्ययवत्तोऽधिकृतत्वात् । भेदप्रत्ययवाननु-
पमर्दितभेदबुद्धिर्विद्यया यः स कर्मण्यधिकृत इत्यवोचाम । यो ह्यधिकृतः
कर्मणि तस्य तदकरणे प्रत्यवायो न निवृत्ताधिकारस्य गृहस्थस्यैव ब्र-
ह्मचारिणो विशेषधर्मानुष्ठाने । एवं तर्हि सर्वः स्वाश्रमस्थ उत्पन्नैकत्व-
प्रत्ययः परिव्राडिति चेत् । न । स्वस्वामित्वभेदबुद्धयनिवृत्तेः । कर्मा-
र्थत्वाच्चेत्तराश्रमार्णाम् । अथ कर्म कुर्वीषेति श्रुतेः । तस्मात्स्वस्वामित्वा-
भावाद्बिभृरेके एव परिव्राह् । न गृहस्थादिः । एकत्वप्रत्ययविधिजनिते-
न प्रत्ययेन विधिनिमित्तभेदप्रत्ययस्योपमर्दितत्वाद्यमनियमानुपपत्तिः
परिव्राजकस्येति चेत् । न । बुभुक्षादिनैकत्वप्रत्ययात्प्रच्यवितस्योपपत्ते-
निवृत्त्यर्थत्वात् । न च प्रतिपिद्धसेवाप्राप्तिः । एकत्वप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव-

अकरणकृतं प्रत्यवायाख्यं भयमविवेकिनो विवेकिनो वेति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीक-
रोति । न भेदेति । कर्मणि भेदबुद्धिमतीऽधिकृतत्वेऽपि तस्य तदकरणे किं स्यादि-
त्याशङ्क्याऽऽह । यो द्वीति । द्वितीयं दूषयति । न निवृत्तेति । विवेकिनो निवृ-
त्ताधिकारस्य प्रत्यवायाभास्या कर्मसु भवर्तकाभावात्कर्मभ्यो निवृत्तिरूपं पारिव्राज्यं चे-
दविमसद्भ्रस्तर्हीति शङ्कते । एवं तर्हीति । कर्मसाधनं स्वयशोपवीतादि त्यज्यते न
वा । त्यज्यते चेन्न स्वाश्रमधर्मः । ततो यज्ञोपवीताद्यन्तरेण गार्हस्थ्यादिभावासंभवा-
त् । न त्यज्यते चेन्न पारिव्राज्यप्राप्तिः । साधनसद्गृहस्य साध्यार्थत्वादिति परिहर-
ति । न स्वस्वामित्वेति । इवश्चाऽऽश्रमान्तरेषु न पारिव्राज्यमित्याह । कर्मार्थ-
त्वादिति । जायापुत्रवित्तसंपत्त्यानन्तर्यं श्रुतावयवशब्दार्थः । गृहस्थादिषु स्वाश्रमस्ये-
ष्वेव पारिव्राज्यस्य दुर्वचत्वे फलितमाह । तस्मादिति । विवेकवशाद्यशोपवीतादौ
स्वशब्दार्थे स्वामित्वबुद्धयभावादिति यावत् । यत्तु परिव्राजकस्य निवृत्ताधिकारस्य
प्रत्यवायैप्राप्तिरिति तन्नानिष्टापत्तिमाशङ्कते । एकत्वेति । तद्विषयप्रत्ययस्य विधि-
रुत्पादकं तत्त्वमस्यादिवाक्य तन्निमित्तनैकत्वविषयेण प्रत्ययेनेति यावत् । तथा च य-
थेष्टचेष्टापसक्तिरिति शेषः । ज्ञानिनो वैधं यमादि नास्ति तत्प्रवृत्तिस्तु संस्कारवशादि-
त्याशयेनाऽऽह । बुभुक्षादिनेति । यो हि वृष्टेन दोषेण तत्त्वज्ञानात्कथंचित्प्रच्युति-
मापादितस्तस्य संस्कारवशाद्यमनियमानुष्ठानमुपपद्यते । तस्य दोषरुततत्त्वमच्युत्विम-
सूतानियतचेष्टानिवृत्त्यर्थत्वेनावश्यानुष्ठयेत्वात् । तथा च न यथेष्टचेष्टापत्तिरित्यर्थः ।
इतश्च विदुषो वैश्रमवृत्त्यभावेऽपि यथेष्टचेष्टा नास्तीत्याह । न चेति । अविदुषोऽपि

१ द. 'द्विविधः' । २ ठ. द. 'या सर्वकः' । ३ क. ख. ग. द. 'कर्म' । ४ ख. ग. 'शामीश्रुतोऽ-
पि' । ५ क. ग. च. ट. 'स्मात् स्वस्व' । ६ द. ठ. द. द. 'रेव' । ७ ट. 'न भे' । ८ द. द. 'न भे' ।
९ ख. द. ग. द. 'तिवेषे' । १० ख. ख. ग. 'न स यं' । ११ क. ग. ट. 'यानभिप्रा' । १२ ख.
ख. ग. 'द । न शु' ।

प्रतिपिद्धत्वात् । न हि राज्ञौ कूपे कण्टके वा पतित उदितेऽपि सवित-
रि पतति तस्मिन्नेव । तस्मात्सिद्धं निवृत्तकर्मा भिक्षुक एव ब्रह्मसंस्थ
इति । यत्पुनरुक्तं सर्वेषां ज्ञानवर्जितानां पुण्यलोकतेति । सत्पमेतत् ।
यश्चोक्तं तपःशब्देन परिव्राज्युक्त इति । एतदसत् ।

कस्मात् । परिव्राजकस्यैव ब्रह्मसंस्थतासंभवात् । स एव ह्यवशेषित
इत्यवशेषाम् । एकत्वविज्ञानवतोऽग्निहोत्रादिवत्तपोनिवृत्तेश्च । भेदबुद्धि-
मत् एव हि तपःकर्तव्यता स्यात् । एतेन कर्मन्विष्ट्रे ब्रह्मसंस्थतासाम-
र्थ्यम् । अप्रतिषेधश्च प्रत्युक्तः । तथा ज्ञानवानेव निवृत्तकर्मा परिव्राजिति
ज्ञानवैषम्यं प्रत्युक्तम् । यत्पुनरुक्तं यववराहादिशब्दवत्परिव्राजके न
रूढो ब्रह्मसंस्थशब्द इति तत्परिहृतम् । तस्यैव ब्रह्मसंस्थतासंभवानान्य-
स्येति । यत्पुनरुक्तं ऋदशब्दा निमित्तं नोपाददत इति । तन्न । गृह-
स्यतक्षपरिव्राजकादिशब्ददर्शनात् । गृहस्थिर्तिपरिव्राज्यतक्षणादिनि-

न अपेक्षचेष्टा विद्वुषस्तु सा कुवस्थेति दृष्टान्तेन स्फुटयति । न हीति । अन्येषां
ब्रह्मसंस्थत्वामभवे फलितमुपसंहरति । तस्मादिति । परोक्तमनूयाङ्गीकरोति । यत्पुन-
रिति । उक्तमर्थान्तरमनुवदति । यश्चेति । किं परिव्राजकस्य ज्ञानहीनस्याऽऽश्रम-
मात्रनिष्ठस्य तपःशब्देनोपादानमोहो ज्ञानवतोऽपीति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकृत्य द्वि-
तीयं दूषयति । एतदसदिति ॥

ज्ञानवतोऽपि सपस्वित्वात्तपःशब्देनोपादानमुचितमिति शङ्कित्वा प्रत्याह । क-
त्तस्मादित्यादिना । तपःशब्देन नामो गृहीत इति शेषः । तस्य च ज्ञानवतोऽव-
शिष्टत्वं प्रागेवोपदिष्टमित्याह । स एवेति । इतश्च परमहंसपरिव्राजको न तपःशब्दे-
न परामृष्ट इत्याह । एकत्वेति । तदेव स्फोरयति । भेदेति । यत्तु कर्मन्विष्ट्रे गृह-
स्थादेरपि ब्रह्मसंस्थतासामर्थ्यमिति तत्प्रत्याह । एतेनेति । अनिवृत्तमेदमत्यस्य ब्र-
ह्मसंस्थत्वासंभवेनेति यावत् । सामर्थ्यं प्रत्युक्तमिति संयन्वः । यत्तु चतुर्णामपि ब्रह्म-
संस्थताया अप्रतिषेध इति तत्राऽऽह । अप्रतिषेधश्चेति । एकत्वोपदेशेन भेदप्रत्यय-
निरागादनिवृत्तभेदप्रत्ययस्याथाद्ब्रह्मसंस्थत्वा प्रतिपिद्धेत्यर्थः । परिव्राज्यगामेणामृतत्वे
ज्ञानवैषम्यमुक्तं परिहरति । तथेति । चोद्यान्तरमनूद्योक्ते परिव्राजं स्मारयति ।
यत्पुनरुक्तमिति । तत्र रूढोऽयं शब्द इति शेषं पञ्चम्या सूचयति । चोद्यान्तरम-
नूद्य दूषयति । यत्पुनरित्यादिना । आदिपदेन शङ्कादिशोभ्यो गृह्यते । उक्तं य-
श्चयति । गृहस्थितीति । इहारीति प्रकृतवाक्योपादानम् । प्रकृते परमहंसे परि-

१ ठ. द. 'नवि' । २ क. ग. ट. इत्येतत् । तं । ३ घ. ङ. द. 'ति । तं । ४ ग. ङ. ठ. ट. द. 'क्तं वा' । ५ क. ग. ट. 'ति परि' । ६ क. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. 'तमेतत् । तं । ७ ङ. . घ. ग. ट. द. द. 'द्विष्टिः' । ८ ङ. ङ. ज. द. ट. 'तिप्रवज्यात' । ९ क. ट. 'होतिज्ञानं' । १० क. ग. न. 'ति । तं । ११ क. 'शब्दा गृह्यन्ते । उ' ।

मित्तोपादाना अपि एहस्थपरिव्राजकांवाश्रमिविशेषे विशिष्टजातिमति च तक्षेति छंटा हृदयन्ते शब्दाः । न यत्र यत्र तानि निमित्तानि तत्र तत्र वर्तन्ते । असिद्धचभावात् । तथेहापि ब्रह्मसंस्थशब्दो निवृत्तसर्वकर्मतत्साधनपरिव्राजेकविषयेऽत्याश्रमिणि परमहंसारूप्ये वृत्त इह भवितुमर्हति । मुख्यामृतत्वफलश्रवणात् । अतश्चेदमेवैकं वेदोक्तं पारिव्राज्यम् । न यज्ञोपवीतत्रिदण्डकमण्डलवादिपरिग्रहे इति मुण्डोऽपरिग्रहोऽसङ्ग इति च । श्रुतिरत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रमित्यादि च श्वेताश्वतरीये^१ । निःस्तुतिर्निर्ममस्कार इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतपः पारदर्शिनः । तस्मादलिङ्गो धर्मज्ञोऽव्यक्तलिङ्ग इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । यच्च सांख्यैः कर्मत्यागोऽभ्युपगम्यते । क्रियाकारकफलभेदबुद्धेः सत्य-

व्राजके ब्रह्मसंस्थपदमित्यत्र हेतुमाह । मुख्येति । इतश्च पारमहंस्यमेव श्रौवमित्याह । अतश्चेति । एवकारार्थं कथयति । न यज्ञोपवीतेति । इतिशब्दः संन्यासप्रकरणे तथाविधश्रुत्यभावपदर्शनार्थः । ब्रह्मसंस्थशब्दस्य परमहंसाविषयत्वे श्रुत्यन्तरं संवादयति । श्रुतिरिति । अत्याश्रमिभ्यः पूर्वाश्रमत्रयमतीत्य सर्वकर्म त्यक्त्वा स्थितेभ्यः परमहंसपरिव्राजकेभ्य इति यावत् । परमं पवित्रं निरविशयपरिशुद्धिकारणं परमपुपार्थसाधनं सम्यग्ज्ञानं प्रोवाचेत्यर्थः । स्मृतिभ्यश्च यथोक्तं पारिव्राज्यं सिध्यतीति कोपः । अनाश्रमनारम्भमित्यादिवाक्यसंग्रहार्थनादिपदम् । कर्मणो बन्धहेतुत्वं तच्छब्दार्थः । लिङ्गस्य धर्मकारणत्वराहित्यं तस्मादित्युक्तम् । अलिङ्गो धर्मध्वजित्वाहितः । धर्मज्ञो यथावद्दर्शानुष्ठावा । अधर्मेज्ञ इति वा पाठः । धर्मविचारनिर्धारहितस्तत्त्वासारत्वमत्ययवानित्यर्थः । अलिङ्ग इत्युक्तेऽनाश्रमित्वमाशङ्क्याऽऽह । अव्यक्तेति । न व्यक्तं दम्भेन एहीवं लिङ्गमाश्रमित्वमस्यास्तीत्यव्यक्तलिङ्गः । किंत्वदम्भेन श्रुतिस्मृत्युक्तप्रकारेण तदस्यास्तीत्यर्थः । आदिपदं त्यज धर्ममधर्मं चेत्यादि ग्रहीतुम् । अत्रापि पूर्वपदान्वयः । ननु कर्मनिवृत्तिमुपदिशता त्वया सांख्यमतमेवाऽऽश्रित तेनापि शरीरादिव्यापारोपरमद्वारा ध्याननिश्चयायाः स्वीकृतत्वात्तत्राऽऽह । यत्त्विति । न हि तन्मते कूटस्थात्मधीषलेन नैष्कर्म्यं युक्तम् । क्रियाकारकादिबुद्धेरविवेकस्य च सत्यत्वेन ज्ञानमात्रापनोद्यत्वायोगात् । न च सर्वव्यापारोपरमसंभवो मनोबुद्ध्यादीनां तच्छीलत्वात् । न हि कश्चित्क्षणमपीत्यादि स्मृतेः । अतः सांख्यवचो मिर्यैवेत्यर्थः ननु बौद्धेनापि नैरात्म्यमिच्छता नैष्कर्म्यमिष्टं तथाच कर्मत्यागमुपदिशता त्वयाऽपि तन्मतमेवानु-

१ ट. २. 'काथो' २ क. ग. ट. 'अमवि' ३ क. ग. घ. च. ट. ठ. च गृहस्य इति परिव्राजक इति च तं । ४ घ. 'ति च नि' । ५ ट. 'ति च ह' । ५ ख. प्र. 'त्र निमि' । ६ ट. ड. ड. 'त्र' । ७ ख. प्र. 'पयोऽत्या' । ग. च. ड. ड. 'पयोऽन्याथ' । ८ ख. घ. न. ट. 'रये प्र' । ९ क. ग. घ. ट. ठ. 'हृदयान्मुण्डो' । १० ख. घ. न. 'ति । श्रु' । ११ क. ग. च. ठ. 'ये न स्तु' । १२ क. ग. 'निर्म नम' । १३ क. 'निश्यायाः ।

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्र-

त्वाभ्युपगमात् । तन्मृषा । पञ्च बौद्धैः गून्पताभ्युपगमादकर्तृत्वमभ्यु-
पगम्यते । तदप्यसत् । तदभ्युपगन्तुः संत्वाभ्युपगमात् । पञ्चाज्ञैरलसत-
याऽकर्तृत्वाभ्युपगमः सोऽप्यसत्कारकबुद्धेरनिवर्तितत्वात्प्रमाणेन । त-
स्माद्देदान्तप्रमाणजनितैकत्वप्रत्ययवत् एव कर्मनिवृत्तिलक्षणं पारिव्रा-
ज्यं ब्रह्मसंस्पृष्टं चेति सिद्धम् । एतेन गृहस्थस्यैकत्वविज्ञाने सति पा-
रिव्राज्यमर्थसिद्धम् । नन्वग्युत्सादनदोषभाक्स्यात्परिव्रजन् । धीरहा वा
एष देवानां योऽग्निमुद्वासयत इति श्रुतेः । न देवोत्सादितत्वाद्गुत्सन्न ए-
व हि स एकत्वदर्शने जाते । अपागाद्भ्रैरभित्वमिति श्रुतेः । अतो न
दोषभाग्युद्दस्थः परिव्रजन्निति ॥ १ ॥

यत्संस्थोऽमृतत्वमेति तन्निरूपणार्थमाह । प्रजापतिर्विराट् कश्यपो
वा लोकानुदिश्य तेपु सारजिघृक्षयाऽभ्यतपदभितापं कृतवान्घ्यानं

मोदितं नेत्याह । पञ्चेति । तदभ्युपगन्तुरित्यत्राकर्तृत्वं तच्छब्दार्थः । दुःखमित्येव
यत्कर्म कायक्लेशमयाच्यजेदिति स्मृतेरालस्योपहृतेरज्ञैरकर्तृत्वमुपेयते । भवताऽपि कर्म
त्यजता वन्मवमाहृतमित्याशङ्क्याऽऽह । यञ्चाज्ञैरिति । अकर्तृत्वाभ्युपगम इति
च्छेदः वे हि मोहादेव कर्म त्यजन्तो न तत्फलं लभन्ते । स कृत्वा राजसंत्यागं नैव
स्वागफलं लभेदिति स्मृतेः । वयं तु प्रमाणवशादेव कर्म त्यजन्तो न व्योमूढवक्षसादि-
धामहे । तस्मान्नैष्कर्म्यं श्रुतिस्मृतिमसिद्धमप्रत्याख्येयमिति भाषः । पक्षान्तरे नैष्क-
र्म्योक्तेरमूलत्वे स्थिते फलितमुपसंहरति । तस्मादिति । यत्तु कैश्चिदेकाग्रम्यमाश्रितं
वत्प्रत्यादिशति । एतेनेति । एकत्वविज्ञानेन भेदप्रत्ययत्योपनिर्दिष्टत्वोपपादनेनेति या-
वत् । एकत्वविज्ञानं परोक्षं विवक्षितम् । अपरोक्षस्य पारिव्राज्यमन्तरणायोगात् । त-
स्योपरविशब्दितस्य शमादिवत्साधनत्वश्रुतेरिति द्रष्टव्यम् । गृहस्थस्य पारिव्राज्ये श्रु-
तिविवेकं शङ्कते । नन्विति । ऐकात्म्यमेव सत्यं द्वैतमस्यमिति विवेके जाते सत्य-
ग्न्यादेरवस्तुत्वाभ्यवसायात्तदभिनिवेशशैथिल्यात् तस्यामे दोषप्रमाप्तिरिति दूषयति । नै
देवेति । सम्यग्ज्ञाने सत्याग्न्यादेरुत्सन्नत्वे मनमाह । अपागादिति । गृहस्थस्यापि
विवेकवतो वैराग्यद्वारा युक्तं पारिव्राज्यमित्याह । अत इति । इतिशब्दो ब्रह्मसंस्थ-
वाक्यव्याख्यानसमाप्त्यर्थः ॥ १ ॥

किं ब्रह्मेत्याकाङ्क्षायामाह । परसंस्थ इति । लोकानामभितो दग्धवत्पाऽभिता-
पमभितासं व्यवच्छिन्नमिति । ध्यानमिति । द्रवात्मत्वाभावे कर्म प्रस्रवणं वरुणाः स्यादि-

१ घ. ट. सत्यत्वाभ्यु । २ ख. घ. सन् । पारः मधुप्येव पाठः समीचीन इत्याशयतः प्र-
तिभासि तथाऽपि यञ्चाज्ञैरिति नृपसक्यच्छन्दप्रयोगात् संवच्छते । उपरि स्थापितत्वापनिर्दिष्टार्थे मोऽ-
पि प्रमाणेनाविद्यमानकारकबुद्धेरनिवर्तितत्वात्साधनत्वसिद्धिरिति स्मृतिपाठे यादृत्वव्यर्थं वा श्रेयम् । ३ क.
ग. ट. एतावत् । ४ ख. घ. ट. भ. द. द. 'य ब्रह्मसंस्पृष्ट पारिव्राज्यं चेति । ५ ख. अ. द. न वे-
देनैवो । घ. घ. क. च. ट. द. 'न देवेनैवो' । ६ क. ट. 'ज्यामोहम्' । ७ ख. घ. 'श्रुतिरि' । ८ क.
ग. ट. 'श्रुतयु' । ९ ख. घ. न वेदेनि ।

थी विद्या संप्राप्तवत्तामभ्यतपत्तस्या अभित-
प्ताया एतान्यक्षराणि संप्राप्तवन्त भूर्भुवः स्व-
रिति ॥ २ ॥

तान्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य ऌकारः संप्राप्त-
वत्तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि संतृष्णान्ये-
वमोंकारेण सर्वा वाक्संतृष्णोंकार एवेद् २ सर्व-
मोंकार एवेद् २ सर्वम् ॥ ३ ॥ इति द्वितीया-
ध्यायस्य त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

तपः कृतवानित्यर्थः । तेभ्योऽभितप्तेभ्यः सारभूता त्रयी विद्या संप्राप्त-
वत्प्रजापतेर्भनसि प्रत्यभादित्यर्थः । तामभ्यतपत् । पूर्ववत् । तस्वा-
भिवत्ताया एतान्यक्षराणि संप्राप्तवन्त भूर्भुवः स्वरिति व्याहृतपः ॥ २ ॥

तान्यक्षराण्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य ऌकारः संप्राप्तवत्तद्वत्कीदृश-
मित्याह । तद्यथा शङ्कुना पर्णान्नेन सर्वाणि पर्णानि पत्रावपवजातानि
संतृष्णानि निविद्धानि व्याप्तानीत्यर्थः । एवमोंकारेण ब्रह्मणा परमात्म-
नः प्रतीकभूतेन सर्वावाक्शब्दजातं संतृष्णा । अकारो वै सर्वा वाग्नि-
त्यादि श्रुतेः । परमात्मविकारश्च नामधेयमात्रमित्यत ऌकार एवेद् २ स-

त्याशङ्क्याऽऽह । प्रजापतेरिति । पूर्ववदिति । त्रयीविद्यासारजिघृक्षयाऽऽलोचित-
वानित्यर्थः ॥ २ ॥

कथं तस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वमित्याशङ्क्य महत्तरत्वादित्याह । कीदृशमित्यादि-
ना । तत्र ब्रह्मशब्दप्रवृत्तौ हेत्वन्तरं सूचयति । परमात्मन इति । ऌकारावयवस्या-
कारस्यापि सर्वत्राग्न्याभिरस्ति किमु वक्तव्यमोंकारस्येति मन्वानः श्रुत्यन्तरमुदाहरति ।
अकार इति । ओमितीदं सर्वमित्यादिवाक्यमादिपदार्थः । ऌकारन्याप्तत्वेऽपि वा-
ग्जापस्य न तस्य सर्वात्मत्वमाकाशादिपरमात्मविकारस्य पृथगेव विद्यमानत्वादिप्राश-
ङ्क्याऽऽह । परमात्मेति । सकलमपि जगत्परमात्मविकारत्वात्तदतिरेकेण नास्ति । स
च प्रकृतादीकारान्नातिरिच्यते । एवहै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म चदोंकार इति
श्रुतेः । तस्माद्युक्तमोंकारस्य सर्वात्मत्वमित्यर्थः । ऌकारं सर्वात्मकं ब्रह्मेरूपमुपासीतेति-
विधिसमाप्त्यर्थमिति शब्दः । किमित्योंकारस्य लोकादिद्वारा निष्पत्तिरुच्यते तत्राऽऽह ।

१ ख. 'मिनस्तो' १-२ ख. 'वन्त' ३ ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ढ. 'न्त व्या' ४ क. 'मित्यः-
सारभूत ऌ' ५ ट. ठ. ड. 'स्य त्रिभुवः' ६ क. ग. च. ट. 'इति त्रिभुवः' ७ ग. घ. ङ. च.
ट. ठ. ड. ड. 'नि वि' ८ ग. घ. च. ट. ठ. 'तपः १' ९ ट. ठ. घ. 'सर्वम्' १० ग. 'थं स्ति' ११

ब्रह्मवादिनो वदन्ति यदसूनां प्रातःसवनम् २ सू-
 द्राणां माध्यंदिनम् २ सवनमादित्यानां च विश्वे-
 पां च देवानां तृतीयसवनम् ॥ १ ॥

वैमिति द्विरम्पास भादरायः । लोकादिनिष्पादनकथनेर्माँकारस्तुत्यर्थमि-
 ति ॥ ३ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

सामोपासनप्रसङ्गेन कर्मगुणभूतत्वान्निवर्त्योकारं परमात्मप्रतीकत्वा-
 दमृतत्वहेतुत्वेन महीकृत्य प्रकृतस्यैव यज्ञस्याङ्गभूतानि सामहोममञ्चो-
 त्थानान्युपदिदिक्षन्नाह । ब्रह्मवादिनो वदन्ति यत्प्रातःसवनं प्रसिद्धं त-
 द्दसूनाम् । तैश्च प्रातःसवनसंबद्धोऽयं लोको वशीकृतः सवनेशानैः । त-
 था रुद्रैर्माध्यंदिनसवनेशानैरन्तरिक्षलोकः । आदित्यैश्च विश्वेदेवैश्च तृ-
 तीसवनेशानैस्तृतीयो लोको वशीकृतः । इति यजमानस्य लोकोऽन्यः
 परिशिष्टो न विद्यते ॥ १ ॥

लोकादीति । स्तुतिश्चोपास्त्यर्थो । यस्तुत्यते तद्दीर्घायत इति स्थितेः । तथा च सि-
 द्धमाँकारोपासनममृतत्वफलमिति वक्तुमिच्छामः ॥ ३ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य त्रयो-
 विंशः खण्डः ॥ २३ ॥

मासङ्गिकं हित्वा प्रकृतमनुसंघे । सामेति । पञ्चविधं सप्तविधं च यज्ञोद्गीमृतं
 साम तस्योपासनवचनादोँकारस्य तद्गणस्य सुतरामेव कर्मगुणत्वे प्राते तदसं व्यावर्त्ये
 ब्रह्ममतीकत्वात्कैवल्यहेतुत्वेन तमेव महीकृत्य प्रस्तुतयज्ञाङ्गभूतसामादिविज्ञानविधाना-
 र्थमुत्तरवाक्यमित्यर्थः । सामहोममञ्चोत्थानं सामादिज्ञानविधित्तया तदपरिज्ञाने दोष-
 नाह । अत्रोत्पादिना । तेषां प्रातःसवनेशानत्वेऽपि यजमानस्य का हानिरित्याश-
 ङ्क्याऽऽह । तैश्चेति । यथा पृथिवीलोको वसुभिस्तथेति यावत् । अन्तरिक्षलोको व-
 शीकृत इति पूर्वेण संबन्धः । तृतीयो लोको द्युलोकाख्यः । अस्तु यत्तदेवानां यत्त-
 ल्लोखवशीकारस्तथाऽपि यजमानस्य लोकिन्वे किमायावमित्याशङ्क्याऽऽह । इति य-
 जमानस्येति ॥ १ ॥

१ ल. ग. घ. घ. 'निष्पन्दन' । द. 'विस्पन्दन' । इ. 'निष्पन्दन' । ट. ठ. 'नि-
 स्पन्दन' । २ ल. ग. घ. ट. 'नमप्योसा' । ३ क. ग. घ. द. घ. ट. ट. इ. ट. 'राशाम्' । ४ क. ग.
 ट. 'कन्धोऽय' । ५ घ. 'शाङ्ग' । ६ म. अ. घ. 'स्य लोकिन्वरो' ।

क तर्हि यजमानस्य लोक इति स यस्तं न
विद्यात्कथं कुर्यादथ विद्वान्कुर्यात् ॥ २ ॥
पुरा प्रातरनुवाकस्योपाकरणाजघनेन गार्हप-

अतः क तर्हि यजमानस्य लोको यदर्थं यजते । न क्वचिच्छोकोऽस्ती-
त्यभिप्रायः । लोकाय वै यजते यो यजत इति श्रुतेः । लोकाभावे च स
यो यजमानस्तं लोकस्वीकरणोपायं सामहोममन्त्रोत्थानलक्षणं न विद्यात्
विजानीयात्सोऽज्ञः कथं कुर्याद्यज्ञं न कथंचन तस्य कर्तृत्वमुपपद्यत इ-
त्यर्थः । सामादिविज्ञानस्तुतिपरत्वात्त्वाविदुषः कर्तृत्वं कर्ममात्रविदः प्र-
तिपिध्यते । स्तुतये च सामादिविज्ञानस्याविद्वत्कर्तृत्वमतिपेधाप्य चेति
हि भिद्येत वाक्यम् । आद्ये चोपस्त्ये काण्डेऽविदुषोऽपि कर्मास्तीति
हेतुमवोचाम । अथैतद्वक्ष्यमाणं सामाद्युपायं विद्वान्कुर्यात् ॥ २ ॥

किंतद्वेद्यमित्याह । पुरा पूर्वं प्रातरनुवाकस्य शस्त्रस्य प्रारम्भाज्ज-

परिशिष्टलोकाभावोऽतःशब्दार्थः । तर्हि देहपातादूर्ध्वमित्येतत् । लोकापेक्षा वि-
नाऽपि विधिवशाद्यगो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । लोकापेति । लोकत्रयस्य वस्त्वा-
द्यधीनतया यजमानानधीनत्वे तस्य तदधीनत्वार्थं यज्ञाद्यनुष्ठानमित्याशङ्क्याऽऽह ।
लोकाभावे चेति । अज्ञो यज्ञं स्वर्गादिमाधनीभूतं कर्म कुर्यादित्याक्षेपादविद्वत्कर्मानु-
ष्ठाननिन्दापरं वाक्यमित्याशङ्क्याऽऽह । सामादीति । अथेतीदं वाक्यं स्तुत्यर्थं निपे-
धार्यं च भविष्यति नेत्याह । स्तुतये चेति । इतश्चाविद्वत्कर्तृत्वं निपेक्षुमशक्यमित्या-
ह । आद्ये चेति । मट्चीहतेष्वित्यादी विदुषः संनिधाने तदनुष्ठानमन्त्रेणाविदुषः क-
र्म कर्तुमशुक्तम् । प्रत्यवायप्रसङ्गात् । तदसंनिधी तु तेनापि क्रियमाणं कर्म न दु-
ष्यतीत्युपपादितमित्यर्थः । अथ शब्दो हेत्वर्थः । सामाद्यविज्ञाने यस्माद्यज्ञाद्यकरणमेव
प्राप्ते तस्मादित्यर्थः ॥ २ ॥

ज्ञानव्यं सामादि प्रश्नपूर्वकं विवृणोति । किंतदित्यादिना । अपगोवमृगजातं वासं
यत्प्रातःकाले शस्यते प्रातरनुवाकं तस्येति यावत् । उपाकरणादित्यस्यार्थमाह । प्रारम्भा-

त्यस्योद्दहमुख उपविश्य स वासवः सामाभि-
गायति ॥ ३ ॥

लोकद्वारमपावाऽर्णू ३३ पश्येम त्वा वयः
रा ३३३३३हुं ३ आ ३३ ज्या ३ यो ३ आ
३२१११ इति ॥ ४ ॥

अथ जुहोति नमोऽग्नये पृथिवीक्षिते लोकक्षिते
लोकं मे यजमानाय विन्दैष वै यजमानस्य
लोक एताऽस्मि ॥ ५ ॥

अत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजाहि

यनेन गार्हपत्यस्य पश्चाद्दहमुखः सजुपविश्य स वासवं वसुदेवत्वं सा-
माभिगायति ॥ ३ ॥

लोकद्वारमस्य पृथिवीलोकस्य भासये द्वारमपावणु हेऽग्ने तेन द्वारेण
पश्येम त्वा त्वां राज्यापेति ॥ ४ ॥

अथानन्तरं जुहोत्पनेन मन्त्रेण नमोऽग्नये प्रह्वीभूतास्तुभ्यं वयं पृथिवी-
क्षिते पृथिवीनिवासाय लोकक्षिते' पृथिवीलोकनिवासायेत्यर्थः । लोकं मे
मह्यं यजमानाय विन्द लभस्व । एष वै मम यजमानस्य लोक एता ग-
स्ताऽस्मि ॥ ५ ॥

अत्रास्मिँलोके यजमानोऽहमायुषः परस्तादूर्ध्वं मृतः सन्नित्यर्थः ।
स्वाहेति जुहोति । अपजघ्नपनप परिधं लोकद्वारार्गलमित्येतं मन्त्रमुक्त्वो-

दिति । जयनेनेत्येवञ्चात्पटे । पश्चादिति । स गार्हपत्यस्य पृष्ठव उद्गभागे स्थित्वा
नमुनेवत्कारे सामगानं छत्रवानित्यर्थः । स वासवमित्यत्र सशब्दो यजमानवियपः ॥३॥

राज्याय त्वहर्शनेन त्वदनुज्ञया पृथिवीप्रयुक्तभोगायेत्यर्थः ॥ ४ ॥

पृथिव्या क्षियति वमतीति पृथिवीक्षितस्मै पृथिवीक्षिते । पृथिवीलोकं मया लभ्ये
एव किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । एष वै मम यजमानस्येति ॥ ५ ॥

परिधमित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै वसवः प्रातःसवनं
संप्रयच्छन्ति ॥ ६ ॥

पुरा माध्यंदिनस्य सवनस्योपाकरणाज्जघने-
नाऽऽग्नीधीयस्योद्दुःख उपविश्य स रौद्रं सा-
माभिगायति ॥ ७ ॥

लो३कद्वारमपावा३र्णु३३पश्येम त्वा वयं वैरा
३३३३३हुं३आ३३ज्या३यो३आ३२१११इति ॥ ८ ॥

अथ जुहोति नमो वायवेऽन्तरिक्षक्षिते लोक-
क्षिते लोकं मे यजमानाय विन्दैष वै यजमान-
स्य लोकएताऽस्मि ॥ ९ ॥

अत्र यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजहि
परिधमित्युक्त्वोत्तिष्ठति तस्मै रुद्रा माध्यंदिनं
सवनं संप्रयच्छन्ति ॥ १० ॥

त्तिष्ठति । एवमेतैर्वसुभ्यः प्रातःसवनसंबद्धो लोको निष्क्रीतः स्यात्तस्ते
प्रातःसवनं वसवो यजमानाय संप्रयच्छन्ति ॥ ६ ॥

तथाऽऽग्नीधीयस्य दक्षिणाग्नेर्जघनेनोद्दुःख उपविश्य स रौद्रं सा-
माभिगायति यजमानो रुद्रदेवत्यं वैराज्याय ॥ ७ ॥ ८ ॥

अन्तरिक्षक्षित इत्यादि समानम् ॥ ९ ॥ १० ॥

स्वाहाशब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थो होमघोषकः । सर्वेषु मन्त्रेष्वेतैः सामहोममन्त्रोत्थानैरि-
त्यर्थः ॥ ६ ॥

यथा पृथिवीलोकजयोपायो दर्शितस्तथाऽन्तरिक्षलोकजयोपायोऽपि प्रदर्श्यते इ-
त्याह । तथेति । अन्तरिक्षे श्रियतीत्यन्तरिक्षक्षिद्वायुस्तस्मै वायवे ॥७॥८॥९॥१०॥

पुरा तृतीयसवनस्योपाकरणाज्वनेनाऽऽहवनी-
यस्योद्दुमुख उपविश्य स आदित्य ५ स वैश्व-
देव ५ सामाभिगायति ॥ ११ ॥

लो ३कद्वारमपावा३र्णू३३पश्येम त्वा वय ५
स्वारा ३ ३ ३ ३ ३ हुं ३आ ३ ३ज्या ३यो ३आ
३२१११ इति ॥ १२ ॥

आदित्यमथ वैश्वदेवं लो३कद्वारमपावा३र्णू३३
पश्येम त्वा वय ५ साम्रा ३३३३३हुं३आ ३३
ज्या३यो३आ३२१११ इति ॥ १३ ॥

अथ जुहोति नम आदित्येभ्यश्च विश्वेभ्यश्च दे-
वेभ्यो दिविक्षिद्भ्यो लोकक्षिद्भ्यो लोकं मे
यजमानाय विन्दत ॥ १४ ॥

एष वै यजमानस्य लोक एताऽऽस्म्यत्र यजमानः

तथाऽऽहवनीयस्योद्दुमुख उपविश्य स आदित्येदेवैवत्पमादित्यं वैश्व-
देवं च सामाभिगापति क्रमेण स्वाराज्याप साम्राज्याप ॥११॥१२॥१३॥

दिविक्षिद्भ्य इत्येवमादि समानमन्यत् । विन्दतापहतेति बहुवचनमात्रं
विशेषः । याजमानं त्वेतत् । एताऽऽस्म्यत्र यजमान इत्यादि लिङ्गात् ।

एष ह वै यजमान एवैवित् । यथोक्तस्य सामादेर्विद्वान्यज्ञस्य मात्रां य-

यथा पृथिव्यन्तरिक्षयोस्ताप्युपायस्तथा द्युलोकस्ताप्युपायोऽप्युच्यते इत्याह । त-
थेति । स्वाराज्यमन्तरिक्षे स्वातन्त्र्यम् । आदित्यानामिव स्वातन्त्र्यमिह दिवक्षि-
वम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

क्रियेत् सामाद्यात्कन्यमाहो याजमानिकामिति वीक्षायामाह । याजमानं त्विति ।
आदिपदेन लोकं मे यजमानायेति निर्देशो रहते । सामादिविज्ञानफलं कथयति ।
एष इति । य एवं वेदेत्यस्य व्याख्या । यथोक्तस्येति । यथोक्तं सामादीत्येवत् ।

१ ज. ट. 'नि । अ । २ ट. 'लदेव' । ३ ग. घ. ङ. च. ट. ठ. 'वत् वै' । ४ ख. प्र. 'वं
मे । यो । ट. 'दे यो' । ५ क. 'नि त्विज्ञा' । ६ ग. ग. ट. 'रिज्ञा' । ७ क. ग. छ. ट. ग. 'वं विदि-
त्' । ८ ख. प्र. ग. 'थोक्तम्' ।

परस्तादाद्युषः स्वाहाऽपहत परिधमित्युक्तवो-
त्तिष्ठति ॥ १५ ॥

तस्मा आदित्याश्च विश्वे च देवास्तृतीयसवन-
संप्रयच्छन्त्येप ह वै यज्ञस्य मात्रां वेद य एवं
वेद य एवं वेद ॥ १६ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य
चतुर्विंशः खण्डः ॥ २४ ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
हरिः । ॐ । असौ वा आदित्यो देवमधु तस्य

ज्ञयापात्म्यं वेद यथोक्तम् । य एवं वेद य एवं वेदेति द्विरुक्तिरध्याय-
परिसमाप्त्यर्था ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्विंशः
खण्डः ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरि-
व्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ छान्दोग्यविवरणे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

ॐ असौ वा आदित्य इत्याद्यध्यायारम्भे संबन्धः । अतीता-
नन्तराध्यायान्त उक्तं यज्ञस्य मात्रां वेदेति यज्ञविषयाणि च सामहोम-
मन्त्रोत्थानानि विशिष्टफलभासये यज्ञाङ्गभूतान्युपदिष्टानि । सर्वयज्ञानां च
कार्यनिर्वृत्तिरूपः सविता महत्या त्रिधा दीप्यते । स एष सर्वप्राणि-

एवमित्युक्तप्रकारोक्तिः । तस्य यज्ञयापात्म्यविद्वस्तदनुष्ठानद्वारा तत्फलं संभवती-
त्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्विंशः खण्डः ॥ २४ ॥
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानप्रदायां
छान्दोग्योपनिष्ठाप्यटीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

कर्मज्ञानबद्धं विज्ञानं परिसमाप्य कर्मफलस्याऽऽदित्यस्य स्वतन्त्रोपास्तिविध्यर्थ-
मध्यायान्तरमारभमाणः संबन्धं प्रतिजानीते । असाविति । पूर्वोत्तरग्रन्थयोः सं-
बन्धं प्रतिज्ञातं प्रकटयितुं वृत्तं कर्तयति । अतीतेति । विशिष्टफलं प्राप्ते-
व्यादिलोकत्रयम् । समनन्तरसंदर्भस्य तात्पर्यं यत्कुं पातनिकां करोति । सर्वेति ।
तस्य 'प्रक्षितत्वं सूचयति । महत्स्येति । कथं पुनरादित्यस्य सर्वप्राणिकर्मफलभूतत्वमि-
त्याशङ्क्य सर्वैरुपजीव्यत्वोपलम्भादित्याह । स एष इति । पातनिकां कृत्वोत्तरग्र

द्यौरिव तिरश्चीनवः शोऽन्तरिक्षमपूपो मरीचयः पुत्राः ॥ १ ॥

कर्मफलभूतः मत्प्रेक्षं सर्वरूपजीव्यते । अतो यज्ञैव्यपदेशानन्तरं तत्कार्य-
भूतसविष्टविषयमुपासनं सर्वपुरुषार्थेभ्यः श्रेष्ठतमफलं विधास्यामीत्येवमा-
रभते श्रुतिरसौ वा आदित्यो देवमध्वित्पादि । देवानां मोदनान्मध्विव
मध्वसावादित्यः । वस्वादीनां च मोदनहेतुत्वं वक्ष्यति सर्वयज्ञफलरूप-
त्वादादित्यस्य । कथं मधुत्वमित्याह । तस्य मधुनो द्यौरिवे भ्रामरस्येव
मधुनस्तिरश्चीनश्चासौ वंशश्चेति तिरश्चीनवंशः । तिर्यग्गतेव हि द्यौरिव्य-
ते । अन्तरिक्षं च मध्वपूपो शुर्वंशे लघ्नः सल्लम्बत इवातो मध्वपूपसा-
मान्यादन्तरिक्षं मध्वपूपो मधुनः सवितुराश्रयत्वाच्च । मरीचयो रश्मयो-
रश्मिस्था आपो भौमाः सवित्राकृष्टाः । एता वा आपः स्वराजो यन्मरी-
चय इति हि विज्ञाप्यन्ते । ता अन्तरिक्षमध्वपूपरश्मिन्तर्गतत्वाद्भ्रम-
वीजभूताः पुत्रा इव हिता लक्ष्यन्त इति पुत्रा इव पुत्रा मध्वपूपनाड्य-
न्तर्गता हि भ्रमरपुत्राः ॥ १ ॥

न्ययुत्थापयति । अत इति । आदित्यस्य कर्मफलत्वादिति यावत् । तदुपदेशे हेत्व-
न्तरमाह । सर्वपुरुषार्थेभ्य इति । श्रेष्ठतमं फलं क्रमेण मुक्तिक्षणमस्यास्तीति तपो-
कम् । आदित्ये कर्मफलशब्दमवृत्तिनिमित्तमुक्तं व्यक्तीकर्तुमाह । वस्वादीनां चेति ।
चकारो विद्वत्संमहार्थः । वक्ष्यत्यादित्यस्येति संबन्धः । तस्य सर्वेषां यज्ञानां फलरू-
पत्वादिति हेतुः । वस्वादयश्च कर्मफलभोक्ताररत्फलमादित्यं दृष्ट्वा तृष्यन्तीति युक्त-
मित्यर्थः । आदित्यं मधुदृष्ट्योपासितेत्युक्तं तत्र प्रसिद्धमधुमास्यमादित्यस्य श्रुत्युक्त-
माकाङ्क्षापूर्वकं दर्शयति । कथमित्यादिना । द्विवि विरश्चीनवंशदृष्टौ निमित्तमाह ।
तिर्यग्गतेति । अन्तरिक्षनिवासिभिर्हपरि विसारितवनयनैरिति शेषः । अन्तरिक्षे मध्वपू-
पदृष्टि कथयति । अन्तरिक्षमिति । मधुन इत्युमयत्र संबन्धः । मरीचयः पुत्रा इति
वाक्यं व्याचष्टे । मरीचय इति । आपो भूमेराकृष्टा रश्मिस्थाः सन्तीत्यत्र प्रमाण-
माह । एता इति । स्वराजः स्वतो माममानस्य सवितुरिति यावत् । तासां पुत्रत्वं
प्रकटयति । ता इति । लोके हि भ्रमरबीजभूताः पुत्रा मध्वपूपान्निद्ररूपेण दृश्यन्ते ।
एताश्चाऽऽपोऽन्तरिक्षलक्षणमध्वपूपान्तर्गतरश्मिस्था भवन्ति । एतश्चैतास्त्वम्भ्रमरबी-
जदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः ॥ १ ॥

१ प. ष. द. 'राजः सौ' २ क. 'इत्य व्य' ३ क. द. 'तमं क' ४ क. घ. ट. ड. ण. 'व भ्र-
म' ५ ख. ञ. ण. 'यो मधुर्व' ६ घ. 'वामेल' ७ च. 'शे सल' ८ क. ग. घ. ङ. ट. ड. द.
'स्वराज' ९ ड. घ. ट. ड. द. 'ये । ता' १० घ. ञ. ण. 'रिदे' ११ ख. घ. ट. 'विज्ञाते'

तस्य ये प्राञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्राच्यो म-
धुनाञ्चः । ऋच एव मधुकृत ऋग्वेद एव पुष्पं
ता अमृता आपस्ता वा एता ऋचः ॥ २ ॥

तस्य संवितुर्मध्वाश्रयस्य मधुनो पे प्राञ्चः प्राच्यां दिशि गता र-
श्मयस्ता एवास्य प्राच्यः प्रागञ्जनान्मधुनो नाट्यो मधुनाञ्च इव मध्वा-
धारच्छिद्राणीत्यर्थः । तत्र ऋच एव मधुकृतो लोहितरूपं सवित्राश्रयं म-
धु कुर्वन्तीति मधुकृतो भ्रमरा इव यतो रसानादाय मधु कुर्वन्ति । त-
त्पुष्पमिव पुष्पमृग्वेद एव । तत्र ऋग्वेदाङ्गणसमुदायस्यर्ग्वेदाख्यत्वाच्छ-
ब्दमात्राच्च भोग्यरूपपरसनिस्त्रावासंभवाद्ऋग्वेदशब्देनात्र ऋग्वेदविहितं
कर्म । ततो हि कर्मफलभूतमधुरसनिस्त्रावसंभवात् । मधुकरैरिव पुष्प-
स्थानीपाद्ऋग्वेदविहितान्कर्मण अप आदाय ऋग्भिर्मधु निर्वर्त्यते । का-
स्ता आप इत्याह । ताः कर्मणि प्रयुक्ताः सोमाज्यपयोरूपा अग्नौ प्रक्षि-
प्तास्तत्पार्काभिनिर्वृत्ता अमृता अमृतार्थत्वादत्यन्तरसवत्य आपो भव-
न्ति । तद्रसानादाय ता वा एता ऋचः पुष्पेभ्यो रसमाददाना इव भ्र-
मरा ऋचः ॥ २ ॥

माचीर्दिग्गवेष्वादित्यरश्मिषु माचीनमधुनाडीदृष्टिर्विधेयेत्याह । तस्येति । मध्वाश्र-
यस्य लोहितादिरूपं मधु वक्ष्यमाणं तदाधारस्येत्यर्थः । ऋक्षु मन्त्ररूपासु भ्रमरदृष्टिमा-
रोपयति । तत्रेति । प्रकृतं मधु सप्तम्यर्थः । तासां मधुकृत्त्वं साधयति । लोहितेति ।
ऋग्वेदविहिते कर्मणि पुष्पदृष्टिं संपादयति । यत् इति । ऋचो मधुकृत इति मन्त्रा-
णां प्रयुक्तत्वाद्ऋग्वेदः पुष्पमिन्ऋग्वेदशब्देन ज्ञानमुदायस्यस्य वाङ्मन्यत्वात्केचिद्ऋग्वे-
दविहिते कर्मणि तच्छब्देन लक्षिते पुष्पदृष्ट्याऽध्यासेऽपि कुतस्ततो मधुनिष्पत्तिरि-
त्याशङ्क्याऽऽह । ततो हीति । वद्वेनोपपादयति । मधुकरैरिति । लोके घवदपः
पुष्पाभयाः समादाय मधुकरैर्मधु निर्वर्त्यते तथेहापि मधुकरस्थानीयैर्ऋग्मन्त्रैस्तद्देद्वि-
हितात्पुष्पस्थानीयात्कर्मणः सकाशादपो गृहीत्वा मधु निष्पाद्यते । तस्मात्कर्मणः स्व-
फलभूतमधुनिष्पत्तेरुपपत्तेस्तस्मिन्पुष्पदृष्टिरित्यर्थः । वा अमृता आप इति वाक्यं प्र-
श्रुपूर्वकं व्याचष्टे । कास्ता इत्यादिना । कर्मणि प्रयुक्तत्वमभिनयति । अग्राविति ।
अग्निपार्काभिनिर्वृत्तत्वमपूर्वात्मत्वं परंपरया मुक्त्यर्थत्वममृतार्थत्वम् । यद्वा रोहितरूपा-
मृतनिर्वर्तकत्वं तदर्थवैश्वम् । उत्कृष्टफलवत्त्वमत्यन्तरसवत्वम् । वा वा एता इत्यादि
व्याचष्टे । तद्रसानिति । यथा हि पुष्पेभ्यो भ्रमरा रसानाददानास्तान्यभितपन्ति
तथैते मन्त्रास्त्वस्मिन्कर्मणि स्थितान्मथान् रसानादाय मधु निर्वर्तयन्तो यथोक्तं कर्माभि-
मर्तं समालोचयन्ति स्मेत्यर्थः ॥ २ ॥

एतमृग्वेदमभ्यतपःस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज
इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यः रसोऽजायत ॥ ३ ॥
तद्वक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्वदेतदा-
दित्यस्य रोहितः रूपम् ॥ ४ ॥ इति तृतीया-
ध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

एतमृग्वेदमृग्वेदविहितं कर्म पुष्पस्थानीयमभ्यतपन्नभितार्पं कृतवत्प
इवेता ऋचः कर्मणि प्रयुक्ताः । ऋग्भिर्हि मन्त्रैः शशाद्यङ्गभावमुपगतैः
क्रियमाणं कर्म मधुनिर्वृतकं रसं मुञ्चतीत्युपपद्यते पुष्पाणीव भ्रमरैरौ-
चूष्यमाणानि । तदेतदाह । तस्यर्ग्वेदस्याभितप्तस्य । कोऽसौ रसो य
ऋङ्मधुकराभितार्पिनिःसृत इत्युच्यते । यशो विश्रुतत्वं तेजो देहगता
वीक्षिरिन्द्रियं सामर्थ्योपेतैरिन्द्रियैरवैकल्यं वीर्यं सामर्थ्यं बलमित्यर्थः ।
यन्नाद्यमन्नं च तदाद्यं च येनोपैपुज्यमानेनाहन्यहनि देवानां स्थितिः
स्यात्तदन्नाद्यमेव रसोऽजायत यागादिलक्षणत्कर्मणः ॥ ३ ॥

यशश्चाद्यन्नाद्यपर्यन्तं तद्वक्षरद्विशेषेणाक्षरद्वयम् । गत्वा च तदा-
दित्यमभितः पार्श्वतः पूर्वभागे सांबितुरश्रपदाश्रितवदित्यर्थः । अमुष्मि-
न्नादित्ये संचितं कर्मफलरूपं मधु भोक्ष्यामह इत्येवं हि यशश्चादिलक्ष-
णफलप्राप्तये कर्मणि क्रियन्ते मनुष्यैः केदारनिष्पादनमिव कर्पकैः ।
तत्प्रत्यक्षं प्रदर्शयते श्रद्धाहेतौस्तद्वा एतत् । कितद्यदेतदादित्यस्योद्य-
तो दृश्यते रोहितं रूपम् ॥४॥ इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः खण्डः॥१॥

कथं पुनर्मन्त्राणां भ्रमरस्थानीयानां पुष्पस्थानीयमृग्वेदविहितं कर्मभिर्विभवतां फलव-
त्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह । एता ऋच इति । वाया कर्मणि प्रयुक्तत्वेऽपि क्रियायात्वं उ-
दाह । ऋग्भिरिति । अभितप्तस्य रसोऽजायतेति संबन्धः । तं यश्रपूर्वकं विशदय-
ति । कोऽसाविति ॥ ३ ॥

तच्छब्दार्थमाह । यशश्चादीति । अपानुष्ठितकर्मजनितं फलं कथमादित्यमाश्रय-
तीत्याशङ्क्याऽऽह । अमुष्मिश्रिति । दृष्टान्ते भोक्ष्यामहे व्रीह्यादिजनितं फलमित्य-
भिप्रायेण व्रीह्यादिप्राप्त्यर्थमिति शेषः । कितत्कर्मफलं यदादित्यमाश्रित्य तिष्ठतीत्या-
शङ्क्याऽऽह । तत्प्रत्यक्षमिति । कर्मफले प्रत्यक्षे उत्सायने कर्मणि कर्मिणां श्रद्धा-
सिद्धयर्थमिति यावत् । तदेव फलं यश्रपूर्वकं विशदयति । किमित्यादिना ॥ ४ ॥
इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

१ य. ग. ट. ठ. प च कुं । २ ह. ठ. ड. ण. 'सहस्रं' । ३ घ. 'परिवृत्त इ' । ४ स. म.
'पुष्पज्ये' । ५ स. घ. ड. ण. ट. पूर्व भा' । ६ स. घ. ङ. ट. ण. 'पु य म' । ७ ग. ड. च. ण.
ड. ट. 'येन हि' । ८ य. ग. ट. ट. ड. ट. 'हिनोः' । 'हि' । ९ स. म. 'दित्य' । १० उ. छ. प.
ण. 'तप्तानां य' ।

अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता एवास्य दक्षि-
णा मधुनाड्यो यजूंष्येव मधुकृतो यजुर्वेद
एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥

तानि वा एतानि यजूंष्येतं यजुर्वेदमभ्यतप-
स्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्य-
रसोऽजायत ॥ २ ॥

तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेत-
दादित्यस्य शुक्लं रूपम् ॥ ३ ॥ इति तृती-
याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मयस्ता एवास्य प्रतीच्यो
मधुनाड्यः सामान्येव मधुकृतः सामवेद एव
पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥

अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मय इत्यादि समानम् । यजूंष्येव मधुकृतो
यजुर्वेदविहिते कर्मणि प्रयुक्तानि । पूर्ववन्मधुकृत इव । यजुर्वेदविहितं
कर्मपुष्पस्थानीयं पुष्पमित्युच्यते । ता एव सोमाद्या अमृता आपः ॥१॥

तानि वा एतानि यजूंष्येतं यजुर्वेदमभ्यतपन्नित्येवमादि सर्वं समानं
मध्वेतदादित्यस्य दृश्यते शुक्लं रूपम् ॥ २ ॥ ३ ॥ इति तृतीयाध्याय-
स्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मय इत्यादि समानम् । तथा साम्नां मधु ।

मध्वन्तरं दर्शयति । अथेति । वक्तव्यविशेषं कथयति । यजूंषीति । कथं तेषां
मधुकृतं तदाह । पूर्ववेदिति । ऋद्धमन्नामां ऋग्वेदविहिते कर्मणि प्रयुक्तानां यथा
पूर्वं मधुकरत्वमुक्तं तथा यजुषामपीत्यर्थः । यजुर्वेदविहिते कर्मणि पुष्पवृष्टिमाचष्टे ।
यजुर्वेदेति । ता अमृता आप इत्यास्य पूर्ववद्भ्याख्यानमित्याह । ता एवेति ॥१॥.

यजुषामादित्यसंबन्धि मधु प्रत्यक्षं दर्शयति । एतदिति ॥ २ ॥ ३ ॥ इति तृती-
याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

तृतीयं मधु कथयति । अथेति । ऋचां यजुषां च मधु यथा कथितं तथेति वाक्-

तानि वा एतानि सामान्येत २ सामवेदमभ्य-
तप २ स्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्य-
मन्नाद्य २ रसोऽजायत ॥ २ ॥

तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेत-
दादित्यस्य कृष्ण २ रूपम् ॥ ३ ॥ इति तृती-
याध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ येऽस्योदञ्चो रश्मयस्ता एवास्योदीच्यो
धुनाब्जोऽथर्वाङ्गिरस एव मधुकृत इतिहासपु-
राणं पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥

एतदादित्यस्य कृष्णं रूपम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य
तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ येऽस्योदञ्चो रश्मय इत्यादि समानम् । अथर्वाङ्गिरसोऽथर्वणाऽ-
ङ्गिरसा च दृष्टा मन्ना अथर्वाङ्गिरसः कर्मणि मधुक्ता मधुकृतः । इतिहा-
सपुराणं पुष्पम् । तयोश्चेतिहासपुराणयोरश्वमेधे पारिप्लवास्तु रात्रिषु क-
र्माङ्गित्वेन विनियोगः सिद्धः । मध्वेतदादित्यस्य परं कृष्णं रूपमतिश-
येन कृष्णमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः
खण्डः ॥ ४ ॥

त । तस्य शास्त्रप्रमत्यशक्तत्वे दर्शयति । एतदिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ इति तृतीया-
ध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

चतुर्थै मधु निदर्शयति । अथेति । किं तत्कर्मत्याशङ्क्याऽऽह । इतिहासेति । तर्ह्यो-
थर्वणानामाङ्गिरसानां च मसिद्धे ब्राह्मणे तद्विहितं कर्म पुष्पं पुष्परथानीयमित्यर्थः । यदा
मसिद्धयोः इतिहासपुराणयोरुपादानं धदाऽपि न दूषणमित्याह । तयोश्चेति । अश्वमे-
धकर्मणि जामिवापरिहारार्थं पारिप्लवो नानाविधोपाख्यानसमुदायो यत्र तत्पारिप्लवमा-
द्यभीवेति विभिवस्मात्प्रमुञ्चते । हासु रात्रिषु तस्यैव कर्मणोऽङ्गित्वेन मधुर्वैश्रवो रा-
जेत्येवं प्रकारयोः इतिहासपुराणयोर्विनियोगस्य पूर्ववत्त्वे पारिप्लवार्थोपकरणेनैव सिद्धत्वा-
त्तेषां संवन्नि कर्म पुष्पमित्यर्थः । अस्यापि मधुनः शास्त्रप्रमत्यशक्तत्वात् । मध्वेतदि-
ति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

१ क. ख. घ. ङ. ट. 'यस्यै' । २ क. ग. ङ. च. ट. द. ट. परं कृ' । ३ स. छ. 'स्तस्य
च' । ४ क. ग. ट. 'मेधे क' । ५ क. ट. 'शक्त' ।

ते वा एतेऽथर्वाङ्गिरस एतदितिहासपुराणमभ्य-
तप २ स्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वी-
र्यमन्नाद्य २ रसोऽजायत ॥ २ ॥

तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदा-
दित्यस्य परं कृष्णरूपम् ॥ ३ ॥ इति तृती-
याध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ येऽस्योर्ध्वा रश्मयस्ता एवास्योर्ध्वा मधु-
नाब्जो गुह्या एवाऽऽदेशा मधुकृतो ब्रह्मैव पुष्पं
ता अमृता आपः ॥ १ ॥

ते वा एते गुह्या आदेशा एतद्वह्नाभ्यतप २ स्त-
स्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्य २ र-
सोऽजायत ॥ २ ॥

तद्व्यक्षरत्तदादित्यमभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदा-
दित्यस्य मध्ये क्षोभत इव ॥ ३ ॥

अथ येऽस्योर्ध्वौ रश्मय इत्यादि पूर्ववत् । गुह्या गोप्या रहस्या ए-
वाऽऽदेशा लोकद्वारीपादिविधय उपासनानि च कर्माङ्गविषयाणि म-
धुकृतो ब्रह्मैव । शब्दाधिकारात्प्रणवाख्यं पुष्पं समानमन्यत् । मध्ये-
त्तदादित्यस्य मध्ये क्षोभत इव समाहितदृष्टेर्दृश्यते संचलतीव ॥१॥२॥३॥

पञ्चमं मधु दर्शयति । अथेति । लोकद्वारीयादिविधयो लोकद्वारमपावृणु पश्येम
त्वा वयमित्यादयः । ब्रह्मशब्दार्थमाह । शब्दाधिकारादिति । ऋगादिशब्दानां प्र-
कृतत्वादित्यर्थः । अस्यापि मधुनः शास्त्रवशात्प्रत्यक्षतामाह । मध्येतदिति । समा-
हितदृष्टेः शास्त्रार्थे समाहितचित्तस्येत्यर्थः । पञ्च मधूनि व्याख्याय तेषां सर्वेषां ध्ये-
यत्वसिद्धयर्थं त्वुर्वि प्रकुरुते ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

ते वा एते रसानां रसा वेदा हि रसास्तेषामे-
ते रसास्तानि वा एतान्यमृतानाममृतानि वेदा
ह्यमृतास्तेषामेतान्यमृतानि ॥४॥ इति तृतीया-
ध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्त्यग्निना मु-
खेन न वै देवा अश्रन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं
दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

ते वा एते यथोक्त्य रोहितादिरूपविशेषा रसानां रसाः । केषां रसा-
नामित्याह । वेदा हि यस्माद्धोकनिष्पन्दत्वात्सारा इति रसास्तेषां र-
सानां कर्मभावमापन्नानामप्येते रोहितादिविशेषा रसा अत्यन्तसारभूता
इत्यर्थः । तथाऽमृतानाममृतानि वेदा ह्यमृता नित्यत्वात्तेषामेतानि रो-
हितादीनि रूपाण्यमृतानि । रसानां रसा इत्यादिकर्मस्तुतिरेषा । यस्यै-
वंविशिष्टान्यमृतानि फलमिति ॥४॥ इति तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥५॥

तत्तत्र प्रथमममृतं रोहितरूपलक्षणं तद्वसवः प्रातः सवनेशाना उ-
पजीवन्त्यग्निना मुखेनाग्निना प्रधानभूतेनाग्निप्रधानाः सन्त उपजीवन्ती-
त्यर्थः । अन्नाद्यं रसोऽजायतेतिवचनात्कवलम्राडमश्रन्तीति प्राप्तं तत्प्रति-
षिध्यते । न वै देवा अश्रन्ति न पिबन्तीति । कथं तर्ह्युपजीवन्तीत्युच्य-
ते एतदेव हि यथोक्तममृतं रोहितं रूपं दृष्ट्वापलभ्य सर्वकरणैरनुभूय तृ-
प्यन्ति । दृशेः सर्वकरणद्वारोपलब्ध्यर्थत्वात् । ननु रोहितं रूपं दृष्ट्वेत्यु-

ते वा एते इति । तस्मात्तेषामिति यन्नन्ध । कर्मणि विनियुक्तत्वेन तदङ्गत्वात्-
ज्ञावापत्तिः । वेदानां कार्यत्वेऽपि प्रयत्नपूर्वकत्वाभावात्त्रित्यत्वम् । या मधुनि स्तुतिः सा
कर्मस्तुतिरित्याह । रसानामिति । कर्मस्तुतिमभिनयति । यस्यैवमिति । रसाना रसा
अमृतानाममृतानीत्येवं विशिष्टान्यमृतानि यस्य फल कर्मणस्तस्य महाभाग्यं किं वक्त-
व्यमिति स्तूपते कर्मत्यर्थः ॥ ४ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

अमृतानि ध्येयान्युक्त्वा तदुपजीविनो देवतागणाननुचिन्तनीयानुपदिशति । त-
त्तत्रेति । कवलम्राडं कवलं पृष्टीत्वा यथा लोकोऽश्रति तद्वदित्येवम् । नन्यशानसा-
नाभारे न युक्तमुपजीवनवचनमित्याशङ्क्य परिहरति । कथमित्यादिना । अक्षुषेति
वक्तव्ये कथं सर्वकरणैरित्याधिकमुच्यते तन्नाऽऽह । दृशेरिति । अक्षुषेव रूपग्रहणमिति
नियममाश्रित्य शङ्कते । नन्विति । कर्मफलभूतस्य रसस्य लोहितामृतात्मकस्य नास्ति

१ ग. म. 'ते तयोः' २ ख. य. 'विपदात्ता' ३ ग. द. इ. य. 'प्रत्यम्' ४ य. 'तत्स-
यम्' ५ ख. इ. 'हितम्' ।

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥
 स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाऽ-
 भिनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव
 रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥

क्तं कथमन्येन्द्रियविषयत्वं रूपस्येति । न । यशश्चादीनां श्रोत्रादिगम्य-
 त्वात् । श्रोत्रग्राह्यं यशः । तेजो रूपं चाक्षुषम् । इन्द्रियं विषयग्रहण-
 कार्यानुमेयं करणसामर्थ्यम् । वीर्यं बलं देहगत उत्साहः प्राणवत्ता ।
 अन्नाद्यं प्रत्यहमुपजीव्यमानं शरीरस्थितिकरं यद्भवति । रसो ह्येतमा-
 त्मकः सर्वः । यं दृष्ट्वा तृप्यन्ति सर्वे । देवा दृष्ट्वा तृप्यन्तीत्येतत्सर्वं स्व-
 करणैरनुभूय तृप्यन्तीत्यर्थः । आदित्यसंश्रयाः सन्तो वैगन्ध्यादिदेहकं-
 रणदोषरहितश्च ॥ १ ॥

किं ते निरुद्यमा भमृतमुपजीवन्ति । न । कथं तद्धेतदेव रूपमभिलक्ष्या-
 धुना भोगावसरो नास्माकमिति बुद्ध्वाऽभिसंविशन्त्युदासते । यदा वै
 तस्यामृतस्य भोगावसरो भवेत्तदैतस्मादमृतादमृतभोगनिमित्तमित्यर्थः ।
 एतस्माद्रूपादुद्यन्त्युत्साहवन्तो भवन्तीत्यर्थः । न ह्यनुत्साहवतामननुति-
 ष्टतामलसानां भोगमाप्तिर्लोके दृष्टा ॥ २ ॥

स यः कश्चिदेतदेवं यथोदितमृज्जुकरतापरसंसंभरणमृग्वेदविहितकर्मपु-
 ष्पात्तस्य चाऽऽदित्यसंश्रयणं रोहितरूपत्वं चामृतस्य प्राचीदिग्गतरश्मि-
 नाढीसंस्पृतां वसुदेवभोग्यतां तद्विदश्च वसुभिः सहैकतां गत्वाऽभिना
 मुखेनोपजीवनं दर्शनमोज्ञेण तृप्तिं स्वभोगावसर उच्यमानं तत्कालापाये च
 संवेशनं वेद सोऽपि वसुवत्सर्वं तथैवानुभवति ॥ ३ ॥

चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वमिति परिहरति । नेत्यादिना । किमेवावता रसस्याऽऽयातं तदाह ।
 रसो हीति । इति तस्यापि श्रोत्रादिग्राह्यतेति शेषः । एतदेवेत्यादिवान्यमुपसंहरति ।
 देवा इति । किं तेषां स्ववज्राणां वृष्टिर्नेत्याह । आदित्येति । वैगन्ध्यं दीर्गन्ध्यम् ।
 आदिपदेन संभावित्वाः सर्वेऽपि देहकरणदोषा गृह्यन्ते ॥ १ ॥

एतस्माद्रूपादिति । व्याख्यातवस्यानुवादमात्रम् । उत्साहवतां देवानां यपोक्तामृ-
 तोपजीवित्वमित्यत्र लोकमभिद्धिमनुकूलयति । न हीति ॥ २ ॥

पाठक्रमेणोक्तं ध्येयस्वरूपमनूय साधिकारं ध्यानविधिं दर्शयति । स य इति ।
 वसुदेवभोग्यतां वसुभिर्देवैरुपजीव्यत्वमिति यावत् । एवमित्यस्माकं मधु निदर्शयति ।
 एवं शब्दार्थं विशदयति । यथोदितमिति । तथैव श्रुत्युक्तक्रमेणैवेत्यर्थः ॥ ३ ॥

१ ख. द. ज. अ. ठ. 'दुदेति' । २ च. सर्वे य । ३ ख. द. च. अ. द. द. 'न्ति दे' । ४ ख.
 घ. द. च. अ. ठ. द. न. 'प्यन्त्येति' । ५ ख. अ. न. 'भूयामित्' । ६ ख. द. ठ. 'दा वै' । अ. 'दा
 च त' । ७ ग. प. द. ठ. 'यत्तम्' । द. द. 'श्रोत्रभोग्य' । ८ ख. अ. न. 'सह' । ९ ख. अ. 'मात्रतृ' ।
 १० घ. ठ. 'ति तृभु' । च. 'ति वसुभु' ।

स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता
वसूनामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अथ यद्द्वितीयममृतं तद्बुद्ध्या उपजीवन्तीन्द्रेण
मुखेन न वै देवा जश्नन्ति न पिवन्त्येतदेवामृ-
तं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥

स य एतदेवममृतं वेद रुद्राणामवैको भूत्वेन्द्रेणै-
व मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रू-
पमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥

स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता

कियन्तं कालं विद्वांस्तदमृतमुपजीवतीत्युच्यते स विद्वान्यावदादि-
त्यः पुरस्तात्पाच्यां दिदृशुदेता पश्चात्पतीच्यामस्तमेता तावद्बसूनां भो-
गकालस्तावन्तमेव कालं वसूनामाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता परितो ग-
न्ता भवतीत्यर्थः । न यथा चन्द्रमण्डलस्थः केवलरथो परतन्नो देवाना-
मन्नभूतः । किं तेषामाधिपत्यं स्वराज्ञावं चाधिगच्छति ॥ ४ ॥ इति
तृतीयाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अथ यद्द्वितीयममृतं तद्बुद्ध्या उपजीवन्तीत्यादि समानम् । स यावदा-
दित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावत्ततो द्विगुणं कालं दक्षिण-

भोगकालपरिमाणं मश्रुपूर्वकं निर्धारयति । कियन्तमिति । आधिपत्यं स्वाराज्य-
मितिविशेषणयोस्तात्पर्यमाह । न अप्येति ॥४॥ इति तृतीयाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥६॥

मयमममृतमधिकृत्य चिन्तनीयमुक्त्वा द्वितीयममृतमाश्रित्य तद्वर्शयति । अप्येति ।
विद्याकल वक्ष्यति । स यावदिति । यावद्बसूनां भोगकालस्ततो द्विगुणो रुद्राणां भो-
गकालः । यथा मयमामृतध्यायिनां वसुभिस्तुल्यो भोगकालस्तथा द्वितीयामृतध्यायिना-

द्विस्तावदक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता रुद्राणा-
मेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अथ यत्तृतीयममृतं तदादित्या उपजीवन्ति व-
रुणेन मुखेन न वै देवा अश्रन्ति न पिवन्त्ये-
तदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥

स य एतदेवममृतं वेदाऽऽदित्यानामेवैको भूत्वा
वरुणेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एत-
देव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥

त उदेतोत्तरतोऽस्तमेता रुद्राणां तावद्भोगकालः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

तथा पश्चादुत्तरत ऊर्ध्वमुदेता विपर्ययेणास्तमेता । पूर्वस्मात्पूर्वरमादि-

मपि रुद्रैस्तुल्यो भोगकाल इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य
सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

उत्तरामृतध्यायिनां फलानि निर्दिशति । तथेति । विपर्ययेण पुरस्तादक्षिणतोऽध-
स्ताच्चेत्यर्थः । यथा पुरस्ताद्देता पश्चाच्चास्तमेता ततो दक्षिणतो द्विगुणेन कालेनोदेता
उत्तरतश्चास्तमेतेत्युक्तम् । तथा ततो द्विगुणेन कालेन पश्चाद्देता पुरस्ताच्चास्तमेता
तावानादित्यानां भोगकालः । तृतीयामृतध्यायिनामपि तावानेव भोगकालः । ततो द्वि-
गुणेन कालेन यावद्वादित्य उत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता तावान्मरुतां भोगकालः ।
चतुर्थामृतध्यायिनामपि तावानेव भोगकालः । ततो द्विगुणेन कालेनोर्ध्वमुदेताऽगस्ता-
दस्तमेता तावान्साध्यानां भोगकालः । पश्चामामृतचिन्तकानामपि तावानेवेत्यर्थः । य-
त्पूर्वपूर्वादित्यास्तमयकालापेक्षया द्विगुणेन कालेनोत्तरोत्तरोदयास्तमयावित्युक्तं तरपुराण-
विरुद्धमिति शङ्कते । पूर्वस्मात्पूर्वस्मादिति । कथं श्रुत्युक्तस्यार्थस्य पुराणविरुद्धतेत्या-

स यावदादित्यो दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता

गुणोत्तरोत्तरेण कालेनेत्यपौराणं दर्शनम् । सवितुश्चतुर्दिशमिन्द्रयमवरुणसोमपुरीषुदयास्तमयकालस्य तुल्यत्वं हि पौराणिकैरुक्तम् । मानसोत्तरस्य मूर्धनि मेरोः प्रदक्षिणावृत्तेस्तुल्यत्वादिति । अत्रोक्तः परिहार

शङ्क्याऽऽह । सवितुरिति । उक्तमेव संक्षिपति । मानसोत्तरस्येति । महागिरे-
मेरोः प्राकारवत्परितः स्थितस्य मूर्धनि संलग्नरथचक्राक्षस्य सवितुर्मेरोः प्रदक्षिणावृत्ते-
स्तुल्यत्वात्कालाधिक्ये कारणाभावाच्च चतसृष्वपि पुरीषुदयास्तमयकालस्य तुल्यत्व-
म् । उक्तं हि विष्णुपुराणे । शक्रादीनां पुरे तिष्ठन्स्पृशत्येष पुरत्रयम् । विकर्णौ द्वौ
विकर्णस्पर्शान्कोणान्द्वे पुरे तथेति । लैङ्गे चोक्तम् । मानसोपरि माहेन्द्री प्राच्यां मेरोः
स्थिता पुरी । इक्षिणे भानुपुत्रस्य वरुणस्य तु वारुणे । सौम्ये सोमस्य विपुला तामु
दिन्देवताः स्थिताः । अमरावती संयैमनी सुखा चैव विभा क्रमात् । लोकपालोपरि-
ष्ठात्तु सर्वतो दक्षिणायने । काष्ठांगवस्य सूर्यस्य गतिर्या तां निबोधत । दक्षिणां प्र-
क्रमेद्रानुः शिमेपुरिव धावति । पुरान्तगो यदा भानुः शक्रस्य भवति प्रभुः । सर्वैः सां-
चमनैः सीरो हृदयो दृश्यते द्विजाः । स एवं मुखवत्यां तु निशान्वेत्तत्प्रदृश्यते ।
अस्त्वमेति यदा सूर्यो विभाया विश्वद्विभुः । मया प्रोक्तोऽमरावत्यां ययाऽसौ वारि-
वस्करः । तथा संयैमिनीं प्राप्य सुखां चैव विभां स्वयः । यदाऽपराहस्ताग्नेय्यां पूर्वा-
हो नैर्ऋते द्विजाः । तदा त्वपररात्रश्च वायुभामे सुदारुणैः । ऐशान्यां पूर्वरात्रस्तु ग-
विरेपाऽस्य सर्वे इति । तथा चोपरिष्ठादमरावत्यास्तिस्रन्मध्याह्नं तत्रेशकोणस्थानां तृ-
तीययाममाग्नेयकोणस्थानामाद्ययामं भयमिन्यामुदयं च करोति सविता । एवं यदा याम्ये
मध्याह्ने विष्टति तदैन्द्रेऽस्तमयः । आग्नेये तृतीययामः । निर्ऋतिकोणे प्रथमो यामः । वारुण
उदयः । यदा च वारुणे मध्याह्नस्तदा याम्येऽस्तमयः । निर्ऋतिकोणे तृतीयो यामः । वाय-
व्ये प्रथमयामः सौम्य उदयः । यदा च सौम्ये मध्याह्नस्तदा वारुणेऽस्तमयः । वायव्ये
तृतीययामः । ईशानकोणे प्रथमो यामः । ऐन्द्र उदयः । तथाऽऽग्नेये कोणे वर्तमान-
स्वर्गस्थानां मध्यंदिनं यमेन्द्रपुंगोराद्यतृतीययामो निर्ऋतीशानकोणयोर्हृदयास्तमयौ च
करोति । एवं सर्वाम् दिक्षु विदिक्षु चैति पौराणिके दर्शने तद्विद्वद्विद्वं श्रुत्योक्तमित्यर्थः ।

यद्यपि श्रुतिविरोधे स्मृतिरप्रमाणं तथाऽपि यथाकर्षेधिद्विरोधपरिहारं द्रविडाचार्योक्त-
मुपपादयति । अत्रेति । यदाऽमरावतीशून्या स्यात्तदा हि तां प्रति पुरस्ताद्भुदेवीतिप्रयोग-

१ ल. प्र. 'रा च वा' । २ ग. ज. 'यमनी । ३ ग. ट. 'शान्तरा प्र' । ४ क. 'न्तयाः प्र' ।
५ ल. छ. छ. ग. 'यमनी । ६ ल. ग. छ. घ. ट. ग. 'ज. । ईगा' । ७ ट. 'यमानो । ८ क. छ.
ग. छ. ट. घ. 'मी मेकं' ।

द्विस्तावत्पश्चाद्देता पुरस्तादस्तमेताऽऽदित्या-

आचार्यैः । अमरावत्यादीनां पुरीणां द्विगुणोत्तरोत्तरेण कालेनोद्गासः
 स्यात् । उदयश्च नाम सवितुस्तत्रिवासिनां प्राणिनां चक्षुर्गोचरापत्ति-
 स्तदत्ययश्चास्तमनं न परमार्थत उदयास्तमने स्तः । तत्रिवासिनां च
 प्राणिनामभावे तान्प्रति तेनैव मार्गोण गच्छन्नपि नैवोद्देता नास्तमेतेति
 चक्षुर्गोचरापत्तेस्तदत्ययस्य चाभावात् । तथाऽमरावत्याः सकाशाद्विगुणं
 कालं संयेमनी पुरी वसत्पतस्तत्रिवासिनः प्राणिनः प्रति दत्तिगत
 इवोद्देत्युत्तरतोऽस्तमेतीत्युच्यतेऽस्मद्भुद्धिं चापेक्ष्य तथोत्तरास्वपि पुरीषु

शून्यत्वाद्दसूनां भोगान्तः । एवमुत्तरायां पुरीयां विनाशे द्विगुणकालेन रुद्रादीनां भो-
 गच्युतिः । अत इमां वचनव्याक्तिमाश्रित्य तमेव परिहारमाह । अमरावत्यादीनामि-
 ति । तमाऽपि कथं विरोधसमाविस्तत्राऽऽह । उदयश्चेति । रथैव इदयते मास्वान्त
 वेधामुदयः स्मृतः । विरोधात् च यत्रेति तद्देवास्तमने स्वेः । वेवास्तमनमकंस्य नोदयः
 सर्वदा सतः । उदयास्तमने नाम दर्शनादज्ञेने स्वेरिति । अमरावत्यादिपुरीषु पूर्वपू-
 र्वावेक्षयोत्तरोत्तरमोद्गासकालद्वैगुण्यमस्तु । स्तां च दर्शनादर्शने सवितुरुदयास्तमया । ग
 या एव न कदाचनास्तमेति नोदेवीति श्रुवेस्तुचो नोदयास्तमया । स्वस्तयाच पुरीषु
 तुल्यत्वेन गच्छतः सवितुरुदयास्तमकालवैषम्यमयुक्तमिन्द्राद्वाऽऽह । तत्रिवा-
 सिनां चेति । भोगकालद्वैगुण्ये न सवितुर्वेराधिरव्यापेक्षयां श्रुत्याच्यते येन पू-
 णाविरोधः कित्त्वमरावत्यादीनां पुरीणां देवोर्देवानां पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरमूर्तिं द्वि-
 गुणेन कालेनोद्गासावद्वेषयोत्तरोत्तरस्थानेषु भोगकालं द्वैगुण्यं श्रुत्याकमिति भावः ।

अथोद्गासकालापेक्षयात्रोगच्युतिकालाधिक्यं न भोगकालाधिक्यमत्र आह । तथेति ।
 यथोद्गासकालद्वैगुण्यमुक्तं वददिति यावत् । अमरावत्यां विवापिमागिवर्गापेक्षया ग्रंथेभि-
 नीनिवासिनः प्राणिनः प्रति द्विगुणेन कालेन सवितुरुदयास्तमयाविति युक्तं च गृह्य-
 म् । दर्शनादर्शनयोर्द्विगुणकालमावित्याव । न च तत्रिवासिदृष्टन्वपेक्षया दक्षिणांश-
 रयोरुदयास्तमया । वस्तुतया पूर्वपश्चिमयोरेव वद्वानाव । अस्मद्भुद्धिमपेक्ष्य मृ-
 तिगत उदेत्युत्तरवश्चान्तमेतीत्युच्यते । इवशाब्दस्त्वयोरत्रिवापिजननापेक्षया दक्षिणो-
 त्तरस्थयोरसत्त्वं घोषयतीत्यर्थः । यथाऽमरावत्यपेक्षया ग्रंथेभिन्न्यामुद्गासकालावि-
 द्यमुक्तं तथा तद्वेषेण वारुण्यां तदपेक्षया च विमायां तन्कालाधिरम्यगवनेवपिन्या-
 ह । तथेति । संपत्तिर्नां चान्तर्माव्य महवचनम् । इतश्चास्मद्भुद्धिमपेक्ष्य दक्षिणाम-

१ अ. द. च. अ. 'इति ना' । २ अ. द. य. अ. 'देव' । ३ अ. द. 'मि' । ४ अ. 'शा' ।
 ५ अ. द. 'क' । ६ अ. द. 'क' । ७ अ. द. 'क' । ८ अ. द. 'क' । ९ अ. द. 'क' । १० अ. द. 'क' ।
 ११ अ. द. 'क' । १२ अ. द. 'क' । १३ अ. द. 'क' । १४ अ. द. 'क' । १५ अ. द. 'क' । १६ अ. द. 'क' ।
 १७ अ. द. 'क' । १८ अ. द. 'क' । १९ अ. द. 'क' । २० अ. द. 'क' । २१ अ. द. 'क' । २२ अ. द. 'क' ।
 २३ अ. द. 'क' । २४ अ. द. 'क' । २५ अ. द. 'क' । २६ अ. द. 'क' । २७ अ. द. 'क' । २८ अ. द. 'क' ।
 २९ अ. द. 'क' । ३० अ. द. 'क' । ३१ अ. द. 'क' । ३२ अ. द. 'क' । ३३ अ. द. 'क' । ३४ अ. द. 'क' ।
 ३५ अ. द. 'क' । ३६ अ. द. 'क' । ३७ अ. द. 'क' । ३८ अ. द. 'क' । ३९ अ. द. 'क' । ४० अ. द. 'क' ।

नामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥

योजना । सर्वेषां च मेरुर्चरतो भवति । पदाऽमरावत्यां मध्योद्भवतः सविता तदा संयमन्यामुद्यन्दश्यते तत्र मध्योद्भवतो वारुण्यामुद्यन्दश्यते । तथोत्तररपां प्रदक्षिणावृत्तेस्तुल्यत्वात् । इलावृत्तवासिनां सर्वतः पर्वत-प्राकारनिवारितादित्यरश्मीनां सवितोर्ध्वं इवोदेताऽर्वाङ्गस्तमेता दृश्यते । पर्वतोर्ध्वच्छिद्रप्रवेशात्सवितृप्रकाशस्य । तथर्गाचमृतोपजीविनाममृतानां

त्यादिनाऽस्तमनमित्याह । सर्वेषां चेति । उद्यन्तगादित्यं पुरतोऽवसोकयता वाम-भागे स्थितवान्मेरुः सर्वेषामेवोत्तरतो भवति । तथाचोदयास्तमयाभ्यां पूर्वोपरादिग्निमा-गात् तत्पुरवासिदृष्ट्यपेक्षया दक्षिणत इत्यादिवचनं क्त्वस्मृष्ट्यपेक्षयैवेत्यर्थः । उद्दामकालद्वैगुण्यापेक्षया भोगकालद्वैगुण्यमित्युक्तम् । संप्रति सवितृगत्याधिव्यापेक्षयैव भोगकालाधिक्यं किं न स्यादित्याशङ्क्य पुराणाविरोधसमाधानार्थं भवान्मेवमित्याह । यदे-त्पादिना । यथा संयमिन्यां मध्याद्भगो वारुण्यामुद्यन्भवति तथा तस्यां मध्याद्भगो विभा-यामुद्यन्दश्यत इत्याह । तथेति । उक्तं च वायुप्रोक्ते । मध्यगस्त्वमरावत्यां यावद्भवति भास्करः । वैवस्वते संयमन उद्यन्स्वत्र दृश्यते । सुखायामर्षरात्रश्च विभायामस्त मेवे चेति । कथं पुनः स यावदादित्य उत्तरत उदेवा दक्षिणतोऽस्तमेता द्विस्तावदूर्ध्वं उ-देताऽर्वाङ्गस्तमेतस्युच्यते । न हि तत्रोद्दामकालस्य नाऽधिकत्वमस्ति येनोदयास्तमयका-लाधिक्यद्वेभोगकालाविरयं स्यादत आह । इत्याहुतेति । मेरोश्चतुर्दिशामिलावृत्तं नाम वर्षं प्रसिद्धम् । तन्निवाभिना प्राणिनामुभयतः पर्वताभ्यां मान्मेत्तरसुमेरुभ्यां प्राक्-स्थानायाभ्यामुभयोर्ध्वं स्थितमहाक्षेण विनिवारितादित्यरश्मीनामूर्ध्वमुदेताऽर्वाङ्गस्तमेता च सविता दृश्यते । इवशब्दन्तृदयाम्तमययोर्वस्तुतोऽमत्त्वद्योतनार्थं इत्यर्थः । कथं सवितो-र्ध्वः मन्त्रुदेत्यर्वाङ्गस्तमेति तनाऽऽह । पर्वतेति । मर्यावृतप्रकाशस्य पर्वतयोरुपरित्तने छिद्रे प्रवेशादयोर्वर्तिनां प्राणिनामुपरि प्रगाग्निनेत्राणां तापिक प्रकाशं पश्यतां तत्रो-द्यन्निव सवितोपलभ्यते प्रदेशान्तरे च दृश्यमानोऽधस्तादिनास्तमेति । यथोपरिष्ठादत्र-स्यैक्यलभ्यमानो भेषस्ततो दूरादृशो भूतललम्बेश्वेवावमीयते तथेष्टीत्यर्थः । भोग-कालस्याविरोधेनाऽऽधिक्यमापाय तेनैव छिद्रेनाविज्ञायवत्त्वममृतादेरपि कथयति । त-थेति । भोगकालाधिक्ये मतीति यावत् । अनुमीयते कल्प्यते । यत्तु भोगकालमाक-

१ व. प. 'सो मे' । २ ख. च. अ. ग. 'ध्याद मे' । ३ उ. ख. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. व. ट. 'दा तापे' । ४ व. ङ. च. अ. ट. 'यमिन्यां' । ५ ट. 'ध्याद मे' । ६ उ. ग. च. ट. ङ. ट. ग. 'द्वयोपयो वा' । ७ ख. अ. ग. 'इत्तां' । ८ ग. ट. 'दिवचनं' । ९ ग. ट. 'वमन्दा' । १० ख. अ. ग. 'धोमेरे' । ११ अ. ग. च. ट. 'इति' । १२ ग. अ. ट. 'इति' । १३ ग. अ. 'इत्तां' । १४ ग. ट. 'कार्यं' । १५ व. ग. ट. 'इतरतो मे' । १६ ग. छ. अ. ग. सगीतां ।

इति तृतीयाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अथ यज्ञतुर्थममृतं तन्मरुत उपजीवन्ति सोमेन
मुखेन न वै देवा अश्रन्ति न पिवन्त्येतदेवामृतं
दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥२॥

स य एतदेवममृतं वेद मरुतामेवेको भूत्वा सो-
मेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव
रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥

स यावदादित्यः पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेता
द्विस्तावदुत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता मरु-
तामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥४॥

इति तृतीयाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

अथ यत्पञ्चमममृतं तत्साध्या उपजीवन्ति ब्र-
ह्मणा मुखेन न वै देवा अश्रन्ति न पिवन्त्ये-
तदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥२॥

च द्विगुणोत्तरोत्तस्वीर्यवस्त्वमनुमीयते भोगकान्तद्वैगुण्यन्तिङ्गेन । उद्यम-
नसंवेशनादि देवानां रुद्रादीनां विदुपञ्च समानम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥
इति तृतीयाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ इति

लक्ष्योद्यमनं तदभावं ज्ञात्योपरमणमग्न्यादिमुखत्वं दृष्टिमात्रेण तृप्तिमत्त्वं तत्परं विदु-
षोऽपि वन्त्यते देवैः यममित्याह । उद्यमनेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ इति तृतीया-

स य एतदेवममृतं वेद साध्यानामेवैको भूत्वा
 ब्रह्मणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एत-
 देव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुं देति ॥ ३ ॥
 स यावदादित्य उत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्त-
 मेता द्विस्तावदूर्ध्व उदेताऽर्वाङ्स्तमेता साध्या-
 नामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्येता ॥४॥
 इति तृतीयाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥
 अथ तत ऊर्ध्व उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल
 एव मध्ये स्थाता तदेप श्लोकः ॥ १ ॥

तृतीयाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ इति तृती-
 याध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

कृत्वैवमुदयास्तमनेन प्राणिनां स्वकर्मफलभोगनिमित्तमनुग्रहं तत्क-
 र्मफलोपभोगक्षये तानि प्राणिजातान्यात्मनि संहृत्याय ततस्तस्मादन-
 न्तरं प्राप्पनुग्रहकालादूर्ध्वः सन्नात्मन्युदेत्योद्गम्य पान्मत्युदेति तेषां प्रा-
 णिनामभावात्स्वात्मस्थो नैवोदेता नास्तमेतैकलोऽद्वितीयोऽनवपथो म-
 ध्ये स्वात्मन्येव स्थाता । तत्र कश्चिद्विद्वान्वस्वादिसमौनचरणो रोहि-
 ताद्यमृतभोगभागी यथोक्तक्रमेण स्वात्मानं सवितारमात्मत्वेनोपेत्य स-

ध्यायस्वाष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य नवमः
 खण्डः ९ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

पञ्चभिः पर्यायैर्मधुविद्या गभावहुक्ता । क्रमेण मुक्तिकल्पयैवसायित्वं तस्या दर्शयितुम-
 नन्तरवाक्यमवस्थ्याऽऽह । कृत्वेत्यादिना । तस्मात्प्राप्यनुग्रहकालादनन्तरमिवि त-
 च्छब्दार्थः । ऊर्ध्वः सन्ब्रह्मीभूतो वर्तमान इति यावत् । आत्मन्युदेत्य स्वमहिम्नि प्र-
 काशं लभेत्येतत् । स्थितेतिमयोगात्क्रममुक्तिरत्र विवक्षिता । तत्र विद्वदनुभवं प्रमाणयति ।
 तत्रेति । क्रममुक्तिः सप्तम्यर्थः । यथोक्तक्रमेणासौ वा आदित्यो देवमधिपत्यादिना
 पञ्चामृतत्वेन स्थितमित्यर्थः । स्वमात्मानं वेद्यतया विद्वदात्मसंभूतमित्यर्थः । आत्मत्वेनो-

न वै तत्र न निम्लोच नोदियाय कदाचन दे-
वास्तेनाह सत्येन मा विराधिषि ब्रह्मणेति ॥ २ ॥
न ह वा अस्मा उदेति न निम्लोचति सकृ-

माहितः सन्नतं मन्त्रं दृष्टोत्थितोऽन्यस्मै पृष्ठवते जगाद । पतस्त्वमागतो
ब्रह्मलोकात्किं तत्राप्यहोरात्राभ्यां परिवर्तमानः सविता प्राणिनामायुः क्ष-
पयति यथेहास्माकमित्येवं पृष्ठः प्रत्याह । तत्तत्र यथा पृष्ठे यथोक्ते चार्थे
एव श्लोको भवति तेनोक्तो योगिनेति श्रुतेर्वचनमिदम् ॥ १ ॥

न वै तत्र यतोऽहं ब्रह्मलोकादागतस्तस्मिन्न वै तत्रैतदस्ति यत्पृ-
च्छसि । न हि तत्र निम्लोचास्तमगमत्सविता न चोदियायोद्वतः कुत-
श्चित्कदाचन कस्मिंश्चिदपि काल इति । उदयास्तमयवर्जितो ब्रह्मलोक
इत्यनुपपन्नमित्युक्तः शपथमिव प्रतिषेदे । हे देवाः साक्षिणो यूयं शृणुत
यथा मयोक्तं सत्यं वचस्तेन सत्येनाहं ब्रह्मणा ब्रह्मस्वरूपेण मा विरा-
धिषि मा विरुध्येमप्राग्निब्रह्मणो मम मा भूदित्यर्थः ॥ २ ॥

सत्यं तेनोक्तमित्याह श्रुतिर्न ह वा अस्मै । यथोक्तब्रह्मविदे नोदेति
न निम्लोचति नास्तमेति किंतु ब्रह्मविदेऽस्मै सकृदवा हेव सदैवाहर्भ-

पेत्याहंभ्रंहेण सहीवेत्येतत् । कथं प्रश्न इत्याकाङ्क्षायामाह । पत इति । लब्ध-
श्लोपदेशो ब्रह्मविद्योक्तावस्थायां ब्रह्मणो वियुक्तावस्थायां केनचिरपृष्ठः प्रत्युवाचेत्यर्थः ।
कथं प्रत्युक्तिरिति तत्राऽऽह । तत्तत्रेति ॥ १ ॥

श्लोकमुपादाय व्याकरोति । न वै तत्रेत्यादिना । निमुम्लोचित्वस्मिन्नर्थे निम्लोचे-
तिच्छान्दसः प्रयोगः । इतिशब्दः पूर्वार्धव्याख्यासमाप्त्यर्थः । उत्तरार्धमुत्थापयति ।
उदयास्तमयेति । लोकत्वाविशेषादितरलोकवद्ब्रह्मलोकोऽपि नोदयास्तमयवर्जित इ-
त्युक्तो विद्वानुत्तरार्धेन शपथं कुर्वन्परिहरतीत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं मन्त्रब्रह्मशपथद्वारा निर्णतिसर्थं न हेत्याद्या किमर्था श्रुतिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
सत्यमिति । न हेत्याद्यां श्रुतिमादाय व्याचष्टे । यथोक्तेति । ब्रह्मोपनिषदमित्य-

१ ठ. ड. दृष्टोत्थितो । २ घ. ड. 'योक्तायं' । ३ ख. ज. ड. इ. 'शक्तिम कं' । ४ घ. ठ.
ड. 'मनव' । ५ क. ग. ड. च. ट. ठ. इत्युप' । ६ क. ट. ड. इ. 'नो मा । ७ घ. ड. ठ. सर्वदे' ।
८ ख. छ. ज. ण. 'अह्येन वृ' । ९ क. 'विद्वान्' । ग. 'वियुक्ता' । १० ख. छ. ज. ण. 'पदित' ।

दिया हैवास्यै भवति य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं
वेद ॥ ३ ॥

तद्वैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे
मनुः प्रजाभ्यस्तद्वैतदुद्दालकायाऽऽरुणये ज्येष्ठा-
य पुत्राय पिता ब्रह्म प्रोवाच ॥ ४ ॥

इदं वाव तज्येष्ठाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूया-
त्प्रणाय्याय वाऽन्तेवासिने ॥ ५ ॥

वति स्वयं ज्योतिष्टाय एतां यथोक्तां ब्रह्मोपनिषदं वेदगुह्यं वेद ।
एवं तन्नेत्रेण वंशादित्रयं प्रत्यमृतसंबन्धं च यश्चान्यदवोचामैवं जानातीत्य-
र्थः । विद्वानुदयास्तमयकालपरिच्छेद्यं नित्यमजं ब्रह्म भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

तद्वैतन्मधुज्ञानं ब्रह्मा हिरण्यगर्भो विराजे प्रजापतय उवाच । सोऽ-
पि मनवे । यनुरिस्वाकौद्याभ्यः प्रजाभ्यः प्रोवाचेति विद्यां स्तौति ब्रह्मा-
दिविशिष्टकमागतेति । किंच तद्वैतन्मधुज्ञानमुद्दालकायाऽऽरुणये पिता
ब्रह्मेविज्ञानं ज्येष्ठाय पुत्राय प्रोवाच ॥ ४ ॥

इदं वाव तद्यथोक्तमन्योऽपि ज्येष्ठाय पुत्राय सर्वप्रियाहाय ब्रह्म प्रब्रू-
यात् । प्रणाय्याय वा योग्यायान्तेवासिने शिष्याय ॥ ५ ॥

स्वार्थमाह । वेदगुह्यमिति । एवं शब्दमादाय न्याकरोति । एवमित्यादिना ।
वंशादिवयं विरश्नीनवंशो मध्यपूर्वो मधुनाञ्ज्येष्ठेत्येवंरूपमित्यर्थः । प्रत्यमृतसंबन्धं च
लोहिताशुमतेष्वेकैकैस्वादीनां संबन्धमित्यर्थः । अन्यदित्युपमनमवेक्षानादि एतत्वे । उ-
क्तविद्याफलमुपसंहरति । विद्वानिति ॥ ३ ॥

मनु विद्या सफला चेदुक्ता तर्हि त्रिमुत्तरग्रन्थेऽप्येत्याह ब्रह्मचाऽऽह । तद्वैतविति ।
स्तुतिमेवाभिनयति । ब्रह्मादीति । तद्वैतदुद्दालकायेत्यादिना विद्याया योग्यं पात्रं
प्रदर्शयति । तद्व्याचष्टे । किंचेति । इतश्च स्तुत्यर्हमेतद्विज्ञानमित्यर्थः । मधुविज्ञानं व्या-
करणेति । ब्रह्मेविज्ञानमिति ॥ ४ ॥

तस्य परोक्षत्वं व्यावर्तयति । इदं वावेति । अथ ज्येष्ठाय पुत्राय ब्रह्म वक्तव्यमि-
ति पूर्वेषामयं नियमो वेदान्तितनानामित्येवं आह । अन्योऽपीति । पान्त्रान्तरमनुज-
नावि । प्रणाय्यायेति ॥ ५ ॥

१ द. म. 'वे मन्त्रे' । २ च. उ. म. 'च । तय म' । ३ प. ट. 'शादिभ्यः' । ४ च. द. च.
म. 'पुत्रिणः' । ५ म. ट. 'तत्र ब्रह्मविज्ञान' । ६ द. उ. इ. म. 'ब्रह्मकृते' । ७ च. 'व मया प्रो' । ८
छ. म. म. 'त्यर्थे' । ९ क. 'इदं त' । १० छ. छ. म. म. 'मिनासपूयाऽऽह' ।

नान्यस्मै कस्मैचन यद्यप्यस्मा इमामद्भिः प-
रिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव ततो भूय इ-
त्येतदेव ततो भूय इति ॥ ६ ॥ इति तृतीया-
ध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंच वाग्दै

नान्यस्मै कस्मैचन प्रश्रुयात्तीर्थद्वयमनुज्ञातमनेकेषां प्राप्तानां तीर्थाना-
माचार्यादीनाम् । कस्मात्पुनस्तीर्थसंकोचनं विद्यायाः कृतमित्याह । य-
द्यप्यस्मा आचार्याप इमां कश्चिदृथिवीमद्भिः परिगृहीतां समुद्रपरिवेष्टि-
तां समस्तामपि दद्यादस्या विद्याया निष्क्रयार्थमाचार्याप धनस्यै
पूर्णां संपन्नां भोगोपकरणैर्नासावस्य निष्क्रयो यस्मात्ततोऽपि दानादेत-
देव यन्मधुविद्यादानं भूयो बहुतरफलमित्यर्थः । द्विरभ्यास आदरार्थः
॥ ६ ॥ इति तृतीयाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

यत एवमतिशयफलेषा ब्रह्मविद्याऽतः सा प्रकारान्तरेणापि वक्तव्ये-
ति गायत्री वा इत्याद्यारभ्यते । गायत्रीद्वारेण चोच्यते । ब्रह्मणः सर्व-
विशेषरहितस्य नेति नेतीत्यादिविशेषप्रतिषेधगम्यस्य हुंवाँधत्वात् ।
सत्स्वेनेकेषु च्छन्दःसु गायत्र्या एव ब्रह्मज्ञानद्वारतयोपादानं प्राधान्यात् ।

पुत्रशिक्ष्याभ्यां पात्रान्तरं प्रत्याचष्टे । नेति । तीर्थद्वयं विद्यादानेऽविकारिद्वय-
मित्यर्थः । निर्वाणे पृष्ठी । आचार्यो विद्यादाता । आदिपदाद्धनदायी श्रोत्रियो मेधा-
वी च ब्रह्मवे । सर्वेषामर्थिनामत्राधिकारमाशङ्क्य दूषयति । कस्मादित्यादिना । आ-
चार्योयेति । पुनरुपादानं क्रियापदेन तस्यान्वयघोतनार्थं विद्यायामादरो वा मुख्यम-
धिकारकारणं फलवीति भावः ॥ ६ ॥ इति तृतीयाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

गतेन ग्रन्थेनोत्तरग्रन्थस्य गतार्थत्वं परिहरति । यत इति । सवितृद्वारकब्रह्मवि-
द्यान्तरं त्रैविद्यागायत्रीद्वारेण तद्विशेषोपदिश्यत इत्यर्थः । ब्रह्मविद्याया विवक्षितत्वे
ब्रह्मैवोपदिश्यता किं गायत्र्युपदेशेनेत्याशङ्क्याऽऽह । गायत्रीति । तथाऽपि च्छ-
न्दोन्तराणि विहाय क्रिमिति गायत्रीद्वारेण ब्रह्मोपदिश्यते तत्राऽऽह । सत्स्विति ।

१ ख. घ. ङ. ट. ड. ढ. प. 'एव सपुं' । २ क. ग. ङ. ट. ठ. ड. ढ. 'ते प्रसतां' । ण. 'ते
प्रसतां' । ब्रह्मणः स' । ३ च. 'हुंवाँधत्वा' । ४ ठ. ड. 'योयत्वा' । ५ ड. ढ. ण. 'स्त्राप्यने' । ६ ख. छ.
७. ण. 'वी गृ' ।

गायत्री वाग्वा इदं सर्वं श्रुतं गायति च त्रा-
यते च ॥ १ ॥

सोमाहरणादितरच्छन्दोक्षराहरणेनेतरच्छन्दोव्याप्या च सर्वसवनव्याप-
फत्वाच्च यज्ञे प्राधान्यं गापन्त्याः । गायत्रीसारत्वाच्च ब्राह्मणस्य मातरमिव
हित्वा गुरुतरां गायत्रीं ततोऽन्यद्गुरुतरं न प्रतिपद्यते यथोक्तं ब्रह्मणी-
ति । तस्यागत्यन्तगौरवस्य प्रसिद्धत्वात् । अतो गायत्रीमुखेनेव ब्रह्मो-

ब्रह्मज्ञानद्वारतया वदुपायवयेत्यर्थः । प्राधान्ये हेतुमाह । सोमाहरणादिति । सोम-
स्याऽऽहरणमानयनम् । तत्र साधनत्वं गायत्रीछन्दस्कानामृचां याजकैरिष्यते । त-
द्युक्तं तस्या यज्ञे प्राधान्यमित्यर्थः । यद्वा देवैः सोमाहरणमिच्छद्विच्छन्दसां गायत्री-
भिष्टुब्जगतीनां वादध्यैर्न नियोगे जगतीभिष्टुभोर्मध्येमार्गमशक्त्या निवृत्तौ गायत्री
सोमं प्राप्य रक्षिणस्त्वस्य विजित्य तं देवेभ्यः समाहरदित्यैतरेयकज्ञापणे सोमो वै
राजाऽमुष्मिर्होक् आसीदित्यत्र प्रसिद्धमतस्त्वप्राधान्यमित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह ।
इतरेति । जणिमनुष्टुप्पमूर्तानीतराणि छन्दामि तेषां पादशोऽक्षराणि सप्ताष्टादिसं-
ख्याकानि तेषामाहरणमापादनं गायत्र्यक्षरैः पादशः षड्भिः क्रियतेऽधिकसंख्याया
न्यूनसंख्यामन्वरेणासंभवात्तस्मादितरेषु छन्दःसु गायत्र्या व्याप्तिश्च प्राधान्यमित्यर्थः ।
अथवा गायत्रीव्यतिरिक्तयोस्त्रिष्टुब्जगतीछन्दसोः सोमाहरणोद्यतयोरशक्तयोर्गममध्ये
जगत्या त्यक्तानि श्रोण्यक्षराणि त्रिष्टुभौ त्वेकमक्षरम् । ततश्चाष्टाचत्वारिंशदक्षरा जग-
तो पञ्चचत्वारिंशदक्षरा संवृत्ता । चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् च त्रिचत्वारिंशदक्षरा
संवृत्ता । तत्र गायत्री सोममाहरन्ती त्यक्तानामक्षराणामाहरणेन पूर्णतां तयोरापार्थते
व्याप्य स्थिता तेन तत्प्राधान्यमित्यर्थः ।

तत्रैव हेत्वन्तरमाह । सर्वसवनेति । सर्वाणि प्रातःसवनं माध्यंदिनं सवनं तृती-
यसपनामित्येतानि तेषु गायत्र्या व्यापकत्वं मिश्रणं गायत्रं प्रातःसवनं त्रिष्टुभं
माध्यंदिनं सवनं जगत्वं तृतीयसवनमिति स्थितेऽपि त्रिष्टुब्जगत्योर्गमयोर्व्याप्ते-
रुक्तत्वात्तस्याश्च पादाभ्यां मुखेन च सोमाहरणद्वारेण सवनव्यसंभवाद्भवत् त-
स्या अस्ति यज्ञे प्राधान्यमित्यर्थः । कर्मणि तत्प्राधान्येऽपि कुतो ब्रह्मविद्यायां तत्प्रा-
धान्यमित्याहुः चाऽऽह । गायत्रीति । ब्रह्मविद्योयां तत्प्राधान्यमिति शेषः । गाय-
त्रीमेवाऽऽलम्बनत्वेन प्रतिपद्यते तद्वैत्यत्र लोकप्रसिद्धिमनुकूल्यति । तस्यामिति । गा-

या वै सा गायत्रीयं वाव सा येयं पृथिव्यस्या ५

च्यते । गायत्री वा इत्यवधारणार्थो वैशब्दः । इदं सर्वं भूतं प्राणि-
जातं पत्किञ्च स्थावरं जङ्गमं वा तत्सर्वं गायत्र्येव । तस्याऽच्छन्दोमा-
त्रायाः सर्वभूतत्वमनुपपन्नमिति गायत्रीकारणं वाचं शब्दरूपामापादयति
गायत्रीम् । वाग्वै गायत्रीति । वाग्वा इदं सर्वं भूतम् । यस्माद्वाक्श-
ब्दरूपा सती सर्वं भूतं गापति शब्दपर्यत्यसौ गौरस्तावम् इति च त्रा-
पते च रक्षत्यमुष्मान्मौ 'भैषीः किं ते भयसुत्थितमित्यादिना सर्वतो
भयाश्रितवर्तमानो वाचा त्रातः स्यात् । यद्वाग्भूतं गापति च त्रापते च
गायत्र्येव तद्गापति च त्रापते च वाचोऽनन्यत्वाद्गायत्र्याः । गानात्रा-
णाञ्च गायत्र्या गायत्रीत्वम् ॥ १ ॥

या वै सैवलक्षणं सर्वभूतरूपा गायत्री । इयं वाव सा येयं पृथिवी ।
कथं पुनरियं पृथिवी गायत्रीत्युच्यते । सर्वभूतसंबन्धात् । कथं सर्व-

यत्र्या ब्रह्मज्ञानद्वोरत्वेनोपादानमुक्तहेतुभ्यः सिद्धमित्युपसंहरति । अत इति । तथा
चेतोर्पेणनिगदादितिन्यायेन गायत्र्युपाधिकं ब्रह्मोपास्यमिति प्रविजानीते । गाय-
त्रीति । निपातमादाय व्याचष्टे । वा इति । अवधारणरूपमेवार्थं स्फुटयन्नित्यदित्यादि
व्याकरोति । इदमिति । तदिदं सर्वं गायत्र्येवेति योजना । गायत्र्याः सर्वो-
त्मकत्वाद्ब्रह्मदृष्ट्योपास्तिर्युक्त्युक्तं तत्रानुपपत्तिमाशङ्क्यानन्तरवाक्येनोत्तरमाह । त
स्या इति । कथं वाचो गायत्रीत्वमित्याशङ्क्य तस्याः सर्वभूतसंबन्धं दर्शयति । वा-
गिति । कुतो गायत्रीत्वं तत्राऽऽह । यस्मादिति । भवत्वेवं वाचः स्वरूपं गायत्र्या-
स्तु किमायातं तदाह । यद्वागिति । गायत्रीनामनिर्वचनावपि वाच्युक्तं रूपं गाय-
त्र्यमेव द्रष्टव्यमित्याह । गानादिति ॥ १ ॥

अस्ति हि वाचः सर्वभूतात्मकत्वं ब्रह्मचकत्वादान्वयस्य च वाचकातिरेकेणानिरूप-
णात्तथा च वाग्भूता गायत्री सर्वभूतात्मिकेत्युक्तमिदानीं तस्या विधान्तरमाह । या वै
सेति । एवंलक्षणत्वं व्याचष्टे । सर्वेति । गायत्र्योमनूद्य पृथिवीत्वं तस्या विहितं प्रश्न-
पूर्वकमुपपादयति । कथं पुनरिति । गायत्र्याः सर्वभूतसंबन्धस्योक्तत्वात्पृथिव्यास्त्व-
त्संबन्धं चोद्यपूर्वकं व्युत्पादयति । कथमिति । सर्वस्य पृथिव्यां प्रविष्टितत्वं साध-

१ वा. घ. ट. च. भ. ण. 'रणां वा' । २ क. ग. ट. 'ति च वा' । ३ ट. ट. 'यति चासी' ।
४ क. ग. घ. ट. ट. 'ति वा' । ५ ट. 'न्मा द्वितीरिदं ते' । ६ घ. ट. 'भैषीरिदं ते' । ७ क. ग.
ट. ट. ट. 'दि सं' । ८ ट. ट. सततो' । ९ क. ग. ट. 'द्विषोषा' । १० क. ग. ट. 'युक्तं' ।

हीद ५ सर्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव नातिशी-
यते ॥ २ ॥

या वै सा पृथिवीयं वाव सा यदिदमस्मिन्पुरु-
पे शरीरमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव
नातिशीयन्ते ॥ ३ ॥

यद्वै तत्पुरुषे शरीरमिदं वाव तद्यादिदमस्मिन्न-

भूतसंबन्धोऽस्यां पृथिव्यां हि यस्मात्सर्वं स्यावरं जङ्गमं च भूतं प्रति-
ष्ठितमेतामेव पृथिवीं नातिशीयते नातिवर्तत इत्येतत् ।

यथा मानत्राणाभ्यां भूतसंबन्धो गायत्र्या एवं भूतप्रतिष्ठानाद्भूतसं-
बद्धा पृथिव्यतो गायत्री पृथिवी ॥ २ ॥

या वै सा पृथिवी गायत्रीयं वाव सेदमेव । तत्किं यदिदमस्मिन्पुरुषे
कार्यकारणसंघाते जीवति शरीरं पार्थिवत्वाच्छरीरस्य । कथं शरीरस्य
गायत्रीत्वमिति । उच्यते । अस्मिन्हीमे प्राणा भूतशब्दवाच्याः प्रतिष्ठी-
ताः । अतः पृथिवीवद्भूतशब्दवाच्यप्राणप्रतिष्ठानाच्छरीरं गायत्री । एत-
देव यस्माच्छरीरं नातिशीयन्ते प्राणाः ॥ ३ ॥

यद्वै तत्पुरुषे शरीरं गायत्रीदं वाव तत् । यदिदमस्मिन्नन्तर्मध्ये पु-
रुषे हृदयं पुण्डरीकारूपमेतद्गायत्री । कथमित्याह । अस्मिन्हीमे प्राणाः

शीय । एतामेवेति । तथाऽपि कथं पृथिव्या गात्रत्रीत्वं तदाह । यथेति ॥ २ ॥

संमति गायत्र्याः शरीररूपत्वं निरूपयति । या वा इति । गायत्र्यात्मिका पृथि-
वीमनूय तस्या गायत्रीशरीरयोर्भेदे हेतुमाह । पार्थिवत्वादिति । इदानीं गायत्री-
शरीरयोरेकत्वं प्रश्नपूर्वकं कथयति । कथमित्यादिना । प्राणाना शरीरे प्रतिष्ठितत्वं
प्रकटयति । एतदेवेति ॥ ३ ॥

अथ गायत्र्या हृदयत्वमवेदयति । यद्वै तदिति । हृदयस्य गायत्र्याश्चैकत्वं प्र-
श्नपूर्वकं विदधोति । एतदित्यादिना । हृदये प्राणाना प्रतिष्ठितत्वं प्रकटयति ।

न्तः पुरुषे हृदयमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता
एतदेव नातिशीयन्ते ॥ ४ ॥

सैषा चतुष्पदा पङ्क्तिर्वा गायत्री तदेतद्वचाऽभ्य-
नूक्तम् ॥ ५ ॥

तावानस्य महिमा ततो ज्यायाश्च पूरुषः पा-

प्रतिष्ठिता अतः शरीरवद्गायत्री हृदयम् ।

एतदेव च नातिशीयन्ते प्राणाः । प्राणो' ह विता । प्राणो माता ।
अहिंसन्सर्वभूतानीति' च श्रुतेः । भूतशब्दवाच्याः प्राणाः ॥ ४ ॥

सैषा चतुष्पदा पङ्क्तिरपदा छन्दोरूपा सती भवति गायत्री पङ्क्तिर्वा
वाग्भूतपृथिवीशरीरहृदयप्राणरूपा सती पङ्क्तिर्वा भवति । वाक्प्राणयो-
न्यार्थनिर्दिष्टयोरपि गायत्रीप्रकारत्वम् । अन्यथा पङ्क्तिप्रसंख्यापूरणानुपप-
त्तेः । तदेतस्मिन्नर्थे एतद्गायत्र्याख्यं ब्रह्म गायत्र्यनुगतं गायत्रीमुसेनो-
क्तमृचाऽपि मन्त्रेणाभ्यनूक्तं प्रकाशितम् ॥ ५ ॥

तावानस्य गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मणः समस्तस्य महिमा विभूतिर्विस्ता-
रः । यावांश्चतुष्पात्पङ्क्तिश्च ब्रह्मणो विकारः पादो गायत्रीति व्या-

एतदेवेति । प्राणाना भूतशब्दवाच्यत्वे तत्संबन्धे सति भूतसंबन्धाद्गायत्र्याः शरीरादि-
भावः संभवति तेषां भूतशब्दवाच्यत्वे तु किं मानमित्याशङ्क्याऽऽह । प्राणो हेति ।
अहिंसावाक्येऽपि प्राणपरं मारणं प्रतिषिध्यते तथाच भूतशब्दस्त्वयं प्रतीतिगोचरो
भवत्येवेत्याह । भूतेति ॥ ४ ॥

आध्यानशेषत्वेन गायत्र्याश्चतुष्पात्त्वं दर्शयति । सैपेति । लक्षयित्वा तस्याः प-
ङ्क्तित्वमनूच साधयति । पङ्क्तिर्वा इति । गायत्रीहृदययोः सर्वभूतसंबन्धसिद्धयर्थमुपादि-
ष्टयोर्वाप्राणयोर्गायत्रीभेदत्वेन कथं व्याख्यानमित्याशङ्क्याऽऽह । वाक्प्राणयोरि-
ति । विशिष्ये वाक्यशेषयोगात्तयोरपि गायत्रीभेदत्वमित्यर्थः । तदेतस्मिन्नर्थे वाग्भूत-
पृथिवीशरीरहृदयप्राणभेदात्पङ्क्तिर्वा गायत्रीमनुचिन्त्याजह्वलक्षणाया तद्वच्छिन्नब्रह्मत्वं
तदनुचिन्तयेदिति तच्छेषत्वेनैव पूर्वोक्ते स्थिते सर्वोत्तर्यर्थः ॥ ५ ॥

समस्तस्य पाद्विभागविक्षिप्तस्येति यावत् । विस्तारमेव विवृणोति । यावानिति ।

१ क. ग. ट. 'जो हि पि' । २ घ. झ. 'न्ससो भू' । ३ क. ठ. 'ति ध्रु' । ४ क. ग. घ. च. ट.
ठ. 'रपादा' । ५ घ. ठ. ड. ड. 'तद्गा' । ६ ग. घ. ड. च. ट. ड. ङ. 'तिर्विला' । ७ क. ग. ट.
'जो हीति' । ८ क. ख. ग. छ. ग. 'र्थः । तस्मि' । ट. 'धेः । एतस्मि' । ९ ख. छ. ङ. 'नप्रभे' ।

दोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति ॥६॥

यद्वै तद्ब्रह्मेतीदं वाव तद्योऽयं वहिर्धा पुरुपादा-

काशो यो वै स वहिर्धा पुरुपादाकाशः ॥ ७ ॥

अयं वाव स योऽयमन्तः पुरुष आकाशो यो

वै सोऽन्तः पुरुष आकाशः ॥ ८ ॥

अयं वाव स योऽयमन्तर्हृदय आकाशस्तदेत-

ख्यातः । अतस्तस्माद्विकारलक्षणाद्वायव्याख्याद्वाचारम्भणमात्रात्ततो
ज्यायान्महत्तरश्च परमार्थसत्यरूपोऽविकारः पुरुषः पुरुषः सर्वपूरणात्पुं-
रि शयनाच्च । तस्यास्य पादः सर्वा सर्वाणि भूतानि तेजोब्रह्मादीनि स-
स्थावरजङ्गमानि । त्रिपाचयः पादा अस्य सोऽयं त्रिपात् । त्रिपादमृतं
पुरुषाख्यं समस्तस्य मायव्यात्मनो दिवि द्योतनवति स्वात्मन्पवस्थि-
तमित्पर्यं इति ॥ ६ ॥

यद्वै तत्रिपादमृतं गायत्रीमुखेनोक्तं ब्रह्मेतीदं वाव तदिदमेव । त-
द्योऽयं प्रसिद्धो वहिर्धा बहिः पुरुपादाकाशो भौतिको यो वै स वहिर्धा
पुरुपादाकाश उक्तः ॥ ७ ॥

अयं वाव स योऽयमन्तः पुरुषे शरीर आकाशो यो वै सोऽन्तःपु-
रुष आकाशः ॥ ८ ॥

अयं वाव स योऽयमन्तर्हृदये हृदयपुण्डरीक आकाशः । कथमेक-
स्य सत आकाशस्य त्रिधा भेद इति । उच्यते । बाह्येन्द्रियविषये जा-

वाचारम्भण विकारो नापभेयमिति वाक्यशेषमाश्रित्य विशिनष्टि । वाचारम्भणमात्रा-
दिति । परमार्थसत्यत्वे हेतुमाह । अविकार इति । वावानस्येत्यादि स्पष्टयति । त-
स्येति । आदिपदेन वायुराकाशश्चेत्युपमुक्तम् । ततो ज्यायानित्पादि स्फुटयति ।
त्रिपादिति । समस्तस्यै पपञ्चात्मकत्वेत्यर्थः । श्रुताविविशब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥६॥

यद्ब्रह्म गायत्र्यवच्छिन्नस्युरास्यमुक्तं हृदयाकाशे तद्ध्येयमिति वक्तुं क्रमेण हृदया-
काशमवधारयति । यद्वै तदित्यादिना ॥ ७ ॥ ८ ॥

एकस्याऽऽकाशस्य कथं त्रिविध्यमुक्तमिति शङ्कते । कथमिति । औपाधिकत्रैवि-
ध्यमविरुद्धमिति परिहरति । उच्यते इति । बाह्येन्द्रियविषयत्वं तद्विषयशब्दाद्याश्र-

स्पूर्णमप्रवर्ति पूर्णमप्रवर्तिनीं श्रियं लभते य
एवं वेद ॥ ९ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य द्वादशः
खण्डः ॥ १२ ॥

गरितस्थाने नभसि दुःखबाहुल्यं दृश्यते । ततोऽन्तःशरीरे स्वप्नस्थान-
भूते मन्दतरं दुःखं भवति । स्वप्नान्पश्यतो हृदयस्थे पुनर्नभसि न कं-
चन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति । अतः सर्वदुःखनिवृत्तिरू-
पमाकाशं सुपुष्टस्थानम् । अतो युक्तमेकस्यापि त्रिधा भेदोऽन्वाख्यानम् ।
बहिर्धा पुरुषादारभ्याऽऽकाशस्य हृदये संकोचकरणं चेतःसमाधान-
स्थानस्तु तथे । यथा त्रयाणामपि लोकानां कुरुक्षेत्रं विशिष्यते । अर्ध-
तस्तु कुरुक्षेत्रमर्धतस्तु पृथूदकमिति तद्वत् । तदेतद्दार्ढ्याकाशाख्यं ब्रह्म
पूर्णं सर्वगतं न हृदयमात्रपरिच्छिन्नमिति मन्तव्यम् । यद्यपि हृदया-
काशे चेतः समाधीयतेऽप्रवर्ति न कुतश्चित्कचित्प्रवर्तितुं शीलमस्येत्य-
प्रवर्ति तदनुच्छित्तिधर्मकम् । यथाऽन्यानि भूतानि परिच्छिन्नान्यु-
च्छित्तिधर्मकाणि न तथा हादं नभः पूर्णमप्रवर्तिनीमनुच्छेदात्मिकां
श्रियं विभूतिं गुणफलं लभते इष्टं य एवं यथोक्तं पूर्णमप्रवर्तिगुणं ब्रह्म
वेद जानातीहैव जीवंस्तद्भावं प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ ९ ॥ इति तृतीया-
ध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

यत्वं स्वप्नस्थानभूते नमसीति संबन्धः । न कंचनेत्यादिना निषेधद्वयेन पूर्वप्रकारमव-
स्थाद्वयं निषिध्यते । निषेधफलमाह । अत इति । सर्वदुःखं स्थूलं वायु-
नामयं च तन्निवृत्त्या निरूप्यमाणं हृदयाकाशमित्यर्थः । औपाधिकत्रैविध्यमु-
पसंहरति । अत इति । तथाऽपि किमित्पनेन क्रमेणाऽऽकाशस्य संकोचो-
हृदये क्रियते तत्राऽऽह । बहिर्धेति । स्थानस्तुतिमुदाहरणेन स्फुटयति । यथेति ।
अत्र कुरुक्षेत्रमर्धतोऽर्धस्थानीयं पृथूदकमपि तथेति द्विदल्युगलमिव तदुभयं लोकत्रया-
पेक्षयाविशिष्टतरमित्यर्थः । हृदयाकाशे चेतः समाधीयते चेत्तत्रात्र परिच्छिन्नं ब्रह्म
प्राप्तमित्याशङ्क्याऽऽह । तदेतदिति । पूर्णत्वेन जन्मनाशशून्यत्वं मिध्यतीत्याह ।
अप्रवर्तीति । प्रधानफलत्वं व्यावर्तयति । गुणफलमिति । दृष्टफलवते स्वर्गागिरिति-
दृष्टमित्युक्तम् । ज्ञानमेव विशिनष्टि । इहैवेति । वर्तमानो देहः समन्वयर्थः । यो वि-
द्वानेवं स यथोक्तं फलं लभत इति संबन्धः ॥ ९ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य द्वादशः
खण्डः ॥ १२ ॥

तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुपयः स
योऽस्य प्राङ् सुपिः स प्राणस्तच्चक्षुः स आदिः

तस्य ह वा इत्यादिना गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मण उपासनाङ्गत्वेन द्वार-
पालादिगुणविधानार्थमारभ्यते । यथा लोके द्वारपाला राज्ञ उपासनेन
वशीकृता राजप्राप्त्यर्था भवन्ति तथेहापीति । तस्येति प्रकृतस्य हृदय-
स्येत्यर्थः । एतस्थानन्तरनिर्दिष्टस्य पञ्च पञ्चसंख्याका देवानां सुपयो
देवसुपयः स्वर्गलोकप्राप्तिद्वारच्छिद्राणि देवैः प्राणादित्यादिभी रक्ष्यमा-
णानीत्यतो देवसुपयस्तस्य स्वर्गलोकं भवनस्य हृदयस्यास्य पः प्राङ्
सुपिः पूर्वाभिमुखस्य प्रागतं यच्छिद्रं द्वारं स प्राणस्तत्स्थस्तेन द्वारेण
यः संचरति वायुविशेषः स प्राग्गतितीति प्राणः । तेनैव संबद्धमव्यति-
रिक्तं तच्चक्षुस्तथैव स आदित्य आदित्यो ह वै बाह्यप्राण इति श्रुतेश्चक्षुरूप-
प्रतिष्ठाक्रमेण हृदि स्थितः । स आदित्यः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति चक्षुर्पीत्ये-
दिं दि वाजसनेयके । प्राणवायुदेवतैव द्वेका चक्षुरादित्यश्च सदाश्रयेण ।

पक्ष्यमाणज्ञानस्य स्वातन्त्र्यं परिहृत्य प्रकरणभेदं व्यावर्तयितुमुत्तरग्रन्थस्य तात्पर्य-
माह । तस्येति । द्वारपालादीत्यादिपदेन तद्वतो विशेषो रहति । ब्रह्मण्युपासनेनाप्रसि-
द्धिवो द्वारपालोपास्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याऽऽह । यथेति । इति तदुपास्तिरर्थवतीति
शेषः । स्वर्गलोकशब्दः परमात्मविषयः । स्वर्गं लोकमित्य ऊर्ध्वो विमुक्तो इति श्रुत्यन्त-
रात् । देवसुपित्वं साधयति । देवैरिति । स्वर्गलोकस्य परमात्मनो भवनमायतनं त-
स्येति यावत् । प्राकृतेऽनवस्थामाशङ्क्योक्तं पूर्वाभिमुखस्येति । तत्स्थस्तेनेति । तच्छ-
ब्दो हृदयविषयः । तेनैवेति । प्राणविषयस्तच्छब्दः । तदव्यतिरिक्तत्वम् । स्वा-
श्रयेण चक्षुषोऽकिञ्चित्करत्वम् । न हि चक्षुः प्राणस्य संबन्धो न हि बाह्यस्य
तरसंबन्धे निबन्धनमस्ति तत्राऽऽह । चक्षुरिति । अपिष्ठापृत्वेनाऽऽदित्यश्चक्षु-
षि प्रतिष्ठितश्चक्षुश्च ब्राह्मकतया रूपे प्रतिष्ठितं रूपदर्शने करणीभवति । तथैव प्राण-
स्य चक्षुष्टमित्यर्थः । प्राणादित्ययोरैक्ये प्रमाणमाह । आदित्यो हेति । कर्म यथो-
क्तत्वाऽऽदित्यस्य हृदयसुपिद्वारस्थानित्वं वासनात्मना हृदये प्रतिष्ठितानि तदाऽनेन
क्रमेणाऽऽदित्यो हृदये तिष्ठतीत्यर्थः । तत्र श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति । स आदित्य इति ।
एकदेवताभिन्नत्वादपि प्राणाभेदेन चक्षुरादित्ययोरारध्यानं युक्तमित्याह । प्राणेति ।

१ स. घ. ङ. च. अ. ट. ड. ञ. वा एतस्येता । २ घ. ड. ठ. राममुपा । ३ घ. ट. रामो
प्रा । ४ राहः प्रा । ५ घ. च. स्वर्लोको । ६ ड. ट. ञ. 'कमुवो । ७ स. घ. ञ. प्राणच्छती । ८ घ.
ड. ञ. ट. ड. 'तथक्षु' । ९ घ. 'त्वादीति वा' । १० क. ग. ट. ठ. ड. 'दि वा' । ११ क. 'मुक्त्वा
येति । १२ घ. ट. 'तावेति । १३ क. ख. छ. ञ. 'रस्याऽऽत्म' । १४ क. 'क्षुण प्रा' ।

त्यस्तदेतत्तेजोऽन्नाद्यमित्युपासीत तेजस्व्यन्नादो
भवति य एवं वेद ॥ १ ॥

अथ योऽस्य दक्षिणः सुपिः स व्यानस्तच्छ्रो-

वक्ष्यति च । प्राणाय स्वाहेति हुतं हविः सर्वभेतत्तर्पयतीति । तदेतत्प्राणाख्यं स्वर्गलोकद्वारपालत्वाद्ब्रह्म । स्वर्गलोकं प्रतिपित्सुस्तेजैश्चेत्तच्चक्षुरादित्यस्वरूपेणान्नाद्यत्वाच्च सवितुस्तेजोन्नाद्यमित्याभ्यां गुणाभ्यामुपासीत । ततस्तेजस्व्यन्नादश्चाऽऽमयावित्त्वरहितो भवति य एवं वेद तस्यैतद्गुणफलम् । उपासनेन वशीकृतो द्वारपः स्वर्गलोकप्रामिहेतुर्भवतीति मुख्यं च फलम् ॥ १ ॥

अथ योऽस्य दक्षिणः सुपिस्तत्स्थो वायुविशेषः स वीर्यवत्कर्म कुर्वन्विष्टह्य वा प्राणापानौ नानौ वाऽनितीति व्यानस्तत्संबन्धमेव च त-

आश्रयशब्देन रूपगणे हृदयं चोच्यते शुलोको वा । आदित्यश्चक्षुरादौवस्तदभिष्टितस्य सर्वस्य प्राणात्मत्वे वाक्यशेषमनुकूलयति । वक्ष्यति चेति । न हि प्राणे तृप्यति सर्वस्य तृप्तिस्तादात्म्यमन्वरेण संभवतीति भावः । तदेतत्प्राणाख्यं ब्रह्म स्वर्गलोकं प्रतिपित्सुः सन्पुरुषस्तेजोऽन्नाद्यमित्याभ्यां गुणाभ्यां विशिष्टमुपासीतेति संबन्धः ।

किमिति यथोक्तोऽधिकारी प्राणोपासने नियुज्यते तत्राऽऽह । स्वर्गेति । तथाऽपि कर्म यथोक्तगुणद्वयैशिशिष्टं प्राणाख्यस्य ब्रह्मणः सिध्यति । तत्र तेजःशब्दं व्याकुर्वन्नाह । तेजस्वीति । एतत्प्राणाख्यं ब्रह्मोभयरूपेण तेजस्वी तथाच तेजोगुणविशिष्टतया तदुपासनामर्हति सवितुश्चान्नदत्त्वं वृद्धिद्वारेणाऽऽदित्याज्जायते । वृष्टिरित्यादौ दृष्टमतश्चान्नं च तदाद्यं चेति गुणान्वरविशिष्टत्वेनापि सवितुरुक्तं प्राणाख्यं ब्रह्म ध्यानार्हमित्यर्थः । किंवाहं मुख्यं फलमिति तदाह । उपासनेनेति ॥ १ ॥

हृदयस्य पूर्वदिग्वास्थितच्छिद्रसंबन्धित्वेन प्राणमुक्त्वा व्यानः श्रोत्रं चन्द्रमाश्चेति त्रितयमित्तरसंबन्धमुपास्यमित्याह । अयेति । वीर्यवत्कर्म कुर्वन्निति संबन्धः । प्राणापानौ विष्टह्य विरुध्य वाऽयमनितीति पदान्तरं नानास्कन्धसंबन्धमसु विविधमनिति चेष्टत इति विकल्पान्तरं तेन व्यानेन संबन्धः श्रोत्रस्य श्रुत्युक्तत्वाद्वाचानार्थो मन्तव्यः । यथा श्रोत्रस्य व्यानेन संबन्धस्त्वथा चन्द्रमसोऽपि तेन संबन्धस्य श्रुत्युक्तत्वा-

१ ख. ग. घ. ङ. च. ज. ट. ठ. ड. ड. 'लोकम्' । २ ड. ड. 'जस्येति' । ३ ड. 'नागदत्ता' । ४ क. ग. ट. ठ. ड. 'प्राणत्वा' । ५ घ. ङ. ठ. 'ति तु मु' । ६ घ. 'नागत्वाऽनि' । ७ ख. घ. ज. 'भेते' । ८ क. तुभे सं । ९ ख. छ. ज. 'लोकम्' । १० ख. छ. ज. ग. 'मुत्पत्त' । ११ क. ग. 'क-दमु' । १२ क. ट. 'वैव्यान इति' ।

त्र २ स चन्द्रमास्तदेतच्छ्रीश्च यशश्चेत्युपासीत
श्रीमान्यशस्वी भवति य एवं वेद ॥ २ ॥

अथ योऽस्य प्रत्यङ् सुपिः सोऽपानः सा वा-
क्सोऽग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्युपासीत व-

च्छ्रोत्रमिन्द्रियं तथा स चन्द्रमाः । श्रोत्रेण सृष्टा दिशश्च चन्द्रमाश्चेति
श्रुतेः । सहाश्रयौ पूर्ववत्तदेतच्छ्रीश्च विभूतिः श्रोत्रचन्द्रमसोर्ज्ञानान्न हे-
तुत्वमतस्ताभ्यां श्रीत्वम् । ज्ञानाश्रयतश्च यशः रूपातिर्भवतीति 'यशो-
हेतुत्वाद्यशस्त्वमतस्ताभ्यां गुणाभ्यामुपासीतेत्यादि समानम् ॥ २ ॥

अथ योऽस्य प्रत्यङ् सुपिः पश्चिमस्तत्स्थो वायुविशेषः स मूत्रपुरी-
षाद्यपनयन्नधोऽनितीत्यपानः सा तथा वाक् ।

तत्संबन्धात्तथाऽग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्वाध्यायनिमित्तं तेजो व-

देव ध्यानार्थतया ब्राह्म इत्याह । तथेति । श्रोत्रचन्द्रमसोः संबन्धे श्रुत्यन्तरमनुकूलयति ।
श्रोत्रेणेति । यद्विराजः श्रोत्रं तदात्मना दिशश्चन्द्रमाश्चेत्येते मृष्टा इति श्रुतेरित्यर्थः ।
मिथः संबन्धेऽपि कथमनयोर्व्यानात्मत्वं व्याने तृप्यतीत्यादिवाक्प्रशेषादवधेयमि-
त्यर्थः । तदेव ब्रह्मानालयं ब्रह्म श्रीश्च यशश्चेत्याभ्यां गुणाभ्यामुपासीतेति संबन्धः । कथं-
तस्य गुणद्वयवदो ध्यानमित्याशङ्क्य श्रोत्रस्य ज्ञानहेतुत्वात्संबन्धमसोऽज्ञहेतुत्वात्तयोर-
राश्रयत्वे तदात्मनो व्यानस्यापि तद्गुणत्वोपपत्तिरित्याह । श्रोत्रेति । व्यानैक्ये ब्रह्मणि
गुणान्तरं साधयति । ज्ञानेति । उक्तस्य ब्रह्मणो गुणद्वयसंभवोऽतःशब्दार्थः । श्रीमानि-
त्यादिफलवाक्यमादिशब्दार्थः । समानं तेजस्वीत्यादिवाक्येनेति शेषः ॥ २ ॥

द्वयस्य पश्चिमदिगवस्थितसुपिसंबन्धत्वेनापानो वागमिश्रोवि त्रितयमन्योन्यसंब-
न्धं ध्येयमित्याह । अथ योऽस्पेति । सोऽपान इत्यस्यार्थमाह । तत्स्थ इति ।
सोऽपान इति संबन्धः । अपानशब्दं वायुविशेषे व्युत्पादयति । मूत्रेति । आदिश-
ब्देन शुक्रादि पृहते । यथा चक्षुषः श्रोत्रस्य प्राणत्वं व्यानत्वं चोक्तं तथा वागपानो-
भवत्यपाने तृप्यतीत्यादिश्रुतेरित्याह । सा तथेति ।

यथा चक्षुरादिवहारेणाऽऽदित्यादेः प्राणादिरूपत्वमुक्तं तथा वाचोऽधिष्ठातृत्वेन संब-
न्धादमित्त्वहारेणापानो भवतीत्याह । तत्संबन्धादिति । तदेतदपानाख्यं ब्रह्मवर्चम-
मन्नाद्यमित्याभ्यां गुणाभ्यां विशिष्टमुपासीतेति संबन्धः । ब्रह्मवर्चसं व्याचष्टे । वृत्तेति ।

ह्रवर्चस्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥

अथ योऽस्योदङ् सुपिः स समानस्तन्मनः स
पर्जन्यस्तदेतत्कीर्तिश्च व्युष्टिश्चेत्युपासीत की-

ह्रवर्चसम् । अग्निसंबन्धाद्दृत्तस्वाध्यापस्य । अन्नग्रसनहेतुत्वादपानस्या-
न्नाद्यत्वम् । समानमन्यत् ॥ ३ ॥

अथ योऽस्योदङ् सुपिरुदग्गतः सुपिस्तत्स्यो वायुविशेषः सोऽशित-
पीते समं नयतीति समानः । तत्संबद्धं मनोऽन्तःकरणं स पर्जन्यो वृ-
ष्ट्यात्मको देवः पर्जन्यनिमित्ताश्चाऽऽप इति ।

गनसा सृष्टा आपश्च वरुणश्चेति श्रुतेः । तदेतत्कीर्तिश्च । मनसो ज्ञा-
नस्य कीर्तिहेतुत्वात् । आत्मपरोक्षं विश्रुतत्वं कीर्तिर्यशः । स्वकरणसं-

कथमपानारूपे ब्रह्मणि यथोक्तो गुणः सिध्यतीत्याशङ्क्यामिद्वारेत्याह । अग्निसंब-
न्धादिति । तथाऽपि कथमन्नाद्यत्वमित्याशङ्क्यापानद्वारेणेत्याह । अग्नेति । ब्रह्म-
वर्चसीत्यादिफलबोध्यं श्रीमानित्यादिना तुल्यार्थत्वान्न व्याख्यानापेक्षमित्याह ।
समानमिति ॥ ३ ॥

हृदयस्योत्तरसुपिसंबन्धत्वेन समानो मनः पर्जन्यश्चेति त्रितयं परस्परसंबन्धमुपास्यमि-
त्याह । अथेति । समान इति संबन्धः समानशब्दं वायुविशेषे व्युत्पादयति । अशि-
तेति । मनसः समानेन संबन्धः । समाने वृष्यतीत्यादिश्रुतेर्ब्राह्म इत्याह । तत्संबन्ध-
मिति । मनसि वृष्यति पर्जन्यस्तृष्यतीति वाक्यशेषमाश्रित्य तयोः संबन्धमाह । प-
र्जन्य इति । श्रुत्यन्तरादपि तयोः संबन्धं वक्तुं पावनिकामाह । पर्जन्येति । शेषः
परिसिद्धिपरामर्शार्थः ।

तथाऽपि कथं पर्जन्यमनसोः संबन्धसिद्धिरित्याशङ्क्य वायोरपि कारणत्वे-
नद्विः संबन्धात्तद्वारा मियोऽपि तत्सिद्धिरित्याह । मनसेति । तदेतत्समानारूपं
ब्रह्म कीर्तिश्च व्युष्टिश्चेत्याभ्यां गुणभ्यामुपासीतेति संबन्धः । तस्मिन्ब्रह्मणि कीर्तिरूपं
गुणं साधयति । मनस इति । व्युष्टेरर्थान्तरत्वं कीर्तेर्दर्शयति । आत्मेति । तयो व्यु-

१ क. द. ग. 'संबन्धं म' । २ ख. घ. 'नं प' । ३ ख. ग. घ. 'हेत्या' । ४ क. ग. द.
'वायवे श्री' । ५ ख. ग. 'दन्पु' । ६ क. घ. ग. छ. घ. द. ग. 'दन्पि' । ७ घ. ग. द. 'प'
तदेव वा । ८ क. ग. द. 'सिद्धप' ।

अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृ-

अथ यदसौ विद्वान्स्वर्गं लोकं वीरपुरुषसेवनात्प्रतिपद्यते । पञ्चोक्तं त्रिपादस्यामृतं दिवीति तदिदं लिङ्गेन चक्षुःश्रोत्रेन्द्रियगोचरमापादयित्-
व्यम् । यथाऽग्न्यादि धूमादिलिङ्गेन । तथा हेवमेवेदमिति यथोक्तेऽर्थे
दृढा मतीतिः स्यात् । अनन्यत्वेन च निश्चय इति । अत आह । पद-
तोऽमुष्मादिवो सुलोकात्परः परमिति लिङ्गव्यत्ययेन ज्योतिर्दीप्यते ।
स्वयंममं सदाप्रकाशत्वाद्दीप्यत इव दीप्यत इत्युच्यते । अग्न्यादिवज्ज्वल-

गायत्र्युपाधिकं ब्रह्मोपास्यं तादृश्येन द्वारपालोपास्तिश्च कर्तव्या तत्तद्वाङ्मेषु श्रुता-
नि फलानि समुच्चित्य प्रधानोपासनादेव ब्रह्मप्राप्तिरित्युक्तम् । इदानीं विद्यान्तरं प्रस्वी-
ति । अथेति । परस्वादिवो दीप्यमानं ब्रह्म कौशेये न्योतिषि प्रवीकेऽध्यस्य दृष्टत्वश्रुतत्वा
भ्यामुपासितव्यमिति श्रोतमर्थे सिद्धवत्कृत्वाऽऽधिकमर्थमादाय तात्पर्यमाह । पदसौ
विद्वामिति । वीरणां वीर्यवतामादित्यादीनां पुरुषाणां सेवनादाध्यानादिति यावत् ।
लिङ्गेन स्वर्गविशेषेण श्रवणविशेषेण चेत्यर्थः । चक्षुःश्रोत्रेन्द्रियगोचरमिति । महृष्टं
प्रति दृष्टं श्रुतं च मयैत्यापादायितव्यम् । अन्यथा दृष्टत्वश्रुतत्वाभ्यां ब्रह्मणि ध्याना-
सिद्धेरित्यर्थः । परस्याप्रतिपत्तौ लिङ्गेन प्रत्यायने दृष्टान्तमाह । यथेति । त्रिपदिप-
न्नं प्रति धूमादिलिङ्गेनाग्न्यादि प्रत्याप्यते तथा स्वर्गादिलिङ्गेन दृष्टत्वादिविशिष्टमिदं
प्रत्येतव्यमित्यर्थः । यथोक्तस्य न्योतिषो लिङ्गेन प्रत्यायने किमिति क्रियते तत्राऽऽह ।
तथा हीति । लिङ्गद्वारा तस्य प्रत्यायने सति गुणद्वयविशिष्टमेवेदं ज्योतिर्नान्यथेत्येवं
यथोक्ते परस्मिन्नुपास्यज्योतिषि दृढा धीः स्यात् । तदभावात्तद्गुणस्य ज्योतिषोऽध्यानादि-
त्यर्थः । मा भूत्परस्य ज्योतिषो यथोक्तगुणस्याशेषोपासनमित्याशङ्क्याऽऽह । अन-
न्यत्वेनेति । कौशेयस्य ज्योतिषः मंत्रिकर्णाञ्जीवाभेदं परिक्रम्य जाठरं ज्योतिर्मन्त्रेत्य-
नन्यत्वेन ध्याने जीवब्रह्मणोरैकतया निश्चयश्चार्थास्तिस्र्यति । अतो यथोक्तोपास्तिर-
र्थवहीत्यर्थः । अथशब्दस्य विद्यान्तरारम्भार्थत्वंपुन्येत्यानन्तरग्रन्थस्य तात्पर्यमुक्त्वाऽ-
वशिष्टान्यक्षराण्यवतार्य व्याकरोति । अत आहेत्यादिना । यदित्युपक्रम्य ज्योति-
रित्युपसंहारात्पर इति पुंलिङ्गप्रयोगमाशङ्क्याऽऽह । परमिति । कादाचित्कप्रकाशत्वा-
भावात्कथं दीप्यत इति प्रयोगस्तत्राऽऽह । स्वयंमममिति । कस्मादिवेति प्रयुज्यते मु-
स्यमेव दीप्यमानत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । अग्न्यादीति । हेवोरुभयत्र

प्रेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिस्तस्यैषा दृष्टि-

नक्षणाया दीप्तेरसंभवात् । विश्वतः पृष्ठेष्वित्येतस्य व्याख्यानं सर्वतः
पृष्ठेष्विति । संसारादुपरीत्यर्थः । संसार एव हि सर्वः ।

असंसारिण एकत्वान्निर्भेदत्वाच्चानुत्तमेषु तत्पुरुषसमाप्ताशङ्कानिवृत्तय
आहोत्तमेषु लोकेष्विति सत्यलोकादिषु हिरण्यगर्भादिकार्यस्थपरस्येश्व-
रस्यासन्नत्वाद्बुध्यते उत्तमेषु लोकेष्विति । इदं वावेदमेव तद्यदिदम-
स्मिन्पुरुषेऽन्तर्मध्ये ज्योतिश्चक्षुःश्रोत्रब्राह्मण लिङ्गेनोष्णिम्ना शब्देन
चावगम्यते । यच्चचा स्पर्शरूपेण गृह्यते तच्चक्षुषैव । दृढप्रतीतिकरत्वा-
च्चचः । अविनाभूतत्वाच्च रूपस्पर्शयोः ।

संबन्धः । सर्वशब्दस्यासंक्वचितैववित्त्वादात्मनोऽपि तेन संगृहीतत्वात्कथं तस्माद्बुद्धे
ब्रह्मेत्युपपन्नमित्याशङ्क्याऽऽह । संसारादिति । तस्यैव सर्वशब्दवाच्यत्वमुप-
पादयति । संसार एव हीति । तस्यानेकत्वेन सर्वशब्दाहर्त्वादित्यर्थः ।

आत्मनि सर्वशब्दानुपपत्तिमाह । असंसारिण इति । सर्वशब्दस्यानेकार्थवाचित्वा-
दात्मनि चैकत्वात्मकारभेदस्य च नित्यमुक्ते तस्मिन्नसंभवात् तस्य सर्वशब्दात्प्रतीति-
रित्यर्थः । उत्तमा न भवन्तीत्यनुत्तमास्तेष्वितितरुपुरुषाशङ्कायां तन्निवृत्तिद्वारा बहुव्री-
हिसिद्धयर्थं विशेषणमित्याह । तत्पुरुषेति । किमिति तेषु परब्रह्म निर्दिश्यते तस्य
सर्वगतत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । हिरण्यगर्भादीति । तत्कार्यात्मना स्थितं परं ब्रह्मो-
त्तमेषु लोकेष्वित्युच्यते । तस्य सर्वत्र सतोऽपि सत्यलोकादिषु हिरण्यगर्भाधारमनाऽ-
तिशयेन नित्याभिव्यक्तत्वादित्यर्थः । यदिति सर्वनाम्ना प्रकृतं ब्रह्म परामृश्यते । त-
स्योपास्यत्वार्थं संसारादुपरिष्ठादवस्थानमुक्तम् । इदानीं कोक्षेये ज्योतिषि तदारोपय-
ति । इदमिति । कोक्षेये ज्योतिषि प्रतीके प्रमाणं दर्शयति । चक्षुरिति । चक्षुष्यो
भवतीतिफलवचनानुसारेण स्पर्शरूपेणमाध्यासिकमादायोष्णिम्नाश्चाक्षुषत्वं ब्रह्मण्यम् ।
रूपस्पर्शयोरेक्याध्यासं स्फुटयति । यच्चचेति । यदुष्णं तेजो द्रव्यात्मक त्वग्निद्र-
येण स्पर्शरूपेण गृह्यते तच्चक्षुषैव गृह्यते तत्र हेतुमाह । दृष्टेति । तच्चो दृढायां प्रती-
ती हेतुत्वाच्चक्षुषा तादात्म्यारोपादित्यर्थः । यद्रूपवद्भवति तत्स्पर्शवदिति नियमाच्च रू-
पस्पर्शयोस्तादात्म्याध्यामात्तस्य चाक्षुषत्वमिद्विरित्याह । अविनाभूतत्वाच्चेति ।

यत्रैतदस्मिञ्छरीरे सः स्पर्शेनोष्णिमानं विजा-
नाति तस्यैषा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णाविपिगृह्य निन-

कथं पुनस्तस्य ज्योतिषो लिङ्गं त्वग्दृष्टिगोचरत्वमापद्यत इत्याह
यत्र यस्मिन्काले । एतदिति क्रियाविशेषणम् । अस्मिञ्छरीरे हस्तेनाऽऽ-
लभ्य संस्पर्शेनोष्णिमानं रूपसहभाविनमुष्णस्पर्शभावं विजानाति । स
दुष्णिमा नामरूपव्याकरणाय देहमनुभविएस्य चैतन्यात्मज्योतिषो लि-
ङ्गमव्यभिचारात् । न हि जीवन्तयास्यानमुष्णिमा व्यभिचरति । उष्ण
एव जीविष्यञ्शीतो मरिष्यन्निति हि विज्ञायते । मरणकाले च तेजः
परस्यां देवतायामिति परेण विभागत्वोपगमात् । अतोऽसाधारणं लि-
ङ्गमौष्ण्यमग्नेरिव धूमः । अतस्तस्य परस्यैषा दृष्टिः साम्नादिव दर्शनं
दर्शानोपाय इत्यर्थः । तथा तस्य ज्योतिष एषा श्रुतिः श्रवणं श्रवणो-

शब्दो यस्य ज्योतिषो लिङ्गमौष्ण्यं तस्य त्वगिन्द्रियब्रह्मस्य चाक्षुषत्वमुपपादयितुं श-
क्यते । कथमिति । तस्यैषा दृष्टिरित्यादिवाक्येनोत्तरं दर्शयन्त्येत्यादि व्याकरो-
ति । आदेस्यादिना । यथैतद्विज्ञानं स्यात्तथेति विज्ञानक्रियायां विशेषणमेतदिति प-
दमित्यर्थः । संस्पर्शेनोष्णिमानं विजानाति चेत्कथं तर्हि तस्य चाक्षुषत्वमित्याशङ्क्याऽऽ-
ह । रूपसहभाविनमिति । भवत्वौपचारिकमौष्ण्यस्य चाक्षुषत्वं तथाऽपि कथं त-
स्य लिङ्गत्वमित्याशङ्क्य जीवन्प्रत्यायनद्वारा कौशेयज्योतिषि तस्य लिङ्गत्वं साधय-
ति । स हीति । जीवात्मना वस्याव्यभिचारं स्फोरयति । न हीति । तत्रैव श्रुतिं सं-
वादयति । उष्ण एवेति । यदा जीवस्य लिङ्गमौष्ण्यं तदा परस्यापि ज्योतिषत्वलिङ्गं
भवति । जीवपरयोरेकत्वावगमादित्याह । मरणकाले चेति । वागादि भवति मनः
प्राप्ते प्राणस्तेजसि तदध्यक्षलक्षणपरस्यां देवतायां परमात्माख्यायां संपद्यत इति श्रु-
त्या जीवस्य परेण तदर्थात्मना सहाभित्तत्वस्योपगमाभावेत्यस्य लिङ्गं तद्भवति परस्य
लिङ्गमित्यर्थः । यदा हि जीवस्य परस्य च यथोक्तलिङ्गादवगतिस्तदा तत्र कौशेय-
ज्योतिषत्वदधिकरणस्य सुवरात्मवगतिरस्वीत्याह । अत इति ।

उष्णस्य जाठरे ज्योतिषि मूर्ध्नि लिङ्गात्वे सति यस्मिन्माह । तस्येति । विष्णो-
रिव मतिमात्रं जाठरेण ज्योतिषा परस्य ज्योतिषत्वादात्म्यादित्यर्थः । मूर्ध्नि कद्रा
दृष्ट्युपायवत्तस्य श्रवणोपायं लिङ्गान्तरं दर्शयति । तथेति । अपिगृह्य गृणोतीति
संबन्धः । यथा श्रवणमेतद्भवति । तथा गृणोतीति श्रवणाक्रियाया विशेषणमेतच्छब्द

दमिव नदधुरिवाग्नेरिव ज्वलत उपशृणोति त-
देतद्दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीत चक्षुष्यः श्रुतो भ-
वति य एवं वेद य एवं वेद ॥ ७ ॥ इति तृ-
तीयाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

पायोऽप्युच्यमानः । पत्र यदा पुरुषो ज्योतिषो लिङ्गं श्चभूषति श्रोतुमि-
च्छति तदेतत्कर्णावपिष्टह्यैतच्छब्दः क्रियाविशेषणम् । अपिष्टह्यापिधा-
येत्पर्धोऽङ्गुलिभ्यां भोर्णुस्य निनदमिव रयस्येव घोपो निनदस्तमिव
शृणोति नदधुरिव ऋषभकूजितमिव शब्दो यथा चाग्नेर्वह्निर्ज्वलत एवं
शब्दमन्तःशरीर उपशृणोति तदेतज्ज्योतिर्दृष्टश्रुतलिङ्गत्वादृष्टं च श्रुतं
चेत्युपासीत । तथोपासनाच्चक्षुष्यो दर्शनीयः श्रुतो विश्रुतश्च । यत्स्पर्श-
गुणोपासननिमित्तं फलं तद्रूपे संपादयति चक्षुष्य इति । रूपस्पर्शयोः
सहभावित्वात् । इष्टत्वाच्च दर्शनीयतायाः । एवं च विद्यायाः फलमुपपन्नं
स्यान्न तु मृदुत्वादिसपर्शवत्त्वे । य एवं पयोक्तौ गुणौ वेद । स्वर्गलो-
कमतिपत्तिस्तूक्तमदृष्टं फलम् । द्विरभ्यास आदरार्थः ॥७॥ इति तृतीया-
ध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

इति योजना । भोर्णुस्य पिधायेति यावत् । श्रूयमाणशब्दस्य वाच्यार्थभावस्फुटीकर-
णार्थमनेकदृष्टान्तोपादानम् । कौर्क्षेयज्योतिष्यारोपितस्य ज्योतिषो ध्येयस्य ध्यानो-
पायाङ्गत्वेन गुणद्वयमुपदिशति । तदेतदिति । दृष्टमित्युपासने फलमाचष्टे । तथेति ।
श्रुतमित्युपासने फलमाह । श्रुत इति । कथं पुनः स्पर्शगुणोपासने स्पर्शो भवतीति
वक्तव्ये चक्षुष्यो भवतीत्युच्यते तत्राऽऽह । यत्स्पर्शेति । संपादने निमित्तमाह ।
रूपस्पर्शयोरिति । इतश्चक्षुष्यो भवतीति फलवचनमुचितमित्याह । इष्टत्वाच्चेति ।
फलवचनमपि संपादयति न कल्पकमित्याह । एवंचेति । यदा स्पर्शगुणोपासननिमित्तं
फलं रूपे संपाद्यते तदा विद्यायाः श्रुतं फलमुपपन्नमिति फलश्रुतिरनुकूलिता स्यात् ।
रूपविशेषवति चक्षुष्यशब्दस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । यदि पुनर्मृदुत्वादिसपर्शगुणस्यो-
पासननिमित्तं फलं कल्प्येत तदा चक्षुष्यो भवतीति श्रुतं फलं नैवोपपन्नं स्यात्तदश्च
फलश्रुतिरपचाहिता भवेदित्याह । न त्विति । कस्येदं फलमित्यपेक्षायामाह । य ए-
वमिति । ननु परस्य ज्योतिषो जाठरे ज्योतिष्यारोपितस्य यथोक्तगुणवदो ध्याना-
स्वरूपमिदमत्यल्पं फलमननुरूपमुपदिश्यते तत्राऽऽह । स्वर्गलोकेति । फलवत्यां वि-
द्यायामादरो विवक्षितः ॥ ७ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत ।

पुनस्तस्यैव त्रिपादमृतस्य ब्रह्मणोऽनन्तगुणवतोऽनन्तशक्तेरनेकभेदोपा-
स्यस्य विशिष्टगुणशक्तिमत्त्वेनोपासनं विधित्सन्नाह । सर्वं समस्तं खल्वि-
ति वाक्यालंकारार्थो निपातः । इदं जगन्नामरूपविकृतं मत्प्रकादिविषयं
ब्रह्म कारणं वृद्धतमत्वाद्ब्रह्म । कथं सर्वस्य ब्रह्मत्वमित्यत आह । तज्जला-
निति । तस्माद्ब्रह्मणो जातं तेजोब्रह्मादिकभेण सर्वम् । अतस्तज्जम् ।
तथा तेनैव जननक्रमेण भविलोमतया तस्मिन्नेव ब्रह्मणि लीयते तदा-
त्मतया श्लिष्यत इति तज्जम् । तथा तस्मिन्नेव स्थितिकालेऽनिति प्रा-
णिति चेष्टेत इति । एवं ब्रह्मात्मतया त्रिषु कालेष्वविशिष्टं तद्व्यतिरेकेणाग्र-
हणात् । अतस्तदेवेदं जगत् । यथा चेदं तदेवैकमद्वितीयम् । तथा पठे

मवीकद्वारा ब्रह्मोपासनमुक्त्वा मवीकं हित्वा सगुणब्रह्मोपासनमुपन्यस्यति । पुन-
रित्यादिना । तस्य निरुपाधिकत्वं व्यावर्तयति । अनन्तेति । कथमेकस्यानन्तगुण-
त्व तत्राऽऽह । अनन्तशक्तेरिति । ननु पूर्वमेवात्योपासनान्यविवृत्तानि तथाच वक्त-
व्यशेषो नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह । अनेकेति । अनेकेषु भेदेषु गायत्र्याद्युपाधिगुणास्य-
स्यापि ब्रह्मणो मनोमयत्वादिविशिष्टगुणत्वेन विशिष्टशक्तिमत्त्वेन उपासनान्तरवि-
धानार्थमुत्तरवाक्यमित्यर्थः । तस्येदमा परामर्शो हेतुमाह । मत्प्रकादीति । ब्रह्मशब्दस्य
निरुपाधिकार्थविषयत्वं व्यावर्तयति । कारणमिति । कथं तस्य ब्रह्मत्वं तत्राऽऽह ।
वृद्धतमत्वादिति । निरतिशयमहत्त्वादित्यर्थः । सर्वमनूय तस्य ब्रह्मत्वविधाने युक्तिं
प्रश्नपूर्वकमाह । कथमित्यादिना । तज्जं च तज्जं च तद्वनं च तज्जलान् । अव्यय-
लोपश्छान्दसः । तत्र तज्जत्वं जगतो व्युत्पादयति । तस्मादिति । तज्जत्वमुपपादयति ।
तथेति । विषय्येण तु श्रमोऽह इति न्यायात्प्रतिलोमतया जननव्युत्क्रमेण तस्मिन्नेव
ब्रह्मणि लीयते जगदिति कृत्वा यथा तज्जं तथेति योजना । तत्र लयो नाम जगतः
शून्यवेति शङ्का व्यावर्तयति । तदात्मतथेति । तदन्तत्वं प्रतिपादयति । तथेति ।
तथा तज्जं तज्जं च तथा तद्वनं च जगदित्यर्थः । इति तदनमिति शेषः । युक्तिसिद्धमर्थं
निगमयति । एवमिति । ब्रह्मव्यतिरेकेण त्रिष्वपि कालेषु जगतोऽग्रहणात्तदात्मत्वेना-
विशिष्टं जगत्तदेव स्यादिति योजना । युक्तिसिद्धमपि जगतो ब्रह्मत्वं मत्प्रकादिविकृतं
नाङ्गीकारमर्हति । न हि सद्वितीयमद्वितीयं युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । यथा चेति ।

१ ख. घ. घ. ट. 'एते तदनम् । भारतेलोपश्छान्दसः । शान्तं । ण. 'एते तदन् । इत्येवं ।

२ क. ग. ट. 'ति तदनम् । इत्येव । ट. 'ति तदन् । इत्येवं । ३ ख. छ. अ. ण. 'तत्र विषयानुम् ।

४ ग. ट. 'सर्वं वा । ५ ण. 'वर्णको' । ६ ख. ग. छ. म. ट. घ. 'वि विनी' ।

अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिँल्लोके

विस्तरेण वक्ष्यामः । यस्माच्च सर्वमिदं ब्रह्म । अतः शान्तो रांगद्वेषादि-
दोपरहितः संयतः सन्यत्तत्सर्वं ब्रह्म तद्वक्ष्यमाणैर्गुणैरुपासीत ।

कथमुपासीत । क्रतुं कुर्वीत क्रतुर्निश्चयोऽध्यवसाय एवमेव नान्यथेत्य-
विचलः प्रत्ययस्तं क्रतुं कुर्वीतोपासीतेत्यनेन व्यवहितेन संबन्धः । किं पुनः
क्रतुकरणेन कर्तव्यं प्रयोजनम् । कथं वा क्रतुः कर्तव्यः । क्रतुकरणं चा-
भिप्रेतार्थसिद्धिसाधनं कथमित्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमथेत्पादिब्रह्मण्यः ।
अथ खल्विति हेत्वर्थः । यस्मात्क्रतुमयः क्रतुप्रायोऽध्यवसायात्मकः पु-
रुषो जीवः । यथाक्रतुर्पादशः क्रतुरस्य सोऽयं यथाक्रतुर्यथाध्यव-
सायो पादहृन्निश्चयोऽस्मिँल्लोके जीवन्निह पुरुषो भवति । तथेतोऽ-
स्माद्देहात्मेत्य मृत्वा भवति । क्रत्वनुरूपफलात्मको भवतीत्यर्थः । एवं
ह्येतच्छास्त्रतो दृष्टम् । यं यं वापि स्मरन्भावं त्यज्यत्यन्ते कलेवरमित्या-

सर्वस्य ब्रह्मत्वे फलितमाह । यस्माचेति । कियन्तं कालं प्रत्ययमावर्तयेदित्याकाङ्-
क्षापूर्वकं तत्त्वनिश्चयपर्यन्तमिति दर्शयितुं व्यवहितं वाक्यमवतार्य व्याचष्टे । कथ-
मित्यादिना । उपासीतेत्यस्य क्रतुं कुर्वीतेत्यनेन व्यवहितेन संबन्ध इति योजना ।
क्रत्वनुष्ठानस्य फलं पृच्छति । किं पुनरिति । तत्र क्रतुकरणं च केन प्रकारेणेति प्र-
श्नान्तरं दर्शयति । कथं वेति । ब्रह्मभावमाधनत्वात्क्रतुकरणस्य फलप्रश्नो नास्ती-
त्याशङ्क्याऽऽह । क्रतुकरणं चेति । न हि जीवस्य स्थितस्य नष्टस्य वा सद्भावः
संभवतीति भावः । क्रतुकरणस्येदं प्रयोजनं स च क्रतुरेवं कियते वत्करणं वाऽनया
रीत्या ब्रह्मसद्भावं साधयतीत्यस्यार्थजातस्य प्रतिपादनार्थमाखण्डसमाप्तेरथेत्यादिरुत्तरो
ग्रन्थ इत्याह । इत्यस्यार्थस्येति । अथ खल्वित्यत्र पूर्ववत्खलुशब्दोऽथशब्दस्तु
हेत्वर्थ इत्यत्र हेतुरूपमर्थं विवृणोति । यस्मादिति । यद्वाऽपेत्यारभ्य पुरुष इत्यन्तो
ग्रन्थो हेत्वर्थ इत्युक्त्वा तमेव हेतुरूपमर्थं दर्शयति । यस्मादिति । यथाक्रतुरित्यस्मा-
दथस्तात्तस्माच्छब्दो द्रष्टव्यः । अस्मिँल्लोक इति श्रुतिमादाय व्याचष्टे । जीवन्निहेति ।
इह वर्तमाने देहे जीवन्सन्निति यावत् । क्रतुकरणेन किं कर्तव्यं फलमिति प्रश्नं व्या-
चष्टे । तथेति । क्रत्वनुरूपफलात्मकेत्वे पुरुषस्य स्मृतिं संवादयति । एवं हीति ।
शास्त्रमेवोदाहरति । यं यमिति । कथं वा क्रतुः कर्तव्य इति प्रश्नं प्रत्याह ।

पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत ॥१॥

मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसंकल्प जा-

दि । यत एवं व्यवस्था शास्त्रदृष्टाऽतः स एवं जानन्क्रतुं कुर्वीत यादृ-
शं क्रतुं वक्ष्यामस्तम् । यत एवं शास्त्रंमामाण्यादुपपद्यते क्रत्वनुरूपं फ-
लमतः स कर्तव्यः क्रतुः ॥ १ ॥

कथम् । मनोमयो मनःप्रायः । मनुतेऽनेनेति मनस्तत्स्ववृत्त्या विप-
येषु प्रवृत्तं भवति तेन मनसा तन्मयः । तथा प्रवृत्त इव तत्प्रायो निवृत्त
इवै च । अत एव प्राणशरीरः प्राणो लिङ्गात्मा विज्ञानक्रियाशक्तिद्वय-
संमूर्च्छितः । यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राण इति श्रुतेः । स
शरीरं यस्य स प्राणशरीरः । मनोमयः प्राणशरीरनेतेति च श्रुत्यन्तरा-
त् । भारूपः । भा दीप्तिश्चैतन्पल्लवं छपं यस्य स भारूपः । सत्यसं-
कल्पः । सत्या अवितथाः संकरुषा यस्य सोऽयं सत्यसंकल्पः । न यथा

यतइति । क्रत्वनुरूपफलात्मकः पुरुषो भवतीत्येवंरूपा व्यवस्थेति यावत् । एवं जा-
नन्क्रत्वनुरूपं फलमिति शास्त्रतः पश्यन्नित्यर्थः । कोऽसौ क्रतुरित्याशङ्क्याऽऽह ।
यादृशमिति । स क्रतुं कुर्वीतेत्यस्यार्थे निगमयति । यत एवमिति ॥ १ ॥

क्रतुकरणप्रकारमेव यश्च पूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना । कथमिदं मनःप्राय-
त्वमित्यपेक्षायां मनःशब्दार्थप्रदर्शनपूर्वकं तत्प्रायत्वं व्युत्पादयति । मनुते इति । मनोद्वारा
तदुपाधिः पुरुषो विषयप्रवणो भवतीत्यर्थः । तत्प्रायत्वफलमाह । तथेति । पुरुषो हि
यत्प्रायः सन्मनासि मत्तर्कमाने स्वयमपि तद्वदेव प्रवृत्त इव लक्ष्यते । तथा निवर्तमाने
मनासि निवृत्त इव चावगम्यते । वस्तुवस्तु पुरुषो न प्रवृत्तो निवृत्तो वा ध्यायतीवे-
त्यादिश्रुतेरित्यर्थः । अत एव मनोमयत्वादेवेति यावत् । संमूर्च्छितत्वं संपिण्डितत्वम् ।
विज्ञानशक्तेः क्रियाशक्तेश्चैकस्मिन्नेव लिङ्गात्मनि संपिण्डितत्वे श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति ।
यो वा इति । आपर्वणीं श्रुति यथोक्ते विशेषणद्वये प्रमाणयति । मनोमयः
प्राणेति । मनोवृत्तिभिर्विभाव्यमानत्वाद्वात्मा मनोमयः प्राण इव प्रत्यगात्मनः सूक्ष्मं
शरीरं यस्य चासौ स्थूलाद्देहाद्देहान्तरं प्रति नेवेत्यापर्वणश्रुतेरात्मनि विशेषणद्वयसि-
द्धिः । एवञ्च विशेषणद्वयं जीवगतमपि तद्भेदविवक्षया ब्रह्मणि द्रष्टव्यमित्यर्थः ।
सत्यसंकल्प इत्यत्र विशेषणेन ध्वनितमर्थे दर्शयति । न यथेति । इवशब्दस्वार्थः । कथं

काशात्मा सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वर-

संसारिण इवानैकान्तिकफलः संकल्प ईश्वरस्येत्यर्थः । अत्रतेन मिथ्या-
फलत्वहेतुना प्रत्यूढत्वात्संकल्पस्य मिथ्याफलत्वम् । वक्ष्यत्यष्टतेन हि
प्रत्यूढा इति । आकाशात्मा । आकाश इवाऽऽत्मा स्वरूपं यस्य स
आकाशात्मा । सर्वगतत्वं सूक्ष्मत्वं रूपादिहीनत्वं चाऽऽकाशतुल्यते-
रस्य । सर्वकर्मा । सर्वं विश्वं तेनेश्वरेण क्रियत इति जगत्सर्वं कर्मास्य-
स सर्वकर्मा । स हि सर्वस्य कर्तेति श्रुतेः । सर्वकामः । सर्वे कामा दोष-
रहिता भ्रस्येति सर्वकामः । धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मीति स्मृतेः ।
ननु कामोऽस्मीति वचनादिह बहुव्रीहिर्न संभवति सर्वकाम इति । न
कामस्य कर्तव्यत्वाच्छब्दादिवत्पारार्थ्यप्रसङ्गाच्च देवस्य । तस्माद्यपेह
सर्वकाम इति बहुव्रीहिस्तथा कामोऽस्मीतिस्मृत्यर्थो वाच्यः । सर्वगन्धः
सर्वे गन्धाः सुखकरा अस्य सोऽयं सर्वगन्धः । पुण्यो गन्धः पृथिव्यागि-

संसारिसंकल्पस्यानैकान्तिकफलत्वं तत्राऽऽह । अत्रतेनेति । संकल्पस्यात्रवेन संसारिणि
प्रत्यूढत्वे वाक्यशेषं प्रमाणयति । वक्ष्यतीति । जडाजठपोराकाशेतरयोर्न तुल्यतेत्या-
शङ्क्याऽऽह । सर्वगतत्वमिति । सर्वकर्मेति सर्वक्रियाश्रयत्वमीश्वरस्योच्यते तद्-
युक्तं निष्क्रियत्तुवेरित्याशङ्क्य न्याचष्टे । सर्वमिति । संसारिभ्यो विशेषसिद्धयर्थं
विशिनष्टि । दोषरहिता इति । उदाहृता स्मृतिमाश्रित्योक्तमाक्षिपति । नन्विति ।
कामसामानाधिकरण्ये बाधकोपलम्भाद्बहुव्रीहिरिरेवेति परिहरति । न कामस्येति । तस्य
कार्यत्वात्तद्वैक्ये ब्रह्मणोऽनादित्वं बोध्यते चैतजज्ञेयत्वाच्च कामस्य तद्वैक्ये ब्रह्मणः
स्वावश्यं हीयते । तथा च कर्मधारयासंभवाद्बहुव्रीहिरिरेवेत्यर्थः । कथं तर्हि कामोऽस्मी-
ति वादात्म्यस्मृतिरित्याशङ्क्याऽऽह । तस्मादिति । कामेश्वरयोः सामानाधिकरण्या-
संभवात्प्रकृतश्रुतौ बहुव्रीहिर्यथेष्टस्तथा स्मृतावपि ब्रह्मपारतन्त्र्यमात्रं कामस्य विवक्षित-
म् । श्रुत्यनुसारेण स्मृतेर्नैवव्यत्वादित्यर्थः । सर्वशब्दाद्गुर्नानामपि ब्रह्मणि प्राप्ती वि-
शिनष्टि । सुखकरा इति । सर्वशब्दसंकोचे कारणमाह । पुण्य इति । यथा सर्वग-
न्ध इत्यत्र सुखकरा गन्धा ब्रह्मसंबन्धिनो दर्शितास्तथा सर्वरस इत्यत्रापि सुखकरा

सः सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः ॥ २ ॥

एष म जात्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान्ब्रीहिर्वा यवा-

ति स्मृतेः । तथा रसा अपि विज्ञेयाः । अपुण्यगन्धरसग्रहणस्य पाप्म-
संबन्धनिमित्तत्वश्रवणात् । तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च दुर्गन्धि
च । पाप्मना द्वेष विद्म इति श्रुतेः । न च पाप्मसंसर्ग ईश्वरस्य । अ-
विद्यादिदोषस्यानुपपत्तेः ।

सर्वमिदं जगदभ्यात्तोऽभिष्याप्तः । अततेव्याप्यर्थस्य कर्तरि निष्ठा ।
तथाऽवाक्युच्यतेऽनयेति वाग्वागेव वाकैः । यद्वा वचेघञन्तस्य करणे
वाकः । स यस्य विद्यते स वाकी न वाक्यवाकी । वाक्यमतिपेधश्चात्रोप-
लक्षणायैः । गन्धरसादिश्रवणादीश्वरस्य प्राणानि घ्राणादीनि करणानि
गन्धादिग्रहणाय । अतो वाक्यमतिपेधेन प्रतिपिष्यन्ते तानि । अपाणि-
पादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण इत्यादिमन्त्रवर्णात् ।
अनादरोऽसंभ्रमः । अत्राप्राप्तौ हि संभ्रमः स्पादनाप्तकामस्य । न त्वा-
प्तकामत्वाभित्यर्तुप्रस्येश्वरस्य संभ्रमोऽस्ति क्वचित् ॥ २ ॥

एष यथोक्तगुणो मे ममाऽऽत्माऽन्तर्हृदये हृदयपुण्डरीकस्यान्तर्-
ध्येऽणीयानपुतरो ब्रीहिर्वा यवाद्वेत्पाचत्पन्तसूक्ष्मस्त्वमदर्शनार्थम् । श्यामा-

एव रसास्तरसंबन्धिनो ब्राह्म इत्याह । तथेति । अत्रापि सर्वशब्दसंकोचे कारणमाह ।
अपुण्येति । न तद्ग्रहणं परस्मिन्निति शेषः । वच्छब्दार्थमेवोपपादयति । पाप्मनाहीति ।
एष इति घ्राणप्राणोक्तिः । भवतु पाप्मसंसर्गकृतमपुण्यगन्धादिग्रहणं तथाऽपि कथं
पदीश्वरे सर्वज्ञे नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । निमित्ताभावादीश्वरस्य न स्वमं-
षन्धित्वेनापुण्यगन्धादिग्रहणमित्यर्थः ।

तस्य पाप्मसंसर्गं हेतुमाह । अविद्यादीति । आदिपदेनास्मिन्नारागद्वेषाभिव्येशादयो
प्लवन्ते । अभ्यात्त इति रूपं षडर्थं च दर्शयन्कर्षणि निष्ठां व्यावर्तयति । अततेरि-
ति । वाक्यशब्दस्य निष्पत्तिप्रकारं रचयति । वचेरिति । अत्रेति श्रुतेरीश्वरस्य चो-
क्तिः । उपलक्षणार्थं घ्राणादिप्रतिपेधस्येति शेषः । अथेश्वरे घ्राणादिप्रतिपेधभावात्तत्प्र-
तिपेधो नोपलक्ष्येवाव आह । गन्धेति । आदिशब्देन कामादिरुक्तः । युक्तं चान्यो-
पलक्षणं साक्षादेवान्यत्र प्रतिपेधश्रवणादित्याह । अपाणीति । आदिपदेन स वेति वे-
द्यमित्यादि एतत्वे । ईश्वरस्य संभ्रमभावं प्रतिपादयति । अत्राप्राप्तौ हीति ॥ २ ॥

यथोक्तस्य परस्य प्रत्यगात्माभेदं दर्शयति । एष इति । बीजापनेकोपादानस्यो-
पयोगमाह । अत्यन्तेति । अणीयस्त्वन्यायस्त्वव्यपदेशयोर्मिथो विरोधमाशङ्क्य परि-
हरति । श्यामाकृतेति । पृथिव्यन्तरिक्षादिवदीश्वरस्य सातिशेयं महत्त्वं विवक्षितमिति ।

द्वा सर्पपादा श्यामाकाद्वा श्यामाकतण्डुलाद्द्वैष
म आत्माऽन्तर्हृदये ज्यायान्प्रथिव्या ज्याया-
नन्तरिक्षाज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः ॥३॥
सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिद-
मभ्यात्तोऽवाक्यनादर एष म आत्माऽन्तर्हृदय

काद्वा श्यामाकतण्डुलाद्द्वैति परिच्छिन्नपरिमाणादणीयानित्युक्तेऽणुपरि-
माणैत्वं प्राप्तमाशङ्क्यातस्तत्प्रतिषेधायाऽऽरभते । एष म आत्माऽन्तर्हृ-
दये ज्यायान्प्रथिव्या इत्यादिना । ज्यायः परिमाणाच्च ज्यापस्त्वं दर्शय-
न्ननन्तपरिमाणैत्वं दर्शयति । मनोमय इत्यादिना ज्यायानेभ्यो लोकेभ्य
इत्यन्तेन ॥ ३ ॥

यथोक्तगुणलक्षण ईश्वरो ध्येयो न तु तद्रूपविशिष्ट एव । यथा राज-
पुरुषमानय चित्रगुं^१ वेत्सुक्ते न विशेषणस्याप्यानयने ध्यायिष्यते तद्व-
दिहोपि प्राप्तमतस्तत्रिवृत्त्यर्थं^२ सर्वकर्मैत्पार्थिं पुनर्वचनम् । तस्मान्मनोम-
यत्वादिगुणविशिष्ट एवेश्वरो ध्येयः । अत एव पष्ठसप्तमयोरिव तत्त्वम-
स्यात्मैवेदं सर्वमिति नेह स्वाराज्येऽभिपिञ्चत्येव म आत्मेतद्ब्रह्मैतमितः
प्रेत्याभिसंभवितास्मीति लिङ्गान्न त्वात्मशब्देन प्रत्यगात्मैवोच्यते । ममे-
ति पष्ठ्याः संबन्धार्थप्रत्यायकत्वादेतमभिसंभवितास्मीति च कर्मकर्तृत्व-
निर्देशात् ।

ननु पष्ठेऽप्यथ संपत्स्य इति सत्संपत्तेः कालान्तरितत्वं दर्शयति ।

शङ्कां वारयति । ज्यायःपरिमाणाच्चेति । पुनरुक्तेरुपयोगमाह । मनोमय इत्यादि-
नेति ॥ ३ ॥

यस्त्वैर्लक्ष्यते स एवेश्वरः केवल इति यावत् । ईश्वरो यथोक्तगुणो ध्येय इत्युक्ते
गुणानामपि ध्यानकर्मत्वं दुर्वारमित्याशङ्क्याऽऽह । पथेति । पुनरुक्तिफलमुपसंहरति ।
तस्मादिति । मगुणस्थेश्वरस्य ध्येयत्वे गमकान्तरमाह । अत एवेति । स्वरूपवाच-
कस्याऽऽत्मनः श्रुत्यनुपपत्तेर्न तद्वलाद्द्वैतवाक्यार्थसिद्धिरित्यर्थः ।

भेदलिङ्गाच्चेदिह भेदो विवक्षितस्ताई पष्ठेऽपि तद्विद्मदर्शान्नाखण्डवाक्यार्थसिद्धि-
रिति शङ्कते । नन्विति । नात्र भेदो विवक्षितः । आरब्धः संस्कारः मुखादियेन

१ स. घ. ड. झ. ञ. ट. 'लायारे' । २ स. घ. ड. च. झ. ठ. ड. ण. 'णवत्त्व प्रा' ।
३ स. घ. झ. 'णवत्त्व द' । ४ क. ग. घ. ञ. ट. ठ. ड. 'गु चेतु' । ५ स. झ. ण. 'णमप्या' । ६ घ.
ट. ठ. ण. 'हापीति प्रा' । ७ ठ. ड. 'र्थ पुनः स' । ८ ड. घ. 'दि वव' । ९ स. छ. झ. ण. 'शित न तत्र' ।

तस्य प्राची दिग्जुहूर्नाम सहमाना नाम दक्षिणा
 राज्ञी नाम प्रतीची सुभूता नामोदीची तासां
 वायुर्वत्सः स य एतमेवं वायुं दिशां वत्सं वेद
 न पुत्ररोद ५ रोदिति सोऽहमेतमेवं वायुं दिशां
 वत्सं वेद मा पुत्ररोद ५ रुदम् ॥ २ ॥ अरिष्टं
 कोशं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना प्राणं प्रपद्येऽ-
 मुनाऽमुनाऽमुना भूः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना

तस्यास्य प्राची दिक्प्राग्गतो भागो जुहूर्नाम जुह्वत्पस्पर्शं दिशि
 कामिणः माञ्जुस्वाः सन्त इति जुहूर्नाम । सहमानानाम सहन्तेऽस्यां पा-
 पकर्मफलानि यमपुर्या प्राणिन इति सहमाना नाम दक्षिणा दिक् । तथा
 राज्ञी नाम प्रतीची पश्चिमा दिग्गोत्री राज्ञा वरुणेनाधिष्ठिता संघ्यारा-
 गयोगाद्वा । सुभूता नाम भूतिमद्भिरीश्वरकुबेरादिभिरधिष्ठितत्वात्सुभू-
 ता नामोदीची । तासां दिशां वायुर्वत्सो दिग्जत्वाद्वायोः । पुरोवात
 इत्यादिदर्शनात् । स यः कश्चित्पुत्रदीर्घजीविताध्यैवं यथोक्तगुणं वायुं
 दिशां वत्सममृतं वेद स न पुत्ररोदं पुत्रनिमित्तं रोदनं न रोदिति पुत्रो
 न म्रियत इत्यर्थः । यत एवं विशिष्टं कोशदिग्दत्सविषयं विज्ञानमतः
 सोऽहं पुत्रजीविताध्यैवमेतं वायुं दिशां वत्सं वेद जाने । अतो मा पुत्र-
 रोदं मा रुदं पुत्रमरणनिमित्तम् । पुत्ररोदो मम माभूदित्यर्थः ॥ २ ॥

अरिष्टमविनाशिनं कोशं यथोक्तं प्रपद्ये प्रपन्नोऽस्मि पुत्रापुत्रे । अमु-
 नाऽमुनाऽमुनेति त्रिर्नामं यद्वाति पुत्रस्य । तथा प्राणं प्रपद्येऽमुनाऽमु-

कोशकोणत्वेनोक्तासु दिश्ववान्तरविभागमाह । तस्येत्यादिना । दिशां विशिष्टना-
 मवतीनामनुचिन्तनीयत्वमुक्त्वा तत्संपन्निनं वायुं तद्गतसममरणधर्माणं चिन्तयेदित्याह ।
 तासामित्यादिना । पुरोवातादीत्यादिशब्दस्वभाविषलौकिकवैदिकप्रयोगसंग्रहार्थः ।
 यथोक्तस्य विज्ञानस्य फलवत्त्वमिदानीं दर्शयति । स य इति । यथोक्तगुणमित्यस्य
 प्रकटीकरणममृतमिति । सफलमुपासनमुपदिष्टमुपसंहरति । यत इति ॥ २ ॥

दीर्घोपुष्टं पुत्रस्य कामयमानस्यैलोक्यात्मानं कोशाकारं परिकल्प्य तस्य चतस्रो
 दिशो विशिष्टनामवतीस्तासां स्त्रीत्वं तत्संबन्धेन वायुं तद्गतसममरणधर्माणं चिन्तयेदि-
 ति प्रयानोपास्तिरुक्ता । संगति तदङ्गं जपं दर्शयति । अरिष्टमित्यादिना । अमुना वै-

भुवः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना स्वः प्रपद्येऽ-
मुनाऽमुनाऽमुना ॥ ३ ॥
स यदवोचं प्राणं प्रपद्य इति प्राणो वा इदं
सर्वं भूतं यदिदं किञ्च तमेव तत्प्रापत्सि ॥ ४ ॥
अथ यदवोचं भूः प्रपद्य इति पृथिवीं प्रपद्येऽ-
न्तरिक्षं प्रपद्ये दिवं प्रपद्य इत्येव तदवोचम् ॥ ५ ॥
अथ यदवोचं भुवः प्रपद्य इत्यग्निं प्रपद्ये वायुं
प्रपद्य आदित्यं प्रपद्य इत्येव तदवोचम् ॥ ६ ॥
अथ यदवोचं स्वः प्रपद्य इत्यृग्वेदं प्रपद्ये य-
जुर्वेदं प्रपद्ये सामवेदं प्रपद्य इत्येव तदवोचं त-
दवोचम् ॥ ७ ॥

नाऽमुना भूः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना भुवः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना स्वः
प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना सर्वत्र प्रपद्य इति त्रिर्नाम श्लोकात् पुनः पुनः ॥ ३ ॥
स यदवोचं प्राणं प्रपद्य इति व्याख्यानार्थमुपन्यासः । प्राणो वा इ-
दं सर्वं भूतं यदिदं जगत् ।

येथा वाऽरा नाभाविति वक्ष्यति । अतस्तमेव सर्वं तत्तेन प्राणप्र-
तिपादनेन प्रापत्सि प्रपन्नोऽभूवम् । तथा भूः प्रपद्य इति त्रीँलोकान्भू-
रादीन्प्रपद्य इति तदवोचम् ॥ ४ ॥

अथ यदवोचं भुवः प्रपद्य इत्यग्न्यादीन्प्रपद्य इति तदवोचम् । अथ
यदवोचं स्वः प्रपद्य इत्यृग्वेदादीन्प्रपद्य इत्येव तदवोचमिति । उपरि-
ष्टान्मन्त्राज्जपेत्ततः पूर्वोक्तमजरं कोशं सदिग्बत्सं पथावद्धत्वा द्विर्वच-
नमादरायम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

न पुत्रेण निमित्तोभूतेन दीर्घोऽयुष्टं निमित्तोऽकृत्येत्यर्थः । सर्वत्र सर्वेषु प्रपद्य इति क्रि-
यापदमुपायं दर्शयितुं पुनरुपायं निमित्तनिवेदनार्थं च पुनः पुनर्भेदेषु पुत्रस्य त्रिर्नाम
श्लोकीति योजना ॥ ३ ॥

अरिष्टमित्यादिमन्त्रस्य प्रागेव व्याख्यातत्वात्प्राणमित्यादिमन्त्रमावाप व्याचष्टे । स
यदिति । सशब्दो वक्तृविषयः । प्राणस्य सर्वात्मत्वे वाक्यशेषानुगुण्यं दर्शयति । प-
थेति । तत्सर्वोक्तमन्त्रमन्त्रशब्दार्थः ॥ ४ ॥

१-ग. ट. ट. द. 'पाशा । २ ग. घ. ब. च. ट. द. द. 'ति । अरिष्टमित्यम्' । ३ वा. ग. घ.
क. च. अ. ट. द. द. ग. 'आयेद्विर्वे' । ४ क. ग. ट. 'मित्तम्' ।

इति तृतीयाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

पुत्रापुत्र उपासनमुक्तं जपश्च । अधेदानीमात्मनो दीर्घजीवनापेदमुपा-
सनं जपं च विदधेदाह । जीवन्धि स्वयं पुत्रादिफलेन युज्यते नान्यथा ।
इत्यत आत्मानं यज्ञं संपादयति पुरुषः पुरुषो जीवनविशिष्टः कार्पिकर-
णसंघातो यथा अस्ति एव । वावशब्दोऽवधारणार्थः । पुरुष एव यज्ञ
इत्यर्थः ।

तथा हि सामान्यैः संपादयति यज्ञत्वम् । कथम् । तस्य पुरुषस्य
यानि चतुर्विंशतिवर्षाण्युपस्तत्प्रातःसवनं पुरुषारूपस्य यज्ञस्य । केन
सामान्येनेत्याह । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री छन्दो गायत्रं गायत्रीछन्द-
स्कं हि विधिपज्ञस्य प्रातःसवनम् । अतः प्रातःसवनसंपन्नेन चतुर्विंश-

कदा पुनरेषां मन्त्राणां जप इत्यपेक्षायां पूर्वोक्तप्रधानविधानान्तरमित्याह । उपरि-
ष्ठादिति । ध्यात्वोपरिष्ठादिति संबन्धः । यथोक्ते विज्ञाने जपे वाऽऽदरः ॥ ५ ॥ ६ ॥
॥ ७ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

वृत्तमनूय पुरुषो वावेत्यादिखण्डान्तरमवतारयति । पुत्रापुत्र इति । किमित्यात्म-
नो दीर्घजीवनं समर्थयेत् तत्राऽऽह । जीवन्धिति । यथोक्तफलहेतुभूतां विद्यामुत्पाप-
यति । इत्यत आत्मानमिति । कथं *पूर्वस्याऽऽत्मनो यज्ञत्वं संपाद्यते तत्राऽऽह ।
पुरुष इति ।

अवधारणार्थे समर्थयेत् । तथा हीति । यज्ञावयवसाहचर्यात्पुरुषे यज्ञरुष्टिः
'कर्तव्येत्युक्तम् । कथं सादर्याद्यज्ञसंपादनमिति पृच्छति । कथमिति । तत्र षोड-
शाधिकं वर्षंशतं पुरुषस्यायुः फलभूतं तत्रैषां प्रविभज्य चतुर्विंशतिवर्षाण्यपि प्रातः-
सवनरुष्टिः कर्तव्येत्याह । तस्येति । गार्ग्यप्यारुष्टिसञ्चतुर्विंशत्यक्षरत्वेऽपि कथं शो-
ब्दोक्ता प्रातःसवनरुष्टिरित्याशङ्क्याऽऽह । गायत्रीति । विभितोऽनुष्ठीयमानस्य वा-
ह्ययज्ञस्य प्रातःकालोपलक्षितं कर्म प्रातःसवनं तत्र स्तोत्रादि गायत्रच्छन्दस्कं गायत्रं
प्रातःसवनमिति च श्रुतिरित्यर्थः । यथोक्ते पुरुषायुषि प्रातःसवने चतुर्विंशत्यक्षराणि
फलितमाह । अत इति । तथाऽपि कथं पुरुषायुषस्य यज्ञत्वं तदाह । अत इति ।

* पूर्वस्येत्यत्र स्थाने भूतस्वेति तथा गहलमित्यत्र स्थाने भव्यत्वमिति स्र. संज्ञितपुस्तके
रिष्यते दृश्यते ।

१ य. द. वृत्तमुपासनं ज. २ क. 'धत्ता'. ३ स. द. य. य. 'वैतर'. ४ य. घ. य. द.
ठ. ड. ड. 'नी गायत्रच्छ'. ५ क. 'यं पुत्रपत्न्या'. ६ क. 'दीत्यादिना । यं' ७ य. ग. द. 'धा वि'.
८ क. 'यत्रीछ'. ९ अ. 'अन्धे प्रा'.

पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्प्रातःसवनं चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं तदस्य वसवोऽन्वायत्ताः प्राणा वाव वसव एते हीदुःसर्वं वासयन्ति ॥ १ ॥

तिवर्षायुषा युक्तः पुरुषः । अतो विधियज्ञसाहचर्याद्यज्ञः । तपोत्तरयो-
रुपायुषोः सवनद्वयसंपत्तिद्विष्टुजगत्पक्षरसंख्यासामान्यतो वाच्या ।

किंच तदस्य पुरुषयज्ञस्य प्रातःसवनं विधियज्ञस्यैव वसवो देवा
अन्वायत्ता अनुगताः । सवनदेवतात्वेन स्वामिन इत्यर्थः । पुरुषयज्ञेऽ-
पि विधियज्ञ इवाग्न्यादयो वसवो देवाः प्राणा इत्यतो विशिनष्टि । प्रा-
णा वाव वसवो वागादयो वायवश्च । ते हि यस्मादिदं पुरुषादिमाणि-
जातमेते वासयन्ति । प्राणेषु हि देहे वसतस्तु सर्वमिदं वसति नान्यथा ।
इत्यतो वसनाद्वासनाच्च वसवः ॥ १ ॥

अतःशब्दस्यैवार्थो विधियज्ञसाहचर्यादिति विधियाऽनुष्ठायमानो यज्ञो विधियज्ञश्लेन
साहचर्यं पुरुषस्य प्रातःसवनसंबन्धस्वस्मात्पुरुषो यज्ञ इत्यर्थः । यथा यथोक्ते पुरुषा-
युषि प्रातःसवनसंपत्तिस्त्वया वक्ष्यमाणयोरपि पुरुषायुषोर्माष्यंदिनं सवनं तृतीयसवन-
मिति सवनद्वयसंपत्तिर्द्विष्टव्येत्याह । तथेति । चतुर्विंशतिवर्षमित्वपुरुषायुषि प्रातःसव-
नमवः संख्यासामान्यादस्यमागपुरुषायुषोः सवनद्वयसंपत्तौ किं कारणमित्याशाङ्क्याऽऽ-
ह । त्रिष्टुयिति । चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप्प्रसिद्धा । त्रिष्टुभं च माष्यंदिनं स-
वनम् । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती । जागती च तृतीयसवनम् । अतः संख्यासामा-
न्यादुत्तरयोः पुरुषायुषोः सवनद्वयसंपत्तिर्युक्तेत्यर्थः ।

पुरुषस्य यज्ञत्वे विधियज्ञेन सह साहचर्यान्तरमाह । किंचेति । प्रातःसवने वसु-
नां तद्देवतात्वेनान्वयात्प्रवमेव संक्षिपति । सवनदेवतात्वेन स्वामिन इत्यर्थ इति ।
वसुनां सवनस्यामित्वमुभयत्र तुल्यमित्युक्ते प्रसिद्धान्वसुन्पुरुषयज्ञेऽपि प्राणान्मत्सु-
दस्यति । पुरुषयज्ञेऽपीति । तेषु वसुशब्दप्रवृत्तिं साधयति । ते हीति । निमित्ता-
न्वरमाह । प्राणेषु हीति । प्राणानां वसुत्वमुपपादित्वमुपसंहरति । इत्यत इति ॥१॥

१ घ. इ. च. ड. ण 'न सवनमसौ वसति-स्वा' । २ घ. ण. देवताः प्रा' । ३ क. ग. ट. 'व-
र्षं तस्या' । ४ झ. भ. 'संमति' । क. ग. छ. ट. ष. 'संमिति पु' । ५ ट. 'नान्वायत्तमे' । क. 'ना-
न्वायत्तमे' ।

तं चेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा
 वसव इदं मे प्रातःसवनं माध्यंदिनं सवनमनुसं-
 तनुतेति माऽहं प्राणानां वसूनां मध्ये यज्ञो वि-
 लोप्सीयेत्युद्वैव तत एत्यगदो ह भवति ॥ २ ॥
 अथ यानि चतुश्चत्वारि शद्वर्षाणि तन्माध्यंदि-
 नं सवनं चतुश्चत्वारि शदक्षरा त्रिष्टुप्त्रैष्टुभं
 माध्यंदिनं सवनं तदस्य रुद्रा अन्वायताः प्रा-
 णा वाव रुद्रा एते हीदुः सर्वं रोदयन्ति ॥ ३ ॥
 तं चेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा
 रुद्रा इदं मे माध्यंदिनं सवनं तृतीयसवनमनुसं-
 तनुतेति माऽहं प्राणानां रुद्राणां मध्ये यज्ञो
 विलोप्सीयेत्युद्वैव तत एत्यगदो ह भवति ॥ ४ ॥

तं चेद्यज्ञसंपादिनमेतस्मिन्प्रातःसवनसंपन्ने वयसि किञ्चिद्वाध्यादिय-
 रेणशङ्काकारणमुपतपेद्दुःस्वमुत्पादयेत्स तदा यज्ञसंपादी पुरुष आत्मानं
 यज्ञं मन्यमानो ब्रूयाज्जपेदित्यर्थ इमं मन्त्रं हे प्राणा वसव इदं मे प्रातः-
 सवनं मम यज्ञस्य वर्तते तन्माध्यंदिनं सवनमनुसंतनुतेति माध्यंदिनेन
 सवनेनाऽऽपुया एहितमेकीभूतं संततं कुरुतेत्यर्थः । माऽहं यज्ञोयुष्माकं
 प्राणानां वसूनां प्रातःसवनेर्ज्ञानां मध्ये विलोप्सीय विलुप्सेय विच्छि-
 द्येयेत्यर्थः । इतिशब्दो मन्त्रेपरिसमाप्त्यर्थः । स तेन जपेन ध्यानेन च
 ततस्तस्मादुपतापाद्दुदेत्पुद्गच्छति । उद्गम्य विमुक्तः सन्नगदो दानुपतापो
 भवत्येव ॥ २ ॥

अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणीत्यादि समानम् । रुदन्ति रोदय-
 न्तीति प्राणा रुद्राः । क्रूरा हि ते मध्यमे वयस्यतो रुद्राः ॥ ३ ॥ ४ ॥

संपत्तिं पुरुषयज्ञविद्याद्भूतमाशीर्वाङ्गप्रयोगं दर्शयति । तं चेदिति । अनुसतनुते-
 त्यप्राणुपदमेकीभावे मन्त्रजपस्य सानुबन्धित्वं विधियज्ञेन ॥ २ ॥

१ ग. द. ट. ठ. ड. ङ. 'एताव' । २ ख घ ङ. व. ङ. द. ङ. 'नुत्ता' । ३ क. ग.
 ह. ट. ड. 'ते सन्' । ४ द. घ. ट. ड. ङ. 'सातानां' । ५ क. ख. घ. ङ. व. ट. ठ. ड. ट. ङ. 'व्येयं
 वि' । ६ म. घ. ङ. 'एत' ।

अथ यान्यष्टाचत्वारिंशद्दर्श्याणि तृतीयसवन-
मष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागतं तृतीयसव-
नं तदस्याऽऽदित्या अन्वायताः प्राणा वावाऽऽ-
दित्या एते हीदं सर्वमाददते ॥ ५ ॥

तं चेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्रा-
णा आदित्या इदं मे तृतीयसवनमायुरनुसंतनु-
तेति माऽहं प्राणानामादित्यानां मध्ये यज्ञो
विलोप्सीयेत्युद्वैव तत एत्यगदो ह वै भवति ॥ ६ ॥

एतद्ध स्म वै तद्विद्वानाह महिदास ऐतरेयः स
किं म एतदुपतपसि योऽहमनेन न प्रेष्यामीति

तथाऽऽदित्याः प्राणाः । ते हीदं शब्दादिजातमाददतेऽत आदित्या-
स्तृतीयसवनमायुः षोडशोत्तरवर्षशतं समापयतानुसंतनुत यज्ञं समापयते-
त्यर्थः । समानमन्यत् ॥ ५ ॥ ६ ॥

निश्चिता हि विद्या फलायेत्येतद्दर्शयन्नुदाहरति । एतच्चज्ञदर्शनं ह
स्म वै किल तद्विद्वानाह महिदासो नामतः । इतराया अपत्यमैतरेयः ।
किं कस्मान्मे ममेतदुपतपनमुपतपसि स त्वं हे रोग योऽहं यज्ञोऽनेन
स्वस्कृतेनोपतापेन न प्रेष्यामि न मरिष्याम्यतो वृथा तव श्रम इत्यर्थः ।

समानं तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणीत्यादिनेति शेषः । प्राणेषु रुद्रशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह । रुदन्तीति । यदुक्तं रोदयन्तीति रुद्रा इति तदुपपादयति । क्रूरा ही-
ति ॥ ३ ॥ ४ ॥

यथा प्राणा वसवो रुद्राश्चोक्तास्तथेति यावत् । तेष्व्वादित्यशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह ।
ते हीति । तं चेदित्यादिना पूर्वेण ग्रन्थेन त चेदेवस्मिन्नित्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थस्य तु-
ल्यार्थत्वान्न व्याख्यानोपेक्षेत्याह । समानमन्यदिति ॥ ५ ॥ ६ ॥

महिदासोदाहरणस्य तात्पर्यमाह । निश्चिता हीति । तदेतच्चज्ञदर्शनं विद्वानाह
स्मेति संबन्धः । ह वा इतिनिपातयोः किलेत्यर्थः । उक्तस्य बोधाहरणस्य मसिद्धि-
विषयः । हे रोग कस्मान्मां त्वमुपतपसीति संबन्धः । कस्मादित्याक्षेपे हेतुमाह ।
योऽहमिति । यो यज्ञः सोऽहमनेनेति योजना । इतिशब्दस्यान्वयमाचष्टे । इत्येव-

१ ग. घ. ट. ड. 'तारं व' । २ घ. अ. 'सि त्व । ३ घ. ग. 'व परिध' । ४ घ. ड. ठ. ड.
ड. 'र्थः स ए' । ५ क. ग. ट. 'स्य बोदा' ।

स ह षोडशं वर्षशतमजीवत्प्र ह षोडशं वर्षश-
तं जीवति य एवं वेद ॥ ७ ॥ इति तृतीयाध्या-
यस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

स यदशिशिपति यत्पिपासति यत्र रमते ता
अस्य दीक्षा ॥ १ ॥ अथ यदश्राति यत्पिवति
यद्रमते तदुपसदरेति ॥ २ ॥

इत्येवमाह स्मेति पूर्वेण संबन्धः । स एवंनिश्चयः सन्षोडशं वर्षशतम-
जीवत् । अन्योऽप्येवंनिश्चयः षोडशं वर्षशतं प्रजीवति य एवं यथोक्तं
यज्ञसंपादनं वेद जानाति स इत्यर्थः ॥ ७ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य षो-
डशः खण्डः ॥ १६ ॥

स यदशिशिपतीत्यादिपञ्चसामान्यनिर्देशः पुरुषस्य पूर्वेणैव संबध्य-
ते । यदशिशिपत्यशितुमिच्छति । तथा पिपासति पातुमिच्छति । यत्र
रमत इष्टाद्यभाषिनिमित्तं यदेवंजातीयकं दुःखमनुभवति ता अस्य दीक्षा ।
दुःखसामान्याद्विधियज्ञस्येव ॥ १ ॥

अथ यदश्राति यत्पिवति यद्रमते इति चानुभवतीश्रादिसंयोगात्तदु-
पसदरेः समानतामेति । उपसदां च पयोव्रतत्वनिमित्तं सुखमस्ति । अ-

भिति । निश्चिन्त्या विद्याया ध्यानं प्रति फलं कथयति । स एवमिति । येषां
महिदासस्य यथोक्तनिश्चयवतो यथोक्तं तथाऽपीदानीं तनस्य किमायातमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । अन्योऽपीति । प्रजीवतीति जीवनस्य प्रकरो रोगाद्युपतापराहित्यं प्र-
शब्देनोच्यते । एवंनिश्चय इत्युक्तं पुरुषं विज्ञादन्ति । य एवमिति ॥ ७ ॥ इति
तृतीयाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

ननु पूर्वेणाऽऽर्वात्तदपयोगिनोद्वाहरणेनेव समनन्तरग्रन्थस्य संबन्धो नोपलभ्यते
वत्याऽऽह । स यदिति । पूर्वेण तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणीत्यादिना साहस्यनि-
र्देशेनेत्यर्थः । एवंजातीयकमशनायादिकृतमिति यावत् । अशिशिपादिषु दीक्षादृष्टौ
हेतुमाह । दुःखेति ॥ १ ॥

दुःखावननसाहस्यत्पुरुषस्य यज्ञत्वमुक्तमिदानीमुपसदुपेवत्वसाहस्यदपि तस्य यज्ञ-
त्वं विदितवित्याह । अथेति । अशनादिषु कथमुपसदृष्टित्वभाऽऽह । उपसदां चेति ।

४ ईदं च अस्मिन्वर्षस्ये तस्योदशं तदस्मिन्नधिपमिति दशान्ताइ इत्यनेन व्रतयवः ।

५ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

अथ यद्वसति यज्जक्षति यन्मैथुनं चरति स्तु-
तशस्त्रैरेव तदेति ॥ ३ ॥ अथ यत्तपो दानमार्ज-
वमहि सा सत्यवचनमिति ता अस्य दक्षि-
णाः ॥ ४ ॥ तस्मादाहुः सोप्यत्यसोष्टेति पुन-

ल्पभोजनीयानि चाहान्यासन्नानीति प्रश्वासोऽतोऽशनादीनामुपतदां च
सामान्यम् ॥ २ ॥

अथ यद्वसति यज्जक्षति भक्षयति यन्मैथुनं चरति स्तुतशस्त्रैरेव तं
त्समानतामेति । शब्दवच्चसामान्यात् ॥ ३ ॥

अथ यत्तपो दानमार्जवमहिंसा सत्यवचनमिति ता अस्य दक्षिणाः ।
धर्मपुष्टिकरत्वसामान्यात् ॥ ४ ॥

यस्माच्च यज्ञः पुरुषस्तस्मात्तं जनयिष्यति माता यदा तदाऽऽहुरन्ये
सोप्यतीति तस्य मातरं यदा च मसृता भवति तदाऽसोष्ट पूर्णिकेति
विधिपज्ञ इव सोप्यति सोमं देवदत्तोऽसोष्ट सोमं यज्ञदत्त इत्यतः श-
ब्दसामान्याद्वा पुरुषो यज्ञः । पुनरुत्पादनमेवास्य तत्पुरुषाख्यस्य य-
ज्ञस्य यत्सोप्यत्यसोष्टेति शब्दसंबन्धिन्त्वं विधियज्ञस्येव ।

पयोव्रतत्वं पयोभक्षणयुक्तत्वम् । यज्ञे यान्यहान्येल्पभोजनीयानि मसिद्धानि वा-
नि चोपसत्सु क्रियमाणान्यौसन्नानीति वासु प्रश्वासः स्वास्थ्यविक्षेपः । अशनादिषु च
सोऽस्तीति मसिद्धर्मितिभावः । मुखनिमित्तत्वं छेशनिवृत्तिहेतुत्वं च सामान्यम् ॥ २ ॥

स्तुतशस्त्रैरेविति पुरुषस्य यज्ञत्वमित्याह । अथ पदिति । हासादिषु
स्तुतशस्त्रैरेव हेतुमाह । शब्दवच्चेति ॥ ३ ॥

दक्षिणावच्चसामान्यादपि पुरुषस्य यज्ञत्वमवधेयमित्याह । अथेति । तपोदानादिषु द-
क्षिणावच्छेति हेतुमाह । धर्मेति ॥ ४ ॥

प्रकारान्तरेण पुरुषस्य यज्ञत्वं साधयति । यस्माच्चेति । पूङ् मांगिमसवे पुष्-
कभियव इति धातुद्वयदर्शनात्प्रसवे कण्डने च साधारणः सवनशब्दस्ततः सवनशब्दवर्त्त-
सामान्याद्वा पुरुषे यज्ञदक्षिः कर्त्तव्येत्यर्थः । पुरुषगतं शब्दसामान्यं विशयद्विति । पुन-
रिति । यत्पुनरस्य पुरुषाख्यस्य विधियज्ञस्येव सोप्यतीत्यादिशब्दसंबन्धिन्त्वं तदुत्पादन-

१ अ. 'न्याशासन्नानी' । २ क. तस्मान्यमे' । ३ घ. ठ. ड. 'मैथुति' । ४ घ. ङ. ग.
छ. ष. ज. 'न्यभो' । ५ ख. ग. छ. अ. ट. ष. 'न्याशासन्नानी' । ६ ग. घ. ट. 'मिसये' । गु'
७ क. 'न्दसा' । ८ ग. ट. 'वत्ससा' । ९ ख. ष. ज. 'दित्वं' ।

रुपादनमेवास्य तन्मरणमेवावभृथः ॥ ५ ॥

तद्वै तद्घोर आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायो-
क्त्वोवाचापिपास एव स बभूव सोऽन्तवेलाया-
मेतन्नयं प्रतिपद्येताक्षितमस्यच्युतमसि प्राणस-
ञ्जितमसीति तत्रैते द्वे ऋचौ भवतः ॥ ६ ॥

किंच तन्मरणमेवास्य पुरुषपद्मस्यावभृथः । समाहितामान्यात् ॥ ५ ॥

तद्वैतद्यज्ञदर्शनं घोरं नामत आङ्गिरसो गोत्रतः कृष्णाय देवकी-
पुत्राय शिष्यायोक्त्वोवाच तदेतन्नयमित्यादिन्यवहितेन संबन्धः । स
चेतद्दर्शनं श्रुत्वाऽपिपास एवान्यान्पो विद्याभ्यो बभूव ।

इत्थं च विशिष्टेषु विद्या यत्कृष्णस्य देवकीपुत्रस्यान्यां विद्यां प्रति
वृद्धिच्छेदकरीति पुरुषपद्मविद्यां स्तौति घोर आङ्गिरसः कृष्णायोक्त्वा
विद्यां किमुवाचेति तदाह । स एवं यथोक्तयज्ञविदन्तवेलायां मरणकाले
एतन्मन्त्रत्रयं प्रतिपद्येत् जपेदित्यर्थः । किंतदक्षितमक्षीणमक्षतं वाऽसी-
त्येकं यजुः । सामर्थ्यादादित्यस्थं प्राणं वैकीकृत्याऽऽह । तथा तमेवा-
ऽऽहाच्युतं स्वरूपादप्रच्युतमसीति द्वितीयं यजुः । प्राणसंशितं प्राणेशस
संशितं सम्पक्तनूजतं च सूक्ष्मं तत्त्वमसीति तृतीयं यजुः । तत्रैतस्मिन्नर्थे
विद्यास्तुतिपदे द्वे ऋचौ मन्त्रौ भवतः । न जपार्थे नयं प्रतिपद्येतेति त्रि-

मेव तदिति योजना । अवभृथमंबन्धित्वाद्यपि पुरुषस्य यज्ञत्वमस्तीत्याह । किंचैति ॥५॥

पुरुषे यज्ञदृष्टिरुक्ता संप्रति विशिष्टपुरुषसंबन्धेन विद्यां त्योक्तुं विदाङ्गं च जपं
विवातुमुपक्रमते । तद्वैतदिति । देवकीपुत्रस्यैतद्दर्शनश्रवणफलमाह । स चेति ।

किंपर्थेय गुरुशिष्याख्यायिकेत्याह । इत्थं चेति । अनितममीति कीदृशी देवता
प्रत्युच्यते तत्राऽऽह । सामर्थ्यादिति । निकृष्टस्य स्तुतिसंबन्धायोगात्पुरुषपद्मे सव-
नदेवतान्तरानुपपत्तेश्च प्राणानामेवाऽऽविदैविकं रूपमादित्याख्यं जप्यमन्त्रार्थत्वेन संब-
ध्यत इत्यर्थः । द्वितीयमन्त्रस्यार्थान्तरं वारयति । तर्धति । मथममन्त्रवदित्यर्थः । न
च द्वयोरैकार्थत्वे मत्स्यन्तरस्य वैषम्यं द्वयोरपि जप्यत्वेनोपयुक्तत्वादिभिः प्रष्टव्यम् ।
मन्त्रत्रयपरिषाद्यं सावित्रं तत्त्वमृग्यामपि प्रतिपादितमिति प्रत्ययदाकार्थमाह । तत्रैति ।
किमिति विद्यास्तुतिपरत्वमनयोरित्येते जपार्थत्वमेव किं न स्यात्तत्राऽऽह । नेत्यादिना ।
अनयोर्जापार्थत्वेऽपि त्रित्वसंख्यायां सध्वान्न सा बाध्येत्याशङ्क्याऽऽह ।

आदित्प्रलस्य रेतसः । उद्वयं तमसस्परि ज्यो-

त्वसंख्याबाधनात् । पञ्चसंख्या हि तदा स्यात् ॥ ६ ॥

आदिदित्यत्राऽऽकारस्यानुबन्धस्तकारोऽनर्थक इच्छब्दश्च । प्रलस्य चिरंतनस्य पुराणस्येत्यर्थः । रेतसः कारणस्य बीजभूतस्य जगतः सदाख्यस्य ज्योतिः प्रकाशं पश्यन्ति । आशब्द उत्सृष्टानुबन्धः पश्यन्तीत्यनेन संबध्यते । किं तज्ज्योतिः पश्यन्ति । वासरमहरहरिव तत्सर्वतो व्याप्तं ब्रह्मणो ज्योतिः । निवृत्तचक्षुषो ब्रह्मविदो ब्रह्मचर्यादिनिवृत्तिसाधेनैः श्रद्धान्तःकरणा आ समन्ततो ज्योतिः पश्यन्तीत्यर्थः । परः परमिति लिङ्गव्यत्यनेन । ज्योतिष्परत्वात् । यदिध्यते दीप्यते दिवि द्योतनवति परस्मिन्ब्रह्मणि वर्तमानम् । येन ज्योतिपेद्भः सविता तपति चन्द्रमा भाति विद्युद्विद्योतते ग्रहतारागणा विमासन्ते । किंचान्यो मद्भृगाह । यथोक्तं ज्योतिः पश्यन् । उद्वयं तमसोऽज्ञानलक्षणात्परि परञ्चेति । अनयोर्जप्यत्वे पञ्चकं मविषधेतेति पञ्चसंख्याया वक्तव्यत्वाभित्त्वं बाधित्वं स्यादित्यर्थः ॥ ६ ॥

आदित्प्रलस्य रेतसो ज्योतिः पश्यन्ति वासरम् । परो यदिध्यते दिवीति मद्भृगस्य मत्कीकग्रहणमादित्प्रस्य रेतस इति तत्पदच्छेदपूर्वकं व्याचष्टे । आदित्यादिना । इच्छब्दश्चानर्थक इति पूर्वेण संबन्धः । किं तत्कारणमित्यपेक्षायां सदेवं सोम्येदमित्यादिश्रुतिसिद्धं ब्रह्मेत्याह । सदाख्यस्येति । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानिषिवत्प्रलस्य ज्योतिरिति संबन्धो द्रष्टव्यः । उत्सृष्टानुबन्धो ध्वस्तवकारः स इति यावत् । ननु ब्रह्मस्वरूपभूतमेतज्ज्योतिर्नैव सर्वं पश्यन्तो दृश्यन्ते तत्राऽऽह । निवृत्तचक्षुष इति । निवृत्तानि विमुखीकृतानि विषयेभ्यश्चक्षुषि करणानि येषां ते तथा । अत एव ब्रह्मविदः कश्चिद्द्वारः प्रत्यगात्मानमैतदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्ति श्रुत्यन्तरम् । तत्रैवोपायान्तरं सूचयति । ब्रह्मचर्यादीति । स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यमापणम् । संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरेव च । एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । विषयित्वं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणम् । ब्रह्मचर्यमादिपदेनाहिसास्तेत्यादयो गृह्यन्ते । एतैर्निवृत्तिमथानैः साधनैः शुद्धमुदीपितमन्दःकरणं येषां ते तथा । व्यर्तये हेतुमाह । ज्योतिष्परत्वादिति । यत्प्रलस्येति शिष्टं दीप्यते तत्परं ज्योतिरिति संबन्धः ।

दीप्यमानत्वं विवृणोति । येनेति । मद्भ्रान्तरमवतारयाति । किंचेति । इदं च विद्यास्तुत्यर्थेति यावत् । किमाहेत्यपेक्षायां द्वितीयं मद्भ्रमादत्ते । उद्वयमिति । सं व्याकरोः-

१ ग. ट. बी. टी. २ क. ल. ग. ड. च. अ. ट. द. इ. ण. 'धेन शु' ३ घ. ङ. च. ठ. ण. 'नादिति । ४ क. 'वतीन्ते' । ५ क. 'गिति' । ६ क. 'तिर्नयस' । ७ क. 'शयति त' । ८ क. ट. 'त्यस्ये' । ९ क. 'दिम्नि म' । १० क. 'तिर्दप्ये' । ग. ट. 'तिर्द' । ११ ल. अ. ण. 'तप्य'

ना ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च त
पति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ३ ॥
प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्यो-
तिषा भाति च तपति च भाति च तपति च
कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ४ ॥

'देनेव गवादि' वक्तव्यविषयं प्रति तिष्ठति । अतो मनसः पाद इव वाक् । तथा
माणो घोषः पादः । तेनापि गन्धविषयं प्रति चै कामैति । तथा चक्षुः पादः
श्रोत्रं पाद इत्येवमध्यात्मं चतुष्पात्त्वं मनसो ब्रह्मणः । अथाग्निदेवतम-
ग्निवाय्वादित्यदिश आकाशस्य ब्रह्मण उदर इव गौः पादा विलमा उ-
पलभ्यन्ते । तेन तस्याऽऽकाशस्याग्न्यादयः पादा उच्यन्ते । एवमुभ-
यमध्यात्मं चैवाग्निदेवतं चतुष्पादादिष्टं भवति । तत्र वागेव मनसो ब्र-
ह्मणश्चतुर्थः पादः । सोऽग्निनाऽग्निदेवतेन ज्योतिषा भाति च दीप्यते
तपति च संतापं चोष्णं करोति ।

अथवा तैलघृताद्याग्नेपाशनेनेद्वा वाग्भाति च तपति च वेदनायो-
स्ताहवती स्यादित्यर्थः । विद्वत्कलं भाति च तपति च कीर्त्या यशसा
ब्रह्मवर्चसेन य एवं पथोक्तं वेद ॥ ३ ॥

तथा प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः । स वायुना गन्धोप भाति च तपति

युक्तं पादत्वमित्यर्थः । माणस्य वाच इव पादत्वं दर्शयति । तेनापीति । आग्निदे-
विकान्पादान्धिवृणोति । अथेति । यथा गोरुदरे पादा लम्बा लक्ष्यन्ते तथाऽऽका-
शस्योदर इवाग्न्यादयो लम्बा दृश्यन्ते । तस्मात्तस्य ते पादा इव भवन्तीत्यर्थः ।
द्विविधपादविवरणमुपसंहरति । एवमिति । संमत्प्राध्यात्मिकपादानामाग्निदेविकपादैर-
पिष्टेषत्तया संबन्धोऽनुचिन्वनीय इति दर्शयितुमुपक्रमवे । तत्रेति । सोऽग्निनेत्यादेरयो-
न्वरमाह । अथवेति । कीर्तियशसोः मत्स्यज्ञत्वपरोक्षत्वाभ्यां भेदः ॥ ३ ॥

१ ग. घ. ट. ठ. ड. 'द्वैतः' । २ ख. ग. घ. 'द्विर्क' फ. ट. 'दिवदक' । ३ च ट. 'छन्
ति' । ४ ड. घ. ट. 'ति प्रतिति' । ५ घ. ट. प्राण पा' । ६ घ. ग. ट. 'वदकामेति' । ७ ख. ग.
ठ. 'मतीति' । ८ घ. 'त्रिर्गुणदित्त्वे दि' । ९ ख. ग. ट. 'सं भाति' । १० ख. ट. च. घ. ट.
'त ख पा' । ११ ख. घ. ग. पं चोष्ण क' । १२ घ वचना' । १३ घ. ट. ड. ट. 'दोस्त्या' । १४ ग.
तेनेति य' । १५ ग. घ. ट. 'न्यात्मना भा' ।

चक्षुरेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स आदित्येन ज्यो-
तिषा भाति च तपति च भाति च तपति च
कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ५ ॥
श्रोत्रमेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स दिग्भिर्ज्योति-
षा भाति च तपति च भाति च तपति च की-
र्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद य एवं
वेद ॥६॥इति तृतीयाध्यायस्याष्टादशःखण्डः॥१८॥
आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशस्तस्योपव्याख्यानमसदे-
वेदमग्र आसीत् । तत्सदासीत्तत्समभवत्तदाण्डं

च । तथा चक्षुरादित्येन रूपग्रहणा य श्रोत्रं दिग्भिः शब्दग्रहणाय ।
विद्याफलं समानम् । सर्वत्र ब्रह्मसंपत्तिरदृष्टं फलं य एवं वेद । द्विरु-
क्तिर्दर्शनसमाप्पयर्था ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ इति तृतीयाध्यायस्याष्टादशः
खण्डः ॥ १८ ॥

आदित्यो ब्रह्मणः पाद उक्त इति तस्मिन्सकलब्रह्मदृष्ट्यर्थमिदमा-
रभ्यते । आदित्यो ब्रह्मेत्यादेश उपदेशस्तस्योपव्याख्यानं कियते स्तु-
त्यर्थम् । असदव्याकृतनामरूपमिदं जगदंशेषमग्रे प्रागवस्थापामुत्पत्ते-
रासीन्न त्वसदेव । कथमसत्तः सज्जापेतेतत्पसत्कार्यत्वस्य प्रतिषेधात् ।
नन्विहासदेवेति विधानाद्विकल्पः स्यात् ।

न क्रियास्त्विव वस्तुनि विकल्पानुपपत्तेः । कथं तर्होदमसदेवेति ।

सर्वत्रेत्युभयतः संबध्यते ॥४॥५॥६॥ इति तृतीयाध्यायस्याष्टादशःखण्डः ॥१८॥

खण्डान्तरस्य संगतिमाह । आदित्य इति । तस्येत्यादित्यो गृह्यते । अनभिव्य-
क्तनामरूपत्वाभिप्रायेणासच्छब्दो गौणो व्यख्यातस्तत्रैवकारावष्टमेन शङ्कते । न-
न्विहेति । कथमसत्तः सज्जापेतेत्यसत्कारणत्वस्य पक्षे निराकारिण्यमाणत्वात्तत्र सत्का-
रणं भवतु प्रकृते तु सावधारणादसच्छब्दादसदेव कारणं विवक्षितमित्युदिवानु-
दितहोमवद्विकल्प इत्यर्थः । क्रियायाः कर्तृतत्त्वाच्चदिच्छया तत्र विकल्पाद्दस्तुनस्तु सिद्ध-
स्य तदिच्छाननुविधायित्वात्त विकल्पः संभवति । न हि स्थाणुरेव कस्यचिदपेक्षया पुरुषो
भवतीति परिहरति । न क्रियास्त्विवेति । विकल्पानुपपत्तेः वाक्यस्य गतिर्वैकल्येति पृ-

निरवर्तत तत्संवत्सरस्य मात्रामशयत तन्निर-

नन्वेवशब्दोऽवधारणार्थः । सत्यमेवं न तु सत्त्वाभावमवधारयति । किं तर्हि नामरूपन्याकृत्वविषये सच्छब्दप्रयोगो दृष्टः । तच्च नामरूपन्याकरणमादित्यायत्तं प्राप्य जगतः । तदभावे ह्यन्यं तम इदं न प्रज्ञापेत । किंच नेत्यतस्तत्स्तुतिपरे वाक्ये सदपीदं प्रागुत्पत्तेर्जगदसदेवेत्पादित्यं स्तीति ब्रह्मदृष्ट्यहंत्वात् । आदित्यनिमित्तो हि लोके सदिति ऋषवहारः । यथाऽसदेवेदं रोज्ञः कुलं सर्वगुणसंपन्ने पूर्णवर्मणि राजन्पसतीति तद्वत् । न च सत्त्वमसत्त्वं वेद जगतः प्रतिपिपादयिषितमादित्यो ब्रह्मेत्यादेशपरत्वात् ।

उपसंहारिष्यत्यन्त आदित्यं ब्रह्मेत्युपास्त इति । तत्सदासीत्तदसच्छब्दवाच्यं प्रागुत्पत्तेः । स्तिमित्तमनिस्पन्दमसादिव सत्कार्याभिसुखं ईपदुपजातमवृत्ति सदासीत्ततो लब्धपरिस्पन्दं तत्समभवदल्पतरनामरूपन्याकरणेनाद्गुरीभूतमिव बीजम् । ततोऽपि क्रमेण स्थूलीभवत्-

च्छति । कथमिति । असच्छब्दस्य वा गतिरवधारणस्य वा पृच्छत्येते उक्ताऽऽद्यं प्रत्याह । नन्विति । द्वितीयं शङ्कते । नन्वेवशब्द इति । तस्य का गतिरिति शेषः पूर्वकालीनसत्त्वाभिधायकानीच्छब्दस्य वाक्यशेषे श्रवणाज्ञोपक्रमे च सत्त्वाभाववधारणं निवृत्तं क्त्वभिष्यक्त्यमावावधारणमादित्यस्तुत्यर्थमिति समाधत्ते । सत्यमेवमिति । क पुनरियमादित्यस्तुतिरुपयुज्यते उक्ताऽऽह । ब्रह्मदृष्टीति । जगतो नामरूपन्याकरणमादित्यायत्तमिति बहुपदादयति । आदित्येति । तथाऽपि कथमादित्यस्तुतिरित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन दर्शयति । पथेति । किञ्चोपक्रमोपसंहारैकरूप्येणाऽऽदित्ये ब्रह्मदृष्टिनिधिपरिभेद वाक्यं न तस्य कारणामत्वे वाच्यं कल्पयितुं शक्यमनन्यथासिद्धकल्पकामावादादित्याह । नचेति ।

दत्परत्वं कथमश्रवणमित्याशङ्क्योपसंहारस्योपक्रमानुसारित्वादित्याह । उपसंहारिष्यतीति । कथं तस्यामच्छब्दवाच्यत्वं वदाह । स्तिमित्तमिति । सत्त्वं तर्हि कथमिति वदाह । कार्येति । बीजस्थोऽनूतनावत्कारणस्य सिमुधावस्थां दर्शयति । ईपदिति । लब्धपरिस्पन्दं प्राप्तपरिणामं सद्भूतसूक्ष्माकारेणाववदित्यर्थः । सूक्ष्मभूतोत्पत्त्यनन्तरं स्थूलभूतोत्पत्तिमाह । ततोऽपीति । भूवसूक्ष्माकारमासेरनन्तरं पञ्चीकरणप्रक्रिययाऽन्योन्यावयवानुपवेशेन स्थूलभूतोत्पत्त्यमासीदित्यर्थः । स्थूलेभ्यश्च भूतेभ्योऽ-

सूत्रं त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्युपदेशः.... २२	३९७	३९७
भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इत्युपदेशः.... २३	३९७	३९८
भूमस्वरूपकथनम्.... २४	३९८	४०१
सर्वत्र स एवेत्युपदेशः.... २५	४०१	४०३
एवंविदः फलोपदेशः.... २६	४०४	४०६

अथाष्टमोऽध्यायः ।

दहरपुण्डरीके ब्रह्मोपासनम् १	४०६	४१६
दहरब्रह्मोपासनफलम् २	४१६	४१८
असत्पापिहितसत्पोपासनं नामाक्षरोपासनं च ३	४१८	४२३
सेतुरूपार्त्तोपासना ४	४२३	४२६
यज्ञादी ब्रह्मचर्यर्हाष्टः ५	४२६	४३१
हृदयनाडीसूर्यरश्मिपथोपासना ६	४३३	४३९
इन्द्रविरोचनयोः प्रजापतिसकाशं गमनम् ७	४३९	४४४
इन्द्रविरोचनयोरुदशराव आत्मदर्शनम्.... ८	४४५	४५०
इन्द्रस्य पुनरागमनम् ९	४५०	४५४
इन्द्राय स्वप्नपुरुषोपदेशः १०	४५४	४५७
सुप्तापुरुषोपदेशः ११	४५७	४५९
मर्त्यशरीराद्युपदेशः १२	४५९	४७७
श्यामान्छबलमिति मन्त्रः १३	४७७	४७८
कारणत्वेनाऽऽकाशरूपब्रह्मोपदेशः १४	४७८	४८०
परंपरागतमात्मज्ञानमित्युपदेशः.... १५	४८०	४८२

समाप्तमिदं सूचीपत्रम् ।

सूचीपत्रम् ।

५

विषयः ।

(आरम्भ-)(समाप्ति-)

सप्तशतिकाः।(पृष्ठाङ्काः।) (पृष्ठाङ्काः।)

सुष्टुप्यादौ सत्संपन्नानां सत्संपत्तिज्ञानाभावे दृष्टान्तः	९	३३९	३४१
नदीदृष्टान्तेनोपदेशः	१०	३४२	३४३
वृक्षदृष्टान्तेनोपदेशः	११	३४३	३४५
वटफलदृष्टान्तेनोपदेशः	१२	३४५	३४७
लवणदृष्टान्तेनोपदेशः	१३	३४७	३४९
गन्धारदेशादानीतपुरुषदृष्टान्तेनोपदेशः	१४	३४९	३५४
सुमुर्षुपुरुषदृष्टान्तेनोपदेशः	१५	३५४	३५६
चौत्परशुभ्रहणदृष्टान्तेनोपदेशः	१६	३५६	३५९

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

नारदाय सनत्कुमारोपदेशः	१	३६२	३६७
वाङ्नाम्नो भूपसीति	२	३६७	३६९
मनो वाचो भूय इति	३	३६९	३७०
संकल्पो मनसो भूयानिति	४	३७०	३७४
चित्तं संकल्पाद्भूय इति	५	३७४	३७६
ध्यानं चित्ताद्भूय इति	६	३७६	३७७
विज्ञानं ध्यानाद्भूय इति	७	३७८	३७९
बलं विज्ञानाद्भूय इति	८	३७९	३८०
अन्नं बलाद्भूय इति	९	३८०	३८२
आपोऽन्नाद्भूयस्य इति	१०	३८२	३८३
तेजोऽद्भूयो भूय इति	११	३८३	३८४
आकाशस्तेजसो भूयानिति	१२	३८४	३८६
स्मरणाकाशाद्भूय इति	१३	३८६	३८७
आशा स्मरणाद्भूयसीति	१४	३८७	३८८
प्राण आशाया भूयानिति	१५	३८८	३९२
सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्युपदेशः	१६	३९२	३९३
विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्युपदेशः	१७	३९३	३९५
मतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्युपदेशः	१८	३९५	३९५
श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्युपदेशः	१९	३९६	३९६
निष्ठा त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्युपदेशः	२०	३९६	३९६
कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्युपदेशः	२१	३९६	३९६

पुरुषरूपामिविधा	७	२५०	२५०
योपिहूपामिविधा	८	२५०	२५१
योनिद्वारा जातस्य पुनः 'पुनर्घटीयञ्चवद्भ्रमनागमनाय कर्म कुर्वतो मृतस्याग्रये हरणम्	९	२५२	२५३
आत्मविद्ययोत्तरमार्गः कर्मणा दक्षिणमार्गः	१०	२५४	२७५
औपमन्यवादिभिः पञ्चभिरुदालकेन सहितैः कैकेयस्य संवादः	११	२७५	२७८
औपमन्यवकैकेयराजसंवादः	१२	२७९	२८०
सत्यपत्नकैकेयराजसंवादः..... .. .	१३	२८०	२८१
इन्द्रद्युम्नकैकेयराजसंवादः	१४	२८१	२८२
जनकैकेयसंवादः	१५	२८२	२८३
सुटिलकैकेयसंवादः.... .. .	१६	२८३	२८४
उदालककैकेयसंवादः	१७	२८४	२८४
सर्वैः सह कैकेयसंवादः	१८	२८५	२८७
विदुषोऽग्निहोत्रसिद्धयर्थे प्राणाय स्वाहेतिप्रथमाहुति- कथनम्	१९	२८७	२८८
व्यानाय स्वाहेतिद्वितीयाहुतिकथनम्	२०	२८८	२८२
अपानाय स्वाहेतितृतीयाहुतिकथनम्	२१	२८९	२९२
समानाय स्वाहेतिचतुर्थाहुतिकथनम्	२२	२८९	२८५
उदानाय स्वाहेतिपञ्चमाहुतिकथनम्	२३	२९०	२९०
एवंविधोऽग्निहोत्रकालम्	२४	२९०	२९२

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

श्वेतकेतुमुपदिशत्पारुणिः	१	२९२	२९६
अन्यपक्षनिरसनपूर्वकं सर्वस्य जगतः सन्मात्रत्वकथनम्	२	२९६	३०८
भूतसूक्ष्मात्मपञ्चसृष्टिक्रमः..... .. .	३	३०९	३१५
एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानम्	४	३१५	३२१
अध्यासशितं त्रेधा भवतीति	५	३२१	३२३
इक्षेयमाणस्पाणीयभागो मनश्चादिर्भवतीति	६	३२४	३२५
विदशकलपुरुषोपदेशः	७	३२५	३२८
पुष्टिकालस्थित्युपदेशः	८	३२८	३३३

॥ छान्दोग्योपनिषद्विषयसूचीपत्रम् ॥

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

विषयः १

	संख्याः।	(आरम्भ-)	(समाप्त-)
		(प्रश्नाङ्कः।)	(प्रश्नाङ्कः।)
ॐकारस्य रसतमत्वाप्तिसमृद्धिगुणानामुक्तिः	१	७	१८
प्राणदृष्ट्योकारोपासनम्	२	१८	२७
आदित्यदृष्ट्या प्राणादिदृष्ट्या चोद्गीथस्वरोपासनम्	३	२८	३४
स्वरशब्दितोकारोपासनम् ..	४	३५	३७
वागादीनां मुख्यप्राणस्य च रश्मीनामादित्यस्य चाभे- ददृष्ट्योद्गीथोपासनस्य निन्दापूर्वकं तेषां पुनर्भेददृष्ट्यो- द्गीथोपासनम् ...	५।६।७	३७	४२
शिल्कदाल्भ्यजैवलिसंवादः	८।९	५०	५८
दुर्भिक्षकाल उपस्तेदेशान्तरगमने हस्तिपालोच्छिष्टभो- जनादिप्रस्तावपूर्वकराजपद्मदर्शनमृत्विक्संवादश्च..	१०	५८	६३
राजोपस्तिसंवादपूर्वकमात्विज्यप्रस्तावेन देवताज्ञानम्	११	६३	६७
कुङ्कुरेद्गीथोपासनोपदेशः..	१२	६७	७०
भक्त्यवपवोपासनम्	१३	७०	७२

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

साधुदृष्ट्या समस्तसामोपासना	१	७३	७४
लोकदृष्ट्या हिङ्गारः प्रस्ताव उद्गीथः प्रतिहारो निधन— मिति पञ्चविधसामोपासना	२	७५	७८
वृष्टिदृष्ट्या पञ्चविधसामोपासना ..	३	७८	७८
शब्ददृष्ट्या पञ्चविधसामोपासना ...	४	७९	७९
ऋतुदृष्ट्या पञ्चविधसामोपासना ...	५	७९	८०
पशुदृष्ट्या पञ्चविधसामोपासना....	६	८०	८१
प्राणादिदृष्ट्या पञ्चविधसामोपासना	७	८१	८२
वाग्दृष्ट्या हिङ्गारः प्रस्ताव आदिरुद्गीथः प्रतिहार उप- द्रवो निधनमिति सप्तविधसामोपासना	८	८२	८३
आदित्यदृष्ट्या सप्तविधसामोपासनम्.	९	८३	८७
आदित्यजपेन सप्तविधसामोपासनम्	१०	८७	८९
प्राणेषु गापत्रसामोपासनम्	११	९०	९०

भिद्यत ते आतकपाले रजतं च सुवर्णं चाभ-
क्ताम् ॥ १ ॥ अत्रजतं २ सेयं पृथिवी यत्सु-
वर्णं ३ सा द्यौर्यज्जरायु ते पर्वता यदुल्बं ४ समेधो
नीहारो या धमनयस्ता नद्यो यद्वास्तेयमुदकं ५
स समुद्रः ॥ २ ॥ अथ यत्तदजायत सोऽसांवा-
दित्यस्तं जायमानं घोषा उलूलवोऽनूदतिष्ठन्त्स-

दद्रुच आण्डं समवर्तत संवृत्तम् । आण्डमिति दैर्घ्यं छान्दसम् । तदण्डं
संवत्सरस्य कालस्य प्रसिद्धस्य मात्रां परिमाणमभिन्नस्वरूपमेवाशयत
स्थितं बभूव । तत्ततः संवत्सरपरिमाणात्कालाद्दुर्ध्वं निरभिद्यत निर्भिन्नं
वयसामिवाण्डम् । तस्य निर्भिन्नस्याण्डस्य कपाले द्वे रजतं च सुवर्णं
चाभवतां संवृत्ते ॥ १ ॥

तत्तयोः कपालयोर्षट्रजतं कपालमासीत्सेयं पृथिवी पृथिव्युपलक्षितम-
धोऽण्डकपालमित्यर्थः । परसुवर्णं कपालं सा द्यौर्घुलोपोपलक्षितमूर्ध्वं
कपालमित्यर्थः । यज्जरायु गर्भपरिवेष्टनं स्थूलमण्डस्य द्विशकलीभाव-
काल आसीत्ते पर्वता बभूवुः । यदुल्बं यत्सूक्ष्मं गर्भपरिवेष्टनं तत्सह
मेधैः समेधो नीहारोऽवश्यायो बभूवेत्यर्थः । या गर्भस्य जातस्य देहे
धमनयः शिरास्ता नद्यो बभूवुः । यत्तस्य वस्तौ भवं वास्तेयमुदकं स
समुद्रः ॥ २ ॥

अथ यत्तदजायत गर्भरूपं तस्मिन्नण्डे सोऽसांवादित्यस्तमादि-
स्यं जायमानं घोषाः शब्दा उलूलव उलूलवो विस्तीर्णरवा उदतिष्ठन्नु-
त्थिवन्त ईश्वरस्येवेह प्रथमपुत्रजन्मनि सर्वाणि च स्थावरजङ्गमानि भू-
तानि सर्वे च तेषां भूतानां कामाः काम्यन्त इति विषयाः स्त्रीवद्यानां-
दयः । यस्मादादित्यजन्मनिमिच्छा भूतकामोत्पत्तिस्तस्मादंघत्वेऽपि
तस्याऽऽदित्यस्वोदयं प्रति प्रत्यापनं प्रत्यस्तंगमनं च प्रत्यधवा पुनः

षडनिर्वृत्तिं मतिजानीते । अद्रुच इति । अप्सहितेभ्यो भूतेभ्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

अवश्यायशब्देन हिममुच्यते ॥ २ ॥

उलूलव इत्युत्सवकालीनाः शब्दविशेषा देशविशेषे प्रसिद्धाः स्त्रीवद्यानादय उद-

वीणि च भूतानि सर्वे च कामाः तस्मात्तस्यो-
दयं प्रति प्रत्यायनं प्रति घोषः उल्लवोऽनुत्ति-
ष्ठन्ति सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामाः ॥३॥
स य एतमेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्तेऽभ्यो-
शो ह यदेन साधवो घोषा आ च गच्छेयुरूप
च निम्रेडेरन्निम्रेडेरन् ॥ ४ ॥ इति तृतीयाध्या-
यस्य एकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥ इति छा-
न्दोग्योपनिषद्ब्राह्मणे तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥३॥

पुनःप्रत्यागमनं प्रत्यायनं तत्र प्रति तन्निमित्तीकृत्येत्यर्थः । सर्वाणि च भूतानि
सर्वे च कामा घोषा उल्लवश्चानुत्तिष्ठन्ति । प्रसिद्धं हेतुदुर्घोदौ सवितुः ॥ ३ ॥

स यः कश्चिदेतमेवं पयोक्तमहिमानं विद्वान्तन्नादित्यं ब्रह्मेत्युपास्ते
स तद्भावं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । किंच दृष्टं फलमभ्योशः क्षिप्रं तद्विदो
यदिति क्रियाविशेषणमेतमेवंविदं साधवः शोभना घोषाः । साधुत्वं घो-
षादीनां यदुपभोगे पापानुबन्धाभावः । आ च गच्छेयुरागच्छेयुश्चोप च
निम्रेडेरन्नुपनिम्रेडेरन् न केवलमागमनमात्रं घोषाणांमुपसुखपेषुथोपसुखं
च कुर्पुरित्यर्थः । द्विरभ्यासोऽध्यापपरिसमाप्त्यर्थ आदरार्थश्च ॥४॥ इति
तृतीयाध्यायस्य एकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥ इति श्रीमद्रोविन्दभग-
वत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिब्राजकाचार्यस्य श्रीगच्छंकरभगवतः
कृतौ छान्दोग्योपनिषद्विवरणे तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

विद्वन्मिति पूर्वोणसंबन्धः । किमत्र प्रमाणमित्याशङ्क्याऽऽह । प्रसिद्धं हीति । एवदिति
भूवाद्युत्थानम् ॥ ३ ॥

अहद्व्यकलमोदत्योक्त्वा दृष्टफलमाचष्टे । किंचेति । तद्विदो दृष्टफलमिति संब-
न्धः । क्रियाविशेषणमिति । एवंविदं साधवो घोषा आगच्छेयुरिति यच्चक्षिमममति-
बन्धेनैवेत्यर्थः । आदित्ये ब्रह्मदृष्टिरादरस्य विषयः ॥ ४ ॥ इति तृतीयाध्यायस्य
एकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यश्रीशुक्लानन्दपूज्यपाद-
शिष्यभगवदानन्दज्ञानकृपायां छान्दोग्यब्राह्मणटीकायां तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

१ क. घ. छ. ट. ज. झ. ट. ठ. 'र्वे चैव यो' । २ क. घ. 'भ्यासो द' । ३ घ. ट. ड. पुनराग' ।

४ ग. घ. च. ट. 'यासो सर्वे' । ५ क. ट. म. ठ. ड. 'भ्यासः क्षि' । ६ क. स. म. ट. 'मादित्यो' ।

७ स. ग. छ. ट. म. दृष्टं क' ।

॥ ॐ ॥ जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस स ह सर्वत आवसथान्मापयांचक्रे सर्वत एव मेऽस्त्यन्तीति ॥ १ ॥

वायुमाणयोर्ब्रह्मणः पादद्वयचक्ष्यासः पुरस्ताद्गणितः । अथेदानीं तयोः साक्षाद्ब्रह्मत्वेनोपास्यत्वापोत्तरमारभ्यते । सुखावबोधार्थाऽऽख्यायिका विद्यादानग्रहणविधिप्रदर्शनार्था च । श्रद्धाभदानानुद्धतत्वादीनां च विद्याप्राप्तिसाधनत्वं प्रदर्शयत आख्यायिकया । जानश्रुतिर्जनश्रुतस्यापत्यम् । हे ऐतिह्यार्थः । पुत्रस्य पौत्रः पौत्रायणः स एव श्रद्धादेयः श्रद्धापुःसरमेव घ्राहणादिभ्यो देयमस्येति श्रद्धादेयः । बहुदार्या प्रभूतं दातुं शीलमस्येति बहुदायी । बहुपाक्यो बहु पक्तव्यमहन्यहनि ग्रहे यस्यासौ बहुपाक्यः । भोजनार्थिभ्यो बह्वस्य ग्रहेऽन्नं पच्यत इत्यर्थः । एवं गुणसंपन्नोऽसौ जानश्रुतिः पौत्रायणो विशिष्टे देशे काले च कस्मिंश्चिदास बभूव । स ह सर्वतः सर्वासु दिक्षु ग्रामेषु नगरेषु चाऽऽवसथानेत्यवसन्ति येष्वित्यावसथान्मापयांचक्रे कारितवानित्यर्थः । सर्वत एव मे ममान्नं तेष्वावसथेषु वसन्तोऽस्त्यन्ति भोक्ष्यन्त इत्येवमभिप्रायः ॥ १ ॥

॥ ॐ ॥ आदित्यस्य सूत्रावच्छेदमेदत्वात्तदुपासनानन्तरं सूत्रोपासनमुपन्यस्यते । नन्वध्यात्ममधिदैवतं च वायुमाणयोः सूत्रात्मभूतयोरुपासनं पूर्वाध्यायेऽपि व्याख्यातं तथा च कोऽत्र विशेषो येन तदुपासनं पुनरारभ्यतेऽव आह । वायुमाणयोरिति । साक्षात्पादकल्पनं विनेति यावत् । ब्रह्मत्वेन ब्रह्मकार्यरूपेणेत्यर्थः । विद्येति । धर्मार्थो यत्र न स्यातां शुश्रूषा वाऽपि तद्विधा । तत्र विद्या न वक्तव्या इमं बीजमिवोपर इति स्मृतिमनुसंधाय पुष्कलधनमादाय रैको राज्ञे विद्यां माद्विज्ञानश्रुतिश्च शास्त्रार्थे ज्ञात्वा पुष्कलधनं इत्येव श्रद्धादिसंपन्नस्तत्रो विद्यामाददौ । तथाऽन्योऽपि विद्याया दाता ग्रहीता वा स्यादिति वदानग्रहणयोर्विधिप्रदर्शनार्था चाऽऽख्यायिकेत्यर्थः । ननु पदशतानि गवामित्यादिदर्शनाद्धर्मेदानमेव विद्याग्रहणे साधनमिह प्रतीयते न तु श्रद्धादीत्याशङ्क्याऽऽह । श्रद्धेति । आदिपदेन वात्पर्यमणिपातादायो रहन्ते । आख्यायिकया तदु ह पुनरेवेत्यादिलक्षणयेति यावत् । जनश्रुतस्य पुत्रो यस्तस्य पौत्रः पौत्रायणः स च प्रकृतो जानश्रुतिरेवेत्याह । पुत्रस्येति । श्रद्धया देयस्याल्पत्वशङ्का वारयति । बहुदापीति ।

बहुपाकस्य फलेमाह । भोजनेति । उक्तस्य राज्ञो वर्तमानत्वाभावादसत्त्वमाशङ्क्योक्तमेवमिति । स्वसमीपं मात्मेभ्य एवार्थिभ्योऽसावन्नं ददातीत्याशङ्क्याऽऽह । सहेति ॥ १ ॥

१ घ. च. ठ. ट. ण. ह इत्येति । २ ल. उ. क. म. 'नशोद' । ३ ख. फल यो । ४ म. ट. 'नने' । ५ क. ह. न. ण. 'लत्वमा' । ६ क. 'त्ता' । ७ ग. ट. 'भीषप्र' ।

अथ ह हंसा निशायामतिपेतुस्तत्रैव हंसो
हंसमभ्युवाद हो होऽपि भल्लाक्ष भल्लाक्ष जा-
नश्रुतेः पौत्रायणस्य समं दिवा ज्योतिराततं
तन्मा प्रसाङ्क्षीस्तत्त्वा मा प्रधाक्षीरिति ॥२॥

तत्रैवं सति राजनि तस्मिन्धर्मकाले हर्म्यतलस्येऽथ ह हंसा निशायां रात्रा-
वतिपेतुः । ऋषयो देवता वा राज्ञोऽन्नदानगुणेस्तोपिताः सन्तो हंसरूपा
भूत्वा राज्ञो दर्शनगोचरेऽतिपेतुः पतितवन्तः । तत्रस्मिन्काले तेषां प-
ततां हंसानामेकः पृष्ठतः पतन्नग्रतः पतन्तं हंसमभ्युवादाभ्युक्तवान् हो-
होऽपीति भो भो इति संबोध्य भल्लाक्ष भल्लाक्षेत्यादरं दर्शयन्वया
पश्य पश्याऽऽश्चर्यमिति तद्वत् । भल्लाक्षेति मन्ददृष्टित्वं सूचयन्नाह ।

अथवा सम्पद्गद्गददर्शनाभिमानवच्चात्तस्यासकृदुपालब्धस्तेन पीड्य-
मानोऽमर्षितया तत्सूचयति भल्लाक्षेति । जानश्रुतेः पौत्रायणस्य समं तुल्यं
दिवा शुलोकेन ज्योतिः प्रभास्वरमन्नदानादिजनितमभावजमाततं व्याप्तं
शुलोकसृष्टिगत्यर्थः । दिवाऽह्ना वा समं ज्योतिरित्येतत् । तन्मा प्रसा-
ङ्क्षीः सक्षन्तं सक्तिं तेन ज्योतिषा संबन्धं मा कार्षीरित्यर्थः । तत्प्रसा-
ङ्क्षनेन सज्ज्योतिस्त्वा त्वां मा प्रधाक्षीर्मा दहतिवत्यर्थः । पुरुषव्यत्ययेन
मा प्रधाक्षीदिति ॥ २ ॥

विशिष्टान्नदानकलं दर्शयितुमारमते । तत्रेति । वाक्यार्थं दर्शयति । ऋषय इति ।
संबोधनान्यासस्य विषयमाह । आदरं दर्शयन्निति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति ।
यपेति । भल्लाक्षशब्दार्थमाह । भल्लेति । भल्लाक्षशब्दो मद्राक्षविषयः सन्विरुद्ध-
क्षणया मन्ददृष्टित्वसूचकः ।

भल्लाक्षशब्दस्य विषयान्तरमाह । अथवेति । तस्य पृष्ठगामिनो हंसस्य महात्मा
नातिक्रमणीयो विजानतेतिसम्पद्दर्शनाभिमानशालित्वात्तेनाग्रगामी हंसो जानश्रुतिम-
ति विधिक्रमिपुरमर्षितया पीड्यमानः सन्नत्वं धर्मं जानासि ज्ञानाभिमानं तु वहसी-
स्युपालब्धस्तेन भल्लाक्षेत्युपालम्भस्वरूपं सूचयतीत्यर्थः । पृष्ठगामी हंसो निन्दापूर्वकम-
ग्रगामिनं हंसं संबोध्य 'किमुच्चिवा नित्यपेसायामाह । जानश्रुतेरिति । मा प्रधाक्षी-
रिति पाठे कथं मा प्रधाक्षीदित्युच्यते वधाऽऽह । पुरुषव्यत्ययेनेति । मध्यमपुरुषं
मथमपुरुषं कृत्वा व्याख्यामितिर्त्यर्थः ॥ २ ॥

तमु ह परः प्रत्युवाच कम्वर एनमेतत्सन्त ५ स-
युग्वानमिव रैकमात्थेति यो नु कथ ५ सयुग्वा
रैक इति ॥ ३ ॥ यथा कृतायविजितायाधरे-

तमेवमुक्तवन्तं पर इतरोऽग्रगामी प्रत्युवाचारे' निकृष्टोऽयं राजा व-
राकस्वं कमु एनं सन्तं केन भादात्म्पेन युक्तं सन्तमिति कुत्सपत्येनमेवं
सबहुमानमेतद्वचनमात्थ ।

रैकमिव सयुग्वानं सह ५ युग्वना गङ्गा वर्तत इति सयुग्वा रैकः ।
तमिवाऽऽत्थेनम् । अननुरूपमस्मिन्नयुक्तमीदृशं वक्तुं रैक इवेत्यभिप्रायैः ।
इतरथाऽऽह । यो नु कथं त्वयोच्यते सयुग्वा रैक इत्युक्तवन्तं भ्रष्टास्त
आह शृणु यथा स रैकः ॥ ३ ॥

यथा लोके कृतायः कृतो नामायो द्यूतसमये मसिद्धश्चतुरङ्गः स पदा

सन्वमेनं प्राणिमात्रं राजानमधिकृत्य सबहुमानमेतद्वचनमात्थेति कुत्सयतीति संवन्धः ।
वत्र वैधर्म्येऽहन्तमाह । रैकमिवेति । युगं वहतीति युग्यो मूर्खवदोऽश्वो वाऽ-
स्यामस्तीति युग्वा शक्यी तथा सह वर्तत इति सयुग्वा रैकः । † वकारो मत्वर्थीयः ।
त्वं रैकं ज्ञानमाहात्म्ययुक्तमपिदित्य यथा मशंसावचनं तथा कर्मिणमेवं राजानमपिकृत्य
कथमेवमात्थेत्यर्थः । उक्तं वाक्यार्थं संकलयति । अननुरूपमिति । अस्मिन्वराके रा-
जनि धर्ममात्रनिष्ठे नैदमनुरूपं वचनं रैके पुनर्विज्ञानवति यथोक्तं वचो युक्तमेवेति ।
इतरः प्रष्टगामी हंसः । यः सयुग्वा रैकस्त्वयोन्यते स कथं नु स्यादित्यन्वयः ॥३॥

स रैको येन प्रकारेण स्यात्तं प्रकारं शृण्वति प्रतिज्ञाय प्रकारमदिदर्शयिषया ह-
हान्तमाह । यथेति । द्यूतस्य समयः संकेतदस्वनुष्ठानकालो येन द्यूतविद्यानामेजवि
सोऽक्षस्वस्य कश्चिद्भागोऽयशब्दवाच्यमतेन यश्चतुरङ्गो भागश्चत्वारोऽङ्काश्चिद्भाग्यस्मि-
न्निति व्युत्पत्तेः कृतनामव्यवहारेण यदा द्यूते प्रवृत्तानां मध्ये स कोऽपि जयति तदा

* यद्यपि सर्वपुस्तकेषु युग्येति पाठो दृश्यते तथापि वनायो मत्वर्थीय इति टीकानुष्ठानेण स-
युग्वानमिति मूलानुसारेण च ग्रामादिक एवेति प्रतिभाति । अत्र वनोरथेतिदृष्टेण शीब्योरभावस्तु
पठान्दसः भयस्मथादीनि पठन्दीति मशंसाया मस्येतिचेत्यलोपे यलोपः ।

† वकारपरेण वक्रावृत्तितो वनिन्दश्यते ।

१ ग. ट. 'रेडतिमि' । २ च. ग. 'यः । तमित' । ३ क. ख. ग. छ. प्र. ट. ग. युग्या । अथे
पाठः ग्रामादिकः । ४ छ. ग. सन्त्यमति । ५ प्र. 'स्तस्य दथ' । ६ क. 'त्यत्तेस्तस्मै स क' ख. छ.
ग. 'त्यत्तेस्तस्मै क' घ. 'त्यत्ते स्तस्य क' ग. ट. त्यत्ते. स क' ।

याः संयन्त्येवमेन ५ सर्वं तदभिसंमैति यत्किंच
प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यस्त वेद स म-
यैतदुक्त इति ॥ ४ ॥

जयति द्यूते प्रवृत्तानां तस्मै विजिताय तदर्थ्यमितरे त्रिद्व्येकांद्वा अधरेया
श्रेताद्वापरकलिनामानः संयन्ति संगच्छन्तेऽन्तर्भवन्ति । चतुरङ्गे कृताये
त्रिद्व्येकाङ्गानां विद्यमानत्वात्तदन्तर्भवन्तीत्यर्थः । यथाऽयं दृष्टान्त एवमेनं
रैकं कृतायस्थानीयं त्रेताद्याय स्थानीयं सर्वं तदभिसंमैत्यन्तर्भवति रैके ।
किंतद्यत्किंच लोके सर्वाः प्रजाः साधु शोभनं धर्मजातं कुर्वन्ति तत्सर्वं
रैकस्य धर्मेऽन्तर्भवति । तस्य च फले सर्वप्राणिधर्मफलमन्तर्भवतीत्यर्थः ॥

तथाऽन्योऽपि कश्चिद्यस्तद्वेद्यं वेद । किंतद्यद्वेद्यं स रैको वेद । तद्वे-
द्यमन्योऽपि यो वेद तमपि सर्वप्राणिधर्मजातं तत्फलं च रैकमिवाभिसं-
मैतीत्यनुवर्तते । स एवंभूतो मया विद्वानेतदुक्त एवमुक्तो रैकवत्स एव
कृतायस्थानीयो भवतीत्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

तस्मै कृतनामवते विजितायाधरेयाः संयन्तीति संबन्धः । तदर्थं व्याचष्टे । तदर्थ-
मिति । अधरेयान्व्याकरोति । अधरेया इति ।

तानेव विस्मिन्ति । त्रेतेति । अक्षस्य यस्मिन्भागे त्रयोऽङ्काः स त्रेता नामायो
भवति । यत्र तु द्वावङ्को स द्वापरनामकः । यत्रैकोऽङ्कः स कलिसंज्ञ इति विभागः ।
तादर्थ्येनितराङ्गानामन्तर्भावमुक्तं व्यकीकरोति । चतुरङ्ग इति । तदन्तर्भवन्ति तस्मिन्कृते
त्रेताद्यस्तेऽन्तर्भवन्तीति यावत् । महासंख्यायाम्बान्तरसंख्यान्तर्भावः प्रसिद्ध एवेत्यर्थः ।
दृष्टान्तमनूय दाष्टान्तिकमाह । यथेति । रैकमभिव्याप्य सर्वं संमैतीत्यस्यायं संक्षिप-
ति । अन्तर्भवतीति । रैके सर्वस्यान्तर्भावं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । किंतदित्यादिना ।
वद्धर्मस्य महत्त्वादन्येषां च धर्मजायस्याल्पत्वात्तस्येतरस्मिन्नन्तर्भावः संभवतीत्यर्थः ।
किंच सर्वेषां प्राणिनां धर्मफलमन्योयस्त्वान्महत्तरे रैकस्य धर्मफलेऽन्तर्भवतीत्याह ।
तस्य चेति । न केवलं रैकस्यैवन्माहात्म्यं किंतवन्यस्यापि ज्ञानवदोऽस्तीति ज्ञानश्रुतेर-
नुग्रहार्थमाह । तथेति ॥ ४ ॥

१ क. ग. घ. छ. ठ. 'संमैति' । २ क. 'तादित्या' ख. ज. न. 'ताद्रापादित्या' घ.
'तापयस्या' । ३ क. घ. च. छ. 'समैती' । ४ ख. छ. प्र. 'न्यो यो' । ५ घ. सुवे प्रा' । ६ क. ग.
घ. च. छ. 'समैती' । ७ क. ग. छ. 'ता रैकोऽपि म' । ८ प्र. यत्किंच । ९ क. ख. छ.
न. समैती ।

तद् ह जानश्रुतिः पौत्रायण उपशुश्राव स ह
 संजिहान एव क्षत्तारमुवाचाङ्गारे ह सयुग्वान-
 मिव रैकमात्येति यो नु कथं सयुग्वा रैक इ-
 ति ॥५॥ यथा कृतायविजितायाधरेयाः संयन्त्ये-
 वमेनं सर्वं तदभिसंमैति यत्किंच प्रजाः साधु कु-
 र्वन्ति यस्तद्देद यत्स वेद स मयैतदुक्त इति ॥ ६ ॥
 स ह क्षत्ताऽन्विष्य नाविदमिति प्रत्येयाय तं हो-
 वाच यत्रारे ब्राह्मणस्यान्वेपणा तदेनमर्छेति ॥७॥

तद् ह तदेतदीदृशं हंसवाक्यमात्मनः कुत्सारूपमन्यस्य विदुषो रैका-
 देः प्रशंसारूपमुपशुश्राव श्रुतवान्दुर्म्यतलस्यो राजा जानश्रुतिः पौत्रा-
 यणः । तच्च हंसवाक्यं स्मरन्नेव पौनःपुन्येन रात्रिशेषमतिवाहयामास ।
 ततः स वन्दिभी राजा स्तुतियुक्ताभिर्वाग्भिः प्रतियोष्यमान उवाच क्ष-
 त्तारं संजिहान एव शयनं निद्रां वा परित्यजन्नेव हेऽङ्ग वत्सारे इ स-
 युग्वानमिव रैकमात्य किं माम् । स एव स्तुत्यर्हो नाहमित्यभिप्रायः ।
 अथवा सयुग्वानं रैकमात्यं गत्वा मम तदिदृक्षा तदेवशब्दोऽवधारणार्थोऽ-
 नर्थको वा वाच्यः । स च क्षत्ता प्रत्युवाच रैकानपनकामो राज्ञोऽभिप्रायज्ञो
 यो नु कथं सयुग्वा रैक इति राज्ञैवेचोक्त आनेतुं तच्चिह्नं ज्ञातुमिच्छन्त्यो नु
 कथं सयुग्वा रैक इत्यवोचत् । स च भ्रष्टाक्षवचनमेवावोचत् ॥ ५ ॥ ६ ॥

तस्य स्मरन्स ह क्षत्ता नगरं ग्रामं वा गत्वाऽन्विष्य रैकं नाविदं न
 व्यज्ञासिपमिति प्रत्येयाय प्रत्यागतवान् । तं होवाच क्षत्तारमरे यत्र ब्रा-
 ह्मणस्य ब्रह्मविद एकान्तेऽरण्ये नदीपुलिनादौ विविक्ते देशेऽन्वेपणाऽनु-
 मार्गणं भवति तत्तत्रैवं रैकमर्छे ऋच्छ गच्छ तत्र मार्गणं कुर्वित्यर्थः ॥७॥

प्रतिपन्नहंसवचनस्येदित इतरो राज्ञः रात्रिशेषमतिवाह्य शयनं जहदात्मनः समीपस्थं
 स्तुतिकर्तारं क्षत्तारमङ्गारे हेत्यादिवाक्यमुक्तवान् । तस्याभिप्रायमाह । स एवेति ।
 कथमिवशब्दो द्विर्वाये घटवे तत्राऽऽह । तदेति । अवधारणस्यापि योपयोगोऽस्ती-
 ति चेतत्राऽऽह । अनर्थको वेति । मश्रवाक्यं व्याचष्टे । राज्ञेति । यो नु कथमि-
 त्यादि पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ तस्येति कर्मणि पश्चो ॥ ७ ॥

सोऽधस्ताच्छकटस्य पामानं कंपमाणमुपोपवि-
 वेशत २ हाभ्युवाद त्वं नु भगवः सयुग्वा रैक
 इत्यह २ द्यरा ३ इति ह प्रतिजज्ञे स. ह क्षत्ताऽ-
 विदामिति प्रत्येयाय ॥ ८ ॥ इति चतुर्थाध्या-
 यस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ तदु ह जानश्रु-
 तिः पौत्रायणः षट् शतानि गवां निष्कमश्व-
 तरीरथं तदादाय प्रतिचक्रमे त २ हाभ्युवाद ॥ १ ॥
 रैकैमानि षट् शतानि गवामयं निष्कोऽयम
 श्वतरीरथो नु म एतां भगवो देवता २ शाधि

इत्युक्तः क्षत्ताऽन्विष्य तं विजने देशेऽधस्ताच्छकटस्य गद्याः पा-
 मानं स्वर्जं कंपमाणं फण्डूपमानं हृष्टाऽयं नूनं सयुग्वा रैक इत्युप समीप
 उपविवेश विनयेनोपविष्टवान् । तं च रैकं हाभ्युवादोक्तवान् । त्वमसि हे
 भगवो भगवन्सपुग्वा रैक इति । एवं षष्ठोऽहमस्मि द्यरा ३ अर इति हाना-
 दर एव प्रतिजज्ञेऽभ्युपगतवान् । स तं विज्ञापाविदं विज्ञातवानस्मीति
 प्रत्येयाय प्रत्यागत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

तत्तत्र ऋषेर्गाहस्थ्यं प्रत्यभिप्रायं बुद्ध्वा धनार्थितां चो ह एव जान-
 श्रुतिः पौत्रायणः षट् शतानि गवां निष्कं कण्ठहारमश्वतरीरथमश्वतरी-
 र्भ्यां युक्तं रथं तदादाय धनं गृहीत्वा प्रतिचक्रमे रैकं प्रति गतवान् ।
 तं च गत्वाऽभ्युवाद हाभ्युक्तवान् ॥ १ ॥

हे रैक गवां षट् शतानीमानि तुभ्यं यथाऽऽनीतान्पर्यं निष्कोऽश्व-
 तरीरथश्चापमेतद्धनमादत्स्व । भगवोऽनुशाधि च मे मामेतां पां च दे-

मया हि गार्हस्थ्यं विकीर्ष्यते तदर्थं च धनमर्ष्यते न धायं वाद्वर्ष्येन किंनिदुप-
 कर्तुमित्याशयेनानादरं विज्ञातवानस्मि यदुक्तक्षणं रैकं यस्य च गार्हस्थ्यमभिप्रायं ध-
 नार्थित्वं चेति शेषः ॥ ८ ॥ इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

क्षपृवचने श्रुते सर्वाति सप्तम्यर्थः । धनार्थितां च बुद्ध्वेति पूर्वेण संबन्धः ॥ उह-

१ ख. म. कर्ममां २ क. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ट. 'ने क' म. 'ने श्रुं क' ३ क. ल.
 म. न कर्ममां ४ ठ. ड. 'ये स नू' ५ क. ग. घ. ङ. च. म. ट. ठ. ड. ट. न. इति समीप
 उपापवि' ६ ख. ग. ह. अ. ट. कल्पहा' घ. ङ. ह. कर्ण्य हा' ७ न. 'नू' स त' ८ ख. ग.
 घ. म. ट. ठ. ड. न. 'य च रि'

यां देवतामुपास्स इति ॥ २ ॥ तमु ह परः-
प्रत्युवाचाह हारित्वा शूद्रः तवैव सह गोभिर-
स्त्विति तदु ह पुनरेव जानश्रुतिः पौत्रायणः

वतां त्वमुपास्ते तदेवतोपदेशेन मामनुशाधीत्यर्थः ॥ २ ॥

तमेवमुक्तवन्तं राजानं प्रत्युवाच परो रैकः । अहेत्ययं निपातो वि-
निग्रहार्थो योऽन्यत्रेह त्वनर्थकः । एवशब्दस्य पृथक्प्रयोगात् । हारित्वा
हारेण युक्त्वा गच्छी सेयं हारित्वा गोभिः सह तथैवास्तु तथैव तिष्ठतु न
ममाप्यर्षेण कर्मार्थमनेन प्रयोजनमित्यभिप्रायो दे शूद्रेति ।

ननु राजाऽसौ क्षत्रसंबन्धात्स द्व क्षत्तारमुवाचेत्युक्तम् । विद्याग्रहणा-
य च ब्राह्मणसमीपीपगमाच्छूद्रस्य चानधिकारात्कथमिदमनुक्तं रैक-
णोच्यते हे शूद्रेति । तत्राऽऽहुंराचार्याः । हंसवचनश्रवणाच्छुभेनमावि-
वेश । तेनासौ शुचा श्रुत्वा रैकस्य महिमानं वा द्रवतीति ऋषिरात्मनः
परोक्षज्ञतां दर्शयच्छूद्रेत्याहेति । शूद्रवद्वा धनेनैव न विद्याग्रहणाद्योपज-

शब्दस्य पूर्ववदत्राप्येवकारोऽर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

अत्रापि विनिग्रहार्थत्वसंभवे किमित्यानर्थक्यमित्याशङ्क्य तवैवेत्येवकारादेव विनि-
ग्रहसिद्धिरित्याह । एवशब्दस्येति । गार्हस्थ्यार्थिनस्तत्र कर्मानुष्ठानार्थमिदं धनं विष्ट-
तादिति चेन्नेत्याह । न ममेति ।

शूद्रशब्देन जानश्रुतेः संबोधनमनुचितमिति चोदयति । नन्विति । तस्याशूद्रत्वे
हेत्वन्तरमाह । विद्याग्रहणायेति । तस्य श्रुतिद्वारा विद्याधिकारो नास्तीत्यथशूद्रा-
धिकरणे निर्वीरितमित्याशयेनाऽऽह । शूद्रस्य चेति । जानश्रुतेः सति क्षत्रियत्वे शू-
द्रसंबोधनमयोग्यमित्युपसंहरति । कथमिति । न जातिशूद्रो जानश्रुतिः किंतु क्षत्रि-
योऽस्मिन्गौणः शूद्रशब्द इत्येकीयमतोपन्यासेन परिहरति । तत्रेति । तेन शुचा-
विष्टत्वेनासौ जानश्रुतिः शुचा हेतुना रैकमाद्रवतीति शूद्रः श्रुत्वा वा हंसवाक्यं रैक-
माद्रवतीति नैमित्तिकं तत्र शूद्रपदमित्यर्थः । तथाऽपि किमिति शूद्रपदेन राजानमृषिः
संबोधयतीत्याशङ्क्याऽऽह । ऋषिरिति । उक्तप्रकारद्वयसमाप्तावितिशब्दः । प्रका-
रान्तरेण जानश्रुतेः शूद्रत्वं गौणं व्युत्पादयति । शूद्रवद्वेति । न च शूद्रपया तेन

सहस्रं गवां निष्कमश्वतरीरथं दुहितरं तदादाय
 प्रतिचक्रमे ॥ ३ ॥ तं हभ्युयाद रैकेदं सहस्रं
 गवामयं निष्कोऽयमश्वतरीरथ इयं जायाऽयं
 ग्रामो यस्मिन्नास्तेऽन्वेव मा भगवः शाधीति ॥४॥
 तस्या ह मुखमुपोद्गृह्णन्नुवाचाऽऽजहारेमाः शू-

गाम नं च शुश्रूषया । न तु जात्पैव शूद्र इति । अपरे पुनराहुरल्पं ध-
 नमाहृतमिति रूपैवैनमुक्तवाञ्छूद्रेति ।

लिङ्गं च ब्रह्माहरण उपादानं धनस्येति । तद्दु हर्षेर्मते ज्ञात्वा पुनरेव
 जानश्रुतिः पौत्रापणो गवां सहस्रमधिकं जायां चर्षेरभिमतां दुहितर-
 मात्मनस्तदादाय प्रतिचक्रमे कान्तवान् ॥ ३ ॥

रैकेदं गवां सहस्रमयं निष्कोऽयमश्वतरीरथ इयं जायायं मम दुहि-
 ताऽऽनीताऽयं च ग्रामो यस्मिन्नास्ते तिष्ठसि स च त्वदर्थे मया क-
 ल्पितः । तदेतत्सर्वमादायानुशाध्येव मा मां हे भगव इत्युक्तस्तस्या
 जापार्थमानीताया राज्ञो दुहितुर्देव मुंखं द्वारं विद्याया दाने तीर्थमुपोद्-
 गृह्णन्नुवाचाऽऽजहारेमाः । ब्रह्मचारी धनदायी मेधावी श्रोत्रियः प्रियः । विद्याया
 वा विद्यां प्रोह तानि तीर्थानि पण्यमेति विद्याया वचनं विद्यायते हि ।
 एवं जानन्नूपोद्गृह्णन्नुवाचोक्तवान् । आजहाराऽऽहृतवान्भैवान्यदिमा गा
 पचान्पद्धनं तत्साध्विति वाक्यशेषः । शूद्रेति पूर्वोक्तानुक्रमिमानं न तु

शूद्र इति शेषः । मुख्य शूद्रत्व क्षैत्तृसबन्धेन व्यावर्तयति । न त्विति । क्षत्रिये जा-
 नश्रुतो शूद्रशब्दप्रवृत्ती निमित्तान्तरमाह । अपरे पुनरिति ।

तत्र गमक दर्शयति । लिङ्गं चेति । यदपेर्मतमधिकधनार्थित्वमिति यावत् ।
 अत्रिक पट्टशतेभ्य सकाशादितिशेषः ॥ ३ ॥

विद्यादाने वस्या द्वारत्वं उहालुश्च वरज्ञानदानतीर्थता जानन्नुवाचेति संबन्धः ।
 धनदानवर्षिघादानतीर्थत्वे प्रमाणमाह । ब्रह्मचारीति । वस्या द्वारतां विद्यादाने तदा-
 नुस्तीर्थता च जानन्नुवाचेत्युक्तमनुवदति । एव जानन्निति । किमुक्तमित्यपेक्षायामाह ।
 आजहारेति ।

द्रानेनैव मुखेनाऽऽलापयिष्यथा इति ते हैते
रैकपर्णा नाम महावृषेषु यत्रास्मा उवासं तस्मै
होवाच ॥ ५ ॥ इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः
खण्डः ॥ २ ॥

वायुर्वाव संवर्गो यदा वा अग्निरुद्धायति वायु-
मेवाप्येति यदा सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति

कारणान्तरापेक्षया । पूर्ववदनैव मुखेन विद्याग्रहणतीर्थेनाऽऽलापयि-
ष्यथा आलापयसीति मां भ्रूणयसीत्यर्थः । ते हैते ग्रामा रैकपर्णा नाम
विरुपाता महावृषेषु देशेषु यत्र येषु ग्रामेपूर्वासोपितवान्ऋकस्तानसौ
ग्रामानेदादस्मै रैकाय राजा तस्मै राज्ञे धनं दत्तवते ह किल्लोवाच वि-
द्यां स रैकः ॥ ४ ॥ ५ ॥ इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

वायुर्वाव संवर्गो वायुर्वाङ्मोवावेत्यवधारणार्थः । संवर्गः संवर्जनात्संग्रह-
णात्संग्रसमाह्ला संवर्गः । वक्ष्यमाणा अत्राद्या देवता आत्मभावमापादय-
तीत्यतः संवर्गः । संवर्जनाख्यो गुणो ध्येयो वायुवत् । कृतायान्तर्भावदृ-
ष्टान्तात् । कथं संवर्गत्वं वायोरित्याह । यदा यस्मिन्काले वा अग्निरुद्धौ-
पत्युद्धासनं प्राप्नोत्युपशाम्यति तदाऽसावग्निर्वापुमेवाप्येति वायुस्वाभा-
व्यमपि गच्छति । तथा यदा सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति । यदा च-
न्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति ।

तत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह । पूर्ववदिति । अल्पधनहरणानिच्छाया कारणापेक्षया
शद्रेति संबोधनवदित्यर्थः । रैकेण ग्रामादिकं गृहीत्वा विद्या जानश्रुतये दत्तेत्यस्मान्प्र-
वि श्रुतिर्ज्ञापयति । ते हैत इति । महावृषेषु महापुण्येष्विति यावत् ॥ ४ ॥ ५ ॥
इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

कथं विद्यापुक्तवानित्याशङ्क्याधिदेवतं तदुक्तिप्रकारं दर्शयति । वायुरित्यादिना ।
प्राणो वाव संवर्ग इति वक्ष्यमाणेनापुनरुक्ततायै वायुं व्याचष्टे । वायुर्वाङ्म इति । सं-
वर्जनादित्यस्य व्याख्या संग्रहणादिति । संग्रहणपक्षं समर्थयते । वक्ष्यमाणा इति ।
किमिति संवर्गत्वं वायोरुपदिश्यते तत्र दृष्टान्तश्रुतिं प्रमाणयति । कृतापेति । संग्र-
सनाद्वेत्युक्तं पक्षमाकाङ्क्षापूर्वकं व्युत्पादयति । कथमित्यादिना ।

१ क. 'स म त' । २ क. 'द्वारण' । ३ क. 'भाष्य' । ४ क. 'मन्त्रराजसी' । ५ क. 'घ न
ठ. ण 'नदा' । ६ क. ख. घ. च. ङ. ण 'सुर्वाङ्मो' । ७ अ. 'इत्यर्थ' । ८ क. अ. ण. 'सुरमास-
पिण' । ९ क. ख. ण. 'सुर्वाङ्म' ।

यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति ॥ १ ॥ य-
दाऽऽप उच्छुष्यन्ति वायुमेवापियन्ति वायुर्ह्येवै-
तान्सर्वान्संवृद्ध्वा इत्यधिदैवतम् ॥ २ ॥ अथा-
ध्यात्मं प्राणो वाव संवर्गः स यदा स्वपिति प्राण-
मेव वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः
प्राणो ह्येवैतान्सर्वान्संवृद्ध्वा इति ॥ ३ ॥ तौ वा ए-
तौ द्वौ संवर्गौ वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेषु ॥ ४ ॥

ननु कथं सूर्याचन्द्रमसोः स्वरूपावस्थितयोर्वापावपिगमनम् । नैप
दोषः । अस्तमनेऽदर्शनमाप्तेर्वापुनिमित्तत्वात् । वायुना ह्यस्तं नीयते
सूर्यः । चलनस्य वायुकार्यत्वात् । अथवा प्रेक्षये सूर्याचन्द्रमसोः स्वरू-
पभ्रंशे तेजोरूपयोर्वापावेवापिगमनं स्यात् ॥ १ ॥

तथा यदाऽऽप उच्छुष्यन्त्युच्छ्रोपमाप्नुवन्ति तदा वायुमेवापिय-
न्ति । वायुर्हि परमादेवैतान्गर्वास्थान्महाबलान्संवृद्ध्वा । अतो वायुः संवर्ग-
गुण उपास्य इत्यर्थः । इत्यधिदैवतं देवतासु संवर्गदर्शनमुक्तम् ॥ २ ॥

अथान्तरमध्यात्ममात्मनि संवर्गदर्शनमिदमुच्यते । प्राणो मुख्यो
वाव संवर्गः । स पुरुषो यदा पस्मिन्काले स्वपिति प्राणमेव वागप्येति
वायुमिवाग्निः प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः प्राणो हि परमादेवैता-
न्वागादीन्सर्वान्संवृद्ध्वा इति ॥ ३ ॥

तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ संवर्जनगुणौ वायुरेव देवेषु संवर्गः प्राणः प्रा-
णेषु वागादिषु मुख्यः ॥ ४ ॥

सूर्याचन्द्रमसोर्वापावपिगमनमाक्षिपति । नन्विति । आप्रलयत्तयोरधिकारपदे स्थि-
त्यङ्गीकारात्स्वरूपावस्थितत्वं द्रष्टव्यम् । सूर्यादेः स्वरूपानस्थानेऽपि वापावप्ययः संभव-
तीति समापत्ते । नैप दोष इति । अस्तमने सति सूर्यादेर्दर्शनमाप्तेर्वास्वधीनत्वं व्युत्पा-
दयति । वायुना हीति । सूर्यग्रहणं चन्द्रमसोऽप्युपलक्षणम् । गौणस्तर्हि वायवप्ययः
सूर्यादेरित्याशङ्क्य पक्षान्तरमाह । अप्येति । संगतिसमये हि संहरति वेत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

कथं प्राणस्य संवर्गत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । स पुरुष इति । वस्मात्संवर्ग इत्य-
ध्यात्ममिति शेषः ॥ ३ ॥

वायुप्राणावधिदैवताध्यात्मभेदेन संवर्गगुणावृत्तानुपसंहरति । ताविति ॥ ४ ॥

१ ग. घ. च. ट. ण. 'सूर्यचन्द्रय । च' । द. द. द. 'सूर्य चन्द्रय । च' । २ ख. प्र. प्रत्य-
क्षजे । ३ ख. प्र. घ. 'महातीन्म' । ४ ख. छ. प्र. ण. वापाव ।

अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च
काक्षसेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी विभिक्षे
तस्मा उ ह न ददतुः ॥ ५ ॥ स होवाच म-
हात्मनश्चतुरो देव एकः कः स जगार भुव-
नस्य गोपास्तं कापेय नाभिपश्यन्ति मर्त्या
अभिप्रतारिन्बहुधा वसन्तं यस्मै वा एतदन्नं

अथैतयोः स्तुत्यर्थेभ्यमाख्यायिकाऽऽरभ्यते । हेतुपैतिस्यार्थः । शौ-
नकं च श्रुतकस्यापत्यं शौनकं कापेयं कपिगोत्रमभिप्रतारिणं च नाम-
तः काक्षसेनस्यापत्यं काक्षसेनिं भोजनीयोपविष्टौ परिविष्यमाणौ स्रप-
कारैर्ब्रह्मचारी ब्रह्मविच्छौण्डो विभिक्षे भिक्षितवान् । ब्रह्मचारिणो ब्र-
ह्मविन्मानितां बुद्ध्यां तं जिज्ञासमानो तस्मा उ भिक्षां न ददतुर्न दत्तव-
न्तो ह किमयं वक्ष्यतीति ॥ ५ ॥

स होवाच ब्रह्मचारी महात्मनश्चतुर इति द्वितीयावबुवचनम् । देव
एकोऽग्न्यादीन्वायुर्वागादीन्माणः । कः स प्रजापतिर्जगार असित-
वान् । कः स जगारेति प्रश्नमेके । भुवनस्य भवन्त्यस्मिन्भूतानीति भु-
वनं भूरादिः सर्वो लोकस्तस्य गोपा गोपापिता रक्षिता गोप्रेत्यर्थः ।
तं कं प्रजापतिं हे कापेय नाभिपश्यन्ति न जानन्ति मर्त्या मरणधर्मा-
णोऽविवेकिनो वा हेऽभिप्रतारिन्बहुधाऽध्यात्माधिदैवताधिभूताप्रकारैर्व-

अथ हेत्याद्यनन्तरवाक्यं व्याचष्टे । अथैतयोरिति । ब्रह्मविच्छौण्डो ब्रह्मविदां
मध्ये शूरमात्मानं मन्यमान इति यावत् । बुद्ध्या लिङ्गविशेषेणेति शेषः जिज्ञासमाना-
वित्युक्तमेव व्यनक्ति । किमयमिति ॥ ५ ॥

चतुर इति द्वितीयावबुवचनदर्शनात्तमहात्मन इति वाच्येवेत्याह । द्वितीयेति ।
यद्वा महात्मन इत्यस्य पञ्चम्यादीं चतुर इत्यस्य च समीचीने प्रयोगदर्शनादिह तथा
मा भूदिति मत्वाऽऽह । महात्मन इति । अतो हि जगारेति संबन्धः । कः शब्दः
प्रजापतिविषयो व्याख्यातः संप्रति प्रस्तान्तरमाह । कः स इति । यस्वाजगार स कः
स्यादिति प्रश्नमेके वदन्तीत्यर्थः ।

१ स घ. च. अ. उ. ट. ण. 'धे मा' । २ घ. अ. 'नार्योप' । ३ ट. उ. ट. 'ध्या जि' ।
४ क. ग. ट. त विजि' । ५ क. ख. ग. घ. च. अ. ट. उ. ण. उ ह भि' । ६ ट. ण. सर्वलो' ।
७ घ. ट. उ. ट. जानते । ८ ट. उ. ण. 'देवाधि' । ९ ग. ट. 'पः । तं जि' ।

यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति ॥ १ ॥ य-
दाऽऽप उच्छ्रुप्यन्ति वायुमेवापियन्ति वायुर्ह्येवै-
तान्सर्वान्संवृद्धक्त इत्यधिदैवतम् ॥ २ ॥ अथा-
ध्यात्मं प्राणो वाव संवर्गः स यदा स्वपिति प्राण-
मेव वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः
प्राणो ह्येवैतान्सर्वान्संवृद्धक्त इति ॥ ३ ॥ तौ वा ए-
तौ द्वौ संवर्गौ वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेषु ॥ ४ ॥

ननु कथं सूर्याचन्द्रमसोः स्वरूपावस्थितयोर्वायावपिगमनम् । नैप
दोषः । अस्तमनेऽदर्शनप्राप्तेर्वायुनिमित्तत्वात् । वायुना ह्यस्तं नीयते
सूर्यः । चलनस्य वायुकार्यत्वात् । अथवा मूल्ये सूर्याचन्द्रमसोः स्वरू-
पभ्रंशे तेजोरूपयोर्वायावेवापिगमनं स्यात् ॥ १ ॥

तथा यदाऽऽप उच्छ्रुप्यन्त्युच्छ्रोषमान्नुवन्ति तदा वायुमेवापिय-
न्ति । वायुर्हि यस्मादेवैतान्प्राप्यान्महाबलान्संवृद्धे । अतो वायुः संवर्ग-
गुण उपास्य इत्यर्थः । इत्यधिदैवतं देवतासु संवर्गदर्शनमुक्तम् ॥ २ ॥

अयान्तरमध्यात्ममात्मनि संवर्गदर्शनमिदमुच्यते । प्राणो मुख्यो
वाव संवर्गः । स पुरुषो यदा यस्मिन्काले स्वपिति प्राणमेव वागप्येति
वायुमिवाग्निः प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः प्राणो हि यस्मादेवैता-
न्वागादीन्सर्वान्संवृद्धे इति ॥ ३ ॥

तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ संवर्जनगुणौ वायुरेव देवेषु संवर्गः प्राणः प्रा-
णेषु वागादिषु मुख्यः ॥ ४ ॥

सूर्याचन्द्रमसोर्वायावपिगमनमाक्षिपति । नन्विति । आप्रलयात्तयोरधिकारपदे स्थि-
त्यङ्गीकारात्स्वरूपावस्थितत्वं द्रष्टव्यम् । सूर्यादेः स्वरूपावस्थानेऽपि वायावप्ययः संभव-
तीति समाधत्ते । नैप दोष इति । अस्तमने सति सूर्यादेरदर्शनप्राप्तेर्वास्वधीनत्वं व्युत्पा-
दगति । वायुना हीति । सूर्यग्रहणं चन्द्रमसोऽप्युपलक्षणम् । गौणत्वर्हि वायावप्ययः
सूर्यादेरित्याशङ्क्य पक्षान्तरमाह । अयवेति । संगतिसमये हि संहराति वेत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

कथं प्राणस्य संवर्गत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । स पुरुष इति । यस्मात्संवर्ग इत्य-
ध्यात्ममिति दोषः ॥ ३ ॥

वायुप्राणावधिदैवताध्यात्मभेदेन संवर्गगुणावृत्तावुपसंहराति । ताविति ॥ ४ ॥

१ ग. घ. च. ट. ज. 'सूर्यचन्द्रयः च' । इ. इ. इ. सूर्यं चन्द्रयः च । २ छ. प्र. प्रल-
काटे । ३ छ. प्र. प्र. 'गन्तान्म' । ४ छ. छ. प्र. वायावप्यं ।

जय ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च
काक्षसेनिं परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी विभिक्षे
तस्मा उ ह न ददतुः ॥ ५ ॥ स होवाच म-
हात्मनश्चतुरो देव एकः कः स जगार भुव-
नस्य गोपास्तं कापेय नाभिपश्यन्ति मर्त्या
अभिप्रतारिन्बहुधा वसन्तं यस्मै वा एतदन्नं

अथैतयोः स्तुत्यर्थमियमारुष्यायिकाऽऽरभ्यते । हेत्यैतिहायः । शौ-
नकं च शुनकस्यापत्यं शौनकं कापेयं कपिगोत्रमभिप्रतारिणं च नाम-
तः काक्षसेनस्यापत्यं काक्षसेनिं भोजनोयोपविष्टौ परिविष्यमाणौ सूप-
कारिर्ब्रह्मचारी ब्रह्मविच्छोण्डो विभिक्षे भिक्षितवान् । ब्रह्मचारिणो ब्र-
ह्मविन्मानितां बुद्ध्या तं जिज्ञासमानो तस्मा उ भिक्षां न ददतुर्न दत्तव-
न्तो ह किमयं वक्ष्यतीति ॥ ५ ॥

स होवाच ब्रह्मचारी महात्मनश्चतुर इति द्वितीयावहुवचनम् । देव
एकोऽग्न्यादीन्वायुर्वागादीन्प्राणः । कः स प्रजापतिर्जगार प्रसित-
वान् । कः स जगारेति मश्रमेके । भुवनस्य भवन्त्यस्मिन्भूतानीति भु-
वनं भूरादिः सर्वो लोकस्तस्य गोपा गोपायिता रक्षिता गोप्तेत्यर्थः ।
तं कं प्रजापतिं हे कापेय नाभिपश्यन्ति न जानन्ति मर्त्या मरणधर्मा-
णोऽविवेकिनो वा हेऽभिप्रतारिन्बहुधाऽध्यात्माधिदैवताधिभूतमकारिर्व-

अथ हेत्याद्यनन्तरवाक्यं व्याचष्टे । अथैतयोरिति । ब्रह्मविच्छोण्डो ब्रह्मविदां
मध्ये शूरमात्मानं मन्यमान इति यावत् । बुद्ध्या लिङ्गविशेषेणेति शेषः जिज्ञासमाना-
वित्युक्तमेव व्यनक्ति । किमयमिति ॥ ५ ॥

चतुर इति द्वितीयावहुवचनदर्शनात्प्रमात्मान इति तादृगेवेत्याह । द्वितीयेति ।
यद्वा महात्मन इत्यस्य पञ्चम्यादीं चतुर इत्यस्य च समीचीने प्रयोगदर्शनादिह तथा
मा भूदिति मत्वाऽऽह । महात्मन इति । अगो हि जगारेति संबन्धः । कः शब्दः
प्रजापतिविषयो व्याख्यातः संप्रति पक्षान्तरमाह । कः स इति । यस्वाञ्जगार स कः
स्यादिति मश्रमेके तदन्वितार्थः ।

१ ल. ग. च. ज. ठ. ट. ण. 'र्षे मा' । २ ख. ज. 'नार्योप' । ३ ड. ट. ट. 'ध्या जि' ।
४ क. ग. ट. त विजि' । ५ क. ख. ग. घ. च. ज. ट. ठ. ण. उ ह भि' । ६ ट. ण. सर्वलो' ।
७ घ. ड. ठ. ड. जानते । ८ ड. ट. ण. 'दैवाधि' । ९ ग. ट. 'पः । तं जि' ।

तस्मा एतन्न दत्तमिति ॥ ६ ॥ तद्गु ह शौन-
कः कापेयः प्रतिमन्वानः प्रत्येयायाऽऽत्मा दे-
वानां जनिता प्रजानां हिरण्यदंष्ट्रो वभ-
सोऽनसूरिर्महान्तमस्य महिमानमाहुरनद्यमा-

सन्तम् । यस्मै वा एतदहन्यहन्यन्नमदनायाऽऽहियते संस्क्रियते च त-
स्मै प्रजापतय एतदन्नं न दत्तमिति ॥ ६ ॥

तद्गु ह ब्रह्मचारिणो वचनं शौनकः कापेयः प्रतिमन्वानो मनसाऽऽ-
लोचयन्ब्रह्मचारिणं प्रत्येयायाऽऽजगाम । गत्वा चाऽऽह यं स्वगवो-
चो न पश्यन्ति मर्त्या इति तं वयं पश्यामः । कथम् । आत्मैः सर्वस्य
स्यावरजङ्गमस्य । किञ्च देवानामग्न्यादीनामात्मनि संहृत्य असित्वा पु-
नर्जनितोत्पादयिता वायुरूपेणाधिदेवतमग्न्यादीनाम् । अध्यात्मं च प्रा-
णरूपेण वागादीनां प्रजानां च जनिता ।

अथ वाऽऽत्मा देवानामग्निवागादीनां जनिता प्रजानां स्यावरजङ्गमा-
नाम् । हिरण्यदंष्ट्रोऽमृतदंष्ट्रोऽभद्रदंष्ट्र इति यावत् । वभसो भक्षणशीलः
अनसूरिः सूरिर्मधावी न सूरिरसूरिस्तत्प्रतिषेधोऽनसूरिः सूरिरेवेत्यर्थः ।
महान्तमतिप्रमाणमप्रयेपमस्य प्रजापतेर्महिमानं विभूतिमाहुर्ब्रह्मविदः ।
यस्मात्स्वयमन्पैरनद्यमानोऽभक्ष्यमाणो यदनन्नमग्निवागादिदेवतारूपम-

अत्तारं प्राणमात्मानं चैकत्वेन पश्यन्ब्रह्मचारी मल्ल भिक्षां यन्न ददतुर्भवन्तौ त-
त्क्षणे देवायैव न ददतुरित्यज्ञानमेव तयोर्दोषोयन्नाह । यस्मा इति ॥ ६ ॥

दर्शनमेव प्रश्नद्वारा विशदयति । कथमित्पादिना । अधिदेवतमग्न्यादीनां वायु-
रूपेण जनिवेति संबन्धः । तस्याः प्राथमिकं कृत्वा दर्शयति । आत्मनीति । अग्न्या-
दीन्प्रलयकाले देवः स्वात्मनि वायुरूपेण असित्वा पुनरुत्पत्त्यवस्थायामुत्पादयित्वा
योजना । अध्यात्मं वागादीनपि स्थापयित्वा स्वात्मनि प्राणरूपे संहृत्य पुनः प्रचो-
दावस्थायामुत्पादयित्वा देवः प्राणरूपेणोत्पाह । अध्यात्मं चेति ।

देवानामग्न्यादीनां प्रजानां वागादीनां च जनिवेत्युक्तं संगतिं व्याख्यान्तरमाह ।
अथ वेति । अभद्रदंष्ट्रः सर्वसंहर्तुरपि न काचन ग्लानिर्भवतीत्यर्थः । प्रजापतेर्महि-
मोऽतिप्रमाणत्वं प्रकटयति । यस्मादिति । इतिशब्दात्परस्वाध्यात्मस्य संबन्धः ।

१ क. 'त्वाऽऽह । २ ख. घ. अ. उ. ग. 'त्मा स त' । ३ ग. 'रत्न ज' । ४ घ. 'एव च' ।
५ ख. घ. द. च. अ. द. जनयिता । ६ व. 'वेधेऽन' ।

नो यदनन्नमत्तीति वै वयं ब्रह्मचारिन्नेदमुपा-
स्महे दत्तास्मै भिक्षामिति ॥ ७ ॥ तस्मा
उ ह ददुस्ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश
सन्तस्तत्कृतं तस्मात्सर्वासु दिक्ष्वन्नमेव दश कृ-

त्ति भक्षयतीति । वा इति निरर्थकः । वयं हे ब्रह्मचारिन् आ इदमेवं प-
थोक्तलक्षणं ब्रह्म वयमा उपास्महे । वयमिति व्यवहितेन संबन्धः ।
अन्ये न वयमिदमुपास्महे किंताई परमेव ब्रह्मोपास्महे इति वर्णयन्ति ।
दत्तास्मै भिक्षामित्ययोचदृत्पान् ॥ ७ ॥

तस्मा उ ह ददुस्ते हि भिक्षाम् । ते वै ये अस्यन्तेऽग्न्यादयो पञ्च
तेषां अस्मिता वायुः पञ्चान्ये वागादिभ्यः । तथाऽन्ये तेभ्यः पञ्चाध्या-
स्मं वागादयः प्राणश्च ते सर्वे दश भवन्ति संख्यया दश सन्तस्तत्कृतं
भवति ते चतुरङ्ग एकैव एवं चत्वाररूपरूप्य एवं त्रयोऽपरे द्व्यङ्गाय एवं

तदर्थेऽथ यस्मादित्युक्तस्वस्मात्प्रजापतेर्भेहिमानमतिप्रमाणमाहुरिति पूर्वेण संबन्धः । वै
वयमित्यादिभार्गं पदच्छेदपूर्वकमादाय व्याचष्टे । वयमित्यादिना । क्रियापदेन वय-
मित्यस्य संबन्धमुक्तमुपपादयति । वयमिति । ब्रह्मचारिन्निदं वयमासमन्वाद्युपास्महे
ब्रह्मेत्युक्त्वा प्रकारान्तरेण पदच्छेदपूर्वकं व्याख्यायान्तरमाह । अन्ये नेति । शौन-
कस्याभिप्रवारिणश्च ज्ञानाविशयं दर्शयित्वा यतिश्च ब्रह्मचारी चेत्यादिस्मृतिमनुसृत्या-
ऽऽह । दत्तेति ॥ ७ ॥

आख्यायिकाद्वारा प्रकृतायां संवर्गेविद्यायामात्मा देवानामित्यादि गुणजावमुपदिश्य
गुणान्तरमुपदेष्टुमनन्तरवाक्यमवधारयति । ते वा इति । तद्व्याचष्टे । ये अस्यन्त
इति । त एते वागादिभ्यः सकाशादन्ये पञ्चेति संबन्धः । अधिदेवतमग्न्या-
दीन्वायुसहितान्पञ्चोक्त्वा तेनैव प्रकारेणाध्यात्ममपि तेभ्यः सकाशादन्ये प्राणस-
हिवा वागादयः पञ्च सन्तीत्याह । तथेति । अथान्तरसंख्याविनिवेशमुक्त्वा च-
र्द्धं महासंख्यानिवेशं दर्शयति । ते सर्वे इति । दशसंख्यासंख्यात्तेषां संख्ययेति
कृतायोपलक्षितं द्यूतं कृतमित्युच्यते । तत्र दशसंख्यावच्यस्य वक्ष्यत्वादिति द्रष्टव्यम् ।

यदुक्तमग्न्यादयो वागादयश्च दश सन्तस्तत्कृतं भवतीति तदुपपायति । चतुरङ्ग
इत्यादिना । एकस्त्वादेदयो द्युते चतुरङ्गो दृश्यते तद्वदग्न्यादयो वागादयश्च अस्य-
मानाश्चत्वारो भवन्ति । यथा च द्यूते त्रेता नामैकोऽचरुयङ्गो पृथगे तथाऽग्न्यादयो

तस्यैषा विराड्दशसंख्या तयेदसर्वं दृष्टसर्वम्-

द्वावन्पावेकाद्वाय । एवमेकोऽन्य इति । एवं दश सन्तस्वत्कृतं भवति । यत एवं तस्मात्सर्वासु दिक्षु दशस्वप्पग्न्याद्या वागांश्च दशसंख्यासामान्यादन्नमेव दशाक्षरा विराड्विराडन्नमिति हि श्रुतिः । अतोऽन्नमेव दशसंख्यत्वात् । तत एव दश कृतं कृतेऽन्तर्भावाच्चतुरापत्वेनेत्यवोचाम ।
सैषा विराद्दशसंख्या सत्यन्नं चान्नोद्यन्नादिनी च कृतत्वेन । कृते हि

वागादयश्चक्रेकन्यूनान्नयस्तथा च तत्र द्वापरनामायो द्वाङ्को जायते एदद्वागादिष्व-
भ्यादिषु च द्वौ द्वौ वर्जयित्वा द्वौ द्वौ भवतः । तथा च तत्र कलिं सैज्ञायो मवत्ये-
काङ्को योऽग्न्यादीनां असित्वा वायुवीगादीनां असित्वा प्राणश्चेकस्तेभ्यो अस्यमा-
नेभ्योऽन्य इत्येव असितृत्वेन अस्यमानत्वेन च दश सन्तस्ते पूर्वोक्तं कृतं भ-
वतीत्यर्थः । घृतस्य सर्वात्मातृत्वमसिद्ध्या दशसंख्यावतां देवानां कृतत्वसंपाद-
नेनातृत्वं संपादितम् । इदानीं दशसंख्यावत्त्वेनैव विराट्त्वसंपादनेन तेषामन्नत्वं
संपादयति । यत इति । अग्न्यादिर्षु वागादिषु च मिलितेषु दशसंख्यावत्त्वेऽपि
कथमनेन एदत्त तथा च कथं संख्यासामान्यं तेषामन्नसंख्यासामान्यसंपादनमि-
त्याशङ्क्याऽऽह । दशाक्षरेति । विराद्दशसंख्यावती मसिद्धा सा चान्नमिति श्रू-
यते तथा च यथोक्तेष्वग्न्यादिषु वागादिषु च समुदितेषु संख्यासामान्याद्विराट्त्व-
संपाद्यान्नत्वसंपादनं मुशकमित्याह । अत इति । तेषु कृत्वनेनान्नत्वं संपादितमुपसं-
हरति । तत एवेति । घृतस्यायचतुष्टयविशिष्टत्वेन कृतत्वेन कृतोपलक्षितेन तत्र दश-
संख्यायाः सत्त्वात्त एव संख्यासामान्यादग्न्यादयश्च कृतं भवति ततश्च तेषामतृत्व-
मित्युक्तमित्यर्थः ।

संप्रति प्रकृतेष्वग्न्यादिषु विराट्त्वमन्नत्वमचृतत्वमिति त्रयमुपसंहरति । सैषेति ।
विराजो विधेयत्वात्तस्याश्च स्त्रीलिङ्गतया सैषेति विधेयलिङ्गभाजनम् । त एवे प्रकृता
देवा विराडित्यवगन्तव्या । सा च दशदेवतात्मिका दशसंख्यावती भवत्यन्नमिति देव-
तानामन्नत्वसिद्धिः । अन्नादीत्यस्य विराजा संवन्धादन्नादिनीति व्याख्यानम् । तत-
श्च देवतात्मिका विराट्कृत्वनेनान्नादिनीति एदात्मकानामग्न्यादीनामप्यचृतत्वसिद्धि-
रित्यर्थः । विराट्त्वेनान्नत्वं कृत्वनेनातृत्वं चेति संप्रतिद्वयमग्न्यादौ दर्शितमुपसं-
हरति । कृते हीति । कृतोपलक्षिते घृते दशसंख्याऽन्तर्भूता मसिद्धा । सा
चाध्यादौ दर्शिता । तथा च संख्यासामान्याद्घृतगवमचृतत्वमभ्यादिषु संपादये

१ क. म. 'रामिति । विरा' । २ ड. 'ति यु' । ३ ए. म. ड. सख्यात्वाद । ४ घ. ड. 'कृता-
न्तः' । ५ क. ग. ड. 'च चतु' । ६ क. ख. ग. घ. ड. म. ट. ड. ण. 'नादि' । ७ छ. छ. सज्ञेऽणो ।
८ क. छ. म. ण. 'पुत्र वा' । ९ क. 'ख्यातम् ।

स्येदं दृष्टं भवत्यन्नादो भवति य एवं वेद य एवं
वेद ॥ ८ ॥ इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः
खण्डः ॥ ३ ॥ सत्यकामो ह जावालो जवालां

दशसंख्याऽन्तर्भूताऽतोऽन्नमन्नादिनी च सा । तथा विद्वान्वशदेवता-
त्मभूतः सन्विराट्त्वेन दशसंख्ययाऽन्नं कृतसंख्ययाऽन्नादी तयाऽन्ना-
न्नादिन्येदं सर्वं जगद्दशदिक्संस्थं दृष्टं कृतसंख्याभूतयोपलब्धम् । एवं-
विदोऽस्य सर्वं कृतसंख्याभूतस्य दशदियसंयद्धे दृष्टमुपलब्धं भवति ।
किंचान्नादश्च भवति य एवं वेद यथोक्तदर्शी । द्विरभ्यास उपासनसमा-
स्यर्थः ॥ ८ ॥ इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

सर्वं वागाद्यग्न्यादि चान्नाद्दत्तत्वं संस्तुतं जगदेकीकृत्य षोडश-
धा प्रविभज्य तस्मिन्ब्रह्मदृष्टिर्विधातव्येत्यारभ्यते श्रद्धातपसोर्ब्रह्मोपास-
नाङ्गत्वप्रदर्शनायाऽऽख्यायिका । सत्यकामो ह नामतो हशब्द ऐति-

त्वेनेदं दशकमन्नादीलुच्यते विराट्त्वेन दशसंख्यावतीत्युक्तम् । सा चान्नं विराट्प्रमित्यु-
क्तत्वात् । तवश्च विराट्प्रमत्त्या भवति प्रकृतं दशकमन्नमित्यर्थः । सगुणं संवर्गदर्शन-
मुक्त्वा सत्फलं वक्तुं विद्वत्स्वरूपं संगिरते । तथेति । यथाऽग्न्यादीनां विराट्त्वेनान्न-
त्वं कृतत्वेन चान्नादत्वं तथा वायुमग्न्याद्यात्मकं प्राणं च वागाद्यात्मकमेकीकृत्याऽऽ-
त्मत्वेन विद्वान्दश देववास्वरूपभूतः सन्दशसंख्यया विराट्त्वेनान्नं कृतशब्दित्युगं
तद्भवदशसंख्यावच्छिन्नतया कृतत्वेनान्नादी भवतीत्यर्थः । फलोक्त्युपयोगित्वेनाप्यन्त-
रमाह । तथेति । कृतोपलक्षितचूतस्थसंख्यावच्छिन्नत्वेनावस्थितयाऽन्नत्वेनान्नादित्वेन
व्यवस्थितया सर्वमिदं जगद्दशसु दिक्षु संस्थितं दृष्टमुपलब्धं भवति न हि देवता-
दशकं हित्वा जगन्नाम किंचिदस्ति तथा च दृष्टे देवतादशके दृष्टमेव सर्वं जगद्देवि-
त्यर्थः । भूमिकामेवं कृत्वा विद्याफलं दर्शयति । एवंविद् इति । वायुं प्राणमन्तारमा-
त्मत्वेन पश्यतः कृतसंख्यावच्छिन्नतया स्थितस्य दशदेवताभूतस्य सर्वं जगद्दृष्टं भव-
ति । दृष्टदेवताविरिक्तस्य जगवोऽभावादित्यर्थः । यो यथोक्तदर्शी प्राणो भूत्वा सर्व-
त्रान्नादश्च भवतीति फलान्तरम् ॥ ८ ॥ इति चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

पूर्वेषु संबन्धे दर्शयितुमुत्तरस्य तात्पर्यमाह । सर्वमिति । एकीकृत्य कारणरूपे-
णेक्यमादायेत्यर्थः । तर्हि तस्मिन्ब्रह्मदृष्टिरेव निर्धारिता किमित्याख्यायिका प्रणी-
यते तत्राऽऽह । श्रद्धातपसोरिति । ब्रह्मचर्यवास्तस्योद्देश्यं फलं दर्शयति ।

१ घ. द. ठ. ड. ट. ण. 'ह्यावियतेऽन्तः' । २ घ. ट. ठ. ड. ट. 'दिकथं, टो' । ३ क. ख. ग.
घ. ड. च. प्र. ट. ड. ट. 'व ग' । ४ ए घ. ट. ण. ड. ण. 'नार्थमाग्या' । ५ ग. छ. ट. 'नाऽऽ-
स्थि' । ६ ए. अ. संशोभं ज' । ७ अ. 'हेरश' ।

मातरमामन्त्रयांचक्रे ब्रह्मचर्यं भवति विवत्स्यामि
किंगोत्रो न्वहमस्मीति ॥ १ ॥ सा हैनमुवाच ना-
हमेतद्वेदतात यद्रोत्रस्त्वमसि बह्वहं चरन्ती परि-
चारिणी यौवने त्वामलभे साऽहमेतन्न वेद यद्रो-
त्रस्त्वमसि जवाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो
नाम त्वमसि स सत्यकाम एव जावालो ब्रुवीथा इति ॥ २ ॥

छार्यो जवालाया अपत्यं जावालो जवालां स्वां मातरमामन्त्रयांचक्रे
आमन्त्रितवान् । ब्रह्मचर्यं स्वाध्यायग्रहणाय हे भवति विवत्स्याम्याचा-
र्यकुले किंगोत्रोऽहं किमस्य मम गोत्रं सोऽहं किंगोत्रो न्वहमस्मीति ॥ १ ॥

एवं पृष्टा जवाला सा हैनं पुत्रमुवाच नाहमेतत्तव गोत्रं वेद हे तात
यद्रोत्रस्त्वमसि । कस्मान्न वेत्सीत्युक्ताऽऽह । बहु भर्तृवृद्धे परिचर्याजात-
मतिष्वभ्यागतादि चरन्त्यहं परिचारिणी परिचरन्तीति परिचरण-
शीलैर्बोहं परिचरणचित्ततया गोत्रादिस्मरणे मम मनो नाभूत् । यौवने
च तत्काले त्वामलभे लब्धवत्यस्मि । तदेव ते पितोपरतः । अतोऽना-
थाऽहं साऽहमेतन्न वेद यद्रोत्रस्त्वमसि । जवाला तु नामाहमस्मि स-
त्यकामो नाम त्वमसि स त्वं सत्यकाम एवाहं जावालोऽस्मीत्याचार्या-
य ब्रुवीथाः । पद्याचार्येण पृष्ट इत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

स्वाध्यायेति । आचार्यो हि माणवकमुपनयते विज्ञातकुलगोत्रमेवेति मन्वानः पृच्छ-
ति । किंगोत्रोऽहमिति ॥ १ ॥

अतिभ्यभ्यागताद्यधिकृत्य परिचर्याजातं बहु चरन्ती भर्तृवृद्धे यवोऽहं स्थिता से-
न परिचरन्ती सती परिचरणाचित्ततया गोत्रादीनापृच्छम् । तथा च तत्स्मरणे मनो
मम नाऽऽसीदिति । गोत्रादिप्रश्नाभावे हेत्वन्तरमाह । यौवनेति । यद्यपि तस्यामव-
स्थायां लब्धया गोत्रादि नामाप्तीस्तथाऽपि कालान्तरे किमिति पितरं न पृष्टवतीत्या-
शङ्क्याऽऽह । तदेवेति । तथाऽपि किमित्यन्यमभिज्ञं नामाप्तीरित्याशङ्क्याऽऽह ।
अत इति । प्रथमं लब्धया पितरं प्रथि न प्रश्नः पुनश्च तस्योपरतत्वात्प्रश्नान्न दुःख-
बाहुल्यादन्यं प्रथि प्रश्न इति स्थिते प्रश्नाभावफलमाह । साऽहमिति । किं बहिं तव ज्ञान-
मस्ति तदाह । जवाला इति । एवं स्थिते किमाचार्यं प्राप्ति मया न कल्पमित्याशङ्क्याऽऽ-
ह । स त्वमिति । नापृष्टः कस्यचिद्गृह्यादिवि न्यायं सूचयति । पदीति ॥ २ ॥

१ द. 'तृगेहे । २ घ. ठ. 'न्ती व' । ३. ड. 'न्ती परिचरन्ति' । ३ ग. ट. 'ति परिचरन्ति' ।
४ घ. न. ठ. 'वाहमस्तस्मिन्' । ५ ख. ग. घ. न. ट. न. 'तृगेहे ।

स ह हारिद्रुमतं गौतममेत्योवाच ब्रह्मचर्यं भ-
गवति वत्स्याम्युपेयां भगवन्तमिति ॥ ३ ॥
त होवाच किंगोत्रो नुं सोम्यासीति स होवाच
नाहमेतद्वेद भो यद्रोत्रोऽहमस्म्यपृच्छं मात-
र सा मां प्रत्यब्रवीद्ब्रह्मं चरन्ती परिचा-
रिणी यौवने त्वामलभे साऽहमेतन्न वेद यद्रोत्र-
स्त्वमसि जवाला तु नामाहस्मि सत्यकामो
नाम त्वमसीति सोऽह सत्यकामो जावालोऽ-
स्मि भो इति ॥ ४ ॥ त होवाच नैतद्ब्राह्म-

स ह सत्यकामो हारिद्रुमतं हरिद्रुमतोऽपत्यं हारिद्रुमतं गौतमं गो-
व्रत एत्य गत्वोवाच ब्रह्मचर्यं भगवति पूजावति त्वयि वत्स्याम्यत उ-
पेयामुपगच्छेयं शिष्यतया भगवन्तमित्युक्तवन्तं तं होवाच गौतमः ।
किंगोत्रो नुं सोम्यासीति विज्ञातकुलगोत्रः शिष्य उपनेतव्य इति पृष्टः
प्रत्याह सत्यकामः । स होवाच नाहमेतद्वेद भो यद्रोत्रोऽहमस्मि । किं
त्वपृच्छं पृष्टवानस्मि मातरम् । सा मया पृष्टा मां प्रत्यब्रवीन्माता । ब-
ह्मं चरन्तीत्यादि पूर्ववत् । तस्या अहं वचः स्मरामि सोऽहं सत्यका-
मो जावालोऽस्मि भो इति ॥ ३ ॥ ४ ॥

तं होवाच गौतमो नैतद्ब्रह्मोऽब्राह्मणो विशेषेण वक्तुमर्हत्याजैवार्धसं-
युक्तम् । ऋजवो हि ब्राह्मणा नेतरे स्वभावतः । यस्मान्न सत्याद्ब्राह्मण-

मातृवचनश्रवणानन्तरं किं कृतवानित्यपेक्षायामाह । स हेति । आचार्यसमीपे
ब्रह्मचर्यवासः शिष्यभावाद्देवे न सिध्यतीत्यभिपन्वानायोक्तम् । अत इति । किमनया
काकदन्वपरीक्षया भवता त्वहमुपनेतव्योऽस्मीत्याशङ्क्याऽऽह । विज्ञातेति । मातरं
पृष्टा विज्ञायाऽऽगम्यवामित्याशङ्क्याऽऽह । किंत्वित्यादिना ॥ ३ ॥ ४ ॥

ब्राह्मणस्य वाऽनृतं विना कथमार्जवसंयुक्तवचनमित्याशङ्क्याऽऽह । ऋजवो
हीति । क्षत्रियादीनामपि केषांचिदार्जवमस्तीत्याशङ्क्याऽऽह । नेतर इति । ऋ-
जुवचनेनत्येन ब्राह्मणत्वं प्रतिजानांते । यस्मादिति । उपनीत्याध्याम्य चेति शेषः ।

णो विवक्तुमर्हति समिधं ५ सोम्याऽऽहरोप त्वा
नेप्ये न सत्यादगा इति तमुपनीय कृशानामब-
लानां चतुःशता गा निराकृत्योवाचेमांः सोम्या-
नुसंब्रजेति ता अभिप्रस्थापयन्नुवाच नासहस्रे-
णाऽऽवर्तेयेति स ह वर्षगणं प्रोवास ता यदा सह-
स्रं संपेदुः ॥५॥ इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः ख-
ण्डः ॥४॥ अथ हैनमृषभोऽभ्युवाद सत्यकाम ३ इ-
ति भगव इति ह प्रतिशुश्राव प्राप्ताः सोम्य सहस्रं

जातिधर्मादगा नापेत्तवानसि । अतो ब्राह्मणं त्वामुपनेप्येऽतः संस्कारार्थं
होमाय समिधं सोम्याऽऽहरेत्युक्त्वा तमुपनीय कृशानामबलानां गोपूया-
शिराकृत्यापकृष्य चतुःशता चत्वारि शतानि गवामुवाचेमा गांः सो-
म्यानुसंब्रजानुगच्छ । इत्युक्तस्त अरण्यं प्रत्यभिप्रस्थापयन्नुवाच नासह-
स्रेणापूर्णेन सहस्रेण नाऽऽवर्तेय न प्रत्यागच्छेयम् । स एवमुक्त्वा गा-
धरण्यं तृणोदकबहुलं द्वंद्वरहितं प्रवेदय स ह वर्षगणं दीर्घं प्रोवास
प्रोपितवान् । ताः सम्पग्गावो रक्षिता यदा यस्मिन्काले सहस्रं संपे-
दुः संपन्ना बभूवुः ॥ ५ ॥ इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

तैमैतं श्रद्धातपोभ्यां सिद्धं वायुदेवता दिक्संबन्धिनी तुष्टा सत्यमृषभ-
मनुप्रविश्यर्षभापन्नाऽनुग्रहापाथ हैनमृषभोऽभ्युवादाभ्युक्तवान्सत्यकाम-
३ इति संबोध्य तमसौ सत्यकामो भगव इति ह प्रतिशुश्राव प्रति-

वस्यानुग्रहार्थं शुश्रूषामादिष्टवानित्याह । कृशानामिति । आचार्यनियोगश्च शिष्येण
सकलीकर्तव्य इत्याशयेनाऽऽह । इत्युक्त इति । संपन्ना बभूवुस्त्वदैनमृषभोऽभ्युक्त-
वानिति संबन्धः ॥ ५ ॥ इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

कथमृषभः सत्यकामं प्रतिवक्तुमर्हं न हि लोके बलीवर्देत्य मनुष्यं प्रति प्रतिवचनं दृष्टम-
त आह । तमेतेमिति । सत्यकाम श्रद्धादिसंपन्नमेनमथ तस्याभवत्यावामृषभोऽनुग्रहाया-
भ्युवादेति संबन्धः । अणमस्य स्वरूपमाह । वायुदेवतेति । अरण्ये तत्र तत्र गाश्चारयतः
श्रद्धापूर्वकं तपश्चरतो वायुदेवता कथं तुष्टेत्याशङ्क्याऽऽह । दिक्संबन्धिनीति ॥ १ ॥

१ ख. न. 'ध'सोम्या' । २ ख. म. 'माः सोम्या' । ३ ख. म. सोम्य । ४ ख. म. इ. 'धं
सोम्या' । ५ ख. ग. म. ट. न. 'लायाह' । ६ क. ग. ट. ठ. ड. 'गाः इमाः सो' । ७ ख. इ. म. ट.
ड. न. तमेते । ८ ट. 'धममार' । ९ न. 'मेतमि' ।

स्मः प्रापय न जाचार्यकुलम् ॥ १ ॥ ब्रह्मण-
श्च ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति
तस्मै होवाच प्राची दिक्कला प्रतीची दिक्क-
ला दक्षिणा दिक्कलोदीची दिक्कलेप वै सौम्य
चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवानाम् ॥ २ ॥
स य एतमेवं विद्वा २ श्वतुष्कलं पादं ब्रह्मणः
प्रकाशवानित्युपास्ते प्रकाशवानस्मिँल्लोके भ-
वति प्रकाशवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं

वचनं ददौ । प्राप्ताः सौम्य सदस्रं स्मः पूर्णां तत्र प्रतिज्ञाऽतः प्रापय
नोऽस्मानाचार्यकुलम् ॥ १ ॥

किंचादं ब्रह्मणः परस्य ते तुभ्यं पादं ब्रवाणि कथयानि । इत्युक्तः
प्रत्युवाच ब्रवीतु कथयतु मे मह्यं भगवान् । इत्युक्त ऋषभस्तस्मै स-
त्यकामाय होवाच ।

प्राची दिक्कला ब्रह्मणः पादस्य चतुर्यो भागः । तथा प्रतीची दिक्क-
ला दक्षिणा दिक्कलोदीची दिक्कलेप वै सौम्य ब्रह्मणः पादश्चतुष्कलश्चत-
स्रः कला अवयवा यस्यै सोऽयं चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवानाम्-
म प्रकाशवानित्येव नामाभिधानं यस्य । तयोत्तरेऽपि पादादत्रयश्चतुष्क-
ला ब्रह्मणः ॥ २ ॥

स यः कश्चिदेवं यथोक्तमेतं ब्रह्मणश्चतुष्कलं पादं विद्वान्प्रकाशवा-
नित्यनेन गुणेन विशिष्टमुपास्ते तस्येदं फलं प्रकाशवानस्मिँल्लोके भव-
ति मरुयातो भवतीत्यर्थः । तथाऽदृष्टं फलं प्रकाशवतो ह लोकान्दे-

वास्यान्तरं च मदीयं श्रूयतामित्याह । किंचेति ।

वायुदेवता दिक्संबन्धिनित्युक्तत्वाद्दिग्गोचरमेव दर्शनमुवाचेत्याह । प्राचीति ।
ब्रह्मणः पादस्येति व्यधिकरणे पृष्ट्यौ । एकपादं एव ब्रह्मेति विभ्रमं व्युदस्यति । त-
थेति ॥ २ ॥

प्रथमपादोपासकस्य दृष्टमदृष्टं च फलमाह । स य इत्यादिना । कस्येदं फलमित्युक्ते

१ क. म. सौम्य । २ ग. 'दत्तानित्यर्थः । प्रा' ३ क. घ. म. सौम्य । ४ घ. ठ. ड. ग. 'यामि' । ५ क. ल. ग. घ. ड. न. ट. ड. ड. 'ला तथा इ' । ६ ल. न. सौम्य । ७ ल. न. ग. 'स्य पारस्य सौ' । ८ ग. ट. 'पादेव' । ९ ल. ल. म. न. विभ्रमं ।

विद्वा ऋश्वतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्यु-
पास्ते ॥३॥ इति चतुर्थाध्यायस्य पञ्चमः ख-
ण्डः ॥ ५ ॥ अग्निष्टे पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा
अग्निप्रस्थापयांचकार ता यत्राग्नि सायं बभूवुस्त-
त्राग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय
पश्चादग्नेः प्राहुपोपविवेश ॥ १ ॥ तमग्निश्शुवाद्
सत्यकाम ३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥२॥
ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे

वादिसंघन्धिनो मृतः स ज्ञयति प्राप्नोति । प एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्र-
ह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते ॥३॥ इति चतुर्थाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

सोऽग्निंस्ते पादं वक्तव्यं पररामर्षः स सत्यकामो ह श्वोभूते परेशु-
र्नैत्येकं निरत्यं कर्म कृत्वा गा अग्निप्रस्थापयांचकाराऽऽचार्यकुलं प्रति । ताः
शनैश्चरन्त्य आचार्यकुलाभिमुख्यः प्रस्थिता यत्र यस्मिन्काले देशे ऽभि
सायं निशायामभिसंबभूवुरेकत्राग्निमुख्यः संबूताः । तत्राग्निमुपसमाधाय गा
उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः प्राहुपोपविवेश ऋषभवचो ध्यायन् ॥ १ ॥

तमग्निश्शुवाद् सत्यकाम ३ इति संबोध्य तमसो सत्यकामो भगव
इति ह प्रतिशुश्राव प्रतिवचनं ददौ ॥ २ ॥

ब्रह्मणः 'सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच

पूर्वोक्तमेवोपासकमनुवदति । य एतमिति ॥ ३ ॥ इति चतुर्थाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

अवशिष्टं पादत्रयं कर्म द्रष्टव्यमिति बुभुक्षमानं सत्यकामं प्रत्याह । सोऽग्निरिति ।
अविदुषो विद्याभिमाननिमित्तकर्मत्यागो न युक्त इति मत्वाऽऽह । सत्यकाम इति ।
अग्नि सायं बभूवुः सायंकालं प्राप्ता इति यावत् । तस्य ब्रह्मचर्यमन्याष्टमिति सूचय-
ति । तत्रेति । उपोपविवेश तत्रोपशब्दाभ्यां गत्राग्नेश्च सांमिप्ये निवेशनमस्योच्यते ।
आग्निं विद्या वक्तव्येति सूचयति । ऋषभेति ॥ १ ॥ २ ॥

आत्मगोप्यरम्येश्वास्य विद्यमानमित्यर्थः । यद्वा पृथिव्यादिरूपेणाग्नेरवस्थानादग्निवि-

१ ख. अ. सीम्य । २ क. ल. ग. घ. ङ. च. म. ट. ठ. ड. ट. 'मिष्टे पां' । ३ च. 'त्युत्तो-
प' । ४ क. ल. ग. ङ. म. ट. ठ. ड. ङ. न. 'मः रात्' । ५ ल. घ. ङ. च. म. ट. ठ. ड. न. 'कं कृ' ।
६ ठ. 'स्मिन्दे' । ७ क. 'मि' । ८ घ. ट. 'शब्दुव उपो' । ९ घ. 'श रा कं' । १० ख. ल. म.
सीम्य । ११ क. ग. ट. 'नीप्यति' ।

भगवानिति तस्मै होवाच पृथिवी कलाऽन्तरि-
 क्षं कला द्यौः कला समुद्रः कलैष वै सौम्य
 चतुष्कलः पादो ब्रह्मणोऽनन्तवान्नाम ॥ ३ ॥
 स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्राह्मणोऽ-
 नन्तवानित्युपास्तेऽनन्तवानस्मिँल्लोके भवत्यन-
 न्तवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांश्च-
 तुष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्ते ॥ ४ ॥
 इति चतुर्थाध्यायस्य पष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥ हं-
 सस्ते पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अमि-
 प्रस्थापयांचकार ता यत्राभि सायं बभूवुस्तत्रा-
 भ्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय
 पश्चाद्ग्रेः प्राहुपोपविवेश ॥ १ ॥

पृथिवी कलाऽन्तरिक्षं कला द्यौः कला समुद्रः कलेत्यात्मगोचरमेव दर्शन-
 मग्निरत्रवीत् । एष वै सौम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मणोऽनन्तवान्नाम ॥ ३ ॥

स यः कश्चिद्यथोक्तं पादमनन्तवत्त्वेन गुणेनोपास्ते स तथैव तद्गुणो
 भवत्यस्मिँल्लोके मृतश्चानन्तवतो ह लोकान्स्त जयति य एतमेवमित्या-
 दि पूर्ववत् ॥ ४ ॥ इति चतुर्थाध्यायस्य पष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

सोऽग्निहंसस्ते पादं वक्तेत्युक्तवोपरराम । हंस आदित्यः । शौक्या-

पममित्यर्थः । यथोक्तपादे गुणविशेषं निर्दिशति । एष वा इति ॥ ३ ॥

द्वितीयपादोपासकस्य द्विविधं फलं दर्शयति । स य इति । यथोक्तं चतुष्कलमि-
 ति यावत् । तथैवोपास्यगुणानुरोधेनेत्यर्थः । तद्गुणस्त्वेन गुणेन गुणवाननन्तवानविच्छि-
 द्नसंतानो भवतीत्यर्थः । अनन्तवतो लोकानक्षयानित्येवत् ॥ ४ ॥ इति चतुर्था-
 ध्याये पष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अत्रशिष्टपादद्वयं कथं ज्ञातव्यमिति जिज्ञासमानं प्रत्याह । सोऽग्निरिति ।
 पशिविशेषविषयत्वं हंसशब्दस्य व्यावर्तयति । आदित्य इति । कथं तत्र हंसशब्द-
 स्य प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । शौक्यादिति ॥ १ ॥ २ ॥

तंहस उपनिषत्स्याभ्युवाद सत्यकाम ३ इ-
ति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥ ब्रा-
ह्मणः सौम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भ-
गवानिति तस्मै होवाचाग्निः कला सूर्यः क-
ला चन्द्रः कला विद्युत्कलैष वै सौम्य चतुष्क-
लः पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मानाम् ॥ ३ ॥
स य एतमेवं विद्वाश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो
ज्योतिष्मानित्युपास्ते ज्योतिष्मानस्मिँल्लोके भ-
वति ज्योतिष्मतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं वि-
द्वाश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपा-
स्ते ॥४॥ इति चतुर्थाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥७॥
मद्गुप्ते पादं वक्तेति स ह श्वोभूते गा अधिप्रस्था-

त्पतनसामान्याच्च । स ह श्वोभूत इत्यादि समानम् ॥ १ ॥ २ ॥

अग्निः कला सूर्यः कला चन्द्रः कला विद्युत्कलैष वै सौम्येति ज्यो-
तिर्विषयमेव च दर्शनं प्रोवाचान्तो हंसस्याऽऽदित्यत्वं प्रतीयते । विद्वा-
त्कलं ज्योतिष्मान्दीमित्युक्तोऽस्मिँल्लोके भवति । चन्द्रादित्यादीनां ज्यो-
तिष्मत एव च मृत्वा लोकाञ्जयति समानमुत्तरम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ इति
चतुर्थाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

हंसोऽपि मद्गुप्ते पादं वक्तेत्युपरराम । मद्गुरुदकचरः पक्षी स चाप्सं-

आदित्योऽपि स्वविषयमेव दर्शनमुक्तवानित्याह । अग्निरिति । तृतीये पादेऽपि
गुणविशेषमुपदिशति । एष वा इति । यतो हेतोर्न्योर्विषयमेव दर्शनमुक्तवानत एव
अस्याऽऽदित्यत्वं प्रतिभर्तृत्वादित्यत्वे हंसस्य गमकान्तरमाह । ज्योतिर्विषयमेवे-
ति । य एतमेवं विद्वानित्याद्युत्तरम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ इति चतुर्थाध्याये सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अवशिष्टं पादान्तरं वदि कथं ज्ञायतामित्याशङ्क्याऽऽह । हंसोऽपीति । मद्गु-
प्तस्य वाच्यमर्थमन्वाचष्टे । मद्गुरिति । यस्य कथं सत्यकामं प्रत्युपदेष्टव्यमव आह ।
स चेति ॥ १ ॥

पयांचकार ता यत्राभि सायं बभूवुस्तत्राग्निमु-
पसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चा-
दग्नेः प्राङ्मुपोपविवेश ॥ १ ॥ तं मद्गुरुपनि-
पत्याभ्युवाद सत्यकाम ३ इति भगव इति ह
प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥ ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्र-
वार्णाति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच प्रा-
णः कला चक्षुः कला श्रोत्रं कला मनः कलैप
वै सोम्य चतुष्कलः पादो ब्रह्मण आयतनवा-
न्नाम ॥३॥ स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं
ब्रह्मण आयतनवानित्युपास्त आयतनवानस्मि-
ल्लोके भवत्यायतनवतो ह लोकाञ्जयति य एत-
मेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयतनवा-
नित्युपास्ते ॥ ४ ॥ इति चतुर्थाध्यायस्याष्टमः
खण्डः ॥ ८ ॥

वन्धात्माणः । स ह श्वोभृत इत्यादि पूर्ववत् ॥ १ ॥

स च मद्गुः प्राणः स्वविषयमेवं च दर्शनमुवाच प्राणः कलेत्याद्याय-
तनवानित्येवं नाम । आपतनं नाम मनः सर्वकरणोपहृतानां भोगानां
तद्यस्मिन्पादे विद्यत इत्यायतनवानाम पादः ॥ २ ॥ ३ ॥

तं पादं तथैवोपास्ते यः स आपतनवानाश्रयवानस्मिल्लोके भवति ।
तथाऽऽयतनवत एव सावकाशांल्लोकान्मृतो जयति । य एतमेवमित्या-
दि पूर्ववत् ॥ ४ ॥ इति चतुर्थाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

तं मद्गुरुपनिपत्येत्यत्र मद्गुशब्दार्थं पूर्वोक्तमेव स्मारयति । मद्गुः प्राण इति । प्राणः
कलेत्याद्यायतनवानित्येवमिति यथोक्तगुणं समर्थयते । आपतनमित्यादिना । तद्य-
स्मिन्पादे वर्तते सोऽयमायतनवानाम पाद इति द्रष्टव्यमिति योजना ॥ २ ॥ ३ ॥

द्विविधं विद्याफलमभिधत्ते । तं पादमिति । तथैवाऽऽयतनवत्स्वगुणाक्रान्तत्वेनैवे-
त्यर्थः ॥ ४ ॥ इति चतुर्थाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

प्राप हाऽऽचार्यकुलं तमाचार्योऽभ्युवाद सत्य-
काम ३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ १ ॥
ब्रह्मविदिव वै सौम्य भासि को नु त्वाऽनुश-
शासेत्यन्ये मनुष्येभ्य इति ह प्रतिजज्ञे भगवा-
स्त्वेव मे कामे ब्रूयात् ॥२॥ श्रुतं ह्येव मे भ-
गवदृशेभ्य आचार्याद्वैव विद्या विदिता साधि-

स एवं ब्रह्मवित्सन्प्राप ह प्राप्तवानाचार्यकुलम् । तमाचार्योऽभ्युवाद
सत्यकाम ३ इति । भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ १ ॥

ब्रह्मविदिव वै सौम्य भासि । प्रसन्नेन्द्रियः प्रहसितवदनश्च निश्चिन्तः
कृतार्थो ब्रह्मविद्ववति । अत आचार्यो ब्रह्मविदिव भासीति को न्विति
वितर्कयन्नुवाच कस्त्वामनुशाशासेति । स चाऽऽह सत्यकामोऽन्ये मनु-
ष्येभ्यः । देवता मामनुशिष्टवत्यः । कोऽन्यो भगवच्छिष्यं मां मनुष्यः
सन्ननुशासितुमुत्सहतेत्यभिप्रायः । अतोऽन्ये मनुष्येभ्य इति ह प्रति-
जज्ञे प्रतिज्ञातवान् । भगवांस्त्वेव मे कामे ममेच्छायां ब्रूयात्किमन्यैरु-
क्तेन नाहं तद्रूपपामीत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

किञ्च श्रुतं हि यस्मान्मम विद्यत एवास्मिन्नर्थे भगवदृशेभ्यो भगव-
त्समेभ्य ऋषिभ्यः । आचार्याद्वैव विद्या विदिता साधिष्ठ साधुतमत्वं प्रा-

ब्रह्मविदिव भासीत्युक्ते कीदृशो ब्रह्मविदित्यपेक्षायामाह । प्रसन्नेन्द्रिय इति ।
सत्यकामस्यापि तद्वक्षणवच्चमव शब्दार्थे । ना त्वदाचार्यमवज्ञाय मच्छिष्य त्वा कोऽ-
न्यो मनुष्यो मच्छापादर्भत, शिष्यत्वेनाऽऽदायानुशामन रुतवान्यदनुशासनात्ते
ब्रह्मविद्या जातेति साशेषं शृच्छति । कस्त्वामिति । मनुष्येभ्यः सकाशादन्यै^१ मामनु-
शिष्टवन्त इति सामान्यप्रतिज्ञा विभजते । देवता इति । देवतानामेवोपदेष्टृत्व व्यति-
रेकद्वारा निशदयति । कोऽन्य इति । प्रतिज्ञां निगमयति । अत इति । मया व-
र्हीदानीं न किञ्चिदस्मिन्न तव कर्तव्यमित्याशङ्का वारयति । भगवानिति ॥ १ ॥ २ ॥

इतश्च भगवानेव ब्रवीतु मे विद्यामित्याह । किञ्चेति । वदेव वारणं दर्शयति ।
श्रुतमिति । अस्मिन्नर्थे आचार्यादिव विद्या श्रोतव्येत्येव लक्षणे श्रुतमेव विद्यादयति ।
आचार्यादिति । विदिता प्राप्तेति यावत् । आचार्याधीना धीरेव फलेवतीत्यत शब्दा-

१ स. प्र. सौम्य । २ स. प्र. सौम्य । ३ क. ग. घ. ट. ड. भर्गु । ४ क. ग. ट. ड. न्येऽनु । ५ क.
"दती" ।

ष्टं प्रापतीति तस्मै हैतदेवोवाचात्र ह न किंच-
न वीयायेति वीयायेति ॥ ३ ॥ इति चतुर्था-
ध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥ उपकोसलो ह
वै कामलायनः सत्यकामे जावाले ब्रह्मचर्यमु-
वाप्त तस्य ह द्वादशवर्षाण्यग्नीन्परिचचार स ह
स्मान्यानन्तेवासिनः समावर्तय^१स्त^२ह स्मेव
न समावर्तयति ॥ १ ॥

पति प्राप्नोतीत्यतो भगवानेव द्रूपादित्युक्त आचार्योऽब्रवीत्तस्मे तामे-
व देवतैरुक्तां विद्याम् । अत्र ह न किंचन षोडशकलविद्यायाः किंचिदे-
कदेशमात्रमपि न वीयाय न विगतमित्यर्थः । द्विरभ्यासो विद्यापरिस-
माप्त्यर्थः ॥ ३ ॥ इति चतुर्थाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

पुनर्ब्रह्मविद्यां प्रकारान्तरेण वक्ष्यामीत्यारभते गतिं च तद्विदोऽग्नि-
विद्यां च । आख्यायिका पूर्ववच्छ्रद्धातपसोर्ब्रह्मविद्यासाधनत्वप्रदर्शना-
र्थं । उपकोसलो ह वै नामतः कामन्स्यापत्यं कामलायनः सत्यकामे
जावाले ब्रह्मचर्यमुवाप्त तस्यै ह ऐतिह्यार्थः । तस्याऽऽचार्यस्य द्वादश-
वर्षाण्यग्नीन्परिचचारानीनां परिचरणं कृतवान् । स ह स्माऽऽचार्योऽ-
न्यान्यब्रह्मचरिणः स्वाध्यायं ग्राहयित्वा समावर्तय^१स्तमेवोपकीसन्मेकं
न समावर्तयति स्म ह ॥ १ ॥

र्थः । विद्यान्तरमाचार्येणोक्तमिति शङ्कामेवकारेण वारयति । देवैराचार्येण च सत्य-
कामयोक्ता विद्यामस्मान्प्रति श्रुतिशंसयति । अत्रेति । न विगवं किंतु पूर्णैव विद्या
वाग्यादिमिराचर्येण चोपदिष्टेति शेषः । तत्रापि षाड्चतुष्टयानुष्ठानममुषितमेकमेव
विज्ञानं उत्कलं च संहृत्यैकविज्ञानफलत्वेन परिणयेद्वैकनाद्योपामनस्य कृत्वापत्वाद्दे-
वतुत्वादित्याचार्योपदेशस्यैव सार्थकत्वमिति द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ इति चतुर्थाध्यायस्य न-
वमः खण्डः ॥ ९ ॥

समपत्रब्रह्मोपामनमुक्त्वा कार्यब्रह्मोपामनमुषितं कारणब्रह्मोपामनं वक्तुं खण्डान्व-
रमवधारयति । पुनरिति । न केवलं ब्रह्मविद्यामोषत्वादित्यर्थः । पूर्ववदिति । यथा
पूर्वैर्मन्त्रखण्डे श्रद्धातपसोर्ब्रह्मोपासनादुत्त्वप्रदर्शनायाऽऽख्यायिकेत्युक्तं उद्दिश्यार्थः ॥ १ ॥

१ स. घ. ज. प्र. ट. य. 'परि' । २ स. 'श्रो' । ३ क. ख. ग. घ. प्र. ट. य. 'परि-
ति । ४ घ. ट. 'वासं' । ५ ट. 'ग प्र' । ६ ज. घ. ट. 'कोसलो' । ७ क. य. 'स्य द्वादश' ।
८ स. 'वोसल' ।

तं जायोवाच तप्तो ब्रह्मचारी कुशलमग्नीन्परिचारीन्मा त्वाऽग्नयः परिप्रवोचन्प्रब्रूह्यस्मा इति तस्मै हामोच्यैव प्रवासांचक्रे ॥ २ ॥ स ह व्याधिनाऽनशितुं दध्रे तमाचार्यजायोवाच ब्रह्मचारित्रशान किं नु नाश्रासीति स होवाच बहव इमेऽस्मिन्पुरुषे कामा नानात्यया व्याधिभिः प्रतिपूर्णाऽस्मि नाशिष्यामीति ॥३॥

तमाचार्यं जायोवाच तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं सम्पगग्नीन्परिचारीन्परिचरितवान् । भगवांश्चाग्निपु भक्तं न समावर्तयति । अतोऽस्मद्रक्तं न समावर्तयतीति ज्ञात्वा त्वामग्ने मा परिप्रवोचन्गहां तव मा क्रुषुः । अतः प्रब्रूह्यस्मै विद्यामिष्टासुपकोसत्सायेति । तस्मा एवं जाययोतोऽपि हामोच्यैवानुक्त्वेव किञ्चित्प्रवासांचक्रे प्रवसितवान् ॥ २ ॥

स होपकोसलो व्याधिना मानसेन दुःस्वेतानंशितुमनशनं कर्तुं दध्रे घृतवान्मनः । तं तूष्णीमग्न्यागारेऽवस्थितमाचार्यजायोवाच हे ब्रह्मचारित्रशान भुदस्व किं नु कस्मान्नु कारणात्नाश्रासीति । स होवाच बहवोऽनेकेऽस्मिन्पुरुषेऽकृतार्थे प्राकृते कामा इच्छाः कर्तव्यं प्रति नानाऽल्पयोऽतिगमनं येषां व्याधीनां कर्तव्यचिन्तानां ते नानात्पया व्याधयः कर्तव्यतामाप्तिनिमित्तानि चित्तदुःखान्तीत्यर्थः । तैः प्रतिपूर्णाऽस्मि । अतो नाशिष्यामीति ॥ ३ ॥

तप्त इति । मवदपेक्षित्वा शुश्रूषा विद्योऽनो बहुकायकेशं कृतवानित्यर्थः । विवक्षितशुश्रूषाकरणमेव विशदयति । कुशलमिति । किमिति भवत्या मां ब्रूहीदभिदानीमुच्यते न हि मतोऽन्यत्र त्वदनुरागो युक्तिमानित्याज्ञाद्बुध्य भगवदि लेहादित्याह । भगवानिति । अग्नीन्परिचरमाणब्रह्मचारिणोऽसमावर्तनमत.शब्दार्थः । गर्होपरिहारो द्विर्वीयेनात.शब्देन परामृश्यते ।

आचार्यशुश्रूषापरं शिष्यं देववैवानुपह्लादीति ज्ञापयितुमारभवे । तस्मा इति ॥२॥

आचार्याभिप्रायमजानतः शिष्यस्य दुःखमाधिं दर्शयति । स हेति । अतिगमनं वस्तुस्वरूपमतीत्य विषयेषु प्रवेश इति यावत् । नानात्यया इति कामानां विशेषणम् । कथं तेन व्याधयो विशेष्यन्ते तत्राऽऽह । कर्तव्येति । कामा एव व्याधय इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ हाग्रयः समूदिरे तसौ ब्रह्मचारी कुशलं नः
पर्यचारीद्वन्तास्मै प्रब्रवामेति तस्मै होचुः ॥ ४ ॥
प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति स होवाच विजा-
नाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कं च तु खं च न वि-

उक्त्वा तूष्णींभूते ब्रह्मचारिण्यथ हाग्रयः शुश्रूषया वर्जिताः कारु-
ष्याविष्टाः सन्तत्रपोऽपि समूदिरे संभूयोक्तवन्तः । हन्तेदानीमस्मै ब्रह्म-
चारिणेऽस्मद्भक्त्याय दुःखिताय तपस्विने श्रद्धधानाय सर्वेऽनुशास्मोऽनु-
प्रब्रवाम ब्रह्मविद्यामिति । एवं संप्रधार्य तस्मै होचुरुक्तवन्तः ॥ ४ ॥

प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति । स होवाच ब्रह्मचारी विजानाम्यहं
यद्भवद्विरुक्तं प्रसिद्धपदार्थकत्वात्प्राणो ब्रह्मेति । यस्मिन्सति जीवनं
पदपगमे च न भवतीति तस्मिन्वायुविशेषे लोके रूढोऽतो युक्तं ब्रह्म-
त्वं तस्य । तेन प्रसिद्धपदार्थकत्वाद्विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्मेति । कं
च तु खं च न विजानामीति । ननु कंखंशब्दयोरपि सुखाकाशविषय-
त्वेन प्रसिद्धपदार्थकत्वमेव कस्माद्ब्रह्मचारिणोऽज्ञानम् । नूनं सुखस्य कं-
शब्दवाच्यस्य क्षणप्रध्वंसित्वात्संशब्दवाच्यस्य चाऽऽकाशस्याचेतनस्य
कथं ब्रह्मत्वमिति मन्यते ।

आचार्यप्रवासात्तज्ज्ञायात् ब्रह्मचारिण्यनुग्रहात्तस्य चानज्ञनाध्यवसायादिनन्तरमित्यथश-
ब्दार्थः ।

हन्तेति यद्ययोऽस्मद्भक्तं ब्रह्मचारिणमुपेक्ष्य देशान्तरं गतस्तेर्हीति यावत् । अथ
पुनरेत्याऽऽचार्यो ब्रह्मविद्यामस्मै विवक्षितौ च वक्ष्यति किं त्वरयेत्याशङ्क्याऽऽह । दुः
खितायेति । ब्रह्मविद्यासाधनसंपत्तिमस्य दर्शयति । तपस्विन इति ॥ ४ ॥

प्राणो ब्रह्मेति भवद्विरुक्तं तद्दहं विजानामीति संबन्धः । तत्र हेतुमाह । प्रसिद्धेति ।
प्राणपदस्य प्रसिद्धार्थत्वमेव समर्भयेते । यस्मिन्निति । एवंभूतः प्राणशब्द इति शेषः ।
प्राणशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वेऽपि कुतो ब्रह्मत्वं तस्मिन्प्रसिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह । अत इति ।
कार्यकरणसंघाते नष्टेऽग्रहणादित्यतःशब्दार्थः । स्वकीयज्ञानसमुच्चयार्थश्चकारः । वि-
जानाम्यहमित्युक्तमुपसंहरति । तेनेति । स्वेनाज्ञातं ब्रह्मचारी दर्शयति । कं चेति ।
तस्याज्ञानमाक्षिपति । नन्विति । प्राणशब्दस्य वायुविशेषविषयत्वेन प्रसिद्धार्थत्व-
दित्यपेक्षार्थः । ब्रह्मचारिणोऽभिप्रायं दर्शयन्नुत्तरमाह । नूनमिति ।

१ ठ. 'र्वे प्रो' २ ठ. 'र्वेता' ३ क. ग. ड. च. ट. द. 'ति । स वो' ४ च. द. 'त्व च तो'
५ ठ. 'र्वेता' ६ च. व. अ. न. 'भयोविरो' ७ ग. ट. 'ता व' ८ ख. छ. न. प. 'पि ब्रह्म-
त्वं कुतः प्रति' ९ क. न. ट. 'र्वेत्तार' ।

जानामीति ते होचुर्यद्वाव कं तदेव खं यदेव

कथं च भवतां वाक्यमप्रमाणं स्यादिति । अतो न विजानामीत्याह । तमेवमुक्तवन्तं ब्रह्मचारिणं ते हाभ्य ऊचुः । यद्वाव यदेव वयं कमवोचाम तदेव स्रमाकाशमित्येवं स्वेन विशेष्यमाणं कं विषयेन्द्रियसंयोगजात्सुखान्निवर्तितं स्यान्निलेनेव विशेष्यमाणमुत्पलं रक्तादिभ्यः । यदेव स्वमित्पाकाशमवोचाम तदेव च कं, सुखमिति जानीहि । एवं च सुखेन विशेष्यमाणं खं भौतिकादचेतनात्स्वान्निवर्तितं स्यान्निलोत्पलवदेव । सुखमाकाशस्थं नेतरलौकिकमाकाशं च सुखाश्रयं नेतरद्वैतिकमित्यर्थः । नन्वाकाशं चेत्सुखेन विशेषयितुमिष्टमस्त्वन्यतरदेव विशेषणं यद्वाव कं तदेव स्वमित्यतिरिक्तमितरत् । यदेव खं तदेव कमिति पूर्वविशेषणं वा । ननु सुखाकाशयोरुभयोरपि लौकिकसुखाकाशाभ्यां व्यावृत्तिरिष्टेत्यवोचाम । सुखेनाऽऽकाशे विशेषिते व्यावृत्तिरुभयोरर्थप्राप्तेवेति चेत्सत्यमेवं किंतु सुखेन विशेषितस्वैयाऽऽकाशस्य

ननु विरुद्धार्थत्वाद्भीना वाक्यं भवत्वप्रमाणमित्याशङ्क्याऽऽह । कथं चेति । विरुद्धार्थत्वमवीविरासवाक्यस्य चापामाभ्यायोगाद्युक्त ब्रह्मचारिणो ज्ञानमिति निगमयति । अत इति । स्वस्य विशेषणत्वं कस्य च विशेष्यत्वमित्यङ्गीकारे फलं कथयति । इत्येवमिति । कस्य विशेषणत्वं स्वस्य विशेष्यत्वमित्येवमपि विशेषणविशेष्यत्वमवगन्वन्वमित्याह । यदेवेति । यथोक्तविशेषणविशेष्यभावे फलमाह । एवं चेति । यद्वावेत्यादिवाक्यार्थमुक्तमेव प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं संक्षिपति । सुखमिति । इतरैतरविशेषणविशेष्यत्वमाक्षिपति । नन्विति । अन्यतरदेवेत्यत्र यदेव स्वमित्येतदुच्यते यद्वाव कं तदेव स्वमित्यत्र यद्वाव कमितौतरद्विशेषणमतिरिक्तमविकमर्कचित्करमिति योजना । यदि तु यदेव खं तदेव कमिति स्वेन कं विशेष्यते । तदा यदेव स्वमित्येतदेव विशेषणमस्तु । यद्वाव कमिति पूर्वविशेषणमर्कचित्करमित्याह । यदेवेति । वाशब्दोऽतिरिक्तमित्येतदनुकरणार्थः । विशेषणयोरर्थवत्त्वं पूर्वोक्तं भिद्धान्ती स्मारयति । नन्विति । तथा च सुखस्य लौकिकसुखाद्यावृत्त्यर्थं यदेव स्वमिति विशेषणमाकाशस्य च लौकिकाकाशाद्यावृत्त्यर्थं यद्वाव कमिति विशेषणमर्थवदिति शेषः । अन्यतरविशेषणवशादपि यथोक्तव्यावृत्तिसिद्धेरर्कचित्करं विशेषणद्वयमिति शङ्कते । सुखेनेति । यदा सुखेनाऽऽकाशं विशेष्यते तदा भूत्वाकाशाद्वाकाशं व्यावर्तितं भव-

स्वं तदेव कमिति प्राणं च हास्मै तदाकाशं चो-
चुः ॥५॥ इति चतुर्थाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥१०॥

ध्येयत्वं विहितं न त्वाकाशगुणस्य विशेषणस्य सुखस्य ध्येयत्वं वि-
हितं स्यात् । विशेषणोपादानस्य विशेषणियन्तृत्वेनैवोपक्षयात् । अतः
स्वेन सुखमपि विशेष्यते ध्येयत्वाय । कुतश्चेतन्निश्चीयते । कंशब्दस्या-
पि ब्रह्मशब्दसंबन्धात्कं ब्रह्मेति । यदि हि सुखगुणविशिष्टस्य स्वस्य
ध्येयत्वं विवक्षितं स्यात्कं स्वं ब्रह्मेति श्रुत्युत्पन्नः प्रथमम् । न चैवमु-
क्तवन्तः । किं तर्हि कं ब्रह्म स्वं ब्रह्मेति । अतो ब्रह्मचारिणो मोहापन-
यनाय कंस्वंशब्दयोरितरेतरविशेषणविशेष्यत्वनिर्देशो युक्त एव यद्वाच-
कमित्यादिः । तदेतदभिहितं वाक्यार्थमस्मद्बोधाय श्रुतिराह । प्रा-
णं च हास्मै ब्रह्मचारिणे । तस्याऽऽकाशस्तदाकाशः । प्राणस्य संब-
न्ध्याश्रयत्वेन ह्येदं आकाश इत्यर्थः । सुखगुणवच्चनिर्देशात्तं चाऽऽकाशं

ति सुखस्य तद्विशेषणत्वायोगात् । सुखमपि लौकिकमुखाद्यवच्छिद्यते । लौकिकसुख-
स्याऽऽकाशविशेषणत्वानुपपत्तेः । अतः सुखेनाऽऽकाशस्याऽऽकाशेन सुखस्य वा
विशेषितत्वसामर्थ्यात्प्राणैव सुखाकाशयोर्लौकिकसुखाकाशाभ्यां व्यावृत्तिरित्यन्यतरदेव
विशेषणमर्थवदित्यर्थः । किमन्यतरस्यैव विशेषणस्य व्यावर्तकत्वमित्यापाद्यते किंवा
तस्यैवार्थव्यमिति तत्राऽऽचमङ्गीकरोति । सत्यमेवमिति । द्वितीयं दूषयति । न
त्वित्यादिना । विशिष्टस्यैव ध्येयत्वे विशेषणस्यापि ध्येयत्वं सिध्यतीति चेन्नैवं द-
ण्डी प्रैपानन्वाहेतिवद्विशेषणस्यान्ययासिद्धत्वादित्याह । विशेषणेति । द्वयोरपि वि-
शेषणयोरर्थवत्त्वं निगमयति । अत इति । विधान्तरेण ध्येयत्वासंभवादित्यतःशब्दा-
र्थः । स्वमिव सुखेनेत्यपर्यर्थः । इतश्च सुखाकाशयोरितरेतरविशेषणविशेष्यत्वमपि त-
व्यमित्याह । कुतश्चेति । कुतःशब्दोपात्तमितःशब्दार्थं स्फुटयति । कंशब्दस्येति ।
स्वं ब्रह्मेति स्वंशब्दस्य ब्रह्मशब्दसंबन्धवदित्यपर्यर्थः । गुणगुणिनोरुभयोरपि ध्येयत्वसि-
द्ध्यर्थमितरेतरविशेषणविशेष्यत्वं कंशब्दस्य स्वंशब्दस्य च प्रत्येकं ब्रह्मशब्दसंबन्धा-
दपि स्वीकर्तव्यमित्युक्तं व्यतिरेकद्वारा साधयति । यदि हीति । उक्तरीत्या द्वयोरपि
ध्येयत्वमतःशब्दार्थः । ब्रह्मचारिणो मोहो नामान्योन्यविशेषणविशेष्यत्वाग्रहणादाका-
शस्यैव गुणिनो ध्येयत्वं न तु सुखस्य गुणस्येति विधमः । प्राणं चेत्यादि वाक्यं ना-
ग्नीनां न ब्रह्मचारिणः । तथा च कथमुपाख्यायिकैर्मिदं निर्वहतीत्याशङ्क्याऽऽह । त-
देतदिति । आकाशस्य प्राणसंबन्धित्वं कथा विधयेत्यपेक्षायामाह । आश्रयत्वेनेति ।

अथ हेनं गार्हपत्योऽनुशशास पृथिव्यग्निरन्न-
मादित्य इति य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते
सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥ स य

सुस्तगुणविशिष्ट ब्रह्म तत्स्थं च प्राण ब्रह्मसंपर्कादेव ब्रह्मेत्पुमयं प्राणं
चाऽऽकाशं च समुच्चित्य ब्रह्मणी ऊचुरग्रय इति ॥ ५ ॥ इति च-
तुर्थाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

संभूयाम्यो ब्रह्मचारिणे ब्रह्मोक्तवन्त । अधानन्तरं प्रत्येकं स्वस्ववि-
पयां विद्यां वक्तुमारेभिरै । तत्राऽऽदावेनं ब्रह्मचारिणं गार्हपत्योऽग्निर-
नुशशास । पृथिव्यग्निरन्नमादित्य इति ममेताश्चनस्रस्तनवः । तत्र य
आदित्य एष पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि गार्हपत्योऽग्निर्पृथक् गार्हपत्योऽ-
ग्निः स एवाहमादित्ये पुरुषोऽस्मीति । पुनः परावृत्त्या स एवाहमस्मीति
वचनम् । पृथिव्यन्नयोरिव भोज्यत्वलक्षणयोः संबन्धो न गार्हपत्यावि-
त्ययोः । अचतृत्वपचतृत्वमकाशेनधर्मा अविशिष्टा इत्यत एकत्वमेवौनयो-
रत्यन्तम् । पृथिव्यन्नयोस्तु भोज्यत्वेनाऽऽभ्यां संबन्धः ॥ १ ॥

स यः कश्चिदेवं यथोक्तं गार्हपत्यमग्निमन्नाजादत्वेन चतुर्थां प्रविभक्त-

कार्यं ब्रह्मोपासनसंशुचिर्त्तं कारणब्रह्मोपासनमुपसहर्षुमिषिशब्दः ॥ ५ ॥ इति चतुर्था-
ध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

प्रधानविद्यामुपदिश्याद्ब्रह्मविद्याविधानायोपक्रमते । संभूयेति । अनन्तरं प्रधानवि-
द्योपदेशादिवि शेषः । अग्निविद्या वक्तुमारब्धानामग्नीना मध्ये प्रथममिति श्रुतावयवा-
न्दायैः । पृथिव्यादिचतुष्टयमनूचामन्यादित्ययोरत्वान्तरभेदं दर्शयति । तत्रेति । प्र-
मान्यादित्ययोस्तादात्म्यमितीतिशब्दार्थः । य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहम-
स्मीत्येताववैव ययोस्तादात्म्यसिद्धेः स एवाहमस्मीति पुनरुक्तिरनधिकेत्याशङ्क्याऽऽ-
ह । पुनरिति । भोज्यत्वं लक्षण स्वभावो ययोस्तयोर्गार्हपत्येन यथा संबन्धस्तथा
गार्हपत्यादित्ययोर्न संबन्धः किंतु तादात्म्यलक्षण एवेत्यत्र हेतुमाह । अचतृत्वेति ।
पृथिव्यादावपि तादात्म्यं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । पृथिवीति । आभ्यामन्या
दित्याभ्यामिति यावत् । स एवाहमस्मीति परावृत्त्या पुनर्वचनं यथोक्तार्थविशेषसि-
द्धयर्थमिति भावः ॥ १ ॥

उक्ताया विद्याया गार्हपत्यविषयाया द्विविधं फलं दर्शयति । स यः कश्चिदित्यादिना ।

एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी
 भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरु-
 षाः क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मि ॥ २ ॥
 केऽमुष्मि ॥ २ ॥
 इति चतुर्थाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥
 अथ हैनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशासाऽऽपो दिशो
 नक्षत्राणि चन्द्रमा इति य एष चन्द्रमसि पुरुषो
 दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥
 स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां
 लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्या-

मुपास्ते सोऽपहते विनाशयति पापकृत्यां पापं कर्म । लोकी लोकैर्वां-
 श्चास्पदीयेन लोकेनाऽऽग्नेयेन तद्गान्भवति यथा वयमिह च लोके सर्वं वर्ष-
 शतमायुरेति प्राप्नोति । ज्योग्जीवति नाप्रख्यात इत्येतत् । न
 चास्यावराध ते पुरुषाश्चास्य विद्वयः संततिजा इत्यर्थः । न क्षीयन्ते सं-
 तत्युच्छेदो न भवतीत्यर्थः । किंच तं वयमुपभुञ्जामः पालयामोऽस्मिश्च
 लोके जीवन्तममुष्मिश्च परैलोके । य एतमेवं विद्वानुपास्ते यथोक्तं तस्यै
 सत्फलमित्यर्थः ॥ २ ॥ इति चतुर्थाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

अथ हैनमन्वार्यपचनोऽनुशशास दक्षिणाग्निरापो दिशो नक्षत्राणि च-
 न्द्रमा इत्येता मम चतस्रस्तनवश्चतुर्धाऽहमन्वाहार्यपचन आत्मानं प्रवि-
 भज्यावस्थितः । तत्र य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मि स
 एवाहमस्मीति पूर्ववत् । अन्नसंबन्धाज्जपोतिष्टसामान्याद्यान्वाहार्यपचन-

कस्यैतत्फलमित्यपेक्षायामुक्तमेव सङ्गतिपति । य एतमेवमिति ॥ २ ॥ इति चतुर्था-
 ध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

गार्हपत्योपदेशानन्तर्यमपशब्दार्थः । अथादिचतुष्टयमगूय दक्षिणाग्नी चन्द्रे च वि-
 दोषं दर्शयति । तत्रेति । अन्वाहार्यपचनचन्द्रमसोस्तादात्म्येनावबन्नेन नक्षत्राणां च
 वाभ्यां भोग्यत्वेन संबन्ध इति वक्तुं पुनर्वचनमित्याह । स एवेति । कथं पुनरन्वा-
 हार्यपचनचन्द्रमसोस्तादात्म्यं तत्राऽऽह । अन्नसंबन्धादिति । प्रसिद्धं हि दर्शपू-

१ अ. पापकृ. २ ख. ज. 'कथानस्मी' ३ क. वांश मदी' ४ ग. ट. च. ट. द. ट. 'की-
 क्षी' ५ ख. अ. 'मोऽस्मिन्लोके' ६ घ. ट. ठ. परे लो' ।

वरपुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं मुञ्जामोऽस्मि-
 श्च लोकेऽमुष्मि २ श्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते
 ॥२॥ इति चतुर्थाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥१२॥
 अथ हैनमाहवनीयोऽनुशशास प्राण आकाशो
 द्यौर्विद्युदिति य एष विद्युति पुरुषो दृश्यते
 सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥ स य
 एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लो-

चन्द्रमसोरेकत्वं दक्षिणादिक्संबन्धाच्च । अपां नक्षत्राणां च पूर्ववदन्नत्वे-
 नैव संबन्धः । नक्षत्राणां चन्द्रमसो भोग्यत्वप्रसिद्धेः । अपामन्नोत्पादक-
 त्वादन्नत्वं दक्षिणाग्नेः पृथिवीवद्राहपत्यस्य । समानमन्यत् ॥ १ ॥ २ ॥
 इति चतुर्थाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

अथ हैनमाहवनीयोऽनुशशास प्राण आकाशो द्यौर्विद्युदिति ममाप्ये-
 ताश्रतन्नस्तनवः । य एष विद्युति पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मीत्यादि पू-

णमास्योरेखाहार्यपचने हविःश्रपणम् । ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवतीत्यादौ चन्द्रमसि प्र-
 सिद्धोऽन्नसंबन्धः । तस्मात्तयोस्तादात्म्यमित्यर्थः । तयोरेकत्वे हेत्वन्तरमाह । ज्योति-
 ष्टेति । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । दक्षिणेति । अन्वाहार्यपचनो हि दक्षिणाग्निरुच्यते ।
 चन्द्रमाश्च दक्षिणेन पथा प्राप्यमाणो दक्षिणस्यां दिशि भवतीति गम्यते । उत्तरदिग-
 विष्ठादुरपि तस्य तत्संबन्धानिवारणात्तद्युक्तं तयोरेक्यमित्यर्थः । अपां नक्षत्राणां च
 चन्द्रवदन्वाहार्यपचनेन तादात्म्यमाशङ्क्याऽऽह । अपामिति । पूर्ववत्पृथिव्यन्नयोस्त-
 योर्गार्हपत्यादित्याभ्यामन्नत्वेन संबन्धवदिति यावत् । संबन्धोऽन्वाहार्यपचनचन्द्र-
 मोभ्यामिति शेषः । कथं नक्षत्राणामन्नत्वं तत्राऽऽह । नक्षत्राणामिति । कथं पुनर-
 पामन्नत्वं तदाह । अपामिति । दक्षिणाग्नेर्दक्षिणाग्निं प्रतीति यावत् । पृथिव्या गार्ह-
 पत्याग्निं प्रत्यन्नत्वंदित्युदाहरणार्थः । स य एतमेवं विद्वानित्याद्यन्यदित्युक्तम् ॥ १ ॥
 ॥ २ ॥ इति चतुर्थाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

गार्हपत्यस्य दक्षिणाग्नेश्चोपामनानन्तर्यमथवाच्यार्थः । तत्रापान्तरमेदं दर्शयति ।
 य एष इति । सोऽहमस्मीत्याद्यन्यत्समानमिति संबन्धः । यथा पूर्वं ज्योतिष्ठाविशे-
 षाद्गार्हपत्यादित्ययोरेखाहार्यपचनचन्द्रमसोश्च साम्यमुक्तं तथा ज्योतिष्ठासामान्यादि-

की भवति सर्वमायुरेति ज्योर्जीवति नास्याव-
 र्पुरुषाः क्षीयन्त उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मि-
 श्व लोकेऽमुष्मि-श्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते
 ॥२॥ इति चतुर्थाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥१३॥
 ते होचुरूपकोसलैषा सोम्य तेऽस्मद्विद्याऽऽत्मवि-
 द्या चाऽऽचार्यस्तु तौ गतिं वक्तव्याजगाम हास्या-
 ऽऽचार्यस्तमाचार्योऽभ्युवादोपकोसल ३ इति ॥१॥
 भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मविद् इव सोम्य
 ते मुखं भाति को नु त्वाऽनुशशासेति को नु

र्वत्सामान्यात् । दिवाकाशयोस्ताश्रयत्वाद्धिद्युदाहवनीययोर्भोग्यत्वे-
 नैव संबन्धः । समानमन्यत् ॥ १ ॥ २ ॥ इति चतुर्थाध्यायस्य त्रयो-
 दशः खण्डः ॥ १३ ॥

ते पुनः संभूयोचुरूपकोसलैषा सोम्य ते त्वास्मद्विद्याऽग्निविवेक्य-
 र्थः । आत्मविद्या पूर्वोक्ता प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति च । आचार्य-
 स्तु ते गतिं वक्ता विद्याफलप्राप्तय इत्युक्तवोपरेमुत्तरयः । आजगाम हा-
 स्याऽऽचार्यः कालेन । तं च शिष्यमाचार्योऽभ्युवादोपकोसल ३ इति ॥१॥

भगव इति ह प्रतिशुश्राव । ब्रह्मविद् इव सोम्य ते मुखं प्रसन्नं भा-
 ति को नु त्वाऽनुशशासेत्युक्तः प्रत्याह । को नु माऽनुशिष्यादनुशासनं-

द्युदाहवनीययोस्तादात्म्यमेष्टव्यमित्याह । पूर्ववदिति । कथं वदं वाम्यां दिवाका-
 शयोः संबन्धस्त्वत्राऽऽह । दिवाकाशयोस्त्विति । आहवनीयस्य फलत्वादिवो वि-
 षयत्वं तत्र होमादिद्वारा निष्पन्नापूर्वस्य द्युलोकफलत्वाम्युपगमाद्धिद्युत्वाकाशाश्रय-
 त्वं प्रसिद्धमवो विद्युदाहवनीययोर्भोग्यत्वेनैव दिवाकाशयोः संबन्ध इत्यर्थः । सय
 एतमेवमित्याद्यन्यदित्युक्तम् ॥ १ ॥ २ ॥ इति चतुर्थाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥१३॥

अग्नीनां मियो विसंवाहं व्यावर्षयति । ते पुनरिति । तथाऽप्यात्मविद्या श्रोत-
 न्येत्याशङ्क्याऽऽह । आत्मविद्येति । कथमाचार्योपदेशमन्वरेण भगवदुपदेशवशा-
 देव मे विद्या फलवत्याचार्योद्धैव विद्या विदिवा साधिष्ठीमित्यादि हि मागुक्तमव भा-
 ह । आचार्यस्त्विति ॥ १ ॥

१ ख. 'कोसल' । २ ख. अ. 'सोम्य' । ३ ख. ग. 'कोसल' । ४ ख. म. 'सोम्य' । ५ ग. 'कोसल' ।
 ६ ख. घ. अ. 'सोम्य' । ७ ग. 'कोसल' । ८ ख. म. 'सोम्य' । ९ ख. ग. उ. ट. प. 'कोसल' ।
 व. 'कोसल' । १० क. ग. ट. 'पादेव' ।

माऽनुशिष्याद्भो इतीहापेव निहनुत इमे नून-
मीदृशा अन्यादृशा इतीहाग्नीनभ्यूदे किं नु
सौम्य किल तेऽवोचन्निति ॥ २ ॥ इदमिति ह
प्रतिजज्ञे लोकान्वाव किल सौम्य तेऽवोचन्नहं
तु ते तद्वक्ष्यामि यथा पुष्करपलाश आपो न
श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत
इति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच ॥३॥

श्रुत्वाद्भो भगवंस्त्वपि शोषित इतीहापेव निहनुतेऽपनिहनुत इवेति व्यवहि-
तेन संबन्धो न चापनिहनुते न च पथावदग्निभिरुक्तं ब्रवीतीत्यभिप्रायः ।

कथमिमेऽमयो मया परिचरिता उक्तवन्तो नूनं यतस्त्वां दृष्ट्वा वैप-
माना इवेदृशा दृश्यन्ते पूर्वमन्यादृशाः सन्त इतीहाग्नीनभ्यूदेऽभ्युक्तवा-
न्काङ्क्षाऽग्नीन्दर्शनम् । किं नु सौम्य किल ते नुभ्यमवोचन्नमय इति पृष्ठ
इत्येवमिदमुक्तवन्त इत्येवं ह प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञातवान्प्रतीकमात्रं किञ्चिन्न
सर्वं यथोक्तमग्निभिरुक्तमवोचत् । यत आहाऽऽचार्यो लोकान्वाव पृथि-
व्यादीन्हे सौम्य किल तेऽवोचन्न ब्रह्म साकल्येन । अहं तु ते तु-
भ्यं तद्ब्रह्म येदिच्छसि त्वं श्रोतुं वक्ष्यामि शृणु तस्य मयोच्यमानस्य
ब्रह्मणो ज्ञानमाहात्म्यं यथा पुष्करपलाशे पद्मपत्र आपो न श्लिष्यन्त
एवं यथा वक्ष्यामि ब्रह्मैवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते न संबध्यत इत्ये-

अपनिहनुत इवेत्यत्रेवशब्दत्वात्पर्यं दर्शयति । न चेति ।

उक्तमभिप्रायमाकाङ्क्षापूर्वकं विवृणोति । कथमित्यादिना । काङ्क्षा स्वप्नेन
भीतः सन्नुक्तवानस्फुटमिति यावत् । भीतिं शिष्यस्थापनपक्षाचार्यो ब्रूवे । किं नु सौ-
म्येति । आचार्यैर्वाङ्मयस्थमितिशब्दमनूद्य व्याचष्टे । इत्येवमिति । पृष्ठः सन्निति पू-
र्वेण संबन्धः । यस्माद्दग्निभिरुक्तमाचार्याय प्रतीकद्वारा शिष्यो निवेदितवास्तवस्मादा-
चार्यैः प्राप्तः सावकाशमित्याह । यत इति । कं त्वं ब्रह्मेत्यादिना ब्रह्मणि तैरुक्तमि-
त्याशङ्क्याऽऽह । न ब्रह्मेति । कथं तर्हि साकल्येन ब्रह्म ज्ञातव्यमित्यत आह । अहं
त्विति । ब्रह्मज्ञाने किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह शृण्विति ॥ २ ॥ ३ ॥ इति चतु-
र्थाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥
 य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति
 होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तद्यद्यस्मि-

वमुक्तवत्याचार्य आहोपकोसलो ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाचाऽऽ-
 चार्यः ॥ २ ॥ ३ ॥ इति चतुर्थाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते निवृत्तचक्षुर्भिर्ब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नैः
 शान्तैर्विवेकिभिर्दृष्टेर्द्रष्टा । चक्षुषश्चक्षुरित्यादिश्रुत्यन्तरात् । नन्वग्निभि-
 रुक्तं वितथं यत आचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति गतिमात्रस्य वक्तेत्यवोच-
 न्भविष्यद्विषयापरिज्ञानं चाग्नीनाम् । नैष दोषः । सुखाकाशस्यैवाक्षिणि
 दृश्यत इति द्रष्टुनुवादात् । एष आत्मा प्राणिनामिति होवाचैवमुक्तवा-
 नेतद्यदेवाऽऽस्मत्तत्त्वमवोचाम । एतदमृतममरणधर्म्यं विनाश्यत एवाभ-
 यं यस्य हि विनोशाशङ्का तस्य भयोपपत्तिस्तदभावादभयमत एवैतद्ब्र-
 ह्म बृहदनन्तमिति । किंचास्य ब्रह्मणोऽक्षिपुरुषस्य माहात्म्यं तत्र पु-

कथमुपसन्नायाऽऽचार्यो ब्रह्मचारिणे ब्रह्मविद्यामुक्तवानित्यत आह । य एष इ-
 ति । अक्षिस्थाने तदुपलक्षितो द्रष्टा य एष पुरुषो दृश्यत इति संबन्धः । नासी स-
 र्वेषां छायात्माविरिक्तो दृष्टिगोचरतामाचरतीत्याशङ्क्याधिकारिणो विशिनाष्टे । निवृ-
 त्तेति । निवृत्तानि विषयेभ्यो विमुखानि चक्षुषि बाह्यानि करणानि तेषां वैरिति या-
 वत् । ब्राह्मकरणानां स्ववशत्वाधीनं विशेषणान्तरमाधत्ते । ब्रह्मचर्यादीति । मनसो
 विषयपारवश्यराहित्ये विशेषणान्तरमाह । शान्तैरिति । तेषां निवृत्तचक्षुष्टे हेतुमाह ।
 विवेकिभिरिति । पुरुषोऽक्षिणि द्रष्टेत्यत्र बृहदारण्यकश्रुतिं प्रमाणयति । चक्षुष इ-
 ति । आचार्येणापूर्वविद्योपदेशादग्नीनामुक्तिर्मिथ्या प्राप्तेति शङ्कते । नन्विति । अ-
 ग्निवचनस्य गत्यन्तरमाह । भविष्यदिति । नाग्नीनामुक्तिर्मृषा नापि तेषां भविष्यद्वि-
 षयाज्ञानमिति दूषयति । नैष दोष इति । यत्सुखगुणैकमाकाशमुपास्यमग्निभिरुपदिष्टं
 तस्यैव कारणब्रह्मणो द्रष्टृरूपस्याक्षिणि दृश्यत इत्यनुवादो गतिव्याख्यानायाऽऽचार्ये-
 ण क्रियते वज्रास्ति दोषद्वयमित्यर्थः । अक्षिणि दृश्यत इति प्रयोगादाचार्येण च्छाया-
 त्मा विवक्षित इत्याशङ्क्याऽऽह । एष इति ।

इतश्च नायं पुरुषश्छायात्मेत्यनन्तरवाक्यमवधार्य व्याकरोति । एतदित्यादिना ।
 इतिशब्दो ययोक्तगुणैरुपास्यः पुरुषो न च्छायात्मा भवितुमर्हतीत्यर्थः । असद्ब्रह्मत्वञ्च
 नायं छायात्मेत्याह । किंचेति । माहात्म्यं स्थानद्वारेणोच्यत इति शेषः । किमेवाव-

न्सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छ-
ति ॥ १ ॥ एत ५संयद्दाम इत्याचक्षत एत ५
हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति सर्वाण्येनं वा-
मान्यभिसंययन्ति य एवं वेद ॥ २ ॥ एष
उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति
सर्वाणि वामानि नयति य एवं वेद ॥ ३ ॥
एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति

रूपस्य स्थानेऽक्षिणि यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी
एव गच्छति पश्मावेव गच्छति न चक्षुषा संबध्यते पद्मपत्रेणेवोदकम् ।
स्थानस्याप्येतन्माहात्म्यं किं पुनः स्थानिनोऽक्षिपुरुषस्य निरञ्जनत्वं
वक्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ १ ॥

एतं यथोक्तं पुरुषं संयद्दाम इत्याचक्षते । कस्मात् । यस्मादेतं स-
र्वाणि वामानि वननीपानि संभजनीपानि शोभनान्यभिसंयन्त्वभिसंग-
च्छन्तीत्यतः संयद्दामः । तथैवंविदमेनं सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति य
एवं वेद ॥ २ ॥

एष उ एव वामनीरेषादेप हि सर्वाणि वामानि पुष्पकर्मफलानि
पुष्पानुसूयं प्राणिभ्यो नपति प्रापयति वहति चाऽऽत्मधर्मत्वेन । विदु-
षः फलं सर्वाणि वामानि नपति य एवं वेद ॥ ३ ॥

एष उ एव भामनीरेष हि यस्मात्सर्वेषु लोकेष्वदित्यचन्द्राग्न्यादि-

षा पुरुषस्याऽऽयावन्मित्यौशङ्क्याऽऽह । स्थानस्यापीति ॥ १ ॥

वस्त्वैवोपास्यत्वाय गुणान्तरं दर्शयति । एतमिति । पुरुषस्य संयद्दामत्वं ब्रह्मवि-
दुक्त्या विद्वयति नान्वयमन्तरेण व्यक्तीभवतीति शङ्कते । कस्मादिति । अवयवार्थो-
पन्यासेन परिहरति । यस्मादिति । गुणोपास्तिफलमाह । तथैति । उपास्यगुणानु-
सारेणेत्यर्थः ।

एवंविदं संयद्दामगुणविशिष्टपुरुषोऽस्मीति वेदित्वावमित्येवम् ॥ २ ॥

गुणान्तरमुपास्यत्वाय दर्शयति । एष इति । एतच्च्युत्पादयति । एष इति ॥ ३ ॥
गुणान्तरं ध्यानायोक्तत्वा व्युत्पादयति । एष इत्यादिना । आदित्यादिरूपेणास्यै-

सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद ॥ ४ ॥ अथ
यद्दु चैवास्मिञ्छव्यं कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमे-
वाभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरह्ण आपूर्यमाणपक्षमा-
पूर्यमाणपक्षाद्यान्पडुदद्भेति मासा २ स्तान्मा-
सेभ्यः संवत्सर २ संवत्सरादादित्यमादित्याञ्चन्द्र-

रूपेर्भाति दीप्यते । तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति श्रुतेरतो भामानि
नपतीति भामनीः । य एवं वेदासावपि सर्वेषु लोकेषु भाति ॥ ४ ॥

अथेदानीं यथोक्तब्रह्मविदो गतिरुच्यते । यद्यद्युचैवास्मिन्नेवंविदि श-
व्यं शवकर्म मृते कुर्वन्ति यदि च न कुर्वन्ति ऋत्विजः सर्वथाऽप्येवं-
वित्तेन शवकर्मणाऽकृतेनापि प्रतिबद्धो न ब्रह्म प्राप्नोति न च कृतेन श-
वकर्मणाऽस्य कश्चनाभ्यधिको लोकः । न कर्मणा वर्धते नो कनीषानि-
ति श्रुत्यन्तरात् । शवकर्मण्यनादरं दर्शयन्विद्यां स्तौति न पुनः शव-
कर्मैवविदो न कर्तव्यमिति ।

अक्रियमाणे हि शवकर्मणि कर्मणां फलारम्भे प्रतिबन्धः कश्चिदनु-
मीयतेऽन्यत्र । पत इह विद्याफलारम्भकाले शवकर्म स्याद्वा न वेति
विद्यावतोऽप्रतिबन्धेन फलारम्भं दर्शयति । ये सुखाकाशमित्यं संप-

व दीप्यमाणत्वे श्रुत्यन्तरमनुकूलयति । तस्येति । गुणोपास्तिफलमाह । य एव-
मिति ॥ ४ ॥

गतिं वक्तुं पूर्वोक्तं ब्रह्मविद्यायामधिकगुणानेवाऽऽचार्योऽन्वयादौदिदानीं तामेव गति-
मवतारयति । अथेति । तां वक्तुं पातनिकां करोति । यद्यदीति । करणाकरणाभ्यां
विदुषो न वृद्धिर्नापि हानिरित्यत्र श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति । न कर्मणेति । अथ यद्दु
चैवेत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यं दर्शयति । शवकर्मणीति । तात्पर्यान्तरं दर्शयति । न-
पुनरिति ।

यदि विदुषोऽपि शवकर्म कर्तव्यं कस्तार्हि तस्य विशेषस्तथाऽऽह । अक्रियमाणे
हीति । अन्यत्रेत्यविद्यावानुच्यते । इहेति । प्रस्तुतवाक्यस्य विद्यावतो योक्तिरिति
शवकर्मण्यनादरपूर्वकमिति शेषः । विद्यावतः शवकर्मभावभावयोरप्रतिबन्धः फलं सि-
ध्यति । अविद्यावतस्तु शवकर्मकरणे कर्माणि न फलदानीति विद्यास्तुतिरिहाभिप्रेते-
ति भावः । तेऽर्चिषमेवेत्यत्र उच्छब्दार्थं व्याचष्टे । ये सुखाकाशमिति । सत्यलोक-

मसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स ए-
नान्ब्रह्म गमयत्येव देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्र-

ह्यामो वामनीर्भामनीरित्येवंगुणमुपासते प्राणसहितामत्रिविद्यां च तेषाम-
न्यस्कर्म्म भवतुं मा वा भूत्सर्वथाऽपि तेऽर्चिषमेवाभिसंभवन्त्यर्चिरभिम-
निनीं देवतामभिसंभवन्ति प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । अर्चिषोऽर्चिर्देवताया
अहरहरभिमनिनीं देवतामह्म आपूर्यमाणपक्षं थृह्मपक्षदेवतामापूर्यमाणप-
क्षाद्यान्पणमासानुदह्नुत्तरां दिशमेति सविता तान्मासानुत्तरापणदेवतां
तेभ्यो मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरदेवतां ततः संवत्सरादादित्यमादित्या-
श्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्तत्रस्थास्तानपुरुषः कश्चिद्ब्रह्मलोकादेत्या-
मानवो मानव्यां सृष्टौ भवो मानवो न मानवोऽमानवः स पुरुष एनान्ब्र-
ह्म सत्पलोकस्थं गमयति गन्तृगन्तव्यगमयितृत्वव्यपदेशेभ्यः । सन्मा-
त्रब्रह्मप्राप्तौ तदनुपपत्तेः । ब्रह्मैव सन्ब्रह्माऽप्येतीति हि तत्र वक्तुं न्या-
य्यम् । सर्वभेदनिरासेन सन्मात्रप्रतिपत्तिं वक्ष्यति । न चाहृष्टो मार्गोऽग-
मनायोपतिष्ठते । स एनमविदितो न भुनक्तीति श्रुत्यन्तरात् । एष देव-
पथो देवैरर्चिरादिभिर्गमयितृत्वेनाधिकृतैरुपलक्षितः पन्था देवपथ उच्यते ।
ब्रह्म गन्तव्यं तेन चोपलक्षित इति ब्रह्मपथः । एतेन प्रतिपद्यमाना गच्छन्तो

स्वमिति देशव्यवच्छेदेन किमिति व्याख्यायते मुख्यमेव ब्रह्मे ब्रह्मशब्दालम्बनं किं नो-
च्यते वत्राऽऽह । गन्तृगन्तव्येति । एतेभ्यो हेतुभ्यः सत्पलोकस्थं ब्रह्म न मुख्य-
मिति संबन्धः । मुख्यब्रह्मप्राप्तवधि यथोक्तव्यपदेशा भविष्यन्तीत्याशङ्क्याऽऽह । सन्मा-
त्रेति । तदनुपपत्तेर्न वाह्यब्रह्म ब्रह्मशब्दमिति शेषः । अनुपपत्तिमेव स्फोरयति । ब्रह्मैवेति ।
तत्रोति मुख्यपाप्तिरुच्यते । कस्यचिदपि सन्मात्रब्रह्मप्राप्तिरत्र नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह ।
सर्वभेदेति । वस्तुवि एष्टेऽध्याये श्रुतिरिति शेषः । जीवस्य सन्मात्रं ब्रह्म पारमा-
थिकं रूपं चेदुपासकस्यापि न गविरुचिता वस्त्यापि ब्रह्मातिरिक्तस्वरूपाभावादित्या-
शङ्क्याऽऽह । न चेति । एकत्वलक्षणो मार्गो न दृष्टश्चेदगमनाय नोप-
तिष्ठते । न हि ध्याननिष्ठस्यादृष्टमेकत्वं गमनं वारयितुं पारथत्यज्ञानप्रविच्यन्थात् ।
वस्य गमनभ्रान्तिवत्संभवादित्यर्थः । यद्वैकत्वलक्षणो मार्गो नावगतो न गमनाय
मोक्षायोपस्थितो भवतीत्यर्थः । वत्र प्रमाणमाह । स एनमिति । स परमात्मा प्रत्य-
क्त्वेनाज्ञातः सन्नेनमधिकारिणं मुक्तिप्रदानेन न पालयतीत्यर्थः । प्रकृतां गतिमुपसंहर-
ति । एष इति । गतिफलं निगमयति । एतेनेति । इमभिविधिविशेषणादनावृत्तिरस्मि-

१ ट. ठ. एतां । २ घ. ठ. द. पा. 'तु वा मा' । ३ क. ख. ग. द. च. झ. ट. ड. ढ. न.
एतां । ४ छ. ज. प्र. ण. देशव । ५ क. ग. द. 'स्य' । ६ क. 'मात्रम्' ।

तिपद्यमाना इमं मानवमावर्ते नाऽऽवर्तन्ते ना-
ऽऽवर्तन्ते ॥ ५ ॥ इति चतुर्थाध्यायस्य पञ्चद-
शः खण्डः ॥ १५ ॥ एष ह वै यज्ञो योऽयं
पवत एष ह यन्निदं सर्वं पुनाति यदेष य-

ग्रहमेमं मानवं मनुसंवन्धिनं मनोः दृष्टिलक्षणमावर्तं नाऽऽवर्तन्त आवर्त-
न्तेऽस्मिञ्जननमरणमबन्धचक्राहृदा घटीयन्नवत्पुनःपुनरित्यावर्तस्तं न
प्रतिपद्यन्ते । नाऽऽवर्तन्त इति द्विरुक्तिः सफलाया विद्यायाः परिस-
माप्तिमदर्शनार्था ॥ ५ ॥ इति चतुर्थाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

रहस्यप्रकरणे प्रसङ्गादारण्यकत्वसामान्याच्च यज्ञे क्षत उत्पन्ने व्या-
हृतयः प्रायश्चित्तार्था विधातव्यास्तदभिज्ञस्य चत्विजो ब्रह्मणो मौनमि-
त्यत इदमारभ्यते ।

एष ह वा एष वायुर्योऽयं पवतेऽयं यज्ञः । ह वा इति प्रसिद्धार्थावि-
द्योतकी निपाती । वायुप्रतिष्ठो हि यज्ञः प्रसिद्धः श्रुतिषु । स्वाहा वा-

न्कल्पे । कल्पान्तरे त्वावृत्तिरिति सूच्यते । आवर्तशब्दं व्याकरोति । आवर्तन्त इ-
ति । सफलाया यथोक्तेन गतिपूर्वकेण फलेन सहिताया इति यावत् । कार्यब्रह्मोपा-
सनसमुच्चिता कारणब्रह्मोपासना यथोक्ता न विद्यासहिताऽविद्याऽत्र विवक्षिता तस्या
इत्यर्थः ॥ ५ ॥ इति चतुर्थाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

पूर्वोत्तरग्रन्थयोरसंगतिमाशङ्क्य प्राप्तङ्गिकी संगतिमाह । रहस्यप्रकरण इति ।
रहस्यमुपासनं तत्प्रकरणे विदुषां फलप्राप्तये मार्गोपदेशमसङ्गेन यज्ञस्य समाप्तिगम-
नायानन्तरग्रन्थेन मार्गोपदेशादस्ति संगतिरित्यर्थः । किञ्च पूर्वोत्तरग्रन्थयोरारण्यकत्वेन
समानत्वादिपि संगतिरस्तीत्याह । आरण्यकत्वेति । किञ्चाभिविषया विद्या प्रकृत्यायज्ञे च
सिद्धेऽप्रसंबन्धे यदि किमपि क्षतमुत्पद्यते तदा प्रायश्चित्तार्था व्याहृतयो विधातव्या इ-
त्यनन्तरग्रन्थप्रवृत्तिरिति संगत्यन्तरमाह । यज्ञ इति । प्रकृत्यायामुपासनायां मौनमङ्गी-
क्रियते वाग्व्यापारे विक्षिप्तचित्तया ध्यानानुष्ठानासिद्धेः । ऋत्विग्विशेषस्य च प्रायश्चि-
त्ताभिज्ञस्य मौनमत्र विधीयते तेनास्ति मिथः संगतिरित्याह । तदभिज्ञस्येति ।

यज्ञस्य देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकरत्वात्क्रियायाश्च क्षणमङ्गिन्या गतिमन्वायोगा-
न्मार्गोपदेशासंभवात्कथमाद्या संगतिरित्याशङ्क्य गतिमस्त्वं संपादयितुं यज्ञस्य वायुरू-
पत्वमाह । एष इत्यादिना । यज्ञो वाय्वाश्रयो वाय्वात्मक इति श्रीवी प्रसिद्धिता-
मेव प्रकटयति । वायुप्रतिष्ठ इति । श्रुतीरुदाहरति । स्वाहेति । स्वाहाकारमुच्चार्य

त्रिदं ५ सर्वं पुनाति तस्मादेव एव यज्ञस्तस्य
मनश्च वाक्च वर्तनी ॥ १ ॥

तेधाः । अपं वै यज्ञो योऽयं पवत ईत्पादिश्रुतिभ्यः । वात एव हि चलनात्मकत्वात्क्रियासमवायी । वात एव यज्ञस्याऽऽस्मभको वातः प्रतिष्ठेति च श्रवणात् । एष ह यन्गच्छंश्चलन्निदं सर्वं जगत्पुनाति पावपति शोधपति । न ह्यचलतः शुद्धिरस्ति । दोषनिरसनं चलतो हि दृष्टं न स्थिरस्य । यद्यस्माच्च यत्रेव इदं सर्वं पुनाति तस्मादेव एव यज्ञो यत्पुनातीति । तस्यास्यैवं विशिष्टस्य यज्ञस्य वाक्च मन्त्रीचारणे व्यापृता । मनश्च यथाभूतार्थज्ञाने व्यापृतम् । ते एते वाङ्मनसे वर्तनी मार्गो याम्भ्यां यज्ञस्तापमानः प्रवर्तते ते वर्तनी । प्राणापानपरिचलनवत्पा हि वाचश्चित्तस्य चोत्तरोत्तरक्रमो पैद्यज्ञ इति हि श्रुत्यन्तरम् । अतो वाङ्मनसाम्भ्यां यज्ञो वर्तते इति वाङ्मनसे वर्तनी उच्येते यज्ञस्य ॥१॥

वाते वायौ धीयते सिष्यत इति वातेधा यज्ञः । श्रुत्यन्तरमाह । अयमिति । आदिशब्देन वावाद्यज्ञः प्रयुज्यतामिति श्रुतिर्गृह्यते । आदर्शितश्रुतीनामर्थं संगृह्णाति । वात इति । यो यज्ञः क्रियासमवायी तत्समुदायात्मकः स वायुरेव । द्वयोश्चलनात्मकत्वाविशेषात् । तस्माद्वायुमतिष्ठस्तदात्मको यज्ञ इत्यर्थः । वायुमविष्टो यज्ञ इत्यत्र श्रुत्यन्तरमाह । वात एवेति । पवनत्वश्रुत्याऽपि वायुयज्ञयोरैकत्वमाह । एष ह यन्निति । विनाऽपि वायुं शुद्धिः सिष्यतीत्याज्ञाङ्ग्याऽऽह । न हीति । अचलतो विहिंसक्रियामननुविद्यत इति यावत् । शुद्धिर्नाम दोषनिरासः । स च निषिद्धं प्रत्यकुं यत्प्रमानस्य सिध्याति । न तु निषिद्धक्रियात्प्राप्तोद्गातीनस्य दोषनिरासात्मिका शुद्धिः संभवति । चलन च वायुः । तस्माद्वायुरेव चलनद्वारा सर्वं जगत्पुनातीत्याह । दोषेति ।

वायोरेस्तु पावनत्वं प्रकृते क्रियापाठमित्याज्ञाङ्ग्याऽऽह । पद्यस्मादिति । वाय्वात्मना गतिविशिष्टस्य यज्ञस्य मार्गद्वयमुपदिशति । तस्येति । एवं विशिष्टस्य पावनस्य वायुरूपस्येति यावत् । यज्ञस्योक्तमार्गद्वयैविशिष्टे सोपस्कारमैवरेयवाक्यमुदाहरति । प्राणेति । प्राणापानाभ्यामुच्चुत्सनिश्वासाभ्यां परिचलनं विद्यते यत्पास्तस्या वाचश्चित्तस्य च पूर्वापरमावक्रमेण यज्ञः संपाद्यते । मनसा हि ध्यायन्वाचमभिव्याहरन्पूर्वापरीभावेन यज्ञं संपादयतीत्यर्थः । यज्ञस्य मार्गद्वयविशिष्टत्वमुपसहरति । अत इति ॥ १ ॥

१ घ. ट. ट. ण. इत्येवमादिः । २ ख. ड. घ. ङ. च. ङ. ग च ख । ३ ख. ङ. 'कं जगत्पुनाति' । ४ घ. ड. च. ट. 'ज्ञो यः पुनाति' । ५ ख. घ. ट. ङ. ट. ड. ङ. 'भ्या वर्तनीभ्यां क' । ६ घ. ड. च. ट. 'त्तरिक' । ख. घ. ट. ण. 'त्तरं च' । ७ ड. ट. यज्ञ । ८ ट. ण. 'भ्या वर्तनीभ्यां य' । ९ क. ख. ग. च. ङ. ट. 'शा वर्तनीभ्यां य' ।

तयोरन्यतरां मनसा स ५-स्क्रोति ब्रह्मा वाचा
 होताऽध्वर्युरुद्गाताऽन्यतरा ५-स यत्रोपाकृते प्रात-
 रनुवाके पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यववदति ॥२॥
 अन्यतरामेव वर्तनीं ५-स ५-स्क्रोति हीयतेऽन्य-
 तरा स यथैकपाद्ब्रजन् रथो वैकेन चक्रेण वर्तमा-
 नो रिष्यत्येवमस्य यज्ञो रिष्यति यज्ञ ५-रिष्य-

तपोवर्तन्योरन्यतरां वर्तनीं मनसा विवेकज्ञानवत्ता संस्क्रोति ब्रह्म-
 त्विग्वाचा वर्तन्या होताऽध्वर्युरुद्गातेत्येते त्रयोऽप्यृत्विजोऽन्यतरां वा-
 ग्लक्षणां वर्तनीं वाचैव संस्कुर्वन्ति । तत्रैवं सति वाङ्मनसे वर्तनी सं-
 स्कार्ये पक्षे ।

अथ स ब्रह्मा यत्र परिमन्काल उपाकृते प्रारब्धे प्रातरनुवाके श-
 क्ते पुरा पूर्वं परिधानीयाया ऋचो ब्रह्मेतस्मिन्नन्तरे काले व्यववदति
 मौनं परित्यजति यदि तदाऽन्यतरामेव वाग्वर्तनीं संस्क्रोति । ब्रह्म-
 णाऽसंस्क्रियमाणा मनोवर्तनी हीयते विनश्यति छिद्रीभवत्यन्यतरा स
 यज्ञो वाग्वर्तन्यैवान्यतरया वर्तितुमशक्नुवन्निरिष्यति । कथमिवेत्याह । स
 यथैकपात्पुरुषो ब्रजन्गच्छन्नध्वानं रिष्यति । रथो वैकेन चक्रेण वर्तमानो
 गच्छन्निरिष्यत्येवमस्य यजमानस्य कुब्रह्मणा यज्ञो रिष्यति विनश्यति ।

तयोरन्योन्यमुपकार्योपकारकमात्रं दर्शयति । तयोरिति । वाचा सम्यक्प्रयुक्तये-
 वि शेषः । संस्कृतायां च वाग्वर्तन्यां तथैव यज्ञो निष्पन्नो भवतीत्याह । वाचैवेति ।
 किंवाहिं मनोवर्तन्या संस्क्रियत इत्याशङ्क्याऽऽह । तत्रेति । यज्ञस्य ब्राह्म्यां मार्गा-
 भ्यां नीयमानत्वे पूर्वोक्तरीत्या स्थिते सतीति वाचत ।

मनोवर्तन्याः संस्काराभावे प्रत्यवायं दर्शयति । अधेत्यादिना । मनोवर्तनी ब्रह्म-
 णा वाग्वर्तनी च होतृप्रभृतिभिः संस्कार्येति । व्यवस्थान्तरमित्यर्थः । स ब्रह्मेत्यन्वयं
 सूचयति । ब्रह्मेति । पुनरुक्तिस्तस्य क्रियापदेन संबन्धघोषनार्था । पृथग्मिन्नन्तरे
 काले प्रातरनुवाकशस्त्रमारभ्य तत्परिसमाप्तेरन्तरावस्थायामित्यर्थः । वाचो होत्रादि-
 भिः संस्कार्यत्वमस्तु । मनसश्च ब्रह्मसंस्कार्यत्वं मा भूदेवावता यज्ञस्य किमायावमि-
 त्याशङ्क्याऽऽह । स यज्ञ इति । यज्ञभ्रंशमेवाऽऽकाङ्क्षाद्वारा व्युत्पादयति । क-
 थमित्यादिना ।

१ क. ड. ज. त. घ. 'वर्तनी ५ स' । २ च. प. 'कविज्ञां' । ३ स. 'इणो व' । घ. ड. च. ड. 'इणत्विग्वतो व' । ठ. 'इणत्विजा व' ।

न्तं यजमानोऽनुरिष्यति स इष्ट्वा पापीयान्भ-
वति ॥ ३ ॥ अथ यत्रोपाकृते प्रातस्नुवाके न
पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यववदत्युभे एव
वर्तनी स ५ स्कुर्वन्ति न हीयतेऽन्यतरा ॥ ४ ॥
स यथोभयपाद्ब्रजन्रथो वोभाभ्यां चक्राभ्यां
वर्तमानः प्रतितिष्ठत्येवमस्य यज्ञः प्रतितिष्ठति
यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं यजमानोऽनुप्रतितिष्ठति स
इष्ट्वा श्रेयान्भवति ॥ ५ ॥ इति चतुर्थाध्यायस्य
षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेषां तप्यमानाना २-

यज्ञं रिष्यन्तं यजमानोऽनुरिष्यति । यज्ञभाणो हि यजमानः । अतो युक्तो
यज्ञरेपे रेपस्तस्य । स तं यज्ञमिष्ट्वा तादृशं पापीयान्पापतरो भवति ॥ २ ॥ ३ ॥

अथ पुनरप्यत्र ब्रह्मा विद्वान्मौनं परिगृह्य वाग्विसर्गमकुर्वन्वर्तते याव-
त्परिधानीयाया न व्यववदति तथैव सर्वोत्सृज्य उभे एव वर्तनी संस्कु-
र्वन्ति न हीयतेऽन्यतराऽपि । किमिवेत्याह । पूर्वोक्तविपरीतौ दृष्टान्तौ ।
एवमस्य यजमानस्य यज्ञः स्ववर्तनीभ्यां वर्तमानः प्रतितिष्ठति स्वेनाऽऽ-
त्मनाऽविनश्यन्वर्तत इत्यर्थः । यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं यजमानोऽनुप्रतितिष्ठति
स यजमान एव मौनविज्ञानबद्धलोपेतं यज्ञमिष्ट्वा श्रेयान्भवति श्रेष्ठो म-
चतीतिर्षयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ इति चतुर्थाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

अत्र ब्रह्मणो मौने विहितं तद्रेपे ब्रह्मत्वकर्मणि चायान्यास्मिन्न हो-

नाशेऽपि यज्ञस्य यजमानस्य किमायातेमित्याशङ्क्याऽऽह । यज्ञभाणो हीति ।
यावद्वर्तनीसंस्काराभावेऽपि तुल्यो दोषः ॥ २ ॥ ३ ॥

मौनगुणं दर्शयति । अथ पुनरिति । तथैव सम्यगनुष्ठावार इति यावत् । तथा सति
ब्रह्मा चान्ये चर्तित्तो द्वे वर्तनीयौ संस्कुर्वन्त्येवेत्याह । 'नेति । वर्तनीद्वयसंस्कारे किं स्या-
दित्यपेक्षायामाह । एवमिति ॥ ४ ॥ ५ ॥ इति चतुर्थाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

नित्यानुष्ठानमुक्त्वा नैमित्तिकप्रागश्चिन्तविधानार्थमुपक्रमते । अनेति । तद्रेपे तद-

१ क. च. घ. 'व ते त' । २ क. 'ति जोऽन व' । ३ क. 'जस्ते उ' । ४ क. ग. घ. ट. ण.
'द्विभय त' । ५ क. ट. 'तमत् आह । ६ क. छ. घ. ण. 'वै तीत्येव । ७ क. घ. ते इति । छ. ण.
अड इति ।

सान्प्रावृहदग्निं पृथिव्या वायुमन्तरिक्षादादित्यं
दिवः ॥ १ ॥ स एतास्तिस्त्रो देवता अभ्य-
तपत्तासां तप्यमानानां रसान्प्रावृहदग्नेर्ऋचो
वायोर्यजू र्पि सामान्यादित्यात् ॥ २ ॥ स
एतां त्रयीं विद्यामभ्यतपत्तस्यास्तप्यमानाया
रसान्प्रावृहद्भूरित्यृग्न्यो भूर्वरिति यजुर्भ्यः स्वरि-
रिति सामभ्यः ॥ ३ ॥ तद्यद्युक्तो रिष्येद्भूः स्वा-
हेति गार्हपत्ये जुहुयाद्यचामेव तद्भसेनर्चा वी-

श्रादिकमरेपे व्याहृतिहोमः प्रापश्चित्तमिति तदर्थं व्याहृतयो विधातव्या
इत्याह । प्रजापतिर्लोकानभ्यतपन्नोक्तानुद्दिश्य तत्र सारजिघृक्षया ध्या-
नलक्षणं तपश्चेत्तत् । तेषां तप्यमानानां लोकानां रसान्साररूपान्प्रावृ-
हद्भूतवाङ्मन्त्रादेत्यर्थः । कान् । अग्निं रसं पृथिव्याः । वायुमन्तरिक्षा-
त् । आदित्यं दिवः ॥ १ ॥

पुनरप्येवंमेवमग्न्योद्याः स एतास्तिस्त्रो देवता उद्दिश्यभ्यतपत् । ततोऽ-
पि सारं रसं त्रयीविद्यां जग्राह ॥ २ ॥

स एतां पुनरभ्यतपन्नयो विद्याम् । तस्यास्तप्यमानाया रसं भूरिति
व्याहृतिमृग्न्यो जग्राह । भूर्वरिति व्याहृतिं यजुर्भ्यः । स्वरिति व्याहृतिं
सामभ्यः । अतएव लोकदेववेदरसा महाव्याहृतयः । अतस्तत्तत्र यज्ञे
यद्युक्त ऋक्संवन्यादङ्गिमित्तं रिष्येद्यज्ञः क्षतं प्राण्यद्भूःस्वाहेति गार्हप-
त्ये जुहुयात् । सा तत्र प्रथमश्चित्तिः ।

कथमृचामेव तदिति क्रियाविशेषणं रसेनर्चा वीर्षेणोजसर्चा यज्ञस्य

यो मीनभ्रंशे सर्वाति यावत् । रसान्विशेषणो ज्ञातुं पृच्छति । कानिति ॥ १ ॥

एवं यथा लोकानभ्यतपत्तयेति यावत् । जग्राहेति संबन्धः ॥ २ ॥

तदेव विवृणोति । भूरिति व्याहृतिमित्यादिना । प्रथमोऽवः शब्दो यव इत्यस्मिन्नर्थे ।
यद्युक्त इति । भृक्शब्दस्त्वस्मिन् । उक्तप्रायाश्चेत्तमेवाऽऽकाङ्क्षापूर्वकं विवृणोति ।
कथमित्यादिना । क्रियाविशेषणमिति । यज्ञस्य क्षवं संदधातीति यत्तद्यचामेव रसेन

१ अ. ट. 'व इति । २ अ. अ. द. य. 'शरार । ३ घ. 'नेरवम' । ४ ठ. ट. 'वम' । ५ द.
'मेवाग्न्या' । ६ ट. ट. द. 'न्याया दे' । अ. ग. घ. च. ज. ठ. य. 'न्यायास्ति' । ७ घ. च. ठ.
द. ट. 'त्रयीं वि' । ८ अ. य. रसान् । ९ क. ग. प्र. ट. ठ. य. 'व इति । १० अ. ग. घ. य. अ.
ट. ठ. द. ट. य. 'यः । यत' । द. 'यः । यत' ।

न्तं यजमानोऽनुरिष्यति स इष्टा पापीयान्भवति ॥ ३ ॥ अथ यत्रोपाकृते प्रातरनुवाके न पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यववदत्युभे एव वर्तनी स ५ स्कुर्वन्ति न हीयतेऽन्यतरा ॥ ४ ॥ स यथोभयपाद्ब्रजन्रथो वोभाभ्यां चक्राभ्यां वर्तमानः प्रतितिष्ठत्येवमस्य यज्ञः प्रतितिष्ठति यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं यजमानोऽनुप्रतितिष्ठति स इष्टा श्रेयान्भवति ॥ ५ ॥ इति चतुर्थाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्तेषां तप्यमानाना ५२-

यज्ञं रिष्यन्तं यजमानोऽनुरिष्यति । यज्ञप्राणो हि यजमानः । अतो युक्तो यज्ञरेपे रेपस्तस्य । स तं यज्ञमिष्ट्वा तादृशं पापीयान्पापतरो भवति ॥२॥ ३ ॥

अथ पुनर्यत्र ब्रह्मा विद्वान्मौनं परिहृष्ट वाग्विसर्गमकुर्वन्वर्तते यावत्परिधानीयाया न व्यववदति तथैव सर्वोत्सृज्य उभे एव वर्तनी संस्कुर्वन्ति न हीयतेऽन्यतराऽपि । किमिवेत्पाह । पूर्वोक्तविपरीतो दृष्टान्तो । एवमस्य यजमानस्य यज्ञः स्ववर्तनीभ्यां वर्तमानः प्रतितिष्ठति स्वनाऽऽत्मनाऽविनश्यन्वर्तत इत्यर्थः । यज्ञं प्रतितिष्ठन्तं यजमानोऽनुप्रतितिष्ठति स यजमान एवं मौनविज्ञानवद्ब्रह्मोपेतं यज्ञमिष्ट्वा श्रेयान्भवति श्रेष्ठो भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ इति चतुर्थाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥१६ ॥

अत्र ब्रह्मणो मौनं विहितं तद्रेपे ब्रह्मत्यकर्मणि चाधान्पस्मिश्च दौ-

नासौऽपि यज्ञस्य यजमानस्य किमायावन्मित्याशङ्क्याऽऽह । यज्ञप्राणो हीति । वाग्वर्तनीसंस्काराभावेऽपि तुल्यो दौषः ॥ २ ॥ ३ ॥

मौनगुणं दर्शयति । अथ पुनरिति । तथैव सम्यगनुष्ठावार इति यावत् । तथा सति ब्रह्मा चान्ये चरित्विजो द्वे वर्तन्मी संस्कुर्वन्त्येवत्याह । नैति । वर्तनीद्वयसंस्कारे कि स्यादित्यनेसायामाह । एवमिति ॥ ४ ॥ ५ ॥ इति चतुर्थाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

नित्यानुष्ठानमुक्त्वा नैमित्तिकप्रायश्चित्तविधाना र्थमुपक्रमते । अत्रेति । तद्रेपे ब्रह्म-

१ क. च. ग. 'व ते स' । २ ग. 'ति जोऽन इ' । ३ अ. 'जस्ते उ' । ४ क. ग. अ. ट. ग. 'द्विनम्य त' । ५ ग. ट. 'तमत् आह । ६ क. छ. अ. च. 'वैश्वित्येव । ७ क. च. ते इति । छ. प. अत्र इति ।

सान्प्रावृहदग्निं पृथिव्या वायुमन्तरिक्षादादित्यं
दिवः ॥ १ ॥ स एतास्तिस्रो देवता अभ्य-
तपत्तासां तप्यमानानां ५ रसान्प्रावृहदग्नेर्ऋचो
वायोर्यजू ५ पि सामान्यादित्यात् ॥ २ ॥ स
एतां त्रयीं विद्यामभ्यतपत्तस्यास्तप्यमानाया
रसान्प्रावृहद्भूरित्यूग्भ्यो भूर्वरिति यजुर्भ्यः स्व-
रिति सामभ्यः ॥ ३ ॥ तद्यद्युक्तो रिष्येद्भूः स्वा-
हेति गार्हपत्ये जुहुयाद्दृचामेव तद्रसेनर्चा वी-

प्रादिकमेरेपे व्याहृतिर्होमः प्रायश्चित्तमिति तदर्थं व्याहृतयो विधातव्या
इत्याह । प्रजापतिलोकानभ्यतपन्नोलोकानुद्दिश्य तत्र सारजिघृक्षया ध्या-
नलक्षणं तपश्चकार । तेषां तप्यमानानां लोकानां रसान्साररूपान्प्रावृ-
हदुद्भूतवाज्रप्राहेत्यर्थः । कान् । अग्निं रसं पृथिव्याः । वायुमन्तरिक्षा-
त् । आदित्यं दिवः ॥ १ ॥

पुनरप्येवमेवैवमग्न्योद्याः स एतास्तिस्रो देवता उद्दिश्याभ्यतपत् । ततोऽ-
पि सारं रसं त्रयीविद्यां जग्राह ॥ २ ॥

स एतां पुनरभ्यतपत्रयीं विद्याम् । तस्यास्तप्यमानाया रसं भूरिति
व्याहृतिमृग्भ्यो जग्राह । भूर्वरिति व्याहृतिं यजुर्भ्यः । स्वरिति व्याहृतिं
सामभ्यः । अतएव लोकदेववेदरसा महाव्याहृतपंः । अतस्तत्तत्र यज्ञे
यद्युक्त ऋक्संबन्धादग्निमित्तं रिष्येद्यज्ञः क्षतं प्रागुपाद्भूःस्वाहेति गार्हप-
त्ये जुहुयात् । सा तत्र प्रायश्चित्तिः ।

कथमुच्चामेव तदिति क्रियाविशेषणं रसेनर्चा वीर्येणौजसर्चा यज्ञस्व

णो मीनभ्रंशे सतीति यावत् । रसान्विशेषणो ज्ञानुं पृच्छति । कानिति ॥ १ ॥

एवं यथा लोकानभ्यतपत्तथेति यावत् । जग्राहेति संबन्धः ॥ २ ॥

तदेव विवृणोति । भूरिति व्याहृतिमित्यादिना । मथमोऽतः शब्दोऽयत् इत्यस्मिन्नर्थे ।
यद्युक्त इति । अङ्कशब्दस्तस्मिन् । उक्तप्रायाश्चित्तमेवाऽऽकाङ्क्षापूर्वकं विवृणोति ।
कथमित्यादिना । क्रियाविशेषणमिति । यज्ञस्य क्षतं संदधातीति यत्तद्दृचामेव रसेन

१ घ. ट. 'व इति । २ ख. घ. ट. ण. 'धकार । ३ घ. 'नरेका' । ४ ड. ट. 'धम' । ५ ड.
'मेताग्ना' । ६ ट. ड. ट. 'ग्न्याया दे' । ख. ग. घ. च. ज. ट. ण. 'ग्न्यायास्ति' । ७ घ. च. ट.
ट. ड. 'त्रयीं वि' । ८ घ. ण. रसात् । ९ क. ग. प्र. ट. ट. ण. 'व इति । १० ख. ग. घ. च. ङ.
ट. ड. ड. ङ. ण. 'यः । यत्' । ट. 'यः । यत्' ।

र्येणर्चा यज्ञस्य विरिष्टं संदधाति ॥ ४ ॥ अथ
यदि यजुष्टो रिष्येद्भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ
जुहुयाद्यजुषामेव तद्रसेन यजुषां वीर्येण यजुषां
यज्ञस्य विरिष्टं संदधाति ॥ ५ ॥ अथ यदि
सामतो रिष्येत्स्वः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात्सा-
भ्रामेव तद्रसेन साम्रां वीर्येण साम्रां यज्ञस्य
विरिष्टं संदधाति ॥ ६ ॥ तद्यथा लवणेन

प्राक्संबन्धिनी यज्ञस्य विरिष्टं विच्छिन्नं सतत्समुत्पन्नं संदधाति मति-
संधत्ते ॥ ३ ॥ ४ ॥

अथ यदि यजुष्टो यजुर्निमित्तं रिष्येद्भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहु-
यात् । तथा सामनिमित्ते रेपे स्वः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात् । तथा
पूर्ववद्यज्ञं संदधाति । अन्ननिमित्ते तु रेपे त्रिष्वग्निषु तिस्रभिन्याहृतिभि-
र्जुहुयात् । अथ हि विद्यायाः स रेपः । अथ केन ब्रह्मत्वमित्यनपेव
अथ्या विद्यपेति श्रुतेः । न्यायान्तरं वा मृग्यं ब्रह्मत्वनिमित्ते रेपे ॥ ५ ॥ ६ ॥

तद्यथा लवणेन सुवर्णं संदध्यात् । क्षारेण टट्टृणादिना खरे मृदुत्व-

संदधावीत्यर्थः । ओजसा संदधातीति संबन्धः ॥ ३ ॥ ४ ॥

तथा च यथोक्ते साधने सवीत्यर्थः । यथा पूर्वस्मिन्प्रायश्चित्ते यज्ञस्य क्षतमिव
रसेन होवा संदधाति तथा द्वितीयतृतीयप्रायश्चित्तयोरपि यजुषां साम्रां च रसेनाध्व-
यैरुद्रावा च वत्सत्वं संधत्त इत्याह । पूर्ववदिति । होवाद्यपराधाधीनयज्ञेभ्यो प्राय-
श्चित्तमुक्त्वा ब्रह्मणरावकृते यज्ञनाशे किं प्रायश्चित्तमित्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मेति ।

मथायथोक्तप्रायश्चित्ते लिङ्गं दर्शयति । अथ्या हीति । ब्रह्मणस्यप्रायश्चित्ते प्रमाण-
माह । अथ केनेति । साधारणकार्यस्य साधारणसामग्रीजन्यवनिमयाद्देवयसाधा-
रणे ब्रह्मत्वे वेदत्रयसाधारणमेव प्रायश्चित्तं वाच्यमित्येको न्यायो दर्शितः । संप्रत्यै-
स्यैव वेदकत्वमसिद्धेर्ब्रह्मणः सर्ववेदार्थाभिज्ञस्य ज्ञानमाहात्म्येनैव दोषनिरासाम्नान्यत्पा-
यश्चित्तं विधेयमिति न्यायान्तरमाह । न्यायान्तरं वेति ॥ ५ ॥ ६ ॥

वस्तुस्वभाववैचित्र्यादुत्पन्नस्यापि क्षतस्य केनचित्संधानं भवतीत्यत्र दृष्टान्वानाह ।
तद्यथेत्यादिना । किञ्च साधनमिति तदर्थीयति । क्षारेणेति । खरे सुवर्णं बद्धिसं-

१ म. च. ग. 'मित्तं रिष्येत्स्वः स्वा' । २ च. 'मित्ते' । ३ घ. क. ट. ङ. 'द्रुणकादि' । ४ क.
ख. ग. घ. ङ. छरेपु । ५ क. 'क्षरेण प्रा' । ६ क. ग. ट. 'ति । अथ यथो' । स. ख. 'ति । यथो' ।
७ क. ख. घ. ङ. 'त्यस्यै' । ग. ट. 'त्यस्यै' । ८ क. ख. घ. ङ. वेदेको । ९ ग. ट. 'सिद्धयं' ।

सुवर्णं २ संदध्यात्सुवर्णेन रजतं २ रजतेन त्रपुत्र-
पुणा सीसं २ सीसेन लोहं लोहेन दारु दारु च-
र्मणा ॥ ७ ॥ एवमेपां लोकानामासां देवतानाम-
स्यास्त्रय्या विद्याया वीर्येण यज्ञस्य विरिष्टं २ संदधा-
ति भेषजकृतो ह वा एष यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा भव-
ति ॥ ८ ॥ एष ह वा उदक्प्रवणो यज्ञो यत्रैवंवि-
द्ब्रह्मा भवत्येवंविद् २ ह वा एषा ब्रह्माणमनुगाथा
यतो यत आवर्तते तत्तद्गच्छति ॥ ९ ॥ मानवो ब्र-
ह्मैवैक ऋत्विक्कुरुन्श्चाऽभिरक्षत्येवंविद्धं वै ब्रह्मा

करं हि तत् । सुवर्णेन रजतमशक्यसंधानं संदध्यात् । रजतेन तथा त्र-
पुत्रपुणा सीसं सीसेन लोहं लोहेन दारु दारु चर्मणा चर्मवन्धनेन ॥ ७ ॥

एवमेपां लोकानामासां देवतानामस्यास्त्रय्या विद्याया वीर्येण रसा-
ख्येनौजसा यज्ञस्य विरिष्टं संदधाति । भेषजकृतो ह वा एष यज्ञः । रो-
गार्त इव पुमांश्चिकित्सकेन मुशिक्षितेनैव यज्ञो भवति । कोऽसौ । यत्र
यस्मिन्पुत्र एव विद्यथोक्तव्याहृतिर्होमप्रापश्चित्तविद्ब्रह्मैवैवमभवति स यज्ञ
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

किंचैप ह वा उदक्प्रवण उदङ्निम्नो दक्षिणोच्छ्रायो यज्ञो भवति ।
उत्तरमार्गप्रतिपत्तिहेतुरित्यर्थः । यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवत्येवंविद्धं ह वै ब्रह्माण-
मृत्विजं मत्पेपाऽनुगाथा ब्रह्मणः स्तुतिपरा । यतो यत ऋत्विक्कुरुन्श्चाऽभिरक्षत्येवंविद्धं कर्म

युक्ते प्रवीभूते क्षारमक्षेपेण टङ्कणादिना मृदुकरणं मिथोऽवयवसंयोजनं संधानं प्रसिद्ध-
मित्यर्थः । रजतं सुवर्णेन स्वरसवस्तावदशक्यसंधानं तथाऽपि चद्विसंयोगपूर्वकं पूर्ववदे-
व तथापि प्रसिद्धं संधानमित्याह । सुवर्णेनेति । रजतेनेत्यादावपि यगोक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

संदधाति ब्रह्मेति शेषः । भेषजेनेव कृतः संस्कृत इति यावत् ।

उदक् स्फुटयति । रोगार्त इति । भवति संस्कृत इति शेषः ॥ ८ ॥

इत्येवंविदा ब्रह्मणा भवितव्यमित्याह । किंचेति । गाथाज्ञानो गायत्र्यादिच्छ-
न्दोव्यतिरिक्तच्छन्दोविषयः । यतो यतः प्रदेशात्कर्माऽऽवर्तत इत्युक्तं त्रिवृणोति ।

* आवर्तनमृत्विक्कृत इत्यम् ।

यज्ञं यजमान २ सर्वा २ श्रुत्विजोऽभिरक्षति त-
स्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवंविदं ना-
नेवंविदम् ॥ १० ॥ इति चतुर्थाध्यायस्य सप्त-
दशः खण्डः ॥ १७ ॥ इति छान्दोग्योपनि-
षदि चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥
यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद ज्येष्ठश्च ह वै श्रे-

प्रदेशः। श्रुत्विजां यज्ञः क्षतीभवंस्तत्तद्यज्ञस्य क्षतरूपं प्रतिसंदधत्मापश्चिते-
न गच्छति परिपालयतीत्येतन्मानवो ब्रह्मा मौनाचरणान्मननाद्वा ज्ञा-
नवत्त्वात्ततो ब्रह्मैकैकस्विकृद्दन्कर्तृन् । योद्धृनाकृद्दानश्वा वडवा यथाऽ-
भिरक्षत्येवंविदं वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वांश्श्रुत्विजोऽभिरक्षति तत्कृत-
दोषापनयनात् । यत एवं विशिष्टो ब्रह्मा विद्वान्स्तस्मादेवंविदमेव यथोक्त-
व्याहृत्पादिविदं ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवंविदं कदाचनेति । द्विरभ्यासोऽध्या-
येपरिसमाप्त्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ इति चतुर्थाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्वेदिन्दुभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजका-
चार्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतो छान्दोग्योपनिषदि-
करणे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

सगुणब्रह्मविद्याया उत्तरा गतिरुक्ता । अथेदानीं पञ्चमेऽध्याये प-
ञ्चाभिविदो गृहस्थस्योर्ध्वरेतसां च श्रद्धालूनां विद्यान्तरशीलिनां तामेव

श्रुत्विजामिति । यत्र यत्र प्रदेशे यज्ञस्य क्षतिरध्वर्युपमृवीनामवत्तत्र तत्र यज्ञ-
स्य क्षतरूपं मायश्चित्तेन पतिसंदधानो ब्रह्मा कर्तृन्परिपालयतीति संबन्धः । श्रुत्विजि
ब्रह्मणि मानवशब्दपवृत्तौ निमित्तद्वयमाह । मौनेति । ज्ञानातिशयस्वच्छन्दार्थः । क-
र्तृन्भिरक्षतीति संबन्धः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन प्रकटयति । योद्धृनित्पादिना । प्रकर-
णार्थमुपसंहरति । एवमिति ॥ ९ ॥ १० ॥ इति चतुर्थाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञा-
नकृपायां छान्दोग्योपनिषद्भाष्यटीकायां चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

एतन्नूय वर्तिष्यमाणाध्यायस्य संगतिं संगिरते । सगुणेति । विद्यान्तरं पञ्चा-
भिविद्याविरिका सगुणविद्या । चच्छीलिना उन्निष्ठानामिति यावत् । तामेव गतिमर्थि-

पृश्च भवति प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ॥ १ ॥

गतिमनुचान्या दक्षिणां दिक्संवधिनी केवलकर्मिणां धूमादिलक्षणा पुन-
रावृत्तिरूपा तृतीया च ततः कष्टतरा संसारगतिर्वैराग्यहेतोर्वक्तव्येत्यारभ्य
ते । प्राणः श्रेष्ठो वागादिभ्यः प्राणो वाव संवर्गे इत्यादि च बहुशोऽतीते
ग्रन्थे प्राणग्रहणं कृतं स कथं श्रेष्ठो वागादिषु सर्वैः संहत्य कारित्वाविशेषे
कथं च तस्योपासनमिति तस्य श्रेष्ठत्वादिगुणविधित्सयेदमनन्तरमारभ्यते ।

यो ह वै कश्चिज्ज्येष्ठं च प्रथमं वपसा श्रेष्ठं च गुणैरभ्यधिकं वेद स
ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति । फलेन पुरुषं प्रलोभ्यामिमुखीकृत्याऽऽहं ।
प्राणो वाव ज्येष्ठश्च वपसा वागादिभ्यः । गर्भस्थे हि पुरुषे प्राणस्य
वृत्तिर्वागादिभ्यः पूर्वं लब्धा तिमका भवति । यथा गर्भो निवर्धते

रादिलक्षणामित्यर्थः- ततो गतिद्वयानुत्तीया च विद्या कर्मरहितानामिति शेषः । अ-
थ क्रमेण मुक्तिसंभवादुत्तरा गतिसूच्यतां किमिति दक्षिणा तृतीया च संसाररूपा ग-
तिरतिनिरुद्धा व्यपदिश्यते तमाऽऽह । कष्टतरेति । सगुणब्रह्मविद्यावतामंत्रिणां
गतिमुक्त्वा समुचितानामसमुचितानां कर्मणां संसारगतिभेदकत्वं फलं वक्तुमयमारभ्य
इत्यर्थः । कर्मविविधं धनसंपत्तौ सत्यां भवति । तत्संपत्तिश्च ब्राह्मणस्य श्रेष्ठ्ये सत्ये-
व संपत्तीति श्रेष्ठ्यसिद्धये प्राणोपासनं पूर्वजानुक्तं वक्तव्यमित्यनन्तरश्रेष्ठ्यसंगतिं व-
दन्प्रसङ्गं करोति । प्राणः श्रेष्ठ इत्यादिना । प्राणो ब्रह्मेत्यादिवारूपमादिशब्दार्थः ।
उदाहृतानुदाहृतश्रुत्यन्तरसमुच्चयार्थश्चकारः । प्राणस्य वागादिभ्यः श्रेष्ठ्यमुक्तमिति प-
वि । स कथमिति । सर्वैर्वागादिभिः संहत्य प्राणस्य कार्यकरत्वे संपत्तिपत्ते स एव
कथं श्रेष्ठो निर्वायते तेषामन्यतमस्यैव श्रेष्ठ्यं किं न स्यादित्यर्थः ।

तस्यैवोपास्यतया श्रेष्ठ्यमाशङ्क्य वागादीनामन्यतमस्योपास्यत्वमपास्य प्राणस्यैव
नोपास्यत्वं हेत्वभावादित्याक्षेपान्तरमाह । कथं चेति । प्राणस्य श्रेष्ठत्वं ज्येष्ठत्वमि-
त्यादिगुणविधानार्थमेव तावत्प्रथममारभ्यते । यो ह वै ज्येष्ठं चेति । अर्थं चोर्थं
परिहरति । प्रथममिति । प्राणस्यैवोपासनं न वागादीनामित्येतदनन्तरमारभ्यते ।
अथ ह प्राण उच्चिक्रमिपन्नित्यादिनेति । द्वितीयं चोद्यमुद्धरति । इदमनन्तरमिति ।
कोऽसौ ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वगुणो वेदितव्य इत्येत आह । फलेनेति । कुतो वागादिभ्यो
ज्येष्ठ्यं प्राणस्य प्रतीतं सर्वे हि वागादयः सप्राणाः सहैव गर्भस्थं स्वतो वृत्तिभागिनो
भवन्ति तत्राऽऽह । गर्भस्थे हीति । तत्र गर्भेभिवृद्धिदर्शनं प्रमाणयाति । यथेति ।

१ क. ट. 'क्षिणदि' । २ ड. ड. ड. 'नो प्रकाश आकाश इ' । ३ ग. घ. च. ट. ठ. ज.
'नमो प्राणो प्रथम प्राण आकाश इ' । ४ ग. घ. ड. च. ठ. ड. इ. 'दि वं' । ५ ग. ट. 'दीपात्क' । ६ ड.
वेदोपासो म' । ७ क. 'आयचो' । ख. ड. न. ग. आयं प' । ८ ख. छ. न. ग. 'तीवचो' ।

यो ह वै वसिष्ठं वेद वसिष्ठो ह स्वानां भवति
वाग्वाव वसिष्ठः ॥ २ ॥ यो ह वै प्रतिष्ठां वेद
प्रति ह तिष्ठत्यस्मि ५ श्व लोकेऽमुष्मि ५ श्वं च-
क्षुर्वाव प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥ यो ह वै संपदं वेद
स ५ हास्मै कामाः पद्यन्ते देवाश्च मानुषाश्च

चक्षुरादिस्थानावपवनिष्पत्तौ सत्यां पश्चाद्वागादीनां वृत्तिलाभ इति प्राणो
ज्येष्ठो वयसा भवति । श्रेष्ठत्वं तु प्रतिपादयिष्यति सुहृप इत्यादिनिद-
शनेन । अतः प्राण एव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्चास्मिन्कार्यकारणसंघाते ॥ १ ॥

यो ह वै वसिष्ठं वसिष्ठतममाच्छादयितृत्तमं वसुमत्तमं वा यो वेद स
तथैव वसिष्ठो ह भवति स्वानां ज्ञातीनाम् । कस्तर्हि वसिष्ठ इत्याह ।
वाग्वाव वसिष्ठो वाग्मिनो हि पुरुषा वसन्त्यभिभवन्त्यन्यान्वसुमत्तमा-
श्वातो वाग्वासिष्ठः ॥ २ ॥

यो ह वै प्रतिष्ठां वेद स ऋग्निर्लोकेऽमुष्मिथ परे प्रतिष्ठति ह ।
का तर्हि प्रतिष्ठेत्याह । चक्षुर्वाव प्रतिष्ठा । चक्षुषा हि पश्यन्समे च दु-
र्गे च प्रतिष्ठति यस्मादतः प्रतिष्ठा चक्षुः ॥ ३ ॥

यो ह वै संपदं वेद तस्मा अस्मै देवाश्च मानुषाश्च कामाः संपद्यन्ते
ह । का तर्हि संपदित्याह । श्रोत्रं वाव संपत् । यस्माच्छ्रोत्रेण वेदा य-

कदा तर्हि वागादीनां वृत्तिलाभस्तत्राऽऽह । चक्षुरादीति । प्राणस्य ज्येष्ठत्वं प्रति-
पादितं निगमयति । इति प्राण इति । गुणद्वयमुपास्यत्वाय दर्शितं निगमयति ।
अत इति ॥ १ ॥

वदर्थत्वेनैव गुणान्तरं दर्शयति । यो ह वा इति । वसुमत्तमं धनवत्त्वादन्येषां नि-
वासकारणमित्यर्थः । तथैवेत्युपासनानुसारेणेति यावत् । वसिष्ठो ह भवतीति वासायिवो
वेत्यर्थः । वाचो वसिष्ठत्वं समर्षयते । वाग्मिनो हीति । वसुमत्तमाश्च तेनान्यान्नि-
वामयन्तीति शेषः ॥ २ ॥

गुणान्तरमाध्यानाभ्योपदिशति । यो हेति । प्रतिष्ठात्वं चक्षुषो विशदयति । च-
क्षुषा हीति ॥ ३ ॥

गुणान्तरमाह । यो ह वा इति । देवाः कामाः स्वर्गादयो वा मानुषाः पश्चाद्दमः ।
श्रोत्रस्य संपत्त्वं साधयति । यस्मादिति ।

श्रोत्रं वाव संपत् ॥ ४ ॥ यो ह वा आयतनं वे-
दाऽऽयतनं २ ह स्वानां भवति मनो ह वा आ-
यतनम् ॥ ५ ॥ अथ ह प्राणा जह २ श्रेयसि
व्यूदिरेऽह २ श्रेयानस्म्यह २ श्रेयानस्मीति ॥ ६ ॥
ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुर्भगवन्को नः
श्रेष्ठ इति तान्होवाच यस्मिन्व उत्क्रान्ते शरीरं

द्यन्ते तदर्थं विज्ञानं च ततः कर्माणि क्रियन्ते ततः कामसंपदित्येवं का-
मसंपद्वैतुत्याच्छ्रोत्रं वाव संपत् ॥ ४ ॥

यो ह वा आयतनं वेदाऽऽयतनं ह स्वानां भवेत्याश्रयो भवतीत्यर्थः ।
किं सदायतनमित्याह । मनो ह वा आयतनम् । इन्द्रियोपहृतानां वि-
पयानां भोक्त्रथानां प्रत्यपरूपाणां मन आयतनमाश्रयः । अतो मनो ह
वा आयतनमित्युक्तम् ॥ ५ ॥

अथ ह प्राणा एवं यथोक्तगुणाः सन्तोऽहं श्रेयस्पहं श्रेयानस्म्यहं श्रे-
यानस्मीत्येतस्मिन्प्रपोजने व्यूदिरे नाना विरुद्धं चोदिर उक्तवन्तः ॥ ६ ॥

ते ह ते हेवं विवदमाना व स्मनः श्रेष्ठैस्त्वविज्ञानाप प्रजापतिं पितरं
जनपितारं कं चिदेत्योचुरुक्तन्तो हे भगवन्को नोऽस्माकं मध्ये श्रेष्ठोऽ-
भ्यधिको गुणैरित्येवं पृष्ठवन्तः । तान्पितोवाच ह यस्मिन्वो युष्माकं
मध्य उत्क्रान्ते शरीरमिदं पापिष्ठमिवातिशयेन जीवतोऽपि समुत्क्रान्त-
प्राणं सतोऽपि पापिष्ठतरमिवातिशयेन दृश्येत कुणपमसृष्टयमशुचि

इत्येवं यस्मात्तस्माद्विधि योजना ॥ ४ ॥

संपत्ति गुणान्तरमाह । योहेति । कथं पुनरायतनत्वं मनसः सिद्धमित्यत आह ।
इन्द्रियोपहृतानामिति ॥ ५ ॥

यथोक्ता गुणा मुख्यप्राणगामिनी न प्रत्येकं वागादिषु भवन्तीति वक्तुमाख्यायिकां
प्रेमाणयति । अथेति ॥ ६ ॥

कं चिद्विराजं कश्यपादीनामन्यतमं वेत्यर्थः । शरीरस्य पापिष्ठत्वं पापकार्यप्रधानत्व-
म् । इवशब्दोऽवधारणार्थः । उक्तमेवार्थं संसिष्याऽऽह । कुणपमिति । त्यक्तमण-
शारूपमिति यावत् ।

१ य. ठ. 'वतीत्या' । २ य. द. य. ठ. द. ण. 'उत्पावि' । ३ य. ठ. ण. 'त्येवमुक्तवन्तः । तां' ।
४. 'रेव मुतवतस्तापि' । ५ य. क. ठ. द. 'उभेयां' । ६ क. ग. ट. 'स्मेयां' । ६ क. ख. छ. ष. ण.
'प्रगं' ।

पापिष्ठतरमिव दृश्येत स वः श्रेष्ठ इति ॥ ७ ॥
 सा ह वागुच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्यो-
 वाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा कला
 अवदन्तः प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्व-
 न्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवामिति प्रविवेश ह
 वाक् ॥ ८ ॥ चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य प-
 र्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथाऽ-
 न्धा अपश्यन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
 शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवामिति प्रवि-
 वेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥ श्रोत्रं होच्चक्राम तत्संव-
 त्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवि-
 तुमिति यथा-वर्धिरा अशृण्वन्तः प्राणन्तः प्रा-

दृश्येत सै वा युष्माकं श्रेष्ठ इत्यवोचत्काका तदुःखं परिजिहीषुः ॥ ७ ॥

तथोक्तेषु पित्रा प्राणेषु सा ह वागुच्चक्रामोत्क्रान्तवती । सा चोत्क्रम्य
 संवत्सरमात्रं प्रोष्य स्वव्यापाराभिष्टत्ता सती पुनः पर्येत्येतरान्प्राणानुवा-
 च कथं केन प्रकारेणाशकत शकवन्तो यूयं महते मां विना जीवितुं
 धारयितुमात्मानमिति ते होषुर्पथा कला इत्यादि । कला मूका पथा
 लोकेऽवदन्तो वाचा जीवन्ति । कथम् । प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा
 शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवं सर्वकरणचेष्टां कुर्वन्त इत्यर्थः । ए-
 वं वपमंजीविष्मत्पर्यः । आत्मनोऽश्रेष्ठतां प्राणेषु बुद्ध्या प्रविवेश ह वा-
 कपुनःस्वव्यापारेण महत्ता बभूवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

समानमन्यत् । चक्षुर्होच्चक्राम श्रोत्रं होच्चक्राम मनो होच्चक्रामेत्यादि ।

ननु मजापतिः सर्वज्ञो मुख्यमेव प्राणं किमिति श्रेष्ठं नाभिवदति तत्राऽऽह । का-
 केति । अयं श्रेष्ठ इत्युक्ते यत्तेषां वागादीनां दुःखं तत्परिहर्तुमिच्छन्मजापतिः स्वरः
 भङ्गोपायविशेषेण श्रेष्ठमुक्तवान्न स्फुटमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

अन्यदित्यस्य नियममाह । चक्षुरिति । बालानामपि बहिरन्तरिन्द्रियत्वाविशेषा-

१ स. ग. द. म. ट. न. 'दीर्घः । त' । २ य. 'एवं संवत्सरमां' । ३ य. ट. 'चक्षुः' । ४ स.
 ग. ह. य. ट. द. ट. 'नसा स' । ५ य. ग. 'मन्यती' । ६ य. 'पाप' । ७ य. ट. 'तेषु प्रा' । ८ य. 'एतम्' ।

णेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥ मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्यस्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा बाला अमनसः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेणैवमिति प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥ अथ ह प्राण उच्चिक्रमिपन्स यथा सुहयः पट्टीशशङ्कूंसंखिदेदेवमितरान्प्राणान्समखिदत्त ॥ हाभिसमेत्योचुर्भगवन्नेधि त्वं नः श्रेष्ठोऽसि मौत्कमीरिति ॥ १२ ॥ अथ हेनं वागुवाच यदहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसि त्यथ हेनं चक्षुषाच य-

यथा बाला अमनसोऽप्ररूढमनस इत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

एवं परीक्षितेषु वागादिष्वधानन्तरं ह स मुख्यः प्राण उच्चिक्रमिपन्सुत्कमिपन्सिच्छन्तिकमकरोदित्युच्यते । यथा लोके सुहयः शोभनोऽश्वः पट्टीशशङ्कुन्पादबन्धनकौलान्परीक्षणायाऽऽहूदेन कशया हतः सन्संखिदेत्समुत्सवेत्समुत्पाटयेत् । एवमितरोन्वागादीन्प्राणान्समखिदत्तमुद्धृतवान् । ते प्राणाः संचलिताः सन्तः स्वस्थाने स्थातुमनुत्सहमानाभिसमेत्य मुख्यं प्राणं तमूचुर्दे भगवन्नेधि भव नः स्वामी यस्मात्त्वं नोऽस्माकं श्रेष्ठोऽसि मा चास्माद्देहाद्दुत्कमीरिति ॥ १२ ॥

अथ हेनं वागादयः प्राणस्य श्रेष्ठत्वं कार्येणाऽऽपादयेन्त आहुर्वलि-

त्कथममनम इति विशयणमत आह । अमरूढेति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

परीक्षितेषु श्रेष्ठतादिषु निरूप्य भिक्षितेष्वित्येतत् । पदनशीलाः पादास्त्रेषां संहतिः पट्टिस्तस्या ईशा नियामकाः शङ्कुवो वर्णविकारश्छान्दमः । वान्ययोक्तानश्वो युगपद्दत्पाटयेषथेति दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह । एवमिति ॥ १२ ॥

मयि श्रे त्वकीर्णुष्माकंमस्वीति कथं ज्ञातुं सचयमित्याशाङ्क्याऽऽह । अथेति ।

१ च. ट. 'कीलान्प' । २ घ. ट. च. ट. ट. ग. 'रान्यान्वागा' । ३ ख. घ. ट. च. घ. ट. ट. ट. ग. भेदा । ४ ग. ट. 'वमिति' ।

णेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥ मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मज्जीवितुमिति यथा बाला अमनसः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेणैवमिति प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥ अथ ह प्राण उच्चिक्रमिपन्स यथा सुहयः पड्डीशशङ्कून्संखिदेदेवमितरान्प्राणान्समखिदत् ॥ हा-
मिसमेत्योचुर्भगवन्नेधि त्वं नः श्रेष्ठोऽसि मोक्त-
वाप्योत्सिपिति ॥ १२ ॥ अथ हेनं वागुवाच यदहं वसि-
मवृत्तिमिच्छन्ति स्यादिवत् । नैवमिति स्यात् हेनं चक्षुरुवाच य-

दर्शनादुपसंजिहीर्षतीत्युक्तम् । आख्यायिकायां यथा न्यूनानां प्राण उच्चिक्रमि-
यथा पुरुषाश्चेतनान्वयो विवदमानाः स्पर्धन्ते तथा वागादयोऽचेतनाः प्राण उच्चिक्रमि-
सिद्धयर्थं विप्रतिपन्ना मिथः स्पर्धन्ति नैव युक्तमचेतनेषु स्पर्धेददर्शनादित्यर्थः ।
किंच वाग्व्यतिरिक्तानामन्योन्यं वचनमेवानुचितं वचनस्य वाग्व्यापारत्वादित्याह । न
हीति । किंच वागादीनां देहोदपसर्पणाद्युक्तमचेतनत्वादित्याह । तथेति । वाज्ञन्दो
न हीत्यस्यानुकर्षणार्थः । अन्यादयश्चेतनान्वयो देववास्वानिरविष्टित्वात्तादात्म्या-
मिमायेण वागादीनां चेतनत्वसंभवद्वदनादिव्यवहारः संभवतीत्यभिवांशूत्वा मुस्रं
प्राविशदित्यादिश्रुतिमनुस्यूचरमाह । तत्रेति । एकस्मिन्देहेऽनेकचेतनात्तत्रां प्रसह
विरुद्धानेकाभिप्रायानुविवापित्वेन देहस्योन्यनमसङ्गादिकल्पत्वमसङ्गात्तादात्म्यात्
विष्टित्वमेकस्य देहस्य संभवतीति शङ्कते । तार्किकेति । किमेकशरीरमनेकचेतनाधि-
ष्टित्वं न भवति किंवा तैर्विर्भावकवृत्तेभ्योऽत्रविष्टित्वमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । नेति
अस्ति हि परमेव शरीरस्य जीवाविष्टित्वस्यैवैश्वर्याविष्टित्वत्वं तथाचैकशरीरमनेकचेतना-
धिष्टित्वं न भवतीति नास्ति ऐश्वर्यादिनां शङ्केत्यर्थः ।

संग्रहवाक्यं विवृणोति । ये तावदिति । अचेतनानां चेतनाविष्टित्वाननेव प्रवृत्ति-
रित्यत्र दधान्वमाह । स्यादिवदिति । द्वितीयं प्रत्याह । न चेति । कार्यकरणाना-

पापिष्ठतरमिव दृश्येत स वः श्रेष्ठ इति ॥ ७ ॥
 सा ह वागुच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोप्य पर्येत्यो-
 वाच कथमशकतर्ते मजीवितुमिति यथा कला
 अवदन्तः प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्व-
 न्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवामिति प्रविवेश ह
 वाक् ॥ ८ ॥ चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोप्य प-
 र्येत्योवाच कथमशकतर्ते मजीवितुमिति यथाऽ-
 न्धा अपश्यन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
 शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवामिति प्रवि-
 वेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥ श्रोत्रं होच्चक्राम तत्सं-
 वत्सरं प्रोप्य पर्येत्योवाच कथमशकतर्ते मजी-
 वितुमिति यथाऽऽत्मानोऽन्यस्य वा श्रेष्ठतां निर्धारय-
 सन्व्यवहारात् श्रोत्राणि आत्मनोऽन्यस्य वा श्रेष्ठतां निर्धारय-
 सन्व्यवहारात् श्रोत्राणि आत्मनोऽन्यस्य वा श्रेष्ठतां निर्धारय-

यद्भिः श्रोत्राणां तद्वत्कार्यकरणानां किमविद्यातृदेवतान्तरमिति पृच्छति । कितर्ही-
 ति । देवताकार्यकरणानामविद्यातृदेवतान्तरमिदं चेदन्ववस्था स्यादिति मन्वानं प्रत्याह ।
 कार्यकरणवतीनामिति । शाकल्यज्जाह्यणमनुमृत्याऽऽह । प्राणिति । ननु भूयस्यो
 देवताः कथं तामां प्राणलक्षणैकदेवतामभेदत्वमत आह । अध्यात्मेति । अध्यात्मा-
 धिभूताविदेवानां भेदकोटिभिर्विकल्पो यासांमिति विमहः । नियन्तृत्वप्रयुक्तव्यापारव-
 च्छं वारयितुं विशिनष्टि । अध्वपक्षतामात्रेणेति । अथेभरस्यापि नियन्तृत्वात्कार्यकर-
 णत्वव देवतानामिव स्यादिति चेन्नत्याह । स हीति । अकस्मत्त्वमकार्यत्वस्योपलक्ष-
 णम् । तत्र श्रुतिं प्रमाणयति । अपाणीति । आदिपदेन च न तस्य कार्यं करणं च
 विद्यत इत्यादि मन्त्रवर्णो गृहीतः । सूत्रात्वा हिरण्यगर्भेः सा चैका समष्टिरूपा देवता
 वदवस्थाभेदानां देवतानामिःश्वरो नियन्तेत्युक्तं तत्र प्रमाणमाह । हिरण्यगर्भमिति ।
 आदिपदेन हिरण्यगर्भेः समवर्ततेत्यादि एतत्वे ।

देवानामिःश्वरस्य चासिन्देहे भोक्तृत्वाभिवेकस्य भोक्तृत्वंत्वमित्यत आह । भोक्तेति ।
 तद्विलक्षणो देवतेश्वराभ्यां व्यावृत्त इति यावत् । वागादिशब्दवाच्याभेतनावत्यो देव-

१ घ. 'त्वं वक्ष्यी भो' । २ अ. ट. 'देवार' । ३ घ. 'णार' । ४ क. ख. अ. ट.
 'चक्षुन्तु ये । ५ क. ग. ट. 'देवार' । ६ क. ग. ट. 'देवार' । ७ क. ग. ट. 'देवार' । ८ क. ग. ट.
 'देवार' । ९ ख. ग. न. न । १० क. ख. छ. अ. ट. 'वृत्ते' ।

णेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा ध्यायन्तो म-
नसैवमिति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥ मनो
होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथम-
शक्तते मज्जीवितुमिति यथा बाला अमनसः
प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा
शृण्वन्तः श्रोत्रेणैवमिति प्रविवेश ह मनः ॥ ११ ॥
अथ ह प्राण उच्चिक्रमिषन्स यथा सुहयः पङ्कज-
शङ्कून्संखिदेदेवमितरान्प्राणान्समखिदत्त हा-
मिसमेत्योच्चुर्भगवन्नेधि त्वं नः श्रेष्ठोऽसि मोत्क-

माध्योत्सृजति ॥ १२ ॥ अथ हेनं वागुवाच यदहं वसि-

प्रकुनिभिः सर्वप्राणानां यदन्नं तत्तयो

स्य सर्वमन्नं प्राणोऽन्ना सर्वस्यान्नस्येत्य

काहपाठ्याहत्य स्वेन श्रुतिरूपेणाऽऽह तदा एतेषां उच्चिक्रमि-
प्राणिभिरन्नमद्यतेऽनस्य प्राणस्य तदन्नं प्राणेनैव तदद्यत इत्यर्थः ।

वा इति स्वीकृत्याऽऽख्यायिकार्यास्वार्थनिर्वृत्त्यर्थमुक्तमिदानीं तस्यास्वात्पर्यमाह । वा-
गादीनां चेति । कल्पनाप्रयोजनमाह । विदुष इति । यथोक्तां कल्पनां दृष्टान्तेन
स्पष्टयति । यथेत्यादिना । तेनोक्ता इत्युक्तमेव व्यनक्ति । एकैकश्येनेति । विदुष
इत्यादिनोक्तं प्रयोजनं प्रकटयति । कथं नामेति । विद्वान्प्राणश्रेष्ठतां कथं नाम प्रवि-
प्रद्येवेति संबन्धः । मविपत्तिप्रकारं संक्षिपति । वागादीनामिति । फलवती कल्पनेति
शेषः । दृष्टेऽप्यर्थे श्रुतिमनुग्राहकत्वेन दर्शयति । तथा चेति ॥ १५ ॥ इति पञ्चमा-
ध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

वागादीनां स्वामी श्रेष्ठ्यादिगुणः प्राणोऽस्मीति विद्यादिति प्रधानविद्यानुपदिश्य
तदर्शनाद्भूतान्नवासोदाधिविधानार्थे मन्त्रमे प्रथममन्नदष्टिं विधातुं प्रसङ्गं प्रकृत्ये । स
होवाचेति । मुख्यस्य प्राणस्य प्रकृत्यं वागादीनां पवित्रकृत्यं च कल्पनिकमित्याह ।
मुख्यमिति । यदिदमित्युक्तमेव च यत्पदं वाक्यार्थकल्पनार्थं यदन्नमित्यनुद्यते । त-
दा एवदित्याद्युत्तरवाक्यस्य पूर्ववान्यादर्थभेदाभावमाशङ्क्याऽऽह । प्राणस्येति । प्रा-

विदि किंचनानन्नं भवतीति ॥ १ ॥ स होवाच
किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्तस्मा

सर्वप्रकारचेष्टाव्याप्तिगुणप्रदर्शनापेक्षेन इति प्राणस्य प्रत्यक्षं नाम । प्राणु-
पसर्गपूर्वत्वे हि विशेषगतिरेव स्यात् । तथाच सर्वान्नानामत्तुर्नामग्रहणमि-
तीदं प्रत्यक्षं नामान इति । सर्वान्नानामत्तुः साक्षादभिधानम् । न ह वा एवंवि-
दि यथोक्तप्राणविदि प्राणोऽहमस्मि सर्वभूतस्थः सर्वान्नानामत्तेति तस्मि-
न्नेवंविदि ह वै किंचन किंचिदपि प्राणिभिराद्यं सर्वैरेनन्नमनाद्यं न भव-
ति सर्वमेवंविधेन्नं भवतीत्यर्थः । प्राणभूतत्वाद्विदुषः । प्राणाद्वा एष उ-
देति प्राणेऽस्तमेतीत्युपक्रम्येवंविदो ह वा उदेति सूर्यं एवंविधस्तमेती-
ति श्रुत्यन्तरात् ॥ १ ॥

स होवाच पुनः प्राणः । पूर्ववदेव कल्पना । किं मे वासो भविष्य-
तीत्याप इति होचुर्वाग्मदयः । यस्मात्प्राणस्य वास आपस्तस्माद्वा एत-
दशिष्यन्तो भोक्ष्यमाणा भुक्तवन्तश्च ब्राह्मणा विद्वांस एतत्कुर्वन्ति ।
किम् । अद्विवांसस्थानीयाभिः पुरस्ताद्भोजनात्पूर्वमुपरिष्टाच्च भोजना-

णशब्दं विहायानशब्दप्रयोगे तात्पर्यमाह । सर्वप्रकारेति । अन चेष्टायामिति धातु-
जस्यानशब्दस्योपादानं सर्वप्रकारचेष्टया प्राणस्य व्याप्तिगुणप्रदर्शनापेक्षम् । तथा च यः
कोऽपि ब्रूहति शोषयति स्रवयति वा स सर्वोऽपि प्राण एवेति युक्तं प्राणस्यान इति
नामेत्यर्थः । प्रत्यक्षं पूर्वाक्तधातुर्जनमानामेति यावत् ।

उक्तमेवार्थे समर्थयते । प्रादीति । अनशब्दस्येति शेषः । न प्राणस्य सर्वचेष्टासि-
रित्येवकारार्थः । तथा च प्राणादिशब्दोपादाने विशेषव्याप्तिरेवेति स्थिते सतीत्यर्थः ।
अन इति प्रत्यक्षमिदं नाम सर्वान्नानामत्तुर्नामग्रहणमिति संबन्धः । तदेव व्याचष्टे ।
सर्वान्नानामिति । तवश्च प्राणशब्दस्य प्राणविदः सर्वभन्नं चेत्तद्विदुषो यस्यामस्यवि-
भागासिद्धौ तद्विषयं शान्नं विरुध्येतेत्याशङ्क्याऽऽध्यात्मिक रूपं हिवाऽऽधिदिविकेन
रूपेण तस्य सर्वान्नत्वे विभागशास्त्रमाध्यात्मिकपरिच्छेदविषयत्वेनाविरुद्धमित्याह । प्रा-
णभूतत्वादिति । प्राणभूतो विद्वानित्यन श्रुत्यन्तरं सवादयति । प्राणादिति ॥ १ ॥

प्राणविद्याङ्गत्वेनान्नदृष्टिरुपदिष्टा । संप्रति तदङ्गत्वेन वासोऽपि प्रतीति । स
होवाचेति । अत्रापि प्राणस्य प्रकृतं वागादीनां प्रतिवक्तृत्वं च कल्पितमेवेत्याह ।
पूर्ववदिति । अपां प्राणं प्रति वासोरूपत्वे गम्यमाह । यस्मादिति । वासोऽदृष्टि-

द्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चान्निः परि-

दूर्ध्वं च परिदधति परिधानं कुर्वन्ति मुख्यस्य प्राणस्य । लम्बुको लम्बनशीलो वासो ह भवति । वाससो लघ्वैव भवतीत्यर्थः । अनग्नो ह भवति । वाससो लम्बुकत्वेनार्थसिद्धेवानग्रतेत्यनग्नो ह भवतीत्युत्तरीयवान्भवतीत्येतत् । भोक्ष्यमाणस्य मुक्तवतश्च यदाचमनं शुद्धचर्थं विज्ञातं तस्मिन्प्राणस्य वास इति दर्शनमात्रमिह विधीयते । अग्निः परिवर्धतीति नाऽऽचमनान्तरम् । यथा लौकिकैः प्राणिभिरद्यमानमन्नं प्राणस्येति दर्शनमात्रं तद्वर्तिक मेऽन्नं किं मे वास इत्यादिप्रश्नप्रतिवचनयोस्तुल्यत्वात् । यदाचमनमपूर्वं तादर्थ्येन क्रियेत तदा कृम्याद्यन्नमपि प्राणस्य भक्ष्यत्वेन विहितं स्यात् ।

तुल्ययोर्विज्ञानार्थयोः प्रश्नप्रतिवचनयोः प्रकरणस्य विज्ञानार्थत्वादर्थजरतीयो न्यायो न युक्तः फल्पयितुम् । यत्तु प्रतिद्वमाचमनं प्रायत्यर्थं प्राणस्यानग्रतार्थं च न भवतीत्युच्यते न तथा वयमाचमनमुभयार्थं ब्रूमः । किंतीर्हि प्रायत्यार्थाचमनसाधनभूता आपः प्राणस्य वास इति दर्शनं चोच्यत इति ब्रूमः । तत्राऽऽचमनस्योभयार्थत्वप्रसङ्गदोषचो-

लमाचष्टे । लम्बुक इति । अनग्नो ह भवतीत्यस्य पीनरुक्त्वमाज्ञाङ्कार्थविशेषमाह । वासस इति । आचमनान्तरं प्राणविदो विधीयत एवंविदशिष्यज्ञाचामेदिति श्रुतेरित्याज्ञाङ्कार्थाऽऽह । भोक्ष्यमाणस्येति । आदिपदेन प्रतिवचने रख्यते । सर्वप्राणिभ्येऽन्ने तस्यान्नमितिदृष्टिवदाचमनीयास्तप्सु तस्य विधीयते वासोदृष्टिरित्युक्तं व्यतिरेकद्वारा निवृणोति । यदीति । तादर्थ्येनानग्रतार्थत्वेनेति यावत् ।

अथ पूर्वमन्नदृष्टिरेव विधीयते सर्वान्नभक्षणस्य प्रमाणविरुद्धत्वादिह त्वपूर्वमाचमनमविरोधाद्विधीयतामित्याशङ्क्याऽऽह । तुल्ययोरिति । एकस्याऽऽचमनस्य शुद्धचर्थत्वमनग्रतार्थत्वं च वक्तुमशक्यं विरोधादित्याशङ्क्याऽऽह । यत्त्विति । विरोधो यथा स्यात्तथेति यावत् । तर्हि कीदृगाचमनं विवक्षितमित्याह । किंतीर्हि । प्रयवस्य भावः प्रायत्यं तदर्थो चाऽऽचमनक्रिया तत्साधनभूतास्तप्सु वासःसंकलनं क्रियान्तरमत्र विधित्सितमित्याह । प्रायत्येति । क्रियाभेदे फलितमाह । तत्रेति । अन्यायांस्त्वप्त्रन्यार्थत्वाच्चिन्तने प्रमाणविरोधाद्विधियोगेन वासोर्धमाचमनान्तरमेव विधेयं तत्र चानग्रतार्थत्वचिन्तनमुचितमपि ज्ञाकार्थः । वासोर्धमाचमनविधाने तत्रानग्रतार्थत्वेदृष्टि-

१ द. 'लम्बा' । २ ग. घ. ङ. च. भ. ट. ठ. ड. ण. वासो । ३ द. च. ठ. ट. निर्गतं । ४ घ. ङ. ण. 'ति नचाऽऽच' । ५ ङ. च. ट. ट. क्रियते । ६ स. घ. ङ. ठ. ण. 'दा क्रिया' । ७ क. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ण. 'अस्येति न' । ८ क. ग. ट. 'न प्रश्नप्र' । ९ ग. ट. 'तथेने' । १० स. छ. म. ण. 'र्षे' ।

विदि किञ्चनानन्नं भवतीति ॥ १ ॥ स होवाच
किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्तस्मा

सर्वप्रकारचेष्टाभ्यामिगुणप्रदर्शनार्थमन इति प्राणस्य प्रत्यक्षं नाम । प्राण्यु-
पसर्गपूर्वत्वे हि विशेषगतिरेव स्यात् । तथाच सर्वान्नानामक्षुर्नामग्रहणमि-
तीदं प्रत्यक्षं नामान इति । सर्वान्नानामक्षुः साक्षादभिधानम् । न ह वा एवंवि-
दि यथोक्तप्राणविदि प्राणोऽहमस्मि सर्वभूतस्थः सर्वान्नानामक्षेति तस्मि-
न्नेवंविदि इ वै किञ्चन किञ्चिदपि प्राणिभिराद्यं सर्वैरनन्नमनाद्यं न भव-
ति सर्वमेवंविद्यन्नं भवतीत्यर्थः । प्राणभूतत्वाद्विदुषः । प्राणाद्वा एष उ-
देति प्राणोऽस्तमेतीत्युपक्रम्येवंविदो ह वा उदेति सूर्यं एवंविद्यस्तमेती-
ति श्रुत्यन्तरात् ॥ १ ॥

स होवाच पुनः प्राणः । पूर्वदेव कल्पना । किं मे वासो भविष्य-
तीत्याप इति होचुर्वागादयः । यस्मात्प्राणस्य वास आपस्तस्माद्वा एत-
दभिष्यन्तो भोक्ष्यमाणा भुक्तवन्तश्च ब्राह्मणा चिद्वांस एतत्कुर्वन्ति ।
किम् । अद्विर्वासस्थानीयामिः पुरस्ताद्भोजनात्पूर्वमुपरिष्टाच्च भोजना-

णशब्दं विहायानशब्दमद्योगे तात्पर्यमाह । सर्वप्रकारेति । अन चेष्टायामितियाहु-
जस्थानशब्दस्योपादानं सर्वप्रकारचेष्टया प्राणस्य व्याप्तिगुणप्रदर्शनार्थम् । तथा च यः
कोऽपि दहति शोषयति लावयति वा स सजोऽपि प्राण एवेति युक्तं प्राणस्यान इति
नामेत्यर्थः । प्रत्यक्षं पूर्वोक्तयाहुर्जन्मनामेति यावत् ।

उक्तमेवार्थं समर्थयते । प्रादीति । अनशब्दस्येति शेषः । न प्राणस्य सर्वचेष्टाभि-
रित्येवकारार्थः । तथा च प्राणादिशब्दोपादाने विशेषणव्याप्तिरेवेति स्थिते सतीत्यर्थः ।
अन इति प्रत्यक्षमिदं नाम सर्वान्नानामक्षुर्नामग्रहणमिति संबन्धः । तदेव व्याचष्टे ।
सर्वान्नानामिति । तदश्च प्राणशब्दस्य प्राणविदः सर्वमन्नं चेत्तद्विदुषो भक्ष्याभक्ष्यवि-
माणासिद्धी तद्विषयं शास्त्रं विरुध्यतेत्याशङ्क्याऽऽध्यात्मिकं रूपं हित्वाऽऽपिदिविकेन
रूपेण तस्य सर्वान्नत्वे विभागशास्त्रमाध्यात्मिकपरिच्छेदविषयत्वेनाविरुद्धमित्याह । प्रा-
णभूतत्वादिति । प्राणभूतो विद्वानित्यन श्रुत्यन्तरं संवादयति । प्राणादिति ॥ १ ॥

प्राणविद्याज्ञत्वेनाहदृष्टिरुपदिष्टा । संप्रति उदङ्गत्वेन वासोऽदृष्टिं प्रतीति । स
होवाचेति । अत्रापि प्राणस्य प्रभृत्वं वागादीनां प्रतिबहृत्वं च कश्चित्तमेवेत्याह ।
पूर्ववदिति । अपां प्राणं प्रति वासोरुपत्वे गमकमाह । यस्मादिति । वासोऽदृष्टि-

द्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चाद्भिः परि-

दूर्ध्वं च परिदधति परिधानं कुर्वन्ति मुख्यस्य प्राणस्य । लम्बुको लम्बनशीलो वासो ह भवति । वाससो लब्धैव भवतीत्यर्थः । अनमो ह भवति । वाससो लम्बुकत्वेनार्थसिद्धेयानग्रतेत्यनमो ह भवतीत्युत्तरीयवान्भवतीत्येतत् । भोक्ष्यमाणस्य भुक्तवतश्च यदाचमनं शुद्धयर्थं विज्ञातं तस्मिन्प्राणस्य वास इति दर्शनमात्रमिह विधीयते । अद्भिः परिदधतीति नाऽऽचमनान्तरम् । यथा लौकिकैः प्राणिभिरद्यमानमन्नं प्राणस्येति दर्शनमात्रं तद्वर्तिक मेऽन्नं किं मे वास इत्यादिप्रश्रमतिवचनयोस्तुल्यत्वात् । यदाचमनपूर्वं तादर्थ्येन क्रियेत तदा कृम्याद्यन्नमपि प्राणस्य भक्ष्यत्वेन विहितं स्यात् ।

तुल्ययोर्विज्ञानार्थयोः प्रश्रमतिवचनयोः प्रकरणस्य विज्ञानार्थत्वादर्थजरतीयो न्यायो न युक्तः कल्पयितुम् । यत्तु प्रसिद्धमाचमनं प्रापत्यार्थं प्राणस्यानग्रतार्थं च न भवतीत्युच्यते न तथा वयमाचमनमुभयार्थं ब्रूमः । किंतीर्हि प्रापत्यार्थाचमनसाधनभूता आपः प्राणस्य वास इति दर्शनं चोच्यत इति ब्रूमः । तत्राऽऽचमनस्पोभयार्थत्वमसङ्गदोषचो-

लमाचष्टे । लम्बुक इति । अनमो ह भवतीत्यस्य पीनरुजत्वमाशङ्क्यार्थविशेषमाह । वासस इति । आचमनान्तरं प्राणविदो विधीयत एवंविदक्षिप्यन्नाचामेदिति श्रुतेरित्याशङ्क्याऽऽह । भोक्ष्यमाणस्येति । आदिपदेन प्रतिवचने श्लोके । सर्वप्राणिभोग्येऽन्ने तस्यान्नमितिदृष्टिवदाचमनीयास्त्वप्सु तस्य विधीयते वासोदधिरित्युक्तं व्यतिरेकद्वारा निवृणोति । यदीति । तादर्थ्येनानग्रतार्थत्वेनेति यावत् ।

अथ पूर्वमन्नदृष्टिरेव विधीयते सर्वान्नभक्षणस्य प्रमाणविरुद्धत्वादिह त्वपूर्वमाचमनव्यतिरोपद्विधीयतामित्याशङ्क्याऽऽह । तुल्यस्योरिति । एकस्याऽऽचमनस्य शुद्धयर्थत्वमनग्रतार्थत्वं च वक्तुमशक्यं विरोधादित्याशङ्क्याऽऽह । पस्विति । विरोधो यथा स्यात्तथेति यावत् । तर्हि कीदृग्माचमनं विवक्षितमित्याह । किंतीर्हि । प्रयत्नस्य भावः मायत्वं तदर्थं याऽऽचमनक्रिया तत्साधनभूतास्त्वप्सु वासःसंकलनं क्रियान्तरमत्र विधित्सतमित्याह । प्रापत्येति । क्रियाभेदे फलितमाह । तत्रेति । अन्यापार्थत्वन्वयार्थत्वाचिन्तने प्रमाणविरोधाद्विधियोगेन वासोर्धमाचमनान्तरमेव विधेयं तत्र चानग्रतार्थत्वाचिन्तनमुचितमिति शङ्कार्थः । वासोर्धापूर्वाचमनविधाने तत्रानग्रतार्थत्वंदृष्टि-

१ इ. 'क्षया' । २ ग. घ. ङ. च. झ. ट. ड. ढ. ण. वासो । ३ इ. घ. ङ. ड. निर्वात । ४ घ. ङ. ण. 'ति नचाऽऽच' । ५ इ. च. ङ. ड. क्रियते । ६ ख. घ. ङ. ठ. ण. 'दा क्रिया' । ७ क. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ण. 'शस्येति म' । ८ क. ग. ट. 'त प्रश्रम' । ९ ग. ट. 'तार्थेने' । १० ख. छ. झ. ण. 'पद' ।

दधति लम्भुको ह वासो भवत्यनघ्नो ह भव-
ति ॥ २ ॥ तद्वैतसत्यकामो जाबालो गोश्रु-
तये वैयाघ्रपद्यायोक्तवोवाच यद्यप्येनच्छुष्काय
स्थाणवे ब्रूयाज्जायेरन्नेवास्मिञ्छाखाः प्ररोहेयुः
पलाशानीति ॥ ३ ॥ अथ यदि महज्जिगमि-
पेदमावास्यायां दीक्षित्वा पौर्णमास्या २ रात्रौ

दनाऽनुपपन्ना । वासोर्ष एवाऽऽचमने तदर्शनं स्पादिति चेत् । न ।
वासोज्ञानार्थंवाक्ये वासोर्षापूर्वाचमनविधाने तन्नानग्रतार्थत्वदृष्टिविधाने च
वाक्यभेदः । आचमनमनस्य तदर्पत्वमन्यार्थत्वं चेति प्रमाणाभावात् ॥२॥

तदेतत्प्राणदर्शनं स्तूपते । कथम् । तद्वैतप्राणदर्शनं सत्यकामो जा-
बालो गोश्रुतये नात्रा वैयाघ्रपद्याय व्याघ्रपदोऽपत्यं वैयाघ्रपद्यस्तस्मै
गोश्रुत्याख्यायोक्तवोवाचान्यदपि वक्ष्यमाणं वचः । किंतुवाचेत्याह ।
यद्यपि शुष्काय स्थाणव एतदर्शनं ब्रूयात्प्राणविज्जायेरन्नुत्पद्येरन्नेवा-
स्मिन्स्पाणौ शाखाः प्ररोहेयुश्च पलाशानि पत्राणि । किमु जीवते
पुरुषाय ब्रूयादिति ॥ ३ ॥

यथोक्तप्राणदर्शनविद इदं मन्धोऽख्यं कर्माऽऽरभ्यते । अधानन्तरं
यदि महन्महत्त्वं जिगमिपेदन्तुमिच्छेन्महत्त्वं प्राप्तुं यदि कामयेते-
त्यर्थः । तस्येदं कर्म विधीयते । महत्त्वे हि सति श्रीरुपनमते । श्रीम-

विधाने च वाक्यभेदप्रमद्वात्ममिद्वाचमनसावनमूवास्वप्सु वासोदृष्टिरमेव च वाक्य-
मित्युत्तरमाह । नेत्यादिना । वासोर्षेत्नमन्यार्थत्वं दृष्टचर्षत्वमित्युक्ते प्रमाणस्यैकस्य
वाक्यस्याप्रमाणत्वप्रसङ्गादिति चावत् ॥ २ ॥

तद्वैतदित्यादि वाक्य न विधानार्थं नापि फलवचन तथाच व्यर्थमित्याशाङ्क्याऽऽ-
ह । तदेतदिति । स्तुतिमेव पशुपूर्वकं विवृणोति । कथमिति । जीवते पुरुषाय प्रा-
णविद्यावदेतदर्शनं ब्रूयात्तदाऽस्मिन्महाफलं भवतीति किमु वक्तव्यमिति योजयत् ॥३॥

गोदोहनवदधिकृताधिकारमिदं कर्म प्राणविज्ञोऽस्मिन्नधिकारोऽस्तीत्याह । यथो-
क्तेति । अनन्तर प्राणविद्यानिष्पत्तेरिति शेषः । वाक्यशेषं पूरयति । तस्येति ।
महत्त्वद्वारा निययोपयोगकामुक्तस्य कर्मविधायि शास्त्रं इयेनादिशास्त्रवदनर्थफलमेवेत्या-
शाङ्क्याऽऽह । महत्त्वे हीति । तस्येति प्रकृतमन्याख्यकर्मोक्तिः । कालादी-

सर्वौषधस्य मन्यं दधिमधुनोरुपमथ्य ज्येष्ठाय
श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्ये संपा-
तमवनयेत् ॥ ४ ॥

तो ह्यर्थमार्द्रं धनं ततः कर्मानुष्ठानं ततश्च देवयानं पितृपाणं वा पन्थानं
प्रतिपत्स्यत इत्येतत्प्रयोजनंमुररीकृत्य महत्त्वमेत्सोरिदं कर्म न विष-
योपभोगकामस्य । तस्यापि कालादिविधिरुच्यते । अमावस्यायां
दीक्षित्वा दीक्षित इव भूमिशयनाविनिपमं कृत्वा तपोरूपं स-
त्यवचनं ब्रह्मचर्यमित्यादिधर्मग्रान्भूत्वेत्पर्यः । न पुनर्दक्षमेव कर्म-
जातं सर्वमुपादत्ते । अतद्विकारत्वान्भेन्धारूपस्य कर्मणः । उपसद्धती-
तिश्रुत्यन्तरात्पयोमात्रभक्षणं च शुद्धिकारणं तप उपादत्ते । पौर्णमास्यां
रात्रौ कर्माऽऽरभते सर्वौषधस्य ग्राम्यारण्यानामोषधीनां यावच्छंक्त्यल्प-
मल्पमुपादाय तद्वितुषीकृत्वाऽऽमभेव पिष्टं दधिमधुनोरौदुम्बरे कंसाका-
रे चमसाकारे वा पात्रे श्रुत्यन्तरात्प्रक्षिप्पोपमथ्याग्रतः स्थापयित्वा
ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य आज्यस्याऽऽवापस्थाने हुत्वा सुं-
वेत्संलग्नं मन्ये संपातमवनयेत्संस्त्रवर्मधः पातयेत् ॥ ४ ॥

त्पादिशब्दो द्रव्यादिसंग्रहार्थः । दैक्षं दीक्षायामं मौज्यम्यज्जनादि न स-
र्वमेवायमनुतिष्ठति । प्रकृतिधर्मा हि विकृतावनुवर्तन्ते । प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्येति
न्यायात् । न चेदं कर्म कस्य चिद्विकृतिरतो यथोक्तधर्मवत्कमेवात्र विवक्षितमित्यर्थः ।
दीक्षित्वेत्यनेन विवक्षितं धर्मान्तरमाह । उपसदिति । उपसदो नभेष्टयः प्रवर्ग्याह-
स्तु प्रसिद्धाः । तामु अतः प्रयोमात्रभक्षणं तदुपेतौ भूत्वा मन्यं संप्राप्तं जुहीतीति वाज-
सनेयके समानप्रकरणे श्रवणादिति यावत् । पिष्टं कृत्वा तदाममपकमेव दधिमधुनोः
सर्वैन्धिपात्रे प्रक्षिप्येति संबन्धः । औदुम्बरत्वे नियमः । पात्रस्याऽऽकारे तु विक-
ल्पः । कथमभुतं पात्रमत्र कल्प्यते तत्राऽऽह श्रुत्यन्तरादिति । औदुम्बरे कंसाका-
रे कंसे चमसे वेति वाजसनेये श्रवणात्सर्वेशास्त्रामत्यन्यायेनापेक्षितं पात्रमत्र एहीव-
मित्यर्थः । आवसथसंबन्धी लौकिकोऽग्निरावसथो विवक्षितो यस्मिन्नौपासनाख्यं कर्म
क्रियते । आन्यस्य हुत्वेति संबन्धः । आवापस्थानमाहुर्विमलेपमदेशो एलोकः ॥४॥

१ ड. इ. द. 'नम्री' । २ घ. इ. च. इ. न. 'नम्यकं' । ३ क. ख. ग. घ. ग. ट. ण. 'च्छ
कर्याऽऽत्' । ४ ड. 'सुविश' । ५ ख. घ. अ. ट. ष 'वह' । ६ इ. ण. 'मपा' । ७ क. ग. ग. उ.
म. ट. ण. 'कर्म पा' । ८ ख. छ. अ. ग. पार्श्व क' । ९ ख. अ. प. 'किंतामे' ।

वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातमवनयेत्प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातमवनयेत्संपदे स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातमवनयेदायतनाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे संपातमवनयेत् ॥५॥
 अथ प्रतिसृप्याञ्जलीं मन्थमाधाय जपत्यमो नामास्यमा हि ते सर्वमिदं २ स हि ज्येष्ठः श्रेष्ठो राजाऽधिपतिः स मा ज्यैष्ठ्यं २ श्रेष्ठ्यं २ राज्यमाधिपत्यं गमयत्वहमेवेदं २ सर्वमसानीति ॥ ६ ॥

समानमन्थत् । वसिष्ठाय प्रतिष्ठायै संपद आयतनाय स्वाहेति प्रत्येकं तथैव संपातमवनयेद्हुत्वा ॥ ५ ॥

अथ प्रतिसृप्याञ्जलीं पदपद्यत्पाञ्जलीं मन्थमाधाय जपतीं मन्त्रम् । अमो नामास्यमा हि ते । अम इति प्राणस्य नाम । अन्नेन हि प्राणः प्राणिति देह इत्यतो मन्थद्रव्यं प्राणस्यान्नस्वात्प्राणत्वेन स्तूपतेऽमो नामासीति । कुतः । यतोऽमा सह हि यस्मात्ते तव प्राणभूतस्य सर्वं समस्त्वं जगदिदमेतः । स हि प्राणभूतो मन्थो ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च । अत एव च राजा दीक्षिमानधिपतिश्चाधिष्ठाप पालयिता सर्वस्य । स मा मामधि मन्थः प्राणो ज्यैष्ठ्यादिगुणपूगमात्मनो गमयत्वहमेवेदं सर्वं जगदसानि भवानि प्राणवत् । इतिशब्दो मन्त्रपरिसमाप्त्यर्थः ॥ ६ ॥

वसिष्ठाय स्वाहेत्यादिवक्तव्यं पूर्ववाक्येन तुल्यायमित्याह । समानमिति । तुल्यत्वमेव स्पष्टयति । वसिष्ठापेति । स्वाहेति मैत्रं समुच्चार्य हुत्वेति संबन्धः । तथैव मन्थमहोमानन्वरमित्यर्थः ॥ ५ ॥

आहुत्यान्तर्वर्षमशब्दार्थः । भवतु प्राणस्येदं माय मन्थस्य तु कथं मन्त्रार्पत्वमित्याशाङ्क्याऽऽह । अन्नेन हीति । प्रतिज्ञातेऽर्थे मैश्रपूर्वकं हेतुमाह । कुत इति । अतश्चामो नामासीति पूर्वो संबन्धः । हेतुं व्याचष्टे । यस्मादिति ॥ ६ ॥

१ क. स. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. 'मतोऽमोनामासीत्यर्थः । स' । २ घ. ङ. 'त स' । ३ घ. ङ. च. व. ञ. 'नो ज्यैष्ठ्यादि' । ४ क. ग. घ. ट. 'अस' । ५ घ. ट. मन्त्रम् । ६ घ. अ. ञ. तमन्त्रं ।

अथ स्वल्वेतयर्चा पच्छ आचामति तत्सवितु-
वृणीमह इत्याचामति वयं देवस्य भोजनमि-
त्याचामति श्रेष्ठ सर्वधातममित्याचामति तुरं
भगस्य धीमहीति सर्वं पिवति निर्णिज्य क ५-
सं चमसं वा पश्चाद्ग्रेः संविशति चर्मणि वा
स्थण्डिले वा वाचंयमोऽप्रसाहः स यदि स्त्रियं

अथानन्तरं स्वल्वेतया वक्ष्यमाणयर्चा पच्छः पादश आचामति भक्ष-
यति । मन्त्रस्यैकैकेन पादेनैकैकं ग्रासं भक्षयति । तद्भोजनं सवितुः सर्व-
स्य प्रसवितुः । प्राणमादित्यं चैकीकृत्योच्यते । आदित्यस्य वृणीमहे
प्रार्थयेमहि मन्यरूपम् । येनाग्नेन सावित्रेण भोजनेनोपभुक्तेन वयं सवि-
तृस्वरूपापन्ना भवेमेत्यभिप्रायः । देवस्य सवितुरिति पूर्वेण संबन्धः ।
श्रेष्ठं प्रशस्यतमं सर्वान्निभ्यः सर्वधातमं सर्वस्य जगतो धारणिवृत्तमम-
तिशयेन विधावृत्तममिति वा । सर्वथा भोजनविशेषणम् । तुरं त्वरं तूर्णं
शीघ्रमित्येतत् । भगस्य देवस्य सवितुः स्वरूपमिति शेषः । धीमहि
चिन्तयेमहि विशिष्टभोजनेन संस्कृताः शुद्धात्मानः सन्त इत्यभिप्रायः ।
अथवा भगस्य श्रियः कारणं महत्त्वं प्राप्तुं कर्म कृतवन्तो वयं तद्धीमहि

अनन्तरं जपकर्मेणः सकाशादिति शेषः । तदेव स्पष्टयति । मन्त्र-
स्यैकैकेन पादेन मन्यस्यैकैकं ग्रासं भक्षयतीति योजना । भोजनं मन्यरूपमिति संब-
न्धः । तत्कथं सवितुः स्यात्प्राणस्य हि मन्यद्रव्यमजमित्युक्तं तत्राऽऽह । प्राण-
मिति । उच्यते सवितुर्भोजनमिति शेषः । प्राणादित्ययोरेकत्वे फलितं वाक्यार्थमाह ।
आदित्यस्येति । मन्यरूपं तद्भोजनमिति पूर्वेण संबन्धः ।

प्रार्थनाविषयं भोजनमेव विशिनष्टि । येनेति । तस्यैव विशेषणान्तरं श्रेष्ठमित्यादि ।
स्थितिकारणत्वमुक्त्वा जनकत्वं पक्षान्तरमाह । अतिशयेनेति । जगद्भासो फलदाने
ध्यातुः श्रेष्ठ्यम् । किमिति भोजने कथ्यमाने ध्यानमुच्यते तत्राऽऽह । विशिष्टेति ।
शुद्धधीत्वं ध्यानकारणमुक्त्वा प्रकृतकर्मवृत्तेऽपि तमहस्वे हेतुत्वादिपि ध्यानमनुष्ठेयमित्या-
ह । अथवेति । सावित्रं रूपमुक्तं नियमेनौदुम्बरं वैकल्पिताकारे विशेषः । पात्रं प्र-
क्षाल्य पिवतीति संबन्धः । मन्यलेपं पात्रं प्रक्षाल्य पीत्वाऽऽचमनपूर्वकमग्नेः पश्चिम-
भागे कृष्णाजिनव्यवहितायां केवलायां वा भूमौ मान्त्रिशरा भूत्वा शयीतस्याह ।

पश्येत्समृद्धं कर्मति विद्यात् ॥ ७ ॥ तदेष श्लो-
को यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रिय २ स्वप्नेषु पश्य-
ति समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने त-
स्मिन्स्वप्ननिदर्शने ॥ ८ ॥ इति पञ्चमाध्याय-
स्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

श्वेतकेतुर्हीऽऽरुणेयः पञ्चालानां २ समितिमेयाय
त २ ह प्रवाहणो जैवलिरुवाच कुमारानु त्वाऽ-

चिन्तयेमहीति सर्वं च मन्यलेपं पिबति निर्णिज्य प्रक्षाल्य केतं कंसा-
कारं चमसं चमसाकारं वौदुम्बरं पात्रम् । पीत्वाऽऽच्यम्प पश्चादग्नेः प्रा-
क्शिराः संविशति चर्मणि वाऽग्निने स्थण्डिले केवलायां वा भूमौ । वा-
चंपमो वाग्मतः सन्नित्यर्थः । अमसाहो न प्रसह्यते नाभिभूपते हृषाचनि-
ष्टस्वप्नदर्शनेन यथा तथा संवत्चित्तः सन्नित्यर्थः । स एवंभूतो यदि
स्त्रियं पश्येत्स्वप्नेषु तदा विद्यात्समृद्धं ममेदं कर्मति ॥ ७ ॥

तदेतस्मिन्नर्थे एष श्लोको मन्त्रोऽपि भवति । यदा कर्मसु काम्येषु
काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु स्वप्नदर्शनेषु स्वप्नकालेषु वा पश्यति समृद्धिं त-
त्र जानीयात् । कर्मणां फलनिष्पत्तिर्भविष्यतीति जानीयादित्यर्थः ।
तस्मिन्स्वप्नादिप्रशस्तस्वप्नदर्शने सतीत्यभिप्रायः । द्विरुक्तिः कर्मसमा-
प्त्यर्था ॥ ८ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

ब्रह्मादिस्तन्त्रपर्यन्ताः संसारगतयो वक्तव्या वैराग्यहेतोरुमुक्षुणामि-
त्यत आरुष्यापिकाऽऽरुण्यते । श्वेतकेतुर्नामतो ह इत्येतिद्वार्यः । अरु-
णस्यापत्यमारुणिस्वस्यापत्यमारुणेयः पञ्चालानां जनपदानां समितिं
सभामेयोपाऽऽजगामे । समागतवन्तं ह प्रवाहणो नामतो जीवलरुष्याप-

पीत्वेति । शयानस्य कर्तव्यं दर्शयति । वाचंपम इति । यस्य स्वप्ने कर्तव्यं चिदुचमस्त्री-
दर्शने शुभागमः सूच्यत इत्याह । स एवंभूत इति ॥ ७ ॥ ८ ॥ इति पञ्चमाध्याय-
स्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

माणविद्या तदङ्गं कर्म चेत्युच्यते । कर्मिणां प्रियं चामाख्यातुं कामस्वावदाख्यापिको-
वात्पर्यमाह । ब्रह्मादीति । तासां च वक्तव्यत्वे हेतुमाह । वैराग्यहेतोरिति । रा-

१ स. घ. ड. ख. ट. ट. 'श्रिती' २ घ. ट. 'पुप' ३ घ. ट. ख. ट. 'मरिती' ४ ट. ग.
ड. म. ट. ड. ड. 'यायजो' ५ स. ग. ड. ट. ड. ट. घ. 'म । तम' ६ क. 'यायास्तात्य'

शिपत्पितेत्यनु हि भगव इति ॥ १ ॥ वेत्थ य-
दितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीति न भगव इति वे-
त्थ यथा पुनरावर्तन्त ३ इति न भगव इति वे-
त्थ पथोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्तना
३ इति न भगव इति ॥ २ ॥ वेत्थ यथाऽसौ
लोको न संपूर्यत ३ इति न भगव इति वेत्थ

त्वं जैवलिरुवाचोक्तवान् । हे कुमारानु त्वा त्वामशिपदन्वशिपत्पिता ।
किमनुशिष्टस्त्वं पित्रेत्यर्थः । इत्युक्तः स आहानु ह्यनुशिष्टोऽस्मि भगव
इति सूचयन्नाह ॥ १ ॥

तं होवाच पयनुशिष्टोऽसि वेत्थ यदितोऽस्माल्लोकादध्यूर्ध्वं पत्प्र-
जाः प्रयन्ति पद्मच्छन्ति तत्किं जानीष इत्यर्थः । न भगव इत्याहेतरो
न जानेऽहं तद्यत्पृच्छसि । एवं तर्हि वेत्थ जानीषे यथा येन प्रकारेण
पुनरावर्तन्त इति । न भगव इति प्रत्याह । वेत्थ पथोर्मार्गयोः संहमया-
णयोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्तना व्यावर्तनमितरेतरविधोग-
स्थानं सह गच्छतामित्यर्थः । न भगव इति ॥ २ ॥

वेत्थ यथाऽसौ लोकः पितृसंबन्धी । यं प्राप्य पुनरावर्तन्ते बहुभिः
प्रयद्भिरपि येन कारणेन न संपूर्यत इति । न भगव इति प्रत्याह । वेत्थ
यथा येन क्रमेण पञ्चम्यां पञ्चसंख्याकायामाहुतौ हुतायामाहुतिनिर्वृत्ता
आहुतिसाधनाश्चाऽऽपः पुरुषवचसः पुरुष इत्येवं वचोऽभिधानं पासां

जा कुमारेति संबोधयन्नभिमानं श्वेतकेतोरपनिनीपति ॥ १ ॥

यथेत्यस्यार्थमाह । येनेति । विद्वद्विदुषोस्तुल्यमार्गयोः सतोर्ही मार्गौ तयोर्मध्ये
देवयानस्येत्यादि योज्यम् । उक्तं वाक्यार्थं संक्षिपति । इतरेतरेति । विदुषां च क-
र्मिणां च मार्गद्वयमधिकृत्य सह प्रस्थितानां यत्र मिथो विधोगो भवति तत्किं वेत्थे-
त्यर्थः ॥ २ ॥

पितृलोकसंबन्धिनं लोकमेव व्याकरोति । यं प्राप्येति । आहुतिनिर्वृता इत्यस्य व्या-
ख्यानमाहुतिसाधनाश्चेति । अपूर्वरूपाणामपां भूतान्तरसमुच्चयार्थश्चकारः । अथवा पयोधृता-
दिरूपेणाऽऽहुर्वि साधयन्तीति चाऽऽहुत्या पुनरपूर्वात्मना निष्पन्ना इत्यर्थः । क्रमेणेति ।

वदो यथाऽहमेपां नैकं च न वेद यद्यहमि-
मानवेदिष्यं कथं ते नावक्ष्यमिति ॥ ५ ॥ स
ह गौतमो राज्ञोऽर्धमेयाय तस्मै ह प्राप्ता-
यार्हाचकार स ह प्रातः सभाग उदेयाय त-
होवाच मानुषस्य भगवन्गौतम वित्तस्य वरं
वृणीथा इति स होवाच तवैव राजन्मानुषं

स होवाच पिता यथा मा मां वत्स त्वं तदाऽऽगेतगात्रे एवेतान्मश्रान-
वद उक्तवानसि तेषां नैकं च नाशकं विवक्तुमिति । तथा मां जानीहि
त्वदीयात्त्वानेन लिङ्गेन मम तद्विषयमज्ञानं जानीहीत्यर्थः । कथं यथाऽ-
हमेपां मश्रानामेकं च नैकमपि न वेद न जान इति । यथा स्वमेवाङ्गी-
तान्मश्रान जानीये तथाऽहमप्येताभ जान इत्यर्थः अतो मय्यन्यथाभावो
न कर्तव्यः ।

कुत एतदेवं यतो न जाने यद्यहमिमान्मश्रानवेदिष्यं विदितवा-
नस्मि कथं ते तुभ्यं प्रियाय पुत्राय समावर्तनकाले पुरा नावक्ष्यं नोक्त-
वानस्मीत्युक्त्वा स ह गौतमो भोजतो राज्ञो जैवलेरर्धं स्थानमेयाय ग-
तवान् । तस्मै ह गौतमाय प्राप्तायार्हाभेर्दणं चकार कृतवान् । स च
गौतमः कृतातिथ्य उषित्वा परेशुः प्रातःकाले सभागे सभां गते रीश्यु-
देयाय । भजनं भागः पूजा सेवा सह भागेन वर्तमानो वा सभागः पू-
ष्यमानोऽन्यैः स्वयं गौतम उदेयाय राजानमुद्रतवान् । तं होवाच गौ-
तमं राजा मानुषस्य भगवन्गौतम मनुष्यसंबन्धिनो वित्तस्य ग्राहादे-
वेरं वरणीयं कामं वृणीथाः प्रार्येयेथाः । स होवाच गौतमस्तवैव तिष्ठतु

सहोवाचेति । यथा मा त्वमित्यादिवाक्यं पूरयित्वा व्याख्यायानन्तरवाक्यमाकाङ्क्षा-
पूर्वकमुत्थापयति । कथमित्यादिना । वद्याचष्टे । पथेति । अज्ञानाविरोपोऽतःश-
ब्दापैः । अन्यथाभावो ज्ञावेऽपि विषये उवानुक्तिरिति यावत् ।

त्वदीयमज्ञानं कुतो हेतोर्भया ज्ञातव्यमित्याशङ्कामुद्राव्यानन्दरवाक्येनोत्तरमाह ।
कुत इत्यादिना । अवस्तव पात्रमूवस्थाऽनुपदेशान्मन्त्रीयमज्ञानं ज्ञातव्यमिति शेषः । अ-
र्हणा योग्यां पूजामित्यर्थः । सभागपदं सप्तम्यन्तं राजविषयं प्रथमान्तं गौतमविषयमिति

१ क. ग. घ. ट. 'मममात्रमेवै' । २ ट. 'वमेवै' । ३ ग. ट. 'मेताव' । ४ ख. ण 'याद् न जा' ।
५ क. ग. घ. ट. 'तो य' । ६ ख. ग. घ. ङ. ट. ड. ण. 'हैमं च' । ७ ग. घ. ट. ठ. ड. सभाग' ।
८ ग. घ. ट. ड. राजन्वुदे' । ९ ग. ट. 'हातापि' ।

वित्तं यामेव कुमारस्यान्ते वाचमभाषथास्तामि-
वमे ब्रूहीति स ह कृच्छ्री बभूव ॥ ६ ॥ तंह
चिरं वसेत्याज्ञापयांचकार तंहोवाच यथा
मा त्वं गौतमावदो यथेयं न प्राक् त्वत्तः पुरा
विद्या ब्राह्मणान्गच्छति तस्माद्दु सर्वेषु लो-

राजन्मानुषं वित्तम् । यामेव कुमारस्य मम पुत्रस्यान्ते समीपे वाचं प-
ञ्चप्रश्नलक्षणामभाषथा उक्तवानसि तामेव वाचं मे मह्यं ब्रूहि कथयेत्यु-
क्तो गौतमेन राजा स ह कृच्छ्री दुःखी बभूव । कथं त्विदमिति ॥ ५ ॥ ६ ॥

स ह कृच्छ्रीभूतोऽपत्यारूपेयं ब्राह्मणं मन्वानो न्यायेन विद्या वक्त-
व्येति मत्वा तं ह गौतमं चिरं दीर्घकालं वसेत्येवमाज्ञापयांचकाराऽऽ-
ज्ञप्तवान् । यत्पूर्वं प्रत्यागतवान् राजा विद्यां पञ्च पश्चाच्चिरं वसेत्याज्ञप्त-
वान् । तन्निमित्तं ब्राह्मणं क्षमापयति हेतुवचनोक्त्वा । तं होवाच राजा
सर्वविद्यो ब्राह्मणोऽपि सन्यधा येन प्रकारेण मा मां हे गौतमावदस्त्वं
तामेव विद्यालक्षणां वाचं मे ब्रूहीत्यज्ञानात्तेन त्वं जानीहि । तत्रा-
स्ति वक्तव्यं यथा येन प्रकारेणोयं विद्या प्राक् स्वत्तो ब्राह्मणान् गच्छ-
ति न गतवती । न च ब्राह्मणा अनया विद्ययाऽनुशासितवन्तः । त-
थैतमसिद्धं लोके यतस्तस्माद्दु पुरा पूर्वं सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव क्षत्रजा-

भेदः । गौतममागत योगक्षेमार्थिनं बुद्ध्वा राजा प्रसन्नः सन्तुक्तवानित्याह । तं होवाच-
ति । तर्हि क्वकृत्यस्य तव किमित्यागमनमित्याशङ्क्याऽऽह । यामेवेति ।

कृच्छ्रीभावमभिनयति । कथमिति ॥ ५ ॥ ६ ॥

गौतमस्य वचनं राज्ञो दुःखीभावकारणं तर्हि प्रत्याख्यायतामित्याशङ्क्याऽऽह ।
स हेति । किमिति तर्हि चिरं वसेत्युक्तवानित्यत आह । न्यायेनेति । संवत्सरं व-
सेति यावत् । वक्तव्या विद्येति शेषः । कथं राज्ञो ब्राह्मणं प्रत्याज्ञां कुर्वतो न प्रत्यवायः
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । यत्पूर्वमिति । प्रत्याख्यानादिविषयं हेतुवचनम् । न के-
वलं विद्यावशादेव श्रेष्ठ्यं किं तु जातिवोऽपीत्यपेक्षार्थः । तर्हि ब्रूहि वां वाचमित्या-
शङ्क्याऽऽह । तत्रेति । विद्याप्रवचने प्रस्तुते सतीति यावत् । यथेत्यस्यपेक्षितं
पूरयति । तथेति । असिद्धमेव स्फोरयति । तस्मादिति । ब्राह्मणानामनया विद्यया

केषु क्षत्रस्यैव प्रशासनमभूदिति तस्मै होवाच
 ॥७॥ इति पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥३॥
 असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्याऽऽदित्य ए-

तेरेवानया विद्यया प्रशासनं प्रशास्तृत्वं शिष्याणामभूद्भव । क्षत्रियप-
 रंपरस्यैवेयं विद्येतावन्तं कालमागता । तथाऽऽपहमेतां तुभ्यं वक्ष्यामि
 त्वत्संप्रदानादूर्ध्वं ब्राह्मणान्नामिष्यति । अतो मया यदुक्तं तत्क्षन्तुमर्ह-
 सीत्युक्त्वा तस्मै होवाच विद्यां राजा ॥ ७ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य
 तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

पञ्चम्यामाहुतावाप इत्ययं प्रश्नः प्राथम्येनापाक्रियते । तदपाकरण-
 मन्वितरेपामपाकरणमनुकूलं भवेदिति । अग्निहोत्राहुत्योः कार्याऽऽम्भो यः
 स उक्तो वाजसनेयके । तं प्रति प्रश्नाः । उत्क्रान्तिराहुत्योर्गतिः प्रति-
 ष्ठा वृद्धिः पुनरावृत्तिलोकं प्रत्युत्थापीति । तेषां चापाकरणमुक्तं तत्रैव ।

ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतस्ते अन्तरिक्षमाविशतस्ते अन्तरि-
 क्षमेवाऽऽहवनीयं कुर्वन्ति वायुं समिधं मरीचीरेव शुक्रामाहुतिं ते अन्तरि-

प्रशास्तृत्वस्य प्रागभावादिति यावत् । इतिशब्दोपात्तमर्थं कथयति । क्षत्रियेति । उ-
 क्तप्रत्याख्यानादिकारणमतःशब्दार्थः ॥ ७ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

ननु यथाप्रश्नमेव प्रतिवचनमुचितं पञ्चमं तु प्रश्नं प्राथम्येन प्रतिवदता क्रमो निरा-
 कृतस्तत्र किं कारणमत आह । पञ्चम्यामिति । अर्थकममनुसृत्य पाठक्रमोऽभिधाव-
 व्य इत्यर्थः । ननु वाजसनेयकेऽग्निहोत्रप्रकरणेऽग्निहोत्राहुत्यपूर्वपरिणामं जगदित्युक्तं
 तदेवेहापि त्रिवेक्ष्यत इति चेत्किमनेन पिष्टपेपणन्यायेनेत्याशङ्क्यार्थमेदं वक्तुमग्निहो-
 त्रप्रकरणस्थितमर्थमनुवदति । अग्निहोत्राहुत्योरिति । उक्तप्रकारेण पदसंज्ञान्तर्यं
 याज्ञवल्क्यस्य जनकं प्रति पट्प्रश्नानुत्थापयति । तं प्रतीति । कार्याऽऽम्भस्त्वच्छब्दा-
 र्थः । अग्निहोत्राहुत्यन्नापूर्वपरिणामो जगदित्युक्ते । तत्राग्निहोत्रे सायं प्रातश्च हुतयोरा-
 हुत्योरस्माल्लोकादुत्क्रान्तिः । उत्क्रान्तयोः परलोकं प्रति गतिः । गतयोस्तत्र प्रतिष्ठा ।
 प्रतिष्ठितयोः स्वाश्रये संवाचमाना वृद्धिः । वृद्धिमापाद्यावस्थितयोः पुनरिमं लोकं प्र-
 त्यावृत्तिः । आवृत्तयोराश्रयः पुमान्कथममुं लोकं प्रत्युत्थानशीलो भवतीति कार्या-
 र्थमधिकृत्य पट्प्रश्नाः प्रवृत्ता इत्यर्थः । तत्रैव वाजसनेयके याज्ञवल्क्यं प्रति जन-
 कस्य प्रतिवचनं दर्शयति । तेषां चेति ।

अपूर्वरूपे खलवाहुती यजमानमुत्क्रामन्तं परिवेष्ट्योत्क्रामतः । ते च धूमादिना

व समिद्रश्मयो घूमोऽहरर्चिश्चन्द्रमा जङ्गारा न-

सं तर्पयतस्ते तत उत्क्रामत इत्याद्येवमेव पूर्ववदिवं तर्पयतस्ते तत आवर्तेते । इमामाविश्य तर्पयित्वा पुरुषमाविशतः । ततः त्रियमाविश्य लोकं भ्रतुत्पापी भवतीति । तत्राग्निहोत्राहुत्पोः कार्पांरम्भमात्रमेवंप्रकारं भवतीत्युक्तम् । इह तु तं कार्पांरम्भमाग्निहोत्रापूर्वंविपरिणामलक्षणं पञ्चधा प्रविभज्यामित्वेनोपासनमुत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विधित्सन्नाह । असौ वाव लोको गौतमाग्निरित्यादि । इह सांप्रदातरग्निहोत्राहुती हुतेपपभादिसाधने श्रद्धापुरःसरे आहवनीयाभिसमिद्धमाचिरङ्गारयिस्फुलि-

यजमानेऽन्तरिक्षमाविशति तदाश्रितत्वात्तदाविशतः । ते पुनरन्तरिक्षस्थयजमानानुकूल-
सया स्थिते स्वयमन्तरिक्षाधिकरणे तदाहवनीयमिव कुर्वते । आहुत्याधिकरणत्वाऽऽ-
हवनीयत्वात् । तत्र वायुं समिधमिव कुरुतः । वायुनाऽन्तरिक्षस्य समिध्यमानत्वात् ।
शुद्धां शुद्धामाहुतिमिव मरीचीरेवाऽऽदधाते । मरीचीनामन्तरिक्षे न्यासत्वात् । ते
चान्तरिक्षस्थे तन्निष्ठं यजमानं फलोन्मुखमादधाते । ते पुनरन्तरिक्षादुत्क्रामति यजमाने
सहोत्क्रामतः । यजमाने च तुलोकमाविशति सहाऽऽविशतः । तमाविश्य तमेवाऽऽह-
वनीयं कुर्वते आदित्यं समिधमित्याद्यन्तरिक्षवदेवोक्तम् । यथावाऽऽहुती पूर्वमन्तरिक्षं
तर्पयत इत्युक्तं तथैव तुलोकस्थयजमानं फलदानेन सुखिनमावन्वाते । ते चाऽऽरन्व-
क्षये वदो तुलोकस्थयजमाने पृथिवीमाविशत्यम्भूते सहाऽऽवर्तेते । पृथिवीं चाऽऽविश्य ।
मीसादिना स्नाश्रयं श्लेषयित्वा रेतस्सिन्धुं पुरुषमाश्रयद्वारेणाऽऽविशतः । पुरुषाच्च रेतो-
द्वारा द्वितीयां प्रकृतिमाविश्य गर्भभूतं स्नाश्रयं कर्मानुष्ठानयोग्यं देहमार्गिनमापादयतः ।
एतोऽसौ पारलोकिकं कर्मानुष्ठायान्ते लोकं भ्रतुत्पथानशीलो भवति । इति सर्वं जन-
केनोक्तमित्यर्थः तथाऽपि कथमर्थभेदसिद्धिरित्याशङ्क्योक्तमेव संनिष्याऽऽह । तत्रेति ।
वाजसनेयकं सप्तम्यर्थः ।

मच्छदश्रुवेरैर्विशेषं दर्शयति । इह त्विति । पञ्चधा घुर्जनेत्यष्टीयवीपुरुषयोषित्य-
करैरिति यावत् । पञ्चाग्निसंखन्वपदस्य प्रथमपर्याप्तस्य सप्तम्यर्थाह । इद्वेति । अयं
लोको मूलोक्तस्त्वस्मित्यर्थः । आहुत्योरप्समवायित्वत्सिद्धयर्थं विशिनष्टि । पपभा-
दीति । तयोः श्रद्धात्वसिद्धयर्थं श्रद्धापुरःसरे इत्युक्तम् । तयोरेषिकरणोऽग्निरित्यादि-
कल्पनोपयोगित्वेन विशेषणान्तरमादत्ते । आहवनीयेति । तयोः स्वावक्यं परिहरति ।

क्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोपो राजा

लुभाविते कर्त्रादिकारकभाविते चान्तरिक्षक्रमेणोत्क्रम्ये शुलोकं प्रविश-
न्त्यौ सूक्ष्मभूते अप्समवापित्वादशब्दवा स्वे अद्वाहेतुत्वाच्च श्रद्धाशब्द-
वाच्ये तयोरधिकरणोऽग्निः । अन्यच्च तत्स- ^{सं} समिदादीत्युच्यते ।

या चासावरग्यादिभावनाऽऽहुत्योः साऽपि । श्रेव निर्दिश्यतेऽसौ
वावे लोकोऽग्निर्हे गौतम यथाऽग्निहोत्राधिकरणमाहवनीय इह । तस्या-
ग्नेर्शुलोकारूपस्याऽऽदित्य एव समित्सेन हीद्वोऽसौ लोको दीप्यते ।
अतः समिन्धनात्समिदादित्यः । रश्मयो धूमस्तद्दुत्यानात् । समिधो हि
धूम उत्तिष्ठति । अहराचिः प्रकाशसामान्यात् । आदित्यकार्पत्वाच्च । च-
न्द्रमा अङ्गाराः । अेहःप्रशमेऽभित्यक्तेः । आचैपो हि प्रशमेऽङ्गारा
अभिव्यज्यन्ते । नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाश्चन्द्रमसोऽवपवा इव विमकीर्ण-
त्वसामान्यात् ॥ १ ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्पथोक्तलक्षणेऽग्नौ देवा यजमानाणा अग्न्यादिरूपा
अधिदैवतम् । श्रद्धामग्निहोत्राहुतिपरिणामावरुपाः सूक्ष्मा आपः श्र-
द्धाभाविताः श्रद्धा उच्यन्ते । पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती-
त्येषां होम्यतया प्रश्ने श्रुतत्वात् ।

श्रद्धा वा आपः श्रद्धामेवाऽऽरभ्य प्रणीय प्रचरन्तीति च विज्ञाप-
कर्त्रादीति । अविहरणशब्दे भावप्रधानो धर्मिपरः । काल्पनिको शुलोकैरुयोऽग्नि-
स्वत्संबन्धमिति तच्छब्दोऽग्निविषयः । अन्यत्रेत्युक्तं स्पष्टयति । समिदादीति । आ-
दिशब्दो धूमाचिरङ्गारादिविषयः ।

पर्यायवाच्यमुक्त्वाऽऽराणि व्याकरोति । असावित्यादिना । इहेत्येतन्नोक्तनिर्दे-
शः पूर्वेण संबध्यते । तद्दुत्यानादित्यत्र तच्छब्देनाऽऽदित्यो गृहीतः ॥ १ ॥
अध्यात्माधिदैवविभागेन देवान्विशदयति । यजमानेति । प्रत्ययविशेषत्वेन श्रद्धाया
होम्यत्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्य श्रद्धां व्याकरोति । अग्निहोत्रेति । किंच प्रश्नप्रतिवच-
नयोरेकार्थत्वात्प्रश्ने चापां होम्यतया श्रुतत्वात्प्रतिवचनेऽपि ताः श्रद्धाशब्दिवा हो-
म्यतया विवक्षिता इत्याह । पञ्चम्यामिति ।

अप्सु श्रद्धाशब्दस्य वृद्धव्यवहारमयोगाभावान्नैवमित्याशङ्क्याऽऽह । श्रद्धेति ।
कथमापः श्रद्धाशब्देन प्रसिद्धवद्बुध्यन्ते तत्राऽऽह । श्रद्धामिति । श्रद्धापूर्वकहोममु-

- १ क. ग. न. ट. 'विहं कः' । २ ड. ट. 'म्य सू' । ३ स. घ. च. न. 'पद्' स' । ४ घ. च.
ठ. न. 'व शुलो' । ५ क. ग. ट. 'काशालो' । ७ स. छ. न. 'बद्धमि' ।

संभवति ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः
खण्डः ॥ ४ ॥

पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य वायुरेव समिद-

ते । तां श्रद्धामधूपां हवीति १ । तस्या आहुतेः सोमो राजाऽपां श्रद्धाश-
ब्दवाच्यानां तुलोके ३ । हुतानां परिणामः सोमो राजा संभवति । पथ-
ग्वेदादिपुष्परसा रूगादिमधुकरोपनीतास्त आदित्ये पशआदिकार्यं रो-
हितादिरूपलक्षणमारभन्त इत्युक्तं तथेमा अग्निदोत्राहुतिसमवायिन्यः सू-
क्ष्माः श्रद्धाशब्दवाच्या आपो तुलोकमनुप्रविश्य चान्द्रं कार्यमारभन्ते
फलरूपमग्निदोत्राहुत्योः । यजमानाश्च तत्कर्तार आहुतिमया आहुतिभा-
वनाभाविता आहुतिरूपेण कर्मणाऽऽकृष्टाः श्रद्धासमवायिनो तुलोकम-
नुप्रविश्य सोमभूता भवन्ति । तदर्थं हि तैरग्निदोत्रं हुतम् । अत्र त्वाहु-
तिपरिणाम एव पञ्चाग्निसंबन्धक्रमेण प्राधान्येन विवक्षित उपासनार्थं न
यजमानानां गतिः । तां त्वविदुषां धूमादिक्रमेणोत्तरत्र वक्ष्यति विदुषां
चोत्तरां विद्याकृताम् ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

द्वितीयहोमपर्यायार्थमाह । पर्जन्यो वाव पर्जन्य एव गौतमाग्निः पर्ज-

द्विश्य पयःसोमान्यादिसाधनं संपाद्य जुहोतीति वैचिरीयकाः पठन्ति । तथा चाप्सु
श्रद्धाशब्दः संभवतीत्यर्थः । उक्तमर्थं घटान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना । उक्तं म-
धुविद्यायामिति शेषः । चान्द्रं कार्यं चन्द्रसमीपस्यं वत्सदृशं शरीरमित्यर्थः । तथाऽ-
पि यजमानानां कर्म फलितत्त्वमव आह । यजमानाश्चेति । आहुती वत्सदृशवान्ये
प्राधान्यं मयडर्थः । तदेव स्पष्टयति । आहुतिभावनाभाविता इति । वत्संस्त्ववास्व-
दनुसारिणस्त्वदाश्रया इत्यर्थः । तद्भावित्वफलमाह । आहुतिरूपेणेति । तेनाऽऽ-
कृतत्वं वशीकृतत्वम् । आहुतिमाविता इत्युक्तं स्पष्टयति । श्रद्धेति । वत्पूर्वकं पयः-
सोमादिसाध्यं यत्कर्म तदाश्रया इत्यर्थः । सोमभूतास्त्वत्समीपस्यं शरीरं प्राप्य तत्त्व-
रूपा इत्यर्थः । कर्म सोमसाध्यं धर्मिणां फलमित्याशङ्क्याऽऽह । तदर्थमिति । य-
जमानानां सोमभावो गतिमन्तरेण न सिध्यति । तथापि वक्तव्या गतिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
अत्रेति । आहवनीयोऽग्निः सप्तम्यर्थः । सा तर्हि कुत्रोच्यते न हि वदुक्तिमन्तरेण यथोक्तं
फलं सिध्यत्यव आह । तां त्विति ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

द्वितीयहोमसंबन्धी द्वितीयः पर्यायस्त्वस्यार्थं निज्ञातुं तमेव पर्यायमादत्ते श्रुतिरित्य-

१ प. ठ. 'व लोवि' । २ क. अ. ग. 'चान्द्रा' । ३ च. 'वक्ष्यत' । ४ क. 'घटान्तेन गृह्ये
श' । ५ क. 'दिन ५' ।

भ्रं धूमो विद्युदर्चिरशनिरङ्गारा ह्लादनयो विस्फु-
ल्लिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोम-
राजानं जुह्वति तस्या आहुतेर्वर्ष-संभवति ॥ २ ॥
इति पञ्चमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥
पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्याः संवत्सर एव
समिदाकाशो धूमो रात्रिरर्चिर्दिशोऽङ्गारा अवा-

न्यो नाम वृष्ट्युपकरणाभिमानो देवताविशेषः । तस्य वापुरेव समित् ।
वायुना हि पर्जन्योऽग्निः समिध्यते । पुरोवातादिप्राचल्ये वृष्टिदर्शनात् ।

अभ्रं धूमो धूमकार्थत्वाद्भवच्च लक्ष्यमाणत्वात् । विद्युदर्चिः । प्रका-
शसामान्यात् । अशनिरङ्गाराः । काठिन्याद्धितुसंबन्धाद्वा । ह्लादनयो
विस्फुल्लिङ्गाः । ह्लादनयो गजितशब्दाः । मेघानां विप्रकीर्णत्वसामा-
न्यात् ॥ १ ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पूर्ववत्सोमं राजानं जुह्वति । तस्या आहु-
तेर्वर्षं संभवति । श्रद्धारूपा आपः सोमाकारपरिणता द्वितीये पर्णये
पर्जन्याग्निं प्राप्य वृष्टित्वेन परिणमन्ते ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य
पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्यादि पूर्ववत् । तस्याः पृथिव्याख्यस्या-
ग्नेः संवत्सर एव समित् । संवत्सरेण हि कालेन समिद्धा पृथिवी ग्रीष्मा-
दिनिष्पत्तये भवति । आकाशो धूमः पृथिव्या इवोत्थित आकाशो दृ-
श्यते । यथाऽग्नेर्धूमः । रात्रिरर्चिः पृथिव्या ह्यप्रकाशात्मिकाया अनुकृपा
रात्रिः । तमोरूपत्वात् । अग्नेरिवानुरूपमर्चिः । दिशोऽङ्गारा उपशा-

र्थः । पुरोवातादीत्यादिशब्देन वर्षहेतुर्वायुभेदो यत्नते ।

उक्तं चाभाषां धूमकार्थत्वं पौराणिकैः । यज्ञधूमोद्धवं स्वभ्रं द्विजानां च हितं स-
दा । दावाग्निधूमसंभूतमभ्रं वनहितं स्मृतम् । मृदधूमोद्धवं स्वभ्रमशुभाय भविष्यति ।
अभिचारामिधूमोत्पं, भूतनाशाय वै द्विजा इति ॥ १ ॥

अध्यात्मं यजमानस्य प्राणा इन्द्रादयस्त्वधिदैवतं देवा इत्याह । पूर्ववदिति ।
सोमं राजानमित्यादि व्याचष्टे । श्रद्धारूपा इति ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य पञ्च-
मः खण्डः ॥ ५ ॥

न्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्न-
 ग्रौ देवा वर्षं जुह्वति तस्या आहुतेरन्नं संभव-
 ति ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥
 पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समित्प्राणो
 धूमो जिह्वाऽर्चिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः
 ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्रौ देवा अन्नं जुह्वति
 तस्या आहुते रेतः संभवति ॥ २ ॥ इति पञ्च-
 माध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥
 योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव समि-
 द्यदुपमन्त्रयते स धूमो योनिरर्चिर्यदन्तः करो-

न्तत्वसामान्यात् । भवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः । क्षुद्रत्वसामान्यात् ॥ १ ॥

तस्मिन्निस्पादि समानम् । तस्या आहुतेरन्नं व्रीहियवादि संभवति
 ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

पुरुषो वाव गौतमाग्निः । तस्य वागेव समित् । वाचा हि मुखेन
 समिध्यते पुरुषो न मूकः । प्राणो धूमो धूम इव मुखाभिर्गमनात् ।
 जिह्वाऽर्चिर्लोहितत्वात् । चक्षुरङ्गारा भास आश्रयत्वात् । श्रोत्रं विस्फु-
 लिङ्गाः । विशकीर्णत्वसौम्यात् ॥ १ ॥

समानमन्यत् । अन्नं जुह्वति व्रीह्यादिसंस्कृतम् । तस्या आहुते रेतः
 संभवति ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

योषा वाव गौतमाग्निः । तस्या उपस्थ एव समित् । तेन हि सा पु-
 त्रास्तुत्पादनाय समिध्यते । यदुपमन्त्रयते स धूमः । त्रीसंभवादुपमन्त्र-

॥ १ ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥ १ ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्या-
 यस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

तस्या आहुतेर्ममः संभवतीत्युक्तं व्यक्तीकरोति । एवमिति । योषाकंया रीत्या
 श्रद्धादीनां रेतोन्वानां यानि सुलोकादिषु योनिष्वन्वेष्वग्निषु हवनानि तेषामेकैकस्मि-
 न्पर्याये यः क्रमो व्याख्यातस्तेनेति यावत् ।

ति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या
आहुतेर्गर्भः संभवति ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्या-
यस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

णस्य । योनिरर्चिलोहितत्वात् । यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अभिसं-
न्धात् । अभिनन्दाः सुखलवा विस्फुलिङ्गाः क्षुद्रत्वात् ॥ १ ॥

तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति । तस्या आहुतेर्गर्भः संभवती-
ति । एवं श्रद्धासोमवर्षाभरेतोहवनपर्यायक्रमेणाऽऽप एव गर्भीभूता-
स्ताः । तत्रापामाहुतिसमवापित्वात्प्राधान्यविवक्षाऽऽपः पञ्चम्यामा-
हुतौ पुरुषवचसो भवन्तीति । न त्वाप एव केवलाः सोमादिकार्यमार-
भन्ते । न चाऽऽपोऽत्रिवृत्कृताः सन्तीति । त्रिवृत्कृतत्वेऽपि विशेषसं-
ज्ञालाभो दृष्टः पृथिवीपमिमा आपोऽपमग्निरित्यन्यतमचाहुल्यनिमित्तः ।
तस्मात्समुदितान्पेव भूतान्यव्वाहुल्यात्कर्मसमवायीनि सोमादिकार्या-
रम्भकाण्याप इत्युच्यन्ते । दृश्यते च द्रवचाहुल्यं सोमदृष्ट्यभरेतोदेहेषु ।
बहुद्रवं च शरीरं यद्यपि पार्थिवम् । तत्र पञ्चम्यामाहुतौ हुतायां रेतोरू-
पा आपो गर्भीभूताः ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

कथं पुनरापो गर्भीभवन्ति भूतान्तराणामपि तुक्यो गर्भीभावस्वस्य पाश्चमीदिकत्वा-
दव आह । तत्रेति । भूतानां मध्ये । किमित्यपां प्राधान्यविवक्षयेप निर्देशस्वात्सामे-
केवलानां कार्यारम्भकत्वविवक्षा किं न स्वात्तत्राऽऽह । न रिवति । भूतान्तरासदृक-
वानां केवलानामपामारम्भकत्वे यदारब्धं कार्यं न तद्भोग्यापवने तस्य जलबुद्बुदवदत्य-
न्वचश्रुत्वत्वादित्यर्थः । केवलानामप्लवमुपेत्योक्तमिदानीं तदेव नास्तीत्याह । न चे-
ति । इविशब्दस्वासां त्रिवृत्ं त्रिवृत्मेकैकामकरोदिति श्रुतेरिति हेत्वर्थः । सर्वस्य त्रि-
वृत्कृतत्वे कथं दृष्टो विशेषव्यपदेशो युज्येतेत्याशङ्क्याऽऽह । त्रिवृत्कृतत्वेऽपीति
अपां प्राधान्यविवक्षया मश्रमतिवचनयोरपशब्द इत्युक्तमुपसंहरति । तस्मादिति
केवलानामपामसत्त्वादिति यावत् । कथमारम्भकेषु भूतेष्वपां चाहुल्यमवगतमित्याश-
ङ्क्य कार्यद्वारा तदधिगतिरित्याह । दृश्यते चेति । सोमदीनामव्वाहुल्येऽपि का-
पार्थिवशरीरस्य तद्वाहुल्यमित्याशङ्क्याऽऽह । बहुद्रवं चेति । पञ्चमपश्रनिर्णयमुप-
संहरतुं पावनिकां करोति । तत्रेति । चोपाश्राविति यावत् । गर्भीभूताः पुरुषवचसं
भवन्तीति संबन्धः ॥ १ ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भव-
न्तीति स उल्बावृतो गर्भो दश वा नव वा मा-

इति त्वेवं तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति व्याख्यात
एकः प्रश्नः । यत्तु द्युलोकादिमां प्रत्यावृत्तपोराहुत्योः पृथिवीं पुरुषं
द्विवं क्रमेणाऽऽविश्य लोकं प्रत्युत्थापी भवतीति वाजसनेयक उक्तं
तत्रासङ्गिकमिहोच्यते । इह च प्रथमे प्रश्ने उक्तं वेत्थ यदितोऽधि प्र-
जाः प्रयन्तीति । तस्य चापमुपक्रमः । स गर्भोऽपां पञ्चमः परिणाम-
विशेष आहुतिकर्मसमवायिनीनां श्रद्धाशब्दवाच्यानामुल्बावृत उल्बेन
जरापुणाऽऽवृतो वेष्टितो दश वा नव वा मासानन्तर्मातुः कुक्षी शयि-
त्वा यावद्वा यावता कालेन न्यूनेनातिरिक्तेन वाऽधानन्तरं जायते ।

उल्बावृत इत्यादि वैराग्यहेतोरिदमुच्यते । कष्टं हि मातुः कुक्षौ मू-
त्रपुरीषवात्पित्तश्लेष्मादिपूर्णे तदनुलिप्तस्य गर्भस्योल्बाशुचिपटावृतस्य
लोहितरेतोश्चिबीजस्य मातुरशितपीतरसातुप्रवेशेन विवर्धमानस्य नि-

उक्तार्थे वाक्यं योजयति । इति त्विति । अपां गर्भभावोक्तिमात्रेण पुरुषवचस्त्व-
स्य निर्णयत्वाद्दलमुत्तरग्रन्थेनेत्याशौङ्ग्य तस्य तात्पर्यमाह । यन्त्विति । आहुत्योः
संबन्धोति शेषः । प्रासङ्गिकं गर्भभावोक्तिप्रसङ्गादागतमिति चावत् । इहेति प्रकृत-
श्रुत्युक्तिः । प्रासङ्गिकी संगति त्यक्त्वा साक्षादेव पूर्वोत्तरग्रन्थयोरस्ति संगतिरिति वा-
त्पर्यान्तरमाह । इह चेति । प्रजानामृष्वैगमनमुत्तरत्र निरूपयिष्यते । तादर्थ्येन ता-
सामुत्पत्तिरादावुच्यत इत्यर्थः ।

द्विधा संगतिमुक्त्वा वाक्याक्षराणि योजयति । स गर्भ इति । सोमवृष्ट्यजरेटांस्यपे-
क्ष्य पञ्चमत्वं गर्भावस्य परिणामस्य द्रष्टव्यम् । अपा प्रकृतत्वद्योतनार्थमाहुतीत्यादि
विशेषणद्वयम् । अथवा पूर्वोक्तात्कालान्तराधिकेन वा कालेन यावता जन्तुः ममप्रा-
ज्ञो जायते यावता कालेन कुक्षी शयित्वेति संबन्धः । अनन्तरं योनितो निर्गमनकार-
णामूतकर्माभिव्यक्तेरिति शेषः ।

उल्बावृतत्व कुक्षौ चिरं शयनं योनितो निःसरणमित्येतद्विशेषमभिप्रेक्ष्य किमिति
श्रुत्या व्यपदिश्यते वत्राऽऽह । उल्बावृत इत्यादीति । वैराग्यार्थत्वमस्य स्फुटय-
ति । कष्टं हीति । श्लेष्मादीत्यादिशब्देनामृक्पूयलायुमज्जोर्द्वानि पृथक्त्वे । तदनुलि-
प्तस्येति तच्छब्दो मूत्रपुरीषादिविषयः । कान्तिर्बुद्धिसामर्थ्यम् । बलं देहसामर्थ्यम् ।
वीर्यमिन्द्रियसामर्थ्यम् । तेजः शरीरगता कान्तिः । प्रज्ञा चेतना जीवनधर्मः । श्लेष्मा

१ क. ग. घ. ट. ज. स. ट. ड. त. प. वा मा. २ स. प्र. सिद्धपाऽऽह । ३ ग. ट. 'गर्भ-
गो. च द्विधा । ५ क. 'ज्जादि पृथगे । त' ।

सानन्तः शयित्वा यावद्वाऽथ जायते ॥ १ ॥ स
जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं दिष्टमितोऽ-
ग्रय एव हरन्ति यत एवेतो यतः संभूतो भवति
॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

11/1

रुद्रशक्तिबलवीर्यतेजःमन्नाचेष्टस्य शयनम् । ततो योनिद्वारेण पीड्य-
मानस्य कष्टतरा निःसृतिर्जन्मेति वैराग्यं ग्राहयति । मुहूर्तमप्यसहं द-
श वा नव वा मासानतिदीर्घकालमन्तः शयित्वेति च ॥ १ ॥

स एवं जातो यावदायुषं पुनः पुनर्घटीयन्नवद्वमनाममनाय कर्म
कुर्वन्कुलालचक्रवद्वा तिर्यग्भ्रमणाय यावत्कर्मणोपात्तमायुस्तावज्जीव-
ति । तमेतं क्षीणायुषं प्रेतं मृतं दिष्टं कर्मणा निर्दिष्टं परलोकं प्रति यदि
चेज्जीवन्वैदिके कर्मणि ज्ञाने वाऽधिकृतस्तैमेनं मृतमितोऽस्माद्वामाद-
ग्रयेऽग्न्यर्थमृतिवजो हरन्ति पुत्रा वाऽन्त्यकर्मणे । यत एवेत आगतोऽ-
ग्नेः सकाशाच्छ्रद्धाद्याहुतिक्रमेण । यतश्च पञ्चभ्योऽग्निभ्यः संभूत उ-
त्पन्नो भवति तस्मा एवाग्रये हरन्ति स्वामेवयोनिमग्निमापादयन्तीत्य-
र्थः ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

माणवमैः । वा निरुद्धा यस्य तस्येति विग्रहः । मातुरुदरे शयानस्य कष्टत्वेऽपि त-
दुदराद्योनिद्वारा निःसरणं मुखकरमिति चेन्नेत्याह । सत इति । तद्ग्राहकत्वप्रकारमे-
वेत्येवमिति । मुहूर्तमपीति । यन्मातुरन्तः शयनं मुहूर्तमपि दुःसहं तत्कर्म दीर्घका-
लं न शक्यम् । कर्म च दश वा नव वा मासानन्तः शयित्वा पुनर्योनिद्वारा दुष्करं
निःसरणं दुःसहं स्यादिति वैराग्यं ग्राहयति श्रुतिरित्यर्थः ॥ १ ॥

जातस्य पुनरनर्थो नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह । स एवमिति । यावदायुषमित्येवञ्चाच-
ष्टे । पुनरिति । घटीयन्नवद्वैर्ध्वगमनार्थं वा निषिद्धं कर्म पीनःपुन्येनाऽऽचरन्त्यावत्क-
र्मणाऽऽजितमायुस्तावदस्मिन्देहे जीवति ततो भ्रियते । तथा च जातस्य मृत्युभ्रौव्यां-
नास्ति सम्यग्ज्ञानं विना स्वस्तिप्राम्भिरित्यर्थः । अस्तु तर्हि मृतस्य कृत्कृत्यतेत्याश-
ङ्क्याऽऽह । तैमेनमिति । सर्वस्य तर्हि मृतस्य परलोकित्वं स्यादिति चेन्नेत्याह ।
यदीति । तदा परलोकं प्रति कर्मणा निर्दिष्टमिति पूर्वेण संबन्धः । युक्तं च तन्मृत-
स्याग्न्यर्थं नयनमित्याह । यत इति ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

१ ख. घ. ड. च. झ. ङ. ञ. 'दीर्घं का' । २ क. ग. घ. ङ. ट. ढ. 'ति । स' । ३ क. ख. ग. घ. ङ. ट. झ. ड. 'यं पुनर्व' । ४ क. घ. ड. ट. ङ. ड. 'मेवं क्षी' । ५ ट. च. ञ. 'मि विहा' । ६ घ. ट. 'स्तदेनं' । ७ च. 'स्तदेव मृ' । ८ ख. 'मेतं मृ' । ९ ख. 'मेवं मृ' । १० क. ट. 'दूर्ध्वं ग' । ११ क. छ. तैमेनमिति । १२ क. फारलीकृतत्वं ।

तद्य इत्थं विदुः ।

वेत्य पदितोऽधि प्रजाः प्रपन्तीत्यपं प्रशः प्रत्युपस्थितोऽपाकर्तव्य-
तया । तत्तत्र लोकं मत्पुंत्थिसानामधिकृतानां ग्रहमेधिनां प इत्थमेवं
पपोक्तं पञ्चाग्निदर्शनं सुलोकाद्यग्निभ्यो वपं क्रमेण जाता अग्निस्वरूपाः
पञ्चाग्न्यात्मान इत्पेवं विदुर्जानीयुः । कथमवगम्यत इत्थं विदुरिति
ग्रहस्था एवोच्यन्ते नान्य इति । ग्रहस्थानां ये त्वनित्थंविदुः केवले-
ष्टापूर्तदत्तपरास्ते धूमादिना चन्द्रं गच्छन्तीति वक्ष्यति । ये चारण्यो-
पलक्षिता वैखानसाः परिव्राजकाश्च श्रद्धा तप इत्युपासते तेषां चेत्यंवि-
द्भिः सद्वाचिरादिना गमनं वक्ष्यति पारिशेष्यादग्निहोत्राहुतिसंबन्धाच्च
ग्रहस्था एव ग्रहन्त इत्थं विदुरिति ।

ननु ब्रह्मचारिणोऽप्यग्रहीता ग्रामश्रुत्याऽरूपश्रुत्या चातुपलक्षितां
विद्यन्ते कथं पारिशेष्यसिद्धिः । नैप दोषः । पुराणस्मृतिशामाग्यादूर्ध्व-
रेतसां नैष्ठिकब्रह्मचारिणामुत्तरेणार्यम्णः पन्याः प्रसिद्धः । अतस्तेऽप्य-

स उल्बानृत इत्यादिनोक्तमनुवदति । वेत्थेति । प्रत्युपस्थितः प्रजोत्पत्तिप्रदक्षेनेन
प्रसङ्गव इति यावत् । तद्य इत्थं विदुरित्येतद्व्याचष्टे । तत्तत्रैरपादिना । सप्तम्य-
र्थमेव स्कोरयति । लोकमिति । निर्धारणार्थं पद्यी । वेदनप्रकारमनुवदति । सुलो-
कादीति । वेऽर्चिपमिसंभवन्तीत्युत्तरत्र संबन्धः । साधारणोक्तविशेषे संकोचो हेतुं
विना न सिध्यतीति ब्रह्मते । कथमिति । पारिशेष्यं संकोचकमिति परिहरति ।
ग्रहस्थानामिति । पद्यो निर्धारणे । अतश्च केवलकर्म्मिणो ग्रहस्था न विदुरिति ग्रह-
णमर्हन्तीति शेषः । परिव्राजका वानपस्थाश्च ग्रहन्तामिति चेन्नेत्याह । ये चेति ।
केषां तर्हीह ग्रहणमत आह । पारिशेष्यादिति । ग्रहस्य एव हेत्वन्तरमाह । अ-
ग्निहोत्रेति । तदाहुत्यपूर्वपरिणामात्पक्वं जगदत्र पश्चधा पविमन्याभित्वेन दर्शनमुत्तर-
मार्गमाग्निसाधनं चोद्यते । अतो विद्यायास्तरसंबन्धाद्ग्रहस्थानामपि वत्संबन्धस्य प्राध-
त्वात्पेयामेवेह ग्रहणमुचितमित्यर्थः ।

पारिशेष्यमिति पति । नन्विति । ग्रामे सपत्नीको वासः । न च ब्रह्मचारिणां प-
त्नीसंबन्धः । तत्र ग्रामश्रुत्या ब्रह्मचारिणो ग्रहीताः । गुरुकुलवासिवाच्च नारण्यश्रुत्यो-
पलक्षिताः । तवस्तेषामिह ग्रहणसंपवान्न पारिशेष्यमित्यर्थः । किं नैष्ठिकब्रह्मचारि-
णोऽत्रेत्थं विदुरिति एतेरार्थिकं नोपकुर्वन्ना इति विदुष्याऽऽद्यं दूषयति । नैप दोष
इति । अद्याशीति सहस्राणि यतीनामूर्ध्वरेवसात् । स्मृतं स्थानं तु यत्तेषां तदेव

१ घ. 'सुन्यायिना' । २ स. म. उ. 'दि' । ३ क. ग. ट. घ. 'ताथ वि' । ४ क. ट. 'ति-
र' । ५ क. 'स्तुत्यति' ।

रण्यवासिभिः सह गमिष्यन्ति । उपकुर्वाणकास्तु स्वाध्यायग्रहणार्थो इ-
ति न विशेषनिर्देशार्हाः । ननुर्ध्वरेतस्त्वं चेदुत्तरमार्गप्रतिपत्तिकारणं पु-
राणस्मृतिप्रामाण्यादिष्यत इत्थंविच्चमनर्थकं प्राप्तम् ।

न । गृहस्थान्प्रत्यर्थवत्त्वात् । ये गृहस्था भेनित्यंविदस्तेषां स्वभा-
वतो दक्षिणो धूर्मादिः पन्थाः प्राप्तस्तेषां च इत्थं विदुः सगुणं वाऽन्य-
द्ब्रह्मविदुरथ यद्दु चेवास्मिद्ब्रह्मं कुर्वन्ति यदि च नाधिपमेवेति लिङ्गा-
दुत्तरेण ते गच्छन्ति । ननुर्ध्वरेतसां गृहस्थानां च समान आश्रमित्वे
ऊर्ध्वरेतसामेवोत्तरेण पथा गमनं न गृहस्थानामिति न युक्तमग्निहोत्रा-

गुरुवासिनामित्यादिपुराणस्मृतेः श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्यान्नैष्ठिकब्रह्मचारिणामूर्ध्वरेतसामा-
दित्यसंबन्धेनोत्तरायणेनोपलक्षितो देवयानारूपो मार्गो यावता प्रसिद्धस्तस्मात्तेषामरण्य-
वासिभिः सहाखण्डितब्रह्मचर्येणैवाग्निरादिगतिलामान्न पश्चाग्निविक्षेपेन प्रयोजनमिति
पारिशेष्यसिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह । उपकुर्वाणकास्त्विति । ते हि स्वाध्या-
यग्रहणार्थोऽस्मिन्गृहीते स्वेच्छावशादाश्रमान्तरं गच्छन्तस्तत्फलेनैव फलवन्तो भव-
न्तीति न गृहस्थादिभ्यो विभज्येत्थं विदुरिति निर्देशमर्हन्वीत्यर्थः । किं वैशिकानां ब्रह्म-
चारिणामुत्तरमार्गप्राप्तिसंभवादनर्थकमिदंविष्वं प्राप्तमिति श्रुतिविरोधाद्वितीये तु पारि-
शेष्यासिद्धिवादवस्थमिति शङ्कार्थः ।

किमित्यंविष्वं वैशिकान्प्रत्यनर्थकमित्युच्यते किंवा सर्वानेव प्रतीति विकल्प्याऽऽद्य-
मङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति । न गृहस्थानिति । तान्प्रत्यर्थवत्त्वमेवेत्यंविष्वस्य विभ-
ज्य समर्थयेत् । ये गृहस्था इति । समावतस्तदनुष्ठितेष्टापूर्वबलादित्यर्थः । तेषामेव
गृहस्थानां मध्ये ये केचिद्दुक्तेन प्रकरेणेत्यं पश्चाग्निदर्शनं विदुरग्निभ्योऽन्यद्वा सगुणं
ब्रह्म विदुस्ते देवयानेनोत्तरेण पथा गच्छन्तीति संबन्धः । न केवलं गृहस्थानां पश्चा-
ग्निविक्षेपेन किंतु सगुणब्रह्मविक्षेपेन तेषामस्तीति प्रमाणमाह । अथेति । अन्त्येष्टि-
कारणाकरणयोरविशेषेण ब्रह्मविदामग्निरादिगतिश्रवणादास्ति गृहस्थानामपि ब्रह्मविक्षेपि-
ति गम्यते । परित्राजकादिष्वन्त्येष्ट्यसंभवेन विद्यास्तुतेरपि दुर्ध्वेचनवादित्यर्थः । वि-
हितत्वाविशेषादाश्रमाणां तुल्यत्वमाश्रित्य शङ्कते । नन्विति । साम्यमुक्त्वा गृहस्थेषु
विशेषं दर्शयति । अग्निहोत्रादीति । वैशिकानि कर्माणि भूयांसि सन्ति । तेषां च
बाह्ये सत्यविदुषामूर्ध्वरेतसामेव देवयानेन पथा गमनं न गृहस्थानामित्ययुक्तं साधन-
भूयस्त्वे फलभूयस्त्वन्यायविरोधादित्यर्थः । आश्रमित्वाविशेषेऽपि धर्मविशेषाद्विशुद्धि-

दिवैदिककर्मबाहुल्ये च सति । नैव दोषः । ऋ. पूता हि ते । शत्रुमित्रसं-
योगनिमित्तं हि तेषां रागद्वेषौ । तथा धर्माधर्मा हिंसानुग्रहनिमित्तौ ।
हिंसाव्रतमायाब्रह्मचर्यादि च बह्वशुद्धिकारणमपरिहार्यं तेषाम् । अतोऽ-
पूताः । अपूतत्वान्नोत्तरेण पया गमनम् । हिंसाव्रतमायाब्रह्मचर्यादि-
परिहाराच्च शुद्धात्मानो हीतरे शत्रुमित्ररागद्वेषादिपरिहाराच्च विरजस-
स्तेषां युक्त उत्तरः पन्थाः । तथाच पौराणिकाः । ये प्रजामीपिरेऽधी-
रास्ते श्मशानानि भेजिरे । ये प्रजां नेपिरे धीरास्तेऽमृतत्वं हि भेजिर
इत्याहुः । इत्थंविदां ग्रहस्थानामरणपेवासिनां च समानमार्गत्वेऽमृतत्व-
फले च सत्परणपेवासिनां विद्यानर्थक्यं मासम् । तथाच श्रुतिविरोधः ।
न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विन इति । स एनमविदितो न
भुनक्तीति च विरुद्धम् । न । अभूतसंप्लवस्थानस्यामृतत्वेन विवक्षितत्वात् ।
तत्रैवोक्तं पौराणिकैः । अभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यत इति ।
पश्चाऽऽस्तपन्तिकममृतत्वं तदपेक्षया न तत्र दक्षिणा यन्ति स एनम-
विदितो न भुनक्तीत्याद्याः श्रुतय इत्यतो न विरोधः । न च पुनराव-
र्तन्तं इतीमं भानवमावर्तं नाऽऽवर्तन्त इत्यादिश्रुतिविरोध इति चेत् ।

पारतम्यसंभवाच्चैककल्पमिति परिहरति । नैव दोष इति ।

कथं ग्रहस्थानामग्निहोत्रादिभूयोधर्मवतां विद्याहीनानामप्यपूतत्वं तत्राऽऽह । शत्रु-
मित्रेति । अत्रह्यचर्यादीत्यादिपदेन परिग्रहित्वादि गृह्यते । अशुद्धिबाहुल्यकारणम-
तः शब्दार्थः । तुल्यमूर्ध्वरेतसामप्यशुद्धिहेतुबाहुल्यादपूतत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । हिं-
सेति । ऊर्ध्वरेतसां पूतत्वे सिद्धे फलितमाह । तेषामिति । ऊर्ध्वरेतसां देवयाने प-
थ्यनुमवेक्षे प्रमाणमाह । तथा चेति । पौराणिका आहुरिति संबन्धः । आश्रमधर्म-
मात्रमार्गद्वारेणामृतत्वमूर्ध्वरेतसामुक्तमाक्षिपति । इत्थंविदामिति । तेषां विद्यानर्थक्य-
मित्येवेत्याशङ्क्याऽऽह । तथा चेति । स परमात्मा स्वयमज्ञातः सन्नेनमधिकारिणम-
पवर्गप्रदानेन न शाल्यवीति च वाक्यं विद्यामन्वरेणामृतत्वं भुवतो विरुद्धमित्यर्थः ।
ऊर्ध्वरेतसाममृतत्वस्याऽऽपेक्षितत्वात्तत्र विद्यानर्थक्यमेवेति परिहरति । नाऽऽभूतेति ।
आपेक्षिकममृतत्वमित्यत्र प्रमाणमाह । तत्रैवेति । यत्र प्रजाः कामयमाना भुक्तिमाजो
न भवन्तीत्युक्तं तत्रैव तत्संनिधाविति यावत् । कथं तर्हि यथोक्तश्रुतिविरोधसमाधि-
रित्याशङ्क्याऽऽह । यच्चेति । आदिशब्दस्त्वमेवं विद्वानमृत इह भवतीत्यादिश्रुतिसंभ-
हार्यः । आपेक्षिकामृतत्वे श्रुतिविरोधो न शक्यते परिहर्तुमिति शङ्कते । न चेति ।

१ ऋ. 'मिनां शो' २ क. 'मितो हि' ३ द. द. द. ततो ४ क. 'मप्यप' । ५ स. ग. ट. द. ग. 'व्यतिता' । ६ क. ग. 'तरे के' । ७. 'तकटरे' । ८ । ७ स. ग. प्र. ट. ग. 'व्यतिक' । ८ ग. ट. पाणि । ९ ग. पाणि । १० स. ग. प्र. ट. क. 'नैव रम' ।

न । इमं मानवमिति विशेषणात्तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्तीति च । यदि ह्येकान्तेनैव नाऽऽवर्तेरन्निर्मं मानवमिहेति च विशेषणमनर्थकं स्यात् । इममिहेत्प्राकृतिमात्रमुच्यत इति चेत् । न । अनावृत्तिशब्देनैव नित्यानावृत्त्यर्थस्य प्रतीतत्वादाकृतिकल्पनाऽनधिक्यम् । अत इममिहेति च विशेषणार्थवत्त्वापान्यत्राऽऽवृत्तिः कल्पनीया । न च सदेकमेवाद्वितीयमित्येवंप्रत्ययवर्ता मूर्धन्या नाह्याऽर्चिरादिमार्गेण गमनम् ।

अत्रैव सन्ब्रह्माप्येति । तस्मात्तत्सर्वमभवत् । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति । अत्रैव समवेलीयन्त इत्यादिश्रुतिशक्त्यर्थः । ननु तस्माज्जीवाद्बुद्धिक्रमिणोः प्राणा नोत्क्रामन्ति सदैव गच्छन्तीत्यर्थमर्थः कल्प्यत इति चेत् । न । अत्रैव समवेलीयन्त इति विशेषणानर्थक्यात् । सर्वे प्राणा अतूत्क्रामन्तीति च प्राणैर्गमनस्य प्राप्तत्वात् । तस्मादुत्क्रामन्तीत्यनाशङ्क्येवा । यदाऽपि मोक्षस्य संसारगतिवैलक्षण्यात्प्राणानां जीवेन सहागमनमाशङ्क्य तस्मान्नोत्क्रामन्तीत्युच्यते तदाऽप्यत्रैव समवेलीयन्त इति विशेषणमनर्थकं स्यात् । न च प्राणैर्विपुक्तस्य

आदिशब्दस्तेषामिह न पुनरावृत्तिरित्यादिवाक्यसमग्रार्थः । इममिहेति विशेषणावष्टम्भेन निराचष्टे । नेत्यादिना । तदेव व्यतिरेकमुखेन विशदयति । यदीति । सर्वकल्पेषु श्रुतेर्यादृशत्वादिममिहेतिपदद्वयसामान्येन सर्वकल्पविषये विशेषणानर्थक्यं दुर्वारमित्युत्तरमाह । नानावृत्तीति । विधान्तरेण विशेषणार्थसंभवे फलितमाह । अत इति । यस्मिन्कल्पे ब्रह्मलोकमाप्तिस्तस्मात्कल्पान्तरमन्यत्रेत्युक्तम् । ऊर्ध्वरेवसामाश्रमधर्ममाश्रितानाममृतत्वमापेक्षिकमुपशिक्षं समपि तेषामेव साक्षात्कृतब्रह्मत्वानामात्यन्तिकममृतत्वं गतिनिरपेक्षं सिध्यतीत्याह । न चेति । तेषां गत्यादिनिरपेक्षमात्यन्तिकममृतत्वं भवतीत्यत्र प्रमाणमाह । ब्रह्मैवोत । न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीति माध्यंदिनश्रुतिमनुसृत्य न तस्येत्यादिकाण्यश्रुतिरपि नेतव्येति शङ्कते । ननु तस्मादिति । वाक्यशेषविरोधात्त्रैवमिति दृश्यति । नात्रेति । श्रुत्यन्तरालोचनायामपि न स्वयूध्यकल्पनेत्याह । सर्वे प्राणा इति । प्राणैः सह जीवस्येति शेषः । संसारदशायां प्राणैः सह विज्ञानात्मनो गमनेऽपि मोक्षे नास्ति प्राणानां जीवेन सह गमनमित्याशङ्क्या न तस्मादित्यादिवाक्यमित्याशङ्क्याऽऽह । यदाऽपीति । भवतु प्राणानामत्रैव समवेलयस्त्वथाऽपि जीवस्य गमनात्प्रथममृतरवमित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि । कस्मिन्वा यतिष्ठति यतिष्ठामित्यासीति । स प्राणमसृजतेति श्रुतेरिति शेषः । किंच प्रा-

१ घ. द. द. ग. 'ना निरपि' । २ घ. द. च. छ. द. द. ग. 'वनीय' । ३ ग. द. द. 'भ्यः । त' ।
 ४ ग. घ. द. द. 'सर्पः' । ५ घ. द. च. छ. द. द. 'वनीय' । ६ घ. द. च. अ. छ. द. द. ग. 'वनीय' ।
 ७ ग. 'ते । त' । ८ ख. छ. अ. ग. 'वनय' । ९ ख. छ. ग. 'स्मिन्नह' ।

ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषम-
भिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरह आर्प्यमाणपक्षमापूर्य-
माणपक्षाद्यान्पडुदङ्ङेति मासांस्तान् ॥ १ ॥
मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्या-

गतिरुपपद्यते जीवत्वं वा । सर्वगतत्वात्सदात्मनो निरवयवत्वात्मा-
णसंबन्धमात्रमेव ह्यग्निविस्फुलिङ्गवज्जीवत्वभेदकारणमित्यतस्तद्विषोगे
जीवत्वं गतिर्वा न शक्या परिकल्पयितुं श्रुतपञ्चेत्प्रमाणम् । न
च सतोऽशुरवयवः स्फुटितो जीवाख्यः स्रूपं छिद्रीकुर्वन्गच्छती-
ति शक्यं कल्पयितुम् । तस्मात्तपोर्ध्वमापन्नमृतत्वमेतीति सगुणब्र-
ह्मोपासकस्य प्राणैः सह नाट्या गमनं सापेक्षमेव चामृतत्वं न सा-
क्षान्मोक्ष इति गम्यते । तदपराजिता पूस्तं देरं मदीयं सर इत्याद्यु-
क्त्वा तेषामेवैव ब्रह्मलोक इति विशेषणात् । अतः पञ्चाग्निविदो ग्रह-

११) षैर्वियुक्तस्य चिदात्मनो जीवत्व नोपपद्यते प्राणोपाधिकस्यैव तस्य जीवशब्दवाच्यत्वादि-
त्याह । जीवत्वं वेति । उक्तमर्थं समर्थयते । सर्वगतत्वादिति । चिदात्मा हि कल्पनायाम-
विधाने सति यतो निर्माणं सर्वस्यात्मा तस्माद्भोर्विस्फुलिङ्गवज्जीवत्वाख्यभेदसंपादनं
तस्य प्राणसंबन्धमात्रमेवेति वैदिकानां प्रसिद्धम् । तथा च प्राणविषोगे चिदात्मनो
जीवत्वं गतिर्वा न शक्यते कल्पयितुम् । तस्मात्पूर्णत्वादिप्रतिपादकश्रुतीनां प्रमाणत्वा-
दित्यर्थः । सदात्मनः सर्वगतस्य जीवाख्यभेदकरणं न प्राणोपाधिकत्वं किं तु स्व एव
तस्याशो जीवस्वथा चाग्निविस्फुलिङ्गवत्तस्य गत्युपपत्तिरित्यासङ्गचाऽऽह । न चेति ।
निष्कलं निष्क्रियं शान्तमित्यादिश्रुतेरिति शेषः । मकरणापेक्षमुपसंहरति । तस्मादिति ।
निर्गुणब्रह्मविदात्मान्तिकाभूतत्वस्य गमनाद्विनिरपेक्षत्वादिति यावत् ।

सगुणब्रह्मोपासकस्य सापेक्षममृतत्वमित्यत्र विशेषणश्रुतिमनुकूलयति । तदपराजि-
चेति । आदिपदेन तदवधत्थः सोमसवन इत्यादि ग्रहते । तेषामेव ब्रह्मविदामेव पूर्वो-
क्ताविशेषगुणो ब्रह्मणः सत्याख्यस्य लोको नान्येषामरुवात्मनामिति विशेषदर्शनादमृ-
तत्वं तेषां ब्रह्मोक्तिवासिभिः सम सापेक्षमेवेति निर्धारितमित्यर्थः । ऊर्ध्वरेवसामाश्रम-
मात्रनिष्ठानामपि ब्रह्मलोको लभ्यते ग्रहस्थानां पुनर्विदुषामेवेत्युपपाद्य मरुतश्रुतिव्या-
ख्यानमनुवर्षयति । अत इति । पूर्वोक्तपारिशेष्यादिवशादिति यावत् । परिब्राजका-
श्चेत्यमुख्यसंन्यासिनस्त्रिदण्डिनो ग्रहण्ये मुख्यसंन्यासिनां ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति इ-

* ऐरो मण्डस्तेन पूर्णमैर मदीयं तदुपवीयिना मदकर इषोत्पादकम् ।

ठ. नैव । ५. ल. म. श्रीऽन्व । ३ क. छ. ट. ह्यनो ।

चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स
 एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्था इति ॥ २ ॥
 जथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते
 धूममभिसंभवन्ति धूमाद्वात्रि ५ रात्रेरपरपक्षम-

स्या ये चेमेऽरण्ये वानप्रस्थाः परिव्राजकाश्च सह नैष्ठिकब्रह्मचारिभिः
 श्रद्धा तप इत्येवमाद्युपासते श्रद्धधानास्तपस्विनश्चेत्यर्थः । उपासनश-
 ब्दस्तात्पर्यायः । इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते इति यद्वत् । श्रुत्यन्तराद्ये
 च सत्यं ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यमुपासते ते सर्वेऽधिपमन्विरभिमानीनां देव-
 तामभिसंभवन्ति प्रतिपद्यन्ते । संमानमन्यच्चतुर्थगतिव्याख्यानानेन । एष
 देवयानः पन्था व्याख्यातः सत्यलोकावसानो नाण्डाद्ग्रहिः । यदन्तरा
 पितरं मातरं चेति मन्त्रवर्णात् ॥ १ ॥ २ ॥

१३/५१

अधेत्यर्थान्तरप्रस्तावनार्थो य इमे गृहस्था ग्रामे । ग्राम इति गृहस्था-
 नामसाधारणं विशेषणमरण्यवासिभ्यो व्यावृत्त्यर्थम् । यथा वानप्रस्थ-

पकृत्वात् । श्रद्धा सत्यमित्युपासते इति श्रुत्यन्तरम् । पश्चात्प्रिविदो गृहस्थाः स्वाश्रम-
 मात्रप्रवणा ऊर्ध्वरेतसः सत्यब्रह्मोपासकाश्चोपये सर्वशब्देनोच्यन्ते ।

चतुर्थे यदुपकोसलविचार्या गतिव्याख्यानमविवृत्तं तेन समानमन्विषोऽहरित्यादि-
 वाक्यव्याख्यानं तथाच ब्रह्म पृषकर्वव्यमित्याह । समानमिति । उत्तरमार्गव्या-
 ख्यानमुपसंहरति । एष इति । देवयानेन यथा बहिरण्डाद्ग्रहस्थितं ब्रह्म गन्त्वव्यमि-
 त्येके वानप्रस्थाह । नाण्डादिति । वत्र हेतुमाह । यदन्तरेति । पितरं पृथुलोकं मा-
 तरं च पृथिवीं मध्ये ये द्वे सृती भृशृणवं वाम्यामिदं विश्वं कर्म ज्ञानाधिकृतं गच्छति
 न चाण्डाद्ग्रहिरस्ति गतिद्वयमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

वेत्य यदितोऽपि प्रजाः प्रयन्तीत्यस्य प्रश्रस्य प्रविवचनं देवयानोपदेशेन व्याख्यातं
 संप्रति पितृयाणोपदेशेनापि ग्रामनिवासित्वाविशेषादित्याशङ्क्याऽऽह । ग्राम इती-
 ति । सपत्नीको हि वामो ग्राम इत्युच्यते । न च सपत्नीकत्वमूर्ध्वरेतसां युक्तं तथा-
 च गृहस्थानामेव ग्रामविशेषणमसाधारणं न च तदनर्पकमूर्ध्वरेतोभ्यस्तेषां व्यावृत्त्यर्थ-
 त्वोदित्यर्थः । तदेव ह्यन्वयेन स्फुटयति ।

यथेति । वेत्यन्वयव्यासेषाद्ग्रहिनैर्दीपि विशेषणमादौ दत्तमिति मदीकोपादानं

ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽचिंषम-
भिसंभवन्त्यर्चिपोऽहरह्र आपूर्यमाणपक्षमापूर्य-
माणपक्षाद्यान्पडुदङ्ङेति मासांस्तान् ॥ १ ॥

मासेभ्यः सवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्या-

गतिरुपपद्यते जीवत्वं वा । सर्वगतत्वात्सदात्मनो निरवयवत्वात्प्रा-
णसन्धमात्रमेव ह्यग्निविस्फुलिङ्गवज्जीवत्वभेदकारणमित्यतस्तद्विषोणे
जीवत्वं गतिर्वा न शक्या परिकल्पयितुं श्रुतपश्चेत्यमाणम् । न
च सतोऽणुरवयवः स्फुटितो जीवाख्यः सद्रूपं त्रिद्वीकुर्वन्गच्छती-
ति शक्यं कल्पयितुम् । तस्मात्तपोर्ध्वंमापन्नमृतत्वमेतीति सगुणब्र-
ह्मोपासकस्य प्राणैः सह नाट्या गमनं सापेक्षमेव चामृतत्वं न सा-
क्षान्मोक्ष इति गम्यते । तदपराजिता पूर्वेदैरं मदीयं सर इत्याद्यु-
क्त्वा तेषामेवैष ब्रह्मलोक इति विशेषणात् । अतः पञ्चाग्निविदो यद-

१०) १) अग्निविदोऽपि चिदात्मनो जीवत्व नोपपद्यते प्राणोपाधिकमयैव तस्य जीवज्ञादवाच्यत्वादि-
त्याह । जीवत्वं वेति । उक्तमर्थं समर्पयते । सर्वगतत्वादिति । चिदात्मा हि वरुणायाम-
पिष्ठाने सवि यैवो निर्भाग सर्वस्यात्मा तस्माद्भवेत्स्फुलिङ्गवज्जीवत्वारूपभेदसंपादनं
तस्य प्राणसन्धमात्रमेवेति वैदिकानां प्रसिद्धम् । तथा च प्राणवियोगे चिदात्मनो
जीवत्व गतिर्वा न शक्यते कल्पयितुम् । तस्मात्पूर्णादिप्रविषादकश्रुतीनां प्रमाणत्वा-
दित्यर्थः । सदात्मनः सर्वगतस्य जीवाख्यभेदकरणं न प्राणोपाधिकत्वं किं तु स्व एव
तस्याशो जीवस्तथा चाग्निविस्फुलिङ्गवत्तस्य गत्युपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति ।
निष्कलं निष्क्रियं शान्तमित्यादिश्रुतेरिति शेषः । मकरगार्धमुपसहरति । तस्मादिति ।
निर्गुणब्रह्मविदामात्यन्तिकामृतत्वस्य गमनादिनिरपेक्षत्वादिषु यातव ।

सगुणब्रह्मोपासकस्य सापेक्षममृतत्वमित्यत्र विशेषणश्रुतिमनुकूलयति । तदपराजि-
तेति । आदिपदेन तदश्वत्थः सोमसवन इत्यादि श्रुते । तेषामेव ब्रह्मपिदामेष पूर्वो-
क्तविशेषगुणो ब्रह्मणः सत्याख्यस्य लोको नान्येषामरुचात्मनामिति विशेषदर्शनादमृ-
तत्वं तेषां तद्योक्तनिदासिभिः सम सापेक्षमेवेति निर्धारितमित्यर्थः । उर्ध्वरेवसामाश्रम-
मात्रनिष्ठानामपि ब्रह्मलोको लभ्यते यदस्थाना पुनर्निदुषामेवेत्युपपाद्य प्रकृतश्रुतिव्या-
ख्यानमनुवर्तयति । अत इति । पूर्वोक्तपारिशेष्यादिवशादिति यावत् । परिव्राजका-
श्चेत्यमुख्यसंन्यासिनसिद्धिदण्डिनो यस्तन्वे मुख्यसंन्यासिना ब्रह्मसर्पोऽमृतत्वमेतीति पृ-

* यतो मण्डस्तेन पूर्णैरं मदीयं तदुपपागिनो मदकर हवोत्पादकम् ।

उ. मी. १. २. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स
 एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्था इति ॥ २ ॥
 अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते
 धूममभिसंभवन्ति धूमाद्रात्रि रात्रेरपरपक्षम-

स्था ये चेमेऽरण्ये वानप्रस्थाः परिव्राजकाश्च सह नैष्ठिकब्रह्मचारिभिः
 श्रद्धा तप इत्येवमाद्युपासते श्रद्धधानास्तपस्विनश्चेत्यर्थः । उपासनश-
 ब्दस्तात्पर्यार्थः । इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासत इति पदद्वयं । श्रुत्यन्तराद्ये
 च सत्यं ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यमुपासते ते सर्वेऽर्चिपमाँचरभिमानिनीं देव-
 तामभिसंभवन्ति प्रतिपद्यन्ते । संमानमन्यच्चतुर्थगतिव्याख्यानं । एष
 देवयानः पन्था व्याख्यातः सत्यलोकावसानो नाण्डाद्बहिः । पदन्तरा
 पितरं मातरं चेति मन्त्रवर्णात् ॥ १ ॥ २ ॥

१५६/६१

अथेत्यर्थान्तरप्रस्तावनायो य इमे गृहस्था ग्रामे । ग्राम इति गृहस्था-
 नामसाधारणं विशेषणमरण्यवास्तिभ्यो व्यावृत्त्यर्थम् । यथा वानप्रस्थ-

पकृत्वात् । श्रद्धां सत्यमित्युपासत इति श्रुत्यन्तरम् । पञ्चाभिविदो गृहस्थाः स्वाश्रम-
 मात्रप्रवणा ऊर्ध्वरेतसः सत्यब्रह्मोपासकाश्चोमये सर्वशब्देनोच्यन्ते ।

चतुर्थे यदुपकोसलविधायी गतिव्याख्यानमतिवृत्तं तेन समानमर्चिषोऽहरित्यादि-
 वाक्यव्याख्यानं तथाच तन्न पृथक्त्वव्यमित्याह । समानमिति । उत्तरमार्गव्या-
 ख्यानमुपसंहरति । एष इति । देवयानेन यथा बहिरण्डाद्व्यतिथितं ब्रह्म गन्तव्यमि-
 त्येके वान्प्रत्याह । नाण्डादिति । तद्य हेतुमाह । पदन्तरेति । पितरं शुलोकं मा-
 तरं च पृथिवीं मध्ये ये द्वे सृष्टी अगूणत्वं ताभ्यामिदं विश्वं कर्म ज्ञानाधिकृतं गच्छति
 न चाण्डाद्बहिरस्ति गतिद्वयमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

वेद्य यदितोऽपि मजाः प्रयन्तीत्यस्य प्रश्रस्य प्रविवचनं देवयानोपदेशेन व्याख्यातं
 संपत्तिपितृयाणोपदेशेनापि ग्रामनिवासित्वाविशेषादित्याशङ्क्याऽऽह । ग्राम इती-
 ति । सपत्नीको हि वामो ग्राम इत्युच्यते । न च सपत्नीकत्वमूर्ध्वरेतसां युक्तं तथा-
 च गृहस्थानामेव ग्रामविशेषणमसाधारणं न च तदनर्थकमूर्ध्वरेतोभ्यस्तेषां व्यावृत्त्यर्थ-
 त्वादित्यर्थः । तदेव वृष्टान्तेन स्फुटयति ।

ययेति । वेद्यन्तमर्चिव्यासेवाद्बहिर्वेदीति विशेषणमादी दत्तमिति मदीकोपादानं

परपक्षाद्यान्पद्दक्षिणैति मासा २ स्तान्नैते संव-
त्सरमभिप्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ मासेभ्यः पितृलोकं

परित्राजकानामरण्यं विशेषणं गृहस्थेभ्यो व्यावृत्त्यर्थं तद्धत् । इष्टापूर्ते
इष्टमग्निहोत्रादिवैदिकं कर्म पूर्तं वापीकूपतडागारामादिकरणम् । दत्तं
अहिर्वेदि यथा शक्त्यर्थेभ्यो द्रव्यसंविभागो दत्तम् । इत्येवंविधं परि-
चरणपरित्राणाद्युपासते । इतिशब्दस्य प्रकारदर्शनार्थत्वात् । ते दर्श-
नैर्वाजितत्वाद्भूमं धूमाभिमानिनीं देवतामभिसंभवन्ति प्रतिपद्यन्ते । त-
याऽतिवाहिता धूमाद्रात्रिं रात्रिदेवतां रात्रेरपरपक्षदेवतामेव कृष्णपक्षा-
भिमानिनीमपरपक्षाद्यान्पण्मासान्दक्षिणा दक्षिणां दिशमेति सविता ।
तान्मासान्दक्षिणायनपण्मासाभिमानिनीर्देवताः प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः ।
संवचारिण्यो हि पण्मासदेवता इति मासानिति बहुवचनप्रयोगस्तासु ।
नैते कर्मिणः प्रकृताः संवत्सरं संवत्सरमभिमानिनीं देवतामभिप्राप्नुवन्ति ।
कुतः पुनः संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति यतः प्रतिपिध्यते । अस्ति हि प्रसङ्गः
संवत्सरस्य ह्येकस्यावयवभूते दक्षिणोत्तरायणे^१ तत्रार्चिरादिमार्गप्रवृत्ता-
नामुदगपनमासेभ्योऽवयविनः संवत्सरस्य मभिरुक्ता । अत इहापि तद-
वयवभूतानां दक्षिणायनमासानां मभिं श्रुत्वा तदवयविनः संवत्सरस्या-
पि पूर्वतन्माभिरापन्नेत्यतस्तन्माभिः प्रतिपिध्यते नैते संवत्सरमभिप्रा-
प्नुवन्तीति ॥ ३ ॥

मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसम् । कोऽसौ
यस्तेः प्राप्यते चन्द्रमा य एष दृश्यतेऽन्तरिक्षे सोमो राजा ब्राह्मणानां

पुनर्व्याख्यातस्यानुवाद इत्यपुनरुक्तिः । इतिशब्दार्थमाह । इत्येवंविधमिति । प-
रिचरणे गुर्वादिशुभ्रुवा परित्राणे रक्षणम् । आदिपदं नित्यस्वाध्यायादादिसंग्रहार्थम् ।
उपासते वात्स्येणानुविष्टन्तीति यावत् । कथमितिशब्दस्य यथोक्तार्थत्वमिति हस्तेषा-
ध्यायः कथयतीतिवत्प्रकृतमात्रंगामित्वादित्याशङ्क्याऽऽह । इतिशब्दस्येति । देव-
यानाधिकृत्येभ्यः सकाशात्पितृयानाधिकृत्येपु विशेषान्तरमाह । नैत इति । अमास-
प्रविषेपोऽयमिति शङ्कते । कुत इति । मभिं दर्शयन्नुत्तरमाह । अस्ति हीति । पूर्व-
वत्प्राप्यं देवयानेन पक्षावयवभूतेभ्योऽवयविनः संवत्सरस्य मभिरुक्तेषु यावत् ॥३॥

पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति ॥ ४ ॥

तदन्नं देवानां तं चन्द्रमसमन्नं देवा इन्द्रादयो भक्षयन्ति । अतस्ते घृ-
मादिना गत्वा चन्द्रभूताः कर्मिणो देवैर्भक्षयन्ते । नन्वनर्थापेष्टादिकरणं
यद्यन्नभूता देवैर्भक्षयेन् । नैप दोषः । अन्नमित्युपकरणमात्रस्य विवक्षि-
तत्वात् । न हि ते कवलोत्क्षेपेण देवैर्भक्षयन्ते । किं तर्ह्युपकरणमात्रं दे-
वानां भवन्ति ते स्त्रीपशुधृत्पादिवत् । दृष्टश्चान्नशब्द उपकरणेषु त्रि-
योऽन्नं पशवोऽन्नं विशोऽन्नं राज्ञामित्यादि ।

न च तेषां रुपादीनां पुरुषोपभोगपत्वेऽप्युपभोगो नास्ति । तस्मा-
त्कर्मिणो देवानामुपभोग्या अपि सन्तः सुखिनो देवैः क्रीडन्ति । शरीरं
च तेषां सुखोपभोगयोग्यं चन्द्रमण्डल आप्यमारम्भते । तदुक्तं पुरस्ता-
च्चन्द्रशब्दा आपो शुलोकाग्नौ हुताः सोमो राजा संभवतीति । ता आ-
पः कर्मसमवायिन्य इतरैश्च भूतैरनुगता शुलोकं प्राप्य चन्द्रत्वमापन्नाः
शरीराधारम्भिका इष्टाद्युपासकानां भवन्ति । अन्त्यायां च शरीराहुताव-
ग्नौ हुतायामग्निना दह्यमाने शरीरे तदुत्था आपो धूमेन सहोर्ध्वं यजमा-
नमावेष्ट्य चन्द्रमण्डलं प्राप्य कुशमृत्तिकास्थानीया बाह्यशरीरारम्भिका
भवन्ति । तदारब्धेन च शरीरेणैष्टादिफलमुपभुञ्जाना आसते ॥ ४ ॥

अन्नशब्दस्य यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा चोदयति । नन्विति । औपचारिकमर्थं गृहीत्वा
परिहरति । नैप दोष इति । बृहस्पयोगमन्तरेण कथमुपकरणविषयोऽन्नशब्दो व्या-
ख्यायते तत्राऽऽह । दृष्टश्चेति ।

भवतु कर्मिणां देवान्प्रत्युपकरणत्वं तथाऽपि स्वयमुपभोगामात्रादनर्थकमिष्टादिकरण-
मित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । अन्योपभोग्यानामपि स्वयंमोर्गसत्त्वं तस्मादित्युच्य-
ते । तथाऽपि तेषां मृत्वानामशरीरिणां कथं मुख्योपभोगः संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह ।
शरीरं चेति । कथमेषां चन्द्रलोके तद्देहारम्भकत्वं उदाह्र । तदुक्तमिति । अथायां
सोमत्वमेवात्र प्रतीयते नतु कर्मिदेहारम्भकत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । ता आप इति ।
कर्मसमवायिनीनामेषां कर्मापूर्वद्वारा यजमानदेहप्रतिष्ठानां कथं शुलोकमवेशादि संभव-
तीत्याशङ्क्याऽऽह । अन्त्यायां चेति । अद्विरारब्धस्य शरीरस्य भोगायतनत्वं द-
र्शयति । तदारब्धेनेति ॥ ४ ॥

तस्मिन्यावत्संपातमुपित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुन-

यावत्तदुपभोगनिमित्तस्य कर्मणः क्षयः संपतन्ति येनेति संपातकर्म-
णः क्षयो यावत्संपातं यावत्कर्मणः क्षय इत्यर्थः । तावत्तास्मिन्चन्द्रमण्ड-
ल उपित्वाऽथानन्तरमेतमेव वक्ष्यमाणमध्वानं मार्गं पुनर्निवर्तन्ते । पु-
नर्निवर्तन्ते इति प्रयोगात्पूर्वमप्यसकृच्चन्द्रमण्डलं गता निवृत्ताश्चाऽऽस-
न्निति गम्यन्ते । तस्मादिह लोक इष्टादिकर्मोपचित्य चन्द्रं गच्छन्ति ।
तत्क्षणे चाऽऽवर्तन्ते । क्षणमात्रमपि तत्र स्थातु न लभ्यते । स्थिति-
निमित्तकर्मक्षयात् । स्नेहक्षयादिव प्रदीपस्य । तत्र किं येन कर्मणा च-
न्द्रमण्डलमारूढस्तस्य सर्वस्य क्षये तस्मादवरोहेणं किंवा सावशेष इ-
ति । किञ्चित्ततः ।

यदि सर्वस्यैव क्षयः कर्मणश्चन्द्रमण्डलस्थस्यैव मोक्षः प्राप्नोति । ति-
ष्ठतु तावत्तत्रैव मोक्षः स्यान्नवेति । तत् आगततस्पेह शरीरोपभोगादि न
संभवति । ततः शेषेणोत्पादिस्मृतिविरोधश्च स्यात् । नन्विष्टापूर्तदत्तव्यति-

वदेवानामन्नमित्यादि व्याख्याय वरिमन्नित्यादि व्याचष्टे । यावदिति । चन्द्रलो-
कस्त्वच्छब्दार्थः । यावत्संपातमुपित्वेति श्रूयते कथमन्यथा व्याख्यायते तत्राऽऽह ।
संपतन्तीति । पुन.शब्दप्रयोगस्य वारपर्यमाह । पुनरिति । अथेत्यादिवाक्यार्थमुप-
संहरति । तस्मादिति । वच्छब्दपरामर्श हेतु स्पष्टयति । स्थितीति । यथा दीपस्य
स्नेहक्षये स्थितिनिमित्तमावादास्थितिस्तथा चन्द्रलोके स्थितिनिमित्तस्येष्टादेर्मोक्षेण क्षया-
द्यन्न स्थित्यसमवादानुचित्तिरेवेत्यर्थः । तस्मिन्यावत्संपातमुपित्वेत्यत्र विचारयति । तत्रे-
ति । तस्य चन्द्रमण्डलमापकस्याविरिक्तस्य च सर्वस्य कर्मणः क्षये सतीति यावत् ।
सावशेषो मुक्तात्कर्मणः सकाशादविरिक्तेन केनचित्कर्मणा सहिवः सन्नित्यर्थः । पक्ष-
द्वयेऽपि फलं दृच्छति । किञ्चित्त इति ।

तत्राऽऽह पक्ष पूर्वपक्षमुखेन प्रतिनिर्दिक्षिप्सुस्वैत्फलमाह । पदीति । तत्रैव दूषणान्व-
रमाह । तिष्ठत्विति । चन्द्रमण्डलं सप्तम्यर्थः । तवश्चन्द्रमण्डलादित्येतत् । इहेत्ये-
वलोकोक्तिः । आदिपदं शुभाशुभकर्मानुसारिसवव्यापारसमहात्म्यं । न केवलं सर्वकर्म-
क्षयपक्षे मुक्तिरेव विरुध्यते किंतु सृष्टिश्चेत्याह । तत् इति । चन्द्रलोके भोक्तव्यस्य
कर्षणो भोगेन क्षयादूर्ध्वं शेषेणानुपमुक्तेन कर्मणा जन्मं प्रतिपद्यन्त इत्याद्या सृष्टिः
सर्वकर्मक्षयपक्षे विरुध्यत इत्यर्थः । सर्वकर्मक्षयपक्षे पूर्वपक्षिर्णाऽन्यथावादिना प्रतिक्षिप्ते
सावशेषपक्षमुत्तरवादी प्रतिपद्यते । नन्विति । तान्यपि चन्द्रमण्डले मुक्तान्येवेति ना-

१ ठ. क. 'वदु' । २ घ. ल. च. ञ. 'इति किं । ३ क. ग. ट. 'प्रीतीति । ४ क. 'मृष्टे' ।
५ क. ग. ट. 'पक्षि' । ६ ग. ट. 'विकीर्ण' । ७ ग. ट. 'सत्पत्त' । ८ ग. ट. 'ण' म' ।

रेकेणापि यन्नुष्यलोके शरीरोपभोगनिमित्तानि कर्माण्यनेकानि संभवन्ति
न च तेषां चन्द्रमण्डल उपभोगः । अतोऽक्षीणानि तानि । यन्निमित्तं
चन्द्रमण्डलमाकृष्टस्तान्येव क्षीणानीत्यविरोधः । शेषशब्दश्च सर्वेषां कर्म-
त्वसामान्यादविरुद्धः ।

अत एव च तत्रैव मोक्षः स्यादिति दोषाभावः । विरुद्धानेकयोन्मुप-
भोगफलानां च कर्मणामेकैकस्य अन्तोरारम्भकत्वसंभवात् । न चैकस्मि-
ञ्जन्मनि सर्वकर्मणां क्षय उपपद्यते । ब्रह्महत्यादेश्चैकैकस्य कर्मणोऽने-
कजन्मारम्भकत्वस्मरणात् । स्यावरादिमाप्तानां चात्पन्तमूढानामुत्कर्ष-
हेतोः कर्मण आरम्भकत्वासंभवात् । गर्भभूतानां च संसमानानां कर्मा-
संभवे संसारानुपपत्तिः । तस्मान्नैकस्मिञ्जन्मनि सर्वेषां कर्मणामुपभोगः ।
यस्य कैश्चिद्रूपते सर्वकर्माश्रयोपमर्देन प्रापणे कर्मणां जन्मारम्भक-

वशेषोऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । न हि सर्वकर्मवशाच्चन्द्रमण्डलमाप्तिरिति भावः ।
तर्हि चन्द्रमण्डले कर्मफलोपभोगाभावादलं तदारोहेणेत्याशङ्क्याऽऽह । यन्निमित्त-
मिति । अविरोधश्चन्द्रमण्डले भोगस्य शेषकर्मसद्भावस्य चेति शेषः । यस्य वतः शेषे-
णेत्यादिस्मृतिविरोध इति तत्राऽऽह । शेषशब्दश्चेति । निःशेषेष्वपि भुक्तेषु कर्मस्व-
भुक्तकर्मसु शेषशब्दो न विरुध्यतेऽमुक्तानां कर्मणां कर्मत्वस्य तुल्यत्वान्नात्र सावशेषपक्षे
स्मृतिविरोधोऽस्तीत्यर्थः ।

यच्चन्द्रमण्डलस्थस्यैव मोक्षः स्यादिति तत्राऽऽह । अत एवेति । शेषकर्मसद्भावा
देवेति यावत् । इतश्च कर्मशेषसिद्धिरित्याह । विरुद्धेति । आरम्भकत्वसंभवादेकजा-
त्युपभोग्यकर्मक्षयेऽपि कर्मशेषः संभवतीति शेषः । अथैकस्मिञ्जन्मनि सर्वाणि क्षीयन्ते
कर्माशयस्यैकमविकत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । एकमविकन्यायस्योपरिष्ठा-
न्निराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः । इतश्च शेषकर्मसिद्धिरित्याह । ब्रह्महत्यादेश्चेति ।
श्वसूकरखरोष्ट्राणामित्यादिस्मरणम् । घृतमाण्डलेहशेषवद्बहुक्तस्यैव कर्मणः शेषात्पुनरा-
वृत्तिर्भविष्यतीत्यत्र आह । स्यावरादीति । शेषकर्मसिद्धौ हेत्वन्वरमाह । गर्भभूता-
नामिति । कर्मशेषसद्भावमुपसंहरति । तस्मादिति । एकस्यापि कर्मणोऽनेकजन्महे-
युत्वं तच्छब्दार्थः । मतान्तरमुत्पापयति । यस्त्विति । यावत्प्रवृत्तफलं कर्म न क्षी-
यते तावत्प्रवृत्तिप्रतिबन्धादन्यानि कर्माणि स्वफलं नाऽऽरभन्ते । मरणकाले तु प्रति-
बन्धकाभावात्सर्वकर्माश्रयसंघातोपमर्देन तेषामुत्तरशरीरारम्भकत्वमविरुद्धमित्यर्थः ।

निर्वर्तन्ते यथैतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा

त्वम् । तत्र कानिचित्कर्माण्यनारम्भकत्वेनैव तिष्ठन्ति कानिचिज्जन्मांऽऽ-
रभन्त इति नोपपद्यते । मरणस्य सर्वकर्माभिव्यञ्जकत्वात्स्वगोचराभि-
व्यञ्जकपदीपवदिति । तदसत् । सर्वस्य सर्वात्मकत्वाभ्युपगमात् । न हि
सर्वस्य सर्वात्मकत्वे देशकालनिमित्तावैरुद्धत्वात्सर्वात्मनोपमर्दः कस्यचि-
त्कचिदभिव्यक्तिर्वा सर्वात्मनोपपद्यते । तथा कर्मणामपि साश्रवणार्थं भ-
वेत् । यथा च पूर्वानुभूतमनुष्यमयूरमर्कटादिजन्माभिसंस्कृता विरुद्धाने-
कवासना मर्कटत्वप्रापकेन कर्मणा मर्कटजन्माऽऽरभमाणेन नोपमृद्यन्ते
तथा कर्माण्यप्यन्यजन्मप्राप्तिनिमित्तानि नोपमृद्यन्त इति पुक्तम् ।

यदि हि सर्वाः पूर्वजन्मानुभववासना उपमृचेरन्मर्कटजन्मनिमित्तेन
कर्मणा मर्कटजन्मन्यारब्धे मर्कटस्य जातमात्रस्य मानुः शाखायाः शा-
स्वान्तरगमने मानुरुदरसंलग्नत्वादिकौशलं न प्राप्नोति । इह जन्मन्यनभ्य-
स्तत्वात् । न चातीतानन्तरजन्मनि मर्कटत्वमेवाऽऽसीत्तस्येति शक्यं

वयाऽपि कथं शेषकर्ममद्गावासिद्धिरित्यत आह । तत्रेति । अनारब्धकर्मणां सर्वे-
षामुत्तरशरीरारम्भकत्वे सतीति यावत् । प्रायणकाले यानि कर्माण्यभिव्यक्तानि तान्ये-
षोत्तरशरीरारम्भकाणोत्तरेषां तु न शरीरारम्भकत्वमिति दूषयति । तदसदिति । मधु-
व्याघ्रणोक्तेन न्यायेन सर्वस्य सर्वात्मकत्वाङ्गीकारादेहस्यापि यथात्वात्त सर्वात्मनोपमर्दो-
पपत्तिरित्यर्थः । उक्तमर्थमुपपादयितुं सामान्यन्यायमाह । न हीति । सर्वे सर्वस्य का-
रणं कार्यं चेति न्यायेन सर्वस्य सर्वात्मकत्वे स्थिते सति कस्यचित्कचित्सर्वात्मनोप-
मर्दस्वभावाऽभिव्यक्तिर्वा नोपपद्यते । मतीयमानोपमर्दादेदेशविशेषादिरुत्त्वादित्यर्थः । उ-
क्तन्यायं प्रकृते योजयति । तथेति । इतश्च कर्मशेषः संभवतीति क्रमवत्ताया दृष्टान्त-
माह । यथा चेति । पूर्वं क्रमेणानुभूतानि यानि मनुष्यादिजन्मानि वैरभिसंस्कृताः सं-
पादिवा विरुद्धा वा भूयस्यो वासनास्तज्जातिविशेषप्रापकेन कर्मणा तस्मिन्नारभ्यमाणे
न निरुद्ध्यन्त इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति ।

दृष्टान्तं निवृणोति । यदि हीति । व्यवहितवासनोच्छेदेऽपि नाव्यवहितदेशो-
च्छिद्यते तथा चानन्तरजन्मोत्पत्त्यासनासापथ्यान्मर्कटादिशोषोपशोकोऽश्लमनिस्सृष्टमित्या-
शङ्क्याऽऽह । न चेति । किंच पूर्वज्ञा चेत्यविशेषेण पूर्वजन्मानि तत्रासना जीवमनु-
गच्छतीति श्रवणादव्यवहितपूर्वजन्मत्वामनेव तमन्वेतीति न शक्यं विशेषतो वक्तुमित्याह

१ क. द. घ. ट. 'न्यान्तरमार' । २ ग. 'य. ट. उ. द. इ. 'वपद्' । ३ घ. ट. द. ग. 'पि
स्वाध' । ४ च. ट. ग. 'णां च म' । ५ द. 'केण क' । ६ घ. ट. च. द. ग. 'जन्म प्रा' । ७ ग.
ट. व. 'पूर्वो' । ८ घ. ट. 'नुभूता' । ९ ग. ट. 'शरीरि ज'

वक्तुम् । तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वमज्ञा चेति श्रुतेः । तस्माद्वासनावन्नाशोपकर्मोपमर्द इति शोपकर्मसंभवः । यत एवं तस्माच्छेपेणोपभुक्तात्कर्मणः संसार उपपद्यत इति न कश्चिद्विरोधः । कोऽसावध्वायं प्रति निवर्तन्त इत्युच्यते । यथेतं यथागतं निवर्तन्ते । ननु मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमिति गमनक्रम उक्तो न तथा निवृत्तिः । किंतुआकाशाद्वायुमित्पादि कथं यथेतमित्युच्यते । नैष दोषः । आकाशप्राप्तेस्तुल्यत्वात्पृथिवीप्राप्तेश्च ।

न चात्र यथेतमेवेति नियमोऽनेवंविधमपि निवर्तन्ते पुनर्निवर्तन्ते इति नु नियमः । अत उपलक्षणार्थमेतद्यथेतमिति । अतो भौतिकमाकाशं तावत्प्रतिपद्यन्ते । यास्तेषां चन्द्रमण्डले शरीरारम्भिका आप आसंस्तास्तेषां तत्रोपभोगनिमित्तानां कर्मणां क्षये विलीयन्ते । घृतसंस्थानमिवाग्निंसंयोगे ता विलीना अन्तरिक्षस्था आकाशभूता इव सूक्ष्मा

ते विद्येति । दृष्टान्वमुपपाद्य दार्ढान्विकं निगमयति । तस्मादिति । शोपकर्मसद्भावे फलितमाह । यत इति । उपभुक्तात्कर्मणः शेपेणेति संबन्धः । कश्चिदिति । श्रोत्रो वा स्मारो वा यौक्तिको वा लौकिको वेत्यर्थः । एतमेवाम्भानमिति प्रकृतमध्वानं मश्रुपूर्वकं विशदयति । कोऽसावित्यादिना । यथेतमित्युक्तमाक्षिपति । नन्विति । किं यथेतमित्येतदेव न संभवति किंवा यथेतमेवेति नियमो नोपपद्यते तत्राऽऽद्यं दूषयति । नैष दोष इति ।

द्वितीयं प्रत्याह । न चेति । अत्रेति निवृत्तिरुक्ता । अनेवंविधमपीति । यथा गतिक्रमो दर्शितो न तथा निवृत्तिर्नियता किंतु विधान्तरेणापि संभवतीत्यर्थः । निवृत्तेः क्रमनियममात्रे कीदृशो नियमो विवक्षित इत्याशङ्क्याऽऽह । पुनरिति । केनाभिप्रायेण तर्हि यथेतमित्युक्तमत आह । अत इति । गतिक्रमवन्निवृत्तिक्रमे नियमाभावोऽवःशब्दार्थः । उक्तं च यथेतमेवं चेति । निवृत्तिनियमे फलितमाह । अत इति । परमात्मानं व्यावर्तयितुं भौतिकमित्युक्तम् । कथं पूर्वसिद्धाकाशादादात्म्यापत्तिरवशो हतां सिध्यतीत्याशङ्क्य तत्साम्यगमनमेव तद्वावापत्तिरित्युपचर्यते स्वाभाव्यापत्तिरिति न्यायादित्याह । यास्तेषामिति । घृतस्य संस्थानं काठिन्यम् । तास्वाकाशभूतासु तत्परिवेष्टिताः कर्मिणोऽध्यवरोहन्स्त्वद्भूता इव भवन्तीत्यर्थः । आकाशाद्वायुमित्यस्याये

धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति ॥ ५ ॥
 अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति
 त इह व्रीहियवा जोषधिवनस्पतयस्तिलमा-
 पा इति जायन्तेऽतो वै खलु दुर्निष्पपतरं

भवन्ति । ता अन्तरिक्षाद्वायुर्भवन्ति । वायुर्भवेतिष्ठा वायुभूता इतश्चासुत-
 श्रोह्यमानास्ताभिः सह क्षीणकर्मा वायुभूतो भवति । वायुर्भूत्वा ताभिः
 सहैव धूमो भवति । धूमो भूत्वाऽभ्रमम्भरणमात्ररूपो भवति ॥ ५ ॥

अभ्रं भूत्वा सैतः सेचनसमर्थो मेघो भवति मेघो भूत्वोन्नतेषु प्रदेशेष्वथ
 प्रवर्षति । वर्षधारारूपेण शेषकर्मा पततीत्यर्थः । त इह व्रीहियवा ओ-
 पधिवनस्पतयस्तिलमापा इत्येवंमर्कौरा जायन्ते । क्षीणकर्मणामनेकत्वा-
 द्बहुवचननिर्देशः । मेघादिषु पूर्वेष्वेकरूपत्वादेकवचननिर्देशः । यस्मा-
 द्दिरित्तदुर्गन्तडीसमुद्रारण्यमरुदेशादिसंनिवेशसहस्राणि वर्षधाराभिः प-
 तितानाम् । अतस्तेस्माद्धेतोर्वै खलु दुर्निष्पपतरं दुर्निष्कर्मणं दुर्निःस-
 रणम् । यतो गिरित्तदाहुदकस्रोतसोऽज्ञाना नदीः प्राप्नुवन्ति ततः स-
 मुद्रं ततो मकरादिभिर्भक्ष्यन्ते । तेऽप्यन्येन । तत्रैव च सह मकरेण स-

साधयति । ता अन्तरिक्षादिति ॥ ५ ॥

उन्नतेषु समुद्रादिव्यविरिकेषु प्रदेशेष्विवि यावत् । त इत्यनुंशयिनो निर्दिश्यन्ते ।
 इहेति पृथिवी कथ्यते । कथमग्निमन्वाक्ये बहुवचनेनानुंशयिनां बहुकृत्या निर्देशः
 रुवस्तत्राऽऽह । क्षीणकर्मणामिति । कथं तर्हि मेघो भूत्वा प्रवर्षतीत्यादावेकवचन-
 निर्देशस्त्वत्राऽऽह । मेघादिष्विति । ये पूर्वं मेघादयो नभोन्वास्तेषु प्रत्येकमभिमानिदेव-
 तानामेकरूपत्वात्तदुपस्थितानामनुंशयिनामप्येकवचनेन निर्देशो युक्त इत्यर्थः । अतो
 वै खल्वित्यादिवाक्यं व्याचष्टे । यस्मादिति । अनुंशयिनां दुःशकं निःसरणमि-
 त्युक्तं प्रपञ्चयति । यत इत्यादिना । मकरादिभिर्भक्षितवानामनुंशयिनां तेष्वस्त-
 रसमानजातीयत्वेन समुद्रो भविष्यतीति चेन्नेत्याह । तेऽपीति । मकराद्योऽपि
 जलचारिभिरन्यैर्भक्ष्यन्ते तथा च समुद्रे पतितानामनुंशयिनां तत्रैव लयः स्यादित्य-
 र्थः । नन्वेवगनुंशयिनः समुद्रे लीना भूः ततः पुनरुद्धर्तुं शक्यन्ते तथा च छवतिनाशः

१ स. ग. अ. ट. प्रशिष्ट । २ अ. ततो जलते । ३ ट. अ. 'ति । धा । ४ क. 'काराः क्षीणक-
 र्माणो जा । ५ अ. 'सदे' । ६ ग. ट. ट. ट. ट. अ. च म । ७ क. ग. ट. 'नुशापि' । ८ क. ग.
 अ. ट. 'नुशापि' । ९ क. स. ग. अ. ट. ग. 'नुशापि' । १० क. ग. छ. अ. ट. 'नुशापि' । ११ क-
 ग. अ. ट. 'नुशापि' । १२ स. छ. अ. ग. 'दे परिप' । १३ क. ग. ट. 'नुशापि' । १४ क. ग. ट.
 'नुशापि' । १५ स. छ. अ. ग. अ पु ।

यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति ॥ ६ ॥

मुद्रे विलीनाः समुद्राम्भोभिर्जलधरैराकृष्टाः पुनर्वर्षधाराभिर्मरुदेशे शिला-
तटे वाऽगम्ये पतितास्तिष्ठन्ति कदाचिद्व्यालमृगादिपीता भक्षिताश्चान्यैः ।
तेऽप्यन्यैरित्येवं प्रकाराः परिवर्तेरन् । कदाचिदभक्ष्येषु स्थावरेषु जाता-
स्तत्रैव शृष्येरन् । भक्ष्येष्वपि स्थावरेषु जातानां रेतःसिग्देहसंबन्धो दुर्लभ
एव बहुत्वात्स्थावराणामित्यतो दुर्निष्क्रमणत्वम् । अथवाऽतोऽस्माद्धी-
दिपवादिभावाद्दुर्निष्पत्तरं दुर्निर्गमस्तरम् । दुर्निष्पत्तरमिति तकार ए-
को लुप्तो द्रष्टव्यः । ग्रीहियवादिभावो दुर्निष्पत्तस्तस्मादपि दुर्निष्पत्-
ताद्देतःसिग्देहसंबन्धो दुर्निष्पत्तर इत्यर्थः । यस्माद्दूर्ध्वरेतोभिर्बालैः
पुंस्त्वरहितैः स्थविरैर्वा भक्षिता अन्तराले शीर्यन्ते । अनेकत्वाद्नादा-
नाम् । कदाचित्काकतालीपेवृत्त्या रेतःसिग्भिर्भक्ष्यन्ते यदा तदा रेतः-
सिग्भावं गतानां कर्मणो वृत्तिलामः । कथम् । यो यो ह्यन्नमच्यनुश-
यिभिः संश्लिष्टं रेतःसिग्यश्च रेतः सिञ्चत्यृतुकाले योपिति तद्भूय एव
तदाकृतिरेव भवति । तदवयवाकृतिभूयस्त्वं भूय इत्युच्यते रेतोह्येण
योपितो गर्भाशयेऽन्तः प्रविष्टोऽमुंशयी ।

स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । जलधरैरिति । समुद्राम्भोभिरिति तृतीया सहाभे । वहि सर्पव्या-
घ्रोपमुक्तानामनुशयिनां तत्समानजातीयदेहभोगः स्यादिति चेन्नेत्याह । भक्षिताश्चेति ।
"चैस्वाहं सर्पादयो भक्ष्यन्ते तेभ्यस्तत्समानजातीयत्वेनानुशयिनामुत्रवः स्यादिति
चेन्नेत्याह । तेऽपीति । तथाऽपि ययोक्तीत्या परिवर्तनात्ते रेतःसिग्योगमपि यदा
कदाचित्प्रपधेरन्निति चेन्नेत्याह । कदाचिदिति । तथाऽपि भक्ष्येषु जातानां रेतःसि-
ग्योगः सुलभः स्यादिति चेन्नेत्याह । भक्ष्येष्वपीति । इतिशब्दो यच्छब्देन पूर्वेण
संचध्यते । पूर्वमतःशब्दो हेतुपरतया व्याख्यातः संपति ग्रीह्याघवविवाचकत्वेन वं
व्याचष्टे । अथवेति । दुर्निष्पत्तरमिति तकारसहिते पाठे सति विवक्षितमर्थमाह ।
ग्रीहियवादीति । वत्र हेतुमाह । यस्मादिति । तर्हि तेषामन्तराले विशीर्णानां दे-
हभागित्वाभावादनृशयवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याऽऽह । कदाचिदिति । काकतालीयया
वृत्त्या यादृच्छिकन्यायेनेति यावत् । अनुशयारूपस्य कर्मणो भाविदेहारम्भोर्धत्वान्भूयस्यं
प्रश्नपूर्वकं त्रिवृणोति । कथमित्यादिना ।

१ क. ग. घ. च. ट. ठ. ड. 'मनत' । २ ख. घ. च. ट. 'पत्तर' । ३ ख. घ. च. 'ले विशि' ।
४ ख. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ण. 'लीयेत रे' । ५ क. 'यन्यायेत रे' । ६ ग. घ. ट. ड. ण. 'नुशा-
यि' । ७ ग. ङ. ट. ड. ड. 'ति । रे' । ८ ग. घ. च. ट. ठ. ड. व. योपिति । ९ ट. 'येऽनुप' । १०-
च. 'नुशायी' । ११ ख. छ. ङ. ण. 'दिसत आह' । १२ क. ग. ट. 'नुशायि' । १३ ख. छ. ङ. ण.
यैदि । १४ क. ग. ट. 'नुशायि' । १५ क. ग. ट. 'मार्थि मुरथ्य' । १६ छ. घ. च. 'नुशय्य' ।

धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति ॥ ५ ॥
 अभ्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति
 त इह व्रीहियवा ओपयिवनस्पतयस्तिलमा-
 पा इति जायन्तेऽतो वै खलु दुर्निष्पतरं

भवन्ति । ता अन्तरिक्षाद्वायुर्भवन्ति । वायुर्भूतः वायुभूता इतश्चासुत-
 श्रोह्यमानास्ताभिः सह क्षीणकर्मा वायुभूतो भवति । वायुर्भूत्वा ताभिः
 सहैव धूमो भवति । धूमो भूत्वाऽभ्रमम्बरणमात्ररूपो भवति ॥ ५ ॥

अभ्रं भूत्वा तैतः सेचनसमर्थो मेघो भवति मेघो भूत्वोन्नतेषु प्रदेशेष्वथ
 प्रवर्षति । वर्षधाराद्वयेण शेषकर्मा पततीत्यर्थः । त इह व्रीहियवा ओ-
 पयिवनस्पतयस्तिलमापा इत्येवंप्रकारा जायन्ते । क्षीणकर्मणामनैकत्वा-
 द्बहुवचननिर्देशः । मेघादिषु पूर्वेष्वेकरूपत्वादेकवचननिर्देशः । यस्मा-
 द्द्विरितटदुर्गनदीसमुद्रारण्यमरुदेशादिसंनिवेशसहस्राणि वर्षधाराभिः प-
 तितानाम् । अतस्तेस्माद्धेतोर्वै खलु दुर्निष्पतरं दुर्निष्क्रमणं दुर्निःस-
 रणम् । यतो गिरितटादुदकस्रोतसोह्यमाना नदीः प्राप्नुवन्ति ततः स-
 मुद्रं ततो मकरादिभिर्भक्ष्यन्ते । तेऽप्यन्येन । तत्रैव च सह मकरेण स-

साधयति । ता अन्तरिक्षादिति ॥ ५ ॥

उत्सवेषु समुद्रादिव्यतिरिक्तेषु प्रदेशेष्विति यावत् । त इत्यनुशयिनो निर्दिश्यन्ते ।
 इहेति पृथिवी कथ्यते । कथमस्मिन्वाक्ये बहुवचनेनानुशयिनां बहुकत्या निर्देशः
 कृतस्तत्राऽऽह । क्षीणकर्मणामिति । कर्षं तर्हि मेघो भूत्वा प्रवर्षवतियादावैकवचन-
 निर्देशस्तत्राऽऽह । मेघादिष्विति । ये पूर्वं मेघादयो नभोन्वास्तेषु प्रत्येकमभिमानिदेव-
 तानामेकरूपत्वान्नदुपश्लिष्टानामनुशयिनामप्येकवचनेन निर्देशो युक्त इत्यर्थः । अतो
 वै खल्वित्यादिवाक्यं न्याचष्टे । यस्मादिति । अनुशयिनां दुःशकं निःसरणमि-
 त्युक्तं प्रपञ्चयति । यत इत्यादिना । मकरादिभिर्भक्षितानामनुशयिनां तेभ्यस्त-
 त्तमानजावीयत्वेन समुद्रवो भविष्यतीति चेन्नेत्याह । तेऽपीति । मकरादयोऽपि
 जलधारिभिरन्यैर्भक्ष्यन्ते तथा च समुद्रे पतितानामनुशयिनां तत्रैव लयः स्यादित्य-
 र्थः । नन्वेवगनुशयिनः समुद्रे लीना नै ततः पुनरुद्धर्तुं शक्यन्ते तथा च कृतविनाशः

१ क. ग. अ. द. प्रविष्ट । २ अ. ततो जलते । ३ द. घ. 'ति । धा' । ४ क. 'काराः क्षीणक-
 र्माणो जा' । ५ ग. 'स्तेहे' । ६ ग. द. ट. ड. ढ. ण. च म' । ७ क. ग. ट. 'नुशयि' । ८ क. ग.
 अ. ट. 'नुशयि' । ९ क. ख. ग. अ. ट. ग. 'नुशयि' । १० क. ग. छ. अ. ट. 'नुशयि' । ११ क.
 ग. अ. ट. 'नुशयि' । १२ छ. छ. अ. ग. 'दे परिप' । १३ क. ग. ट. 'नुशयि' । १४ क. ग. ट.
 'नुशयि' । १५ छ. छ. अ. ग. ५ पुं ।

यो यो ह्यन्नमत्ति यो रेतः सिञ्चति तद्रूप एव भवति ॥ ६ ॥

मुद्रे विलीनाः समुद्राम्भोभिर्जलधरैराकृष्टाः पुनर्वर्षधाराभिर्मरुदेशे शिला-
तटे वाऽगम्ये पतितास्तिष्ठन्ति कदाचिद्व्यालमृगादिपीता भक्षिताश्चान्यैः ।
तेऽप्यन्यैरित्येवं प्रकाराः परिवर्तेरन् । कदाचिदभक्ष्येषु स्थावरेषु जाता-
स्तत्रैव शृण्वेरन् । भक्ष्येष्वपि स्थावरेषु जातानां रेतःसिग्देहसंघन्धो दुर्लभ
एव बहुत्वात्स्थावराणामित्यतो दुर्निष्क्रमणत्वम् । अथवाऽतोऽस्माद्धी-
हियवादिभावाद्दुर्निष्पपतरं दुर्निर्गमंतरम् । दुर्निष्पपतरमिति तकार ए-
को लुप्तो द्रष्टव्यः । त्रीहियवादिभावो दुर्निष्पपतस्तस्मादपि दुर्निष्पप-
ताद्रेतःसिग्देहसंघन्धो दुर्निष्पपततर इत्यर्थः । यस्माद्दूर्ध्वरेतोभिर्बालैः
पुंस्त्वरहितैः स्थविरैर्वा भक्षिता अन्तराले शीर्यन्ते । अनेकत्वाद्नादा-
नाम् । कदाचित्काकतालीयंवृत्त्या रेतःसिग्मिर्भक्ष्यन्ते यदा तदा रेतः-
सिग्भावं गतानां कर्मणो वृत्तिलाभः । कथम् । यो यो ह्यन्नमत्तपनुंश-
यिभिः संक्षिप्तं रेतःसिग्यश्च रेतः सिञ्चत्यृतुकाले योपिति तद्रूप एव
तदाकृतिरेव भवति । तदवयवाकृतिभूयस्त्वं भूय इत्युच्यते रेतोरूपेण
धोपितो गर्भाशयेऽन्तः प्रविष्टोऽनुंशयी ।

स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । जलधरैरिति । समुद्राम्भोभिरिति तृतीया सहाय्ये । तर्हि सर्पेत्या-
म्रोपभुक्तानामनुंशयिनां तत्समानजातीयदेहभोगः स्यादिति चेन्नेत्याह । भक्षिताश्चेति ।
"थैस्त्वर्हि सर्पादयो भक्ष्यन्ते वेभ्यस्तत्समानजातीयत्वेनानुंशयिनामुद्भवः स्यादिति
चेन्नेत्याह । तेऽपीति । तथाऽपि यथोक्तरीत्या परिवर्तनात्ते रेतःसिग्योगमपि यदा
कदाचित्प्रपथेरमिति चेन्नेत्याह । कदाचिदिति । तथाऽपि भक्ष्येषु जातानां रेतःसि-
ग्योगः सुलभः स्यादिति चेन्नेत्याह । भक्ष्येष्वपीति । इतिशब्दो यच्छब्देन पूर्वेण
संघटयते । पूर्वमतःशब्दो हेतुपरतया व्याख्यातः संप्रति ब्रीह्याद्यवधिवाचकत्वेन तं
व्याचष्टे । अथवेति । दुर्निष्पपततरमिति तकारसहिते पाठे सति विवक्षितमर्थमाह ।
त्रीहियवादीति । वत् हेतुमाह । यस्मादिति । तर्हि तेषामन्तराले विशीर्णानां दे-
हभागित्वाभावादनुशयवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याऽऽह । कदाचिदिति । काकतालीयया
वृत्त्या यादृच्छिकन्यायेनेति यावत् । अनुशयाख्यस्य कर्मणो भाविदेहारम्भोर्धैत्वानुंशयं
प्रश्रपूर्वकं विवृणोति । कथमित्यादिना ।

१ क. ग. घ. च. ट. ठ. ण. 'मन्तः' । २ ख. घ. च. ठ. 'पततरः' । ३ ख. घ. च. 'ले विसी' ।
४ ख. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ङ. ञ. 'लीयेन रे' । ५ क. 'यन्यायेन रे' । ६ ग. घ. ट. ट. ण. 'नुशा
यि' । ७ ग. ङ. ट. ङ. ङ. 'ति । रे' । ८ ग. घ. च. ट. ठ. च. व. योपिति । ९ ट. 'वेऽनुप' । १०
च. 'नुशापी' । ११ ख. छ. म. ण. 'दित्यत आह । १२ क. ग. ट. 'नुशायि' । १३ ख. छ. म. ण.
'थै' । १४ क. ग. ट. 'नुशायि' । १५ क. ए. ट. 'म्भार्थे मुरत्वं' । १६ छ. म. ण. 'न्मुख्ये' ।

रेतसो रेतःसिगाकृतिभावितत्वात् । सर्वेभ्योऽङ्ग्रेभ्यस्तेजः संभूतमिति हि श्रुत्यन्तरात् । अतो रेतःसिगाकृतिरेव भवतीत्यर्थः । तथा हि । पुरुषा-
त्पुरुषो जायते गर्भवाकृतिरेव न जात्यन्तराकृतिस्तस्माद्युक्तं तद्रूप एव
भवतीति । ये त्वन्येऽर्जुशपिभ्यश्चन्द्रमण्डलमनारुहोद्देव पापकर्मभिर्घोरैर्वी-
हिपवादिभावं प्रतिपद्यन्ते पुनर्मनुष्यादिभावं तेषां नानुशपिनामिव दुर्नि-
ष्पपतरम् । कस्मात् । कर्मणा हि तैर्वीहिपवादिदेह उपात्त इति तद्रूपभोग-
निमित्तक्षये व्रीह्यादिस्तम्बदेहविनाशे यथाकर्माजितं देहान्तरं नवं नवं
जलूकावत्संकमन्ते सविज्ञाना एव । सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्व-
क्रामतीति श्रुत्यन्तरात् ।

यद्यप्युपसंहृतकरणाः सन्तो देहान्तरं गच्छन्ति तथाऽपि स्वप्रवदे-
हान्तरमात्रनिमित्तकर्मोद्भावितवासनाज्ञानेन सविज्ञाना एव देहान्तरं
गच्छन्ति । श्रुतिप्रामाण्यात्-

अर्जुशयिनो रेतःसिगाकारभाक्त्वे हेतुमाह । रेतस इति । तस्य रेतःसिगाकृत्या
तदंशेन भावितत्वात्संस्कृतत्वात्तद्द्रुसंभूतत्वात्तद्रूपेण गर्भाशयमनुप्रविष्टोऽनुशयी रेतः-
सिगाकृतिर्भवतीत्यर्थः । रेतसो रेतःसिगाद्रुसमुत्पत्त्वे प्रमाणमेतरेयकश्रुतिरित्याह । स-
र्वेभ्य इति । रेतोरूपेण गर्भाशयं प्रविष्टस्य रेतःसिगाकारत्वमुक्तं निगमयति । अत
इति । अर्जुशयिनो रेतःसिगाकारत्वे लौकिकानुभवमनुकूलयति । तथा हीति । चन्द्र-
स्थलस्खलितानामवरोहतां व्रीह्यादिदेहसंनिष्ठानां द्राघीपसा कालेन देहान्तरलाभश्चे-
त्तर्हि व्रीह्यादिदेहामिमानिनामपि दुःशकं निष्कमणं व्रीह्यादिदेहसंबन्धाविशेषादित्यत
आह । ये स्त्विति । व्रीह्यादिदेहसंबन्धाविशेषे कुतस्तदेहमाजां तवो निःसरणमशक्यं
न भवतीत्याशङ्क्य विशेषमाह । कस्मादित्यादिना । शरीरजैः कर्मदोषैर्यौति स्याव-
रतां नर इत्यादिश्रुतिस्मृत्योर्घेषां कर्मनिमित्तं स्थावंरं जन्म तेषां कर्मक्षय एवावधिः ।
अवरोहतां तु कर्मासंकीर्तनाद्विषम्यमित्यर्थः । यथा जलूका वृणावृणान्तरं दोषभूता
मक्रभवे न तथाऽनुशयिनो व्रीह्यादिदेहमाजोऽपि उत्थागेण देहान्तरं गच्छन्तः । व-
हिपयविज्ञानवन्त एवै गच्छन्तीत्यन् वृहदारण्यकश्रुतिं प्रमाणयति । सविज्ञान इति ॥

अथोपसंहृतकरणानां विज्ञाने^१ कारणसंभवात्कथं सविज्ञानत्वं वजाऽऽह । यद्य-
पीति । दृष्टकारणभावेऽप्यदृष्टमेवैकं वासनात्पकं ज्ञानोत्पत्ती निमित्तमिति चेन्न सवि-
ज्ञाना एव गच्छन्ति देहान्तरमित्यत्र हेतुमाह । श्रुतिप्रामाण्यादिति । श्रुतिरत्र वृ-

१ स. अ. ८. ग. 'नुशापि' । २ क. घ. च. 'रहीव । ट. 'रहीव पा' । ३ क. ल. 'व गता-
सोतां । ४ क. ख. ग. घ. ट. ट. 'नुशापि' । ५ ग. घ. ट. ट. ट. 'व ज' । ६ घ. ख. ट. ग. 'जली-
मां । ७ क. 'नुशापि' । ८ छ. 'नुशापि' । ९ ग. ट. 'रिष्ट' । १० ल. ग. छ. ट. ग. 'वरज' । ११
ख. ग. ल. म. ट. ग. 'व न ग' । १२ ग. ट. 'ने कर' ।

तथाऽर्चिरादिना धूमादिना च गमनं स्वप्न इवोदृतविज्ञानेन । लब्धवृत्ति-
कर्मनिमित्तत्वाद्गमनस्य । न तथाऽनुशयिनां ब्रीह्यादिभावेन जातानां स-
विज्ञानमेवं रेवःसिग्धोपिदेहसंबन्ध उपपद्यते । न हि ब्रीह्यादिलवनकण्डन-
पेषणादौ च सविज्ञानानां स्थितिरस्ति । ननु चन्द्रमण्डलादप्यवरोहतां दे-
हान्तरगमनस्य तुल्यत्वाज्जलूकावत्सविज्ञानतैव पुक्ता । तथाऽसति घोरो न-
रकानुभव इष्टापूर्तादिकारिणां चन्द्रमण्डलादारभ्य प्राप्तो यावद्वाह्यणादि-
जन्म । तथा च सत्यनर्थोपैवेष्टापूर्ताशुपासनं विहितं स्यात् । श्रुतेश्चामा-
प्यं प्राप्तं वैदिकानां कर्मणामनर्थानुबन्धित्यात् । न । वृक्षारोहणपतनव-
द्विशेषसंभवात् । देहादेहान्तरं प्रतिपित्तोः कर्मणो लब्धवृत्तित्वात्कर्मणो-
द्भावितेन विज्ञानेन सविज्ञानत्वं पुक्तम् । वृक्षाग्रमारोहत इव फलं जिघृक्षोः
तथाऽर्चिरादिना गच्छतां सविज्ञानत्वं भवेत् । धूमादिना च चन्द्रमण्ड-
लमारुरुक्षताम् । न तथा चन्द्रमण्डलादवरुरुक्षतां वृक्षाग्रादिव पततां सचे-

हदारण्यकश्रुतिः । यथा सविज्ञानानामेव ब्रीह्यादिदेहान्तरगमनं तथा ज्ञानिनामर्चिरा-
दिना कर्मिणां धूमादिना च गमनं स्वप्नवद्भूतवासनात्मकविज्ञानेन सविज्ञानानामेव-
त्याह । तथेति । तेषां सविज्ञानत्वे हेतुमाह । लब्धवृत्तीति । अनुशयिनामपि वरिं
ब्रीह्यादिषु संश्लिष्टानां रेवःसिग्धादिदेहसंबन्धः सविज्ञानानामेवेति चेन्नेत्याह । न तथे-
ति । अनुपपत्तौ हेतुमाह । न हीति । ब्रीह्यादिसंश्लिष्टानामनुशयिनां सविज्ञानत्वे त-
ल्लवनादौ तल्लवित्वेपामपि प्रवासपसङ्गान् रेवःसिग्धेदेहसंबन्धः सिध्येदित्यर्थः । ब्रीह्या-
दिषु देहान्तरं गच्छत्सु विज्ञानत्वोपलम्भादनुशयिष्वपि देहान्तरमाप्तेरविशेषाद्युक्तं स-
विज्ञानत्वमिति शङ्कते । नन्विति । वृष्णात्तृणान्तरं प्रति जलूकागमनवदवरोहतामपि देहां-
देहान्तरं प्रति गमनस्य तुल्यत्वाद्ब्रीह्यादिषुपुक्ता सविज्ञानत्वेति योजना । अस्तु तेषां स-
विज्ञानत्वं का हानिरित्यव आह । तथा सतीति । इष्टापूर्तादिकारिणामन्तराले नरकानुभवे
तथा च सति । तदनुष्ठानस्यानर्थोपै विहितत्वे श्रेयःसाधनविषयककर्मकाण्डं विरु-
ध्येतत्याह । श्रुतेश्चेति । यथा बुद्धिपूर्वं वृक्षमारोहतां सविज्ञानत्वेऽपि तस्माद्बुद्धिपूर्-
वं पततां न सविज्ञानत्वं विज्ञायते तथा चन्द्रमण्डलमारोहतां सविज्ञानत्वेऽपि ततोऽ-
वरोहतां नैव तदस्ति । उद्धृतकर्माभावात् । इत्यारोहावरोहयोर्ज्ञानविशेषसंभवात्तैवमिति
परिहरति । न वृक्षेति । संग्रहवाक्यं विवृणोषि । देहादित्यादिना । चकाराद्गच्छतां

१ स. च. अ. ठ. ड. 'नुशयि' । २ द. ण. 'ज्ञानानाम्' । ३ ग. ट. ठ. ड. ट. 'वचरे' । ४ घ.
ड. ण. 'बलौल्ल' । ५ ग. घ. ट. ठ. ड. ड. 'या च स' । ६ ख. ग. ङ. ट. ड. 'र्यपिष्टा' । ७ छ. ठ.
ड. ण. 'शानु' । ८ च. ठ. ण. तत्फल । ९ स. छ. अ. ण. 'ज्ञानम्' । १० ख. ग. छ. ङ. ट. ण.
'हान्त' । ११ स. ग. छ. अ. ण. 'शदि' । १२ ख. छ. अ. ण. 'पूर्वकं इ' । १३ य. छ. ङ. ण.
'पूर्वकं प' । १४ घ. छ. ङ. ण. 'तनास स' ।

तनत्वम् । यथा च मुद्राराद्यभिहतानां तदभिघातवेदनानिमित्तसंमूर्छित-
प्रतिबद्धकरणानां स्वदेहेनैव देशादेशान्तरं नीयमानानां विज्ञानशून्यता
दृष्टा तथा चन्द्रमण्डलान्मानुषादिदेहान्तरं प्रत्यवरुक्षतां स्वर्गभोगनि-
मित्तकर्मक्षपानमृदिताब्देहानां प्रतिबद्धकरणानाम् । अतस्तेऽपरित्यक्तदे-
हेबीजभूताभिरद्विमूर्छिता इवाऽऽकाशादिक्रमेणैवाभवुरुह्य कर्मनिमित्त-
जातिस्यावरदेहैः संश्लिष्यन्ते । प्रतिबद्धकरणतयाऽनुद्भूतविज्ञाना एव ।
तथा लवनकण्डनपेपणसंस्कारभक्षणरसादिपरिणामरेतःसैककालेषु
मूर्छितवदेव । देहान्तरारम्भकस्य कर्मणोऽलब्धवृत्तित्वात् । देहबीजभूता-

सविज्ञानत्वं भवेदिति संबन्धः । अवरोहतां जीवानां तेषां विज्ञानशून्यत्वमयुक्तं तेषां
चेदन्यस्वामान्याद्दृशात्पतवामपि विज्ञानमात्रमस्त्येवेत्याशङ्क्योदाहरणान्तरमाह । यथा
चेति । तेन मुद्रादिना योऽभिघातस्तेन हेतुना चद्रेदनाख्यं निमित्तं तेन संमूर्छितानि
संघटनानि प्रतिबद्धानि वा करणानि येषां तेषामिति यावत् । मृदितोऽभिनटो देहोऽ-
भ्ययः स्थूलो देहो येषां तेषां तव एव प्रतिबद्धकरणानां युक्ता विज्ञानशून्यवेति संब-
न्धः । यथोक्तदृष्टान्तवशाच्चन्द्रमण्डलादवरोहन्तो विज्ञानशून्याः सिध्यन्तीति निगमय-
ति । अत इति । तयाऽपि मूर्छितानां स्थूलदेहसद्भावादेशान्तरगमनं युक्तम् । अव-
रोहतां तु तदभावे कथं मीक्षादिभावः संभवतीत्यत आह । अपरित्यक्तेति । न परि-
त्यक्तं देहभावस्य बीजं कर्मपूर्वं याभित्वाभिरद्विरुपाहृता जीवा मूर्छितवद्विज्ञानशून्या
गगनादिक्रमेण पृथिवीं प्राप्य कर्मफलभूतजातिस्त्वावरदारीरैः संश्लिष्यन्त इति संबन्धः ।
स्त्वावरदेहसंबन्धित्वोत्तद्भवतीत्यत आह । सविज्ञानत्वं संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह । प्रतिब-
द्धेति । मीक्षादिसंश्लेषवस्थायामनुशयिनां कर्मणोऽनुद्भूतवृत्तित्वात्करणानां च तत्र
गुणिलामाभावाद्गुणवद्विज्ञानत्वं युक्तमित्यर्थः ।

न केवलं मीक्षादिसंश्लेषकालेऽनुद्भूतविज्ञानत्वं किंतु मीक्षादिलेखनादिकालेऽपीत्या-
ह । तपेति । पाकसंस्कारः । रसादीत्यादिशब्देन शोणितमांसमेदोस्थिमज्जारैतास्यु-
च्यन्ते । तस्मिन्काले मूर्छितवदनुद्भूतविज्ञानत्वे देहाद्बहिर्निर्गतानां प्राग्देहान्तरमाप्ते-
स्तदस्त्येवेति हेतुमाह । देहेति । अलब्धवृत्तित्वादिच्छेदः । कथं पुनरनुशयिनां
विज्ञानशून्यत्वे तद्यथा तृणजलायुक्ता तृणस्यान्तं गत्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्याऽऽत्मानमु-
पसंहरतीत्यादौ सचेतना जलूका दृष्टान्तत्वेनोपादीयते तत्राऽऽह । देहबीजभूतेति ।
सर्वोत्पत्त्यासु ताम् मीक्षादिसंश्लेषतल्लवनादिवशादिति यावत् । न चेतनावत्त्वं ज-
लूकादृष्टान्ते विवक्षितं किंतु सावत्यमात्रमिति भावः । जलूकावत्त्वं जलूकासादृश्यम-

तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रम-

संबन्धापरित्यागेनैव सर्वास्ववस्थामु वर्तन्त इति जलूकावचेतनाव-
त्वं न विरुध्यते । अन्तराले त्वविज्ञानं मूर्च्छितवदेवेत्यदोषः ।

न च वैदिकानां कर्मणां हिंसायुक्तत्वेनोभयहेतुत्वं शक्यमनुमातुम् ।
हिंसायाः शास्त्रचोदितत्वात् । अहिंसन्सर्वभूतान्पन्यत्र तीर्थेभ्य इति श्रु-
तेः शास्त्रचोदिताया हिंसाया नाथर्महेतुत्वमभ्युपगम्यते । अभ्युपगतेऽप्य-
थर्महेतुत्वे मन्त्रैर्विषादिवत्तदपनयोपपत्तेर्न दुःस्वकार्यारम्भकत्वोपपत्तिर्वैदि-
कानां कर्मणां मन्त्रेणैव विषमक्षणस्येति ॥ ६ ॥

तत्तत्र तेष्वनुशयिनां य इह लोके रमणीयं शोभनं चरणं शीलं येषां

नुशयिनामित्यर्थः । आरोहतां सविज्ञानत्वपरोहतां विज्ञानराहित्यमित्युपपाद्याऽऽरोह-
तामपि यावत्स्वस्थानेभ्यः करणान्युपसंख्यते हृदयेऽवस्थानं तावदेव सविज्ञानत्वं न देहाद्व-
हिर्निर्गतानां प्रान्देहान्तरप्राप्तेस्तदस्त्यनुशयिनां तु चन्द्रमण्डलादवरुरुक्षतामपि न भाविदे-
हपर्यन्ता वासना दीर्घा भवति प्रमाणाभावादित्याह । अन्तराले त्विति । चन्द्रमण्डलादव-
रोहतां देहान्तरगमनस्य तुल्यत्वेऽपि विज्ञानशून्यत्वमदृष्टमित्युपसंहरति । इत्यदोषइति ।

यत्तु हिंसानुग्रहात्प्रेकत्वादिष्टादिकर्मणां स्थावरत्वमपि तत्फलमेव तथा च वैदिकानां
कर्मणामनर्भानुबन्धित्वादप्रामाण्यं श्रुतेरिति तत्राऽऽह । न चेति । उभयहेतुत्वमर्थो-
नर्थहेतुत्वमिति यावत् । अहिंसन्नित्यादिश्रुतेः शास्त्रचोदितवैदिकेषु कर्मसु हिंसा नान-
र्थहेतुरित्याह । अभ्युपगतेऽपीति । यद्यपि स्वरूपेण हिंसाऽनर्थहेतुरभ्युपगम्यते त-
थाऽपि तद्युक्तानां वैदिककर्मणां नानर्थारम्भकत्वं यथा स्वरूपेण विषदध्यदैर्भरणम्बरा-
दिहेतुत्वेऽपि मन्त्रशर्करादिभिः सहोर्षयुक्तं सन्न तत्कार्यारम्भकम् । तथा हिंसायाः स्व-
तोऽथर्महेतुत्वेऽपि वैदिककर्मनिष्ठाया न तद्धेतुत्वं वैदिकैरेव कर्ममिस्तत्कवदोषापनयन-
सिद्धेरित्यर्थः । पूर्वोक्तमेव दृष्टान्तं स्पष्टयति । मन्त्रेणैति । तेन सहोर्षयुक्तस्य विष-
स्यानर्थहेतुत्वेन पुष्टिहेतुत्ववद्वैदिकैर्कर्मोपनिष्ठाया हिंसायाः पुरुषार्थत्वमेव । अशुद्ध-
मिति चेन्न शब्दादिति न्यायादित्यर्थः ॥ ६ ॥

तद्वय एव भवतीत्येतत्प्रसङ्गागतं परिसमाप्य प्रकृतं श्रुतिव्याख्यानमनुवर्तयति ।
तत्तत्रेति । अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलाषादिति न्यायेन तेषु मीमासादिषु संख्येष्टा-
येऽनुशयिनस्तेषां मध्ये चे केचिदस्मिन्लोके चन्द्रमण्डलप्राप्तेः प्रागवस्थायामनुष्ठि-
वामुत्तरमणीयचरणास्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्निति संबन्धः उक्तमेव स्पष्टयति ।

१ घ. ज. ठ. अभ्याशो । २ घ. ह. च. जलीकां । ३ ग. घ. ट. ठ. ड. ङ. 'यथापनृ-
४ घ. ह. च. ड. ड. नुशयि' । ५ अ. 'नुशयि' । ६ ख. छ. म. ण. 'मत्वा' । ७ ख. म. शोभने.
'नां वेदोक्तानां क' । ८ म. ण. 'पयुक्त' । ९ ग. ट. 'पयुक्त' । १० ख. छ. म. ण. 'क'

योनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा ॥७॥
जथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्रा-
ण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व त्रिय-
स्वेत्येतत्तृतीयस्थानं तेनासौ लोको न संपूर्यते

नवेटीयब्रवत् । विद्यां चेत्याद्युपुस्तैदाऽर्चिरादिना गच्छन्ति ॥ ७ ॥

पदा तु न विद्यातेविनो नापीष्टादिकर्म सेवन्ते तदाऽथैतयोः पथोर्न-
थोक्तपोरर्चिर्धूमादिलक्षणयोर्न कतरेण चान्यतरेण च नापियन्ति ।
तानीमानि भूतानि क्षुद्राणि दंशमशककीटादीन्यसकृदावर्तीनि भव-
न्ति । अत उभयमार्गपरिभ्रष्टा ह्यसकृज्जायन्ते त्रियन्ते चेत्यर्थः । तेषां
जननमरणसंततरेणुकरणादिदमिच्युते । जायस्व त्रियस्वेतीश्वरनिर्मित-
चेष्टोच्यते । जननमरणक्षणेनैव कालर्पापना भवति । न तु क्रियाभुं
भोगेषु वा फालोऽस्तीत्यर्थः । एतत्क्षुद्रजन्तुलक्षणं तृतीयं पूर्वोक्तौ प-
न्थानावपेक्ष्य स्थानं संसरताम् । येनैवं दक्षिणमार्गगा अपि पुनरागच्छ-
न्त्यनधिकृतानां ज्ञानकर्मणोरगमनमेव दक्षिणेन पथेति । तेनासौ लो-
को न संपूर्यते । पञ्चमस्तु प्रश्नः पञ्चाग्निर्विद्यया व्याख्यातः । प्रथमो
दक्षिणोत्तरमार्गाभ्यामपाकृतौ दक्षिणोत्तरयोः पथोर्व्यावर्तनाऽपि मृता-
नामग्नौ प्रक्षेपः समानस्ततो व्यावर्तनाऽन्येऽर्चिरादिना यन्त्यन्ये धूमा-
दिना पुनरुत्तरदक्षिणापने षण्मासान्प्राशुवन्तः संयुज्य पुनर्व्यावर्तन्ते ।
अन्ये संयत्सरमन्ये मासेभ्यः पितृलोकमिति व्याख्याता । पुनरावृत्तिर-

ध्यानं लभेरन्तरेण यानेनेवो ब्रह्मलोकं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

इदानीं तृतीयस्थानमुपदिशति । यदा त्विति । पौनःपुन्येन लोष्मभ्यमैकवचना-
त्तयोः सर्वोत्थावेषु विधानात्पुनः पुनर्जायन्ते त्रियन्ते चेत्यस्मिन्नर्थे जायस्व त्रियस्वेति
प्रयोग इत्याह । तेषामिति । यदा सर्वेश्वरो मार्गद्वयभ्रष्टं दृष्ट्वा तं जायस्व त्रियस्वे-
ति प्रेरयत्येतद्विहोच्यत इति द्रष्टव्यम् । तेनासावित्यादिवाक्यं व्याचष्टे । येनैवमि-
ति । उक्तया रीत्या निर्णीतान्प्रश्नान्विविच्य प्रतिपात्तिसौकर्यार्थं कथयति । पञ्चम-
स्त्विति । व्यावर्तनाऽपि व्याख्यातेत्युत्तरभ संबन्धः । मृतानामविदुषां विदुषां चेत्य-
र्थः । अन्येष्वन्यन्तरं विदुषां कर्मिणा च संवत्सरमिति ज्ञानिनो गृह्यन्ते । अन्ये पि-

१ क. ज. वा सूकं । २ ख. ग. वा चण्डालं । ३ घ. ङ. च. ट. ण. 'स्ततोऽर्चि' । ४ क. 'श-
पुतोदि' । ५ च. ट. ण. 'पां च ज' । ६ ङ. ङ. ट. 'स्विति । ज' । ७ ख. 'च. ज. ण. 'मिता ये' । ८
ङ. 'यापिनो भवन्ति । न' । च. 'यातना । ९ क. 'पन म' । १० ग. ट. तन । ११ क. 'मु शोभते-
पु भो' । १२ क. ट. 'विद्याया व्या' ।

तस्माञ्जुगुप्सेत तदेष श्लोकः ॥ ८ ॥ स्तेनो
हिरण्यस्य सुरां पिव २श्च गुरोस्तल्पमावसन्ब्र-
ह्महा चैते पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्चाऽऽचर-
स्तौरिति ॥ ९ ॥ अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन्वेद
न सह तैरप्याचरन्पाप्मना लिप्यते शुद्धः पूतः

पि क्षीणानुशंयानां चन्द्रमण्डलादाकाशादिक्रमेणोक्ता । अमुष्य लोकस्या-
पूरणं स्वशब्देनेवोक्तम् । तेनासौ लोको न संपूर्ण इति । यस्मादेवं क-
श्च संसारगतस्तस्माञ्जुगुप्सेत । यस्माच्च जन्ममरणजनितवेदनानुभव-
कृतक्षणाः क्षुद्रजन्तवो ध्वान्ते च घोरे दुस्तरे भवेशिताः सागर इवा-
गाधेऽधुवे निराशाश्चोत्तरणं प्रति तस्माच्चैवंविधां संसारगतं जुगुप्सेत
वीभत्सेत घृणी भवेन्मामूदेवंविधे संसारमहोदधौ घोरे पात इति । तदे-
तस्मिन्नर्थे एष श्लोकः पञ्चाग्निविद्यास्तुतये ॥ ८ ॥

स्तेनो हिरण्यस्य ब्राह्मणसुवर्णस्य हर्ता । सुरां पिवन्ब्राह्मणः
सन् । गुरोश्च तल्पं दारानावसन् । ब्रह्महा ब्राह्मणस्य इन्ता चेत्येते
पतन्ति चत्वारः । पञ्चमश्च 'तैः सहाऽऽचरन्ति ॥ ९ ॥

अथ ह पुनर्यो यथोक्तान्पञ्चाग्नीन्वेद स तैरप्याचरन्महापातकि-
भिः सह न पाप्मना लिप्यते शुद्ध एव । तेन पञ्चाग्निदर्शनेन पावितो

तृलोकामिवि केवलकर्मिण इति विभागः । क्षीणानुशंयानां चन्द्रलोके भोक्तव्यं कर्म मो-
गेन क्षणविवर्णामिवि यावत् । स्वशब्दभेवानुवदति । तेनेति । किमर्थमेवा महायास-
वदी वीना संसारगविरुक्तेत्याशङ्क्याऽऽह । यस्मादिति । तृतीयस्थानस्य कष्टत्वं
स्पष्टयावि । यस्माच्चैति । जन्मादिना जनिता या वेदना तदनुभवे कृतः क्षणोऽवस-
रो नान्यत्र येषां तथा । अलव इति ष्टेदः । तृतीयस्थानवदिवरयोरावृत्तिमत्काकुन्पा
कष्टवेत्यभिप्रेत्याऽऽह । तस्माच्चैति । संसारगतपुपवर्णनस्य वातपर्यमुक्त्वा पञ्चाग्नि-
विद्यायामनुष्ठानसिद्धयर्थं सत्यसत्त्वमकं श्लेषमुदाहृत्य व्याप्यते । तदेतस्मिन्निस्वयदि-
ना । पञ्चाग्निविद्यामाहात्म्यं सप्तम्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

पञ्चमहापातकिनः श्लोके निर्दिश्यन्ते न तु पञ्चाग्निविद्यास्तुतिरिह भारतीत्याश-
ङ्क्याऽऽह । अथेति । शुद्धत्वे हेतुमाह । तेनेति । कस्येदं फलमित्यपेक्षायां पूर्वो-

१ ख. ग. म. ट. न. 'शयिना' । २ घ. ट. न. 'जननम्' । ३ ख. ग. घ. ट. ठ. ड. दुस्तरे । ४
ड. म. 'तं पुं' । ५ ग. ट. 'विषत' । ६ क. ग. घ. ट. च. ट. ठ. ड. ड. पतितैः । ७ ख. घ.
म. न. 'शयिना' । ८ ख. घ. म. न. 'मोक्षान्ते' । ९ ख. घ. म. न. 'ती सं' ।

पुण्यलोको भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥१०॥
 इति पञ्चमाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥
 प्राचीनशाल औपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुषिरी-
 न्द्रद्युम्नो भाल्लवेयो जनः शार्कराक्ष्यो बुडिल
 आश्वतराश्विस्ते हैते महाशाला महाश्रोत्रियाः

यस्मात्पूतः पुण्यो लोकः प्राजापत्यादिर्यस्य सोऽयं पुण्यलोको भवति
 य एवं वेद यथोक्तं समस्तं पञ्चभिः प्रश्नैः षष्टमर्धजातं वेद । द्विरुक्तिः
 समस्तप्रश्ननिर्णयप्रदर्शनार्था ॥ १० ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य दशमः
 खण्डः ॥ १० ॥

दक्षिणेन पथा गच्छतामभ्रभाय उक्तस्तद्देवानामभ्रं तं देवा भक्षय-
 न्तीति धृद्रजन्तुलक्षणा च कष्टा संसारगतिरुक्ता । तद्भ्रमयद्दोषपरिजि-
 हीर्षया वैश्वानरात्तृभावप्रतिपत्त्यर्थमुत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते । अत्स्यभ्रं प-
 क्षयसि प्रियमित्यादिलिङ्गात् । आख्यायिकां तु सुस्वावचोधार्या विद्या-
 संप्रदानन्यायप्रदर्शनार्था च ।

प्राचीनशाल इति नामत उपमन्योरपत्यमौपमन्यवः । सत्ययज्ञो ना-
 मतः पुलुपस्यापत्यं पौलुषिः । तथेन्द्रद्युम्नो नामतो भल्लवेरपत्यं भाल्ल-
 विस्तस्यापत्यं भाल्लवेयः । जन इति नामतः शार्कराक्षस्यापत्यं शार्करा-
 राक्ष्यः । बुडिलो नामतोऽश्वतराश्वस्यापत्यमाश्वतराश्विः । पञ्चापि ते
 हैते महाशाला महाश्वहस्था विस्तीर्णाभिः शालाभिर्पुक्ताः संपन्ना इत्यर्थः ।
 महाश्रोत्रियाः श्रुताव्ययनवृत्तसंपन्ना इत्यर्थः । स एवं भूताः सन्तः

क्तविद्यावन्तमनुषदाति । य एवमिति ॥१०॥ इति पञ्चमाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥१०॥

पूर्वोत्तरसंदर्भयोः संबन्धं दर्शयन्नुत्तरसंदर्भप्रवृत्तारयति । दक्षिणेनेत्यादिना । उ-
 त्तरग्रन्थस्य वैश्वानराख्यातृभावप्रतिपत्त्यर्थत्वे गमकमाह । अत्सीति । विद्यायाः संप-
 दानं शिष्यस्वस्य न्यायो विनयादिसंपत्तिस्तत्प्रदर्शनार्था च्याऽऽख्यायिकाः । दृश्य-
 ते चान्न प्राचीनशालप्रभृतीनां वत्सपत्तिरित्याह । विद्येति । कथयन्तमग्रशब्द-

समेत्य मीमांसां चक्रुः को न आत्मा किं ब्र-
ह्मेति ॥ १ ॥ ते ह संपादयांचक्रुर्ब्रह्मालको वै
भगवन्तोऽयमारुणिः संप्रतीममात्मानं वैश्वानर-
मध्येति तं हन्ताभ्यागच्छामेति तं हाभ्या-
जग्मुः ॥ २ ॥ स ह संपादयां चकार प्रक्ष्यन्ति
मामिमे महाशाला महाश्रोत्रियास्तेभ्यो न
सर्वमिव प्रतिपत्स्ये हन्ताहमन्यमभ्यनुशासा-
नीति ॥ ३ ॥

समेत्य संभूय क्वचिन्मीमांसां विचारेणां चक्रुः कृतवन्त इत्यर्थः । कथम् ।
को नोऽस्माकमात्मा किं ब्रह्मेत्यात्मब्रह्मशब्दयोरितरेतरविशेषणविशे-
ष्यत्वम् । ब्रह्मेत्यध्यात्मपरिच्छन्नमात्मानं निवर्तयत्पात्मेति चाऽऽत्म-
व्यतिरिक्तस्याऽऽदित्यादिब्रह्मण उपास्यत्वं निवर्तयति । अमेदेनाऽऽ-
न्मैव ब्रह्म ब्रह्मैवाऽऽत्मेत्येवं सर्वात्मा वैश्वानरो ब्रह्म सं आत्मेत्येतत्सि-
द्धं भवति । मूर्धा ते व्यपतिष्यदन्धोऽभविष्यदित्यादिलिङ्गात् ॥ १ ॥

ते ह मीमांसन्तोऽपि निश्चयमलभमानाः संपादयांचक्रुः संपादितव-
न्त आत्मन उपदेष्टारम् । उदालको वै मसिद्धो नामतो भगवन्तः पूजा-
वन्तोऽयमारुणिररुणस्यापत्यं संप्रति सम्पगिममात्मानं वैश्वानरमस्मद-
भिप्रेतमध्येति स्मरति । तं हन्तेदानीमभ्यागच्छामेत्येवं निश्चित्य तं
हाभ्याजग्मुर्गतेन्तस्तमारुणिम् ॥ २ ॥

स ह तान्दृष्ट्वैव तेपामागमनप्रयोजनं बुद्ध्वा संपादयांचकार । कथम् ।
प्रक्ष्यन्ति मां वैश्वानरमिमे महाशाला महाश्रोत्रियास्तेभ्योऽहं न सर्वमिव
पृष्टं प्रतिपत्स्ये वक्तुं नोत्सहे । अतो हन्ताहमिदानीमन्यमेपामभ्यनुशा-
सानि वक्ष्याम्युपदेष्टारमिति ॥ ३ ॥

योरितरेतरविशेषणविशेष्यत्वव्यावर्त्याभावादित्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मेतीति । उक्तरीत्या
मिधो विशेषणविशेष्यत्वे फलितमाह । अमेदेनेति । इतश्चोपास्यस्य सर्वात्मत्वं गम्यवे परि-
च्छिन्नोपासनस्य निन्दितत्वाद्ब्रह्मः क्रतुवर्ग्यायस्त्यमिवि न्यायादित्याह । मूर्धेति ॥ १ ॥

भगवन्दः सन्तः संपादयाचक्रुरिति पूर्वेण संबन्धः ॥ २ ॥ ३ ॥

१ घ. ड. 'एण षो' । २ ग. ड. च. ट. ठ. ड. द. ख । ३ क. ख. ग. घ. ङ. च. भ.
ड. ठ. ड. द. घ. 'तो हे मी' । ४ क. ग. घ. ङ. च. ट. द. 'गुस्तं गतं' । ठ. ण 'गुस्तं द गतं' ।
५ क. ग. च. ट. ठ. ड. 'वन्तः । आरुणिः तं' ।

तान्होवाचाश्वपतिर्वै भगवन्तोऽयं कैकेयः संप्र-
तीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तं हन्ताभ्याग-
च्छामेति तं हाभ्याजग्मुः ॥ ४ ॥ तेभ्यो ह
प्राप्तेभ्यः पृथगर्हाणि कारयांचकार स ह प्रा-
तः संजिहान उवाच न मे स्तेनो जनपदे
न कदर्यो न मद्यपो नानाहिताग्निर्नाविद्वा-
न्न स्वैरी स्वैरिणी कुतो यक्ष्यमाणो वै श्व-

एवं संपाद्य तान्होवाच । अश्वपतिर्वै नामतो भगवन्तोऽयं कैकेयस्यापत्यं
कैकेयः संप्रति सम्पत्तिममात्मानं वैश्वानरमध्येतीत्यादि समानम् ॥४॥
तेभ्यो ह राजा प्राप्तेभ्यः पृथक्पृथगर्हाण्यर्हणानि पुरोहितैर्भृत्यैश्च कार-
यांचकार कारितवान् । स हान्येषू राजा प्रातः संजिहान उवाच विन-
येनोपगम्यैतद्धनं मत्त उपादध्वमिति । तैः प्रत्याख्यातो मयि क्षीपं प-
उयन्ति नूनं यतो न प्रतिशृङ्खन्ति मत्तो धनमिति मन्वान आत्मनः स-
दृत्ततां प्रतिपिपादयिषन्नाह । न मे मम जनपदे स्तेनः परस्वहतां वि-
धते । न कदर्योऽदाता सति विभवे । न मद्यपो द्विजोत्तमः सन् । ना-
नाहिताग्निः शतगुः । नाविद्धानधिकारानुरूपम् । न स्वैरी परदारेषु ग-
न्ता । अत एव स्वैरिणी कुतो द्वेष्टचारिणी न संभवतीत्यर्थः । तैश्च न
वयं धेनेनाथिन इत्युक्त आहालयं मत्वेते धनं नै शृङ्खन्तीति । यक्ष्यमाणो
वै कतिभिरहोभिरहं हे भगवन्तोऽस्मि । तदर्थं कृपं धनं मया यावदेकैक-
स्मै यथोक्तमृत्विजे धनं दास्यामि तावत्प्रत्येकं भगवद्भ्योऽपि दास्यामि ।
वसन्तु भगवन्तः पश्यन्तु च मम यागमित्युक्तास्ते होत्रः । येन हैवार्येन
प्रयोजनेन यं प्रति चरेद्भ्रष्टेत्पुरुषस्तं हैवार्यं वदेत् । इदमेव प्रयोजनमा-
गमनस्येत्ययं न्यायः सत्ताम् । वयं च वैश्वानरज्ञानाथिनः । आत्मानमेवेमं

अश्वपतिरित्यादौ भगवन्त इति प्राचीनशालग्रभृतयः संबोध्यन्ते ॥ ४ ॥

सहेत्यादि सोपस्कारं व्याचष्टे । स हान्येषुश्रुतियादिना । यथोक्तं शास्त्रमसिद्ध-
मिति यावत् । किं तर्हि भगवदागमर्नस्य प्रयोजनं तदाह । वयं चेति । तन्ममापि
नास्तीति शङ्कां निरस्यति । आत्मानमिति । शिष्यभावेनोपसन्नेभ्यो विद्या

१ च. ठ. 'ति । स तैः । २ च. 'दुताया' । ३ ट. 'कैकेयं पतेना' । ठ. 'तैर्न व' । ४ क. 'पत्तार्य' ।

५ ट. न प्रतिशृं । ६ ठ. 'मोऽस्मीति त' । ७ क. घ. ट. सोपस्कारं । ८ क. 'नम' ।

समेत्य भीमांसां चक्रुः को न आत्मा किं ब्र-
ह्मेति ॥ १ ॥ ते ह संपादयांचक्रुरुद्दालको वै
भगवन्तोऽयमारुणिः संप्रतीममात्मानं वैश्वानर-
मध्येति तं हन्ताभ्यागच्छामेति तं हाभ्या-
जग्मुः ॥ २ ॥ स ह संपादयां चकार प्रक्ष्यन्ति
मामिमे महाशाला महाश्रोत्रियास्तेभ्यो न
सर्वमिव प्रतिपत्स्ये हन्ताहमन्यमभ्यनुशासा-
नीति ॥ ३ ॥

समेत्य सभूय क्वचिन्मीमांसां विचारणां चक्रुः कृतवन्त इत्यर्थः । कथम् ।
को नोऽस्माकमात्मा किं ब्रह्मेत्यात्मब्रह्मशब्दयोरितरेतरविशेषणविशे-
ष्यत्वम् । ब्रह्मेत्यध्यात्मपरिच्छिन्नमात्मानं निवर्तयत्पात्मेति चाऽऽत्म-
व्यतिरिक्तस्याऽऽदित्यादिब्रह्मण उपात्पत्वं निवर्तयति । अभेदेनाऽऽ-
न्मैव ब्रह्म ब्रह्मैवाऽऽत्मेत्येवं सर्वात्मा वैश्वानरो ब्रह्म स आत्मेत्येतत्सि-
द्धं भवति । मूर्धां ते व्यपतिष्यदन्धोऽभविष्यदित्यादिलिङ्गात् ॥ १ ॥

ते ह भीमांसन्तोऽपि निश्चयमलभमानाः संपादयांचक्रुः संपादितव-
न्त आत्मन उपदेशात् । उद्दालको वै प्रसिद्धो नामतो भगवन्तः पूजा-
वन्तोऽयमारुणिररुणस्यापत्यं संप्रति सम्पगिममात्मानं वैश्वानरमस्मद-
भिप्रेतमध्येति स्मरति । तं हन्तेदानीमभ्यागच्छामेत्येवं निश्चित्य तं
हाभ्याजग्मुर्गन्तवन्तस्तमारुणिम् ॥ २ ॥

स ह तान्दृष्ट्वैव तेपामागमनप्रयोजनं बुद्ध्वा संपादयांचकार । कथम् ।
प्रक्ष्यन्ति मां वैश्वानरमिमे महाशाला महाश्रोत्रियास्तेभ्योऽहं न सर्वमिव
पृष्टं प्रतिपत्स्ये वक्तुं नोस्सहे । अतो हन्ताहमिदानीमन्यमेपामभ्यनुशा-
सानि वक्ष्याम्युपदेशामिति ॥ ३ ॥

योरितरेतरविशेषणविशेष्यत्वं व्यावर्त्याभ्यामादित्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मेतीति । उच्चरीता
मिषी विशेषणविशेष्यत्वे कलितमाह । अभेदेनेति । इतश्चोपात्पत्स्य सर्वैरत्मत्वं गम्यत्वे परि-
च्छिन्नोपासनस्य निन्दितत्वाद्ब्रह्मः क्रतुवर्ज्यायस्त्वमिवि न्यायादित्याह । मूर्ध्वेति ॥ १ ॥

भगवन्तः सन्तः संपादयांचक्रुरिति पूर्वेण संबन्धः ॥ २ ॥ ३ ॥

१ घ. ट. 'राचो' । २ ग. ट. च. ट. ठ. ड. ड. स् । ३ क. ख. ग. घ. ट. च. म.
ट. ठ. ड. ड. म. 'ती हे म' । ४ क. ग. घ. ट. च. ट. ड. 'मुस्त यत' । ठ. म. 'मुस्त इ गत' ।
५ क. ग. घ. ट. ड. ड. 'वन्तः । आरुणिः स' ।

तान्होवाचाश्वपतिर्वै भगवन्तोऽयं कैकेयः संप्र-
तीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तं हन्ताभ्याग-
च्छामेति तं हाभ्याजग्मुः ॥ ४ ॥ तेभ्यो ह
प्राप्तेभ्यः पृथगर्हाणि कारयांचकार स ह प्रा-
तः संजिहान उवाच न मे स्तेनो जनपदे
न कदर्यो न मद्यपो नानाहिताग्निर्नाविद्या-
न्न स्वैरी स्वैरिणी कुतो यक्ष्यमाणो वै भ-

एवं संपाद्य तान्होवाच । अश्वपतिर्वै नामतो भगवन्तोऽयं कैकेयस्यापत्यं
कैकेयः संप्रति सम्पगिममात्मानं वैश्वानरमध्येतीत्यादि समानम् ॥४॥
तेभ्यो ह राजा प्राप्तेभ्यः पृथक्पृथगर्हाण्यर्हणानि पुरोहितैर्भृत्यैश्च कार-
यांचकार कारितवान् । स हान्येषू राजा प्रातः संजिहान उवाच विन-
येनोपगम्येतद्धनं मत्त उपादध्वमिति । तैः प्रत्यारूपातो मयि दोषं प-
श्यन्ति नूनं यतो न प्रतिगृह्णन्ति मत्तो धनमिति मन्वान आत्मनः स-
दृत्ततां प्रतिपिपादपिपत्राह । न मे मम जनपदे स्तेनः परस्वहर्ता वि-
द्यते । न कदर्योऽदाता सति विभवे । न मद्यपो द्विजोत्तमः सन् । ना-
नाहिताग्निः शतगुः । नाविद्वानधिकारानुरूपम् । न स्वैरी परदारेषु ग-
न्ता । अत एव स्वैरिणी कुतो द्वेषचारिणी न संभवतीत्यर्थः । तैश्च न
वयं धनेनाधि न इत्युक्त आहाल्पं मत्वेते धनं नै गृह्णन्तीति । यक्ष्यमाणो
वै कतिभिरहोभिरर्हं हे भगवन्तोऽस्मि । तदर्थं कृप्यं धनं मया यावदेकैक-
स्मै पथोक्तमृत्विजे धनं दास्यामि तावत्प्रत्येकं भगवद्भयोऽपि दास्यामि ।
वसन्तु भगवन्तः पश्यन्तु च मम यागमित्युक्तास्ते होत्रुः । येन हेवार्थेन
प्रयोजनेन यं प्रति चरेद्गच्छेत्पुरुषस्तं हेवार्थं वदेत् । इदमेव प्रयोजनमा-
गमनस्येत्पर्यं न्यायः सताम् । वयं च वैश्वानरज्ञानाधि नः । आत्मानमेवैमं

अश्वगिरित्पदादौ भगवन्त इति प्राचीनशालमभूतयः संबोध्यन्ते ॥ ४ ॥

सहेत्यादि सोपस्कारं व्याचष्टे । स हान्येषु रित्यादिना । यथोक्तं शास्त्रप्रसिद्ध-
मिव यावत् । किं तर्हि भगवद्भागवतस्य प्रयोजनं तदाह । वयं चेति । तन्ममापि
नास्तीति शङ्कां निरस्यति । आत्मानमिति । निष्यमावेनोपसन्नेभ्यो विद्या

गवन्तोऽहमस्मि यावदेकैकस्मा ऋत्विजे धनं
दास्यामि तावद्गवद्गयो दास्यामि वसन्तु भ-
गवन्त इति ॥ ५ ॥ ते होचुर्येन हेवार्थेन पुरु-
षश्चरेत्तं हेव वदेदात्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्र-
त्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति ॥ ६ ॥ तान्होवाच
प्रातर्वः प्रतिवक्तास्मीति ते ह समित्पाणयः
पूर्वाह्ने प्रतिचक्रमिरे तान्हानुपनीयेवैतदुवा-
च ॥ ७ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्यैकादशः ख-
ण्डः ॥ ११ ॥

वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि सम्पदजानासि । अतस्तमेव नोऽस्मभ्यं ब्रूहीत्यु-
क्तस्तान्होवाच । प्रातर्वो युष्मभ्यं प्रतिवक्तास्मि प्रतिवाक्यं दातास्मी-
त्युक्तास्ते ह राज्ञोऽभिप्रायज्ञाः समित्पाणयः समिद्गारहस्ता अपरेद्युः
पूर्वाह्ने राजानं प्रतिचक्रमिरे गतवन्तः । यत एवं महाशाला महा-
श्रीत्रिया ब्राह्मणाः सन्तो महाशालत्वाद्यभिमानं हित्वा समिद्गारहस्ता
जातितो हीने राजानं विद्यार्थिनो विनयेनोपजग्मुः । तथाऽन्वेर्विद्योपा-
दित्स्त्रुभिर्भवित्त्वपम् । तेभ्यश्चादाद्विद्यामनुपनीयेवोपनयनमकृत्स्वेवं तान्य-
था योग्येभ्यो विद्यामदात्तयाऽन्येनापि विद्या दातव्येत्याख्यापिकार्यः ।
एतद्वैश्वानरविज्ञानमुवाचेति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ इति
पञ्चमाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

दातव्या न यथाकथंचिदिति राज्ञोऽभिप्रायः । ते हेत्यादिवाक्यस्य वात्पर्यं द-
र्शयति । यत इति । योगक्षेमार्थं राजानं प्रत्युपगमनमित्येवेति मन्वानो विशिनष्टि ।
विद्यार्थिन इति । तपेत्यत्रातःशब्दो द्रष्टव्यः । उपनयन पादयोर्निपतनम् । वक्ष्य-
माणं वैश्वानरविज्ञानं तेनैतदित्यस्य संबन्ध इति यावत् । आख्यायिकावात्पर्यमुपमं-
हरति । यथेति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्ते इति दिवमे-
व भगवो राजन्निति होवाचैष वै सुतेजा आ-
त्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्तव
सुतं प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते ॥ १ ॥ अत्स्य-
न्नं पश्यसि प्रियमत्स्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य
ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमु-

स कथमुवाचेत्याह । औपमन्यव हे कमात्मानं वैश्वानरं त्वमुपास्ते
इति प्रपच्छ । नन्वपमन्याय आचार्यः सञ्चिष्यं पृच्छतीति । नैष दो-
षः । यद्वेत्य तेन मोपसीद ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीतिन्यायदर्शनात् ।
अन्यत्रौप्याचार्यस्याप्रतिभानवति शिष्ये प्रतिभोत्पादनार्थः प्रश्नो दृ-
ष्टोऽजातशत्रोः । कैष तदाऽभूत्कुत एतदागादिति । दिवमेव सुलोकमे-
व वैश्वानरमुपास्ते भगवो राजन्निति होवाच । एष वै सुतेजाः शोभनं
तेजो यस्य सोऽयं सुतेजा इति प्रसिद्धो वैश्वानर आत्माऽऽत्मनोऽवय-
वभूतत्वाद्यं त्वमात्मानमात्मैकदेशमुपास्ते तस्मात्सुतेजसो वैश्वानरस्यो-
पासनात्तव सुतमभिपुतं सोमरूपं कर्मणि प्रसुतं प्रकर्षेण च सुतमासुतं
चाहर्गणादिषु तव कुले दृश्यतेऽतीव कर्मिणस्त्वत्कुलीना इत्यर्थः अत्स्य-
न्नं दीप्ताग्निः सन्पश्यसि च पुत्रपौत्रादि प्रियमिष्टम् ॥ १ ॥

अन्योऽप्यन्यन्नं पश्यति च प्रियं भवत्यस्य सुतं प्रसुतमासुतमित्यादि
कर्मित्वं ब्रह्मवर्चसं कुले यः कश्चिदेतं यथोक्तमेवं वैश्वानरमुपास्ते ।

शिष्यो हि प्रष्टाऽऽचार्यस्तु प्रतिवक्तेवि न्यायेन शङ्कते । नन्विति । वाक्यशेषा-
वष्टम्भेन दूषयति । नैष दोष इति । बृहदारण्यकश्रुत्यालोचनयामपि नैतदन्याय्य-
मित्याह । अन्यत्रापीति । आचार्यस्याजातशत्रोरिति संबन्धः । तस्याऽऽत्मत्वे हे-
तुमाह । आत्मन इति । एकाहादिरूपो ज्योतिष्टोमादिरहर्गणस्तत्र सुतं सोमरूपं ल-
वाद्द्रव्यमहीने प्रसुतं सत्रे त्वासुतमिति भेदः । तत्रेति पुनर्वचनमन्वयदर्शनार्थम् ॥ १ ॥

नकेवलं प्राचीनशालनिष्ठमिदं फलं कित्वन्यस्यापि भवतीत्याह । अन्योऽपीति । त-

१ ड. ड. ण. 'मपन्या' । २ क. ख. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. 'प्राप्यप्र' । ३ क. ख. ग. घ.
च. ट. ड. ण. 'त्माऽयमात्म' । ४ ख. च. ट. ड. ण. कर्म । ५ घ. ड. च. ठ. ड. 'त्वस्यापि सु' । ६
च. मुतामि' । ७ क. तिप्या हि प्रष्टार भावा'

पास्ते मूर्धा त्वेष आत्मन इति होवाच मूर्धा
 ते व्यपतिष्यद्यन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥
 इति पञ्चमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥
 अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिं प्राचीनयोग्य
 कं त्वमात्मानमुपास्स इत्यादित्यमेव भगवो रा-
 जन्निति होवाचैष वै विश्वरूप आत्मा वैश्वान-
 रो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्तव बहु विश्व-
 रूपं कुले दृश्यते ॥ १ ॥ प्रवृत्तोऽश्वतरीरथो

मूर्धा त्वात्मनो वैश्वानरस्यैष न समस्तो वैश्वानरः । अतः समस्तबुद्ध्या
 वैश्वानरस्योपासनान्मूर्धां शिरस्ते विपरीतग्राहिणो व्यपतिष्यद्विपतित-
 मभविष्यत् । यथादि मां नाऽऽगमिष्यो नाऽऽगतोऽभविष्यः । साध्व-
 कार्पाप्यन्मामगतोऽसीत्पभिमायः ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य द्वादशः
 खण्डः ॥ १२ ॥

अथ होवाच सत्ययज्ञं पौलुषिं हे प्राचीनयोग्य कं त्वमात्मानमुपास्स
 इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवाच । शुक्लीलादिरूपत्वाद्द्विश्वरूप-
 त्वमादित्यस्य सर्वरूपत्वाद्वा । सर्वाणि रूपाणि हि त्वाष्ट्राणि यतोऽतो
 वा विश्वरूप आदित्यस्तदुपासनात्तव बहु विश्वरूपमिहामुत्रार्थमुपकरणं
 दृश्यते कुले ॥ १ ॥

किंच त्वामनुप्रवृत्तोऽश्वतरीरथां युक्तो रथोऽश्वतरीरथो दासीनि-

हिं यथोक्तवैश्वानरज्ञानादेव क्वचकृत्यचेत्याशङ्क्याऽऽह । मूर्धा त्विति । अक्षरार्थ-
 मुक्त्वा विवक्षितार्थमाह । साध्विति ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

अथ प्राचीनशाले तूष्णींभूते जिज्ञासमाने सत्यनन्तरमित्यर्थः । आदित्यस्य शुक्ल-
 त्वादिरूपत्वप्रत्यये स्पष्टीमविष्यति । तस्य सर्वरूपत्वेन विश्वरूपत्वमुक्तमुपपादयति ।
 सर्वोपीति ॥ १ ॥

आत्स्यन्नमित्यादि चक्षुष्टेवदित्यतः प्राक्तनमिति शेषः । चक्षुष्टेवदित्यादिवाक्यं

दासीनिष्कोऽत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्स्यन्नं पश्यति
 प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मा-
 नं वैश्वानरमुपास्ते चक्षुष्टेदात्मन इति होवाचा-
 न्धोऽभविष्यो यन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥
 इति पञ्चमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥
 जथ होवाचेन्द्रद्युम्नं भाल्लवेयं वैयाघ्रपद्य कं त्व-
 मात्मानमुपास्स इति वायुमेव भगवो राजन्नि-
 ति होवाचैष वै पृथग्वर्त्माऽऽत्मा वैश्वानरो यं
 त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्त्वां पृथग्वलय आंय-
 न्ति पृथग्रथश्रेणयोऽनुयन्ति ॥ १ ॥

ष्को दासीभिर्युक्तो निष्को हारो दासीनिष्कः । अत्स्यन्नमित्यादि समान-
 म् । चक्षुर्वैश्वानरस्य तु सविता । तस्य समस्तंबुद्धयोपासनादन्धोऽभवि-
 ष्यश्चक्षुर्होनाऽभविष्यो यन्मां नाऽऽगमिष्य इति पूर्ववत् ॥ २ ॥ इति
 पञ्चमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं भाल्लवेयं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्स इत्यादि
 समानम् । पृथग्वर्त्मां नाना वर्त्मानि यस्य वायोरावहोद्ब्रह्मादिभिर्भेदैर्वर्त-
 मानस्य सोऽयं पृथग्वर्त्मां वापुः । तस्मात्पृथग्वर्त्मात्मनो वैश्वानरस्योपा-
 सनात्पृथग्नानादिकास्त्वां वलयो वद्यान्नादिलक्षणा वलय आपन्त्याग-
 च्छन्ति । पृथग्रथश्रेणयो रथपङ्क्तयोऽपि त्वामनुयन्ति ॥ १ ॥

व्याचष्टे । चक्षुरित्यादिना । तत्रापि तात्पर्यं यथापूर्वं द्रष्टव्यमित्याह । पूर्ववदि-
 ति ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

सत्ययज्ञोपरमानन्तरमित्ययशब्दार्थः । पृथगित्यतः प्राक्तनमादिपदेन गृहीतम् ।
 पृथग्वर्त्मां वि प्रवीकमादाय व्याचष्टे । नानेति । आभिमुख्येनाऽऽगच्छन्नावहः । ऊर्ध्वेन
 बहतीत्युद्बहः । तस्मात्त्वामित्यादि व्याचष्टे । तस्मादिति । नानादिका नानावि-
 धासु दिक्षु भवा इत्येवम् ॥ १ ॥

१ क. छ. ग. घ. च. ज. झ. ट. ठ. त. थ. 'विष्ययन्मा । २ क. ग. घ. ट. झ. ट. ठ.
 त. थ. आयपन्ति । ३ ट. च. ट. न. 'स्तदृष्टी प' । ४ घ. ठ. ट. न. 'थक्षु' । ५ क. छ. ग.
 घ. च. झ. ट. ठ. ट. न. 'र्त्माऽऽत्मा ना' । ६ छ. घ. ट. झ. ट. 'दिर्भेदे' । ७ क. छ. ग. घ.
 च. ज. ट. ठ. 'र्त्माऽऽत्मा ना' । ८ क. 'स्तां प्रति व' । ९ क. ग. घ. ट. च. ट. ठ. ट. आयपन्त्या' ।
 ३६

अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्स्यन्नं पश्यति प्रियं भव-
 त्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वा-
 नरमुपास्ते प्राणस्त्वेष आत्मन इति होवाच प्रा-
 णस्त उदक्रमिष्यद्यन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥२॥
 इति पञ्चमाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥
 अथ होवाच जन २शार्कराक्ष्य कं त्वमात्मान-
 मुपास्ते इत्याकाशमेव भगवो राजन्निति होवा-
 चैष वै बहुल आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मा-
 नमुपास्ते तस्मात्त्वं बहुलोऽसि प्रजया च धनेन
 च ॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्स्यन्नं पश्य-

अत्स्यन्नमित्यादि समानम् । प्राणस्त्वेष आत्मन इति होवाच प्रा-
 णस्ते तवोदक्रमिष्यद्युत्क्रान्तोऽभविष्यद्यन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥
 इति पञ्चमाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

अथ होवाच जनमित्यादि समानम् । एष वै बहुल आत्मा वैश्वा-
 नरः । बहुलत्वमाकाशस्य सर्वगतत्वाद्बहुलगुणोपासनाच्च । त्वं बहु-
 लोऽसि प्रजया च पुत्रपौत्रादिलक्षणया धनेन च हिरण्यादिनां ॥ १ ॥
 संदेहस्त्वेष संदेहो मध्यमे शरीरं वैश्वानरस्य । दिहेरुषवयार्थत्वा-

अत्स्यन्नमित्यादि समानमित्यत्राऽऽदिपदमुपास्ते इत्यत्रवाक्यसंग्रहार्थम् । उत्तरवाक्येऽ-
 प्यभिप्रायसाम्यं गत्वाऽऽह । प्राणस्त्विति ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य चतुर्दशः
 खण्डः ॥ १४ ॥

इन्द्रहृत्सोमरमानन्दसंमथशब्दार्थः । अत्रादिपदमेव हृत्त्वत्प्रात्प्राक्तनवाक्यसंमहा-
 र्थम् । कयमाकनशस्य बहुलत्वमत आह । बहुलत्वमिति ॥ १ ॥

कर्ण शरीरस्य मध्यमे भागे संशयवाची संदेहशब्दो वर्तते तत्राऽऽह । दिहेरि-
 ति । आकाशस्य सर्वगतत्वेन बहुलत्वाद्देहर्यं च परिच्छिन्नत्वेन तदभावात्कथयना-

ति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमा-
 त्मानं वैश्वानरमुपास्ते संदेहस्त्वेष आत्मन इति
 होवाच संदेहस्ते व्यशीर्यद्यन्मां नाऽऽगमिष्य इ-
 ति॥२॥इति पञ्चमाध्यायस्य पञ्चदशःखण्डः।१५।
 अथ होवाच बुद्धिलभाश्वतराश्विं वैयात्रपद्यं कं
 त्वमात्मानमुपास्स इत्यप एव भगवो राजन्निति
 होवाचैष वै रयिरात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मा-
 नमुपास्से तस्मात्त्व रयिमान्पुष्टिमानसि ॥१॥
 अदस्यन्नं पश्यसि प्रियमद्यनं पश्यति प्रियं भ-
 वत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वै-
 श्वानरमुपास्ते वस्तिस्त्वेष आत्मन इति होवा-

न्मांसर्वाधिरास्थपादिभिश्च बहुलं शरीरं तत्संदेहस्ते तव शरीरं व्यशी-
 र्यच्छीर्णमभविष्यद्यन्मां नाऽऽगमिष्य इति २ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य
 पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

अथ होवाच बुद्धिलभाश्वतराश्विमित्यादि समानम् । एष वै रयिरात्मा
 वैश्वानरो धनरूपः । अद्रव्योऽन्नं ततो धनमिति । तस्माद्रयिमान्धनवा-
 रत्वं पुष्टिमांश्च शरीरेण पुष्टेश्चान्निमित्तत्वात् ॥ १ ॥

वस्तिस्त्वेष आत्मनो वैश्वानरस्यै वस्तिर्मूत्रसंग्रहस्थानं वस्तिस्ते व्य

काशं वैश्वानरस्य शरीरं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । मांसेति । तच्छरीरमिति संबन्धः
 ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

जनस्योपरमानन्तरमथशब्दार्थः । कथमवात्मको वैश्वानरो रयिरिति धनेन निर्दि-
 श्यते उवाऽऽह । अद्रव्य इति । आयुर्वै धृतमितिवत्कार्यवाचकेन कारणं लक्ष्यम् इ-
 त्यर्थः । तस्माद्यथोक्तवैश्वानरोपासनादित्येतत् । धनरूपवैश्वानरोपासनाद्जनवानित्येव त-
 क्तव्ये कथं पुष्टिमानित्यधिकावापस्त्ववाऽऽह । पुष्टेश्चेति ॥ १ ॥

मूत्राशयो धनुर्वक्रो वस्तिरित्यभिधीयत इत्याशयेनाऽऽह । वस्तिरिति ॥ २ ॥

१ ख. ग. घ. ङ. च. ट. न. प. 'स्ते वस्ति' । २ घ. ठ. 'भदेतुत्वा' । ३ ख. ग. घ. ङ. च. ट. ङ.
 ण. 'त् । वस्ति' । ४ ख. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ङ. ण. 'स्य वस्ति' । ५ ख. म. ठ. ङ. 'संसारस्या' ।
 ६ ख. ग. घ. ङ. च. ट. ण. 'ने वस्ति' । ७ छ. ग. छ. ण. 'क्रो. वस्ति' । ८ ख. छ. घ. 'ह । वस्ति' ।

चं वस्तिस्ते व्यभेत्स्यद्यन्मां नाऽऽगमिष्य इ-
ति ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य षोडशः ख-
ण्डः ॥ १६ ॥

अथ होवाचोद्दालकमारुणिं गौतम कं त्वमा-
त्मानमुपास्स इति पृथिवीमेव भगवो राजन्नि-
ति होवाचैष वै प्रतिष्ठाऽऽत्मा वैश्वानरो यं त्व-
मात्मानमुपास्से तस्मात्त्वं प्रतिष्ठितोऽसि प्रजया
च पशुभिश्च ॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यासि प्रियम-
त्स्यन्नं पश्याति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले
य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते पादौ त्वे-
तावात्मन इति होवाच पादौ ते व्यम्लास्येतां
यन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥ इति पञ्चमा-
ध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

भेत्स्यद्विश्रोऽभविष्यद्यन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्या-
यस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

अथ होवाचोद्दालकमित्पादि समानम् । पृथिवीमेव भगवो राजन्नि-
ति होवाच । एष वै प्रतिष्ठा पादौ वैश्वानरस्य । पादौ ते व्यम्लास्येतां
विम्लानावभविष्येतां श्रुषीभूतौ यन्मां नाऽऽगमिष्य इति ॥ १ ॥ २ ॥
इति पञ्चमाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

पश्चिन्नशालमृषिषु पञ्चसु मौनमाविष्टमानेऽप्यनन्तरमित्यथशब्दार्थः ॥ १ ॥ २ ॥
इति पञ्चमाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

तान्होवाचैते वै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं वैश्वानरं विद्वांसोऽन्नमत्थ यस्त्वेतमेवं प्रादेश-

तान्यथोक्तवैश्वानरदर्शनवतो होवाच । एते यूयं वै खल्वित्यनर्थकौ यूयं पृथगिवापृथक्सन्तमिममेकं वैश्वानरमात्मानं विद्वांसोऽन्नमत्थ परिच्छिन्नात्मबुद्ध्येत्पेतद्धस्तिदर्शन इव जात्यन्धाः । यस्त्वेतमेवं यथोक्तावयवैर्द्युमूर्धादिभिः पृथिवीपादान्तैर्विशिष्टमेकं प्रादेशमात्रं प्रादेशैर्द्युमूर्धादिभिः पृथिवीपादान्तैरध्यात्मं मीयते ज्ञायत इति प्रादेशमात्रम् । मुखादिषु वा करणेष्वेनृत्वेन मीयत इति प्रादेशमात्रः । सुलोकादिपृथिव्यन्तप्रदेशपरिमाणो वा प्रादेशमात्रः । प्रकर्षेण शास्त्रेणाऽऽदिश्यन्त इति प्रादेशा सुलोकादय एव तावत्परिमाणः प्रादेशमात्रः । शास्त्रान्तरे तु मूर्धादिंश्चिबुकप्रतिष्ठं इति प्रादेशमात्रं कल्पयन्ति । इह तु न तथाऽभि-

उदाहकान्तेषु विद्यायिषूपसन्नेषु सामस्येन वैश्वानरविद्यां वक्तुकामस्तेषां मिथ्याज्ञानमनुवदति । तानित्यादिना । अनर्थकाविवानर्थकौ निपाती न त्वनर्थकत्वेव । तेषां मिथ्याज्ञानित्वप्रसिद्धिस्मारकत्वात् । यूयमित्यन्वयार्थे प्रागुक्तमपि पाठक्रमेण पुनरनूद्य पृथगिव विद्वांस इति संबन्धः । यथा जात्यन्धा हस्तिदर्शने भिन्नदृष्टयो भवन्ति तथा यूयं वैश्वानरमात्मानमेकमपि सर्वात्मकं सन्त्वं भिन्नमिव विद्वांसः परिच्छिन्नाचूर्णेणाऽऽत्मानं बुद्धवन्तः । तथा च मिथ्यादर्शिनो यूयं प्रागेव प्रत्यवायान्मामागतवन्तः साधु कृतवन्त इत्यर्थः । प्रधानविद्यां वक्तुं पाठनिकां कृत्वा वामिदानीमुपदिशति । यस्त्वित्यादिना । एतमेवंभूतं यस्तूपास्ते स सर्वेष्वन्नमतीति संबन्धः । एतंशब्दार्थमाह । यथोक्तेति । एकं समस्तं त्रैलोक्यात्मकमिति यावत् । प्रादेशमात्रमिरयेवद्विमज्जे" । प्रादेशैरिति । यथोक्तैराधिदैविकैरवयवैरध्यात्मं प्रत्यगात्मन्वेवायं मीयत इति व्युत्पत्त्या प्रादेशमात्रत्वमिति यावत् । प्रकारान्तरेण व्याचष्टे । मुखादिषु वेति । तेषु हि प्रदेशेष्वयमैतृत्वेन साक्षितवया मीयत इति व्युत्पत्त्या तथोच्यत इत्यर्थः । विद्यान्तरेण व्याचष्टे । सुलोकादीति । अर्थान्तरमाह । प्रकर्षेणेति । आमनन्ति चैनमस्मिन्निति न्यायेन पक्षान्तरमाह । शास्त्रान्तरे त्विति । अस्तु तर्हि जावालश्रुत्सनुसारेण मूर्धानमारभ्याधरफलकपर्यन्ते देहावयवे संपादितो वैश्वानरः प्रादेशमात्र इति नेत्याह । इह त्विति ।

१ ख. म. 'इत्येवार्थः' । इति । २ क. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. 'दिमिदि' । ३ ख. ग. घ. च. ज. ट. ठ. ड. ण 'त्रं प्रदे' । ४ ख. ज. क. ड. ण. 'माधो मु' । ५ क. ख. ग. ज. ट. 'व्यकर्तृत्वे' । ६ ख. घ. अ. ण 'ति प्रदे' । ७ ठ. वा प्रदे' । ८ ठ. क. ड. एता' । ९ ख. घ. क. प्र. ण. 'दिचिषु' । १० ख. म. ड. ड. ण. 'तिष्ठित इ' । ११ ख. छ. अ. ण. 'ते । प्रदे' । १२ ग. ट. क. 'मर्क्युत्वे' । १३ क. ग. ट. 'लप' ।

मात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमत्ति ॥ १ ॥ तस्य ह वा एतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मा ऽऽत्मा संदेहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथि-

प्रेतः । तस्य ह वा एतस्याऽऽत्मन इत्याद्युपसंहारात् । प्रत्यगात्मतया ऽभिविधीयते ऽहमिति ज्ञायत इत्यभिविमानस्तमेतमात्मानं वैश्वानरं विश्वान्नरात्पति पुण्यपापानुरूपं गतिं सर्वात्मैव ईश्वरो वैश्वानरो विश्वो नर एव वा सर्वात्मैवात् । विश्वैर्वा नरेः प्रत्यगात्मतया प्रविभज्य नीयत इति वैश्वानरस्तमेवमुपास्ते यः सोऽन्नन्नादी सर्वेषु लोकेषु द्युलोकादिषु सर्वेषु भूतेषु चराचरेषु सर्वेष्व्वात्मसु शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिषु तेषु ह्यात्मकल्पनाव्यपदेशः प्राणिनामन्नमत्ति वैश्वानरवित्सर्वात्मा सन्नमत्ति । न यथाऽङ्गः पिण्डमात्राभिमानः सन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

कस्मादेवम् । यस्मात्तस्य ह वै प्रकृतस्यैवैतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मा ऽऽत्मा संदेहो बहुलो बस्तिरेवरयिः पृथिव्येव पादौ । अथवा विध्यधमेतद्वचनमेवमुपास्य इति । अपेदानौ

सर्वात्मत्वेन वैश्वानरस्योपसंहारदर्शनात्प्राञ्च जाबालश्रुतिरनुसर्तव्येत्यर्थः । विशेषणान्तरव्याचष्टे । प्रत्यगात्मतयेति । सर्वेश्वरत्वं सर्वात्मत्वं सर्वप्रत्यक्षत्वं वा हेतुकृत्य वैश्वानरशब्दमनेकधा व्याकरोति । विश्वानित्यादिना । ईश्वरो वैश्वानर इत्यत्र वैश्वानरपदमुभयत्र संबध्यते । स वैश्वानरविदन्नमदन्सर्वेषु लोकादिषु शिरत्वाऽन्नमचीति संबन्धः । कथमात्मशब्देन शरीरादयो गृह्यन्ते तथाऽऽह । तेषु हीति । सर्वेषु लोकेष्वित्यादिवाक्यस्य तात्पर्यार्थं दर्शयति । वैश्वानरविदिति ॥ १ ॥

वैश्वानरोपासकः सर्वात्मा सन्नमत्तोत्येवं कस्माद्धेतोर्विश्वमित्याशङ्कामनूष हेतुप्रदर्शनेन परत्वेनोत्तरत्वेनोत्तरं वाक्यमुपादत्ते । कस्मादित्यादिना । वैश्वानरस्य सर्वात्मत्वाद्युपासकस्यापि तदात्मतया सर्वात्मत्वादसौ सर्वात्मा भूत्वा सर्वान्नमचीति युक्तमित्यर्थः । तस्येत्यादिवाक्यस्य तात्पर्योन्तरमाह । अथ वेति । मधानविद्यामुक्त्वा यदङ्गमाणाभिहोत्र दर्शयितुकामो भूमिका करोति । अपेति । संपादयितुमिच्छन्नादौ

१ स. घ. ट. ज. झ. ठ. त. थ. 'लो वस्ति' । २ ठ. प्रेतम् । त. ३ द. ठ. विश्वान् । ४ घ. ट. वा विश्वान् । ५ द. ज. 'स्मरत्वा' । ६ द. ज. 'याऽन्वोऽहः' । ७. 'याऽन्य पि' । ७ घ. 'मार्त्त' । ८ स. ग. घ. ट. ठ. द. द. 'लो वस्ति' । ९ क. ट. 'नोत्त'

व्येव पादाबुरं एव वेदिलोमानि वर्हिर्हृदयं
गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनी-
यः ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्याष्टादशः ख-
ण्डः ॥ १८ ॥

तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्वोमीय २ स यां प्रथ-
मामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेति

वैश्वानरविदो भोजनेऽग्निहोत्रं संपिपादयिषन्नाह । एतस्य वैश्वानरस्य
भोक्तुरुर एव वेदिराकारसामान्यात् । लोमानि वर्हिर्वेद्याभिवोरसि लोमा-
न्यास्तीर्णानि दृश्यन्ते । हृदयं गार्हपत्यो हृदयादि मनः प्रणीतमिवा-
नन्तरीभवत्यतोऽन्वाहार्यपचनोऽग्निर्भनः । आस्यं मुखमाहवनीय इवाऽऽ-
हवनीयो हृषतेऽस्मिन्नभिमिति ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्याष्टादशः
खण्डः ॥ १८ ॥

तत्तत्रैवं सति यद्भक्तं भोजनकाल आगच्छेद्भोजनार्थं तद्वोमीयं
तद्वोतव्यमग्निहोत्रसंपन्मात्रस्य विवक्षितत्वान्नाग्निहोत्राङ्केतिकर्तव्यतामा-
प्तिरिदं स भोक्ता यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां कथं जुहुयादित्याह ।
प्राणाय स्वाहेत्यनेन मन्त्रेणाऽऽहुतिसंभवादेवदानप्रमाणमभं मक्षिपेदि-

तदङ्गान्यश्वपतिराहेत्यर्थः । वेदिरिति स्पण्डिलमात्रं एहते । अग्निहोत्रे तावन्मात्र-
स्योपयुक्तत्वादिवरस्य दर्शपूर्णमासाद्यद्भवात् । वेद्यामास्तीर्यन्ते ये दर्भा वर्हिःशब्दे-
नोच्यन्ते । हृदयस्य गार्हपत्यत्वं मनःप्रणयनहेतुत्वात्प्रणीतमुत्पन्नमिवेत्यर्थः आहव-
नीयसादृश्यं च मुखस्य दर्शयति । आहवनीय इति ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्या-
ष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

एवं सतीत्युक्तन्यायेनाग्निहोत्रे संपादिते सर्वोत्पत्तये । संपादितवस्याग्निहोत्रस्वस्य
सामान्यादग्न्युद्धरणादीनि तदङ्गान्यत्र भवेयुरित्याशङ्क्य तद्बुद्धिमात्रस्य विवक्षितत्वा-
न्मैवमित्याह । अग्निहोत्रेति । इहेति वैश्वानरविदो भोजनमुच्यते । मरुत्वहोमगवावा-
न्तरविभागमाह । स भोक्तेति । कथमिति मत्रो वा द्रव्यपरिमाणं वा फलं वा पृच्छन्त्य-
ते तत्र प्रथमं मत्स्याह । प्राणायपेति । यदि द्वितीयस्तत्राऽऽह । आहुतीति । अ-

मात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमत्ति ॥ १ ॥ तस्य ह वा एतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मा ऽऽत्मा संदेहो बहुलो वस्तिरेव रयिः पृथि-

मेतः । तस्य ह वा एतस्याऽऽत्मन इत्पाद्युपसंहारात् । प्रत्यगात्मतयाऽभिविमीयतेऽहमिति ज्ञायत इत्यभिविमानस्तमेतमात्मानं वैश्वानरं विश्वान्नरात्रपतिं पुण्यपापानुरूपं गतिं सर्वात्मैष ईश्वरो वैश्वानरो विश्वो नर एव वा सर्वात्मैत्वात् । विश्वैर्वा नरैः प्रत्यगात्मतया प्रविभज्य नीयत इति वैश्वानरस्तमेवमुपास्ते यः सोऽदन्नआदी सर्वेषु लोकेषु दुलोकादिषु सर्वेषु भूतेषु चराचरेषु सर्वेष्व्वात्मसु शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिषु तेषु ह्यात्मकल्पनाव्यपदेशः प्राणिनामभमत्ति वैश्वानरवित्सर्वात्मा सन्नन्नमत्ति । न यथाऽन्नः पिण्डमात्राभिमानः सन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

कस्मादेवम् । यस्मात्तस्य ह वै प्रकृतस्यैवैतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मा ऽऽत्मा संदेहो बहुलो वस्तिरेवरयिः पृथिव्येव पादौ । अथवा विध्यर्थमेतद्वचनमेवमुपास्य इति । अथेदानीं

सर्वात्मत्वेन वैश्वानरस्योपसंहारदर्शनात्त्रात्र जाबालश्रुतिरनुसर्तेव्येत्यर्थः । विशेषणान्तरं व्याचष्टे । प्रत्यगात्मतयेति । सर्वेश्वरत्वं सर्वात्मत्वं सर्वमत्यक्षत्वं वा हेतुकृत्य वैश्वानरशब्दमनेकेषा व्याकरोति । विश्वानित्यादिना । ईश्वरो वैश्वानर इत्यत्र वैश्वानरपदमुभयत्र संबध्यते । स वैश्वानरविदन्नमदन्सर्वेषु लोकादिषु स्थित्वाऽन्नमर्षीति संबन्धः । कथमात्मशब्देन शरीरादयो गृह्यन्ते तत्राऽऽह । तेषु हीति । सर्वेषु लोकेष्वित्यादिवाक्यस्य तात्पर्यार्थं दर्शयति । वैश्वानरविदिति ॥ १ ॥

वैश्वानरोपासकः सर्वात्मा सन्नन्नमर्षीत्येवं कस्माद्देवोर्विश्वमित्याशङ्कामनूष हेतुप्रदर्शनपरत्वेनोत्तरत्वेनोत्तरं वाक्यमुपादत्ते । कस्मादित्यादिना । वैश्वानरस्य सर्वात्मत्वात्तदुपासकस्यापि तद्वात्मतया सर्वात्मत्वादसौ सर्वात्मा भूत्वा सर्वत्रान्नमर्षीति युक्तमित्यर्थः । तस्यैत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यान्तरमाह । अथ वेति । प्रधानविद्यामुक्त्वा यद्गङ्गाणाभिहोत्रं दर्शयितुकामो भूमिका करोति । अथेति । संपादयितुमिच्छन्नादौ

१ स. घ. ङ. ज. झ. ट. त. थ. 'लो वस्ति'. २ ट. प्रेतम् । तं । ३ क. ट. विधानं । ४ स. ट. वा विश्वान् । ५ ट. न. 'लक्षता'. ६ व. थ. 'याऽन्योऽन्नः'. ७. 'याऽन्य वि'. ७ थ. 'मार्ग'. सं । ८ स. ग. घ. ङ. ट. ड. 'लो वस्ति'. ९ क. ट. 'नोत्त'.

व्येव पादावुरं एव वेदिलोमानि बर्हिर्हृदयं
गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनी-
यः ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्याष्टादशः ख-
ण्डः ॥ १८ ॥

तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं स यां प्रथ-
मामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेति

वैश्वानरविदो भोजनेऽग्निहोत्रं संपिपादपिपन्नाह । एतस्य वैश्वानरस्य
भोक्तुरुर एव वेदिराकारसामान्यात् । लोमानि बर्हिर्वेद्याभिवोरसि लोमा-
न्यास्तीर्णानि दृश्यन्ते । हृदयं गार्हपत्यो हृदयाद्धि मनः प्रणीतमिवा-
नन्तरीभवत्यतोऽन्वाहार्यपचनोऽग्निर्मनः । आस्यं मुखमाहवनीय इवाऽऽ-
हवनीयो हूपतेऽस्मिन्नभिमिति ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्याष्टादशः
खण्डः ॥ १८ ॥

तत्तत्रैवं सति पद्भक्तं भोजनकाल आगच्छेद्भोजनार्थं तद्धोमीयं
तद्धोतव्यमग्निहोत्रसंपन्मात्रस्य विवक्षितत्वात्प्राग्निहोत्राङ्केतिकर्तव्यतामा-
ग्निरिह स भोक्ता यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां कथं जुहुयादित्याह ।
प्राणाय स्वाहेत्यनेन मन्त्रेणाऽऽहुतिशब्दादवदानप्रमाणमन्त्रं प्रक्षिपेदि-

तदङ्गान्यश्वपतिराहेत्यर्थः । वेदिरिति स्थण्डिलमात्रं गृह्यते । अग्निहोत्रे वावन्मात्र-
स्योपयुक्तत्वादित्यस्य दर्शपूर्णमासाद्यङ्गत्वात् । वेद्यामास्वीयेन्ते ये दर्मा बर्हिःशब्दे-
नोच्यन्ते । हृदयस्य गार्हपत्यत्वं मनःप्रणयनहेतुत्वात्प्रणीतमुत्पन्नमित्यर्थः आहव-
नीयसादृश्यं च मुखस्य दर्शयति । आहवनीय इति ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्या-
ष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

एवं सतीत्युक्त्यायेनाग्निहोत्रे संपादिते सर्वत्यर्थः । संपादितस्याग्निहोत्रत्वस्य
सामान्यादग्न्युद्धरणादीनि तदङ्गान्यत्र भवेयुरित्यासाङ्ग्यं तद्बुद्धिमात्रस्य विवक्षितत्वा-
न्भवेमित्याह । अग्निहोत्रेति । इहेति वैश्वानरविदो भोजनमुच्यते । प्रकृतहोमगतावा-
न्वरविभागमाह । स भोक्तेति । कथमिति मन्त्रो वा द्रव्यपरिमाणं वा फलं वा पृच्छन्त्य-
ते तत्र प्रथमं मत्याह । प्राणायेति । यदि द्वितीयस्तत्राऽऽह । आहुतीति । अ-

प्राणस्तृप्यति ॥ १ ॥ प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति
 चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यत्यादित्ये तृप्यति द्यौ-
 स्तृप्यति दिवि तृप्यन्त्यां यत्किञ्च द्यौश्चाऽऽदि-
 त्यश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति तस्यानु तृप्तिं तृप्यति
 प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति
 ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्यैकोनविंशः ख-
 ण्डः ॥ १९ ॥

अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां जुहुयाद्यानाय स्वा-
 हेति व्यानस्तृप्यति ॥ १ ॥ व्याने तृप्यति श्रो-
 त्रं तृप्यति श्रोत्रे तृप्यति चन्द्रमास्तृप्यति च-
 न्द्रमसि तृप्यति दिशस्तृप्यन्ति दिक्षु तृप्यन्ती-
 षु यत्किञ्च दिशश्च चन्द्रमाश्चाधितिष्ठन्ति तत्तृ-

त्पर्यः । तेन प्राणस्तृप्यति ॥ १ ॥

प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति चक्षुरादित्यो द्यौश्चेत्यादि तृप्यति यच्चा-
 न्यद्यौशाऽऽदित्यश्च स्वामित्वेनाधितिष्ठतस्तच्च तृप्यति तस्य तृप्तिमनु
 स्वयं भुञ्जानस्तृप्यत्पेवं प्रत्यक्षम् । किञ्च प्रजादिभिश्च । तेजः शरीर-
 स्या दीप्तिरुज्ज्वलत्वं प्रागल्भ्यं वा ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्वाध्यायनिमित्तं
 तेजः ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्यैकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

अथ यां द्वितीयां तृतीयां चतुर्थीं पञ्चमीमिति समानम् ॥ १ ॥

वदानस्य प्रमाणं परिमाणं कर्मिणां प्रमाणं मसिद्धं तेन परिमितमिति यावत् । तृतीया-
 श्वेत्तयाऽऽह । तेनेति ॥ १ ॥

भुञ्जानस्य तृतीयां प्रत्यक्षं प्रमाणं प्राणादेस्तृतीयां ज्ञात्वमिति त्रिभागमभिप्रेत्याऽऽह ।
 प्रत्यक्षमिति । प्रजादिभिश्च भोक्ता तृप्यतीति संबन्धः ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य
 एकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥ १ ॥

प्यति तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिर-
न्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ इति
पञ्चमाध्यायस्य विंशः खण्डः ॥ २० ॥

अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयादपानाय स्वा-
हेत्यपानस्तृप्यति ॥ १ ॥ अपाने तृप्यति वा-
क्तृप्यति वाचि तृप्यन्त्यामग्निस्तृप्यत्यग्नौ तृप्य-
ति पृथिवी तृप्यति पृथिव्यां तृप्यन्त्यां यत्किंच
पृथिवी चाग्निश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति तस्यानु
तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्र-
ह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य ए-
कविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

अथ यां चतुर्थीं जुहुयात्तां जुहुयात्समानाय स्वा-
हेति समानस्तृप्यति ॥ १ ॥ समाने तृप्यति
मनस्तृप्यति मनसि तृप्यति पर्जन्यस्तृप्यति पर्-
जन्ये तृप्यति विद्युत्तृप्यति विद्युति तृप्यन्त्यां
यत्किंच विद्युच्च पर्जन्यश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति
तस्यानु तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन ते-
जसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्या-
यस्य द्वाविंशः खण्डः ॥ २२ ॥

॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य विंशः खण्डः ॥ २० ॥ १ ॥ २ ॥ इति
पञ्चमाध्यायस्य एकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥ १ ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्या-
यस्य द्वाविंशः खण्डः ॥ २२ ॥

॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य विंशः खण्डः ॥ २० ॥ १ ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य
एकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥ १ ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य द्वाविंशः खण्डः ॥ २२ ॥

अथ यां पञ्चमीं जुहुयात्तां जुहुयादुदानाय स्वा-
हेत्युदानस्तृप्यति ॥ १ ॥ उदाने तृप्यति त्व-
कृप्यति त्वचि तृप्यन्त्यां वायुस्तृप्यति वायौ
तृप्यत्याकाशस्तृप्यत्याकाशे तप्यति यत्किंच
वायुश्चाऽऽकाशश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति तस्यानु
तृप्तिं तृप्यति 'प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा
ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य
त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाऽङ्गारा-
नपोह्य भस्मनि जुहुयात्तादृक्तस्यात् ॥ १ ॥
अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य

॥ १ ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

स यः कश्चिदिदं वैश्वानरदर्शनं यथोक्तमविद्वान्नाग्निहोत्रं प्रसिद्धं
जुहोति यथाऽङ्गारानाहुतियोम्पानपोह्यानाहुतिस्थाने भस्मनि जुहुया-
त्तादृक् तत्तुल्यं तस्य तदग्निहोत्रहवनं स्याद्वैश्वानरविदोऽग्निहोत्रमपेक्ष्ये-
ति प्रसिद्धाग्निहोत्रनिन्दया वैश्वानरविदोऽग्निहोत्रं स्तूपते ॥ १ ॥

अतश्चेतद्विशिष्टमग्निहोत्रम् । कथम् । अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं

॥ १ ॥ २ ॥ इति पञ्चमाध्यायस्य त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

प्रसिद्धाग्निहोत्रनिन्दाद्वारेण वैश्वानरविदो यथोक्तमग्निहोत्रमपश्यकर्तव्यतथै स्वी-
ति । स यः कश्चिदित्यादिना ॥ १ ॥

माणाग्निहोत्रस्य वैशिष्ट्ये हेत्वन्तरैमतःशब्दोपात्तं प्रश्नपूर्वकं पकटयति । कथ-
मित्यादिना । नैयमिकाग्निहोत्रनिन्दाद्वारा माणाग्निहोत्रस्तुत्यनन्दरं विधान्तरेण त-
स्यैव निरवघटा कीर्त्यत इत्यथशब्दार्थः । एतदिति वैश्वानरदर्शनमुक्तम् । एवमि-
ति । वैश्वानरस्योक्तसर्वोत्तमत्वादिप्रकारेणेत्यर्थः । अग्निहोत्रमिति सापादिकमग्निहोत्रं

सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मसु हुतं भव-
ति ॥ २ ॥ तद्यथेपीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैव ॥
हास्य सर्वं पाप्मानः प्रदूयन्ते य एतदेवं विद्वान-
ग्निहोत्रं जुहोति ॥ ३ ॥ तस्माद्दु ह्येवंविद्यद्यपि
चण्डालापोच्छिष्टं प्रयच्छेदात्मानि हेवास्य तद्वै-
श्वानरे हुतं स्यादिति तदेष श्लोकः ॥ ४ ॥

जुहोति तस्य यथोक्तवैश्वानरविज्ञानवतः सर्वेषु लोकेष्वित्याद्युक्तार्थम् ।
हुतमन्नमचीत्यनयोरेकार्थत्वात् ॥ २ ॥

किंच तद्यथेपीकापास्तूलभंगमग्नौ प्रोतं प्रक्षिप्तं प्रदूयेत प्रदहोत क्षिप्र-
मेवं हास्य विद्वपः सर्वात्मभूतस्य सर्वानानामत्तुः सर्वे निरवशिष्टाः पा-
प्मानो धर्माधर्मरूपा अनेकजन्मसंचिता इह च प्राग्ज्ञानोत्पत्तेर्ज्ञानसहभा-
विनश्च प्रदूयन्ते प्रदहोरन्वर्तमानशरीरारम्भकपाप्मवजं लक्ष्यं प्रति मुक्ते-
षुवत्प्रवृत्तफलत्वात्तस्य न दाहः । य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति
मुह्यते ॥ ३ ॥

स यद्यपि चण्डालापोच्छिष्टानर्हापोच्छिष्टं प्रयच्छेद्दुच्छिष्टं दद्यात्प्रति-
पिद्धमुच्छिष्टदानं यद्यपि कुर्यादात्मनि हेवास्य चण्डालदेहस्थे वैश्वानरे
तद्हुतं स्यान्नाधर्मनिमित्तमिति विद्यामेव स्तीति । तदेतस्मिन्स्तुत्यर्थे
श्लोको मन्त्रोऽप्येष भवति ॥ ४ ॥

यस्यैव । कथमिदमुक्तार्थं सर्वेषु लोकादिष्वन्नमघोति वाक्यं व्याख्यातं तस्य सर्वेषु लो-
कादिषु हुतं भवतीत्यन्यादृशमिदं वाक्यं तत्राऽऽह । हुतमिति ॥ २ ॥

इदञ्च वैश्वानरविद्यावतोऽग्निहोत्रं विशिष्टमिति वक्तुं वैश्वानरविद्यां स्तीति । किं-
चेति । तत्र वैश्वानरविद्याप्राहात्म्ये दृष्टान्त इति यावत् । इपीकाया मुञ्जामध्यवर्ति-
तृणस्येत्येतत् । सर्वशब्दात्पारम्बिकर्मणोऽपि दाहमाशङ्क्याऽऽह । वर्तमानेति ।
वैश्वानरविद्याया महाफलत्वे सिद्धे वद्वतोऽग्निहोत्रं विशिष्टमिति तत्कर्तुः सर्वदोषास्त-
र्हित्वमित्याशयेनाऽऽह । य एतदिति ॥ ३ ॥

विद्यामेव विद्यास्तुविद्वाराऽग्निहोत्रमिति यावत् । स्तुत्यर्थेऽग्निहोत्रस्य स्तुतिरूपे,
स्तुतिस्मित्येव ॥ ४ ॥

दं महामना अनूचानमानी स्तब्धोऽस्युत त-
मादेशमप्राक्ष्यः ॥ २ ॥ येनाश्रुतं श्रुतं भवत्य-
मतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति कथं नु भगवः
स आदेशो भवतीति ॥ ३ ॥ यथा सोम्यैकेन
मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचाऽऽ-

श्वेतकेतो यश्चिदं महामना अनूचानमानी स्तब्धश्चासि कस्तेऽतिशयः
प्राक् उपाध्यायाद्गतापि तमादेशमादिश्यत इत्यादेशः केवलशास्त्राचार्यो-
पदेशमग्नमित्येतद्येन वा परं ब्रह्माऽऽदिश्यते स आदेशस्तमाप्राक्ष्यः
पृष्ठवानस्याचार्यम् ॥ २ ॥

तमादेशं विशिनष्टि येनाऽऽदेशेन श्रुतेनाश्रुतमप्यन्यच्छ्रुतं भवत्यम-
तं मतमतीर्कितं तीर्कितं भवत्यविज्ञातं विज्ञातमनिश्चितं निश्चितं भवतीति ।
सर्वानपि वेदानधीत्य सर्वं चान्यद्वेद्यमधिगम्याप्यकृतार्थ एव भवति या-
वदात्मतत्त्वं न जानात्प्राण्यापिकातोऽवगम्यते । तदेतदद्भुतं श्रुत्वाऽऽ-
ह कथं न्वेतदप्रसिद्धमन्यविज्ञानेनान्यद्विज्ञातं भवतीत्येवं मैत्रानः पृ-
च्छति कथं नु केन प्रकारेण हे भगवः स आदेशो भवतीति ॥ ३ ॥

यथा स आदेशो भवति तच्छृणु हे सोम्य । यथा लोक एकेन मृ-
त्पिण्डेने रुचककुम्भादिकारणभूतेन विज्ञातेन सर्वमन्यत्तद्विकारजातं मृन्म-
यं मृद्विकारजातं विज्ञातं स्यात् । कथं मृत्पिण्डे कारणे विज्ञाते कार्यम-

धनसमर्थः । कर्मव्युत्पत्त्या करणव्युत्पत्त्या चाऽऽदेशशब्दो व्याख्यातः ॥ २ ॥

किमित्यधीत्य सर्ववेदमविगततदर्थं च पुत्रमात्मविद्यामधिकृत्य पिता पृच्छति तस्य
सर्ववेदाध्ययनादिनैव क्वार्थत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वानपीति । वदेतद्भुतं श्रु-
त्वाऽऽहेत्युक्तं विवृणोति । कथं न्विति ॥ ३ ॥

मृन्मयमित्यस्य व्याख्या मृद्विकारजावमिति । यथा मृत्पिण्डेन विज्ञातेन विज्ञातं
स्यात्वाऽन्यदपि सर्वं कारणेन विज्ञातेन वद्विकारजातं विज्ञातं भवतीति योजना । अ-
न्यविज्ञानान्मन्यविज्ञानमष्टत्वादिच्छिद्यमिति शङ्कते । कथमिति । कार्यकारणयोरन्य-

१ ख. घ. ङ. ज. 'या सोम्यै' । २ क. ड. 'तेऽऽवादे' । ३ ख. ङ. ठ. ञ. 'शतित्वा' । ४ ख.
'दं लक्षणं वस्तुत्पत्त्यत इत्येवं ग' । ५ ठ. मन्वयानः । ६ ख. ङ. ञ. 'न तु प्र' । घ. ठ. 'नतु प्र' । ७
ख. म. ञ. 'याऽऽदे' । ८ ख. ड. ञ. 'सोम्य' । ९ ञ. 'नवरक' । १० ग. घ. ट. च. ट. ठ. ड. द.
'द' । ननु कं ।

रम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्
 ॥ ४ ॥ यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लो-
 हमयं विज्ञातं स्याद्वाचाऽऽरम्भणं विकारो ना-
 मधेयं लोहमित्येव सत्यम् ॥ ५ ॥ यथा सोम्यै-
 केन नखनिकृन्तनेन सर्वं काष्णायसं विज्ञातं

न्यद्विज्ञातं स्यात् । नैष दोषः । कारणेनानन्यत्वात्कार्यस्य यन्मन्यसेऽ-
 न्यस्मिन्विज्ञातेऽन्यन्न ज्ञायत इति । सत्यमेवं स्यात् । यद्यन्यत्कारणा-
 त्कार्यं स्यान्नत्वेवमन्यत्कारणात्कार्यम् । कथं तर्हिदिं लोके इवं कारणम-
 यमस्य विकार इति । शृणु । वाचाऽऽरम्भणं वागारम्भणं वागालम्बन-
 मित्येतत् । कोऽसौ विकारो नामधेयं नामैव नामधेयं स्वार्थे धेयमत्ययः ।
 वागालम्बनमात्रं नामैव केवलं न विकारो नाम वस्त्वस्ति परमार्थतो मृ-
 त्तिकेत्येव मृत्तिकैव तु सत्यं वस्त्वस्ति ॥ ४ ॥

यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सुवर्णपिण्डेन सर्वमन्यद्विकारजातं कट-
 कमुकुटकेपूरादि विज्ञातं स्यात् । वाचाऽऽरम्भणमित्यादि समानम् ॥ ५ ॥

यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेनोपलक्षितेन कृष्णावसपिण्डेनेत्यर्थः ।
 सर्वं काष्णायसं कृष्णावसविकारजातं विज्ञातं स्यात् । समानमन्यत् ।
 अनेकदृष्टान्तोपादानं दाष्टान्तिकानेकभेदानुगमार्थं दृढमतीत्यर्थं च । ए-
 वं सोम्य स आदेशो यो मयोक्तो भवतीत्युक्तवति पितर्याहेतरो न वै नू-
 नं भगवन्तः पूजावन्तो गुरवो मम ये त एतेद्यद्भवदुक्तं वस्तु नावेदिपुर्न
 विज्ञातवन्तो नूनम् । यद्यदि ह्यवेदिष्यन्विदितवन्त एतद्भस्तु कथं मे गु-

स्वासिद्धेर्भैवमिधि परिहरति । नैष दोष इति । तदेव स्फुटयति । यन्मन्यस इत्या-
 दिना । अन्यत्वामात्रे लोकपसिद्धिविरोधं शङ्कते । कथं तर्हिदि । वाचाऽऽरम्भण-
 मित्यत्र वाचेति तृतीया षष्ठ्यर्थे द्रष्टव्या । नामधेयमित्यस्यायं कथयति । नामैवेति ।
 विकारस्य मिथ्यात्वे किं परमार्थतोऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह । मृत्तिकेत्येवेति ॥ ४ ॥ ५ ॥

एकेनैव दृष्टान्तेन विवक्षितार्थसिद्धौ किमनेकदृष्टान्तोपादानेनेत्याशङ्क्याऽऽह । अ-
 नेकेति । न वा इत्यादिप्रतीकमादाय व्याचष्टे । भगवन्त इति । तेषामज्ञाने हेतु-
 माह । यदित्यादिना । ननु श्रेयकेतुर्गुरुणामज्ञानमाचक्षणी गुरुद्रोही मत्यवायी

१ ख. घ. ङ. ज. झ. ञ. ट. 'या सोम्ये' । २ ख. घ. झ. ञ. 'या सोम्ये' । ३ ङ. ट. 'तर्हि लो' । ४ ट. लोके
 का । ५ क. ग. ङ. ट. ट. 'या च सो' । ख. न. 'या सोम्ये' । घ. 'याव सोम्ये' । ६ घ. च. ङ. ट. न. 'या च
 सोम्ये' । ख. न. 'या च सोम्ये' । ७ ख. ङ. न. न. 'न काष्णाय' । ८ ख. ङ. न. 'सोम्ये' । ९ क. ग. ङ. ट. न. 'तद्भव' ।

स्याद्वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं कृष्णाय-
समित्येव सत्यमेव सोम्य स आदेशो भवती-
ति ॥ ६ ॥ न वै नूनं भगवन्तस्त एतद्वेदिषुर्यद्वेद्ये-
तद्वेदिष्यन्कथं मे नावक्ष्यन्निति भगवास्त्वेव
मे तद्वर्षीत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥

इति षष्ठाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

सदेवं सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ।

णक्ते भक्तापानुगताय नावक्ष्यन्नोक्तवन्तस्तेनाहं मन्ये न विदितवन्त इ-
ति । अवाच्यमपि गुरोर्नर्गम्भावमवादीत्पुनर्गुरुकुलं प्रति प्रेषणभयात् ।
अतो भगवास्त्वेव मे मह्यं तद्वस्तु येन सर्वज्ञत्वं ज्ञातेन मे स्याच्चद्वीतु
कथयत्वित्युक्तः पितोवाच तथाऽस्तु सोम्येति ॥ ६ ॥ ७ ॥ इति षष्ठा-
ध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

सदेव सदित्यस्तितामात्रं वस्तु सूक्ष्मं निर्विशेषं सर्वगतमेकं निरञ्जने
निरवपवं विज्ञानं पदवगम्यते सर्ववेदान्तेभ्यः । एवशब्दोऽवधारणार्थः ।
किं तदवधिपत इत्याह । इदं जगन्नामरूपक्रियावद्विकृतमुपलभ्यते यत्त-
त्सदेवाऽऽसीदित्पासीच्छब्देन संबध्यते । कदा सदेवेदमासीदित्युच्यते ।
अग्रे जगतः प्रागुत्पत्तेः ।

स्यादित्वाशङ्क्याऽऽह । अवाच्यमपीति । गुरुणामज्ञानमवः शब्दार्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥
इति षष्ठाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

यद्विज्ञानेन सर्वविज्ञानं लैभ्यते तद्विज्ञानं प्रतिज्ञातं मकटीकर्तुं प्रथमं सर्वस्य स-
न्मात्रत्वं प्रतिजानीते । सदेवेति । सच्छब्दस्य सामान्यविषयत्वं व्युत्स्यति । सद्वि-
तीति । तस्य पृथिव्यादिभ्यो विशेषं दर्शयति । सूक्ष्ममिति । आकाशादिभ्यो विशे-
यमाह । निर्विशेषमिति । अन्यविशेषव्यावृत्त्यर्थे विशेषमाह । सर्वगतमिति । तस्य
वादस्थं व्यावर्तयति । एकमिति । प्रत्यगभिन्नस्य तस्य संसारित्वं वारयति । निर-
ञ्जनमिति । निष्क्रियत्वेन तत्कूटस्थत्वमाह । निरवपवमिति । यथोक्ते वस्तुनि प्र-
माणमाह । पदवगम्यत इति ।

स. घ. ट. सोम्य । २ स. घ. ट. न. सोम्येति । ३ स. न. 'य सोम्ये' । ४ स. ट. न. सो-
म्येति । ५ घ. ट. च. ठ. ड. ण. 'न निय वि' । ६ ट. 'वधार्यत' । ७ स. छ. म. ण. लभते ।
८ स. छ. म. न. 'वति' ।

तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्मादसतः सजायत ॥ १ ॥

किं नेदानीमिदं सत्त्वेनाग्र आसीदिति विशेष्यते । न कथं तर्हि विशेष-
णम् । इदानीमपीदं सदेव किंतु नामरूपविशेषणवदिदंशब्दबुद्धिविषयं
चेतीदं च भवति । प्रागुत्पत्तेस्त्वग्रे केवलसच्छब्दबुद्धिमात्रगम्यमेवेति
सदेवेदमग्र आसीदित्यवधार्यते । न हि प्रागुत्पत्तेर्नामवद्रूपवद्वेदमिति ग्र-
हीतुं शक्यं वस्तु सुपुत्रकाल इव । यथा सुपुत्राद्बुद्धितः सत्त्वमात्रमवग-
च्छति सुपुत्रे सन्मात्रमेव केवलं वस्त्विति तथा प्रागुत्पत्तेरित्यभिप्रायः ।
पथेदमुच्यते लोके पूर्वाह्ने घटादि सिद्धक्षुणा फुलालेन मृत्पिण्डं प्र-

विशेषणानुसारेण शङ्कते । किं नेदानीमिति । वर्तमानदशायामसत्त्वं जगतो ना-
स्तीत्याह । नेति । सदा सत्त्वाविशेषे विशेषणं न निर्वहतीति शङ्कते । कथमिति ।
किं विशेषणसामर्थ्यादिदानीमसत्त्वं जगतश्चोद्यते किंवा विशेषणस्यार्थवत्त्वं पृच्छन्त्यते
तन्नाऽऽद्यं दूषयति । इदानीमपीति । प्रत्यक्षविरोधान्न वर्तमानावस्थायां जगदसत्त्व-
सिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह । किंत्विति । यत्रेदं वर्तमानं जगन्नामरूपविशे-
षणवदालक्ष्यते तदिदंशब्दस्य तद्बुद्धेश्च विषयभावेन स्थितं भवतीति कृत्वेदमिद-
मिदानीमित्यपि व्यवहित्यते तदेव त्वग्रे प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दस्तद्बुद्धिश्वेत्येतावन्मात्रग-
म्यमेव न त्विदं शब्दस्य तद्बुद्धेश्च विषयो भवतीत्यग्रे सदेवेदमासीदित्यवधार्यते त-
स्माद्विशेषणमिदंशब्दबुद्धिव्यावृत्त्यपेक्षं प्राक्कालीने जगत्यविरुद्धमित्यर्थः । अथावर्तमा-
नावस्थायामपि जगतः सत्त्वे किमिति तत्रेदंशब्दबुद्धी न क्रमेण अत आह । न हीति ।
यथा सुपुत्रे काले सदापि वस्तु नेदंशब्दबुद्ध्योर्गोचरं तथा प्रागुत्पत्तेः सदापि जगन्ना-
मवत्त्वेन रूपवत्त्वेन चेदमिति न व्यवहर्तुं शक्यं कारणोपसंहारस्योभयत्र तुल्यत्वादित्य-
र्थः । सुपुत्रेऽपि यस्तुनो न सत्त्वं मानाभावादित्याशङ्क्याऽऽह । पथेति । नहि त-
त्र वस्तुनोऽसत्त्वमुत्थितस्य परामर्शानुभूतस्यानुभवितुश्चाभावे तदयोगात् । न च तत्र
विभक्तं वस्तु दृश्यते सुपुत्र्यभावप्रसङ्गादवस्तत्र केवलसन्मात्रं वस्त्विति यथाऽवगमस्त-
था प्रागुत्पत्तेरपि सर्वं सन्मात्रमुक्तमेवेत्यर्थः ।

उक्तमेवार्थं संप्रतिपन्नेनोदाहरणान्तरेण समर्थयते । यथेत्यादिना । किमिदं सदि-

सारित्तमुपलभ्य ग्रामान्तरं गत्वा प्रत्यागतोऽपराह्णे तत्रैव घटशरावाद्य-
नेकभेदभिन्नं कार्यमुपलभ्य मृदेवेदं घटशरावादि केवलं पूर्वाह्ण आसीदिति
तथेहाप्युच्यते सदेवेदमग्र आसीदिति । एकमेवेति । स्वकार्यपतितमन्य-
त्रोस्तीत्येकमेवेत्युच्यते । अद्वितीयमिति । मृद्वतिरेकेण मृदो यथाऽन्यद्व-
टाधाकारेण परिणमयितृकुलालादिनिमित्तकारणं दृष्टं तथा सद्यतिरेकेण
सतः सहकारिकारणं द्वितीयं वस्त्वन्तरं प्राप्तं प्रतिपिद्यतेऽद्वितीयमिति
नास्य द्वितीयं वस्त्वन्तरं विद्यत इत्यद्वितीयम् । ननु वैशेषिकपक्षेऽपि स-
त्सामानाधिकरण्यं सर्वस्योपपद्यते । द्रव्यगुणादिषु सच्छब्दबुद्धयनुवृत्तेः ।
सद्रव्यं सन्गुणः सत्कर्मत्पादिदर्शनात् । सत्यमेव स्यादिदानो प्रागुत्पत्ते-
स्तु नैवेदं कार्यं सदेवाऽऽसीदित्यभ्युपगम्यते वैशेषिकैः प्रागुत्पत्तेः कार्य-
स्यासत्त्वाभ्युपगमात् । न चैकमेव सदद्वितीयं प्रागुत्पत्तेरिच्छन्ति । तस्मा-
द्वैशेषिकपरिकल्पितात्सतोऽन्यत्कारणमिदं सदुच्यते मृदादिरष्टान्तेभ्यः ।

तत्र हेतुस्मिन्प्रागुत्पत्तेर्वस्तुनिरूपण एके वैनाशिके आहुवं-
स्तु निरूपयन्तोऽसत्सदभावमात्रं प्रागुत्पत्तेरिदं जगदेकमेवाग्रेऽद्वितीय-
मासीदिति । सदभावमात्रं हि प्रागुत्पत्तेस्तत्त्वं कल्पयन्ति बौद्धाः । न

त्यपेक्षायां तल्लक्षणमाह । एकमिति । अवतारिते लक्षणवाक्ये प्रथमं विशेषणयोरर्थ-
माह । स्वकार्येति । सजातीयस्वगतभेदहीनमित्यर्थः । विशेषणान्तरमादाय व्याकरो-
ति । अद्वितीयमितीति । विजातीयभेदशून्यमित्यर्थः । यदुक्तं सत्सामानाधिकरण्या-
त्सदेव सर्वमिव तत्राऽऽरम्भवादी शङ्कते । नन्विति । किं कार्यस्य सत्सामानाधि-
करण्यं वर्तमानदशायां परपक्षेऽपि संभवतीत्युच्यते किंवा प्रागवस्थायामपीति विक-
ल्प्याऽऽद्यमर्द्धाकरोति । सत्यमिति । द्वितीयं इत्ययमिति । प्रागुत्पत्तेस्त्विति । लक्षण-
वाक्ये च परपक्षे दुर्योग्यमित्याह । न चेति । वाक्यद्वयपर्यालोचनया परपक्षासंभव-
मुपसंहरति । तस्मादिति । दृष्टान्तदाष्टान्तिकयोरेककल्प्यादृष्टान्तानां कार्यकारणाभे-
दनिष्ठत्वाच्च वैशेषिकपक्षमिदिरित्याह । मृदाशीति ।

वैशेषिकपक्षासंभवेऽपि वैनाशिकपक्षो भविष्यतीति शङ्कते । तत्रेति । असच्छ-
ब्दस्य बुच्छव्यावृत्तविषयत्व वारयति । अभावमात्रमिति । सर्वोऽन्यदस्यदिति स्थिते-
रसद्वादिनाऽपि मतियोगिभूतं सदास्थितित्याशङ्क्याऽऽह । सदभावमात्रमिति ।

तु सत्प्रतिद्वंद्वि वस्त्वन्तरमिच्छन्ति । यथा सच्चासदिति शृद्धमाणं यथाभूतं तद्विपरीतं तत्त्वं भवतीति नैयायिकाः । ननु सदभावमात्रं प्रागुत्पत्तेश्चेदभिप्रेतं वैनाशिकैः । कथं प्रागुत्पत्तेरिदमासीदसदेकमेवाद्वितीयं चेति कालसंबन्धः संख्यासंबन्धोऽद्वितीयत्वं चोच्यते तैः ।

वाटं न युक्तं तेषां भावाभावमात्रमभ्युपगच्छताम् । असत्त्वमात्राभ्युपगमोऽप्युक्त एवाभ्युपगन्तुरनभ्युपगमानुपपत्तेः । इदानीमभ्युपगन्ताऽभ्युपगम्यते न प्रागुत्पत्तेरिति चेत् । न । प्रागुत्पत्तेः सदभावस्य प्रमाणाभावात् । प्रागुत्पत्तेरसदेवेतिकल्पनानुपपत्तिः । ननु कथं वस्त्वाकृतेः शब्दार्थत्वेऽसदेकमेवाद्वितीयमितिपदार्थवाक्यार्थोपपत्तिस्तदनुपपत्तौ चेदं वाक्य-

तदेव वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्फुटयति । पथेति । सदिति यथाभूतमसदिति च ततो विपरीतं शृद्धमाणं सच्चासदेति द्विविधं तत्त्वं भवतीति यथा नैयायिका वदन्ति द्वे तत्रै सदसवी भावाभावविति वैश्यभ्युपगमात्र तथा बौद्धैर्द्विविधं तत्त्वमिष्टं सदत्यन्ताभावोऽसदित्यभ्युपगमादप्रतीतप्रतियोगिकाभावस्यात्यन्ताभावतया ज्ञानविपाणं नास्तीत्यादौ प्रसिद्धत्वादित्यर्थः । तमिमं वैनाशिकपक्षं शिष्यमुखेन दूषयति । नन्वित्यादिना ।

शिष्योक्तमङ्गीकरोति । वाटमिति । भावस्य योऽभावस्तन्मात्रमसदित्यभ्युपगच्छतां तेषां पक्षे न युक्तं कालसंबन्धाद्यसत् इति युक्तमेव त्वयोकमित्यर्थः । किं च तन्मते यस्य कस्य चिदसत्त्वमिष्टं सर्वस्य वेति विकल्प्याऽऽद्यमुपेत्य द्वितीयं दूषयति । असत्त्वेति । किमभ्युपगन्ता यदा कदाचिदभ्युपगन्तव्यः किंवा प्रागवस्थायामपीति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयन्नाशङ्कते । इदानीमिति । स किं तदानीसमस्त्वान्नाभ्युपगम्यते किंवा तदभ्युपगन्तुरभावात्ताऽऽद्य इत्याह । न प्रागुत्पत्तेरिति । न द्वितीयः प्रागुत्पत्तेर्जागदसदित्यस्याभ्युपगन्ता संप्रत्यभ्युपगम्यते तथा प्रागवस्थायामभ्युपगन्ता सन्नित्यस्याप्यभ्युपगन्तुरिदानीमभ्युपगमसंभवान्न हि प्रागुत्पत्तेस्त्वत्सत्त्वे मानाभावः । विभवः कालो ज्ञातृसत्तावान्कालत्वात्संभवप्रदित्यनुमानादित्याह । प्रागुत्पत्तेरिति । परपक्षं दूषयित्वा वाक्यघात्यर्थे दर्शयितुं चोदयति । नन्विति । * अन्यापोहस्य शब्दार्थत्वे सत्यपोहवस्तुनस्त्वदर्थत्वे वा कथमसदितिशब्दस्यार्थसिद्धिराकृतेश्च भीमांसकप्रक्रियया शब्दार्थत्वे सत्येकमद्वितीयमितिपदयोराकृतिवाचकत्वायोगादर्धानुपपत्तिस्त्वदभावे च पदार्थसंसर्गाद्यात्मनो वाक्यार्थस्यानुपपत्तिर्वाक्यार्थस्यानुपपत्तौ च निर्दिश्य-

* अभादान्धोऽन्धो धर्मविरुद्धोऽप्यर्थो ज्ञानाभावोऽङ्गत्वम् ।

मप्रमाणं प्रसज्येतेति चेत् । नैष दोषः । सद्ग्रहणनिवृत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य ।
 सदित्ययं तावच्छब्दः सदाकृतिवाचकः । एकमेवाद्वितीयमित्येतौ च
 सच्छब्देन समानाधिकरणौ । तथेदमासीदिति च । तत्र नञ् सद्वाक्ये प्र-
 युक्तः सद्वाक्यमेवावलम्ब्य सद्वाक्यार्थविपर्यायं बुद्धिं सदेकमेवाद्वितीयमि-
 दमासीदित्येवंलक्षणां ततः सद्वाक्यार्थान्निवर्तयत्यश्वाहृद इवाशालम्ब-
 नोऽर्थं तदभिमुखविपर्यायान्निवर्तयति तद्ग्रहत् । न तु पुनः सदाभावमेवाभि-
 धत्ते । अतः पुरुषस्य विपरीतग्रहणनिवृत्त्यर्थपरमिदमसदेवेत्यादि वाक्यं
 प्रयुज्यते । दर्शयित्वा हि विपरीतग्रहणं ततो निवर्तयितुं शक्यत इत्य-
 र्थेवेत्वादसदादिवाक्यस्यै श्रीतत्त्वं प्रामाण्यं च सिद्धमित्यदोषः । तस्मा-
 दसतः सर्वाभावरूपात्सद्विद्यमानमजायत समुत्पन्नम् । अदभावश्छान्द-
 सः ॥ १ ॥

मिदं वाक्यमप्रमाणं स्यादित्यर्थः । सदमिनिवेशनिवृत्त्यर्थमिदं वाक्यं न तु अन्यमेव
 साक्षादभिधत्ते तत्र वाक्याप्रामाण्यमिति परिहरति । नैष दोष इति ।

तथाऽपि कथमसदादिशब्दानामगृहीतशक्तिं वाक्यार्थोपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
 सदित्ययमिति । एकमद्वितीयमितिशब्दद्वयवदिदमासीदिति च शब्दौ मञ्जुशब्देन स-
 मानाधिकरणावेवेत्याह । तथेति । सदेवेत्यादिवाक्यस्योक्तविधयाऽर्थवत्त्वेऽपि कथमस-
 देवेत्यादिवाक्यमर्थवदित्याशङ्क्याऽऽह । तत्रेति । इवशब्दो सद्ग्रहित्यस्मिन्नर्थे वद-
 दिवि पृथक्प्रयोगोऽपि । किमिति वाक्यस्य सदमिनिवेशनिवृत्तिपरत्वं सदाभावरत्त्वमेव
 किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । नत्विति । सदाभावस्यात्यन्ताभावलक्षणस्य तुच्छत्वा-
 च्छब्दशक्तिगोचरत्वासंभवादित्यर्थः । अन्यपरत्वासंभवे सदमिनिवेशनिवृत्तिपरत्वं वा-
 क्यस्य सिद्धमित्युपसंहरति । अत इति । प्राकाले पुरुषस्य सदमिनिवेशनिवृत्तिरत्र
 विवक्षिता चेताहं नञ्प्रदमेव प्रयोक्तव्यं किमित्यसदेवेदमत्र आसीदिति प्रयुक्तमित्या-
 शङ्क्याऽऽह । दर्शयित्वा हीति । अथवा सदेवेत्यादिना स्वपक्षमुक्त्वा तट्टीकरणार्थ-
 वेनासदेवेत्यादिनाऽनुवादोऽयमिति छागपर्यन्तरमाह । दर्शयित्वा हीति । प्रथमे पक्षे
 तस्मादित्यादिवाक्यस्यार्थोभावाद्वितीयः पक्षे गृहीतस्त्वत्र कारणस्यामच्चमुक्तमिदानीं
 कार्यस्यापि पक्षोक्तिरिति । तस्मादिति । आजायतेति वक्तव्ये कथं श्रुत्या जायतेति
 प्रयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । अदभाव इति ॥ १ ॥

कुतस्तु खलु सोम्यैव ५ स्यादिति होवाच कथम्-

तदेतद्विपरीतग्रहणं महावैनाशिकपक्षं दर्शयित्वा प्रतिषेधति । कुतस्तु प्रमाणात्खलु हे सोम्यैवं स्यादसतः सर्जापेतेत्येवं कुतो भवेन्न कु- कुतश्चित्प्रमाणादेवं संभवतीत्यर्थः । यदपि बीजोपमर्देऽङ्कुरो जापमानो दृष्टोऽभावादेवेति तदप्यभ्युपगमविरुद्धं तेषाम् । कथम् । ये तावद्बीजाव- यवा बीजसंस्थानविशिष्टास्तेऽङ्कुरेऽप्यनुवर्तन्त एव न तेषामुपमर्दोऽङ्कुर- रजन्मनि । यत्पुनर्बीजाकारसंस्थानं तद्बीजावयवव्यतिरेकेण वस्तुभूतं न वैनाशिकैरभ्युपगम्यते यदङ्कुरजन्मन्युपमृद्येत । अथ तदस्त्यवयवव्यति- रिक्तं वस्तुभूतं तथा च सत्यभ्युपगमविरोधः । अथ संवृत्याऽभ्युपगतं बी- जसंस्थानरूपमुपमृद्यत इति चेत् । केयं संवृत्तिर्नाम किमसावभाव उत भाव इति । यद्यभावो दृष्टान्ताभावः ।

अथ भावस्तथाऽपि नाभावादङ्कुरोत्पत्तिर्बीजावयवेष्वभ्यो ह्यङ्कुरोत्पत्तिः अवयवा अप्युपमृद्यन्त इति चेत् । न तदवयवेषु तुल्यत्वात् । यथा वैना-

कुतस्तु खल्वित्यादिवाक्यालोचनायामपि द्वितीयः पक्षो ग्राह्य इत्यभिप्रेत्याऽऽ- ह । तदेतदिति । विमतमभावपुरस्सरं कार्यत्वादङ्कुरवदितिषेमाणं शङ्कते । यदपी- ति । अपसिद्धविशेषणत्वं मत्वा परिहरति । तदपीति । बीजोपमर्देनाङ्कुरोत्पत्तेरि- ष्टत्वात्कथमसिद्धविशेषणवेति शङ्कते । कथमिति । किमङ्कुरोत्पत्तौ बीजावयवा उ- पमृद्यन्ते किंवा बीजाकारसंस्थानमिति विकल्प्याऽऽद्यं मत्याह । ये तावदिति । द्वितीयं दूषयति । यत्पुनरिति । त्रिकं परमार्थवस्तु किंवा संवृत्तिसिद्धं नाऽऽद्योऽ- भ्युपगमविरोधादित्युक्तं द्वितीयमुत्थापयति । अथ संवृत्येति । संवृत्तिं विकल्पयति । केयमिति । आद्ये भावस्याभावादुत्पत्तौ दृष्टान्ताभावः संवृतेरवस्तुत्वेन च बीजसत्त्वा- साधकत्वादित्याह । यदीति ।

द्वितीयमनूय दूषयति । अथेति । तत्त्वं यथा संवियत् आच्छाद्यते सा संवृत्ति- लौकिकी बुद्धिः सा चेद्भावरूपेष्टा तर्हि तथा बीजावयवानामङ्कुराकारपरिणामसिद्धेर्दृ- ष्टान्तासिद्धिरित्यर्थः । लौकिकबुद्धिमनाश्रित्य परमतमेवाऽऽदाय शङ्कते । अवयवा इति । असत्यवयवविन्युपमर्दयोगवदवयवेष्वपि सदयोगस्य तुल्यत्वान्नेदं चोद्यमित्यु- च्यते । न तदवयवेष्विति । तदेव स्फुटयति । यथेति । नन्वस्मरपक्षे परमावयवी

सतः सजायेतेति । सत्त्वेवं सोम्येदमग्र आसीदे-
कमेवाद्वितीयम् ॥ २ ॥

शिकानां बीजसंस्थानरूपोऽवयवी नास्ति तथाऽवयवा अपीति तेषाम-
प्युपमर्दानुपपत्तिः । बीजावयवानामपि सूक्ष्मावयवास्तदवयवानामप्यन्ये
सूक्ष्मतरावयवा इत्येवं मसङ्गस्यानिवृत्तेः सर्वत्रोपपदानुपपत्तिः । सद्बुद्ध्य-
नुवृत्तेः सत्त्वानिवृत्तिश्चेति सद्वादिनां सत एव सद्बुत्पत्तिः सेत्स्यति । न
त्वसद्वादिनां दृष्टान्तोऽस्त्यसतः सद्बुत्पत्तेः । मृत्पिण्डाद्दटोत्पत्तिर्दृश्यते
सद्वादिनां तद्भावे भावात्तदभावे चाभावात् ।

यद्यथावादेव घट उत्पद्येत घटार्थिना मृत्पिण्डो नोपादीयेत । अ-
भावशब्दबुद्ध्यनुवृत्तिश्च घटादौ प्रसज्येत न त्वेत्तदस्त्यतो नासतः
सद्बुत्पत्तिः । यद्यप्याहुर्मृद्बुद्धिर्घटबुद्धेर्निमित्तमिति मृद्बुद्धिर्घटबुद्धेः का-
रणमुच्यते न तु परमार्थत एव मृद्दटो वाऽस्तीति तदपि मृद्बुद्धिर्विद्य-
माना विद्यमानाया एव घटबुद्धेः कारणमिति नासतः सद्बुत्पत्तिः । मृ-
द्बुद्धबुद्ध्योर्निमित्तनैमित्तिकतयाऽऽनन्तर्यमात्रं न तु कार्यकारणत्वमिति

नास्त्ययवास्तु सन्त्येवेति चेत्त्राऽऽह । बीजावयवानामपीति । तर्हि वेषामङ्कुरज-
न्मन्युपमर्देः स्यादिति चेत्त्राऽऽह । तदवयवानामपीति । न चाङ्कुरजन्मन्यवयवपरं-
पराविश्रान्तिमृगिहृषण्यवे तस्याः शून्यत्वे तद्बुत्पत्तेः सत्कारणवादापाठात् । अशून्य-
त्वेऽपि कार्यत्वे कादाचित्कद्रव्यस्य सावयवत्वेनोक्तदोषवाद्बवस्थादकार्यत्वे भावश्चेदुप-
मर्दासिद्धिरभावश्चेत्तद्बुत्पत्तेः सत्कारणवादापत्तिरेवेति भावः । अमद्वादस्याप्रामाणिकत्व-
मुक्त्वा सद्वादस्य प्रामाणिकत्वमाह । सहृद्दीति । परमथे दृष्टान्ताभावमुक्तमनूष स-
मते घटमत्त्वं च समुच्चिनोति । न त्विति ।

घटस्याप्यभावादेवोत्पत्तेरिष्टत्वाद्दृष्टान्तार्थप्रतिपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । यदीति ।
किञ्च यद्यस्योपादानं दृष्टं तच्छब्दप्रत्ययौ तत्रानुवर्तते यथा तथाऽभावश्चेद्दटादे-
रुपादानं तच्छब्दप्रत्ययौ तत्रानुवृत्ते स्यात् न चानुवर्तते तस्मादसतः सद्बुत्पत्तिरप्युक्ते-
त्याह । अभावेति । मात्रस्य सतो मृत्पिण्डस्य घटादिकारणत्वमन्यव्यतिरेकान्यामु-
क्तं तत्रान्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धिमुद्गात्रयति । यदपीति । तथिन्नपि पसे न मत्प-
दसतिरित्युत्तरमाह । तदपीति । यदुक्तं सद्द्राया बुद्धेः सद्द्राया बुद्धिं प्रति कारणत्व-
मिति घटसिद्धिमिति शङ्कते । मृद्बुद्धबुद्ध्योरिति । सत्त्वसिद्धी हि पूर्वभावित्वं कारण-

चेत् । न । बुद्धीनां नैरन्तर्ये गम्यमाने वैनाशिकानां बहिर्दृष्टान्ताभावात् । अतः कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथं केन प्रकारेणासतः सञ्जायेतेति । असतः सदुत्पत्तौ न कश्चिदपि दृष्टान्तप्रकारोऽस्तीत्यभिप्रायः । एवमसद्वादिपक्षमुन्मथ्योपसंहरति सत्त्वेवं सोम्येदमग्र आसीदिति स्वपक्षसिद्धिम् ।

ननु सद्वादिनोऽपि सतः सदुत्पद्यत इति नैव दृष्टान्तोऽस्ति । घटाद्द्वयान्तरोत्पत्त्यदर्शनात् । सत्यमेवं न सतः सदन्तरमुत्पद्यते किं तर्हि सदेव संस्थानान्तरेणावतिष्ठते । यथा सर्पः कुण्डलीभवति । यथा च मृच्छूर्णपिण्डघटकपालादिभ्रंभेदैः । यद्येवं सदेव सर्वप्रकारावस्थं कथं प्रागुत्पत्तेरिदमासीदित्युच्यते । ननु न श्रुतं त्वया सदेवेत्यवधारणमिदंशब्द-

त्वं कार्यत्वं चोत्तरभावित्वं युक्तं बुद्धीनां चासत्त्वादानन्तर्यमात्रेण व्यवह्रियते निमित्त-
नैमित्तिकत्वमित्यर्थः । असतीनामपि बुद्धीनामानन्दयौग्येण निमित्तनैमित्तिकत्वमित्येतन्न
शक्यं संभावयितुं दृष्टान्ताभावादित्युत्तरमाह । न बुद्धीनामिति । कुतस्तु खल्वित्या-
दिवाक्यं व्याख्यातमुपसंहरति । अत इति । पूर्वममतः सदुत्पत्तौ दृष्टान्ताभाव उक्त
इदानीमन्यदुपसंहरति शङ्कां वारयति । असत इति । स्वपक्षसिद्धिमुपसंहरतीति
संचन्वः ।

सिद्धान्तेऽपि दृष्टान्तासिद्धिस्तुल्येति शङ्कते । नन्विति । यद्यपि मृदो घटोत्पत्ति-
दृष्टा तथाऽपि न मृदो मृदन्तरं घटाद्द्वयान्तरमुत्पद्यमानमुपलभ्यते तस्मान्न सतः सद-
न्तरोत्पत्तिरित्यर्थः । किं सदन्तरस्य सतः सकाशादुत्पत्तिरेव वार्यते किंवा कारणत्वं
सवो निराक्रियते तत्राऽऽधमङ्गीकरोति । सत्यमिति । द्वितीयं निराकरोति । किं-
तर्हििति । तत्रापि दृष्टान्ताभावमाशङ्क्याऽऽह । यथेति । कुण्डलीभावे कार्यत्वमसि-
द्धिनांस्तीलाशङ्कोदाहरणान्तरमाह । यथा चेति । भ्रंभेदैरवतिष्ठत इति संचन्वः ।
सत एव सर्वप्रकारेणावस्थाने प्राक्कालिकं कार्यस्य सत्त्ववचनमयुक्तं तस्य सत्त्वात् सत्त्वा-
विशेषादिति शङ्कते । यद्येवमिति । प्रागवस्थं हि कारणं सन्मात्रत्वं च कार्यस्याव-
धार्यते तथाच कारणस्यैव सतस्तेन तेनाऽऽकारेणावस्थानमित्यङ्गीकारेऽपि कार्यस्य
प्राक्कालिकं सत्त्वावधारणमविरुद्धमित्युत्तरमाह । नन्विति । कार्यस्य कारणमात्रत्वं
चेदवधृतं तर्हि कारणमेवाऽऽसीन्न कार्यं तदसदेवेदानीं जातमित्यसत्कार्यत्वादिमतमाया-

वाच्यस्य कार्यस्य प्राप्तं तर्हि प्रागुत्पत्तेरसदेवाऽऽसीन्निदेशशब्दवाच्यमिदा-
नीमिदं जातमिति । न । सत एवेदंशब्दबुद्धिविषयपतयाऽवस्थानाद्यथा
मृदेव पिण्डघटादिशब्दबुद्धिविषयत्वेनावतिष्ठते तद्वत् ।

ननु यथा मृद्वस्त्वेवं पिण्डघटाद्यपि तद्वत्सद्बुद्धेरन्यबुद्धिविषयत्वा-
त्कार्यस्य सतोऽन्यद्वस्त्वन्तरं स्यात्कार्यजातं यथाऽश्वार्थीः । न । पि-
ण्डघटादीनामितरेतरव्यभिचारेऽपि मृत्वाव्यभिचारात् । यद्यपि घटः
पिण्डं व्यभिचरति पिण्डश्च घटं तथाऽपि पिण्डघटौ मृत्त्वं न व्यभिच-
रतस्तस्मान्मृत्मात्रं पिण्डघटौ । व्यभिचरति त्वश्वं गौरश्वो वा गाम् ।
तस्मान्मृदादिसंस्थानमात्रं घटादयः । एवं सत्संस्थानमात्रमिदं सर्वमिति
युक्तं प्रागुत्पत्तेः सदेवेति । वाचारम्भणमात्रत्वाद्विकारसंस्थानमात्रस्य ।
ननु निरवयवं सन्निकृष्टं निष्क्रियं शान्तं निरवयवं निरञ्जनं दिव्यो ह्य-
मूर्तः पुरुषः सवाह्याभ्यन्तरो ह्यज इत्यादिश्रुतिभ्यो निरवयवस्य सतः
कथं विकारसंस्थानमुपपद्यते ।

नैप दोषः । रज्ज्वाद्यवयवभ्यः सर्पादिसंस्थानवद्बुद्धिपरिकल्पितेभ्यः

वमिति शङ्कते । प्राप्तमिति । कारणस्यैव कार्यरूपेणावस्थानान्नासत्कार्यवादापत्तिरिति
दृष्टान्तेन परिहरति । नेत्यादिना ।

विमत्मुपादानाद्भिघते तद्विलक्षणबुद्धिविषयत्वाद्यथाऽश्वबुद्धिविलक्षणाविषयो महि-
षस्त्वो भियते । तथाच कथं सत एवेदंभीविषयानिर्वाच्यावस्थाईकारेणासत्कार्य-
वादापत्तिसमाधिरिति चोदयति । नन्विति । विलक्षणबुद्धिविषयत्वस्य भेदमात्रसाध-
कत्वे सिद्धसाधनं तात्त्विकभेदमात्रकत्वे दृष्टान्तामिद्विरिक्तमभिप्रेत्याऽऽह । नेति । कि-
ञ्च कार्यस्य व्यभिचारित्वेन रज्जुसर्पादिवन्मिथ्यात्वानुमानादनिर्वाच्यासंस्थानादेव कार्य-
बुद्ध्यालम्बनत्वं सतोऽङ्गीकर्तव्यमित्याह । पिण्डेति । तदेव स्फुटयति । पद्यपीति ।
मृत्त्वमन्तरेण पिण्डघटयोः स्वरूपामावादिप्रितञ्जब्दार्थः । अव्यभिचारे मृत्त्वमित्यादि-
दृष्टान्तः । अव्यभिचारफलमाह । तस्मादिति । दृष्टान्तगतप्रथं दौर्लभ्येनिके समर्थेय-
ति । एवमिति । पृथगेव प्रथमानस्य कार्यस्य कथं सन्मात्रत्वमित्याशङ्क्याऽऽह ।
वाचारम्भणेति । कार्यमित्यात्वं स्फुटीकर्तुं चोदयति । नन्विति ।

यथा स्तत्त्वज्ञातेभ्यो रज्ज्वाद्यवयवभ्यः सर्पादिसंस्थानमनिर्वाच्यामिदं तथा श्रुतिज-
नितजगत्कारणत्वबुद्ध्यानुपपत्त्या कल्पितेभ्यः सतो मायोपाधिकस्यावयवभ्यो विकारसं-
स्थानमुपपद्यते तस्मादयं द्वैतप्रपञ्चो ब्रह्मविवर्तः संभवतीति परिहरति । नैप दोष इति ।

१ क. ड. ड. 'तयथं । २ ल. घ. ड. न. म. ठ. ट. र. ग. 'नस्य । ३ ल. छ. म. ट.
'क्षणो म' । ४ क. ग. छ. ट. दाशंने ।

तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत तत्तेज

सदवपवेभ्यां विकारसंस्थानोपपत्तेः । वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं
मृत्तिकेत्येव सत्यमेवं सदेव सत्यमिति श्रुतेः । एकमेवाद्वितीयं परमार्थत
इदंबुद्धिकालेऽपि ॥ २ ॥

तत्सदैक्षतेषां दर्शनं कृतवत् । अतश्च न प्रधानं सांख्यपरिकल्पितं
जगत्कारणम् । प्रधानस्याचेतनत्वाभ्युपगमात् । इदं तु सचेतनमीक्षितृ-
त्वात् । तत्कथमेक्षतेत्याह बहु प्रभूतं स्यां भवेयं प्रजायेय मर्कषणोत्प-
द्येय । यथा मृद्घटाद्याकारेण यथा वा रज्ज्वादि सर्पाद्याकारेण बुद्धि-
परिकल्पितेन । असदेव तर्हि सर्वं पद्रृष्टते रज्जुरिव सर्पाद्याकारेण ।
न । सत एव द्वैतभेदेनान्यथाश्रुतमाणात्वात्सत्त्वं कस्यचित्कचिदिति
श्रुतः ।

यथा सतोऽन्यद्वस्त्वन्तरं परिकल्प्य पुनस्तस्यैव प्रागुत्पत्तेः मध्वंसा-
क्षोर्ध्वमसत्त्वं भ्रुवते तार्किका न तथाऽस्माभिः कदाचित्कचिदपि स-
तोऽन्यदभिधानमभिधेयं वा वस्तु परिकल्प्यते । सदेव तु सर्वमभिधान-
मभिधीयते च पदन्यबुद्ध्या । यथा रज्जुरिव सर्पबुद्ध्या सर्प इत्यभिधीयते

मद्भविष्यतो जगदित्यत्र श्रुतिमनुकूलयति वाचाऽऽरम्भणमिति । मपश्चामिथ्यात्वे फ-
लितमुपसंहरति । एकमेवेति ॥ २ ॥

अद्वितीयत्वसमर्थनार्थमुत्तरवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे । तत्सदिति । सच्छब्दावाच्यं
जगत्कारणं प्रधानमिति केचित्तदप्येतेन निरस्तमित्याह । अतश्चेति । ईशापूर्वकारित्वा-
दिति यावत् । अचेतनत्वाभ्युपगमात् तस्यैशापूर्वकं सृष्टत्वमिति शेषः । परिणामवि-
र्तवादावाश्रित्योदाहरणद्वयम् । बहु स्यामित्यादिश्रुतिवात्पर्यं वक्तुं निरस्तमेव चांघमु-
द्गावयति । असदेवेति । बहु स्यां प्रजायेयेत्यनेनेक्षितुरेव कार्याकारापात्तिवचनेन वैशेषिका-
दिमतमेवन्निरस्तमिति श्रुतिवात्पर्यं दर्शयन्नुत्तरमाह । नेत्यादिना ।

तदेव मपश्चयति । यथेत्यादिना । प्रतिज्ञातमयं मतद्वयानुसारेण दृष्टान्वाभ्यां
स्पष्टयति । यथा रज्जुरिति । अज्ञानान्वयव्यतिरेकाभ्यां रज्जुसर्पद्विरज्ञानमयत्वं च
द्वैताभिनिवेशस्य सन्मानाविदेके सत्येवोत्पत्तेर्विचारेण बद्धिवेके चानुत्पत्तेर्द्वैतमप्यज्ञानम-
यमेव तस्य तु तत्त्वं सन्मात्रमधिष्ठानं वाङ्मनसातीतमित्यर्थः । तस्य वाङ्मनसातीतत्वे

ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तदपोऽसृजत । तस्मा-

यथा वा पिण्डघटादिं मृदोऽन्यबुद्ध्या पिण्डघटादिशब्देनाभिधीयते लो-
के रज्जुविवेकदर्शिनानां तु सर्पाभिधानबुद्धी निवर्तते यथा च मृद्विवेकदर्-
शिनानां घटादिशब्दबुद्धी तद्वत्सद्विवेकदर्शिनानामन्यविकारशब्दबुद्धी निव-
र्तते । यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सहति । अनिरुक्तेऽनि-
रूपेण इत्पादिश्रुतिभ्यः । एवमीक्षित्वा तत्तेजोऽसृजत तेजः सृष्टवत् ।
ननु तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इति श्रुत्यन्तर आकाशा-
द्वापुस्तत्तस्वृतीयं तेजः श्रुतमिह कथं प्राथम्येन तस्मादेव तेजः सृज्यते
तत एव चाऽऽकाशमिति विरुद्धम् ।

नैप दोषः । आकाशवापुसर्गानन्तरं तत्सत्तेजोऽसृजतेतिकल्पनोप-
पत्तेः । अथ वाऽविवक्षित इह सृष्टिक्रमः सत्कार्यमिदं सर्वमतः सदेक-
मेवाद्वितीयमित्येतद्विवक्षितम् । मृदादिदृष्टान्तात् । अपवा त्रिवृत्क-
रणस्य विवक्षितत्वात्तेजोवन्नानामेव सृष्टिमाचष्टे । तेज इति प्रसिद्धं

प्रमाणमाह । यत इति । अन्यदेव तद्विदिवादित्यादिवाक्यमादिपदार्थः । तैत्तिरीयैक-
श्रुतिविरोधमाशङ्कते । नन्विति । तथाऽपि कथं विरोधधीरित्याशङ्क्याऽऽह । इति
विरुद्धमिति । अस्यां श्रुतौ सतः सकाशादेव प्राथम्येन तेजः सृज्यमानमुच्यते श्रुत्य-
न्तरे तु तस्यादेव सतः सकाशादाकाशं प्राथम्येन सृष्टमित्युपदिष्टं तथा च कथमिदं
मिथो विरुद्धं सिध्यतीत्यर्थः ।

तैत्तिरीयश्रुत्यनुसारेण च्छान्दोग्यश्रुतेर्व्याख्यानसंभवात्त विरोधोऽस्तीति परिहरति ।
नैप दोष इति । सृष्टिक्रमस्य विवक्षितत्वमङ्गीकृत्योक्तं तदेव नास्त्याद्विस्वीयत्वं तु सतो
विवक्षितमिति पञ्चान्तरमाश्रित्याऽऽह । अथ वेति । तत्र गमकं दर्शयति । मृदादी-
ति । मृदादिकार्यं घटादि तद्वातिरेकेण नास्ति मृदाद्येव तु सत्यमितिदृष्टान्तोपादाना-
द्विज्ञानः सतस्तेजोवन्नादिकार्यं तदतिरेकेण नास्ति सन्मात्रमेव सत्यमिति दाढीन्तिकेऽपि
विवक्षितं प्रतिभास्यर्थः । तत्तेजोऽसृजतेत्यादिश्रुतेस्वात्पर्यान्तरमाह । अपवा त्रिवृत्क-
रणस्येति । वासां त्रिवृत्वं त्रिवृत्वमेकैर्वा करवाणीत्यादौ त्रिवृत्करणस्येष्टत्वाप्रयाणा-
मेव भूतानामिह सृष्टिरुच्यते । न चैवं पश्चात्करणमविवक्षितमिति वाच्यं भूतत्रयसृष्टि-
श्रुतौ श्रुत्यन्तरसिद्धाकाशादिमृष्टेत्पलक्षणवत्रिवृत्करणश्रुत्या पश्चात्करणोपलक्षणात् ।

यत्र क्वचं शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेजस
एव तदध्यापो जायन्ते ॥ ३ ॥ ता आप ऐ-
क्षन्त बह्वचः स्याम प्रजायिमहीति ता अन्नमसृ-
जन्त तस्माद्यत्र क्व च वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं

लोके दग्धं पशुं प्रकाशकं रोदितं चेति । तत्प्रत्ययं तेज ऐक्षन् तेजो-
रूपसंस्थितं सदेक्षतेत्यर्थः । चट्ट स्यां प्रजायेपेति पूर्ववत् । तदपोऽद्य-
जत । आपो द्रवाः घ्नन्त्याः स्यन्दिन्यः शुक्लाश्चेति प्रसिद्धा लोके ।
यस्मात्तेजसः कार्यभूता आपस्तस्माद्यत्र क्वचं देशे काले वा शोचति सं-
तप्यते स्वेदते मस्विचते वा पुरुषस्तेजस एव तत्तदाऽऽपोऽधिजायन्ते ॥ २ ॥

ता आप ऐक्षन्त पूर्ववदेवावाकारमंस्थितं सदेक्षतेत्यर्थः । बह्वचः प्र-
भूताः स्याम भवेम प्रजायिमद्यत्पद्येमहीति । ता अन्नमसृजन्त पृथिवीम्-
क्षणम् । पार्थिवं क्षत्रं यस्मादन्कार्यमन्नं तस्माद्यत्र क्व च वर्षति देशे त-
त्तत्रैव भूयिष्ठे प्रभूतमन्नं भवति । अतोऽद्वय एव तदन्नाद्यमधिजायते ।
ता अन्नमसृजन्तेति पृथिव्युक्ता पूर्वमिह तु ह्यष्टान्तेऽन्नं च तदाद्यं चेति
विशेषणाद्विदियवाद्या उच्यन्ते । अन्नं च गुठ स्थिरं धारणं कृष्णं
च रूपतः प्रसिद्धम् । ननु तेजःप्रभृतिस्वीक्षणं न गम्यते द्विसादप्रतिपे-

तथाच भूयन्तवभिद्धयोगाज्ञानाद्योऽन्तेजःप्रभृतिस्ववर्धितमभिपेय सधूवायेन सर्वस्य
मन्माप्रतं मन्मस्यमिति मन्माना भुक्तिश्चित्करणमेवाऽऽचक्षणा तदनुरेषेन त्रयाणा-
मेव मृष्टिमाहेत्यर्थः । तेजसोऽन्तेजनस्य कथमीशितृत्तमित्याशङ्क्य वाक्यार्थमाह । ते-
जोऽहोपेति । अतो तेजःसायेते लोफानुभवन्नुत्पद्यति । यस्मादिति ॥ ३ ॥

पृथिव्यामन्नसद्वदयोगे हेतुमाह । पार्थिवं हीति । अतो कार्यमन्नमित्यत्रापि लो-
कप्रसिद्धिं दर्शयति । यस्मादिति । ता अन्नमसृजन्तेत्यत्राद्योऽन्नमृष्टिरुपदिष्टा
ह्यष्टान्तेऽपि वाभ्यस्तत्पृष्टिरुपदिश्यते तथाच पानकृत्यमित्याशङ्क्यार्थविशेषं दर्शय-
ति । अन्नमिति । तत्रैव ऐक्षन्त्यादी यथाश्रुतमर्थं एहात्वा चोदयति मन्विति । प्रा-
गियु द्विषामविषेवाऽनुमहविधानवच्च तेजःप्रभृतिषु तदभावात्स्वीक्षणकार्येऽपि वदेतेषु ।

भवत्यद्भव एव तदध्यन्नाद्यं जायते ॥ ४ ॥
इति पष्ठाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

धाभावाशासादिकार्यानुपलम्भाच्च तत्र कथं तत्तेज ऐक्षतेत्यादि । नैप दोषः । ईक्षितृकारणपरिणामत्वात्तेजःप्रभृतीनां सत एवेक्षितुर्नियतक्रमविशिष्ट-
कार्योत्पादकत्वाच्च तेजःप्रभृतीक्षत इवेक्षत इत्युच्यते भूतम् ।

ननु सतोऽप्युपचरितमेवेक्षितृत्वम् । न । सदीक्षणस्य केवलशब्दगम्य-
त्वान्न शक्यमुपचरितं कल्पयितुम् । तेजःप्रभृतीनां त्वनुमीयते मुख्येक्षणा-
भाव इति युक्तमुपचरितं कल्पयितुम् । ननु सतोऽपि मृद्वत्कारणत्वादचेत-
नत्वं शक्यमनुमातुम् । अतः प्रधानस्यैवाचेतनस्य सतश्चेतनार्थत्वान्नियत-
कालक्रमविशिष्टकार्योत्पादकत्वाच्चेक्षतेवेक्षतेति शक्यमनुमातुमुपचरितमे-
वेक्षणम् । दृष्टश्च लोकेऽचेतने चेतनवदुपचारः । यथा कूलं पिपतिपती-
ति तद्वत्सतोऽपि स्यात् । न । तत्सत्यं स आत्येति तस्मिन्वात्मोपदेशात् ।
आत्मोपदेशोऽप्युपचरित इति चेद्यथा ममाऽऽत्मा मद्रसेन इति सर्वार्थ-
कारिण्यनात्मन्यात्मोपचारस्तद्वत् । न । सदस्मीति सत्सत्याभिसंधस्य
तस्य तावेदेव चिरमिति मोक्षोपदेशात् ।

तदृष्टश्चभावाच्च नैतेष्वीक्षणं प्रामाणिकं तथा च प्रकृतं वाक्यं प्रसक्तगीतमित्यर्थः । तेषां
गौणमीक्षितृत्वमुपेत्य परिहरति । नैप दोष इति ।

सतोऽपि गौणमीक्षणमुपचारमाये पाठादिवि शङ्कते । नन्विति । संनिधेः शब्दस्य
बलीयस्त्वमुपेत्य परिहरति । न सदीक्षणस्येति । तुल्यं तेजःप्रभृतिष्वपि शब्दग-
म्यत्वमीक्षणस्येति चेन्नेत्याह । तेजःप्रभृतीनां त्विति । विमलमीक्षितृ न भवत्य-
चेतनत्वात्कुम्भवदित्यनुमानात्तेजोमुख्ये जगदीक्षणसंभवात्तत्र श्रुतं तदीपचारकमु-
चिदमित्यर्थः । सांख्योऽनुमानावष्टम्भेन शङ्कते । नन्विति । अचेतनस्य कथमीक्षण-
मित्याशङ्क्याऽऽह । अत इति । अनुमातुं कल्पयितुमिवि यावत् । कथमचेतने चेतनव
दुपचारस्तत्राऽऽह । दृष्टश्चेति । आत्मशब्दावष्टम्भेन परिहरति । नेत्यादिना । आ-
त्मोपदेशोऽपि प्रधाने गौणो भविष्यतीति शङ्कते । आत्मोपदेशोऽपीति । एतेन
शङ्का दृष्टान्तद्वारा विवृणोति । यथेति । इत् परिहरत्स्मिन्नात्मोपदेशो गौणो न
भवति तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादित्युत्तरमाह । नेत्यादिना ।

तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भव-

सोऽप्युपचार इति चेत् । प्रधानात्मासिंधस्य मोक्षसामीप्यं वर्तते इति मोक्षोपदेशोऽप्युपचरित एव । यथा लोके ग्रामं गन्तुं प्रस्थितः प्राप्तवानहं ग्राममिति ब्रूयाच्चरापेक्षया तद्वत् । न । येन विज्ञातेनाविज्ञातं विज्ञातं भवतीत्युपक्रमात् । सत्येकस्मिन्विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवति तदनन्यत्वोत्सर्व-स्याद्वितीयापवचनाच्च । न चान्यद्विज्ञातव्यमवशिष्टं श्रावितं श्रुत्याऽनुभेयं वा लिङ्गतोऽस्ति येन मोक्षोपदेश उपचरितः स्यात् । सर्वस्य च प्रपाठ-कार्थस्योपचरितत्वपरिकल्पनायां वृथा श्रमः परिकल्पयितुः स्यात्पुरु-पार्थसाधनविज्ञानस्य तर्कैर्गैवाधिगतत्वात्तस्य । तस्माद्देदप्रामाण्याच्च युक्तः श्रुतार्थपरित्यागः । अतश्चेतनावत्कारणं जगत इति सिद्धम् ॥४॥ इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

तेषां जीवाविद्यानां खल्वेषां पक्ष्यादीनां भूतानामेषामिति प्रत्यक्षनि-

मोक्षोपदेशोऽप्युपचरितो भविष्यतीति शङ्कते । सोऽपीति । शङ्कामेव विवृणोति । प्रधानात्मेति । एकाविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशमाश्रित्य परिहरति । न येनेति । उक्तमेव विवृणोति । सत्येकस्मिन्निति । सतोऽन्यस्य ज्ञातव्यस्याप्रामाणिकत्वाच्च सतो ज्ञाने सर्वज्ञानोपदेशो युक्तिमानित्याह । न चेति । संप्रति हि प्रधानज्ञाने तद्विकारस्य तदभिन्नस्य ज्ञानं तस्य च पुरुषार्थत्वात्तज्ज्ञाने पुरुषाणामपि ज्ञानमुपचर्यते तस्मादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशाच्च मोक्षोपदेशोऽस्यत्वमिन्द्रियत्वात्शङ्क्याऽऽह । सर्वस्य चेति । कथमुपनिषदारम्भो वृथेत्युच्यते पुमर्थसाधनज्ञानार्थत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । पुरुषार्थेति । तस्यानुमानवादिनः सांख्यस्य मते मुक्तिहेतोर्ज्ञानस्य जडाजङ्घोरिक्यानुपपत्तिरित्यादिना तर्कैर्गैव सिद्धत्वादुपनिषदारम्भो वृथैवेत्यर्थः । श्रुतेर्मुख्या-र्थत्वे बाधकामावात्तत्परित्यागायोगादीक्षत्यधिकरणन्यायेन प्रधानवादासिद्धिरिति परम वनिरसनमुपसंहरति । तस्मादिति । प्रधानवादासंभवे परिशेषायात्वं स्वमतं निगमयति । अत इति ॥ ४ ॥ इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

महाभूतानामचेतनानां ब्रह्मकार्यत्वोक्ता संप्रति जीवाविद्यानां मौक्तिकानामपि परंपरया ब्रह्मकार्यत्वैवेति वक्तुं तान्यनुवदति । तेषामिति । पूर्वाध्याये येषां गत्यागती दर्शिते तृतीयं च स्थानमुक्तं तानि तच्छब्देन परामृश्यन्ते । तेषां प्रसिद्धत्वद्योतनार्थं खल्वित्युक्तम् । भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्तीत्युत्तरत्र संबन्धः । भूतशब्दस्य रजःप्रभृतिषु कूटत्वात्तेषामिह ग्रहणं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । एषामिति ।

१ क. ग. ट. द. 'त्याच सर्व' । २ ग. घ. ङ. ट. ठ. 'वल्पितः स्या' ३ ख. छ. ज. ण. 'देवान्मुखा' । ४ ख. छ. ज. ण. 'देवान्मुख' ।

न्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति ॥ १ ॥

देशान् तु तेजःप्रभृतीनां तेषां त्रिवृत्करणस्य वक्ष्यमाणत्वादसति त्रिवृत्करणे प्रत्यक्षनिर्देशानुपपत्तिः । देवताशब्दप्रयोगाच्च तेजः प्रभृतिष्विमास्तिस्त्रोदेवता इति । तस्मात्तेषां स्वत्वेषां भूतानां पक्षिपशुस्थावरदीनां श्रीण्येव नातिरिक्तानि बीजानि कारणानि भवन्ति । कानि तान्नीत्युच्यन्ते । आप्ण्डजमण्डजात्तमण्डजमण्डजमेवाऽऽण्डजं पक्ष्यादि । पक्षिसर्पादिभ्यो हि पक्षिसर्पादयो जायमाना दृश्यन्ते । तेन पक्षी पक्षिणां बीजं सर्पः सर्पाणां तथाऽन्यदप्यण्डाज्जातं तज्जातीयानां बीजमित्यर्थः ।

नन्वण्डाज्जातमण्डजमुच्यतेऽतोऽण्डमेव बीजमिति युक्तं कथमण्डजं बीजमुच्यते । सत्यमेवं स्याद्यदि त्वदिच्छातत्रा श्रुतिः स्यात्स्वतन्त्रो तु श्रुतिर्भूत आहाऽऽण्डजायेव बीजं नाण्डादीति । दृश्यते चाण्डजाद्यभावे तज्जातीयसंस्तरभावो नाण्डाद्यभावे । अतोऽण्डजादीन्येव बीजान्यण्डजादीनाम् । तथा जीवाज्जातं जीवजं जरायुजमित्येतेत्तत्पुरुषपञ्चादि । उद्भिज्जमुद्भिन्नसीत्युद्भिदस्थावरं ततो जातमुद्भिज्जं धाना वोद्भिन्नतो जायते

भूतानां प्रत्यक्षत्वमेवामिति निर्दिश्यते । संभवति च प्रत्यादीनां प्रत्यक्षत्वेति वान्येवात्र भूतानि विवक्षितानि न तु तेजःप्रभृतीनि तेषां प्रत्यक्षत्वायोगादित्यर्थः । तेजःप्रभृतीनां प्रत्यक्षत्वायोगादेषामिति निर्देशानुपपत्तिं समर्थयते । तेषामिति । तेषां प्रत्यक्षतया निर्देशासंभवे हेतुन्तरमाह । देवताशब्देति । देवताना परोक्षत्वमसिद्धेरेतेषु च देवतापदप्रयोगान्नैतेषां प्रत्यक्षत्वोपपत्तिरित्यर्थः । तस्मान्नज्ञाभूवानामत्र भूतशब्देनोपादानायोगादित्यर्थः । आप्ण्डज प्रत्यादीत्येतत्प्रत्यक्षेणोपपादयति । पक्षिसर्पादिभ्यो हीति । अन्यदपीति गोधाद्युच्यते ।

अण्डाज्जातमितिव्युत्पत्त्यनुसारेणाण्डमेव बीजं न त्वण्डजमिति शङ्कते । नन्विति । पौरुषेयी व्युत्पत्तिः श्रुत्या वाच्येति परिहरति । सत्यमित्यादिना । न केवलं श्रुतेरेषा व्यवस्था किं रूपपक्षेभ्येत्याह । दृश्यते चेति । सत्येवाण्डजादौ तज्जातीयमण्डजादि संवत्या जायते तदभावे तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामण्डजाद्येवाण्डजजाति कारणम् । यदप्यण्डाद्यभावे नौण्डजादि जायते तथाऽप्यण्डादिभावेऽण्डजाद्यभावेऽपि तद्वदपीति नान्वयः । तस्मादण्डजादीनामण्डजान्येव बीजानि नाण्डादीनीत्यर्थः । धानाशब्दो बीजविषयः । ननु स्वदजं सशोकजमिति बीजद्वयमवशिष्यते तत्किमिति न

१ स. म. ग. 'वले । २. १ घ. च ठ. ड. 'तान्युच्यते । ३ क. 'नां बीजं तं । ४ घ. ड. च. ठ. ड. 'जमित्युच्यते । ५ क. ग. ट. 'न्वा भुं । ६ स. छ. म. ग. 'ति न । ७ क. छ. ग. छ. म. ट. ग. नाण्डादि ।

सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्त्री देवता

इत्युद्भिज्जं स्थावरबीजं स्थावराणां बीजमित्यर्थः । स्वेदजसंशोकजपो-
रण्डजोद्भिज्जपोरेव यथासंभवमन्तर्भावः । एवं ह्यवधारणं प्रीण्येव बीजा-
नीत्युपपन्नं भवति ॥ १ ॥

सेयं प्रकृता सदाख्या तेजोवन्नपोनिर्देवतोक्तैक्षतेक्षितवती यथापूर्वं
बहु स्यामिति । तदेव बहुभवनं प्रयोजनं नाद्यापि निर्वृत्तमित्यत ईसां
पुनः कृतवती बहुभवनमेव प्रयोजनमुररीकृत्य । कथम् । हन्तेदानीमह-
मिमा यथोक्तास्तेजआद्यास्तिस्त्रीदेवता अनेन जीवेनेति स्वबुद्धिस्थं पूर्व-
सृष्ट्यनुभूतप्राणधारणमात्मानमेव स्मरन्त्याहानेन जीवेनाऽऽत्मनेति ।
प्राणधारणकर्त्रात्मनेति वचनात्स्वात्मनोऽव्यतिरिक्तेन चैतन्यस्वरूपत-
याऽविशिष्टेनेत्येतददर्शयति ।

अनुप्रविश्य तेजोवन्नभूतमात्रासंसर्गेण लब्धविशेषविज्ञाना सती नाम

व्युत्पाद्यते तत्राऽऽह । स्वेदजेति । स्वेदजमुद्भिज्जं जायमानं दंशमशकादि तदुद्भिजेऽ-
न्तर्भवति । संशोकादीण्याब्जायमानं सूकादि तदण्डजेऽन्तर्भवति । यद्वा स्वेदजं यू-
कादि तदण्डजेऽन्तर्भूतं संशोकादीण्याद्भूमिमुद्भिज्जं जातं मशकादि तस्योद्भिजेऽन्तर्भा-
वः । तथा च न तयोरस्ति पृथग्व्युत्पादनापेक्षेत्यर्थः । स्वेदजादेरण्डजादावन्तर्भावस्य
प्राप्तकमाह । एवमिति ॥ १ ॥

जीवाविधानां भूतानां सत्कार्यत्वं प्रकरणमामाग्यादुक्तमिदानीं जीवानां विशिष्टरूपे-
ण ब्रह्मकार्यत्वेऽपि न स्वरूपेण तत्कार्यत्वं ब्रह्मोपाधिप्रविष्टं जीवव्यवहारस्यदमित्यङ्गीका-
रात्तथा च ब्रह्मणि विज्ञावे जीवविज्ञानं सेत्स्याति जीवानां च भोगायतनानि मीति-
कानि कार्याणि तेषां नामरूपनिर्माणं वक्तव्यमित्यभिप्रेत्योत्तरग्रन्थमादाय व्याकरोति ।
सेयमित्यादिना । यथा बहु स्यामिति पूर्वमीक्षितवती तथा किमिति पुनरैक्षत प्रयोज-
नाभावादित्याह तत्राऽऽह । तदेवेति । इदानीं महाभूतमृष्टेरनन्तरमिति यावत् । ब्रह्मणो
मायोपाधिकस्य कारणत्वान्मायोपाधिवशात्पूर्वसृष्टावनुभूतत्वं तत्संस्कारस्य बुद्धिरथत्वं
स्मरणं चेत्यादि न विरुद्धमिति द्रष्टव्यम् । आत्मनेतिपिशोपणस्य तात्पर्यमाह । प्राणिति ।

निर्विकल्पकचिन्मात्ररूपा देवता मायावशान्महाभूतानि सृष्ट्वा तेषु यदा प्रविष्टा तं-
दा तदारब्धेषु सूत्रविराट्प्रभृतिषु समष्टिव्यष्ट्यात्मसु देहेषु प्रविश्य तत्तदेहाभिमानव-
ती देवेदत्तादिनाम्ना रूपेण च शौक्ल्यादिना संयोज्य पिण्डं व्याकरोतीत्याह । अनु-
प्रविश्येति । देवतायाः सर्वज्ञत्वादसंसारित्वात्त्वादव्याच संकल्पप्रवेशावयुक्ताविति

अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्या- करवाणीति ॥ २ ॥

च रूपं च नामरूपे व्याकरवाणि विस्पष्टमाकरवारण्यसौनामाऽपभिदं-
रूप इति व्याकुरुपांमित्यर्थः । ननु न युक्तमिदमसंसारिण्याः सर्वज्ञाया
देवताया बुद्धिपूर्वकमनेकशतसहस्रानर्थाश्रयं देहमनुप्रविश्य दुःस्वमनुभ-
विष्यामीति संकल्पनमनुप्रवेशश्च स्वातन्त्र्ये सति । सत्यमेवं न युक्तं
स्याद्यदि स्वेनेवाविक्रतेन रूपेणानुप्रविशेयं दुःस्वमनुभवेयमिति च संक-
ल्पितवती नत्वेवम् । कथं तर्हि । अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्येति
वचनात् । जीवो हि नाम देवताया आमासमात्रम् ।

बुद्ध्यादिभूतमात्रासंसर्गजनित आदर्श इव प्रविष्टः पुरुषप्रतिबिम्बो
जलादिष्विवै च सूर्यादीनाम् । अचिन्त्यानन्तशक्तिमत्त्वा देवताया बु-
द्ध्यादिसंबन्धैतर्न्याभासो देवतास्वरूपविवेकाग्रहणनिमित्तः सुखी दुःखी

शङ्कते । नन्विति । किं साक्षादनुभवेशादि विरुध्यते किंवा जीवद्वाराऽपीति विक-
ल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति । साक्षादनुभवेशादि नास्ति चेत्तर्हि कथं तदि-
त्याकाङ्क्षापूर्वकं द्वितीयं दूषयति । कथमिति । देवताया जीवद्वारेणानुभवेशाद्यविरु-
द्धमिति शेषः । अविरोधमेव साधयितुं जीवस्वरूपमाह । जीवो हीति । आभिमुख्येनाहमि-
त्यापरोक्ष्येण भासत इत्याभासः स्वतोऽपरोक्षश्चित्पतिबिम्बस्तन्मात्रं जीवो नामेत्यर्थः ।

तस्य स्वरूपेणानादित्वेऽपि विशिष्टरूपेण सादित्वं दर्शयति । बुद्ध्यादीति । बु-
द्ध्यादिभिर्भूतमात्रादिभिश्चिदात्मनः संसर्गस्तेन जनितस्वत्तन्न इति यावत् । ननु चि-
दात्मा कूटस्थोऽसङ्गोऽद्वितीयक्षेप्यते स कथं बुद्ध्यादिभिर्भूतमात्रादिभिश्च संसृज्यते
तत्राऽऽह । अचिन्त्येति । सत्त्वादिप्रकारैरशक्यचिन्तनीयाऽनादिरनिर्वाच्या सम्य-
ग्ज्ञानमन्तरेण नाशशून्या दण्डायमाना यो मायाशक्तिस्त्वस्या विषयत्वेनाऽऽश्रयत्वेन
च परा देवताऽवतिष्ठते । तस्याश्च सनिष्ठमायाशक्तिवशाद्बुद्ध्यादिभिरात्मनः संबन्धः सि-
ध्यतीत्यर्थः । बुद्ध्यादिसंबन्धफलमाह । चिन्त्येति । तदाभासो जीवशब्दवाच्यः सि-
ध्यतीति शेषः । बुद्ध्यादिभिरात्मनः संबन्धे मायाशक्तिरूपादानभिर्युक्तं वचैव निमित्त-
कारणमाह । देवतेति । आवरणविक्षेपशक्तिसंपन्ना हि मायाशक्तिस्त्वतोऽविद्यैत्यदे-
शकालाघनवच्छिन्नदेवतास्वरूपोऽहमितिविशेषाग्रहणमावरणं निमित्तं कृत्वा बुद्ध्याद्य-
ध्यायः सिध्यतीत्यर्थः । बुद्ध्याद्यध्यासस्य कार्यान्तरं दर्शयति । सुखीति । परैव

मूढ इत्याद्यनेकविकल्पमत्पयहेतुः । छायामात्रेण जीवरूपेणानुप्रविष्टत्वा-
देवता न देहिकैः स्वतः सुखदुःखादिभिः संवध्यते । यथा पुरुषादित्या-
दय आदर्शोदकादिषु च्छायामात्रेणानुप्रविष्टा आदर्शोदकादिदोषैर्न सं-
वध्यन्ते तद्वद्देवताऽपि ।

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः । एकस्तथा
सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः । आकाशवत्सर्वगतश्च
निस्त्व इति हि काठके । ध्यायतीव लेलायतीवेति च वाजसनेयके ।
ननु च्छायामात्रश्रेज्जीवो मृषैव प्राप्तस्तथा परलोकेहलोकादि च तस्य ।
नेष दोषः । सदात्मना सत्यत्वाभ्युपगमात् । सर्वं च नामरूपादि सदा-
त्मनैव सत्यं विकारजातं स्वतस्त्वन्नतमेव । वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधे-
यमित्युक्तत्वात् । तथा जीवोऽपीति । यक्षानुरूपो हि वलिरिति न्यायप्र-

तर्हि देवता संसारिणी स्यादिति चेत्सत्यमज्ञानद्वारा बुद्ध्यादिसंबन्धमनुभूय जीवत्वं
प्राप्य सैव संसरतीत्याह । छायामात्रेणेति । परस्या देवतायाः स्वतः संसाराभावं
दृष्टान्त्वेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना ।

तस्याः स्वतो दृःखाद्यसंबन्धे श्रुतिं प्रमाणयति । सूर्य इति । उपाधिद्वारा तस्याः
संसारित्वे च श्रुतिरस्तीत्याह । ध्यायतीति । प्रतिबिम्बे छायाशब्दप्रयोगान्मिथ्यात्व-
मिष्टमिति मन्वानः शङ्कते । नन्विति । तन्मृपात्वमिष्टमेवेत्याशङ्क्याऽऽह । तथेति ।
जीवस्य मृपात्वे स्वीकृतं सति तस्येहलोकपरलोकी तद्वेतुर्मांसस्त्वद्वेतुश्चेति सर्वं मृपा
स्यादित्यर्थः । विशिष्टरूपेण मिथ्यात्वेऽपि स्वरूपेण सत्यत्वाच्चीवस्य ब्रह्मास्मीविज्ञा-
नान्मुक्तिः संभवतीति समाधत्ते । नैष दोष इति । यत्तु परलोकेहलोकादि मृपा स्या-
दिति तत्राऽऽह । सर्वं चेति । कथं तर्हि तस्य मिथ्यात्वोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
स्वत इति । यथा प्रपञ्चो ब्रह्मात्मना सत्योऽपि स्वरूपेण मिथ्येत्युक्तं तथा जीवशब्द-
वाच्योऽपि ब्रह्मात्मना सत्यः स्वरूपेण मिथ्येति स्वीकर्तव्यमित्याह । तथेति । अथ
भोक्ता स्वरूपेणापि सत्योऽस्तु भोग्यप्रपञ्चस्यैव मिथ्यात्वमिष्यतामित्याशङ्क्याऽऽह ।
यक्षानुरूपो हीति । लौकिकन्यायानुसारेण भोग्यप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे भोक्तरपि विभक्त-
स्वरूपेण वत्प्रसिद्धिरतो जीवशब्दवाच्यस्य मिथ्यात्वेऽपि तद्वत्त्वस्य सन्मात्रस्य सैत्य-
स्वमिति व्यवस्थेत्यर्थः । पञ्च तार्किकैरुच्यते प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे सौगतमतानुमतिः स-

१ ग. घ. ट. ड. ड. ड. 'वत्सह' । २ व. 'दिकं य । ग. ट. 'दि तं' । ३ ड. ड. ड. 'व त्त-
भावो यस्य चैतन्यं तस्याऽभानोऽपि तादृश इति वचनस्य । ४ ख' उ. घ. ण. 'दे तं' । ५ ड. उ.
न. न. सत्वमि' ।

अनेन जविनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्या- करवाणीति ॥ २ ॥

च रूपं च नामरूपे व्याकरवाणि विस्पष्टमाकरवारण्यसौनामाऽयमिदं-
रूप इति व्याकुर्षामित्यर्थः । ननु न युक्तमिदमसंसारिण्याः सर्वज्ञाया
देवताया बुद्धिपूर्वकमनेकशतसहस्रानर्थाश्रयं देहमनुप्रविश्य दुःखमनुभ-
विष्यामीति संकल्पनमनुप्रवेशश्च स्वातन्त्र्ये सति । सत्पमेवं न युक्तं
स्याद्यदि स्वेनैवाविकृतेन रूपेणानुप्रविशेयं दुःखमनुभवेयमिति च संक-
ल्पितवती नस्वेवम् । कथं तर्हि । अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्येति
वचनात् । जीवो हि नाम देवताया आभासमात्रम् ।

बुद्ध्यादिभूतमात्रासंसर्गजनित आदर्श इव प्रविष्टः पुरुषप्रतिबिम्बो
जलादिष्विव च सूर्यादीनाम् । अचिन्त्यानन्तशक्तिमत्त्वा देवताया बु-
द्ध्यादिसंबन्धश्चैतन्याभासो देवतास्वरूपविवेकाग्रहणनिमित्तः सुखी दुःखी

शङ्कते । नन्विति । किं साक्षादनुभवेशादि विरुध्यते किंवा जीवद्वाराऽपीति विक-
ल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति । साक्षादनुभवेशादि नास्ति चेत्तर्हि कथं तदि-
त्याकाङ्क्षापूर्वकं द्वितीयं दूषयति । कथमिति । देवताया जीवद्वारेणानुभवेशाद्यविरु-
द्धमिति शेषः । अविरोधमेव साधयितुं जीवस्वरूपमाह । जीवो हीति । आभिमुख्येनाहमि-
त्यापरोक्ष्येण भासव इत्याभासः स्वतोऽपरोक्षश्चित्प्रविबिम्बस्तन्मात्रं जीवो नामेत्यर्थः ।

तस्य स्वरूपेणानादित्वेऽपि विशिष्टरूपेण सादित्वं दर्शयति । बुद्ध्यादीति । बु-
द्ध्यादिभिर्भूतमात्रादिमिश्रितात्मनः संसर्गस्तेन जनितस्वत्तत्र इति यावत् । ननु चि-
दात्मा कूटस्थोऽसङ्गोऽद्वितीयश्चेत्येवे स कथं बुद्ध्यादिभिर्भूतमात्रादिभिश्च संमृज्यते
तत्राऽऽह । अचिन्त्येति । सत्त्वादिप्रकारैरशक्यचिन्तनीयाऽनादिरनिर्वाच्या सम्य-
ग्ज्ञानमन्तरेण नाशशून्या दण्डायमाना यो मायाशक्तिस्वरस्या विधयत्वेनाऽऽश्रयत्वेन
च परा देवताऽवविद्यते । तस्याश्च सनिष्ठमायाशक्तिरुद्बुद्ध्यादिभिर्मात्मनः संबन्धः सि-
ध्यतीत्यर्थः । बुद्ध्यादिसंबन्धफलमाह । चैतन्येति । तदाभासो जीवशब्दाच्चयः सि-
ध्यतीति शेषः । बुद्ध्यादिभिरात्मनः संबन्धे मायाशक्तिरुपादानमित्युक्तं तत्रैव निमि-
त्तकारणमाह । देवतेति । आवरणविक्षेपशक्तिसंपन्ना हि मायाशक्तिस्त्वतोऽविद्योत्पदे-
शकालाद्यनवच्छिन्नदेवतास्वरूपोऽहमितिविशेषाग्रहणमावरणं निमित्तं कृत्वा बुद्ध्याण-
ध्यासः सिध्यतीत्यर्थः । बुद्ध्याद्यध्यामस्य कार्यान्तरं दर्शयति । सुखीति । परैव

मूढ इत्याद्यनेकविकल्पप्रत्ययहेतुः । छायाभात्रेण जीवरूपेणानुप्रविष्टत्वा-
देवता न दैहिकैः स्वतः सुखदुःखादिभिः संबध्यते । यथा पुरुषादित्या-
दय आदर्शोदकादिषु च्छायाभात्रेणानुप्रविष्टा आदर्शोदकादिदोषैर्न सं-
बध्यन्ते तद्वद्देवताऽपि ।

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्माह्नदोषैः । एकस्तथा
सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन वाह्नः । आकाशवत्सर्वगतश्च
निस्प इति हि काठके । ध्यायतीव लेलायतीवेति च वाजसनेयके ।
ननु च्छायाभात्रश्चेज्जीवो मृषैव प्राप्तस्तथा परलोकेहलोकादि च तस्य ।
नैष दोषः । सदात्मना सत्पत्वाभ्युपगमात् । सर्वं च नामरूपादि सदा-
त्मनैव सत्यं विकारजातं स्वतस्स्वतन्त्रमेव । वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधे-
यमित्युक्तत्वात् । तथा जीवोऽपीति । यक्षानुरूपो हि बलिरिति न्यायप्र-

सर्हि देवता संसारिणी स्यादिति चेत्सत्यमज्ञानद्वारा बुद्ध्यादिर्मन्धमनुभूय जीवत्वं
प्राप्य सैव संसरतीत्याह । छायाभात्रेणेति । परस्या देवतायाः स्वतः संसाराभावं
दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना ।

वस्याः स्वर्गो दुःखाद्यसंबन्धे श्रुतं प्रमाणयति । सूर्य इति । उपाधिद्वारा वस्याः
संसारित्वे च श्रुतिरस्वीत्याह । ध्यायतीति । प्रतिबिम्बे छायाशब्दप्रयोगान्मिथ्यात्व-
मिष्टमिति मन्वानः शङ्कते । नन्विति । उन्मृपात्वमिष्टमेवेत्याशङ्क्याऽऽह । तथेति ।
जीवस्य मृपात्वे स्वीकृतं सति वस्त्येहलोकपरलोको वद्धेतुर्मोक्षस्वदेवुक्षेति सर्वं मृषा
स्यादित्यर्थः । विशिष्टरूपेण मिथ्यात्वेऽपि स्वरूपेण सत्यत्वाच्चावस्य ब्रह्मास्मीतिज्ञा-
नान्मुक्तिः संभवतीति समाह्वते । न दोष इति । यत्तु परलोकेहलोकादि मृषा स्या-
दिति उच्चाऽऽह । सर्वं चेति । कथं तर्हि वस्य मिथ्यात्वोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
स्वत इति । यथा प्रपञ्चो ब्रह्मात्मना सत्योऽपि स्वरूपेण मिथ्येत्युक्तं तथा जीवशब्द-
वाच्योऽपि ब्रह्मात्मना सत्यः स्वरूपेण मिथ्येति स्वीकर्तव्यमित्याह । तथेति । अथ
भोक्ता स्वरूपेणापि सत्योऽस्तु भोग्यप्रपञ्चस्यैव मिथ्यात्वमिथ्यतामित्याशङ्क्याऽऽह ।
यक्षानुरूपो हीति । लौकिकन्यायानुसारेण भोग्यप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे भोक्तरपि विभक्त-
स्वरूपेण वत्प्रसिद्धिरवो जीवशब्दवाच्यस्य मिथ्यात्वेऽपि उल्लेख्यस्य सन्मात्रस्य सैत्य-
त्वमिति व्यवस्थेत्यर्थः । यच्च तार्किकैरुच्यते प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे सौमवमतानुमतिः स-

१ ग. च. ट. ठ. ड. ड. 'वलरु' । २ च. 'दिक' । ग. ट. 'दि त' । ३ ट. उ. ड. 'व स' ।
भावी यस्य चैतन्यं तस्याऽभामोऽपि तदशा इति वचनत्वात् । ४ ए. छ. ब. घ. 'दे त' । ५ ए. छ.
ब. ग. सत्वनि' ।

तासां त्रिवृतं त्रिवृतमैकैकां करवाणीति सेयं
देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनाऽऽत्म-
नाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् ॥ ३ ॥

सिद्धिः । अतः सदात्मना सर्वव्यवहाराणां सर्वविकाराणां च सत्पत्वं स-
तोऽन्यत्वे चानृतत्वमिति न कश्चिदोपस्ताकिंकरिहानुबल्लं शक्यः । यथे-
तरेतरविहृद्भेदवादाः स्वबुद्धिविकल्पमात्रा अतत्त्वनिष्ठा इति शक्यं व-
क्तुम् ॥ २ ॥

सैवं तिस्रो देवता अनुप्रविश्य स्वात्मावस्थे वीजभूते अवपाकृते
नामरूपे व्याकरवाणीतीक्षित्वा तासां च तिसृणां देवतानामैकैकां
त्रिवृतं त्रिवृतं करवाणि । एकैकस्यात्रिवृत्करण एकैकस्याः प्राधान्यं
द्वयोर्द्वयोर्गुणभावोऽन्यथा हिरञ्ज्या इवैकमेव त्रिवृत्करणं स्यात् । न तु
तिसृणां पृथक्पृथक्त्रिवृत्करणमिति । एवं हि तेजोवन्नानां पृषद्नामप्र-
त्ययलाभः स्यात्तेज इदमिमा आपोऽन्नमिदमिति च । सति च पृषद्ना-
मप्रत्ययलाभे देवतानां सम्पदव्यवहारस्य प्रसिद्धिः प्रयोजनं स्यात् ।
एवमीक्षित्वा सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव यथोक्तेनैव जीवेन
सूर्यविम्बवदन्तः प्रविश्य वैराजं पिण्डं प्रथमं देवादीनां च पिण्डाननु-
प्रविश्य यथासंकल्पमेव नामरूपे व्याकरोदसौनामाऽयमिदंरूप इति ॥३॥

त्यत्वे चाद्वैतव्याहिरिति तदप्युक्तन्यायेन निरस्तमित्याह । अत इति । अद्वैतवादे
दोषामात्रं वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति ॥ २ ॥

व्याकरवाणीत्येतदन्तं वाक्यं व्याख्याय तदनुच वासामित्यादि व्याचष्टे । सैव-
मित्यादिना । व्याकरवाणीत्येति संबन्धः । कथं पुनरिदं त्रिवृत्करणमित्याशङ्क्य
प्रथममैकैकां देवतां द्विधा द्विधा विभज्य पुनरैकैकां भागं द्विधा द्विधा कृत्वा तदितरमा-
गयोर्निक्षिप्य त्रिवृत्करणं त्रिवक्षितमित्याह । एकैकस्या इति । गुणप्रधानभावानङ्गी-
कारे समानपरिमाणसूत्रत्रयनिमित्तरञ्जुवत्रिवृत्करणमेकमेव स्यादित्याह । अन्यथेति ।
एवकारार्थं दर्शयति । न त्विति । गुणप्रधानभावेन त्रिवृत्करणमुपसंहर्तुमिति शब्दः । इ-
त्यत्र गुणप्रधानभावेन त्रिवृत्करणमेष्टव्यामित्याह । एवं हीति । पृषद्नामप्रत्ययलाभेनापि
किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । पृथगिति । सेयमित्यादि व्याचष्टे । एवमित्यादिना ॥ ३ ॥

१ ग. घ. च. ट. ठ. ड. 'सुप्रहृत्' । २. 'गुणद्विगु' च । ३. स. घ. क. ख. ज. ठ. ड. उ-
ण. 'द्वयोर्द्वयो' । ४. फ. 'एवमात्रं' । ५. क. उ. घ. च. पृ. ५. ड. ट. 'नो संव्यव' । ६. ग. घ. ड. च. ट.
ठ. ड. 'रम' । ७. ग. घ. देवतादी' । ८. स. छ. ख. ग. 'ते वाऽह' ।

तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोद्यथा तुं खलु
सोम्येमास्तिस्त्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति
तन्मे विजानीहीति ॥ ४ ॥ इति षष्ठाध्यायस्य
तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

यदग्रे रोहित * रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां
यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादग्रेरभित्वं वाचाऽऽर-

तासां च देवतानां गुणप्रधानभावेन त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत्कृतव-
ती देवता । तिष्ठतु तावदेवतादिपिण्डानां नामरूपाभ्यां व्याकृतानां
तेजोबन्धनमत्वेन त्रिधात्वं यथा तुं वहिरिमाः पिण्डेभ्यस्तिस्त्रो देवता-
स्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे मम निगदतो विजानीहि त्रिष्टुष्टमवधार-
योदाहरणतः ॥ ४ ॥ इति षष्ठाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

यत्तदेवतानां त्रिवृत्करणमुक्तं तस्यैवोदाहरणमुच्यते । उदाहरणं ना-
मैकदेशमसिद्ध्याऽशेषमसिद्धयर्थमुदाह्रियत इति । तदेतदाह यदग्रेत्रिवृ-
त्कृतस्य रोहितं रूपं मसिद्धं लोके तदत्रिवृत्कृतस्य तेजसो रूपमिति
विद्धि । तथा यच्छुक्लं रूपमग्रेय तदपानत्रिवृत्कृतानां यत्कृष्णं तस्यै-
वाम्रे रूपं तदन्नस्य पृथिव्या अत्रिवृत्कृताया इति विद्धि । तत्रैवं
सति रूपत्रयव्यतिरेकेणाभिरिति यन्मन्यसे त्वं तस्याग्रेरभित्वमिदानी-
मपागादपगतम् । प्राग्रूपत्रयविवेकविज्ञानाथाऽभिवृद्धिरासीत्ते साऽभिवृ-

संशेषेण त्रिवृत्करणं प्रतिज्ञायोदाहरणतः स्फुटीकर्तुमारममोगो देहे त्रिवृत्करणस्याग्रे
स्फुटीकर्तव्यत्वाद्देहातिरिक्तेषु प्रथमं तदुदाहर्तुमुपक्रमते । तिष्ठतु तावदिति ॥ ४ ॥
इति षष्ठाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

कथमुदाहरणोऽवधारणमित्याशङ्क्यानन्तरवाक्यमवतारयति । यत्तदिति । उ-
दाहरणशब्दं व्युत्पादयति । उदाहरणं नामेति । तत्रैव श्रुतिमवतार्य व्याच-
ष्टे । तदेतदित्यादिना । अत्रिवृत्कृतानां रूपमिति विद्धीति संबन्धः । त-
न्नामो रूपत्रये पूर्वोक्तरीत्या पृथक्पृथक् सतीति यावत् । इदानीं विवेकदशायाम-
मित्यर्थः । अक्षरार्थमुक्त्वा वाक्यवात्पर्यार्थमाह । प्रागिति । रूपत्रयविवेकात्प्रागव-

पागादादित्यादादित्यत्वं वाचाऽऽरम्भणं विका- रो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ २ ॥

विषयाण्यप्युदाहरणान्पेवमेव च द्रष्टव्यानीति मन्यते श्रुतिः । तेज-
स उदाहरणमुपलक्षणार्थम् । रूपवत्त्वात्स्पर्शार्थत्वोपपत्तेश्च । गन्ध-
रसयोरनुदाहरणं त्रयाणामसंभवात् । न हि गन्धरसौ तेजसि स्तः ।
स्पर्शशब्दयोरनुदाहरणं विभागेन दर्शयितुमशक्यत्वात् ।

यदि सर्वं जगद्विवृत्कृतमित्यग्न्यादिवर्षीणि रूपाणीत्येव सत्यमग्ने-
रभित्ववदपागाज्जगतो जगत्त्वम् । तथाऽन्नस्याप्यपृथक्त्वादाप इत्येव

किमित्युदाहृतमित्याशङ्क्याऽऽह । तेजस इति । यदि कश्चिदपि नोदाहरणमुच्यते
नोपलक्षणमेव सिध्येदवस्रयाणां रूपवत्त्वेन यथोक्तरूपविभागस्य तेषु स्फुटत्वसंभ-
वोत्तजसो दृष्टान्तैर्मदर्शनमन्नादिविषयोदाहरणोपलक्षणार्थं 'तेन नोपेक्षितमित्यर्थः ।
अवस्रयोरपि त्रिवृत्करणमुपलक्षितं चेत्तर्हि तत्र रसगन्धयोरसाधारण्यात्तयोस्त्रिवृत्क-
रणमुदाहर्वन्व्यमित्याशङ्क्याऽऽह । गन्धरसयोरिति । यथा यदवस्रयोर्भोस्तरं लोहि-
तं रूपं तेजसस्वरूपं यच्छुद्धं तदर्था यत्कृष्णं तदन्नस्येति शक्यत्वे रूपं विवेक्तुं न
तथाऽमुको रसो गन्धो वा तेजसोऽपामग्नेश्चास्तीति ज्ञातुं शक्यमित्यनुदाहरणं तयो-
रित्यर्थः । ननु त्रिवृत्करणे त्रिष्वपि रूपवद्गन्धरसौ संभावितौ तत्कर्तृ तयोस्त्रयाणामसं-
वोक्तिस्तत्राऽऽह । न हीति । संभावित्वापि तौ त्रिषु विवेक्तुमशक्यावित्यनुदाहरणीया-
वित्यर्थः । तर्हि सर्वेषु भूतेषु संभावितयोः स्पर्शशब्दयोरुदाहरणं किं न स्यादित्या-
शङ्क्याऽऽह । स्पर्शशब्दयोरिति । यथा लोहितादिरूपत्रयं त्रयाणां विभागेन
दर्शयितुं शक्यं न तथा शब्दत्रयं स्पर्शत्रयं च त्रयाणां विभागेन दर्शयितुं शक्यं नो
स्वल्पेकत्रोष्णाशीतानुष्णाशीतस्पर्शत्रयं दृश्यते नापि खरमधुरमध्यमशब्दत्रयमेकत्रोष्-
लब्धमित्यर्थः ।

सर्वस्य त्रिवृत्कृतत्वे फलितमाह । यदीति । यथाऽग्न्यादि त्रिवृत्कृतं तथा सर्वमेव
जगदादि त्रिवृत्कृतमित्यङ्गीकृतं तदाऽग्नेराभित्ववज्जगतो जगत्त्वमपगतं त्रीणि रूपाणी-
त्येव सत्यमिति योजना । तथाऽपि कथं सन्मात्रपरिशेषः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
तथेति । रूपत्रयव्यतिरेकेण जगतोऽभाववत्कृष्णस्यापि रूपस्य पृथिवीशब्दितस्य
शुक्लरूपमात्रजलकार्यत्वात्तदतिरेकेणासत्त्वं पृथिवीवदपामपि शुक्लरूपमात्राणां लोहि-

सत्यं वाचारम्भणमात्रमत्रम् । तथाऽपामपि तेजःशुक्लत्वाद्वाचारम्भणत्वं तेज इत्येव सत्यम् । तेजसोऽपि सच्छुक्लत्वाद्वाचारम्भणत्वं सदित्येव सत्यमित्येषोऽर्थो विवक्षितः । ननु वाय्वन्तरिक्षे त्वत्रिवत्कृते तेजःप्रभृतिष्वनन्तर्भूतत्वादवशिष्येते । एव गन्धरसशब्दस्पर्शाश्चावशिष्टा इति कथं संता विज्ञातेन सर्वमन्यदविज्ञातं विज्ञातं भवेत्तद्विज्ञाने वा प्रकारान्तरं वाच्यम् । नैष दोषः । रूपवद्भव्ये सर्वस्य दर्शनात् ।

कथम् । तेजसि तावद्भूवति शब्दस्पर्शयोरप्युपलम्भाद्वाय्वन्तरिक्षयोस्तत्रस्पर्शशब्दगुणवतोः सद्भावोऽनुमीयते । तथाऽवन्नयो रूपवतो रसगन्धान्तर्भाव इति । रूपवतां त्रयाणां तेजोबलानां त्रिवृत्करणप्रदर्शनेन सर्वं तदन्तर्भूतं सद्विकारत्वाधीष्येव रूपाणि विज्ञातं मन्यते श्रुतिः । न हि भूतं रूपवद्भूतं प्रत्याख्याय वाय्वाकाशयोस्तद्गुणयोग्गन्धरसयोर्वा ग्रहणमस्ति । अथवा रूपवतामपि त्रिवृत्करणं प्रदर्शनार्थमेव मन्यते श्रुतिः । यथा तु त्रिवृत्कृते त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं तथा पञ्ची-

रूपमात्रतेजोविकारत्वाद्यतिरेकेणाभावस्तस्यापि सत्कार्यत्वात्तयो भेदेनापत्वं सन्मात्रमेव परिशिष्टमित्येव त्रिवृत्करणप्रकरणे विवक्षितमित्यर्थः । त्रिवृत्करणपक्षे नैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सिध्यति परिशिष्टविशेषसद्भावादिति शङ्कते । नन्विति । इतिपदं कथमित्यादिना संष्यते । गन्वादयश्च शब्दान्ता गुणा गुणिव्वनन्तर्भूताः सन्तीति न सद्विज्ञानेन बद्धिज्ञानोपपत्तिरित्याह । गन्धेति । तद्विज्ञाने सद्विज्ञानेन वाय्वादेविज्ञानं तत्र प्रकारान्तरं सत्कार्यत्वादेविरक्तिमिति यावत् । आकाशादेस्त्रिवेवान्तर्भावसमवायं परिशिष्टविशेषमस्तीति परिहरति । नैष दोष इति ।

कथं तेजोबन्नेषु सर्वस्याऽऽकाशादेर्दर्शनमित्याह । कथमिति । तत्र शब्दस्पर्शयो-
राकाशवाय्वोश्च भूतत्रये प्रत्यक्षानुमानाभ्यामुपलब्धिं दर्शयति । तेजसीति । तेजोप्र-
हणमवन्नयोरुपलक्षणं तत्रापि स्पर्शाद्युपलब्धेरविशेषाद्यत्तु गन्धादि ज्ञेयान्तरमिति त-
त्राऽऽह । तथेति । भूतत्रये स्पर्शाद्यन्तर्भाववदिति यावत् । त्रिवेवान्तर्भावे फलि-
तमाह । रूपवतामिति । भूतत्रये रूपवत्त्वाकाशादेरन्तर्भावं चतिरेकद्वारा समर्पयते
न हीति । अन्तर्भावोक्तिप्रयासं परिहर्तुं पक्षान्तरमाह । अथवेति । प्रदर्शनार्थं प-
ञ्चीकरणस्येति शेषः । वथ पञ्चीकरणे सन्मात्रपरिशेषः सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह ।
पथेति । यदा पञ्चापि भूतानि प्रत्येकं द्वेषा विभज्य पुनरेकैकं भागं चतुर्धा कृत्वा

यच्चन्द्रमसो रोहित ५ रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं
तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाच्चन्द्राच्चन्द्रत्वं वा-
चाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणी-
त्येव सत्यम् ॥ ३ ॥ यद्विद्युतो रोहित ५ रूपं
तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्या-
पागाद्विद्युतो विद्युत्त्वं वाचाऽऽरम्भणं विकारो
नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम् ॥ ४ ॥
एतद्द स्म वै तद्विद्वा ५ स आहुः पूर्वं महाशा-
ला महाश्रोत्रिया न नोऽद्य कश्चनाश्रुतममतम-

करणेऽपि समानो न्याय इत्यतः सर्वस्य सद्विकारत्वात्संज्ञा विज्ञातेन
सर्वमिदं विज्ञातं स्यात्सदेकमेवाद्वितीयं सत्यमिति सिद्धमेव भवति । त-
देकैस्मिन्सति विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति सूक्तम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

एतद्विद्वांसो विदितवन्तः पूर्वेऽतिक्रान्ता महाशाला महाश्रोत्रिया
आहुर्द स्म वै किल । किमुक्तवन्त इत्याह । न नोऽस्माकं कुलेऽद्येदा-
नीं यथोक्तविज्ञानवतां कश्चन कश्चिदप्यश्रुतममतमविज्ञातमुदाहरिष्यति
नोदाहरिष्यति सर्वं विज्ञातमेवास्मत्कुलीनानां सद्विज्ञानैवच्चादित्वभिषा-
यः । ते पुनः कथं सर्वं विज्ञातवन्त इत्याह । एभ्यश्चिभ्यो रोहितादिह-

स्वभागातिरिक्तेषु पूर्वेषु मागेष्वेकैकशो निक्षिप्येते तदा पञ्चीकरणं श्रुत्युपलक्षितं ल-
भ्यते षड्भाषि पञ्चानां भागानां षड्करणे पञ्चैव तन्मात्राण्यवशिष्यन्ते सान्यापि षुषि-
व्यादीन्यवादिकार्यत्वात्तत्कारणव्यतिरेकेण न सिध्यन्तीति त्रिवृत्करणवत्पञ्चीकरणेऽ-
पि न्यायसाम्यात्सर्वस्य सद्विकारत्वाच्चद्विविरेकेणाभावात्तेन विज्ञातेन षड्भाषि विज्ञात-
मेव स्यात्सन्मात्रं तु परमार्यसत्यं परिशिष्टं भवतीत्यर्थः । उक्तन्यायेनैकविज्ञानेन सर्व-
विज्ञानश्रुतिरविरुद्धेत्युपसंहरति । तदेकैस्मिन्निति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

त्रिवृत्करणपक्षेऽप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतिरविरुद्धेत्युपपाद्य त्रिवृत्करणमुदाहर-
णान्तरेण दर्शयितुमारभते । एतदिति । त्रिवृत्करणमिति यावत् । ते पुनरिति त्रिवृ-

१ क. 'सतो विज्ञानेन । २ स. घ. ङ. छ. ट. 'देतदेक' । ३ क. च. ट. ट. ट. 'ति स' ।

४ क. ग. ट. 'नत्पदि' । ५ स. ङ. ञ. संज्ञु । ६ क. ग. ट. 'प्यते त' । ७ स. ञ. 'देतदेक' ।

विज्ञातमुदाहरिष्यतीति ह्येभ्यो विदांचक्रुः ॥५॥
 यदु रोहितामिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपमिति तद्वि-
 दांचक्रुर्यदु शुक्लमिवाभूदित्यपा २ रूपमिति तद्वि-
 दांचक्रुर्यदु कृष्णमिवाभूदित्यन्नस्य रूपमिति त-
 द्विदांचक्रुः ॥ ६ ॥ यद्विज्ञातमिवाभूदित्येतासा-
 मेव देवताना २ समास इति तद्विदांचक्रुर्यथा नु
 खलु सोम्येमास्तिस्त्रो देवताः पुरुषं प्राप्य

पेभ्यश्चिद्वृत्कृतेभ्यो विज्ञातेभ्यः सर्वमप्यन्यच्छिष्टमेवमेवेति विदांचक्रुर्वि-
 ज्ञातवन्तो यस्मात्तस्मात्सर्वज्ञा एव तद्विज्ञानात्त आंसुरित्यर्थः । अथवे-
 भ्यो विदांचक्रुरित्यन्यादिभ्यो दृष्टान्तेभ्यो विज्ञातेभ्यः सर्वमप्यद्विदांच-
 क्रुरित्येतत् ॥ ५ ॥

कथम् । यदन्यद्रूपेण संदिह्यमाने कपोतादिरूपे रोहितमिव यद्गृह्य-
 माणमभूत्तेषां पूर्वेषां ब्रह्मविदां तत्तेजसो रूपमिति विदांचक्रुः । तथा यच्छु-
 क्लमिवाभूद्गृह्यमाणं तदपां रूपं यत्कृष्णमिव गृह्यमाणं तदन्नस्येति विदांच-
 क्रुरेवमेवात्यन्तदुर्लक्ष्यं यदु अप्यविज्ञातमिव विशेषतोऽगृह्यमाणमभूत्तद-
 प्येतासामेव तिष्ठणां देवतानां समासः समुदाय इति विदांचक्रुः । एवं ताव
 द्वाह्यं वस्त्वग्न्यादिवद्विज्ञातं तथेदानां यथा नु खलु हे सोम्येमा यथोक्ता-
 स्तिस्त्रो देवताः पुरुषं शिरःपाण्यादिउक्षणं कार्यकारणसंघातं प्राप्य

स्करणविज्ञानवन्तो निर्दिश्यन्ते ॥ ५ ॥

वेदनप्रकारमेवाऽऽकाङ्क्षापूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना । अन्यदग्न्यादि-
 भ्यः सकाशादिति शेषः । यदनेकरूपत्वात्कपोतादिरूपेण संदिह्यमानमेतद्दृश्यते क-
 स्मिन्कपोतादिस्वरूपे यत्किञ्चिद्रोहितमिव रूपं गृह्यमाणं पूर्वेषामासीत्तेजसो रूप-
 मिति ते विदितवन्त इति योजना । अत्यन्तदुर्लक्ष्यं नामरूपाभ्यां दुर्ज्ञानं द्रष्टव्यत्वात्-
 दागर्षं पश्यादीत्यर्थः । अगृह्यमाणमिति च्छेदः । यथा नु खल्वित्यादिवाक्यं वृत्तानु-
 वादपूर्वकमवधारयति । एवं तावदिति । यथा खल्वेतेका देवता पुरुषं प्राप्य

१ ख. अ. 'द्विज्ञा' । २ ख. अ. 'लु सोम्ये' । ३ क. घ. ण. आहुरे' । ४ ख. घ. क. च. नं
 'ने मेवश्क' । ५ इ. घ. ट. सर्वेषां । ६ घ. ष. ठ. ड. 'तानामेव सा' । ७ क. घ. च. उ. ड. 'लु
 सो' । ८ ख. क. ष. ठ. दे सोम्ये' । ९ ग. घ. च. ट. ठ. 'यस्कर' ।

त्रिवृत्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति ॥ ७ ॥
इति षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥
अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो
धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं

पुरुषेणोपयुज्यमानात्रिवृत्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहि निगदत इ-
त्युक्त्वाऽऽह ॥ ६ ॥ ७ ॥ इति षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अन्नमशितं भुक्तं त्रेधा विधीयते जाठरेणामिना पच्यमानं त्रिधा वि-
भज्यते । कथं तस्यान्नस्य त्रिधा विधीयमानस्य यः स्थविष्ठः स्थूलतमो
धातुः स्थूलतमं वस्तु विभक्तस्य स्थूलोऽशस्तत्पुरीषं भवति । यो मध्य-
मोऽशो धातुरन्नस्य तद्रसादिक्रमेण परिणम्य मांसं भवति योऽणिष्ठोऽणु-
तमो धातुः स ऊर्ध्वं हृदयं प्राप्य सूक्ष्मासृक्षिताख्यासु नाडीष्वमुमविश्य
वागादिकरणसंचातस्य स्थितिमुत्पादयन्मनो भवति । मनोरूपेण विपरि-
णमन्मनस उपचयं करोति । ततश्चात्रोपवितत्वान्मनसो भौतिकत्वमेव न
वेशेषिकतत्रोक्तलक्षणं नित्यं निरवयवं चेति शृण्वते । यदपि मनोऽस्य
देवं चक्षुरिति वक्ष्यति तदपि न नित्यत्वापेक्षया किं तर्हि सूक्ष्मव्यवहित-
विमलुष्टादिसर्वेन्द्रियविषयव्यापकत्वापेक्षया । यस्मान्पेन्द्रियविषयापेक्षया

त्रिवृत्रिवृद्ववति त्रयेदानां तत्राध्यात्मिकं त्रिवृत्करणमेवमेवेति जानीहीति संबन्धः । आ-
ध्यात्मिकं त्रिवृत्करणमिति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ इति षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

कथं त्रिधा विभज्यमानत्वं कथं वा तस्य विनियोग इति प्रश्नपूर्वकं विवृणोति । क-
थमित्यादिना । रसादीत्यादिशब्देन रुचिरादि शृण्वते । तस्य कर्मफलस्य नाडीचरो भो-
क्तेवि हिताख्या नाज्यस्तास्विति यावत् । कथमत्रोपयोगात्प्रागेव मनसः सिद्धत्वात्तन्म-
नो भवतीत्युच्यते तत्राऽऽह । मनोरूपेणेति । मनसोऽन्तेपचित्त्वचनद्विशेषिकपरि-
भाषाऽपि दूषिता वेदितव्येत्याह । ततश्चेति । मनसो वैतत्वविशेषणान्नित्यत्वसिद्धिरि-
त्याशङ्क्याऽऽह । यदपीति । केनाभिप्रायेण तर्हि विशेषणमित्याशङ्क्याऽऽह । किं
तर्हीति । तर्हि चक्षुरादिभ्यो बलक्षण्यादस्ति तदपेक्षया नित्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह ।
यच्चेति । यद्वा चक्षुरादिष्वसत्त्वपि मनसः सत्त्वोपलम्भत्तदपेक्षया तस्य नित्यत्वमे-
ष्टव्यमित्याशङ्क्याऽऽह । यच्चेति । आत्मवन्मनसो नित्यत्वं किं न स्यादित्या-

योऽणिष्ठस्तन्मनः ॥१॥ आपः पीतास्त्रेधा वि-
धीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूर्त्रं भवति
यो मध्यमस्तल्लोहितं योऽणिष्ठः स प्राणः ॥२॥
तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो
धातुस्तदस्थि भवति यो मध्यमः स मज्जा योऽ-
णिष्ठः सा वाक् ॥ ३ ॥ अन्नमय २ हि सौम्य
मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति भूय

नित्यत्वं तदप्यापेक्षिकमेवेति बह्यामः । सदेकमेवाद्द्वितीयमिति श्रुतेः ॥१॥

तथाऽऽपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूर्त्रं
भवति । यो मध्यमस्तल्लोहितं भवति । योऽणिष्ठः स प्राणो भवति ।
बह्यपति ह्यापोमयः प्राणो न पिवतो विच्छेत्स्यत इति ॥ २ ॥

तथा तेजोऽशितं तैलघृतादि भक्षितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थ-
विष्ठो धातुस्तदस्थि भवति । यो मध्यमः स मज्जाऽस्थ्यन्तर्गतः स्नेहः ।
योऽणिष्ठः सा वाक् । तैलघृतादिभक्षणाद्धि वाग्विशदा भार्पणे समर्था
भवतीति प्रसिद्धं लोके ॥ ३ ॥

एत एवमन्नमयं हि सौम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक् ।
ननु केवलान्नभक्षिण आस्तुप्रभृतयो वाग्गिमनः प्राणवन्तश्च तथाऽऽमात्रम-
ह्याः सामुद्रा मीनमकरप्रभृतयो मनस्विनो वाग्गिमनश्च तथाऽऽनेहपाना-

शङ्क्याऽऽह । सदिति ॥ १ ॥

भुक्तस्यान्नस्य त्रैविध्यमुक्त्वा पीवानामपामपि त्रैविध्यमाह । तपेति ॥ २ ॥

कथं तेजसोऽग्न्यादित्यादेरक्षानमित्याशङ्क्य विधिनाष्टि । तैलेति । मज्जाशब्दार्थ-
माह । अस्तीति । योऽणिष्ठः सा वागित्युक्तं व्यक्तीकरोति । तैलघृतादीति ॥ ३ ॥

भुक्तस्यान्नस्य पीवानामप्यपामशिवस्य तैलादेश्च येऽणिष्ठा धातवस्ते मनोवाहमाणा
इत्येवं यवः सिद्धमवस्त्वेषामन्नादिमयत्वं युक्तमित्याह । एत इति । तेषामन्नादिमयत्वं
व्यविकसितद्विमाभित्याऽऽक्षिपति । नन्विति । आस्तुप्रमुखानां स्फुटोद्दानाद्यनुप-
लम्भेऽपि येषां मत्स्यं वनेवोदकाद्यन्तर्भावसंभवात्प्राणादेरम्मयत्वाद्युपपन्नमित्युच्यते ।

१ छ. अ. सौम्य । २ छ. च. ङ. ट. ज. 'क्षणे हि वा' । ३ छ. घ. च. प्र. ङ. ट. ज. 'दणम' ।

४ छ. ङ. य. सौम्य । ५ घ. ट. 'मज्जा आ' । छ. ट. य. 'मक्ष' ।

एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सौम्ये-
ति होवाच ॥ ४ ॥ इति षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः
खण्डः ॥ ५ ॥

अपि प्राणवत्त्वं मनस्वित्वं चानुमेयं यदि सन्ति तत्र कथमन्नमयं हि
सौम्य मन इत्याशुच्यते । नैप दोषः । सर्वस्य त्रिष्टुक्तत्वात्सर्वत्र स-
र्वोपपत्तेः । न ह्यत्रिष्टुक्तमन्नमश्राति कश्चिदापो वाऽत्रिष्टुक्ताः पीप-
न्ते तेजो वाऽत्रिष्टुक्तमश्राति कश्चिदित्यन्नादानामाखुप्रभृतीनां वा-
ग्मित्वं प्राणवत्त्वं चेत्याद्यविरुद्धम् । इत्येवं प्रत्यायितः श्वेतकेतुराह
भूय एव पुनरेव मा मां भगवानन्नमयं हि सौम्य मन इत्यादि विज्ञाप-
यतु दृष्टान्तेनावगमयतु नाद्यापि ममास्मिन्नर्थे सम्पद्निश्चयो जातः ।
यस्मात्तेजोवन्नमपत्वेनाविशिष्टे देह एकस्मिन्नुपयुज्यमानान्यन्नाप्त्रेहजा-
तान्यणिष्ठधानुरूपेण मनःप्राणवाच उपचिन्वन्ति स्वजात्यनतिक्रमेणेति
दुर्विज्ञेयमित्यभिमायोऽतो भूय एवेत्याद्याह । तमेवमुक्तवन्तं तथाऽस्तु
सौम्येति होवाच पिता शृण्वन्न दृष्टान्तं पथैतदुपपद्यते पट्टच्छति ॥ ४ ॥
इति षष्ठाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

नैप दोष इति । सर्वस्याज्ञादेस्त्रिवृत्त्वत्वस्योक्तत्वात्तस्य सर्वस्यैव भक्ष्यस्य भूवत्र-
यात्मत्वसंभवादेकैकं भक्षयतोऽपि सर्वभक्षकत्वोपपत्तेर्मनआदेरज्ञादिमयत्वमविरुद्धमित्य-
र्थः । उक्तमेव व्यक्तीकरोति । न हीत्यादिना । उक्तरीत्या मनआदेरज्ञादिमयत्वप्रत्या-
यनद्वारा र्थनाड्या सन्मात्रपरिशेषे प्रत्यायिते सति श्वेतकेतुश्चोदयतीत्याह । इत्येव-
मिति । सर्वेषा सन्निधानाविशेषेऽन्नस्य सूक्ष्मांशो मन एवोपचिन्वोति न प्राणमिति नि-
श्चयासिद्धिरित्याह । नाद्यापीति । पार्थिवमेवोपचिन्वोतीति विशेषमाशङ्क्याऽऽह ।
यस्मादिति । एकस्मिन्नुदरे मविष्टानामन्नादीनां मिश्रीभूवत्त्वान्मनसश्च सर्वभूतगुणव्यञ्ज-
कत्वेन सर्वभूतारब्धत्वात्पार्थिवत्वासिद्धेर्नोको विशेषः संभवतीत्यर्थः । यस्मादेवमभिमा-
यः श्वेतकेतोरव इति योजना । मनआदेरज्ञादिमयत्वमुपपादयितुमुत्तरग्रन्थमवतारय-
ति । तमेवमिति । यत्त्वं मनआदेरज्ञादिमयत्वं कथमिति दृच्छति तदिदं यथोपपद्यते
वपाऽज्ञादिमयत्वे तस्य दृष्टान्तमुच्यमानं शृण्विति योजना ॥ ४ ॥ इति षष्ठाध्या-
यस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

१ स. अ. सौम्येति । २ स. ट. न. सौम्य । ३ स. अ. सौम्य । ४ क. ख. अ. 'न्यद-
भ्रमेह' । ५ स. अ. न. 'मैलातिदु' । ६ स. ट. अ. सौम्येति । ७ क. ग. ट. 'दृक्करणस्यो' ।
८ स. छ. ग. प्रत्याख्या ।

दध्नः सौम्य मध्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः
समुदीपति तत्सर्पिर्भवति ॥ १ ॥ एवमेव स्व-
ल्लुं सौम्यान्नस्याशयमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः
समुदीपति तन्मनो भवति ॥ २ ॥ अपा२सौ-
म्य पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदी-
पति स प्राणो भवति ॥ ३ ॥ तेजसंः सौम्या-
शयमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीपति सा
वाग्भवति ॥ ४ ॥ अन्नमय२हि सौम्य मन
आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति श्रूय एव

दध्नः सौम्य मध्यमानस्य योऽणिमाऽणुभावः स ऊर्ध्वः समुदीपति
संभूयोर्ध्वं नवनीतभावेन गच्छति तत्सर्पिर्भवति ॥ १ ॥

यथाऽपं दृष्टान्त एवमेव स्वल्लुं सौम्यान्नस्यौदनादेरशयमानस्य भु-
व्यमार्गस्पोदपैणाग्निना वापुसहितेन स्वजेनेव मध्यमानस्य योऽणिमा
स ऊर्ध्वः समुदीपति तन्मनो भवति मनोवपवैः सह संभूय मन उपचि-
नोतीत्येतत् ॥ २ ॥

तथाऽपां सौम्य पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीपति स
प्राणो भवतीति ॥ ३ ॥

एवमेव स्वल्लुं सौम्य तेजसोऽशयमानस्य योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदी-
पति सा वाग्भवति ॥ ४ ॥

अन्नमयं हि सौम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति युक्तमेव

मिश्रीभावेऽपि सूक्ष्मभागस्य दृष्टमेव कार्यकारणत्वे दृष्टान्तमाह । दध्न इति ॥ १ ॥
दृष्टान्तमनुच द्वाष्टान्तिकमाह । यथेति । स्वज्ञो मन्थात्तेन मध्यमानस्य दध्नो य-
थाऽणिमा तथा यथोक्तस्यान्नस्य योऽणिमेति योन्यम् । कर्षं तन्मनो मवतीत्युच्यते
प्राणपि मनसः सिद्धत्वादित्याशङ्क्याऽऽह । मनोवपवैरिति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

मनलादेशत्नादिमयावमुपसहरति । अन्नमयं हीति । अतो मवदभिप्रायाद्विवि य-

१ स. म. सौम्य । २ स. म. 'ल्लु सौम्या' । ३ स. म. सौम्य । ४ स. म. म. 'स' सौम्या' ।
५ स. म. अ सौम्य । ६ स. क. अ सौम्य । ७ स. म. 'ल्लु सौम्या' । ८ क. स. म. य. स. म.
९, ८. क. म. 'नल्लु' । ९ स. क. म. सौम्य । १० स. य म सौम्य । ११ स. म. सौम्य ।

मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति हो-
वाच ॥ ५ ॥ इति षष्ठाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥
षोडशकलः सोम्य पुरुषः पञ्चदशाहानि माऽ-

मयोक्तमित्यभिप्रायोऽतोऽभेजसोरस्त्वेतत्सर्वमेवम् । मनस्त्वन्नमयमित्यत्र
नैकान्तेन मम निश्चयो जातोऽतो भूप एव मा भगवान्मनसोऽन्नमपत्त्वं
दृष्टान्तेन विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच पिता ॥ ५ ॥ इति
षष्ठाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अन्नस्य मुक्तस्य षोडशधो धातुः स मनसि शक्तिमधात्साऽन्नोपचिता
मनसः शक्तिः षोडशधा प्रविभज्य पुरुषस्य कलात्वेन निर्दिदिक्षिता ।
तथा मनस्यन्नोपचितया शक्त्या षोडशधा प्रविभक्तया संयुक्तस्तद्वा-
न्कार्पणसंघातलक्षणो जीवविशिष्टः पुरुषः षोडशकल उच्यते यस्यां
सत्यां द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञाता सर्वक्रियासमर्थः पुरुषो
भवति हीयमानार्था च यस्यां सामर्थ्यहानिः । वक्ष्यति बाधाभस्याऽऽप्ये
द्रष्टेत्यादि । सर्वस्य कार्पण्यस्य सामर्थ्यं मनः कृतमेव । मानसेन

पत् । एवत्सर्वमिति प्राणस्याम्मयत्वं वाचस्तेजोमयत्वं चोच्यते । इदमप्रदेशे प्राणादि-
संनिधानाविशेषे कथं मनस एवान्नरसेनोपचय इत्येतन्नाद्यापि समाहितमिति मत्वाऽऽ-
ह । मनस्त्विति । मनसो विशेषतोऽन्नमयत्वमुपपादयितुमुत्तरमन्यमुत्पापयति । त-
थेति ॥ ५ ॥ इति षष्ठाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां मनसोऽन्नरसोपचितत्वं दर्शयितुमन्नरसजनिवां शक्तिं कला-
त्वेन कैल्पयति । अन्नस्येत्यादिना । षोडशदिनावच्छेदेन षोडशाया कल्पनं द्रष्टव्यम् ।
तथाऽपि पुरुषस्य कथं षोडशकलत्वमव आह । तथेति । वामेव प्रकृतामन्नरसरुतां
शक्तिं विशिनाष्टि । यस्यामिति । तथा संयुक्तः पुरुषः षोडशकल इति पूर्वेण संब-
न्धः । अन्नरसजनिवं मानसशक्तिप्रयुक्तं संघातस्य सामर्थ्यमित्यत्र नेत्यं प्रमाणयति ।
वक्ष्यति चेति । आयो लामोऽस्यास्तीत्याधी यान्दन्नम् । अस्यात्ता भवति वावदेवात्य
द्रष्टेत्यादिव्यवहारः संभववित्यर्थः । उक्तेऽर्थे लोकानुभवमनुकूलयति । सर्वस्येति ।
वदेव स्पष्टयति । मानसेनेति । किञ्च केचिन्मानसेनैव यत्नेन ध्यानाहारा दृश्यन्ते

१ ख. न. सोम्येति । २ ख. म. सोम्य । ३ ख. व. अ. सोम्येति । ४ ग. घ. च. ट. ठ. ड.
'यत्त' । ५ ग. घ. च. ट. ठ. ड. द. 'यत्त' । ६ क. 'वक्ष्यति' । ७ ग. छ. ड. कर्त्तव्यं ।
८ क. ग. ट. 'लवत' । ९ क. ग. ट. वक्ष्येति ।

शीः काममपः पिबाऽऽपोमयः प्राणो न पिब-
तो विच्छेत्स्यत इति ॥१॥ सह पञ्चदशाहानि
नाऽऽशाथ हैनमुपससाद् किं ब्रवीमि भो इत्यृ-
चः सोम्य यजूं पि सामानीति स होवा-
च न वै मा प्रतिभान्ति भो इति ॥ २ ॥
तं होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यै-

हि बलेन संपन्ना बलिनो दृश्यन्ते लोके ध्यानादाराश्च केविदन्नस्य स-
र्वोत्पत्तत्वात् । अतोऽश्रकृतं मानसं वीर्यं षोडश कला यस्य पुरुषस्य
सोऽपं षोडशकलः पुरुष एतच्चेत्पत्पक्षीकर्तुमिच्छसि पञ्चदशसंख्या-
कान्पहानि माऽशीरानं मा कर्षीः काममिच्छातोऽपः पिब यस्मान्न-
पिबतोऽपस्ते प्राणो विच्छेत्स्यते विच्छेदमापत्स्यते यस्मादापोमयोऽ
ध्विकारः प्राण इत्यवाचाम । न हि कार्यं स्वकारणोपष्टम्भमन्तरेणा-
विर्भ्रशामानं स्थातुमुत्सदते ॥ १ ॥

स हेवं श्रुत्वा मनसोऽन्नमपत्वं मत्पक्षीकर्तुमिच्छन्पञ्चदशाहानि
नाऽऽशाशनं न कृतवान् । अथ षोडशोऽहनि हैनं पित्तमुपससादोपगत
धानुपगम्य चोवाच किं ब्रवीमि भो इति । इतर आह ऋचः सोम्य यजूंपि
सामान्यधीष्वेति । एवमुक्तः पित्राऽऽह । न वै मा मामृगादीनि प्रतिभा-
न्ति मम मनसि न दृश्यन्त इत्यर्थो हे भो भगवन्निति ॥ २ ॥

एवमुक्तवन्तं पित्राऽऽह शृणु तत्र कारणं येने ते तान्मृगादीनि न
प्रतिभान्तीति तं होवाच यथा लोके हे सोम्य महतो महत्परिमाणस्या-

वच्च ध्यानमन्नपरपरापरिनिष्पन्नमन्नस्यैव देहादिरूपेण परिणतत्वादित्याह । ध्याने-
ति । एवं पाठनिर्णयं कृत्वा षोडशकलज्ञान्दार्थमाह । अत इति । यतोऽन्नकृतं मानसं
वीर्यमवस्तदेव षोडशधा विभक्त्य कला यत्येति योजना । एतच्छब्देनाज्ञवृत्तं मानसं
वीर्यं परामृश्यते । विच्छेत्स्यते विच्छेदमापत्स्यते यस्मात्तस्मादपः पिबेति पूर्वेण संब-
न्धः । अथां पानपरित्यागे प्राणविच्छेदे कारणमाह । यस्मादिति । प्राणस्याम्मय-
त्वेऽपि किमित्यथा परित्यागे तस्योच्छेदस्तत्राऽऽह । नदीति ॥ १ ॥ २ ॥

* अक्षयाननकुरीत ।

१ ए. क. सोम्य । २ घ. द. 'त. त. 'ति न । ३ ए. घ. अ. सोम्य । ४ ए. घ. द. य. अ.
'तः द. द. न. 'विभ्रशाम' । ५ त. 'म. सोम्य । ६ ए. 'य. अ. उ. द. य. 'न त कयो' । ७ ए. घ.
अ. द. न. 'मान्ति तं । ८ ए. द. य. द. सोम्य ।

कोऽङ्गारः स्वद्योतमात्रः परिशिष्टः स्यात्तेन
 ततोऽपि न बहु दहेदेव २ सोम्य ते षोडशानां
 कलानामेका कलाऽतिशिष्टा स्यात्तथैतर्हि वे-
 दान्नानुभवस्यशानाथ मे विज्ञास्यसीति ॥ ३ ॥
 स हाऽऽशाथ हैनमुपससाद त २ ह यत्किंच
 पप्रच्छ सर्वं २ ह प्रतिपेदे ॥ ४ ॥ त २ होवाच
 यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यैकमङ्गारं स्वद्यो-
 तमात्रं परिशिष्टं तं तृणैरुपसमाधाय प्राज्वल-
 येत्तेन ततोऽपि बहु दहेत् ॥ ५ ॥ एव २ सो-
 म्य ते षोडशानां कलानामेका कलाऽतिशि-

भ्याहितस्योपचितस्येन्धनैरग्रेकोऽङ्गारः स्वद्योतमात्रः स्वद्योतपरिमाणः
 शान्तस्य परिशिष्टोऽवशिष्टः स्याद्भवेत्तेनाङ्गारेण ततोऽपि तत्परिमाणा-
 दीपदपि न बहु दहेदेवमेव खलु सोम्य ते तवान्नोपचितानां षोडशानां-
 कलानामेका कलाऽवयवोऽतिशिष्टाऽवशिष्टा स्यात्तथा त्वं स्वद्योतमात्रा-
 ङ्गारानुलपयेत्तर्हीदानीं वेदान्नानुभवसि न प्रतिपद्यसे श्रुत्वा च मे मम
 वाचमयाशेषं विज्ञास्यस्यशान भुङ्क्ष्व तावत् ॥ ३ ॥

स ह तथैवाऽऽश भुक्तवानथानन्तरं हैनं पितरं शश्रूपुरुपससाद तं
 होपगतं पुत्रं यत्किंचमादिपु पप्रच्छ ग्रन्थरूपमर्थजातं वा पिता स श्वे-
 तकेतुः सर्वं ह तत्प्रतिपेद ऋगाचर्थतो ग्रन्थतश्च ॥ ४ ॥

तं होवाच पुनः पिता यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्येत्यादिसमान-
 मेकमङ्गारं शान्तस्याग्नेः स्वद्योतमात्रं परिशिष्टं तं तृणैश्चूर्णैश्चोपसमाधाय
 प्राज्वलयेद्बर्धयेत् । तेनेद्रेनाङ्गारेण ततोऽपि पूर्वपरिमाणाद्बहु दहेत् ॥ ५ ॥

एवं सोम्य ते षोडशानामत्रकलानां सामर्थ्यरूपाणामेका कलाऽति-

ऋगाद्यप्रतिभानं तन्नेत्युच्यते । ईषदपि न दहेत्कुवो बहु दहेदिति चो-
 जना ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

व्यावृत्तिर्व्यतिरेकोऽन्नोपयोगमात्रे मनसः समर्थ्याभावः । अनुवृत्तिरन्वयोऽन्नोपयोगे

१ ख. घ. न. सोम्य । २ ख. न. सोम्य । ३ घ. 'य प्रज्य' । ४ ख. न. सोम्य । ५ ख. द.
 अ. सोम्य । ६ क. ख. ग. अ. ट. ड. ण. 'होपगतं' । ७ क. ग. घ. च. ट. ड. द. 'वै हैत' । ८ ख.
 द. अ. सोम्य । ९ ख. द. न. सोम्य ।

ष्टाऽभूत्साऽन्नेनोपसमाहिता प्राज्वाली तयैतर्हि
वेदाननुभवस्यन्नमय २ हि सौम्य मन आपोम-
यः प्राणस्तेजोमयी वागिति तद्वास्य विजज्ञा-
विति विजज्ञाविति ॥ ६ ॥ इति षष्ठाध्यायस्य
सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

उदालको हाऽऽरुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच स्व-

शिष्टाऽभूदतिशिष्टाऽऽसीत्यञ्चदशाहान्यमुक्तवत् एकैकेनाद्वैकेका कला
चन्द्रमस इवापरपक्षे क्षीणा साऽतिशिष्टा कला तवान्नेन भुक्तेनोपसमा-
हिता वधितोपचिता प्राज्वाली दैर्घ्यं छान्दसं प्रज्वलिता वधितेत्यर्थः ।
प्राज्वालीदिति पाठान्तरं तदो तेनोपसमाहिता स्वयं प्रज्वलितवतीत्य-
र्थः । तथा वधितयैतर्हीदानीं वेदाननुभवस्युपलभसे । एवं व्यावृत्त्यनुवृ-
त्तिभ्यामन्नमयत्वं मनसः सिद्धमित्युपसंहरत्यन्नमयं हि सौम्य मन इ-
त्यादि । यथैतन्मनसोऽन्नमयत्वं तव सिद्धं तथाऽऽपोमयः प्राणस्तेजोम-
यी वागित्येतदपि सिद्धमेवेत्यभिप्रायः । तदेतद्वास्य पितुरुक्तं मनआदी-
नामन्नादिमयत्वं विजज्ञौ विज्ञातवाञ्छ्वेतकेतुः । द्विरभ्यासस्त्रिवृत्करणम-
करणसमाप्त्यर्थः ॥ ६ ॥ इति षष्ठाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

यस्मिन्मनसि जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविष्टा परा देवताऽऽदर्श इव पुरुषः
प्रतिबिम्बेन जलाविम्बिवे च सूर्योदयः प्रतिबिम्बैः । तन्मनोऽन्नमयं ते-
जोमयाम्यां वाग्मयाम्यां संगतमगितम् । यन्मयो यत्स्थश्च जीवो

मनसः सामर्थ्यमिति भेदः । मनसोऽन्नमयत्वमुपादयितुमुपक्रान्त्वमापोमयः प्राण इ-
त्यादि कथमिहोन्पत्वे तत्राऽऽह । यथैतदिति । विद्यासमाप्तिमन्वरेण कथं द्विर्वचन-
मित्याशङ्क्याऽऽह । द्विरभ्यास इति ॥ ६ ॥ इति षष्ठाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

त्रिवृत्करणनिर्णयान्निषयमवान्तरप्रकरणं परिसमाप्त्य महाप्रकरणं सद्दिषयमेवानुवर्तय-
न्मनसो लये सुषुप्तौ जीवस्य सत्संपत्तिं वक्तुं मनउत्पत्तिकत्वमुक्तमनुवदति । यस्मिन्नि-
ति । उपायेः स्वरूपमुक्तं संचारयति । तन्मन इति । उपाध्व्युपश्रिते कार्यकरत्वं दर्-
शयति । यन्मय इति । मनसो भावे जाग्रत्स्वप्नव्यवहारसिद्धिरित्युक्त्वा तदभावे

१ क. ग. घ. ङ. ज. झ. ठ. त. थ. 'हीतर्हि' २ ख. म. सौम्य । ३ घ. ङ. ङ. ट. 'पैः ।
व्या । ४ ख. ग. घ. ट. ण. 'ति वा पा' ५ ग. ट. ङ. 'हाऽन्नेनो' ६ क. ख. ङ. म. सौम्य ।
७ ठ. ङ. 'ण स' ८ क. 'पतिता' ९ इ. 'वयासु' १० क. घ. ङ. 'वसु' ११ ख. घ. म. ण. 'विम्बेन । त' ।

प्रान्तं मे सौम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषः
स्वपिति नाम सता सौम्य तदा संपन्नो भव-

मननदर्शनश्रवणादिव्यवहाराय कल्पते तदुपरमे च स्वं देवतारूपमेव प्रतिपद्यते । तदुक्तं श्रुत्यन्तरे । ध्यापतीव खेलापतीव सधीः स्वप्नो भू-
त्वेमं लोकमतिक्रामति स वा अपमात्मा अत्र विज्ञानमयो मनोमय इ-
त्यादि स्वप्नेन शारीरमित्यादि प्राणमेव प्राणो नाम भवतीत्यादि च ।
तस्यास्य मनस्यस्य मनआख्यां गतस्य मनउपशमद्वारेणोन्द्रियविषये-
भ्यो निवृत्तस्य यस्यां परस्यां देवतायां स्वात्मभूतायां यदवस्थानं त-
त्पुत्रोपाऽऽचिरव्याप्तुरुदालको ह किलाऽऽरुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाचोक्तवान् ।
स्वप्रान्तं स्वप्रमध्यं स्वप्न इति दर्शनैवृत्तेः स्वप्नस्याऽऽख्या तस्य मध्यं
स्वप्रान्तं सुपुप्तमित्येतत् । अपवा स्वप्रान्तं स्वप्नसतत्त्वमित्यर्थः । तत्रा-
प्यर्थात्सुपुप्तमेव भवति । स्वमपीतो भवतीति वचनात् । न ह्यन्यत्र सु-
पुप्तात्स्वमपीति जीवस्येच्छन्ति ब्रह्मविदः । तत्र ह्यादर्शापनेयने पुरुषप्र-
तिविम्ब आदर्शगतो यथा स्वमेव पुरुषमपीतो भवत्येवं मनआद्युपरमे
चेतन्यप्रतिविम्बरूपेण जीवेनाऽऽत्मना मनसि प्रविष्टा नामरूपव्याकर-
णाय परा देवता सा स्वमेवाऽऽत्मानं प्रतिपद्यते जीवरूपतां मनआ-

सुपुष्टिमवतारयति । तदुपरमे चेति । आत्मानि मनोवशादेव दर्शनादिव्यव-
हारो न स्वारस्येनेत्यत्र बृहदारण्यकश्रुतिं प्रमाणयति । तदुक्तमिति । द्वितीये
वाक्ये सधीरित्येतदुपयुज्यते । तृतीये तु विज्ञानमयो मनोमय इति च पदद्वयमु-
पजीव्यते । एवं भूमिकां कृत्वा समनन्तरवाक्यमादत्ते । तस्येति । तत्पुत्रायेत्यत्र व-
स्यां देवतायां यदवस्थानमिति तच्छब्दार्थः । तत्रेति द्वितीयपक्षोक्तिः । अर्थादिति ।
स्वप्नस्य हि कार्यस्य सतत्त्वं कारणं तत्र सुपुप्तमेव । सुपुप्ताख्यं तमोऽज्ञानं बीजं स्वप्न-
मधोपयोरित्युभेयापगमनात् । द्वितीयव्याख्यानं सुपुप्तमेवार्थवशात्फलतीत्यर्थः । इदञ्च
स्वप्नान्तशब्देन साक्षादर्थ्याद्वा सुपुप्तमेवोक्तमित्याह । स्वमिति । नन्ववस्थान्तरेऽपि
स्वमपीतो भवतीतिवचनमधिकरुद्धमिति चेन्नेत्याह । नहीति । तत्रापि कथं स्या-
त् स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । तत्रेति । स्वपितिनामनिर्वचनसामर्थ्यसिद्धमर्थे निगमयति ।

* स्वप्नशब्दस्य स्वप्नसुपुप्तयोः साधारणत्वात्सुपुप्तं व्यावृत्तार्थे दर्शनवृत्तेरिति विशेषणं सुपुप्तेरद-
र्शनवृत्तित्वात् । † तत्रोपयोरित्यात् ।

१ छ. म. सौम्य । २ छ. म. सौम्य । ३ ग घ. च. ट. ठ. ड. ङ. 'णो म' । ४ ठ. 'वा
स्वरूपम्' । ५ घ. ठ. ण. 'भाव व्याप्ति' । ६ छ. घ. च. अ. ठ. ण. 'नये पु' ।

ति स्वमपीतो भवति तस्मादेन ५ स्वपिती-

रुपां हित्वा । अतः सुपुत्र एव स्वप्नान्तशब्दवाच्य इत्यवगम्यते । यत्र तु मृतः स्वप्नान्पश्यति तत्स्वप्नं दर्शनं मृतदुःखसंयुक्तमिति पुण्यापुण्यकार्यम् । पुण्यापुण्ययोर्हि मृतदुःखारम्भकत्वं प्रसिद्धम् । पुण्यापुण्ययोश्चाविद्याकामोपष्टम्भेनैव मृतदुःखतदर्शनकार्यारम्भकत्वमुपपद्यते नान्यथेत्यविद्याकामकर्मभिः संसारहेतुभिः संयुक्त एव स्वप्न इति न स्वमपीतो भवति । अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वान्छोकान्दृढयस्य भवति तद्वा अस्पैतदतिच्छन्दा एष परम आनन्द इत्यादिश्रुतिभ्यः । सुपुत्र एव स्वं देवतारूपं जीवत्वविनिर्मुक्तं दर्शयिष्यामीत्याह । स्वप्नान्तं मे मम निगदतो हे सोम्य विजानीहि विस्पष्टमवधारयेत्पर्यः । कदा स्वप्नान्तो भवतीत्युच्यते । यत्र यस्मिन्काल एतन्नाम भवति पुरुषस्य स्वप्स्यतः प्रसिद्धं हि लोके स्वपितीति । गोणं चेदं नामेत्याह । यदा स्वपितीत्युच्यते पुरुषस्तदा तस्मिन्काले सता सच्छब्दवाच्यया प्रकृतया देवतया संपन्नो भवति संगत एकीभूतो भवति । मनसि प्रविष्टं मनआदिसंसर्गकृतं जीवरूपं परित्यज्य स्वं सद्रूपं यत्परमार्थसत्यमपीतोऽपिगतो भवति । अतस्तस्मात्स्वपितीत्येनमावक्षते लौकिकाः । स्वमात्मानं हि पस्मादपीतो भवति । गुणनाममसिद्धितोऽपि स्वात्ममासिर्गम्यत इत्यभिप्रायः । कथं पुनर्लौकिकानां प्रसिद्धा

अत इति । ननु स्वप्नान्तशब्दो बुद्धान्तशब्दवद्यदा स्वप्नमेवान्वाच्ये तदाऽपि स्वमपीतो भवतीत्यविरुद्धं सर्वदा जीवस्य सद्रूपब्रह्मप्राप्तेरतुल्यत्वादत् आह । यत्र त्विति । स्वप्नदर्शनस्य पुण्यापुण्यकार्यत्वं प्रकटयति । पुण्यापुण्ययोर्हीति । न केवलं पुण्यापुण्याभ्यामेव स्वप्ने संयुज्यते किंत्वविद्यादिभिश्चेति न तत्र स्वाप्ययः संभवतीत्याह । पुण्यापुण्ययोश्चेति । तर्हि स्वप्नवन्न सुषुप्तेऽपि स्वाप्ययः स्यात्तत्रापि कामकर्मादिगन्धर्वसंभवादित्याशङ्क्याऽऽह । अनन्वागतमिति । सति जीवरूपे कथं देवताभावः संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह । मनसीति । तस्मादित्यस्यातः शब्दो न्यास्याऽवस्थेन परामृष्टं हेतुमेव स्पष्टयति । स्वमात्मानमिति । सपित्विनामनिर्वचनफलं दर्शयति । गुणेति । सुषुप्ते स्वरूपावस्थानस्य मुख्यस्यासंभवान्मुक्तत्वेनानुत्थानमसंगात्स्वरूपावस्थानमसिद्धेर्निमित्तं वक्तव्यमिति वृच्छति । कथं पुनरिति । ज्वरादिरोगमस्वस्य स्वमावस्थितौ प्रसिद्धः श्रमाभावः सुषुप्तं च श्रमापनोदावस्थानं तथा च तत्र स्वरूप-

त्याचक्षते स्व २ ह्यपीतो भवति ॥ १ ॥ स
यथा शकुनिः सूत्रेण प्रबद्धो दिशं दिशं प-
तित्वाऽन्यत्राऽऽयतनमलब्ध्वा बन्धनमेवोपश्र-

स्वात्मसंपत्तिर्जाग्रच्छ्रमनिमित्तोद्भवत्वात्स्वापस्येत्याहुः । जागरिते हि
पुण्यापुण्यनिमित्तसुखदुःखाद्यनेकापासानुभवाच्छ्रान्तो भवति ततश्चाऽऽ-
यस्तानां करणानामनेकव्यापारनिमित्तग्लानानां स्वव्यापारेभ्य उपरमो
भवति । श्रुतेश्च श्राभ्यत्येव वाक् श्राभ्यति चक्षुरित्येवमादि । तथा च
गृहीता वाक् गृहीतं चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मन इत्येवमादीनि करणा-
नि प्राणग्रस्तानि प्राण एकोऽश्रान्तो देहे कुलाये यो जागर्ति तदा जी-
वः श्रमापनुत्तये स्वं देवतारूपमात्मानं प्रतिपद्यते । नान्यत्र स्वरूपाव-
स्थानाच्छ्रमापनोदः स्यादिति युक्ता प्रसिद्धिलौकिकानां स्वं ह्यपीतो
भवतीति । दृश्यते हि लोके ज्वरादिरोगग्रस्तानां तद्विनिर्मुक्तौ स्वात्म-
स्थानां विश्रमणं तद्दिहापि स्यादिति युक्तम् । तद्यथा श्येनो वा
सृपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्त इत्यादिश्रुतेश्च ॥ १ ॥

तत्राप्यं दृष्टान्तो यपोक्तेऽर्थे स यथा शकुनिः पक्षी शकुनिघातकस्य
हस्तगतनेन सूत्रेण प्रबद्धः पाशितो दिशं दिशं बन्धनमोक्षार्थं सन्प्रति-
दिशं पतित्वाऽन्यत्र घन्धनादायतनमाश्रयं विश्रमणापालब्ध्वाऽप्य

स्थिविप्रसिद्धिरविरुद्धेत्याह । जाग्रदिति । संगृहीतं समाधानं विवृणोति । जागरिते
हीति । करणानामनेकव्यापारनिमित्ता ग्लानिर्भवतीत्यत्र मानमाह । श्रुतेश्चेति ।
अनुभवसमुच्चयार्थश्रकारः । सुपुण्यवस्थायां करणानामुपरवो ममाणमाह । तथा चेति ।
सुपुण्यो प्राणस्यापि वागादिवदुपसंभ्रवत्वमाशङ्क्याऽऽह । करणानीति । अन्यथा
मृत्विभ्रान्तिः स्यादिति भावः । जीवस्यापि बहिन्यपारः स्यादिति चेन्नैवं करणाभावा-
दित्याह । तदेति । ननु सुपुण्ये श्रमापनोदमात्रं न स्वरूपावस्थानं तत्कुवो लौकिकी,
प्रसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । नान्यत्रेति । उक्तमर्थं लौकिकदृष्टान्तेन स्पष्टयति ।
दृश्यते हीति । बृहदारण्यकश्रुत्यालोचनायामपि सुपुण्यवस्थायामवस्थाद्वयजनितश्र-
मापोहार्थं ब्रह्मर्षिउपाधिर्गम्यत इत्याह । तद्यथेति ॥ १ ॥

वनेति सुपुण्यवस्थोच्यते । यपोक्तेऽर्थो हि जीवस्य ब्रह्मण्यवस्थानं तस्मिन्निति
यावत् । सच्छब्दो दृष्टान्तविषयः शकुनिविप्रयो वा । अत्राप्येति च्छेदः । यथा म-

यत एवमेव खलु सौम्य तन्मनो दिशं दिशं
पतित्वाऽन्यत्राऽऽयतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्र-
यते प्राणबन्धनं हि सौम्य मन इति ॥ २ ॥
अशनापिपासे मे सौम्य विजानीहीति यत्रैतत्पु-

बन्धनमेवोपश्रयते । एवमेव यथाऽयं दृष्टान्तः खलु हे सौम्य तन्मन-
स्तत्प्रकृतं षोडशकलमनोपचितं मनो निर्धारितं तत्रैविष्टस्तस्यस्तदु-
पलक्षितो जीवस्तन्मन इति निर्दिश्यते । मञ्चाक्रोशनवत्स मनआख्यो-
पाधिर्जीवोऽविद्याकामकर्मेपदिष्टां दिशं दिशं सुखदुःसादिलक्षणां जा-
ग्रत्स्वप्नयोः पतित्वा गत्वाऽनुभूयेत्यर्थः । अन्यत्र सदाख्यात्स्वात्मन
आयतनं विश्रमणस्थानमलब्ध्वा प्राणमेव प्राणेन सर्वकार्यकरणाश्रये-
णोपलक्षिता प्राण इत्युच्यते सदाख्या परा देवता । प्राणस्य प्राणं प्रा-
णशरीरो भारूप इत्यादिश्रुतेः । अतस्तां देवतां प्राणं प्राणाख्यामेवोप-
श्रयते । प्राणो बन्धनं यस्य मनसस्तत्प्राणबन्धनं हि यस्मात्सौम्य म-
नः प्राणोपलक्षितदेवताश्रयं मन इति तदुपलक्षितो जीव इति ॥ २ ॥
एवं स्वपितिनामप्रसिद्धिद्वारेण यज्जीवस्य सैत्यस्वरूपं जगतो मूलं त-
त्पुत्रस्य दर्शयित्वाऽऽहान्नादिकार्यकारणपरंपरयाऽपि जगतो मूलं तदि-
दर्शयितुः । अशनापिपासे अशितुमिच्छाऽशनीं यालोपेन । पातुमिच्छा

आक्रोशनेन मञ्चस्यो देवदत्तो लस्यते तथा तन्मन इति मनसि स्थितो जीवो लस्यो
भवतीत्याह । मञ्चाक्रोशनवदिति । न केवलं प्रकरणात्प्राणशब्देन परा देवता ल-
स्यतेऽन्यत्र प्रयोगदर्शनाच्चेत्याह । प्राणस्येति । प्राणशब्देन परदेवतालक्षणायां फ-
लित्वाह । अत इति । प्राणमेवोपश्रयते विज्ञानात्मेत्यत्र हेतुमाह । प्राणबन्धनमिति ॥ २ ॥

वृत्तमनुष्ठानन्तरवाक्यमुत्थापयति । एवमिति । आहाशनापिपासे सौम्येत्यादीति
शेषः । किमभिप्रायः सन्निता पुत्रं मत्प्रेवमाहेत्याकाङ्क्षायामाह । अन्नादीति । अन्ना-
दीनि कार्याणि कारणान्ययादीनि तेषां या परंपरा तथाऽपि जगतो यत्सङ्घर्षेणं मूलं
तद्वर्धयितुमिच्छन्निता पुत्रं मत्प्रेवमाहेत्यादिकं वाक्यमाहेत्यर्थः । अशनेत्यस्य सन्नन्तरवा-
भावेऽपि कथं वदधो व्याख्यायते तथाऽऽह । अशनेनेति । यकारस्य लोपेनास्मिन्प्र-

१ स. छ. म. सौम्य । २ अ. ड. 'वोपाश' । ३ स. ड. म. ड. सौम्य । ४ ग. अ. सौम्य । ५ अ.
द. 'वोपाश' । ६ स. ड. अ. ड. सौम्य । ७ म. घ. द. ट. द. द. 'स्मृतिद्वय' । ८ घ. ड. 'क्षित. मा' । ९
'क्षित इति मा' । १० द. प्राणः । ११ अ. ड. 'वोपाश' । १२ स. ड. अ. 'स्मात्सौम्य' । १३ क. ग. द. ट. ड.
द. ड. सत्य स्व' । १४ स. अ. म. 'नासौम्ये' । १५ अ. 'वोपाश' । १६ म. 'सौम्ये' । १७ स. छ. अ. म.
'म' । १८ स. छ. अ. म. सशिते ।

रूपोऽशिशिपति नामाऽऽप एव तदशितं नयन्ते
तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तद-
प आचक्षतेऽशनायेति तत्रैतच्छुद्धमुत्पतितं
सौम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीति ॥३॥

विपासा ते अशनापिपासे अशनापिपासयोः सतत्त्वं विजानीहीत्येतत् ।
यत्र यस्मिन्काल एतन्नाम पुरुषो भवति । किं तदशिशिपत्पशितुमि-
च्छतीति । तदा तस्य पुरुषस्य किंनिमित्तं नाम भवतीत्याह । यत्तत्पु-
रुषेणाशितमन्नं फठिनं पीता आपो नयन्ते द्रवीकृत्य रसादिभावेन वि-
परिणमयन्ते तदा भुक्तमन्नं जीर्येति । अर्थं च भवत्पस्य नामाशिशिप-
तीति गौणम् । जीर्णे ह्यन्नेऽशितुमिच्छति सर्वो^१ हि जन्तुः ।

तत्रापामशितनेष्टृत्वादशनाया इति नाम प्रसिद्धमित्येतस्मिन्नर्थे । य-
था गोनायो गां नयतीति गोनाय इत्युच्यते गोपालः । तथोऽश्वानय-
तीत्यश्वनायोऽश्वपाल इत्युच्यते । पुरुषनायः पुरुषानयतीति राजा से-
नापतिर्वा । एवं तत्तदाऽप आचक्षते लौकिका अशनायेति विसर्जनीय-
लोपेन । तत्रैवं सत्यद्वी रसादिभावेन नीतिनाशितेनाग्नेन निष्पादितमिदं
शरीरं वटकणिकायामिव शुद्धोऽङ्गुर उत्पतित उद्गतस्तमिमं शुद्धं फार्प्यं
शरीरारूपं वटादिशुद्धवदुत्पतितं हे सौम्य विजानीहि । किं तत्र विज्ञे-
यमित्युच्यते । शृण्विदं शुद्धवत्कार्यत्वाच्छरीरं नामूलं मूलरहितं भवि-
ष्यतीत्युक्त आह श्वेतकेतुः ॥ ३ ॥

योगे सन्मत्स्यः प्रयुक्तस्वयाच तदर्थोक्तिरविरुद्धेत्यर्थः । तत्राशनायापिपासयोः सतत्त्वं वि-
ज्ञापयति । यत्रेति । सामान्येनोक्तं नाम विशेषतो ज्ञातुं पृच्छति । किंतदिति । यत्कठिण-
मन्नं पुरुषेणाशितं वस्तीवा आपो नयन्त इति संबन्धः । तदेति परिणामावस्थोक्तिः । अपे-
त्यन्नस्य भुक्तस्य जीर्णत्वानन्तर्यमुच्यते । कथं तदा नाम्नो गौणत्वं वदाह । जीर्णे हीति ।

तद्यथेत्यत्र तच्छब्दार्थमाह । तत्रेति । एतस्मिन्नर्थे दृष्टान्त उच्यते इति शेषः ।
अशनायेति कथमपामारुह्यानमशनाया इति हि वक्तव्यं तत्राऽऽह । विसर्जनीयेति ।
तत्रेत्यस्य व्याख्यानमेवं सर्वात्यपामाशितनेष्टृत्वे सर्वात्यर्थः । अङ्गिः पीताभिरिति श्लो-
पः । तत्रेति शरीरनिर्देशः ॥ ३ ॥

१ स. म. सौम्य । २ ज. घ. 'नीहीति ने' । ३ घ. क. च. ठ. ड. ड. 'य मं' । ४ क. घ. ड.
च. म. ठ. ष. ग. 'बोर्ज' । ५ स. म. ग. 'तुः । तत्तथा' । ६ क. घ. च. म. ड. ड. ग. 'थाऽश्वनायोऽ-
श्व' । ७ क. घ. म. सौम्य । ८ व. 'न्यत्युक्त' । ९ स. छ. म. ग. तत्रे' ।

तस्य क मूलं स्यादन्यत्रान्नादेवमेव खलु सो-
म्यान्नेन शुङ्गेनापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य
शुङ्गेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन
सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः

यद्येवं समूलमिदं शरीरं वयादिशुद्धवत्तस्यास्य शरीरस्य क मूलं
स्याद्देवेदित्येवं पृष्ठ आह पिता । तस्य क मूलं स्यादन्यत्रान्नादन्नं मूल-
मित्यभिप्रायः । कथम् । अशितं ह्यन्नमद्रिद्रेवीकृतं जाठरेणाग्निना प-
च्यमानं रसभावेन परिणमते । रसाच्छोणितं शोणितान्मांसं मांसान्मे-
दो मेदसोऽस्थीन्यस्थिभ्यो मज्जा मेज्जापाः शुक्रम् । तथा पोषिदुक्तं
चाश्रं रसादिक्रमेणैवं परिणतं लीहितं भवति । ताभ्यां शुक्रशोणिताभ्या-
मश्रकायाम्भ्यां संयुक्ताभ्यामश्रनैवं प्रत्यहं भुज्यमानेनाऽऽपूर्वमाणाभ्यां
कुल्यमिव मृत्पिण्डैः प्रत्यहमुपचीयमानोऽन्नमूलो देहशुद्धः परिनिष्पन्न
इत्यर्थः । पत्तु देहशुद्धस्य मूलमन्नं निर्दिष्टं तदपि देहवद्विनाशोत्पत्तिम-
त्त्वात्कस्माच्चिन्मूलादुत्पत्तितं शुद्ध एवेति कृत्वाऽऽह । यथा देहशुद्धोऽन्न-
मूल एवमेव खलु सोम्यान्नेन शुङ्गेन कार्यभूतेनापो मूलमन्नस्य शुद्धस्या-
न्विच्छ प्रतिपद्यस्व । अपामपि विनाशोत्पत्तिमत्त्वाच्छुद्धत्वमेवेति । अ-
द्भिः सोम्य शुङ्गेन कार्येण कारणं तेजो मूलमन्विच्छ । तेजसोऽपि वि-
नाशोत्पत्तिमत्त्वाच्छुद्धत्वमिति । तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमेकमेवा-
द्वितीयं परमार्थसत्यम् । यस्मिन्सर्वमिदं वाचाऽऽस्मभ्यं विकारो नाम-
धेयमव्यतं रज्ज्वाविव सर्पादिविकल्पजातमध्यस्तमविद्यया तदस्य जगतो
मूलमतः सन्मूलाः सत्कारणा हे सोम्येमाः स्थावरजङ्गमलक्षणाः सर्वाः
प्रजा न केवलं सन्मूला एवेदानीमपि स्थितिकाले सदायतनाः सदाश्र-

अन्नस्य देहमूलत्वमाकाङ्क्षापूर्वकं व्युत्पादयति । कथमित्यादिना । तथा पुरुष-
मुक्तान्नवदिति यावत् । तथाऽपि कथं सवो मूलस्य मिद्विरव आह । यत्त्विति ।
सवो मूलस्य वास्तवं रूपं दर्शयति । एकमिति । तस्य सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वेन परि-
णामवार्दं व्युद्देश्यति । यस्मिन्निति । अध्यासे मूलकारणमाह । अविद्ययेति । म-

१ स. अ. 'लु सोम्या' । २ स. अ. सोम्य । ३ स. अ. सोम्य । ४ स. ह. अ. सोम्येमाः । ५
क मज्जात । ६ स. ट. मज्जाभ्यः । ७ स. शोणितै । ८ स. ट. 'लु सोम्या' । ९ स. ग. अ. ट. व. अ.
'न तत्कार्यं' । १० स. व. अ. सोम्य । ११ स. अ. सोम्य । १२ स. ट. अ. सोम्येमाः ।

प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः ॥४॥ जथ यत्रै-
तत्पुरुषः पिपासति नाम तेज एव तत्पीतं नयते
तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषनाय इत्येवं तत्तेज
आचष्ट उदन्येति तत्रैतदेव शुक्लमुत्पातितं सोम्य

या एव । नहि मृदमनाश्रित्य घटादेः सत्त्वं स्थितिर्वाऽस्ति । अतो मृ-
द्वस्सन्मूलत्वात्मजानां सदायतनं यासां ताः सदायतनाः प्रजाः । अन्ते
च सत्प्रतिष्ठाः सदेव प्रतिष्ठा लयः समाप्तिरवसानं परिशेषो यासां ताः
सत्प्रतिष्ठाः ॥ ४ ॥

अथेदानीमप्युक्त्वद्वारेण सतो मूलस्यानुगमः कार्यं इत्याह । यत्र प-
स्मिन्काल एतन्नाम पिपासति पातुमिच्छतीति पुरुषो भवति । अशि-
शिपतीतिवदिदमपि गौणमेव नाम भवति । द्रवीकृतस्याशितस्याभस्य
नेत्र्य आपोऽश्वयुक्त्वं देहं ह्येदयन्त्यः शिथिलीकुर्युर्ब्राह्मण्यदि तेजसा
न शोष्यन्ते । नितरां च तेजसा शोष्यमाणास्वप्नु देहभावेन परिणम-
मानासु पातुमिच्छा पुरुषस्य जायते तदा पुरुषः पिपासति नाम तदे-
तदाह । तेजएव तत्तदा पीतमवादि शोषयदेहगतलोहितप्राणभावेन नय-
ते परिणमयति । तद्यथा गोनाय इत्यादि समानमेवं तत्तेज आचष्टे लोक

जाः सर्वाः सन्मूलाः सदायतनाश्चेत्युक्तमर्थं दृष्टान्तेन समर्थयते । न हीति । सत्प्रति-
ष्ठाः सदायतनाश्चेत्यनयोर्थभेदाभावमाशङ्क्याऽऽह । अन्ते चेति । प्रतिष्ठाशब्दस्य
लयवाचित्वादायतनशब्दस्य चाश्रयविषयत्वात् पीनरुक्त्यमित्यर्थः । लयशब्दस्य सु-
पुप्त्यादिविषयत्वं वारयति । समाप्तिरिति । सम्यगाप्तिः समाप्तिरिति प्राप्तिरत्र विव-
क्षितेति शङ्का वारयति । अवसानमिति । तस्याभावत्वेन तुच्छरूपत्वं निरस्यति ।
परिशेष इति ॥ ४ ॥

अत्रारूपशुक्लद्वारा सतो मूलस्याधिगतेरनन्तरमित्यथशब्दार्थः । पिपासतीत्येतन्नम
पुरुषो यस्मिन्काले भवतीति योजना । कथं पिपासतीत्येतन्नम पुरुषस्य गौणमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । द्रवीकृतस्येति । भवत्वर्था तेजसा शोष्यमाणत्वं किं वावतेत्याश-
ङ्क्याऽऽह । नितरां चेति । तदा पानेच्छावस्थायामित्यर्थः । तेजसो यदुदकनेतृत्वमु-
क्तं तत्र श्रुतिमवधार्य व्याचष्टे । तदेतदाहेति । उदन्येति वक्तव्ये कथमुदन्येत्युक्तं

विजानीहि नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ५ ॥
 तस्य क्व मूलं स्यादन्यत्राद्भ्योऽद्भिः सौम्य
 शुक्लेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सौम्य शुक्लेन
 सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सौम्येमाः सर्वाः

उदन्पेतपुदकं नयतीत्युदन्पम् उदन्पेतीति च्छान्दसं तत्राऽपि पूर्ववत् ।
 अपामप्येतदेव शरीरारूपं शुक्लं नान्यदित्येवमादि समानमन्यत् ॥ ५ ॥
 सामर्थात्तेजसोऽप्येतदेव शरीरारूपं शुक्लम् । अतोऽप्यशुक्लेन देहे-
 नाऽऽपो मूलं गम्यते । अद्भिः शुक्लेन तेजो मूलं गम्यते । तेजसा शुक्ले-
 न सन्मूलं गम्यते पूर्ववत् । एवं हि तेजोवन्नमपस्य देहशुक्लस्य
 वाचारम्भणमात्रस्यात्रादिपरंपरया परमार्थसत्यं सन्मूलमभयमसंज्ञासं

वत्राऽऽह । उदन्पेतीति । तत्राऽपि तेजस्यपीत्येवम् । यथाऽशानायेति च्छान्दसं
 तथा तेजस्युदन्पेत्यापि च्छान्दसमेवेत्याह । पूर्ववदिति । अन्नद्वारा सवो मूलस्याधि-
 गमवदम्बुद्वाराऽपि तस्याधिगतिरस्तीत्याह । अपामपीति ॥ ५ ॥

तेजःशुद्धद्वाराऽपि सवो मूलस्य प्रतिपत्तिरस्तीत्याह । सामर्थादिति । त्रिवृत्क-
 रणवशादिति यावत् । शरीरस्य भूतत्रयकार्यत्वमतःशाब्दार्थः । यथा पूर्वमन्नशुक्लेन देहे-
 नाम्नारूपं मूलं गम्यत इत्यादि व्याख्यातं तथा तेजःशुक्लेन देहेन तेजो मूलं गम्यत
 इत्यादि व्याख्येयमित्याह । पूर्ववदिति । वृत्तानुवादपूर्वकं यथेत्यादिवाक्यमादधे । ए-
 वं हीति । उक्तया रीत्या नामद्वयमभिद्धिद्वारेण यथोक्तदेहारूपशुद्धस्यात्रादिकारणपर-
 रंपरया सदाख्यं मूलमुक्तविशेषणं सन्मूलमन्विच्छेत्युपदेशेन श्वेतकेतुं ज्ञारयित्वा व्य-
 वस्यया शरीरमेकैकभूतारब्धमित्यासेवे प्राप्ते यदस्मिन्पकरणे तेजःप्रभृतीनामुपयुज्यमा-
 नानां स्वस्वमावानुसारेण संघावस्योपचयकरत्वं वक्तव्यं प्राप्तं तादिह सर्वशरीरेषु सर्वभू-
 तकार्योपलम्भाद्व्यवस्थायां प्रमाणाभावाद्दृश्यमाने संघावे कस्य भूतस्य कियत्कार्यमित्य-
 पेक्षायामन्नमशिवमित्यादावुक्तमेव द्रष्टव्यमिति पूर्वोक्तं व्यपदिशतीति योजना । सवो
 मूलस्य व्यवहारसत्यत्वं धारयति । परमार्थेति । वस्तुवती नाविद्यासंबन्धस्वस्यास्त्वो-
 त्पाह । अभयमिति । अविद्याकार्यसंबन्धोऽपि परमार्थतो न तस्यास्तीत्याह । असं-
 ज्ञासमिति । अभयसंबन्धामात्रे समुत्खातनिखिलदुःस्वत्येन परमानन्दत्वं तस्य सिद्ध्य-

प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा यथा नुं खलु
सोम्येमास्तिस्त्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्रि-
वृदेकैका भवति तदुक्तं पुरस्तादेव भवत्यस्य

निरायासं सन्मूलमन्विच्छेति पुत्रं गमयित्वाऽशिशिपति पिपासतीति
नामपसिद्धिद्वारेण यदन्यदिहास्मिन्मकरणे तेजोबन्धानां पुरुषेणोपयुज्य-
मानानां कार्यकरणसंघातस्य देहशुद्धस्य स्वजात्यसांकर्येणोपचयकरत्वं
वक्तव्यं प्राप्तं तदिहोक्तमेव द्रष्टव्यमिति पूर्वोक्तं व्यपदिशति । यथा नुं खलु
येन प्रकारेणेमास्तेजोबन्धाख्यास्तिस्त्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्रिवृदेकैका
भवति तदुक्तं पुरस्तादेव भवत्यन्नमशितं त्रेधाविधीयत इत्यादि । तत्रै-
वोक्तमन्नादीनामशितानां ये मध्यमा घातवस्ते साप्तधातुकं शरीरमुपचि-
न्वन्तीत्युक्तम् । मांसं भवति लोहितं भवति मज्जा भवत्यस्थि भवति ये
त्वणिष्ठा घातवो मनः प्राणं वाचं देहस्यान्तःकरणसंघातमुपचिन्वन्तीति
चोक्तं तन्मनो भवति स प्राणो भवति सा वाग्भवतीति । सोऽयं प्राणक-
रणसंघातो देहे विशीर्णं देहान्तरं जीवाधिष्ठितो येन क्रमेण पूर्वदेहात्प्रच्यु-
तो गच्छति तदाहास्य हे सोम्य पुरुषस्य प्रयतो त्रियमाणस्य वाब्ध-
नासि संपद्यते मनस्युपसंहियते । अथ तदाऽऽहुर्ज्ञातयो न वदतीति ।
मनःपूर्वको हि वाग्व्यापारः । यद्वै मनसा ध्यायति तद्वाचा वदतीति-
श्रुतेः । वाच्युपसंहतायां मनसि मनो मननव्यापारेण केवलैर्न वर्तते ।
मनोऽपि यदोपसंहियते तदा मनः प्राणे संपन्नं भवति सुशुभकाल इव
तदा पार्श्वस्था ज्ञातयो न विजानातीत्याहुः । प्राणश्च तदोर्ध्वोच्छ्वासी

वात्याह । निरायासमिति । पूर्वोक्तमेव व्यक्तीकरोति । तत्रैवेति । किंवदन्नमशिव-
मित्यादावुक्तं तत्राऽऽह । अन्नादीनामिति । साप्तधातुकं त्वगमुह्मांसमेदोमज्जास्थि-
शुक्राख्याः साप्तधातवस्तेषां संहितरूपमित्यर्थः । तेजोबन्धकार्यभूतदेहशुद्धद्वारा सत्त्वं
निरूपितमिदानीं मरणद्वारेणापि तन्निरूपयितुमारभते । सोऽयमिति । तदाहेत्यत्र
क्रमवद्भ्रमं वदित्युक्तम् । वाग्व्यापारस्य मनसि लये हेतुमाह । मनःपूर्वको हीति ।
प्राणसंपत्तिर्मनसस्त्वदधीनत्वम् । मनोव्यापारनिवृत्त्यवस्था तदेत्युच्यते । प्राणश्च त-

१ क. ग. ज. ट. थ. तु। २ ख. अ. 'लु शोम्ये'। ३ घ. ... ट. ड. ढ. ण. 'पभुज्य'।
४ ग. घ. ङ. च. कार्यकार'। ५ क. ग. व. ट. ठ. ड. तु। ६ ख. ट. न. सोम्य। ७ ल. घ. अ. ण.
'न प्रव'।

सौम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते मनः
प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम् ॥६॥
स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स

स्वात्मन्युपसंहृतबाह्यकरणः संवर्गविद्यायां दर्शनाद्दस्तपादादीन्विक्षि-
पन्ममस्थानानि निकृन्तन्निवोत्सर्जनक्रमेणोपसंहृतस्तेजसि संपद्यते ।
तदाऽऽहुर्द्वातपो न चलतीति मृतो नेति वा विचिकित्सन्तो देहमाल-
भमाना उष्णं चोपलभमाना देह उष्णो जीवतीति यदा तदप्यौष्ण्य-
ल्लिङ्गं तेज उपसंह्रियते । तदा तत्तेजः परस्यां देवतायां प्रशाम्यति ।
तदैवं क्रमेणोपसंहृते स्वमूलं प्राप्ते च मनसि तत्स्थो जीवोऽपि सुपुत्र-
कालवशिमित्तोपसंहारादुपसंह्रियमाणः सन्सत्याभिसंधिपूर्वकं चेदुपसं-
ह्रियते सदेव संपद्यते न पुनर्देहान्तराय सुपुत्रादिवोत्तिष्ठति ।

यथा लोके समये देशे वर्तमानः कथंचिद्विवाभयं देशं प्राप्तस्तद्वत् ।
इतरस्त्वनात्मज्ञस्तस्मादेव मूलात्सुपुत्रादिवोत्थाय मृत्वा पुनर्देहजालमा-
विशति यस्मान्मूलाद्दुत्थाय देहमाविशति जीवः ॥ ६ ॥

स यः सदाख्य एष उक्तोऽणिमाऽणुभावा जगतो मूलमैदात्म्यमे-
तत्सदात्मा यस्य सर्वस्य तदेतदात्म तस्य भाव ऐतदात्म्यम् । ए-

देवविज्ञानावस्था कथ्यते । कथं प्राणस्य स्वात्मन्युपसंहृतबाह्यकरणत्वं तदाह । संवर्ग-
विद्यायामिति । तत्र हि प्राणः संवृद्धे वागादीनीति दृष्टमवो युक्तं तस्य स्वात्मन्यु-
पसंहृतकरणत्वमित्यर्थः । तेजसीति भौतिकमाध्यात्मिकं तेजो रहते । जीवतीत्याहुरि-
ति संबन्धः । १ । प्राणस्य समाणस्य च भूतसर्गस्य परस्यां देवतायामुक्तक्रमेणोपसंहा-
रेऽपि जी... क्रमायातमित्याशङ्क्याऽऽह । तदैवमिति । तस्यां परस्या देवताया-
मुक्तेन क्रमेण तेजस्युपसंहृते सतीति यावत् । स्वमूलं मनसो मूलं भूतपञ्चकम् । नि-
मित्तोपसंहारादित्यत्र निमित्तं मनो विवक्षितम् ।

सत्संपन्नस्य सत्याभिसंधेर्न पुनरुत्थानमित्येतदृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति । अम-
यं देशं प्राप्तो न पुनः समर्थं देशं गन्तुमिच्छतीति शेषः । यस्त्वन्मताभिमंधो यथोक्त-
या रीत्या न सत्संपन्नस्तं प्रत्याह । इतरस्त्विति ॥ ६ ॥

अस्येति षष्ठ्या सर्वं जगदुक्तम् । असंसारी संसारी वेति च्छेदः । मूलादेर्विशेषं

आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा
भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सौम्येति होवाच
॥ ७ ॥ इति षष्ठाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥
यथा सौम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नाना-

तेन सदाख्येनाऽऽत्मनाऽऽत्मवत्सर्वमिदं जगत् । नान्योऽस्त्य-
स्याऽऽत्मा संसारी । नान्यदतोऽस्ति द्रष्टुं नान्यदतोऽस्ति श्रोत्रि-
त्यादिश्रुत्यन्तरात् । येन चाऽऽत्मनाऽऽत्मवत्सर्वमिदं जगत्तदेव सदा-
ख्यं कारणं सत्यं परमार्थसत् । अतः स एवाऽऽत्मा जगतः प्रत्यक्-
स्वरूपं सतत्त्वं याथात्म्यम् । आत्मशब्दस्य निरुपपदस्य प्रत्यागात्मनि
गवादिशब्दवन्निरुद्धत्वात् । अतस्तत्तत्त्वमसीति हे श्वेतकेतो इत्येवं
प्रत्यापितः पुत्र आह भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु यद्भवदुक्तं तत्सं-
दिग्धं ममाहन्पहनि सर्वाः प्रजाः सुषुप्ते सत्संपद्यन्त इत्येतद्येन सत्संपद्य
न विदुः सत्संपन्ना ययमिति । अतो दृष्टान्तेन मां प्रत्यापयत्वित्यर्थः ।
एवमुक्तस्तथाऽस्तु सौम्येति होवाच पिता ॥ ७ ॥ इति षष्ठाध्यायस्या-
ष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

यत्पृच्छस्यहन्पहनि सत्संपद्य न विदुः सत्संपन्नाः स्मइति तत्कस्मादि-
त्यत्र शृणु दृष्टान्तम् । यथा लोके हे सौम्य मधुकृतो मधु कुर्वन्तीति मधुकृ-
तो मधुकरमक्षिका मधु निस्तिष्ठन्ति मधु निष्पादयन्ति तत्पराः सन्तः ।

दर्शयति । परमार्थेति । कल्पितस्य जगतः स्वरूपं प्रत्यग्भूतमवाप्तिकमिति शङ्कां वा-
रयति । सतत्त्वमिति । तत्त्वेन सहितमपि सतत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह । याथात्म्यमि-
ति । कथमेवमर्थत्वमात्मशब्दस्य लभ्यते उक्त्वाऽऽह । आत्मशब्दस्येति । सर्वो भव-
त्वात्मत्वं मम तु किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । अत इति । संदेहासदमेव विशिनाष्टि ।
अहन्पहनीति । संदेहे हेतुमाह । येनेति । तेन संदिग्धमेवदिति पूर्वेण संबन्धः ।
संदेहव्यावृत्तिस्वार्हि कथमित्यत आह । अत इति । पुत्रस्य प्राप्तसंदेहापोहार्यमु-
त्तरग्रन्थमुत्थापयति । एवमिति ॥ ७ ॥ इति षष्ठाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

यथेत्यादिदृष्टान्तमवधारयति यत्पृच्छसीति । प्रत्यहं सुषुप्ते सर्वाः प्रजाः सत्सं-
पद्य सरसंपन्नाः स्मो वयमिति यन्न विदुस्त्वदज्ञानं कस्मात्कारणादिति यन्मां पृच्छसि

१ छ. द. अ. सौम्येति । २ छ. अ. सौम्य ३ छ. ग. घ. द. च. ज. ट. ठ. ड. ट. प.
'सर्वं तदे' । ४ च. ड. 'मसि मयसि हे । ५ फ. द. द. सुषुप्ते ६ छ. क. ज. सौम्येति ७ छ. द.
ज. सौम्य ।

त्ययानां वृक्षाणां रसान्समवहारमेकता रसं
गमयन्ति ॥ १ ॥ ते यथा तत्र न विवेकं लभ-
न्तेऽमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्म्यमुष्याहं वृक्षस्य
रसोऽस्मीत्येवमेव खलु सौम्येमाः सर्वाः प्रजाः
सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामह इति
॥ २ ॥ त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा

कथम् । नानात्पयानां नानागतीनां नानादिकानां वृक्षाणां रसान्समवहारं
समाहृत्यैकतामेकभावं मधुत्वेन रसान्गमयन्ति मधुत्वभापादयन्ति ॥ १ ॥

ते रसा यथा मधुत्वेनैकतां गतास्तत्र मधुनि विवेकं न लभन्ते ।
कथममुष्याहमात्रस्य पनसस्य वा वृक्षस्य रसोऽस्मीति । यथा हि लो-
के बहूनां चेतैभावतां समेतानां प्राणिनां विवेकैलाभो भवत्यमुष्याहं
पुत्रोऽमुष्याहं नमाऽस्मीति । ते च लब्धविवेकाः सन्तो न संकीर्यते न
तथेहानेकप्रकारवृक्षरसानामपि मधुराम्लतिक्तकटुकादीनां मधुत्वेनैकतां
गतानां मधुरादिभावेन विवेको यद्भवति इत्यभिप्रायः । यथाऽयं दृष्टान्त इ-
त्येवमेव खलु सौम्येमाः सर्वाः प्रजा अहन्यहनि सति संपद्य सुपुष्पकाले मर-
णप्रलययोश्च न विदुर्न विजानीयुः सति संपद्यामह इति संपन्ना इति वा ॥ २ ॥
यस्माच्चैवमात्मनः सद्रूपतामज्ञात्वैव सत्संपद्यन्ते । अतस्त इह लोके

सत्र सुपुष्पादावज्ञाने कारणभूतं दृष्टान्तमुच्यमानं शृणु त्वमिति योजना । यथा स दृष्टा-
न्तः स्पष्टो भवति तथोच्यत इत्याह । यथेति । पुनर्मधुपदं क्रियापदेन संबन्धमदर्शनापर्यम् ।
मधुर्कृत्वा मधुनिष्पादकत्वमाकाङ्क्षापूर्वकं दर्शयति । कथमित्यादिना । नानागतीनां
नानाफलानामित्येवम् । बहूनां रसानां कथमेकैवेत्याशङ्क्याऽऽह । मधुत्वेनेति । तदेव
स्पष्टयति । मधुत्वमिति ॥ १ ॥

ते यथेत्यादि व्याचष्टे । ते रसा इति । उक्तमर्थं वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथा ही-
त्पादिना । इहेति मृत्तदृष्टान्तोक्तिः । दृष्टान्तमनुष्यदार्ष्टान्तिकमाह । यथेति ॥ २ ॥

रसानामचेतनत्वेन विवेकानर्हत्वात्कथं चेदनात्रत्वमिदं दृष्टान्तः स्यादित्याशङ्क्याऽऽ-
ह । यस्माच्चेति । एवं यथोक्तसदृष्टान्तवशेनेति यावत् । चेतनानामपि सुपुष्पा-

१ ख. प्र. सौम्येमाः । २ ख. ग. च. ठ. द. ट. ण. 'इत्य समाहार्ये' । ३ ख. द. 'स्व ज-
न्म्योर्दो वृ' । ४ ठ. 'ति चामुष्याहमर्जुनस्य पवत्य वा वृक्षस्य रसोऽस्मीति । य' । क. ग. द. ट. 'ति
च । य' । ५ च. ठ. 'तनव' । ६ ग. घ. च. ट. द. 'कषेयो भ' । ७ ख. ग. ट. 'त्रो न' । ८ ख.
द. म. सौम्येमाः । ९ ख. च. 'पुतिता' । १० ख. घ. प्र. ग. 'थान्तं दृ' । ११ ख. घ. म. ग. 'तद' ।

वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा म-
शको वा यद्यद्भवन्ति तदाभवन्ति ॥ ३ ॥ स य
एषोऽणिमैतदात्म्य मिदं सर्वं तत्सत्यं स आ-
त्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवा-
न्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥
इति षष्ठाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

यत्कर्मनिमित्तां पां पां जातिं प्रतिपन्ना आद्युर्व्याघ्रादीनां व्याघ्रोऽहं
सिंहोऽहमित्येवं ते तत्कर्मज्ञानवासनाङ्किताः सन्तः सैत्प्रविष्टा अपि त-
द्भावेनैव पुनराभवन्ति पुनः सत आगत्य व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा
वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यत्पूर्वमिह लोके
भवन्ति बभूवुरित्यर्थः । तदेव पुनरागत्य भवन्ति पुनस्तद्वस्त्वन्तरी-
ताऽपि संसारिणो जन्तोर्षा पुरा भाविता वासना सा न नश्यतीत्यर्थः ।
यथाग्रहं हि संभवा इति श्रुत्यन्तरात् ॥ ३ ॥

ताः प्रजा यस्मिन्मविश्य पुनराविर्भवन्ति । ये त्वितोऽन्ये सत्सत्या-
त्माभिसन्धा यमणुभावं सदात्मानं प्रविश्य नाऽऽवर्तन्ते स य एषोऽ-
णिमेत्यादि व्याख्यातम् । यथा लोके स्वकीये गृहे मृत उत्थाय ग्रामा-
न्तरं गतो जानाति स्वगृहादागतोऽस्मीत्येवं सत आगतोऽस्मीति च
जन्तूनां कस्माद्भिज्ञानं न भवतीति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्वित्यु-
क्तस्तथा सोम्येति होवाच पिता ॥ ४ ॥ इति षष्ठाध्यायस्य नवमः
खण्डः ॥ ९ ॥

द्वौ जाब्धास्कन्दिततया रसतुल्यत्वात्तेषां विवेकानर्होवस्थापत्तिमात्रे प्रकृतमुदाहरणमवि-
रुद्धमिति भावः । सवा संपन्नानामपि वरस्यादित्याशङ्क्याऽऽह । संसारिण इति ॥ ३ ॥

स य एषोऽणिमेत्याद्यवतारयति । ताः प्रजा इति । इतः सद्भिज्ञानरहितेभ्यः
सकाशादिति यावत् । यमणुभावमिति तच्छब्दोऽध्याहर्वव्यः । प्रश्रान्तरं दृष्टान्त्व-
लादुत्थापयति । यथेति । सर्वोऽहमागवोऽस्मीत्युत्थितस्य ज्ञानामात्रं दृष्टान्त्वेनोपपा-
दयितुमुत्तरग्रन्थमुत्थापयति । इत्युक्त इति ॥ ४ ॥ इति षष्ठाध्यायस्य नवमः
खण्डः ॥ ९ ॥

१ ख. द. अ. सोम्येति । २ ख. ग. घ. द. अ. द. य. सत्यप्रविष्टा । ३, द. द. 'र्थः । ताः
४ ख. घ. अ. य. 'भव इ' । ५ ख. अ. सोम्येति ।

प्यति द्वितीयां जहात्यथ सा शुष्यति तृतीयां
जहात्यथ सा शुष्यति सर्वं जहाति सर्वः शुष्य-
त्येवमेव खलु सौम्य विद्मीति होवाच ॥ २ ॥
जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियत
इति स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्स-

रणग्रामानुप्रविष्टो हि जीव इति तदुपसंहार उपसंह्रियते । जीवेन च
प्राणयुक्तेनाशितं पीतं च रसतां गतं जीवैच्छरीरं वृक्षं वर्धयद्भस्वरूपेण
जीवस्य सद्भावे लिङ्गं भवति । अशितपीताभ्यां हि देहे जीवस्तिष्ठति
ते चाशितपीते जीवकर्मानुसारिणी इति । तस्यैकाङ्गवैकल्पनिमित्तं क-
र्म यदोपस्थितं भवति तदा जीव एकां शाखां जहाति शाखाया आ-
त्मानमुपसंहरति । अथ तदा सा शाखा शुष्यति । जीवस्थितिनिमित्तो
रसो जीवकर्माक्षिप्तो जीवोपसंहारे न तिष्ठति । रसापगमे च शाखा शो-
षयुषैति । तथा सर्वं वृक्षमेव यदाऽप्यं जहाति तदा सर्वोऽपि वृक्षः शु-
ष्यति । वृक्षस्य रसस्रवणशोषणादिलिङ्गाज्जीववत्त्वं दृष्टान्तश्रुत्वैव चेत-
नावन्तः स्थावरा इति बौद्धकार्पादमतमचेतनाः स्थावरा इत्येतदस्यार-
मिति दर्शितं भवति ॥ २ ॥

यथाऽस्मिन्वृक्षदृष्टान्ते दर्शितं जीवेन युक्तो वृक्षोऽशुष्को रसपाना-
दिपुक्तो जीवतीत्युच्यते तदपेवञ्च म्रियत इत्युच्यते । एवमेव खलु सौ-
म्य विद्मीति होवाच । जीवापेतं जीवविपुक्तं वाव किलेदं शरीरं म्रियते

हारी वक्तव्यो वन वस्य सत्त्वं तु कुवत्यमव आह । जीवेन चेति । रसरूपेण व-
र्धयदिति संयन्धः । वृक्षशरीरे जीवस्य सत्त्वेऽपि किमित्यसौ वदाच्चित्तदीयामेकां शा-
खां जहातीत्याशङ्क्याऽऽह । अशितेति । जीवोपसंहारेऽपि किमिति शाखा शुष्य-
ति वनाऽऽह । जीवस्थितीति । जीवस्य स्थितिनिमित्तं यस्येति विग्रहः यथा शा-
खायामुक्तप्रकारेणोति यावत् । यत्तु वैशेषिकवेनाशिकाभ्यां स्थावराणां निर्जीवत्वेनाचे-
तनत्वमुक्तं तदेवन्निरस्तमित्याह । वृक्षस्येति । आदिशब्दो वृद्धिमोदादिसंग्रहार्थः ।
स एष वृक्षो जीवेनाऽऽत्मनाऽनुमभूव इति दृष्टान्वश्रुतिः ॥ २ ॥

श्रुतिदृष्टान्ते विवक्षितमंशमनूय दार्ष्टान्तिकमाह । पथेत्यादिना । जीवस्य सुषुप्ते

त्य २ स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव
मा भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवा-
च ॥३॥ इति पष्ठाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥११॥
न्यग्रोधफलमत आहरेतीदं भगव इति भिन्द्वीति
भिन्नं भगव इति किमत्र पश्यसीत्यण्व्य इवेमा
धाना भगव इत्यासामङ्गैकां भिन्द्वीति भिन्ना

न जीवो भ्रियत इति । कार्यशेषे च सुप्तोत्थितस्य ममेदं कार्यशेषमप-
रिसमाप्तमिति स्मृत्वा समापनदर्शनात् । जातमात्राणां च जन्तूनां स्व-
न्याभिलाषभयादिदर्शनाच्चातीतजन्मान्तरातुभूतस्तनपानद्दुःसातुभवस्मृ-
तिर्गम्यते । अग्निहोत्रादीनां च वैदिकानां कर्मणामर्धवत्त्वान्न जीवो
भ्रियत इति । स प एषोऽणिमेत्पादि समानम् । कथं पुनरिदमत्यन्तस्पू-
लं पृथिव्यादि नामरूपवज्जगदत्यन्तसूक्ष्मास्तद्रूपानामरूपपरहितात्सतो
जायत इत्येतद्दृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति । तथा सो-
म्येति होवाच पिता ॥ ३ ॥ इति पष्ठाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥
यद्येतत्प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छस्यतोऽस्मान्महतो न्यग्रोधात्फलमेकमाहरे-
त्युक्तस्तथा चकार स इदं भगव उपहृतं फलमिति दर्शितवन्तं प्रत्याह फ-
लं भिन्द्वीति भिन्नमित्पाहेतरः । तमाह पिता किमत्र पश्यसीत्युक्त आ-

नाशामवे हेत्वन्तरमाह । कार्यशेषे चेति । तस्मिन्सति सुप्तो भूत्वा पुनरुत्थितस्य
कार्यस्य शेषोऽस्ति यस्मिन्कर्माणि वदिदं ममाप्तमाप्तमिति स्मृत्वा तस्य समापनदर्शनात्
स्वापे जीवो नश्यतीत्यर्थः । मरणकाले तन्नाशामवे हेत्वन्तरमाह । जातमात्राणा-
मिति । आद्यश्चकारः समुच्चये द्वितीयोऽवधारणे । जीवस्य मलयदावविनाशो
कारणान्तरमाह । अग्निहोत्रादीनामिति । इतिशब्दो जीवस्य नित्यत्वोपसंहारार्थः ।
यदुक्तं सन्मूर्त्ताः सोम्येत्यादि तत्र चोदयति । कथं पुनरिति । विलक्षणयोर्न कार्य-
कारणत्वमिति शङ्कमानं प्रविशोवयितुमुत्तरे वाक्यमुपादत्ते । तथेति ॥ ३ ॥ इति
पष्ठाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

स्पूलस्य कार्यस्य सूक्ष्ममुख्यकारणत्वमेतदित्युच्यते । अस्य 'सोम्य महवो वृक्षस्येति

भगव इति किमत्र पश्यसीति न किञ्चन भगव
इति ॥ १ ॥ तं होवाच यं वै सोम्यैतमणिमानं
न निभालयस एतस्य वै सोम्यैषोऽणिम्र एवं
महान्यग्रोधस्तिष्ठति श्रद्धत्स्व सोम्येति ॥ २ ॥

हाण्योऽणुतरा इवेमा धाना बीजानि पश्यामि भगव इति । आसां
धानानामेकां धानामङ्ग हे वत्स भिन्द्धीत्युक्त आह भिन्ना भगव इति ।
यदि भिन्ना धाना तस्यो भिन्नायां किं पश्यसीत्युक्त आह न किञ्चन प-
श्यामि भगव इति ॥ १ ॥

तं पुत्रं होवाच वटधानायां भिन्नायां यं वटबीजाणिमानं हे सोम्ये
तं न निभालयसे न पश्यसि । तथाऽप्येतस्य वै किल्लं सोम्येष महान्य-
ग्रोधो बीजस्याणिम्रः सूक्ष्मस्पादशपमानस्य कार्ष्णभूतः स्थूलशास्वार्क-
न्धफलपलाशवांस्तिष्ठत्युत्पन्नः सन्नृत्तिष्ठतीति^१ वोच्छब्दोऽध्याहारोऽतः
श्रद्धत्स्व सोम्य सत एवाणिम्रः स्थूलं नामरूपादिमत्कार्यं जगदुत्प-
न्नमिति । यद्यपि न्यायागमाभ्यां निर्धारितोऽर्थस्तथैवेत्यवगम्यते त-
थाऽप्यत्यन्तसूक्ष्मेष्वर्थेषु बाह्यविषयासक्तमनसः स्वभावप्रवृत्तस्यासत्तां
गुरुतरायां श्रद्धायां ह्रस्वगमत्वं स्यादित्याह श्रद्धत्स्वेति । श्रद्धायां तु
सत्तां मनसः समाधानं बुभुत्सितेऽर्थे भवेत्तत्र तदर्थविवर्तितः । अन्यत्र-
मना अभूवमित्यादिश्रुतेः ॥ २ ॥

मरुतं वृक्षं परावृक्षति । अत इति ॥ १ ॥

यमेतमणिमानं न पश्यस्येवत्याणिम्रो बीजस्येति संबन्धः । तथाऽप्यित्यत्यन्तानु-
त्वाददर्शनेऽपीत्यर्थः । अत्यन्तसूक्ष्माद्वीजादित्यन्तस्थूलस्य वृक्षस्योत्पत्त्युपलम्भोऽवःश-
ब्दार्थः । सन्मूलाः सोम्येत्यादिश्रुत्या दृश्यते त्विति न्यायेन च जगवः सत्कार्यत्वे
सिद्धे श्रद्धामन्तरेणापि उन्निर्णयसंभवात्किमिति श्वेतकेतुः श्रद्धत्सेति पित्रा नियुन्यते
वक्षाऽऽह । यद्यपीति । सत्यामपि श्रद्धायां कथं बाह्यविषयासक्तमनसोऽत्यन्तसूक्ष्मे-
ष्वर्थेष्ववगमः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । श्रद्धायां त्विति । मनःसमाधानवशाद्बुभुत्सि-
वस्यार्थस्यावगतिरित्यत्र घृहदारण्यकश्रुतिं संवादयति । अन्यत्रेति ॥ २ ॥

१ छ. ए. ड. म. वे सोम्ये । २ छ. ए. म. वे सोम्ये । ३ छ. घ. ड. 'हाण्यो' । ४ छ. म.
सोम्येति । ५ छ. ड. म. हे सोम्ये । ६ छ. ड. म. 'त सोम्ये' । ७ ड. ड. म. 'हाण्यो' । ८ छ.
ग. घ. ए. ड. म. स्थूलशा । ९ ट. स्फुन्नाह्वरकुमुपक । १० छ. ड. ट. म. 'नि वोच्छ' ।
११ छ. ड. म. सोम्य । १२ म. 'तः सोम्ये' ।

स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं
 स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति श्रूय एव मा
 भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सौम्येति होवाच
 ॥३॥ इति पष्ठाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥१२॥
 लवणमेतदुदकेऽवधायाथ मा प्रातरुपसीदथा
 इति स ह तथा चकार तं होवाच यद्दोषा
 लवणमुदकेऽवाधा अङ्ग तदाहरेति तद्वावमृश्य

स य इत्याद्युक्तार्थम् । यदि तत्सज्जगतौ मूलं कस्मान्नोपलभ्यत इ-
 त्येतदृष्टान्तेन मा भगवान्भूय एव विज्ञापयत्विति । तथा सौम्येति होवा-
 च पिता ॥ ३ ॥ इति पष्ठाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

विद्यमानमपि वस्तु नोपलभ्यते प्रकारान्तरेण तूपलभ्यत इति शृण्व
 प्र दृष्टान्तम् । यदि चेममर्थं प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छसि पिण्डरूपं लवणमेतद्-
 दादावुदकेऽवधाय प्रक्षिप्याथ मा मां श्वः प्रातरुपसीदथा उपगच्छेथा
 इति । स ह पित्रोक्तमर्थं प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छंस्तथा चकार । तं होवाच
 परेषुः प्रातर्पल्लवणं दोषा रात्रावुदकेऽवाधा निक्षिप्तवानस्यर्द्धं हे वत्स
 तदाहरेत्युक्तस्तल्लवणमजिहीर्षुर्हं किलावमृश्योदके न विवेद न विज्ञात-

प्रत्यक्षतोऽनुपलभ्यमानत्वान्नास्तीति मन्वानः शङ्कते । यदीति । अनुपलभ्यमान-
 स्यापि सत्त्वमाशङ्क्याऽऽह । इत्येतदिति । अप्रत्यक्षस्यापि जगन्मूलस्यास्तित्वं प्रवि-
 पादयितुमुत्तरग्रन्थमवधारयति । तपेति ॥ ३ ॥ इति पष्ठाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥१२॥

नोपलभ्यते स्वेन प्रकारेणेति शेषः । इवीममर्थं प्रत्यक्षीकर्तुं यदीच्छसि तर्हि दृष्टा-
 न्तमत्र शृण्विति योजना । रात्रेरत्ययानन्वयमथशब्दार्थः । जगन्मूलं स्वतोऽप्रत्यक्षम-
 पि प्रत्यक्षपुरायान्तरेणेति पित्रोक्तोऽर्थस्तं प्रत्यक्षीचिकीर्षुर्धटादावुदके पिण्डरूपं लवणं
 रात्रौ प्रक्षिप्य तदत्ययानन्तरं प्रातःकाले पित्रुसमीपं श्वेतकेतुर्गतवानित्याह । स हे-
 ति । यथा वत्पिण्डरूपं लवणं मक्षेरात्प्रागभूत्तथा न विज्ञातवानिति संबन्धः । उदके
 प्रक्षिप्तं लवणं विमृश्यापि मे विज्ञायते चेदसदेव तर्हि तदित्याशङ्क्याऽऽह ।

न विवेद ॥ १ ॥ यथा विलीनमेवाङ्गास्यान्ता-
दाचामेति कथमिति लवणमिति मध्यादाचा-
मेति कथमिति लवणमित्यन्तादाचामेति कथ-
मिति लवणमित्यभिप्रांस्यैतदथ मोपसीदथा
इति तद्ध तथा चकार तच्छश्वत्सर्वतते त० हो-
वाचात्र वाव किल सत्सोम्य न निभालयसेऽ-

वान्यथा तल्लवणं विद्यमानमेव सदम्भु लीनं संश्लिष्टमभूत् ॥ १ ॥

यथा विलीनं लवणं न वेत्थ तथाऽपि तच्चक्षुषा स्पर्शनेन च पिण्ड-
रूपं लवणमगृह्यमाणं विद्यत एवाप्सूपलभ्यते चोपायान्तरेणोत्पेतपुत्रं
प्रत्यापयितुमिच्छन्नाहाङ्गास्योदकस्यान्तादुपरि गृहीत्वाऽऽचामेत्युक्त्वा
पुत्रं तथाकृतवन्तमुवाच कथमितीतर आह लवणं स्वादुत् इति । तथा
मध्यादुदकस्य गृहीत्वाऽऽचामेति कथमिति लवणमिति । तथाऽन्ताद-
घोदेशाद्गृहीत्वाऽऽचामेति कथमिति लवणमिति । यद्येवमभिर्भास्य परि-
त्यज्येत्तदुदकमात्रम्याथ मोपसीदथा इति तद्ध तथा चकार लवणं परित्यज्य
पितृसमीपमाजगामेत्पर्य इदं वचनं ब्रुवंस्तल्लवणं तस्मिन्नेवोदके पन्मया
रात्रौ क्षिप्तं शश्वन्निस्त्वं संवर्तते विद्यमानमेव सत्सम्पर्वतते । इत्येवमुक्तव-
न्तं तं होवाच पिता । यथेदं लवणं दर्शनस्पर्शनाभ्यां पूर्वं गृहीतं पुनरु-
दके विलीनं ताभ्यामगृह्यमाणमपि विद्यत एवोपायान्तरेण जिह्वोपल-
भ्यमानत्वात् । एवमेवात्रैवास्मिन्नेव तेजोवन्नादिकोर्ये शुद्धे देहे । वाव कि-
लेत्पाघाघोपदेशस्मरणप्रदर्शनाथौ । सत्तेजोवन्नादिशुद्धकारणं वटवीजा-

विद्यमानमेवेति । किमिति वाहं चक्षुषा स्पर्शनेन वा नोपलभ्यते तत्राऽऽह ।
अप्स्विति ॥ १ ॥

कथं वाहं यस्य विद्यमानत्वमवगतं तत्राऽऽह । यथेति । यथापि पिण्डरूपं लव-
णमुदके क्षिप्तमवगृह्यापि चक्षुःस्पर्शनाभ्यां न त्वं वेत्थ तथाऽपि तत्रत्र विद्यत एव
यवत्तथाभ्यामगृह्यमाणमपि तत्रोपायान्तरेणोपलभ्यते इत्येतमर्थं पुत्रं प्रत्यापयितुमुच्यते
वाक्यमित्यर्थः । यथाशब्दे यद्यपीत्यर्थः । तद्धेत्यादि व्याचष्टे । लवणमिति । संवर्तते
श्वीतं वचनं ब्रुवन्नाजगामेति संबन्धः । दृष्टान्तमनूय दार्ष्टान्तिकमाह । इत्येवमुक्त-
वन्तमित्यादिना । सवो जगन्मूलस्यास्मिन्देहे सत्त्वं त्वया कथमवगतमत आह । वावेति ।

१ क. ज. 'प्रार्थनेन' । ल. अ. 'प्रार्थने' । क. ट. ह. ट. ठ त. थ. प्राप्थनेन' । २ ल. अ. सत्ती-
त्य । ३ क. ल. ग. ह. अ. ट. ड. ग. 'नमसि सो' । ४ ल. ह. अ. ग. 'प्रास्य प' । ५ ल. अ. ग. 'व तत्त' ।
६ ग. घ. ड. प. ट. ठ. ड. ट. 'पार्थेण' । ७ ल. अ. ग. 'नमिति' । ८ ल. छ. अ. ग. पदपि ।

त्रैव किलेति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्य-
मिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेत-
केतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति
तथा सौम्येति होवाच ॥ ३ ॥ इति पष्ठा-
ध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥
यथा सौम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्वाक्षमा-

णिमवद्विद्यमानमेवेन्द्रियैर्नोपलभसे न निभालपसे । यथाऽत्रैवोदके दर्श-
नस्पर्शनाभ्यामनुपलभ्यमानं लवणं विद्यमानमेव जिह्वपोपलब्धवानसि ।
एवमेवात्रैव किल विद्यमानं सञ्जगन्मूलमुपायान्तरेण लवणाणिमवदुप-
पलप्स्यस इति वाक्यशेषः ॥ २ ॥

स य इत्यादि समानम् । यद्येवं लवणाणिमवदिन्द्रियैरनुपलभ्यमा-
नमपि जगन्मूलं सदुपायान्तरेणोपलब्धुं शक्यते यदुपलम्भात्कृतार्थः
स्यामनुपलम्भाच्चाकृतार्थः स्यामहं तस्यैवोपलब्धौ क उपाय इत्येतद्भूय
एव मा भगवान्विज्ञापयतु दृष्टान्तेन तथा सौम्येति होवाच ॥ ३ ॥
इति पष्ठाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

यथा लोके हे सौम्य पुरुषं यं कं चिद्गन्धारेभ्यो जनपदेभ्योऽभिन-
द्वाक्षं घट्टचक्षुपमानीप द्रव्यहर्ता तस्करस्तमभिनद्वाक्षमेव वद्धइस्तमर-

अत्र वावेत्यादिनाऽत्रैव किलेत्यस्य पीनरुक्त्वमाशङ्क्यार्थविशेषं दर्शयति । यथाऽ-
त्रैत्यादिना ॥ २ ॥

उपायान्तरजिज्ञासया पृच्छति । यद्येवमिति । तर्हि तदेत्यध्याहृतस्य तस्ये-
त्यादिना संबन्धः । सतो मूलस्योपलम्भेऽनुपलम्भे वा किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह ।
यदुपलम्भादिति । बुभुत्सितमुपायमुपदर्शयितुमुत्तरग्रन्थमुपादत्ते । तथेति ॥ ३ ॥
इति पष्ठाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

यथाऽयमुपायः शक्यो ज्ञातुं तथा लोके प्रवृत्त्यते दृष्टान्त इत्याह । यथेति ।
यमेव दृष्टान्तं व्याचष्टे । हे सौम्येति । यथा दिग्भ्रमोपेतो यत्किञ्चिदिगमिमुखो वि-
क्रोशति तथा स तत्र विचित्रे देशे शब्दं कुर्यादिति संबन्धः । प्राडित्यस्यार्थमाह ।

१ ख. ग. सौम्येति । २ ख. म. सौम्य । ३ ख. घ. च. ज. ठ. ड. ढ. न. 'लम्भे वाह' ।
४ ड. तदुप' । ५ ठ. तस्योप' । ६ ख. ज. सौम्येति । ७ ख. ड. म. सौम्य । ८ म. सौम्येति ।
९ ख. छ. ज. न. यो ।

न विवेद ॥ १ ॥ यथा विलीनमेवाङ्गास्यान्ता-
दाचामेति कथमिति लवणमिति मध्यादाचा-
मेति कथमिति लवणमित्यन्तादाचामेति कथ-
मिति लवणमित्यभिप्रांस्यैतदथ मोपसीदथा
इति तद्ध तथा चकार तच्छश्वत्सर्वतते त-हो-
वाचात्र वाव किल संसोम्य न निभालयसे-

वान्पथा तल्लवणं विद्यमानमेव सदप्यु लीनं संश्लिष्टमभूत् ॥ १ ॥

यथा विलीनं लवणं न वेत्थ तथाऽपि तच्चक्षुषा स्पर्शनेन च पिण्ड-
रूपं लवणमदृष्टमाणं विद्यत एवाप्युपलभ्यते चोपापान्तरेणेत्पेत्युत्रं
प्रत्यापयितुमिच्छन्नादाङ्गास्योदकस्यान्तादुपरि श्ठीत्वाऽऽचामेत्युक्त्वा
पुत्रं तथाकृतवन्तमुवाच कथमितीतर आह लवणं स्वादुत इति । तथा
मध्यादुदकस्य श्ठीत्वाऽऽचामेति कथमिति लवणमिति । तथाऽन्ताद-
धोदेशाद्श्ठीत्वाऽऽचामेति कथमिति लवणमिति । पद्येनमभिप्रांस्य परि-
त्यज्यैतदुदकमाचम्याथ मोपसीदथा इति तद्ध तथा चकार लवणं परित्यज्य
पिण्डसमीपमाजगामेत्यर्थं इदं वचनं ब्रुवंस्तल्लवणं तस्मिन्नेवोदके यन्मया
रात्रौ क्षिप्तं शश्वन्वित्यं संवर्तते विद्यमानमेवे सत्सम्पग्वर्तते । इत्येवमुक्तव-
न्तं तं होवाच पिता । पद्येदं लवणं दर्शनस्पर्शनाभ्यां पूर्वं श्ठीतं पुनरु-
दके विलीनं ताभ्यामदृष्टमाणमपि विद्यत एवोपापान्तरेण जिह्वोपल-
भ्यमानत्वात् । एवमेवात्रैवास्मिन्नेव तेजोबन्नादिकार्ये शुद्धे देहे । वाव कि-
लेत्याचार्योपदेशस्मरणमदर्शनार्थं । तत्तेजोबन्नादिशुद्धकारणं वटवीजा-

विद्यमानमेवेति । किमिति तर्हि चक्षुषा स्पर्शने वा नोपलभ्यते तत्राऽऽह ।
अप्स्विति ॥ १ ॥

कथं तर्हि तस्य विद्यमानत्वमवगतं वत्राऽऽह । पद्येति । यथापि पिण्डरूपं लव-
णमुदके क्षिप्तमवदृश्यापि चक्षुःस्पर्शनाभ्यां न त्वं वेत्थ तथाऽपि तत्रत्र विद्यत एव
यदस्वाभ्यामदृष्टमाणमपि तत्रोपापान्तरेणोपलभ्यते इत्येतमर्थं पुत्रं प्रत्यापयितुमुत्तरं
वाक्यमित्यर्थः । यथाशब्दो यद्यपीत्यर्थः । तद्धेत्यादि व्याचष्टे । लवणमिति । संवर्तते
इतीदं वचनं ब्रुवन्नाजगामेति संबन्धः । दृष्टान्तमनूष दाष्टीन्विकमाह । इत्येवमुक्त-
वन्तमित्यादिना । सवो जगन्मूलस्यास्मिन्देहे सत्त्वं त्वया कथनवगवत आह । वावेति ।

१ क. ज. 'प्राश्नित' । ख. म. 'प्राश्नित' । ग. द. ख. ट. ठ. त. थ. 'प्राश्नित' । २ ख. म. 'सर्त्वी-
न्य' । ३ क. ख. ग. द. म. ट. ड. न. 'नमपि स' । ४ ख. द. म. न. 'प्राश्न प' । ५ ख. म. न. 'व तत्स' ।
६ ग. प. द. य. ट. ठ. ड. ट. 'वावेतु' । ७ ख. म. न. 'नमिति' । ८ ख. छ. म. न. 'वपि' ।

शं ब्रजेति स ग्रामाद्ग्रामं पृच्छन्पण्डितो मेधावी

खेदं मोहेपटाभिनद्धाशो भार्यापुत्रैर्मित्रपशुवन्ध्वादिदृष्टादृष्टानेकविषयगु-
ण्णापासितः पुण्यापुण्यादितस्करैः प्रवेशितोऽहममुष्य पुत्रो ममेते वा-
न्धवाः सुरूपदं दुःस्त्री मूढः पण्डितो धार्मिको बन्धुमाञ्ज्जातो मृतो जी-
र्णः पापी पुत्रो मे मृतो धनं मे नष्टं हा हतोऽस्मि कथं जी-
विष्यामि का मे गतिः किं मे श्राणमित्येवमनेकशतसहस्रानर्थ-
जालवान्विक्रोशनकथंचिंदेव पुण्यातिशयात्परमकारुणिकं कंचित्सद्-
द्गात्मविदं विमुक्तबन्धनं ब्रह्मिष्ठं यदाऽऽसादयति तेन च ब्रह्मविदा का-
रुण्यादाशैतसंसारविषयदोषदर्शनमार्गो विरक्तः संसारविषयेभ्यो नास्ति
स्वं संसार्पमुष्य पुत्रत्वादिधर्मवान्किं तर्हि सचत्तस्वमसीत्यविद्योमोहप-
टाभिनहनान्मोक्षितो गन्धारपुरुषवच्च स्वं सदात्मानमुपसंपद्य सुखी नि-
र्द्वैतः स्यादित्येतमेवार्थमाहाऽऽचार्यवान्पुरुषो वेदेति तस्यास्यैवमाचा-
र्यवतो मुक्ताविद्याभिनहनस्य तावदेव तावानेव कालश्चिरं क्षेपः सदात्म-
स्वरूपसंपत्तेरिति वाक्यशेषः । कियान्कालश्चिरमित्युच्यते यावत्तु वि-
मोक्षे न विमोक्ष्यत इत्येतत्पुरुषव्यत्ययेन । सामर्थ्यात् । येन कर्मणा
शरीरमारब्धं तस्योपभोगेन क्षयाद्देहपातो यावदित्यर्थः । अथ तदैव स-

अहर्षेण । देहारण्यं प्रविष्टस्य जन्तोर्विक्रोशनप्रकारं सकारणं सूचयति । अहमित्या-
दिना । तस्य सदा दुःखित्वशङ्कां वारयति । कथंचिंदेवेति । आपाततो ब्रह्मविश्व-
माश्रेण मुक्तबन्धनत्वात्सिद्धेर्विशिनष्टि । ब्रह्मिष्ठमिति । यदाऽऽसादयति तदा सुखी
स्यादित्युत्तरत्र संबन्धः । संसारविषयं दोषदर्शनं तस्य क्षयिष्णुत्वादिज्ञानं तस्य मा-
र्गो विवेकः स यस्याऽऽचार्येण दाशितो विधातः स दाशितसंसारविषयदोषदर्शन-
मार्गः । आचार्येण सावनचतुष्टयसंपन्नस्याधिकारिणः संसारान्मोक्षितत्वप्रकारं द-
शयति । नासीति । यद्यपि वाक्यार्थज्ञाने वाक्यमेवोपायस्तथाऽऽप्याचार्योप-
देशजनितवातिशयदर्शनासद्गुणदेशोऽवगत्यन्ववाक्यार्थज्ञाने प्रथमो हेतुरुपदेशमात्रा-
द्यस्य नावगत्यन्ववाक्यार्थोस्तस्य प्रमाणाद्यसंभावनानिरसनसमर्थो विचारो मेधाविश-
ब्देन विहितस्तस्य प्रज्ञाविशयवति प्रयोगादिति भावः । पुरुषव्यत्यये हेतुमाह । सा-
मर्थ्यादिति । अस्मद्गुणपदेऽस्तयुक्तमपुरुषप्रयोगानुपपत्तेर्देहादिस्थित्यनुपपत्तेर्वैत्यर्थः ।
यावदित्यादिवाक्यार्थं स्पष्टयति । येनेति । पूर्ववदिति सामर्थ्यात्पुरुषव्यत्ययं लक्ष्य-

१ स. म. ण. 'हृपदाविद्याप' । २ क. ख. म. ट. ण. 'त्रप' । ३ क. ग. घ. ट. ड. ङ. क.
द. 'चिदित' । ४ ट. 'शयवशात्' । ५ स. घ. ञ. ण. 'दाविमो' । ६ क. ग. ट. 'चिदिते' । ७ स.
घ. विद्यते । ८ ख. छ. म. ण. 'प्रयोगस्यानु' ।

नीय तं ततोऽतिजने विमृजेत्स यथा तत्र प्राङ्गो-
दङ्गोऽधराङ्गो प्रत्यङ्गा प्रध्मायीताभिनद्वाक्ष जा-
नीतोऽभिनद्वाक्षो विसृष्टः ॥१॥ तस्य यथाभि-
नहनं प्रमुच्य प्रवृथादेतां दिशं गन्धारा एतां दि-

ष्ये ततोऽप्यतिजनेऽतिगतजनेऽस्यन्तविगतजने देशे विसृजेत्स तत्र
दिग्भ्रमोपेतो यथा प्राङ्गा प्रागञ्चनः प्राङ्मुस्तो वेत्पर्यः । तपोदङ्गाधरा-
ङ्गा प्रत्यङ्गा प्रध्मायीत शब्दं कुर्याद्विक्रोशेत् । अभिनद्वाक्षोऽहं गन्धारे-
भ्यस्तस्करेणाऽऽनीतोऽभिनद्वाक्ष एव विसृष्ट इति ॥ १ ॥

एवं विक्रोशतस्तस्य यथाभिनहनं यथाबन्धनं प्रमुच्य भुक्त्वा कारु-
णिकः कश्चिदेतां दिशमुत्तरतो गन्धारा एतां दिशं ब्रजेति प्रवृथात्स ए-
वं कारुणिकेन बन्धनान्मोक्षितो ग्रामाद्ग्रामान्तरं पृच्छन्पण्डित उपदेश-
वान्मेधावी परोपदिष्टग्रामप्रवेशमार्गविधारणसमर्थः सन्गन्धारानेवोपसंप-
द्येत नेतरो मूढमतिर्देशान्तरदर्शनशुद्धा । यथाऽयं दृष्टान्तो वर्णितः स्व-
विषयेभ्यो गन्धारेभ्यः पुरुषस्तस्करैरभिनद्वाक्षोऽविवेको दिङ्मूढोऽश-
नायापिपासादिमान्ब्याघतस्कराघनेकभयानर्थत्रातपुतमरण्यं प्रवेशितो
दुःस्वार्तो विक्रोशन्बन्धनेभ्यो मुमुक्षुस्तिष्ठति स कर्पंचिदेव कारुणिके-
न केनचिन्मोक्षितः स्वदेशान्गन्धारानेवाऽऽपन्नो निर्वृतः सुख्यभूत् ।
एवमेव सतो जगदान्तर्मैस्वहृपाचेजोबन्नादिमपं देहारण्यं वातपित्तकफ-
रुधिरमेदोमांसास्थिमज्जाशुककृमिभूत्रपुरीषवच्छीतोष्णाघनेकद्वंद्वदुःखव-

भागञ्चन इति । तस्यैव विवक्षितमर्थं कथयति । प्राङ्मुस्त इति । वक्ष्यमाणमकारैर्वि-
कल्पार्थो वाशब्दः ॥ १ ॥

यथाबन्धनं बन्धनमनुसृष्टेति यावत् । पण्डितो मेधावीविविशेषणद्वयस्य व्यवच्छे-
पं दर्शयति । नेतर इति । व्याख्यातं दृष्टान्तं सोपस्करमनुवदति । पथेत्पादिना ।
दाष्टान्त्विकं न्याचष्टे । एवमिति । आदिशब्देन वाय्वाकाशौ गृह्येते । मयेद्विकारार्थः ।
देहारण्यस्यानेकानर्थसंकटत्वं कथयति । वातेति । शीतोष्णादीत्याद्विपदेन रागद्वेषादि
द्वंद्वं गृहीतं तेनानेकेन द्वंद्वेन जातं सुखं दुःखं च तदुपेवमिदं देहारण्यमित्येतत् । ब-
न्ध्वादीत्यादिशब्दो मित्रक्षेत्रादिविषयः । पुण्यापुण्यादीत्याद्विपदमविदाकामवासनासं-

१ अ. 'इवा प्रध्मा' । २ क. ख. ग. घ. ङ. ज. छ. ट. ठ. ड. त. न. इवा प्रध्मा । ३ क. ख. ग. घ.
च. झ. ट. ठ. ड. 'विदिव । ४ क. ख. ग. घ. ङ. च. ट. ड. 'तमः स्व' । ५ ख. ग. घ.
'यद् च विक' ।

शं व्रजेति स त्रामाह्वामं पृच्छन्पण्डितो मेधावी

श्वेदं मोहेपटाभिनद्धाक्षो भार्गोपुत्रेभिन्नपशुवन्ध्वादिदृष्टादृष्टानेकविपपृ-
ष्णापाशितः पुण्यापुण्यादितस्करैः प्रवेशितोऽहममुष्य पुत्रो ममेते वा-
न्धवाः मुरूपहं दुःस्त्री मूढः पण्डितो धार्मिको बन्धुमाज्जातो मृतो जी-
र्णः पापी पुत्रो मे मृतो धनं मे नष्टं हा हतोऽस्मि कथं जी-
विष्यामि का मे गतिः किं मे त्राणमित्येवमनेकशतसहस्रानर्थ-
जालवान्विक्रोशनकथंचिदेव पुण्यातिशयात्परमकारुणिकं कंचित्सद्-
क्षात्मविदं विमुक्तबन्धनं ब्रह्मिष्ठं यदाऽऽसादयति तेन च ब्रह्मविदा का-
रुण्यादशितसंसारविपपदोपदर्शनमार्गो विरक्तः संसारविपपेभ्यो नास्ति
स्वं संसार्यमुष्य पुत्रत्वादिधर्मवान्किं तर्हि सद्यत्तन्वमसीत्यविद्योमोहप-
टाभिनहनान्मोक्षितो गन्धारपुरुषवच्च स्वं सदात्मानमुपसंपद्य सुखी नि-
र्दृतः स्यादित्येतमेवार्थमाहाऽऽचार्यवान्पुरुषो वेदेति तस्यास्पैवमाचा-
र्यवतो मुक्ताविद्याभिनहनस्य तावदेव तावानेव कालश्चिरं क्षेपः सदात्म-
स्वरूपसंपत्तेरिति वाक्यशेषः । कियान्कालश्चिरमित्युच्यते यावन्न वि-
मोक्ष्ये न विमोक्ष्यत इत्येतत्पुरुषव्यत्ययेन । सामर्थ्यात् । येन कर्मणा
शरीरमारब्धं तस्योपभोगेन क्षयाद्देहपातो यावदित्यर्थः । अथ तदैव स-

अदार्थम् । देहारण्यं प्रविष्टस्य जन्तोर्विक्रोशनप्रकारं सकारणं सूचयति । अहमित्या-
दिना । तस्य सदा दुःखित्वशङ्कां वारयति । कथंचिदेवेति । आपावतो ब्रह्मविष्व-
मानेण मुक्तबन्धनत्वासिद्धेर्विशिनष्टि । ब्रह्मिष्ठमिति । यदाऽऽसादयति तदा सुखी
स्यादित्युत्तरत्र संबन्धः । संसारविपयं दोषदर्शनं तस्य क्षयिष्णुत्वादिज्ञानं तस्य मा-
र्गो विवेकः स यस्याऽऽचार्येण दर्शितो विधातुः स दर्शितसंसारविपयदोषदर्शन-
मार्गः । आचार्येण साधनचतुष्टयसंपन्नस्याधिकारिणः संसारान्मोक्षित्वस्वपकारं दृ-
शयति । नासीति । यद्यपि वाक्यार्थज्ञाने वाक्यमेवोपायस्त्वथाऽऽप्याचार्योप-
देशजनितवित्शयदर्शनात्तदुपदेशोऽवगत्यन्तवाक्यार्थज्ञाने प्रथमो हेतुरुपदेशमात्रा-
द्यस्य नावगत्यन्तवाक्यार्थोस्तस्य प्रमाणाद्यसंभावनानिरसनसमर्थो विचारो मेवाविश-
ब्देन विहितस्त्वस्य प्रज्ञातिशयवति प्रयोगादिति भावः । पुरुषव्यत्यये हेतुमाह । सा-
मर्थ्यादिति । अस्मद्युपपदेऽसत्युत्तमपुरुषप्रयोगानुपपत्तेर्देहादिस्थित्यनुपपत्तेर्वैत्यर्थः ।
यावदित्यादिवाक्यार्थं स्पष्टयति । येनेति । पूर्ववदिति सामर्थ्यात्पुरुषव्यत्ययं लक्ष्य-

१ स. अ. ग. 'हप्रदाविषाण' । २ क. स. अ. ड. ग. 'अप' । ३ क. ग. घ. ङ. ट. ठ. ड.
ड. 'विशिव' । ४ ठ. 'अपवसाण' । ५ स. घ. अ. ग. 'याविनो' । ६ क. ग. ट. 'विरिवे' । ७ स.
अ. विद्यते । ८ स. छ. अ. ग. 'प्रयोगत्वात्' ।

गन्धारानेवोपसंपद्येतैवमेवेहाऽऽचार्यवान्पुरुषो

संपत्स्ये संपत्स्यत इति पूर्ववत् । न हि देहमोक्षस्य सत्संपत्तेश्च काल-
भेदोऽस्ति येनाप्यशब्द आनन्तर्यार्थः स्यात् । ननु यथा सद्विज्ञानान-
न्तरमेव देहपातः सत्संपत्तिश्च न भवति कर्मशेषदशात्तथाऽप्रवृत्तफलानि
प्राग्ज्ञानोत्पत्तेर्जन्मान्तरसंचितान्यपि कर्माणि सन्तीति तत्फलोपभोगार्थं
पतितेऽस्मिन्शरीरान्तरमारब्धव्यम् । उत्पन्ने च ज्ञाने यावज्जीवं विहि-
तानि प्रतिषिद्धानि वा कर्माणि करोत्येवेति तत्फलोपभोगार्थं चावश्यं
शरीरान्तरमारब्धव्यं ततश्च कर्माणि ततः शरीरान्तरमिति ज्ञानानर्थ-
क्यं कर्मणां फलवत्वात् । अथ ज्ञानवतः क्षीयन्ते कर्माणि तदा ज्ञानप्राप्तिस-
मकालमेव ज्ञानस्य सत्संपत्तिहेतुत्वान्मोक्षः स्यादिति शरीरपातः स्यात् । त
था चाऽऽचार्याभाव इत्याचार्यवान्पुरुषो वेदेत्यनुपपत्तिज्ञानान्मोक्षाभाव-
प्रसङ्गश्च । देशान्तरप्राप्त्युपायज्ञानवदनैकान्तिकफलत्वं वा ज्ञानस्य । न ।
कर्मणां प्रवृत्ताप्रवृत्तफलवच्चविशेषोपपत्तेः । यदुक्तमप्रवृत्तफलानां कर्मणां
ध्रुवफलवच्चाह्वयविदः शरीरे पतिते शरीरान्तरमारब्धव्यमप्रवृत्तकर्मफ-
लोपभोगार्थमित्येतदसत् । विदुषस्तस्य तावदेव चिरमिति श्रुतेः प्रामा-
ण्यात् । ननु पुण्यो वे पुण्येन कर्मणा भवतीत्यादिश्रुतेरपि प्रामाण्यमेव ।

ति । अथशब्दस्य सत्संपत्तेर्देहमोक्षादानन्तर्यमर्थो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । न
हीति । अथ संपत्स्य इति विदेहमुक्तिमुक्तामाक्षिपति । नन्विति । अप्रवृत्तफलानोक्ति-
च्छेदः । उत्पन्ने चेति चकारोऽप्यर्थः । विभवानि कर्माणि ब्रह्मज्ञानेन न क्षीयन्ते क-
र्मत्वात्प्रवृत्तफलकर्मवदित्यर्थः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि । ज्ञानाभिः सर्वैकर्मणीत्यादि-
श्रुतिस्मृतिविरोधात्कालात्ययापदिष्टेति शङ्कते । अथेति । अविमसज्ज्ञान श्रुतिस्मृत्यो-
र्यथाश्रुवार्थेति परिहरति । तदेति । ज्ञानस्याऽऽनर्थक्यमुक्त्वा पक्षान्तरमाह । दे-
शान्तरेति । यथा आममाप्त्युपायोऽश्वो रथो वेदि ज्ञाने सत्यसत्यन्तराये कस्यचिदेव
आमप्राप्तिर्भवेति न त्वन्तरायवत्स्वज्ञानेऽपि तत्प्राप्तिर्यथा तथा समुत्पन्नज्ञानस्यापि
कस्यचिदेव भोगेन क्षीणकर्माशयस्य मोक्षो न ज्ञानमात्रादित्यनियतफलत्वमित्यर्थः ।
कर्मत्वहेतोरप्रयोजकत्वं वदन्नुत्तरमाह । न कर्मणामिति । संग्रहवाक्यमेव प्रथम्य-
सादो नअर्थं स्फुटयति । यदुक्तमिति । तत्र हेतुमाह । विदुष इति । प्रामाण्यादे-
हान्तरारम्भे षड्विधप्रसङ्गादिति शेषः । श्रुतान्तरमाश्रित्य शङ्कते । नन्विति । तथा

१ क. ग. ट. 'व । अप्रवृत्तफलानि कर्माणि न ब्रह्मज्ञानेन क्षीयन्ते कर्मत्वात्प्रवृत्तफलकर्मवदि-
त्युक्तम् । तत्र ज्ञानाभिः सर्वैकर्मणीति स्मृतिविशेषः । अथ । २ क. घ. प्र. ट. ण. 'न्ते चास्य क' ।
३ घ. ङ. च. ठ. ट. 'तत्रवि' । ४ घ. ङ. च. ठ. ट. ण. 'लत्वाद्' ।

संपत्स्य इति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्य-
मिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमासि श्वेत-
केतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति
तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ इति षष्ठाध्या-
यस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

पुरुषं सोम्योतोपतापिनं ज्ञातयः पर्युपासते
जानासि मां जानासि मामिति तस्य यावन्न
वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि
तेजः परस्यां देवतायां तावज्जानाति ॥ १ ॥
अथ यदाऽस्य वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे

युक्तमेवोक्तमिति यथोक्तदोषचोदनादुपपत्तिः । ज्ञानोत्पत्तेरुर्ध्वं च ब्रह्म-
विदः कर्माभावमवाचाम ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीत्यत्र तच्च स्मृतमर्हसि ॥२॥
स य इत्याद्युक्तार्थम् । आचार्यवान्विद्वान्पेन क्रमेण सत्संपद्यते तं
क्रमं दृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति हो-
वाच ॥ ३ ॥ इति षष्ठाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

पुरुषं हे सोम्योतोपतापिनं ज्वराद्युपतापवन्तं ज्ञातयो बन्धवाः परि-
वार्योपासते मुमुषुं जानासि मां तव पितरं पुत्रं भ्रातरं वेति पृच्छन्तस्त-
स्य मुमुषोर्यावन्न वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः प-
रस्यां देवतायामित्येतदुक्तार्थम् ॥ १ ॥

संसारिणो यो मरणक्रमः स एवायं विदुषोऽपि सत्संपत्तिक्रम इत्ये-

ज्ञाने यावज्जीवं विहितानि कर्तव्येवेति उभाऽऽह । ज्ञानोत्पत्तेरिति ॥ २ ॥

ज्ञानस्य नाऽऽनर्थक्यमविधातृकार्यनिवर्तनेन सत्संपत्तिहेतुत्वात्प्राप्यनेकान्तिकफल-
त्वमन्तरायाभावदित्युक्तिद्वारादिमार्गप्राप्त्या वाऽत्रैवाविद्यानिवृत्तिमात्रेण वा स-
त्संपत्तिरिति सिद्धिहानः शङ्कते । आचार्यवानिति । संशयान्नस्य संबोधनार्थमुत्तरं वा-
क्यमवतारयति । तथेति ॥ ३ ॥ इति षष्ठाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

नन्वेव संसारिणो मरणक्रमो ननु विदुषः सत्संपत्तिक्रमस्त्वयोर्विशेषस्य वक्तव्यत्वा-
दव आह । संसारिण इति । कर्णोपरमे तेजःसहचरित्वमृतसुहृद्भोग्यं हरे च वि-

१ छ. द. सोम्येति । २ छ. म. 'एव सोम्ये' । ३ छ. क. हीम्येति । ४ छ. क. म. हे
सोम्ये । ५ क. ग. घ. ङ. ट. 'इति ।

प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामथ न जानाति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति त-

तदाह परस्यां देवतायां तेजसि संपन्नेऽयं न जानाति । अविद्वांस्तु सत्त उत्थाप प्राग्भावितं व्याप्रादिभावं देवमनुष्पादिभावं वा विशति । विद्वांस्तु शास्त्राचार्योपदेशजनितज्ञानदीपमकाशितं सद्ब्रह्मात्मानं प्रविश्य नाऽऽवर्तत इत्येष सत्संपत्तिक्रमः । अन्ये तु मूर्धन्यया नाड्योत्क्रम्याऽऽदित्पेयादिद्वारेण सद्ब्रह्मच्छन्तीत्पाहुस्तदसत् । देशकालनिमित्तफलाभिसंधानेन गमनदर्शनात् । न हि सदात्मैकत्वदर्शनः सत्प्राभिसंन्धस्य देशकालनिमित्तफलाद्यनृताभिसंधिरुपपद्यते । विरोधात् । अविद्याकामकर्मणां च गमननिमित्तानां सद्ब्रह्मज्ञानद्रुताशनविप्लुष्टस्वाद्रमनानुपपत्तिरेव । पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्त्विहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामा इत्याद्याधर्वणे । नदीसमुद्रदृष्टान्तश्रुतेश्च ॥ २ ॥

स य इत्यादि समानम् । यदि मरिष्यतो मुमुक्षतश्च तुल्या सत्संप-

शेषविज्ञानाभावः समान एव विद्ब्रह्मविदुषोरित्यर्थः । कस्त्वहि तयोर्विशेषस्तत्राऽऽह । अविद्ब्रह्मिति । सत्तत्त्वाद्ज्ञात्वात्सदात्मनः सकाशादिति यावत् । एकदेशिमवमुत्थाप्य प्रत्याचष्टे । अन्ये त्विति । भवतु विदुषोऽपि तदभिसंधिपूर्वकं गमनमित्याशङ्क्याऽऽह । नहीति । आदिशब्देन गत्यागती गृहेवे । सद्ब्रह्मज्ञानवद्यो गमनायोगे हेत्वन्तरस्याह । अविद्येति । विदुषोऽविद्याकामकर्मणामभावे प्रमाणमाह । पर्याप्तकामस्येति । ननु काममविलय एवात्र श्रूयते नाविद्याकामकर्मनिर्माकस्तत्राऽऽह । नदीति । यथा नद्यो गङ्गाया नामरूपे विहाय समुद्रं प्रविव्रान्ति तथा विद्वान्नामरूपे हित्वा परं पुरुषमुपैवीतिदृष्टान्तपूर्विकायाः श्रुतेर्नामरूपबीजावस्थाविद्याया लयो गम्यन्ते नचाविद्याकामयोरभावे कर्मोपपत्तिरवस्मात्त्र विदुषो गतिपूर्विका सत्संपत्तिरित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

विमतः सत्संपन्नः पुनरावृत्तिमर्शति सत्संपन्नत्वान्मरणकाले सत्संपन्नवद्विमतो वा विशेषविज्ञानाभावो नाऽऽत्यन्तिको विदुषो विशेषविज्ञानाभावत्वान्मरणकालीनविशेषविज्ञानाभाववदित्यनुमानाद्विद्ब्रह्मविदुषोरविशेषं मन्वानः शङ्कते । यदीति । यत्राष्ट्वाभिसंधत्वं वाह्यगभिसंधिमन्निश्चलं चोभधिरित्यनुमानद्वयं दूषयितुमुत्तरं ग्रन्थमुत्थापय-

धा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ इति षष्ठाध्या-
यस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

पुरुषः सोम्योत हस्तग्रहीतमानयन्त्यपहार्-
षीस्तेयमकार्षीत्परशुमस्मै तपतेति स यदि
तस्य कर्ता भवति तत एवानृतमात्मानं कुरुते
सोऽनृताभिसंधोऽनृतेनाऽऽत्मानमन्तर्याय परशुं
तप्तं प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते ॥ १ ॥

तिस्त्वन्न विद्वान्स्तरसंपन्नो नाऽऽवर्तत भावर्तते' त्वविद्वानित्यत्र कारणं
दृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान्विन्नापपत्त्विति तथा सोम्येति होवाच ॥३॥
इति षष्ठाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

शृणु यथा सोम्य पुरुषं चौर्यकर्मणि संदिग्धमानं निग्रहाय परीक्षणा-
य वोतापि हस्तग्रहीतं बद्धहस्तमानयन्ति राजपुरुषाः । किं कृतवानय-
मिति पृष्टाश्चाऽऽहुरपहार्षीद्विनमस्यापम् । ते चाऽऽहुः किमपहरणमा-
त्रेण बन्धनमर्हति । अन्यथा दत्तेऽपि धने' बन्धनप्रसङ्गादित्युक्ताः पुन-
राहुः स्तेयमकार्षीच्चौर्येण धनमपहार्षीदिति । तेष्वेवं वदत्स्वितरोऽपहृ-
ते नाहं तत्करोति । ते चाऽऽहुः संदिग्धमानं स्तेयमकार्षीत्स्त्वमस्य ध-
नस्पेति । तस्मिन्नापहृतवान आहुः परशुमस्मै तपतेति शोधयत्वात्मान-
मिति । स यदि तस्य स्तेयस्य कर्ता भवति बहिश्चापहृते स एवं भू-
तस्तत एवावृतमन्यधाभूतं सन्तमन्यथाऽऽत्मानं कुरुते स तथाऽवृता-
भिसंधोऽनृतेनाऽऽत्मानमन्तर्याय व्यवहितं कृत्वा परशुं तप्तं मोहात्प्रति-
गृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते' राजपुरुषैः स्वकृतेनावृताभिसंधिदोषेण ॥१॥

वि । तपेति ॥ ३ ॥ इति षष्ठाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

परीक्षणाय परीक्षाद्वारेण रक्षणार्थमिति यावत् । परस्वग्रहणमात्रेण बन्धने प्रतिग्र-
होत्पुरपि बन्धनमसङ्गान्न वन्मात्रं बन्धनकारणमित्याह । अन्यथेति । वव एवानृता-
भिसंधत्वादेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

* बहुते छन्दस्यमाहुर्योगीऽत्यदभाव

१ घ. क. सोम्येति । २ छ. ड. सोम्येति । ३ क. ग. ट. ड. ते ति । ४ ड. ड. ते चापि । ५
ख. ड. अ. सोम्येति । ६ ख घ. ड. घ. सोम्येति । ७ ख. घ. ड. ङ. नेपहृणसंमत्तादि । ८ क.
ख. ग. घ. च. ड. ङ. तानः एते । ९ ख. घ. च. ड. ङ. ते यत् ।

अथ यदि तस्याकर्ता भवति तत एव सत्यमा-
त्मानं कुरुते स सत्याभिसंधः सत्येनाऽऽत्मान-
मन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति स न दह्यतेऽथ
मुच्यते ॥ २ ॥ स यथा तत्र नादात्वेतैतदात्म्य-

अथ यदि तस्य कर्मणोऽकर्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते
सं सत्येन तथा स्तैन्याकृतृतयाऽऽत्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णा-
ति स सत्याभिसंधः सन्न दह्यते सत्यव्यवधानादथ मुच्यते च मृषाभि-
योक्तृभ्यः । तत्रपरशुदहस्ततलसंपोगस्य तुल्यत्वेऽपि स्तेपकर्त्रकत्रोरवृत्ता-
भिसंधो दह्यते न तु सत्याभिसंधः ॥ २ ॥

स यथा सत्याभिसंधस्तत्रपरशुग्रहणकर्मणि सत्यव्यवहितहस्ततल-
त्वोभादाद्येत न दह्येतेत्येतदेवं सद्ब्रह्मसत्याभिसंधीतरयोः शरीरपात-
काले च तुल्यपापं सत्संपत्ती विद्वान्सत्संपद्य न पुनर्व्याप्तदेवादिदेहग्रह-
णापाऽऽवर्तते । अविद्वान्स्तु विकारानृताभिसंधः पुनर्व्याप्तादिभावं देव-
तादिभावं वा यथा कर्मयथाश्रुतं प्रतिपद्यते । यदात्माभिसंध्यनभिस-
धिकृते मोक्षबन्धने यच्च मूलं जगतो यदायतना यत्रप्रतिष्ठाश्च सर्वाः प्रजा
यदात्मकं च सर्वं यच्चाजैममृतमभयं शिवमद्वितीयं तत्सत्यं स आत्मा
तवावस्तत्त्वमसि हे श्वेतकेतो इत्युक्तार्थमसकृद्वाक्यम् । कः पुनरसौ
श्वेतकेतुस्त्वंशब्दार्थः । योऽहं श्वेतकेतुरुदालकस्य पुत्र इति वेदाऽऽ-

तत एवेति । स्तैन्यस्य कर्मणोऽकर्तृत्वादेवेत्यर्थः । दृष्टान्ते विवक्षितमंशमनुवद-
ति । तमेति ॥ २ ॥

उदनुवादपूर्वकं दाष्टान्विक्रमाह । स यथेति । स य एषोऽग्निमेत्यादि व्याचष्टे ।
यदात्मेति । त्वं उदसीति त्वमर्थोद्देशेन उदर्थभावो विधीयते तत्रोद्देश्यस्य शरीरद्वय-
विशिष्टस्य विरोधादशरीरब्रह्मात्मत्वं विधातुमशक्यामिति मन्वानश्रोदयति । कः पुन-
रिति । त्वंपदेन वान्यस्य लक्ष्यस्य वा ब्रह्मत्वायोगस्त्वयोच्यते नाऽऽयोऽङ्गीकारान्न
द्वितीयः शरीरद्वयविशिष्टचोपलक्षितस्य श्रोतृत्वाद्यध्यासात्म्यस्य त्वंपदलक्ष्यस्य ब्रह्म-
त्वविधाने विरोधास्फुरणादिति परिहरति । योऽहमिति । विज्ञाय च वेदेति पूर्वेण
सह संबन्धः । यस्य सतः सकाशादीपाधिको भेदो वस्तुवस्तैक्यमिति मत्वाऽऽह ।

१ क. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ढ. न. स त । २ न. त्वाग्रहा । ३ ठ. त्यात्माभि । ४ क.
होपेत् । ५ क. ड. च. भ. र. ठ. न. इन्संप । ६ स. ठ. न. जर्म । ७ ड. ह्यानुक्ता । ८ क.
ग. ट. म. च. श्व शं ।

मिदं २ सर्वं तत्सत्यं २ स आत्मा तत्त्वमसि श्वे-

स्मान्मादेशं श्रुत्वा मत्वा विज्ञाप चाश्रुतममतमविज्ञातं विज्ञातुं पितरं
 पप्रच्छ कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति । स एषोऽधिकृतः श्रोता
 मन्ता विज्ञाता तेजोब्रह्ममयं कार्यकरणसंघातं प्रविष्टा परैव देवता नाम-
 रूपव्याकरणायाऽऽदर्श इव पुरुषः सूर्यादिरिव जलादीं प्रतिबिम्बरूपेण
 स आत्मानं कार्यकारणेभ्यः प्रविभक्तं सद्रूपं सर्वात्मानं प्राक् पितुः
 श्रवणान्न विजज्ञौ । अथेदानीं पित्रा प्रतिबोधितस्तत्त्वमसीतिदृष्टान्तैर्हं-
 तुभिश्च तत्पितुरस्य ह किलोक्तं सदेवाहमस्मीति विजज्ञौ विज्ञातवान् ।
 द्विर्वचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थम् । किं पुनरत्र पृष्ठे वाक्यप्रमाणेन जनितं
 फलमात्मनि कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरधिकृतत्वविज्ञाननिवृत्तिस्तस्य फलं वयम-
 वोचाम । त्वंशब्दवाच्यमर्थं श्रोतुं मन्तुं चाधिकृतत्वमविज्ञातविज्ञानफला-
 र्थम् । प्राकृतस्माद्विज्ञानादहमेवं करिष्याम्यग्निहोत्रादीनि कर्मोपपन्नानि-
 धिकृतः । एषां च कर्मणां फलमिहामुत्र च भोक्ष्ये कृतेषु वा कर्मसु कृत-
 कर्तव्यः स्यामित्येवं कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरधिकृतोऽस्मीत्यात्मनि पद्विज्ञान-
 नमभूत्तस्य यत्सञ्चगतौ मूलमेकमेवाद्वितीयं तत्त्वमसीत्पनेन वाक्येन
 प्रतिबुद्धस्य निवर्तते । विरोधात् । न ह्येकस्मिन्नद्वितीय आत्मन्येवमहम-
 स्मीति विज्ञाते ममेदमन्यदनेन कर्तव्यमिदं कृत्वाऽस्य फलं भोक्ष्य इति
 वा भेदविज्ञानमुपपद्यते । तस्मात्सत्सत्याद्वितीयात्मविज्ञाने' विकारानृ-

तेजोब्रह्ममयमिति । त्वंपदार्थं श्वेतकेतुं निर्धायै च्छास्येत्यादि व्याचष्टे । आत्मान-
 मिति । अज्ञातार्थप्रकाशनं मानफलं तस्य स्वप्रकाशे ब्रह्मणि नोपपत्तिरिति मन्वानश्वे-
 दयति । किं पुनरिति । अत्राऽऽत्मनीति संबन्धः । स्वप्रकाशे प्रकाशातिशयस्य
 मानफलस्यासंभवेऽप्यव्यस्तव्यावृत्तिस्तत्फलं भविष्यतीत्युत्तरमाह । कर्तृत्वेति । अशु-
 तस्य श्रवणायामतस्य मननायाविज्ञातस्य विज्ञानफलसिद्धये चाधिकृतं यमर्थं त्वंपद-
 वाच्यमवोचाम तस्य स्वात्मनि क्रियाकर्तृत्वे फलभोक्तृत्वे च यन्मिथ्यैवाधिकृतत्वविज्ञानं
 तन्निवृत्तिर्मानफलमिति योजना । यथोक्तं मानफलमेव प्रपञ्चयति । प्राक्चेति ।
 अहमेवात्राधिकृतश्चेति चकारेत्य संबन्धः । तस्यैत्यशस्येत्यर्थः । विरोधमेव स्फोरप-
 ति । न हीति । प्रमाणफलमुपसंहरति । तस्मादिति । तत्त्वमसीति वाक्यं मुख्यैकत्व-

तकेतो इति तद्वास्य विजज्ञाविति विजज्ञावि-
ति ॥ ३ ॥ इति षष्ठाध्यायस्य षोडशः खण्डः
॥ १६ ॥ इति च्छान्दोग्योपनिषदि षष्ठोऽ-
ध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

तजीवात्मनिज्ञानं विवर्तत इति युक्तम् । ननु तत्त्वमसीत्यत्र त्वंशब्दवा-
च्येऽर्थे सद्बुद्धिरादिश्यते यथाऽऽदित्यमनआदिषु ब्रह्मादियुद्धिः । यथा
च लोके प्रतिमादिषु विष्ण्वादियुद्धिस्तद्वन्नतु सदेव त्वमिति यदि सदेव
श्वेतकेतुः स्यात्कथमात्मानं न विजानीयाद्येन तस्मै तत्त्वमसीत्युपदि-
श्यते । न । आदित्यादिवाक्यवैलक्षण्यात् । आदित्यो ब्रह्मेत्यादाविति-
शब्दव्यवधानान्न साक्षाद्ब्रह्मत्वं गम्यते । रूपादिमत्त्वाच्चाऽऽदित्यादीना-
माकाशमनसोश्चेतिशब्दव्यवधानादेवाब्रह्मत्वमिह तु सत एवैव प्रवेशं द-
र्शयित्वा तत्त्वमसीति निरद्भुशं सदात्ममावमुपदिशति । ननु पराक्रमा-
दिगुणः सिद्धोऽसि त्वमितिवत्त्वमसीति स्यात् । न । मृदादिवत्सदेक-

परमिति स्वपक्षमुक्त्या परपक्षं शङ्कते । नन्विति । आव्यासिकमेकत्वं सामानाधिकरण्याल-
म्बनमिति स्वपक्षं दृष्टान्तेनोक्त्वा सिद्धान्तं दूषयति । नन्विति । श्वेतकेतोः सम्मानत्वे
तदज्ञानायोगादसकृद्रूपदेशासिद्धिरित्यर्थः । किमध्यासवाक्यसामान्यादाध्यासिकमेकत्वं
सामानाधिकरण्यालम्बनं किंवा मुख्यैकत्वे बाधकसद्भावादिति विकल्प्याऽऽद्यं दूष-
यति । नेत्यादिना । यथा लोके शुक्तिकां रजदमिति मत्स्येतीत्यादावितिशब्दपरं सा-
मानाधिकरण्यं न वस्तुनिष्ठं दृष्टं तथाऽध्यासवाक्यानामप्यादित्यो ब्रह्मेत्यादेश इत्यादी-
नामितिशब्दपरसामानाधिकरण्यदशादवस्तुनिष्ठत्वं गम्यते न तथा तत्त्वमसिवाक्यस्या-
वस्तुनिष्ठत्वमितिशब्दपरत्वाभावेन सामानाधिकरण्यस्य स्वरूपपर्यवसायित्वनिश्चयादि-
त्यर्थः । इह त्विति प्रकरणोक्तिः । इह प्रवेशं दर्शयित्वेत्यत्र तेजोवज्रमयं संघावमि-
हेति व्यपदिशति । जीवब्रह्मणोर्भेदमाहिममाणविरोधान्न मुख्यमेकत्वं किंतु भेदन्यगु-
णयोगाद्गौणमिति द्वितीयं शङ्कते । नन्विति । यथा मृदादि कारणमेव घटादि कार्यं न
पृथगास्ति तथा सर्वभेदमाकाशादिकार्यं सम्मानं तत्र सर्वपकारभेदरहितमेकरसमवाधि-
तमित्युपदेशदर्शनात्त गौणमेकत्वमित्युत्तरमाह । नेत्यादिना । इत्यथ नोपचरित्वमेक-

भेदाद्वितीयं सत्त्वमित्युपदेशात् । न चोपचारविज्ञानात्तस्य तावदेव चिर-
रमिति सत्संपत्तिरूपदिश्येत । मृषात्वाद्दुपचारविज्ञानस्य । त्वमिन्द्रो-
यम् इतिवत् । नापि स्तुतिरनुपास्यत्वाच्छ्रुतकृतोः । नापि सच्छ्रुतकेतु-
त्वोपदेशेन स्तूयेत । न हि राजा दासस्त्वमिति स्तुत्यः स्यात् ।
नापि सतः सर्वात्मन एकदेशनिरोधो युक्तस्तत्त्वमसीति देशाधिपतेरिव
आमाध्यक्षस्त्वमिति । न चान्या गतिरिह सदात्मत्वोपदेशादर्थान्तरभूता
संभवति । ननु सदस्मीति बुद्धिमात्रमिह कर्तव्यतया चोच्यते न त्वज्ञातं
सदस्मीति ज्ञाप्यत इति चेत् । नन्वस्मिन्पक्षेऽप्यश्रुतं श्रुतं भवतीत्याद्य-
नुपपन्नम् । न । सदस्मीतिबुद्धिविधेः स्तुत्यर्थत्वात् । नाऽऽचार्यवोऽनु-
रूपो वेद । तस्य तावदेव चिरमित्युपदेशात् । यदि हि सदस्मीति बु-
द्धिमात्रं कर्तव्यतया विधीयते न तु त्वंशब्दवाच्यस्य सद्रूपत्वमेव तदा
नाऽऽचार्यवान्वेदेति ज्ञानोपायोपदेशो वाच्यः स्यात् । यथाऽग्निहोत्रं
जुहुयादित्येवमादिष्वर्थेऽप्राप्तमेवाऽऽचार्यवत्त्वमिति तद्वत् । तस्य ताव-

त्वमित्याह । नचेति । औपचारिकविज्ञानस्य मृषात्वे दृष्टान्तमाह । त्वमिति । कि-
ञ्च गौणमेकत्वं यदा स्तुत्यर्थत्वं विधिपरत्वं वा वाक्यस्य वक्तव्यमाद्येऽपि श्वेतकेतोः
सतो वा वस्तुनः स्तुतिरिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति । नापीति । उपास्यत्वात्स-
योऽस्तुतिरिति द्वितीयमाशङ्क्य दूषयति । नापि सदिति । इतश्च श्वेतकेतुत्वोपदे-
शेन सतो न स्तुतिरित्याह । नापि सत इति । श्वेतकेतोः अनुपास्यत्वेन स्तुत्यसंभवेऽ-
पि कर्तृत्वात्कर्मसु वत्त्वावकत्वं वाक्यस्य युक्तमित्याशङ्क्य कर्मविध्यसंनिधानात्सदा-
त्मत्वमात्रप्रतीक्षे नैवमित्याह । न चेति । विकल्पान्तरमुद्गावयति । ननु सदस्मी-
तीति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानवचनविरोधान्न दृष्टिविधिपरत्वमित्युत्तरमाह । नन्वे-
ति । गौणपक्षेऽपि तुल्याऽनुपपत्तिरित्यपर्यः । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतेर्न विरो-
धोऽस्तीति पूर्ववाचाह । नेति । 'नेदमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं दृष्टिविधिस्तुतिः कार्य-
कारणानन्यत्वादियुक्तिभिरुपपादितत्वाद्द्विधिपक्षे चासंभवादिनिरामसमर्थाचार्यवस्वो-
पदेशानर्थक्यादौपदेशिकज्ञानमात्रेण विध्यनुष्ठानसिद्धेर्विध्यपेक्षितस्य च तेनैवाऽऽक्षेपा-
दित्युत्तरमाह । नाऽऽचार्यवानिति । वदेव विवृणोति । यदि हीति । आचार्यव-
त्त्वमिति नोपदिश्यत इति शेषः । इतश्च नेदं वाक्यं दृष्टिविधिपरमेष्टव्यमित्याह ।
तस्येति । सदात्मत्वसाक्षात्काराद्वेऽपि सरुदनुष्ठितपरोक्षबुद्धिमात्रान्मोक्षसंभवाद्द्वि-
-

देव चिरमिति च क्षेपकरणं न युक्तं स्यात् । सदात्मतत्त्वेऽविज्ञातेऽपि सकृद्बुद्धिमात्रकरणे मोक्षप्रसङ्गात् । न च तत्त्वमसीत्युक्ते नाहं सदिति-
प्रमाणवाक्यजनिता बुद्धिर्निवर्तयितुं शक्या नोत्पन्नेति वा शक्यं वक्तु-
म् । सर्वोपनिषद्वाक्यानां तत्परतपैवोपक्षपात् । यथाऽग्निहोत्रादिविधि-
जनिताग्निहोत्रादिकर्तव्यताबुद्धीनामेतथार्थत्वमनुत्पन्नत्वं वा न शक्यते
वक्तुं तद्वत् । यैचूक्तं सदात्मा सन्नात्मानं कथं न जानीषादिति । ना-
सौ दोषः । कार्यकरणसंघातव्यतिरिक्तोऽहं जीवः कर्ता भोक्तेत्यपि स्व-
भावतः प्राणिनां विज्ञानादर्शनात्किमु तस्य सदात्मविज्ञानम् । कथमेवं
सदात्मविज्ञानम् । कथमेवं व्यतिरिक्तविज्ञाने सति तेषां कर्तृत्वादिवि-
ज्ञानं संभवति दृश्यते च । तद्वत्तस्यापि देहादिष्व्वात्मबुद्धित्वात् स्या-

स्याभिधानमनर्थकमापद्येत यथा सरुदनुष्ठित्वापि यागोद्भवति स्वर्गस्त्वद्विदह च चिर-
मिति क्षेपकरणं मोक्षस्येति तस्मान्नेदं दृष्टिविधिपरमित्यर्थः । किञ्च विधिवादिना प्रतीय-
मानेऽपि वाक्यस्याप्रामाण्यं विपर्ययसलक्षणे वा वाच्ये तद्बुद्धयं दुर्वचमित्याह । न चेति ।
वत्त्वमसीत्यधिकारिणं प्रत्युक्ते सति प्रमाणभूतेन तेन वाक्येन जनित्वा सद्ब्रह्माहमिति
या तस्य बुद्धिस्तां निवर्तयितुं नाहं सदिति बलवतो बुद्धिरुत्पन्नेति न शक्यते वक्तुं
विवेकवतः श्रुतवाक्यस्य तथाविधबुद्धयनुत्पादान्न चाधिकारिणः श्रुतवाक्यस्य सद्ब्रह्मा-
हमिति बुद्धिर्नोत्पन्नेति वक्तुं शक्यमधिकारिणः प्रमित्विजनको वेद इति न्यायात् । न
च भेदप्रत्ययो यथोक्ताया बुद्धेर्बाधकत्वस्य स्वाप्नेश्वप्रत्ययवन्मिध्यात्वानुमानादित्यर्थः ।
इतश्च वत्त्वमसिवाक्यं वस्तुपरमेवेत्याह । सर्वोपनिषदिति । वत्त्वमसिवाक्यान्नायथा-
र्था बुद्धिर्नापि न भवत्येव बुद्धिरित्येवमर्थं दृष्टान्तेनाऽऽह । यथेति । जीवे भासमा-
नेऽप्यनवभासमानत्वान्न स्वभावो ब्रह्मेत्युक्तमनूद्य दूषयति । यैचूक्तमिति । लोकाय-
वातिरिक्तानां देहादित्सेको जीवस्य स्वाभाविकोऽपि नावभासते तथा ब्रह्मभावोऽपि त-
स्यानाघानिर्वाच्याज्ञानसामर्थ्योदेव नावभासिष्यते । तथाच तस्मिन्भासमानेऽप्यनवभा-
समानत्वान्न स्वभावो ब्रह्मेत्युक्तं व्याप्यमावादित्याह । कार्येति । ननु देहव्यावेरि-
क्तात्मवादिनामात्मनि भाति देहव्यतिरिक्तोऽपि भात्येवेति व्योम्निसिद्धिरित्याशङ्क्या-
ऽऽह । कथमिति । देहादिसंघातादतिरिक्तोऽहमित्येवं व्यतिरिक्तविज्ञाने सति कथं
तेषां कर्तृत्वादिविज्ञानं संभवति । न हि संघाताभिर्मानविगमे तद्युज्यते । न च तत्रा-
स्त्येव दृश्यमानत्वादित्यर्थः । सिद्धे दृष्टान्ते दाढौन्तिकमाह । तद्वदिति । देहाद्व-

१ अ. 'मयथा' । २ क. 'युक्त' । ३ अ. ठ. ड. प. 'यंका' । ४ अ. 'दात्मावि' । ५ अ. अ.
न. 'त्मनो वि' । ६ ग. ड. 'क्षणमनुत्पत्तिलक्षणं' । ७ क. ग. ट. 'ब्रह्मादिति' । ८ क. 'युक्त' । ९ क.
ख. घ. अ. ट. ड. प. 'तिरि' । १० क. ख. ग. छ. ट. प. 'मानाविग' ।

॥ ॐ ॥ अधीहि भगवे इति होपससाद् संन-

त्सदात्मविज्ञानम् । तस्माद्विकारात्नृताधिकृतजीवात्मेविज्ञाननिवर्तकमेवे-
दं वाक्यं तत्त्वमसीति सिद्धमिति ॥ ३ ॥ इति षष्ठाध्यायस्य षोडशः
खण्डः ॥ १६ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचा-
र्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतो छान्दोग्योपनिषद्विवरणे
षष्ठोऽध्यायः संपूर्णः ॥ ६ ॥

परमार्थतत्त्वोपदेशप्रधानपरः षष्ठोऽध्यायः सदात्मैकत्वनिर्णयपरत-
थेवोपयुक्तः । न सतोऽर्वाग्विकारलक्षणानि तत्त्वानि निर्दिष्टानीत्यवस्ता-
नि नामादीनि क्रमेण निर्दिश्य तद्वारेणापि भूमाख्यं निरतिशयं तत्त्वं

विरिक्तस्य सतोऽप्यप्रतिमानवत्सदात्मकस्यापि श्वेतकेतोर्देहादिस्वारमाभिमानित्वात्स-
दात्मनि ब्रह्मणि विज्ञानं न स्यादवस्तस्वभावस्यापि ब्रह्मभावस्याप्रतिमानमज्ञानकृत्वमि-
त्यर्थः । वाक्यस्वार्थान्तरपरत्वासंभवे फलितमुपसंहरति । तस्मादिति । महावाक्य-
स्योक्तया विषयाऽर्थान्तरपरत्वासंभवाद्विकारेऽनृतामित्येविकृतोऽयं जीवात्मेत्येवैक्यं य-
न्मिथ्याज्ञानं यस्य सनिदानस्य निवर्तकमेवेदं तत्त्वमसिवाक्यं न त्वभूत्मातुर्भावफलमि-
त्येव जीवब्रह्मणोरैक्यं सर्वोपनिषत्सारमूर्तं स्थितमित्यर्थः ॥ ३ ॥ इति षष्ठाध्यायस्य
षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृतायां
श्रीशंकरभगवत्कृतच्छान्दोग्यभाष्यटीकायां षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

षष्ठसप्तमयोरध्याययोः संबन्धं वक्तुं कामः पठे वृत्तं कीर्तयति । परमार्थेति । उ-
त्तमाधिकारिणं प्रत्यवाधितवत्स्वबोधनं प्रधानं तत्परोऽर्वावोऽध्यायः स सतो ब्रह्मणः
प्रयत्ननिश्चयपरत्वेनैव व्याख्यात इत्यर्थः । अध्यायान्तरभूमिकाप्रारब्धयति । न सत्
इति । मध्यममधिकारिणं प्रति परंपरया ब्रह्मात्मत्वमुपदेष्टुं सप्तमपठाकप्रवृत्तिरित्यर्थः ।
नन्वत्रापि ब्रह्मात्मत्वमेवोपदेष्टुमिष्टं श्रेयमिति वाहं नामादीनि तत्त्वानि निर्दिश्यन्ते त-
थाऽऽह । अनिर्दिष्टेष्विति । वाशब्दः शङ्कानिरासार्थः । यद्वा द्वयोरध्याययोरद्वितीय-
ब्रह्मात्मविषयत्वाविशेषेऽपि साक्षात्पारंपर्याभ्यामपीनकृत्यमुक्तं संप्रति नामादीनामुत्त-
रोत्तरभूयस्त्वविविशिष्टानां सन्मानविज्ञानेनाविज्ञानादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमयुक्तमि-

त्कुमारं नारदस्तु होवाच यद्वेत्य तेन मोप-

निर्देक्ष्यामीति शास्त्राचन्द्रं दर्शनवदितीमं सप्तमं प्रपाठकमारभते । अनिर्दिष्टेषु हि सतोऽर्वाक्तत्वेषु सन्मात्रे च निर्दिष्टेऽन्यदप्यविज्ञातं स्यादित्याशङ्का फस्यचित्स्वात्सा मा भूदिति वा तानि निर्दिदिक्षति । अथवा सोपानारोहणवत्स्थूलादारभ्य सूक्ष्मं सूक्ष्मतरं च बुद्धिविषयं ज्ञापयित्वा तदतिरिक्ते स्वाराज्येऽभिपेक्ष्यामीति नामादीनि निर्दिदिक्षति । अथवा नामाद्युत्तरोत्तरविशिष्टानि तन्वान्यतितरां च तेषामुत्कृष्टतमं भूमाख्यं तत्त्वमिति तत्स्तुत्यर्थं नामादीनां क्रमेणोपन्यासः । आरूपायिका तु परविद्यास्तुत्यर्था । कथम् । नारदो देवर्षिः कृतकर्तव्यः सर्वविद्योऽपि सन्नारमहत्त्वाच्छुशोचैव किमु वक्तव्यमन्योऽल्पविज्जन्तुरकृतपुण्यातिशयोऽकृतार्थ इति । अथवा नान्यदात्मज्ञानाभिरतिशयश्रेयःसाधनमस्तीत्येतत्प्रदर्शनार्थं सन्त्कुमारनारदारूपायिकाऽऽरभ्यते । येन सर्वविज्ञानसाधनशक्तिसंपन्नस्यापि नारदस्य देवर्षेः श्रेयो न बभूव येनोत्तमाभिजनविघ्नाहृतसाधनशक्तिसंपत्तिनिमित्ताभिमानं हित्वा प्राकृतपुरुषवत्सन्त्कुमारमुपससाद् श्रेयःसाधनप्राप्तयेऽतः प्ररूपायितं भवति निरतिश-

त्याशङ्क्य ब्रह्मविदः सर्वज्ञत्वं स्पष्टीकर्तुमुत्तरग्रन्थान्तरारम्भ इत्याह । अनिर्दिष्टेष्विति । नामादिसंकीर्तनस्य तात्पर्यान्तरमाह । अथवेति । अधमोऽधिकारी नामादीनि ब्रह्मत्वेनोपास्य तत्फलं च भुक्त्वा क्रमेण साक्षाद्ब्रह्मत्वं प्राप्नोतीति प्रदर्शयितुमुत्तरो ग्रन्थ इत्यर्थः । शास्त्राचन्द्रनिर्दर्शनन्यायेन मध्यमस्याधिकारिणो ब्रह्मसिद्धिस्वीकारार्थं मध्यमस्याधिकारिणो ध्यानार्थं वा नामादिसंकीर्तनमित्युक्तमिदानीमुत्तममेवाधिकारिणमधिकृत्य भूयस्तुत्यर्थं नामादिवचनमिति मतान्तरमाह । अथवा नामादीति । अध्यायसंबन्धमुक्त्वाऽऽरूपायिकासंबन्धमाह । आरूपायिका त्विति । स्तुरत्यर्थत्वमेव प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना । तथा च परविद्याया रुढार्थत्वात्तस्याः स्तुतिरथ विवक्षितेति शेषः । अवीताध्यायादिष्टसदात्मत्वविज्ञानादन्यदेव देवतोपासनं मोक्षसाधनमित्याशङ्क्य वनिषेधेन सदात्मविज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वं दृष्टीकर्तुंमारूपायिका प्रवृत्तेवि पक्षान्तरमाह । अथवेति । द्वितीयमारूपायिकावात्यर्थं प्रथमयति । येनेत्यादिना । सर्वस्यापि ज्ञेयस्य यद्विज्ञानं तस्य साधनमुत्पादनं तत्र शक्यता संपन्ने वेदवेदाङ्गाभिज्ञत्वं तस्यापीति यावत् । अस्ति हि नारदस्योत्तमाभिजने जन्म । ब्रह्मणो

सीद् ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति स होवाच॥१॥
ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथ-
र्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं
पित्र्यं राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनंदे-
वविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्र-

यमाहिसाधनत्वमात्मविद्याया इति । अधीक्षधीष्व भगवो भगवन्निति इ
किन्वोपससाद् । अधीहि भगव इति मन्त्रः । सनत्कुमारं योगीश्वरं ब्रह्मि-
श्चं नारद उपसन्नवान् । तं न्यायत उपसन्नं होवाच यदात्मविषये किं-
चिद्वेत्य तेन तदग्ररूपापनेन मामुपसीदेदमहं जान इति ततोऽहं भवतो
विज्ञानात्ते तुभ्यमूर्ध्वं वक्ष्यामीत्युक्तवति स होवाच नारदः ॥ १ ॥

ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि स्मरामि पद्वेत्येति विज्ञानस्य पृष्टत्वात् । त-
था यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थं वेदं वेदशब्दस्य प्रकृतत्वादितिहास-
पुराणं पञ्चमं वेदं वेदानां भारतपञ्चमानां वेदं व्याकरणमित्यर्थः । व्या-
करणेन हि पदादिविभागश्च ऋग्वेदादयो ज्ञायन्ते । पितृयं श्राद्धकल्प-
म् । राशिं गणितम् । देवमुत्पातज्ञानम् । निधिं महाकालादिनिधिशा-
स्त्रम् । वाकोवाक्यं तर्कशास्त्रम् । एकायनं नीतिशास्त्रम् । देवविद्यां नि-
रुक्तम् । ब्रह्मण्य ऋग्यजुःसामारूपस्य विद्यां ब्रह्मविद्यां शिक्षाकल्प-
च्छन्दश्चित्तपः । भूतविद्यां भूततन्त्रम् । क्षत्रविद्यां धनुर्वेदम् । नक्षत्रवि-
द्यो ज्योतिषम् । सर्पदेवजनविद्यां सर्पविद्यां गारुडं देवजनविद्यां गन्ध-

मानसपुत्रत्वादस्ति चोत्तमकर्मविद्याऽस्ति च वृत्त सदाचरणमस्ति च श्रवणध्यानादि
साधनशक्तीनां धर्माधर्मसाधनस्य वा शरीरस्य शक्तेः संपत्तिश्च जन्मादयो निमित्तम-
स्याभिमानस्य वं त्यक्त्वेति यावत् । इतिशब्दोऽध्यायाख्यायिकयोः संबन्धोक्तिसमा-
प्यर्थः । अध्ययनेन ज्ञानं लक्ष्यते । तथा चार्थाष्व ज्ञापयेत्यर्थः । मन्त्र उपसदनस्येति
शेषः । न्यायतः समित्वागिरित्यादिसास्त्रोक्तविधिवशादिति यावत् ॥ १ ॥

अध्ययनवाचि पदं स्मरणपरतय) कथं व्याख्यावमित्याशङ्क्याऽऽह । पद्वेत्येति ।

विद्याः सर्पदेवजनविद्यामेतद्भगवोऽध्येमि ॥२॥
सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नाऽऽत्मविच्छ्रु-
तः ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मवि-

युक्तिनृत्यगीतवाद्यशिल्पादिविज्ञानानि । एतत्सर्वं हे भगवोऽध्येमि ॥२॥
सोऽहं भगव एतत्सर्वं जानन्नपि मन्त्रविदेवास्मि शब्दार्थमात्रविज्ञान-
नवानेवास्मीत्यर्थः । सर्वो हि शब्दोऽभिधानमात्रमभिधानं च सर्वं मन्त्रे-
ष्वन्तर्भवति । मन्त्रविदेवास्मि मन्त्रवित्कर्मविदित्यर्थः । मन्त्रेषु कर्माणी-
ति हि वक्ष्यति नाऽऽत्मविज्ञाऽऽत्मानं वेत्ति । नन्वात्माऽपि मन्त्रैः प्र-
काश्यत एवेति कथं मन्त्रविज्ञेनाऽऽत्मवित् । न । अभिधानाभिधेयभेद-
स्य विकारत्वात् । न च विकार आत्मेष्यते । नन्वात्माऽप्यात्मशब्देना-
भिधीयते । न । यतो वाचो निवर्तन्ते । यत्र नान्यत्प्रपत्तित्यादिश्रुतेः ।
कथं तर्ह्यभिधेयत्वात् आत्मेत्यादिशब्दा आत्मानं प्रत्याययन्ति । नैष
दोषः । देहवति प्रत्यगात्मनि भेदविषये प्रयुज्यमानः शब्दो देहादीना-
मात्मत्वे प्रत्याख्यायमाने यत्परिशिष्टं सदवाच्यमपि प्रत्याययति ।

गन्धयुक्तिः कुहूमादिसंपादनम् ॥ २ ॥

वर्हि सर्वज्ञः स्वप्नस्त्वं क्वकृत्योऽसीत्याशङ्क्याऽऽह । सोऽहमिति । कथं म-
न्त्रविदित्यस्य कर्मविदिति व्याख्यानमित्याशङ्क्याऽऽह । मन्त्रेष्विति । मन्त्रविदेव
नाऽऽत्मविदित्यत्र विरोधं चोदयति । नन्विति । मन्त्रवित्त्वे वत्प्रकाश्यात्मवित्त्वमपि
स्यात्तदभावे मन्त्रवित्त्वमपि न युक्तमित्यर्थः । अभिधानमभिधेयमित्येवंरूपस्य भेदस्य
विकारत्वेन मिथ्यात्वादात्मनश्च विकारत्वानङ्गीकारान्मन्त्रप्रकाश्यत्वाभावात् विरोध इति
परिहरति । नाभिधानेति । आत्मनो विकारत्वाभावेऽप्यभिधेयत्वमेष्टव्यमिति शङ्कते ।
नन्विति । श्रुत्यन्तरावष्टम्भेन निराचष्टे । नेत्यादिना । आत्मशब्देनाऽऽत्मनोऽभि-
धेयत्वाभावे वाक्यशेषादिविरोधः स्यादित्याशङ्कते । कथं तर्ह्यिति । आत्मशब्देनावा-
च्यस्याऽऽत्मनस्त्वेन लक्षणया प्रतिपत्तिसंभवात्प्रक्रमोपसंहारविरोधोऽस्तीत्युच्यते ।
नैष दोष इति । विशिष्टे एहीवशब्दो विशेषणे प्रयुक्ते यत्सन्मात्रं परिशिष्टं वदवा-
च्यमपि लक्षणया बोधयतीत्यर्थः । केवलात्मविषयस्याऽऽत्मशब्दस्य वदशून्यमन्व-
रेण विशिष्टात्मवृत्तिमात्रेण कथं प्रयोगः कथं वा वत्प्रयोगोऽपि वतो विवक्षितात्मधीरि-

सीद ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति स होवाच ॥१॥
 ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथ-
 र्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं
 पित्र्यं राशिं देवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं दे-
 वविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्र-

यस्मिन्साधनत्वमात्मविद्याया इति । अधीक्षधीष्व भगवो भगवन्निति ह
 किन्लोपससाद । अधीहि भगव इति मन्त्रः । सनत्कुमारं योगीश्वरं ब्रह्मि-
 ष्ठं नारद उपसन्नवान् । तं न्यायत उपसन्नं होवाच यदात्मविषये किं-
 चिद्वेत्य तेन तत्प्रख्यापनेन मामुपसीदेदमहं जान इति ततोऽहं भवतो
 विज्ञानात्ते तुभ्यमूर्ध्वं वक्ष्यामीत्युक्तवति स होवाच नारदः ॥ १ ॥

ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि स्मरामि पद्वेत्येति विज्ञानस्य पृष्टत्वात् । त-
 था यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थं वेदं वेदशब्दस्य प्रकृतत्वादितिहास-
 पुराणं पञ्चमं वेदं वेदानां भारतपञ्चमानां वेदं व्याकरणमित्यर्थः । व्या-
 करणेन हि पदादिविभागश्च ऋग्वेदादयो ज्ञापन्ते । पित्र्यं श्राद्धकल्प-
 म् । राशिं गणितम् । देवमुत्पातज्ञानम् । निधिं महाकालादिनिधिशा-
 स्त्रम् । वाकोवाक्यं तर्कशास्त्रम् । एकायनं नीतिशास्त्रम् । देवविद्यां नि-
 रुक्तम् । ब्रह्मण ऋग्पजुःसामारूपस्य विद्यां ब्रह्मविद्यां शिक्षाकल्प-
 च्छन्दश्चिर्वेदः । भूतविद्यां भूततन्त्रम् । क्षत्रविद्यां धनुर्वेदम् । नक्षत्रवि-
 द्यां ज्योतिषम् । सर्पदेवजनविद्यां सर्पविद्यां गारुडं देवजनविद्यां गन्ध-

मानसपुत्रत्वादिस्ति चोत्तमकर्मविद्याऽस्ति च वृत्तं सदाचरणमास्ति च श्रवणध्यानादि
 साधनशक्तीनां धर्माधर्मसाधनस्य वा शरीरस्य शक्तेः संपत्तिश्च जन्मादयो निमित्तम-
 स्याभिमानस्य सं त्यक्त्वेति यावत् । इतिशब्दोऽध्यायाख्यायिकयोः संबन्धोक्तिसमा-
 प्त्यर्थः । अध्यायनेन ज्ञानं लक्ष्यते । तथा चार्थाच्च ज्ञापयेत्यर्थः । मन्त्र उपसन्नस्येति
 शेषः । न्यायतः समित्पाणित्रित्यादिशास्त्रोक्तविधिवशादिति यावत् ॥ १ ॥

अध्ययनवाचि पदं स्मरणपरत्वम् । कथं व्याख्यातमित्याशङ्क्याऽऽह । पद्वेत्येति ।

१ क. मन्त्रिणं । २ क. प. ह. च. उ. इ. ग. 'न्यायेत्तेषां' । ३ ख. ग. घ. ङ. च. उ. द.
 इ. ग. 'ज्ञाने तं' । ४ क. 'तपस्याः' । भू. ५ क. ख. ग. घ. ङ. उ. द. ए. ज. 'यां ज्योतिः' । ६ ख.
 घ. ङ. 'दवाध्या' ।

विद्याः सर्पदेवजनविद्यामेतद्भगवोऽध्येमि ॥२॥
सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नाऽऽत्मविच्छु-
तः ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मवि-

पुक्तिनृत्पगीतवाद्यशिल्पादिविज्ञानानि । एतत्सर्वं हे भगवोऽध्येमि ॥२॥

सोऽहं भगव एतत्सर्वं जानन्नपि मन्त्रविदेवास्मि शब्दार्थमात्रविज्ञान-
वानेवास्मित्यर्थः । सर्वो हि शब्दोऽभिधानमात्रमभिधानं च सर्वं मन्त्रे-
ष्वन्तर्भवति । मन्त्रविदेवास्मि मन्त्रवित्कर्मविदित्यर्थः । मन्त्रेषु कर्माणी-
ति हि वक्ष्यति नाऽऽत्मविश्वाऽऽत्मानं वेत्ति । नन्वात्माऽपि मन्त्रैः प्र-
काश्यत एवेति कथं मन्त्रविच्छेत्ताऽऽत्मवित् । न । अभिधानाभिधेयभेद-
स्य विकारत्वात् । न च विकार आत्मेष्यते । नन्वात्माऽप्यात्मशब्देना-
भिधीयते । न । यतो वानो निवर्तन्ते । यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादिश्रुतेः ।
कथं तर्ह्यैवाधस्तात्स आत्मेत्यादिशब्दा आत्मानं प्रत्यापयन्ति । नैष
दोषः । देहवति प्रत्यागात्मनि भेदविषये प्रयुज्यमानः शब्दो देहादीना-
मात्मत्वे प्रत्याख्यापमाने यत्परिशिष्टं सदवाच्यमपि प्रत्यापयति ।

गन्धयुक्तिः कुङ्कुमादिसंपादनम् ॥ २ ॥

तर्हि सर्वज्ञः स्ववन्नस्त्वं कृतकृत्योऽसीत्याशङ्क्याऽऽह । सोऽहमिति । कथं म-
न्त्रविदित्यस्य कर्मविदिति व्याख्यानमित्याशङ्क्याऽऽह । मन्त्रेष्विति । मन्त्रविदेव
नाऽऽत्मविदित्यत्र विरोधं चोदयति । नन्विति । मन्त्रवित्त्वे तत्प्रकाश्यात्मवित्त्वमपि
स्यात्तद्भावे मन्त्रवित्त्वमपि न युक्तमित्यर्थः । अभिधानमभिधेयमित्येवंरूपस्य भेदस्य
विकारत्वेन मिथ्यात्वादात्मनश्च विकारत्वानङ्गीकारान्मन्त्रप्रकाश्यत्वाभावात् विरोध इति
परिहरति । नाभिधानेति । आत्मनो विकाररत्वाभावेऽप्यभिधेयत्वमेष्टव्यमिति शङ्कते ।
नन्विति । श्रुत्यन्तरावष्टम्भेन निराचष्टे । नेत्यादिना । आत्मशब्देनाऽऽत्मनोऽभि-
धेयत्वाभावे वाक्यशेषाद्विरोधः स्यादित्याशङ्कते । कथं तर्हीति । आत्मशब्देनाव-
च्यस्याऽऽत्मनस्त्वेन लक्षणया प्रतिपत्तिसंभवात्त्रोपक्रमोपसंहारविरोधोऽस्वीत्युत्तरमाह ।
नैष दोष इति । विशिष्टे रहीतशब्दो विशेषणे प्रयुक्ते यत्सन्मात्रं परिशिष्टं तद्वा-
च्यमपि लक्षणया बोधयतीत्यर्थः । केवलरत्नविषयस्याऽऽत्मशब्दस्य तद्दर्शनमन्त-
रेण विशिष्टरत्नचष्टिमात्रेण कथं प्रयोगः कथं वा तत्प्रयोगेऽपि ततो विवक्षितरत्नधीरि-

दिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवा-
ञ्छोकस्य पारं तारयत्विति तं होवाच यद्वै
किंचैतदध्यगीष्टा नामैवैतत् ॥ ३ ॥ नाम वा
ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद आथर्वणश्चतुर्थ इति-

पथा सराजिकायां दृश्यमानायां सेनायां छत्रध्वजपताकादिव्यवहितेऽ-
दृश्यमानेऽपि राजन्येय राजा दृश्यते इति भवति शब्दप्रयोगस्तत्र
कोऽसौ राजेति राजविशेषनिरूपणार्थां दृश्यमानेतरमत्याख्यानेऽन्य-
स्मिन्नदृश्यमानेऽपि राजनि राजप्रतीतिर्भवेत्तद्वत् । तस्मात्सोऽहं मन्त्र-
वित्कर्मविदेवास्मि कर्मकार्यं च सर्वं विकार इति विकारस्त एवास्मि ना-
ऽऽत्मविज्ञाऽऽत्मप्रकृतिस्वरूपज्ञ इत्यर्थः । अत एवोक्तमाचार्यावान्पुरुषो
वेदेति । पत्तो वाचो निवर्तन्त इत्यादिश्रुतिभ्यश्च (श्रुतमागमज्ञानमस्त्ये-
व हि यस्मान्मे मम भगवद्दृशेभ्यो घुष्मत्सदृशेभ्यस्तरत्यतिक्रामति शोकं
मनस्तापमकृतार्थबुद्धितामात्मविदित्यतः सोऽहमनात्मविच्चाद्धे भगवः
शोचाम्यकृतार्थबुद्ध्या संतप्ये सर्वदो तं मा मां शोकस्य शोकसागरस्य
पारमन्तं भगवांस्तारयत्वात्मज्ञानोद्भूयेन कृतार्थबुद्धिमापादयत्वभयं ग-
मयन्निवर्तयः । तमेवमुक्तवन्तं होवाच यद्वै किंचैतदध्यगीष्टा अधीतवा-
नसि । अध्यपनेन तदर्थज्ञानमुपलक्ष्यते ज्ञातवानसीत्येतन्नमैवैतत् ।
वाचाऽऽरम्भणं विकारो नामधेयमिति श्रुतेः ॥ ३ ॥

नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेद इत्यादि नामैवैतत् । नामोपास्त्व ब्रह्मेति

त्याशङ्क्य ऋष्टान्तेन परिहरति । यथेत्यादिना । आत्मनो मुख्यवृत्त्या मन्त्रप्रकाशय-
त्वामावे फलिवमाह । तस्मादिति । शब्दार्थज्ञानमात्रेणाऽऽत्मवित्त्वं न भवतीत्यने-
नाऽऽचार्योपदेशजनितज्ञानवत् एवाऽऽत्मवित्त्वमित्युक्तं तत्र प्रमाणमाह । अत एवे-
ति । औपदेशिकज्ञानविषयत्व वाहि स्वीकृतमित्याशङ्क्याऽऽह । पत इति । मा
वाहि धवाऽऽत्मविद्या भूदित्याशङ्क्य शोकनिवृत्त्युपायत्वेन त्रयपेक्षा सूचयति । श्रुत-
मिति । आत्मज्ञानोद्भूयेनाऽऽत्मज्ञानारूपेण ह्यनेनेति यावत् । कथं मदीयमर्थज्ञानं सर्वं
नाममात्रमित्याशङ्क्याऽऽह । वाचाऽऽरम्भणमिति ॥ ३ ॥

उक्तमुपपादयति । नाम वा इति । तदुपसंहरति । नामैवेति । मेन रूपे-
णेदं नामाऽऽद्वैतममित्याशङ्क्याऽऽह । नामेति । उपास्त्विकारो ऋष्टान्तेन

१ स. प. अ. द. न. 'ने ए' । २ ग. ट. द. द. 'वेत्' । ३ स. ग. घ. ङ. च. अ. ट.
द. द. द. ग. ह्यौ । ४ स. अ. 'तियः' । ५ घ. ठ. 'विदे' । ६ स. अ. प. 'दाऽह त ।

हासपुराणः पञ्चमो वेदानां वेदः पित्र्यो राशि-
 र्देवो निधिर्वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्या ब्रह्म-
 विद्या भूतविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या सर्पदे-
 वजनविद्या नामैवैतन्नामोपास्वेति ॥ ४ ॥ स
 यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य
 यथाकामचारो भवति यो नाम ब्रह्मेत्युपास्तेऽ-
 स्ति भगवो नाम्नो भूय इति नाम्नो वाव भूयोऽ-
 स्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ ५ ॥ इति
 सप्तमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥
 वाग्वाव नाम्नो भूयसी वाग्वा ऋग्वेदं जिज्ञा-
 पयति यजुर्वेदं २ सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमिति-

ब्रह्मबुद्ध्या । यथा प्रतिमां विष्णुदुद्धयोपास्ते तद्वत् ॥ ४ ॥

स पस्तु नाम ब्रह्मेत्युपास्ते तस्य यत्फलं भवति तच्छृणु यावन्नाम्नो
 गतं नाम्नो गोचरं तत्र तस्मिन्नामविषयेऽस्य यथाकामचारः कामचरणं
 राज्ञ इव स्वविषये भवति । यो नाम ब्रह्मेत्युपास्त इत्युपसंहारः । कि-
 मस्ति भगवो नाम्नो भूयोऽधिकतरं पद्मञ्ज दृष्टचर्हमन्यदित्यभिप्रायः ।
 सनत्कुमार आह नाम्नो वाव भूयोऽस्तपेवेत्युक्त आह यद्यस्ति तन्मे
 भगवान्ब्रवीत्विति ॥ ५ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

वाग्वाव । वागितीन्द्रियं जिज्ञामूलादिष्वष्टसु स्थानेषु स्थितं वर्णाना-

स्फुटयति । यथेति ॥ ४ ॥

नाम्नि ब्रह्मदृष्टयोपास्यमाने किं स्यादित्याह । स यस्त्विति । यो नामेत्यादिवाक्य-
 स्य पीनरुक्त्यनिरयाशङ्क्याऽऽह । यो नामेति ॥ ५ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य प्र-
 थमः खण्डः ॥ १ ॥

वाग्वाव नाम्नो भूयसीत्युक्तं वाङ्नाम्नोरेकत्वाद्वाप्यव्यापकत्वानुपपत्तिरित्याशङ्क्य
 व्याचष्टे । वागितीन्द्रियमिति । जिज्ञामूलादिष्वित्यदिसन्देहोः कण्ठशिरोदन्ती-

हासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं राशिं दे-
वं निर्धि वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्म-
विद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदे-
वजनविद्यां दिवं च पृथिवीं च वायुं चाऽऽ-
काशं चापश्च तेजश्च देवांश्च मनुष्यांश्च
पशूंश्च वयांसि च तृणवनस्पतीञ्श्वापदा-
न्याकीटपतङ्गपिपीलिकं धर्मं चाधर्मं च सत्यं
चानृतं च साधु चासाधु च हृदयज्ञं चाहृदय-
ज्ञं च यद्वै वाङ्नाभविष्यन्न धर्मो नाधर्मो व्य-
ज्ञापयिष्यन्न सत्यं नानृतं न साधु नासाधु न
हृदयज्ञो नाहृदयज्ञो वागेवैतत्सर्वं विज्ञापयति
वाचमुपास्वेति ॥ १ ॥

मभिव्यञ्जकम् । वैर्णाश्च नामेति नाम्नो वाग्भूयसीत्युच्यते । कार्याद्वि कारणं
दृष्टं लोके यथा पुत्रात्पिता तद्वत् । फलं च वाङ्नाम्नो भूयसीत्याह ।
वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञापयत्यपमृगवेद इति । तथा पशुर्वेदमित्यादि समान-
म् । हृदयज्ञं हृदयमियम् । तद्विपरीतमहृदयज्ञम् । यद्यदि वाङ्नामवि-
ष्यन्नमादि न व्यज्ञापयिष्यन्नागभावेऽध्ययनाभावेऽध्ययनाभावे तदर्थ-
श्रवणाभावस्तच्छ्रवणाभावे धर्मादि न व्यज्ञापयिष्यन्न विज्ञातमभिव्य-
दित्यर्थः । तस्माद्वागेवैतच्छब्दोच्चौरणेन सर्वं विज्ञापयत्यतो भूयसी वा-
ङ्नाम्नस्तस्माद्वाचं ब्रह्मेत्युपास्व ॥ १ ॥

इनासिकावालुनि यस्तन्वे । वागिन्द्रियस्य वर्णेष्वोऽभिव्यङ्ग्येभ्यो भूयस्त्वेऽपि नाम्नस्तु
भूयस्त्वं कुवस्तमित्याशङ्क्याऽऽह । वैर्णाश्चेति । वगोर्त्यङ्ग्यञ्जकभावेऽपि कथं व्या-
प्यव्यापकत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । कार्याद्वीति । वाचो नाम्नो भूयस्त्वं प्रश्नपूर्वकं प्र-
श्नयति । फलं चेत्यादिना । इत्यश्च वाचो भूयस्त्वमेष्टव्यमित्याह । यद्यदीति । अ-
न्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्या भूयस्त्वे सिद्धे फलित्वाह । तस्मादिति ॥ १ ॥

स यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्वाचो गतं तत्रा-
स्य यथाकामचारो भवति यो वाचं ब्रह्मेत्युपा-
स्तेऽस्ति भगवो वाचो भूय इति वाचो वाव
भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥
इति सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥
मनो वाव वाचो भूयो यथा वै द्वे वाऽऽमलके
द्वे वा कोले द्वौ वाऽक्षौ मुष्टिरनुभवत्येवं वाचं
च नाम च मनोऽनुभवति स यदा मनसा मन-
स्यति मन्त्रानधीयीयेत्यथाधीते कर्माणि कुर्वीये-

समानमन्यत् ॥ २ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

मनो मनस्पर्यनेविशिष्टमन्तःकरणं वाचो भूयः । तद्धि मनस्यनव्या-
पारवद्वाचं वक्तव्ये प्रेरयति । तेन वाङ्मनस्यन्तर्भवति । यच्च यस्मिन्न-
न्तर्भवति तत्तस्य व्यापकत्वात्ततो भूयो भवति । यथा वै लोके द्वे वा-
ऽऽमलके फले द्वे वा कोले बदरफले द्वौ वाऽक्षौ विभीतकफले मुष्टिरनुभव-
ति मुष्टिस्ते फले व्याप्नोति मुष्टौ हि ते भन्तर्भवतः । एवं वाचं च नाम
चाऽऽमलकादिवन्मनोऽनुभवति स यदा पुरुषो यस्मिन्काले मनसाऽ-
न्तःकरणेन मनस्यति मनस्यनं विवक्षानुद्धिः कथं मन्त्रानधीयीयोश्चार-
येयमित्येयं विवक्षां कृत्वाऽथाधीते तथा कर्माणि कुर्वीयेति चिकीर्षानुद्धिं
कृत्वाऽथ कुरुते पुत्रांश्च पशुंश्चेच्छेयेति प्राप्तीच्छां कृत्वा तत्प्राप्त्युपायानु-
ष्ठानेनाथेच्छते पुत्रादीन्प्राप्नोतीत्यर्थः । तथेमं च लोकममुं चोपायेनेच्छेयेति

स यो वाचमित्याद्यन्यदित्युच्यते ॥ २ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

मनःशब्दस्य वृत्तिमात्रविषयत्वं व्यापर्वयति । मन इति । कथं तस्य वाचो भूय-
स्त्वं वदाह । तद्धीति । वाचो मनस्यन्तर्भावेऽपि कुतो मनसस्त्वस्या भूयस्त्वं तत्राऽऽ-
ह । यश्चेति । मनसो वागादेर्व्याप्तिं हृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना । इतश्च मनसो-
ऽस्ति भूयस्त्वमित्याह । यदेति । विवक्षानुद्धिस्तां करोतीति शेषः । हच्छेयेतीच्छां

त्यथ कुरुते पुत्रांश्चपशूँश्चेच्छेयेत्यथेच्छते
 इमं च लोकममुं चेच्छेयेत्यथेच्छते मनो ह्यात्मा
 मनो हि लोको मनो हि ब्रह्म मन उपास्वे-
 ति ॥ १ ॥ स यो मनो ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्म-
 नसो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो
 मनो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो मनसो भूय इ-
 ति मनसो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्र-
 वीत्विति ॥ २ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य तृतीयः
 खण्डः ॥ ३ ॥

संकल्पो वाव मनसो भूयान्यदा वै संकल्पय-
 तेऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु नाम्नी-

तत्राप्तुपायानुष्ठानेनाथेच्छते प्राप्नोति । मनो ह्यात्माऽऽत्मनः कर्तृत्वं भोक्तृ-
 त्वं च सति मनसि नान्यथेति मनो ह्यात्मेत्पुच्यते । मनो हि लोकः सत्येव
 हि मनसि लोको भवति तत्राप्तुपायानुष्ठानं चेति मनो हि लोको य-
 स्मात्तस्मान्मनो हि ब्रह्म । यत् एवं तस्मान्मन उपास्वेति ॥ १ ॥

स यो मन इत्यादि समानम् ॥ २ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

संकल्पो वाव मनसो भूयान् । संकल्पोऽपि मनस्यनवदन्तःकरणवृ-
 त्तिः कर्तव्याकर्तव्यविषयविभागेन समर्पणम् । विभागेन हि समर्पिते
 विषये चिकीर्षाबुद्धिर्मनस्येनानन्तरं भवति । कथम् । पदा वै संकल्प-

कृत्वेति शेषः । तस्याऽऽत्मत्वमुपपादयति । आत्मन इति । तस्य लोकत्वं साधय-
 ति । सत्येवेति ॥ १ ॥ २ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

संकल्पशब्दार्थमाह । संकल्पोऽपीति । का साऽन्वःकरणवृत्तिर्या संकल्पज्ञद्वित्वेत्या-
 शङ्क्याऽऽह । कर्तव्येति । द्विविधे विषये विभागेन समर्पितेकथं यथोक्तस्य संकल्प-
 स्य मनसो भूयस्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह । विभागेन हीति । संकल्पस्य कारणत्वान्मन-
 सश्च कार्यत्वाद्गतो भूयस्त्वमित्यर्थः । कार्यकारणभावं तथोराकाह्लापूर्वकं व्यक्तीकरो-
 ति । कथमित्यादिना । मनसः सकाशाद्वाचोऽनन्तरमावित्वे विशेषं दर्शयति । तां

स्यति नाम्नि मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु क-
र्माणि ॥ १ ॥ तानि ह वा एतानि संकल्पै-
कायनानि संकल्पात्मकानि संकल्पे प्रतिष्ठिता-
नि समकूपतां द्यावापृथिवी समकल्पेतां वा-

यते कर्तव्यादिविषयान्विभजत इदं कर्तुं युक्तमिति । अथ मनस्पति
मन्त्रानधीयीषेत्यादि । अधानन्तरे वाचमीरपति मन्त्रालुच्चारणे । तां
च वाचसु नाम्नि नाम्नोच्चारणनिमित्तं विवक्षां कृत्वैरपति नाम्नि ना-
मसामान्ये मन्त्राः शब्दविशेषाः सन्त एकं भवन्त्यन्तर्भवन्तीत्यर्थः ।
सामान्ये हि विशेषोऽन्तर्भवति । मन्त्रेषु कर्माण्येकं भवन्ति । मन्त्रप्रका-
शितानि कर्माणि क्रियन्ते नामन्त्रकमस्ति कर्म । यद्वि मन्त्रप्रकाशनेन
लब्धसत्ताकं सत्कर्म ब्राह्मणेनेदं कर्तव्यमस्मै फलापेति विधीयते ।
याऽप्युत्पत्तिर्ब्राह्मणेषु कर्मणां दृश्यते साऽपि मन्त्रेषु लब्धसत्ताकानामेव
कर्मणां स्पष्टीकरणम् । न हि मन्त्रप्रकाशितं कर्म किञ्चिद्ब्राह्मणेन उत्पन्नं
दृश्यते । त्रयीविहितं कर्मेति प्रसिद्धं लोके । त्रयीशब्दश्च ऋग्यजुःसो-
मसमाख्या । मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन्ति चाऽऽध्वरणे । त-
स्माद्युक्तं मन्त्रेषु कर्माण्येकं भवन्तीति ॥ १ ॥

तानि ह वा एतानि मनधादीनि संकल्पैकायनानि संकल्प एकोऽ-
यनं गमनं प्रलयो येषां तानि संकल्पैकायनानि संकल्पात्मकान्युत्पत्तो

चेति । नाम्नि मन्त्राणामन्तर्भावं समर्थयति । सामान्ये हीति । कथं मन्त्रेष्वनुपलब्ध-
कर्मणामन्तर्भावं स्वप्नाऽऽह । मन्त्रेति । कथं कर्म नामन्त्रकमस्तीत्युच्यते ब्राह्मणविहित-
स्यापि कर्मणो दर्शनादित्याशङ्क्याऽऽह । यद्वीति । ब्राह्मणस्य मन्त्रप्रकाशनेन
त्वादविस्पष्टमन्त्रानुपलम्भेऽपि कल्प्यते मन्त्रोक्तत्वमित्यर्थः । एतदेव प्रपञ्चयति । याऽ-
पीत्यादिना । एकस्यां शाखायां यत्कर्म मन्त्रेष्वनुपलब्धं वञ्छास्त्वन्तरिथमन्त्रप्रकाशितं
भविष्यतीत्यत्र हेत्वन्तरमाह । त्रयीति । तथाऽपि कथं मन्त्रप्रकाशितत्वं तत्राऽह ।
त्रयीशब्दश्चेति । मन्त्रेषु कर्माण्यन्तर्भवन्तीत्यत्र श्रुत्यन्तरानुमतिं कथयति । मन्त्रेष्विति ॥ १ ॥

तथाऽपि कथं संकल्पस्य भूयस्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह । तानीति । अयनपर्याय-
त्वेनोक्तगमनस्य क्रियात्वं व्यावर्तयति । प्रलय इति । इत्यथ संकल्पस्याप्यस्ति मद्-

१ ग. घ. अ. झ. ट. ठ. ड. ध. 'त्यात्मानि' । २ ल. प. अ. द. व. ञ. '(१ वा) । ३ प.
ठ. नामोशा । ४ क. ख. ग. द. च. अ. ट. ड. ढ. कर्मणो । ५ ह. 'दमेत्' । ६ घ. प. ङ.
ड. द. प. 'सामाह' । ७ प. ठ. 'त्यात्मान्यु' । ८ क. ख. घ. ङ. 'सिं मं' ।

युथाऽऽकाशं च समकल्पन्ताऽऽपश्च तेजश्च
 तेषां संकृप्त्यै वर्षं संकल्पते वर्षस्य संकृ-
 प्त्या अन्नं संकल्पतेऽन्नस्य संकृप्त्यै प्राणाः
 संकल्पन्ते प्राणानां संकृप्त्यै मन्त्राः संकल्प-
 न्ते मन्त्राणां संकृप्त्यै कर्माणि संकल्पन्ते
 कर्मणां संकृप्त्यै लोकः संकल्पते लोकस्य

संकल्पे प्रतिष्ठितानि स्थितौ समकृपतां संकल्पं कृतवत्पाविव हि चौथ
 पृथिवी च चावापृथिवी चावापृथिव्यौ निश्चले लक्ष्येते । तथा समकल्पेतां
 वायुश्चाऽऽकाशं चैतावपि संकल्पं कृतवन्ताविव । तथा समकल्पन्ताऽऽ-
 पश्च तेजश्च स्वेन रूपेण निश्चलानि लक्ष्यन्ते । यतस्तेषां चावापृथिव्या-
 दीनां संकृप्त्यै संकल्पनिमित्तं वर्षं संकल्पते समर्थीभवति । तथा
 वर्षस्य संकृप्त्यै संकल्पनिमित्तमन्नं संकल्पते । वृष्टेर्द्वयं भवत्पन्नस्य
 संकृप्त्यै प्राणाः संकल्पन्ते । अन्नमया हि प्राणा अन्नोपष्टम्भकाः । अन्नं
 दामेति हि श्रुतिः । तेषां संकृप्त्यै मन्त्राः संकल्पन्ते । प्राणवान् हि मन्त्रानधी-
 ते नाबलः । मन्त्राणां हि संकृप्त्यै कर्माण्यग्निहोत्रादीनि संकल्पन्तेऽ-
 नुष्ठीपमानानि मन्त्रप्रकाशितानि समर्थीभवन्ति फलाय । ततो लोकः
 फलं संकल्पते कर्मकर्तृसमवायितया समर्थीभवतीत्यर्थः । लोकस्य सं-

स्त्वमित्याह । समकृपतामिति । यतो चावापृथिव्यादियु महत्वपि संकल्पानुवृत्तिर्दे-
 श्यवेऽतोऽपि तस्य महत्त्वं गम्यते न केवलं कारणत्वादेवेत्यर्थः । इत्थं तस्य मह-
 त्वमेष्टव्यमित्याह । तेषामिति । वृष्टेरुलोकादिकार्यैश्चात्तदीयसंकल्पस्य तन्निमित्तत्वो-
 पचारात्तस्य भूयस्त्वामिद्विरित्यर्थः । वृष्टिवशादन्नं समर्थीभवतीत्यत्र प्रसिद्धे प्रमाण-
 यति । वृष्टेर्हीति । अन्नाधीनं प्राणसापत्न्यमित्यत्र हेतुमाह । अन्नमया हीति । आ-
 योमयः प्राण इत्युक्तत्वात्कथमन्नमयत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । अन्नोपष्टम्भका इति ।
 अन्नं वाजसनेयकश्रुतिं प्रमाणयति । अन्नमिति । प्राणानां मन्त्राद्ययनकारणत्वं व्युत्पा-
 दयति । प्राणवानिति । ततो मन्त्रप्रकाशितकर्मवशादिति यावत् । कर्मफलवशाच्चगदः

* यद्यपि पुस्तकेषु समकल्पन्तामापश्चेति दृष्टं तथाऽपि तत्रैकप्रमाशदिति प्रतिभाति ।

१ ठ. द. 'ते ईश्वरेण वा सङ्गते इवेति सर्वथा सङ्गतास्त्यते सं' । ग. घ. ङ. च. ट. ठ. 'ते
 सं' । २ घ. ठ. 'वती इव । ३ ल. ग. घ. ङ. च. ङ. ट. ठ. द. ट. ग. 'स्यन्तामाप' । क. ल्यता-
 माप' । अयमपराऽह इति प्रविधानि । ४ ल. घ. ट. च. ष. ट. ट. ग. 'सपि संकल्पेः सं' । ५ म. ठ.
 भ्रमवशा' । ६ म. 'कर्माणि भ' । ७ ग. घ. ट. च. ट. ठ. द. ट. 'ते कर्त' ।

संकल्प्यै सर्वे संकल्पते स एष संकल्पः सं-
कल्पमुपास्वेति ॥ २ ॥ स यः संकल्पं ब्रह्मे-
त्युपास्ते कृमान् वै स लोकान्ध्रुवान्ध्रुवः प्र-
तिष्ठितान् प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमानोऽ-
भिसिध्यति यावत्संकल्पस्य गतं तत्रास्य यथा-
कामचारो भवति यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति
भगवः संकल्पाद्भूय इति संकल्पाद्भाव भूयोऽ-

कृम्यै सर्वे जगत्संकल्पते स्वहृपावैकल्याय । एतद्धीदं सर्वं जगद्य-
त्फलावसानं तत्सर्वं संकल्पमूलम् । अतो विशिष्टः स एष संकल्पः ।
अतः संकल्पमुपास्वेत्युक्त्वा फलमाह तदुपासकस्य ॥ २ ॥

स यः संकल्पं ब्रह्मेति ब्रह्मबुद्धयोपास्ते कृमान् वै धान्नाऽस्येमे लो-
काः फलमिति कृमान् समर्थितान् संकल्पितान्स विद्वान्ध्रुवान् नित्यान-
त्यन्ताधुवापेक्षया ध्रुवश्च स्वयम् । लोकिनो ह्यध्रुवत्वे लोके ध्रुवकृष्णिव्य-
र्थेति ध्रुवः सन् प्रतिष्ठितानुपकरणसंपन्नानित्यर्थः । पशुपुत्रादिभिः प्र-
तितिष्ठतीति दर्शनात्स्वयं च प्रतिष्ठित आत्मीयोपकरणसंपन्नोऽव्यथ-
मानानमित्रादित्रासरहितानव्यथमानश्च स्वयमभिसिध्यत्यभिप्राप्नोतीत्य-
र्थः । यावत्संकल्पस्य गतं संकल्पमोचरस्तत्रास्य यथाकामचारो भवति
आत्मनः संकल्पस्य न तु सर्वेषां संकल्पस्येति । उत्तरफलविरोधात् ।

सर्वस्यावैकल्येऽपि कथं संकल्पस्य महत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह । एतद्धीति । तन्महत्त्वे
फलवमाह । अत इति ॥ २ ॥

आत्मादिरिक्तानां लोकानां कथं नित्यत्वमव आह । अत्यन्तेति । लोकानामेवं
ध्रुवत्वमुच्यतां किमिष्टि लोकिनस्तदुच्यते तत्राऽऽह । लोकिनो हीति । कथमुपकर-
णसंपन्नेषु प्रतिष्ठितशब्दो भवतीत्याशङ्क्याऽऽह । पशुपुत्रादिभिरिति । यावत्संक-
ल्पस्येत्यादिश्रुतेर्विषयमंकोचं दर्शयति । आत्मन इति । संकल्पस्य यावद्भोचरस्तत्रा-
स्य कामचारो भवतीति संबन्धः । निरङ्कुशे संकल्पशब्दे का हानिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
उत्तरेति । यदि संकल्पमात्रस्य गोचरे संकल्पोपासकस्य कामचारो भवति तर्हि

स्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ ३ ॥ इति
सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

चित्तं वाव संकल्पाद्भूयो यदा वै चेतयतेऽथ
संकल्पयतेऽथ मनस्यत्यथ वाचभीरयति तामु
नाभीरयति नाम्नि मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु
कर्माणि ॥ १ ॥ तानि ह वा एतानि चित्तैका-
यनानि चित्तात्मानि चित्ते प्रतिष्ठितानि तस्मा-

यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्तइत्यादि पूर्ववत् ॥ ३ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य
चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

चित्तं वाव संकल्पाद्भूयः । चित्तं चेतपितृत्वं प्राप्तकालानुरूपबोधव-
त्त्वमतीतानागतविषयप्रयोजननिरूपणसामर्थ्यं च तत्संकल्पादपि भूयः ।
कथम् । यदा वै प्राप्तं वस्त्वदमेवं प्राप्तमिति चेतयते तदा दानाय वांऽ-
पोहाय वाऽथ संकल्पयतेऽथ मनरयतीत्यादि पूर्ववत् ॥ १ ॥

तानि संकल्पादीनि कर्मफलान्तानि चित्तैकायनानि चित्तात्मानि

सर्वसंकल्पस्य विचित्रतया सर्वगोचरत्वसंभवाद्यावचित्तस्य गवमित्यादिना वक्ष्यमाणक-
लं विरुध्यैव नहि संकल्पोपासनादेव सर्वस्मिन्फले सिद्धे चित्ताद्युपासनं वत्फलं वा प्र-
पक्षयितुमुर्चिरेवमवो यावत्संकल्पस्येत्यादिश्रुतेरुक्तः सकोचो युक्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥
इति सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

चित्तशब्दस्य मनःशब्देन पुनरुक्तिः पारिहरति । चित्तं चेतपितृत्वमिति । व-
स्याऽऽत्मत्वं व्यावर्षयति । प्राप्तेति । इदं वस्त्वेवं प्राप्तमिति प्राप्तकालवस्तुनो वस्तुनु-
रोधी चेतनारूपो वृत्तिविशेषस्वद्वयं चित्तैत्वमित्यर्थः । अतीतं भोजनं वृद्धिसाधनं वृद्धं भोज-
नत्वादागामिनोऽपि वस्य वदेव प्रयोजनमिति निरूपणसामर्थ्यं चित्तमिति मसिद्धमित्याह ।
अतीतेति । यथोक्तस्य चित्तस्य संकल्पाद्भूयस्त्वं प्राप्तमपूर्वत्वं व्युत्पादयति । कथमि-
त्यादिना । संकल्पप्रकरणं परामृशति । पूर्ववदिति ॥ १ ॥

यथा संकल्पस्य निमित्तत्वे सति स्तुत्यर्थमविकरणात्वं युक्तं तथा चित्तस्य विभक्त-
स्य संकल्पादिषु निमित्तत्वेऽपि स्तुत्यर्थमेव उदयिकरणात्त्वमाह । तानीति । इत्यक्षचि-

यद्यपि बहुविदचित्तो भवति नायमस्तीत्येवैन-
माहुर्दयं वेद यद्वा अयं विद्वन्नेत्थमचित्तः स्या-
दित्यथ यद्यल्पविच्चित्तवान्भवति तस्मा एवोत
शुश्रूषन्ते चित्तं ह्येवैषामेकायनं चित्तमात्मा
चित्तं प्रतिष्ठा चित्तमुपास्वेति ॥ २ ॥ स यश्चि-
त्तं ब्रह्मेत्युपास्ते चित्तान्वै स लोकान्ध्रुवान्ध्रुवः
प्रतिष्ठितान्प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमानोऽ-
भिसिध्यति यावचित्तस्य गतं तत्रास्य यथा-
कामचारो भवति यश्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति
भगवश्चित्ताद्भूय इति चित्ताद्वाव भूयोऽस्तीति

चित्तोत्पत्तीनि चित्ते प्रतिष्ठितानि चित्तस्थितानीत्यपि पूर्ववत् । किंच
चित्तस्य माहात्म्यम् । यस्माचित्तं संकल्पादिमूलं तस्माच्चपि बहुवि-
द्बहुशास्त्रादिपरिज्ञानवर्धनसन्नचित्तो भवति भाषादिचेतपिनृत्वसामर्थ्यवि-
रहितो भवति तं निपुणा लौकिका नायमस्ति विद्यमानोऽप्यसत्सम ए-
वेत्येनमाहुः । यच्चायं किञ्चिच्छास्त्रादि वेद श्रुतवास्तदप्यस्य कृयेवेति
कथयन्ति । कस्मात् । यद्ययं विद्वान्स्यादित्थमेवमचित्तो न स्यात्तस्मा-
दस्य श्रुतमप्यश्रुतमेवेत्याहु रित्यर्थः । अथाल्पविदपि यदि चित्तवान्भ-
वति तस्मा ऐतस्मै तदुक्तार्थग्रहणायेवोत्तापि शुश्रूषन्ते श्रोतुमिच्छन्ति ।
तस्माच्च चित्तं ह्येवैषां संकल्पादीनामेकायनमित्यादि पूर्ववत् ॥ २ ॥

चित्तानुपचित्तान्बुद्धिप्रदुणैः स चित्तोपासको भ्रुवानित्यादि चो-

त्तस्यास्ति वैशिष्ट्यमित्याह । किंचेति । यद्यपि बहुशास्त्रार्थपरिज्ञानवान्संस्तथाऽपि
यद्यचित्तो भवतीति योजना । अचित्तस्यासत्समत्वं श्रुतवेद्यर्थं चेत्युक्तं प्रश्नद्वारा वि-
वृणोति । कस्मादित्यादिना । श्रुतमपीत्यपिशब्देन सत्त्वं गृह्यते । चित्ताभावे श्रुतादे-
र्वैयर्थ्योक्त्या तद्वैशिष्ट्यमादिष्टमिदानीं तद्वैशिष्ट्ये हेत्वन्वरमाह । अयेति । चित्तवतो-
क्तार्थग्रहणार्थं श्रोतुमिच्छा लोकस्य भवतीत्यत्र हेतुमाह । तस्मादिति ॥ २ ॥

१ क. ख. घ. ङ. 'त्यपि' । २ ग. ट. ड. स्थितोऽपि । ३ क. घ. च. ट. 'ताप्यपि ।
४ ग. ङ. च. ट. ड. 'वानधि' । ५ ट. ङ. एर त' ।

तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ ३ ॥ इति सप्तमा-
ध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

ध्यानं वाव चित्ताद्भूयो ध्यायतीव पृथिवी ध्या-
यतीवान्तरिक्षं ध्यायतीव द्यौर्ध्यायन्तीवाऽऽपो
ध्यायन्तीव पर्वता ध्यायन्तीव देवमनुष्यास्त-
स्माद्य इह मनुष्याणां महत्तां प्राप्नुवन्ति ध्या-
नापादांशा इवैव ते भवन्त्यथ येऽल्पाः क-

कार्थम् ॥ ३ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

ध्यानं वाव चित्ताद्भूयः । ध्यानं नाम शास्त्रोक्तदेवताद्यात्मन्वेण्वच-
लो भिन्नजातीपैरन्तरितः प्रत्ययसंतानः । एकाग्रतेति यमाहुः । दृ-
श्यते च ध्यानस्य माहात्म्यं फलतः । कथम् । यथा योगी ध्यायन्नि-
श्चलो भवति ध्यानफललाभे । एवं ध्यायतीव निश्चला दृश्यते पृथिवी
ध्यायतीवान्तरिक्षमित्यादि समानमन्यत् । देवाश्च मनुष्याश्च देवमनुष्या
मनुष्या एव वा देवसमा देवमनुष्याः शमादिगुणसंपन्ना मनुष्या देव-
स्वरूपं न जहतीत्यर्थः । यस्मादेवं विशिष्टं ध्यानं तस्माद्य इह लोके
मनुष्याणामेव धनैर्विद्यया गुणैर्वा महत्तां महत्त्वं प्राप्नुवन्ति धनादिमह-
त्त्वहेतुं लभन्त इत्यर्थः । ध्यानापादांशा इव ध्यानस्याऽऽपादनमापादो

॥ ३ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

किं तद्ब्रह्मानमित्यपेक्षायामाह । ध्यानं नामेति । अचलत्वं साधयति । भिन्न-
जातीपैरिति । कथं तस्य चित्ताद्भूयस्त्वमित्याशङ्क्यानेकाग्रतादोषोपहतस्यावीतादि-
फलनिरूपणेन सामर्थ्यादर्शनादेकाग्रत्वरूपो ध्यानपदार्थश्चेत्यित्युक्त्वात्तस्य कारणत्वा-
च्चनो भूयानेवेत्यभिप्रेत्याऽऽह । एकाग्रतेति । इतश्चास्ति तस्य भूयस्त्वमित्याह । दृ-
श्यते चेति । फलद्वारा तन्माहात्म्यं प्रश्नपूर्वकं दृष्टान्त्वेन स्पष्टयति । कथमित्यादि-
ना । गौरवपरिहारार्थं पञ्चान्तरमाह । मनुष्या एवेति । मनुष्याणामेव सतां कुतो
देवत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । शमादीति । ध्यानफलं निश्चल्य तन्महामु पृथिव्यादिपु
ष्टं तथाच तद्वैशिष्ट्यमित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह । यस्मादिति । धनादिभिर्मह-

लहिनः पिशुना उपवादिनस्तेऽथ ये प्रभवो
 ध्यानापादांशा इवैव ते भवन्ति ध्यानमुपा-
 स्स्वेति ॥ १ ॥ स यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्ते या-
 वद्वचानस्य गतं तत्रास्य यथाकामचारो भव-
 ति यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो ध्या-
 नाद्भूय इति ध्यानाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भ-
 गवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य
 षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

ध्यानफललाभ इत्येतत्तस्यांशोऽवयवः कला काचिद्ध्यानफललाभकलाव-
 न्त इवैवेत्यर्थः । ते भवन्ति निश्चला इव लक्ष्यन्ते न क्षुद्रा इव । अथ ये
 पुनरल्पाः क्षुद्राः किञ्चिदपि धनादिमहत्त्वेकदेशमप्राप्तास्ते पूर्वोक्तविप-
 रीताः कलहिनः कलहशीलाः पिशुना परदोषोद्गासका उपवादिनः पर-
 दोषं सामीप्यमुक्तमेव वदितुं शीलं येषां त उपवादिनश्च भवन्ति । अथ
 ये महत्त्वं प्राप्ता धनादिनिमित्तं तेऽन्यान्प्रति प्रभवन्तीति प्रभवो विद्या-
 चार्यराजेश्वरादयो ध्यानापादांशा इवेत्याद्युक्तार्थम् । अतो दृश्यते ध्या-
 नस्य महत्त्वं फलतोऽतोभूयश्चित्तादतस्तदुपास्स्वेत्याद्युक्तार्थम् ॥ १ ॥ २ ॥
 इति सप्तमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

स्वे हेतुमुत्कृष्टं कर्मेति यावत् । ध्यानस्याऽऽपादनमनुष्ठानं तेन तत्रफललाभो लक्ष्यते
 तस्यांशो येषामस्ति वे तथा । ध्यानफललाभकलावस्त्वमेव स्फुटयति । निश्चला इ-
 ति । प्रवकारार्थमाह । नेति । महत्सु पुरुषेषु ध्यानफलानुवृत्तिर्दृष्टेत्यन्वयमुक्त्वा व्य-
 त्तिरेकमाह । अपेति । व्यतिरेकं दर्शयित्वाऽन्वयमुपसंहरति । अथ ये महत्त्वमि-
 ति । महत्सु नैश्वल्यदर्शनमतःशब्दार्थः । महत्त्वफलमाह । अत इति ॥ १ ॥ २ ॥
 इति सप्तमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

विज्ञानं वाव ध्यानाद्भूयो विज्ञानेन वा ऋग्वेदं
 विजानाति यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थ-
 मितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं
 राशिं देवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां
 ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां
 सर्पदेवजनविद्यां दिवं च पृथिवीं च वायुं चाऽऽ-
 काशं चापश्च तेजश्च देवांश्च मनुष्यांश्च
 पशूंश्च वयांश्च च तृणवनस्पतीञ्छ्वापदा-
 न्याकीटपतङ्गपिपीलिकं धर्मं चाधर्मं च सत्यं
 चानृतं च साधु चासाधु च हृदयज्ञं चाहृदयज्ञं
 चान्नं च रसं चेमं च लोकममुं च विज्ञानिनेव
 विजानाति विज्ञानमुपास्वेति ॥ १ ॥ स यो

विज्ञानं वाव ध्यानाद्भूयः । विज्ञानं शास्त्रार्थविषयं ज्ञानं तस्य ध्यान-
 कारणत्वाद्भ्यानाद्भूयस्त्वम् । कथं च तस्य भूयस्त्वमित्याह । विज्ञान-
 नेन वा ऋग्वेदं विजानात्ययमृग्वेद इति प्रमाणतया यस्वार्थज्ञानं ध्या-
 नकारणम् । तथा यजुर्वेदमित्यादि । किञ्च पश्वादींश्च धर्माधर्मौ शास्त्र-
 सिद्धौ साध्वसाधुनी लोकतः स्मार्ते वाऽदृष्टविषयं च सर्वं विज्ञानेनैव
 विजानातीत्यर्थः । तस्मान्मुक्तं ध्यानाद्ब्रह्मज्ञानस्य भूयस्त्वम् । अतो वि-
 ज्ञानमुपास्वेति ॥ १ ॥

गृण्पासनफले विज्ञानवतो विज्ञानं येषु लोकेषु तान्चिज्ञानवतो लो-
 काञ्ज्ञानवत्श्चाभिसिध्यत्यभिप्राप्नोति । विज्ञानं शास्त्रार्थविषयं ज्ञानमन्य-

विज्ञानस्योक्तभूयस्त्वं मश्रपूर्वकं दर्शयति । केधमित्यादिना । यद्यपि प्रमाणतया
 तज्ज्ञानं शास्त्रार्थज्ञानपूर्वकं तथाऽपि कथं तस्य तयो भूयस्त्वं तथाऽऽह । यस्येति ।
 इतश्च तस्य ध्यानाद्भूयस्त्वमित्याह । किञ्चेति । भूयस्त्वफलमाह । अत इति ॥१॥
 ज्ञानविज्ञानशब्दयोरर्थभेदं कथयति । विज्ञानमिति । तथाऽपि लोकानामचेतनाना

१ छ. घ. म. ट. ठ. ड. 'वैलिकं' । २ छ. ग. घ. ङ. ष. अ. ट. ठ. ड. ण. 'धेत' । ३ छ.
 घ. म. न. ठ. ण. 'दि समागम् । ति' । ४ छ. घ. म. न. ठ. ण. 'मित्याप्तौ' । ५ ग. घ. ट. ण. कथयेत्या' ।

विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते विज्ञानवतो वै स लो-
काञ्ज्ञानवतोऽभिसिध्यति यावद्विज्ञानस्य गतं
तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो विज्ञानं ब्र-
ह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो विज्ञानाद्भूय इति वि-
ज्ञानाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति
॥२॥ इति सप्तमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥७॥
बलं वाव विज्ञानाद्भूयोऽपि ह शतं विज्ञानव-
तामेको बलवानाकम्पयते स यदा बली भव-
त्यथोत्थाता भवत्युत्तिष्ठन् परिचरिता भवति
परिचरन्नुपसत्ता भवत्युपसीदन्द्रष्टा भवति श्रोता
भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्ता भवति
विज्ञाता भवति बलेन वै पृथिवी तिष्ठति बले-

विषयं नैपुण्यं तद्वद्विर्युक्ताल्लोकान् प्राप्नोतीत्यर्थः । यावद्विज्ञानस्येत्या-
दि पूर्ववत् ॥ २ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

बलं वाव विज्ञानाद्भूयः । बलमित्यन्नोपयोगजनितं मनसो विज्ञेये
प्रतिमानसामर्थ्यम् । अनशनादृगादीनि न वै मा प्रतिभान्ति भो इति-
श्रुतेः । शरीरेऽपि तदेवोत्थानादिसामर्थ्यं यस्माद्विज्ञानवतां शतमप्येकः
प्राणी बलवानाकम्पयते यथा हस्ती मत्तो मनुष्याणां शवं समुदितमपि ।

कुतस्त्वदुभयाभयत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । तद्वद्विरिति ॥ २ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य
सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

यथोक्ते बलशब्दार्थे श्वेतकेतुवाक्यं प्रमाणमिति । अनशनादिति । कथं वदं हि श-
रीरसामर्थ्यं बलशब्दप्रयोगस्त्वत्राऽऽह । शरीरेऽपीति । तदेवेत्यन्नोपयोगजनितमेवे-
त्यर्थः । न केवलं कारणत्वादेव बलं विज्ञानाद्भूयः किंषु मत्यक्षं च तस्य वदो भूय-
स्त्वमित्याह । विज्ञानवतामिति । यस्माद्बलस्य विज्ञानाद्भूयस्त्वमिति शेषः । समुदित-
मपि कम्पयते तत्राऽन्यत्रापि द्रष्टव्यमिति संबन्धः । यस्मादेवं बलस्य कारणत्वं विज्ञा-

याद्यद्यु ह जीवेदथवाऽद्रष्टाऽश्रोताऽमन्ताऽबो-
 द्धाऽकर्ताऽविज्ञाता भवत्यथान्नस्यांऽऽयै द्रष्टा भ-
 वति श्रोता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति
 कर्ता भवति विज्ञाता भवत्यन्नमुपास्वेति ॥ १ ॥ स
 योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽन्नवतो वै स लोकान्पानव-
 तोऽभिसिध्यति यावदन्नस्य गतं तत्रास्य यथा-
 कामचारो भवति योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भ-
 गवोऽन्नाद्भूय इत्यन्नाद्भाव भूयोऽस्तीति तन्मे भ-

क्ष्यते । पस्माद्बलकारणमन्नं तस्माच्चद्यपि कश्चिदशरोत्रीनांश्रीयात्सोऽ-
 न्नोपयोगनिमित्तस्य बलस्य हान्या त्रियते नचेन्निप्रपते यद्यु ह जीवे-
 त् । दृश्यन्ते हि मासमप्यनश्रन्तो जीवन्तोऽथवा स जीवन्नप्यद्रष्टा भ-
 वति गुरोरपि तत एवाश्रोतेत्यादि पूर्वविपरीतं सर्वं भवति । अथ यदा
 बहून्यहान्यनशितो दर्शनादिक्रियास्वसमर्पः सन्नन्नस्याऽऽयी । आगमन-
 मापोऽन्नस्य प्राप्तिरित्यर्थः । सां पस्य विद्यते' सोऽन्नस्याऽऽयी । औ-
 य इत्येतद्वर्णव्यत्ययेन । अथान्नस्यौऽऽया इत्यपि पाठ एवमेवार्थः ।
 द्रष्टेत्यादिकार्यश्रवणात् । दृश्यते ह्यन्नोपयोगे दर्शनादिसामर्थ्यं न तद-
 प्राप्तावतोऽन्नमुपास्वेति ॥ १ ॥

फलं चान्नवतः प्रभूतान्नान्वै स लोकान्पानवतः प्रभूतोदकांश्चान्नपा-

ज्ञानशून्यस्य जीवनमित्याशङ्क्याऽऽह । दृश्यन्त इति । अन्नोपयोगाभावे बलहानिरिव
 व्यतिरेकमुक्त्वा तदुपयोगे बलं भवतीत्यन्वयं व्याचष्टे । अपेति । अथान्नस्यौऽऽय इत्यपि
 पाठोऽस्ति तत्रान्नस्याऽऽय इत्येतदेव पदमन्नप्राप्तिपरतया व्याख्येयमेकारमीकारत्वेन
 विपरिणमय्य वर्णव्यत्ययाङ्गीकारादित्याह । औप इत्येतदिति । द्रष्टा श्रोतेत्याद्य-
 न्नकार्यस्य श्रवणादपि पाठान्तरमन्नप्राप्तिपरतया व्याख्येयमित्याह । द्रष्टेत्यादी-
 ति । कथं तदन्नकार्यमित्याशङ्क्यान्वयव्यतिरेकी दर्शयति । दृश्यते हीति ॥ १ ॥

१ क. 'स्याऽऽये इ' । २ ग. ड. ट. ड. ड. 'यन्न नाश्री' । ३ स. ग. घ. ङ. ट. ठ. 'य च
 स । य. ड. ड. स । ५ स. ज. ञ. 'तेऽसावन्न' । ६ घ. ड. आया इ' । ७ च. 'स्याऽऽय इ' । ८ ग. ट.
 'न्ययमन्वाच' । ९ ग. ट. 'स्याऽऽया इ' । १० ग. ट. आया इ' ।

गवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य
नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

आपो वावात्राद्भूयस्यस्तस्माद्यदा सुवृष्टिर्न भ-
वति व्याधीयन्ते प्राणा अन्नं कनीयो भविष्य-
तीत्यथ यदा सुवृष्टिर्भवत्यानन्दिनः प्राणा भव-
न्त्यन्नं बहु भविष्यतीत्याप एवेमा मूर्ता येयं पृ-
थिवी यदन्तरिक्षं यद्द्यौर्यत्पर्वता यद्देवमनुष्या
यत्पशवश्च वयांसि च तृणवनस्पतयः श्वा-
पदान्याकीटपतङ्गपिपीलिकमाप एवेमा मूर्ता
अप उपास्वेति ॥ १ ॥ स योऽपो ब्रह्मेत्युपा-
स्त आप्नोति सर्वान्कामास्तृप्तिमान् भवति
यावदपां गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति
योऽपो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवोऽद्भ्यो भूय इ-

मपोर्नित्यसंबन्धाह्लोकानभिसिध्यति । समानमन्यत् ॥ २ ॥ इति सप्त-
माध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

आपो वावात्राद्भूयस्योऽन्नकारणत्वात् । यस्मादेवं तस्माद्यदा प-
स्मिन्काले सुवृष्टिः सस्वहिता शोभना वृष्टिर्न भवति तदा व्याधीयन्ते
प्राणा दुःस्विनो भवन्ति । किंनिमित्तमित्पाहान्नमस्मिन् संवत्सरे नः क-
नीपोऽल्पतरं भविष्यतीति । अथ पुनर्पदा सुवृष्टिर्भवति तदाऽऽनन्दि-
नः सुस्विनो दृष्टाः प्राणाः प्राणिनो भवन्त्यन्नं बहु प्रभूतं भविष्यती-
ति । अप्संभवत्वान्मूर्तस्वात्रस्याऽऽप एवेमा मूर्ता मूर्तभेदाकारपरिणता

॥ २ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

अपां कारणत्वेनात्राद्भूयस्त्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयति । यस्मादित्यादिना ।
अपां सर्वैजगदात्मकावात्राद्भूयस्त्वमुचिवाभित्याह । अप्संभवत्वादिति । दधिपयःम-
मृत्पाहुविशरिणामत्वाद्दन्तरिसादेरैप्संभवत्वमवसेयम् । अपां सर्वमूर्तात्मकत्वमुपसंहरति ।

१ क. घ. गे. क. ज. ख. ट. त. थ. वा अत्रा। २ ख. ज. ठ. त. थ. 'दीष्टिक'। ३ क. ग.
घ. ट. व. न. वा अत्रा। ४ घ. ख. ठ. व. द. मूर्तिभेः। ५ क. ख. छ. म. न. 'रम्पत्वं'।

त्यद्रथो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवी-
त्विति ॥ २ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य दशमः
खण्डः ॥ १० ॥

तेजो वावाद्ब्रथो भूयस्तद्वा एतद्वायुमागृह्याऽऽ-
काशमभितपति तदाऽऽहुर्निशोचति नितपति
वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽ-
थापः सृजते तदेतदूर्ध्वाभिश्च तिरश्चीभिश्च वि-
द्युद्गिराह्लादाश्चरन्ति तस्मादाहुर्विद्योतते स्तनय-

इति मूर्ता येयं पृथिवी यदन्तरिक्षमित्यादि । आप एवेमा मूर्ता अतोऽ-
प उपास्वेति ॥ १ ॥

फलं स षोऽपो ब्रह्मेत्युपास्त आप्नोति^१ सर्वाङ्कामान्काम्यान्मूर्तिमतो
विषयानित्यर्थः । अप्संभवत्वाच्च मृषेरम्बूपासनाचृत्तिमांश्च भवति । स-
मानमन्यत् ॥ २ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

तेजो वावाद्ब्रथो भूयः । तेजसोऽप्कारणत्वात् । कथमप्कारणत्वमि-
त्याह । पस्मादव्योनिस्तेजस्तस्मात्तद्वा एतत्तेजो वायुमागृह्यावष्टभ्य
स्वात्मना निश्चलीकृत्य वायुमाकाशमभितपरयाकाशमभिव्याप्तवत्तपति
यदा तदाऽऽहुर्लौकिका निशोचति संतपति सामान्येन जगन्नितपति
देहानतो वर्षिष्यति वा इति । मसिद्धं हि लोके कारणमभ्युपगतं हृद्यतः
कार्यं भविष्यतीति विज्ञानम् । तेज एव तत्पूर्वमात्मानमुद्भूतं दर्शयित्वाऽ-
थानन्तरमपः सृजतेऽतोऽप्लष्ट्वाद्दूयोऽद्भवस्तेजः । किंचान्यत्तदेतत्तेज
एव स्तनयित्त्वरूपेण वर्षहेतुर्भवति । कथम् । ऊर्ध्वाभिश्चोर्ध्वगोभिर्वि-

इत्यौदीति ॥ १ ॥ २ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

इतिशब्दस्तदाहुरित्यनेन संग्रह्यते । वैशब्दार्थं दर्शयति । मसिद्धमिति । असे
जसोरुक्तं कार्यकारणत्वमुपजीव्य फलिवमाह । तेज एवेति । अप्तेजसोर्विधान्तरे
कार्यकारणमात्रं दर्शयति । किंचान्यदिति । तदेवोत्पादयति । ऊर्ध्वाभिरिति । ते

१ क. ख ग. ट. ज. घ. ट. त. थ. वा अद्रथो । २ क. ख. घ. ङ. च. 'ति । स सं' ।
ख. ट. म. ड. न. 'रुपा' । ४ ख. घ. ङ. च. ङ. ट. थ. वा अद्रथो ५ क. ख. घ. म. न. 'ति
व्या' । ६ ख. घ. ट. न. 'गामिनीभि' । ७ ग. छ. ट. 'त्याया इति ।

ति वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयि-
त्वाऽथापः सृजते तेज उपास्वेति ॥ १ ॥ स
यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्ते तेजस्वी वै स तेजस्वतो
लोकान्मास्वतोऽपहततमस्कानामिसिध्यति या-
वत्तेजसो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति
यस्तेजो ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवस्तेजसो भूय
इति तेजसो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवा-
न्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य एका-
दशः खण्डः ॥ ११ ॥

आकाशो वाव तेजसो भूयानाकाशे वै सूर्याच-
न्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राण्यग्निराकाशेनाऽऽह्वय-

द्युद्भिस्तिरश्रीभिश्च विर्यग्गताभिश्च सहाऽऽह्वादाः स्तननशब्दाश्चरन्ति ।
तस्माच्चदर्शनादाहुर्लौकिका विद्योतते स्तनपति वर्षिष्यति वा इत्याद्यु-
क्तार्थम् । अतस्तेज उपास्वेति ॥ १ ॥

तस्य तेजस उपासनफलं तेजस्वी वै भवति । तेजस्वत एव च लो-
कान्मास्वतः प्रकाशवतोऽपहततमस्कान्वाह्यात्मिकाज्ञानाद्यपनीतत-
मस्कानामिसिध्यति । ऋज्वर्षमन्पत् ॥ २ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य एका-
दशः खण्डः ॥ ११ ॥

आकाशो वाव तेजसो भूपान् । वायुसहितस्य तेजसः कारणत्वाद्यो-
ञ्चो वायुमाष्टेति तेजसा सहोक्तो वायुरिति पृथगिह नोक्तस्तेजसः ।

जसो भूयस्त्वफलमाह । तेज इति ॥ १ ॥

तम.शब्दार्थमाह । बाह्येति । बाह्यं तमः शार्वरं प्रसिद्धमाध्यायिकमज्ञानरागादि
वद्भ्रमपहृतवमस्कानित्यत्र तमःशब्दितमित्यर्थः । अपहतशब्दार्थमाह । अपनीते-
ति ॥ २ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य एकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

वायोः सकाशादाकाशो भूयानिति वक्तव्ये कथं तेजसो भूयानित्युक्तमव आह । वा-
युरिति । कारणत्वेऽपि कथमाकाशस्य वायुसहिवात्तेजसो भूयस्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह ।

त्याकाशेन शृणोत्याकाशेन प्रतिशृणोत्याकाशे
 रमत आकाशे न रमत आकाशे जायत आ-
 काशमभिजायत आकाशमुपास्वेति ॥ १ ॥
 स य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्त आकाशवतो वै स
 लोकान्प्रकाशवतोऽसंवाधानुरुगायवतोऽभिसि-
 ध्यति यावदाकाशस्य गतं तत्रास्य यथाकाम-
 चारो भवति य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति
 भगव आकाशाद्भूय इत्याकाशाद्वाव भूयोऽस्ती-

कारणं हि लोके कार्याद्भूयो दृष्टम् । यथा घटादिभ्यो मृत्तयाऽऽकाशो
 वायुसहितस्य तेजसः कारणमिति ततो भूयान् । कथम् । आकाशे वै
 सूर्याचन्द्रमसानुभौ तेजोरूपौ विद्युन्नक्षत्राण्यग्निश्च तेजोरूपाण्याकाशेऽ-
 न्तः । पच यस्यान्तर्वर्ति तदल्पं भूय इतरत् । किंचाऽऽकाशेनाऽऽह-
 यति चान्पमन्य आहूतश्चेतर आकाशेन शृणोत्यन्योक्तं च शब्दमन्यः
 प्रतिशृणोत्याकाशे रमते क्रीडत्यन्योन्यं सर्वंस्तथा न रमते चाऽऽकाशे
 वध्वादिवियोग आकाशे जायते न भूतेनावष्टभ्ये । तथाऽऽकाशमभिल-
 क्षपाङ्कुरादिं जायते न प्रतिलोमम् । अत आकाशमुपास्व ॥ १ ॥

फलं शृण्वाकाशवतो वै विस्तारयुक्तान् स विद्मोऽल्लोकान् प्रकाश-
 वतः । प्रकाशाकाशयोर्नित्यसंबन्धात्प्रकाशवतश्च लोकानसंवाधान् सं-
 वाधनं संवाधः संवाधोऽन्योन्यपीडा तद्बहितानसंवाधानुरुगायवतो वि-
 स्तीर्णगतीन्विस्तीर्णप्रचारोऽल्लोकानभिसिध्यति । यावदाकाशस्येत्पाशु-

कारणं हीति । तेजसो वायुसहितादाकाशस्य भूयस्त्वं प्रश्नपूर्वकं प्रकारान्तरेण
 दर्शयति । कथमित्यादिना । इतश्चाऽऽकाशस्यास्ति भूयस्त्वमित्याह । किंचेति ।
 चद्भूयस्त्वफलमाह । अत इति ॥ १ ॥

कथमाकाशोपासकस्य प्रकाशव्याप्तलोकपीडित्याशाङ्क्याऽऽह । प्रकाशाकाश-

ति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इति सप्त-
माध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

स्मरो वावाऽऽकाशाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि बहव
आसीरन्न स्मरन्तो नैव ते कंचन शृणुयुर्न मन्वीरन्न
विजानीरन्यदा वाव ते स्मरेयुरथ शृणुयुरथ
मन्वीरन्नथ विजानीरन्स्मरेण वै पुत्रान्विजानाति
स्मरेण पशून्स्मरमुपास्वेति ॥ १ ॥ स यः
स्मरं ब्रह्मेत्युपास्ते यावत्स्मरस्य गतं तत्रास्य
यथाकामचारो भवति यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्तेऽ-

कार्यम् ॥ २ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

स्मरो वावाऽऽकाशाद्भूयः । स्मरणं स्मरोऽन्तःकरणधर्मः । स आका-
शाद्भूयानिति द्रष्टव्यं लिङ्गव्यत्ययेन । स्मरुः स्मरणे हि सत्पाकाशादि
सर्वमर्थवत्स्मरणवतो भोग्यत्वात् । असति तु स्मरणे सत्संपत्तदेव । स-
त्त्वकार्याभावात् । नापि सत्त्वं स्मृत्यभावे शक्यमाकाशादीनामवगन्तुमि-
त्यतः स्मरेणस्याऽऽकाशाद्भूयस्त्वम् । दृश्यते हि लोके स्मरेणस्य भूयस्त्वं
यस्मात्तस्माद्यद्यपि समुदिता बहव एकस्मिन्नासीरन्नुपविशेषुस्ते तत्राऽऽ-
सीना अन्योन्यभाषितमपि न स्मरन्तश्चेत्सुर्नैव ते कंचन शब्दं शृणुयु-
स्तथा न मन्वीरन्मन्तव्यं चेत्स्मरेषुस्तदा मन्वीरन् स्मृत्यभावात् मन्वीरं-

योरिति ॥ २ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

नपुंसकलिङ्गं श्रुत्वं पुल्लिङ्गत्वेन कथं व्याख्यातमित्याशङ्क्य पुल्लिङ्गोपक्रममाभित्या-
ऽऽह । लिङ्गव्यत्ययेनेति । कथं पुनः स्मरणस्याऽऽकाशाद्भूयस्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह ।
स्मरणे हीति । अन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकं दर्शयति । असतीति । आकाशादेः स्मरणा-
भावेऽपि सत्त्वमङ्गीकृत्य भोग्यत्वामावादानर्थक्यमुक्ते संप्रत्यस्मरणे सत्त्वमेव नास्वीत्याह ।
नापीति । स्मरणस्य भूयस्त्वमनुभवानुमारेण साधयति । दृश्यते हीति । हिशब्दार्थो
यन्मादित्युक्तः । स्मरणाभावे श्रवणाद्यभाव व्यतिरेकमुक्त्वा तद्भावे च्छावमन्वयमाह ।

स्ति भगवः स्मराद्भूय इति स्मराद्वाव भूयोऽ-
 स्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ इति
 सप्तमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥
 आशा वाव स्मराद्भूयस्याशेद्वो वै स्मरो म-
 न्त्रानधीते कर्माणि कुरुते पुत्रांश्च पशूँश्चे-
 च्छत इमं च लोकममुं चेच्छत आशामुपा-
 स्स्वेति ॥ १ ॥ स य आशां ब्रह्मेत्युपास्त आ-

स्तथा न विजानीरन् । यदा वाव ते स्मरेषुर्मन्तव्यं विज्ञातव्यं श्रोतव्यं
 चाथ शृणुपुरथ मन्वीरक्षथ विजानीरन् । तथा स्मरेण वै मम पुत्रा एत
 इति पुत्रान्विजानाति स्मरेण पशून् । अतो भूयस्त्वात्स्मरमुपास्स्वेति ।
 उक्तार्थमन्यत् ॥ १ ॥ २ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

आशा वाव स्मराद्भूयसी । आशाऽमाप्तवस्त्वाकाङ्क्षाऽऽशा वृष्णा का-
 म इति यामाहुः पर्यायैः सा च स्मराद्भूयसी । कथम् । आशया ह्यन्तःफ-
 रणस्यया स्मरति स्मर्तव्यम् । आशाविषयकं स्मरन्नसौ स्मरो भवत्य-
 त आशेद्वा आशयाऽभिर्वाधितः स्मरभूतः स्मरन्नृगादीन्मन्त्रानधीतेऽधीत्य
 च तदर्थं ब्रौह्मणेभ्यो विधींश्च श्रुत्वा कर्माणि कुरुते तत्कलाशयैव पुत्रां-
 श्च पशूँश्च कामफलभूतानिच्छतेऽभिवाञ्छत्याशयैव तत्साधनान्यनुतिष्ठं-
 ति । इमं च लोकमाशेद्वा एव स्मरंल्लोकसंग्रहहेतुभिर्च्छेत्ते । अमुं च
 लोकमाशेद्वैः स्मरंस्तत्साधनानुष्ठानेनेच्छेत्तेऽत आशांशान्वावच्छं स्मरा-
 काशादिनामपर्यन्तं जगच्चक्रीभूतं प्रतिमाणि । अत आशायाः स्मरादपि
 भूयस्त्वमित्यत आशामुपास्स्व ॥ १ ॥

यस्त्वाशां ब्रह्मेत्युपास्ते शृणु तस्य फलम् । आशया तदोपासित-

यदेति । इतश्चास्ति स्मरणस्य भूयस्त्वमित्याह । तथेति । तद्भूयस्त्वे फलितमाह ।
 अत इति ॥ १ ॥ २ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

आशाया भूयस्त्वमाकाङ्क्षाद्वारा व्युत्पादयति । कथमित्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥

१ क. ख. ग. घ. ङ. च. ज. ट. ठ. ड. ण. 'शी। अमा' । २ घ. च. ट. ठ. माहने । व. प्रा-
 क्षयं । ३ क. ख. ड. ज. ङ. ड. ण. 'ष्टमिम । ४ क. ख. ग. ड. ज. ट. ठ. ण. 'चउममुं । ५ घ.
 च. ठ. ड. 'दः सत' । ६ घ. ख. ग. ड. ज. ट. 'च्छते । भा' । ७ ड. ख. घ. ट. 'स्तना' । ८ क.
 ग. ड. ट. ड. ड. 'नाव' ।

शयाऽस्य सर्वे कामाः समृध्यन्त्यमोघा हा-
स्याऽऽशिषो भवन्ति यावदाशाया गतं तत्रा-
स्य यथाकामचारो भवति य आशां, ब्रह्मेत्यु-
पास्तेऽस्ति भगव आशाया भूय इत्याशाया
वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्ब्रवीत्विति ॥२॥
इति सप्तमाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥
प्राणो वां आशाया भूयान्यथा वा जरा नाजौ
समर्पिता एवमस्मिन्प्राणे सर्वं समर्पितं प्राणः
प्राणेन याति प्राणः प्राणं ददाति प्राणाय द-

याऽस्योपासकस्य सर्वे कामाः समृध्यन्ति समृद्धिं गच्छन्ति । अमोघा
हास्याऽऽशिषः मार्थेनाः सर्वा भवन्ति यत्प्रार्थितं सर्वं तदवश्यं भवती-
त्यर्थः । यावदाशाया गतमित्यादि पूर्ववत् ॥ २ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य
चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

नामोपक्रममाशान्तं कार्यकारणत्वेन निमित्तनैमित्तिकत्वेन चोत्तरोत्तर-
भूयस्तयाऽवस्थितं स्मृतिनिमित्तसद्भावमाशाः रशनापाशीर्विपाशितं सर्वं
सर्वतो विसर्पिव तन्तुभिर्विस्मिन्प्राणे समर्पितम् । येन च सर्वतो व्यापि-
नाऽन्तर्बहिर्गतेन सूत्रे मणिगणा इव सूत्रेण ग्रथितं विधृतं च । स ए-

इति सप्तमाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

प्राणस्य सर्वात्पदत्वेन मृयस्त्वं कथयति । नामोपक्रममिति । प्रकृतश्रुतिवशोत्तदु-
पक्रमे यस्य जगतोऽस्ति तत्तथा पाठक्रममेवाऽऽश्रित्याऽऽशा चान्ते यस्यास्ति वृद्ध-
गत्तथेति विग्रहः । कार्यकारणत्वं काचित्कमुपादानोपादेयत्वं निमित्तनैमित्तिकत्वमपि का-
चित्त्वमेव । उत्तरोत्तरभूयस्तया पूर्वस्मात्पूर्वस्मान्नामादेशेऽत्तरोत्तरवागादिभूयस्त्वेनेति यावत् ।
सृष्टिनिमित्तः सद्भावो यस्य तत्तथा । आशास्यै रशनापाशीः सर्वतो विपाशितमित्यत्र
दृष्टान्तमाह । विसर्पिवेति । विसर्पवद्गो मृणालविषयः । यथोक्तं जगद्यस्मिन्नर्पितं स
एव मृयानिवि संवन्द्यः । सर्वस्य जगतस्तस्मिन्नर्पितत्वमेव दृष्टान्तद्वारा स्पष्टयति । येन
चेति । सर्वतो व्यापिनेत्यस्यैव स्फुटीकरणमन्तर्बहिर्गतेनेति । प्राणस्याऽऽशायाः स-

दाति प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो ध्वा-

प प्राणो वा आशाया भूयान् । कथमस्य भूयस्त्वमित्पाह इष्टान्तेन समर्पयंस्तद्रूपस्त्वम् । यथा वै लोके रथचक्रस्पारा रथनाभौ समर्पिताः संभोताः संभवेशिता इत्येतत् । एवमस्मिंल्लिङ्गसंघातरूपे प्राणे प्रज्ञात्मनि देहिके मुख्ये यस्मिन्परा देवता नामरूपव्याकरणायाऽऽदर्शादौ प्रतिबिम्बवज्जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविष्टा । पेश्व महाराजस्येव सर्वाधिकारीश्वरस्य । कस्मिन्बहुमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमस्रजतेति श्रुतेः । यस्तु च्छायेवानुगत ईश्वरम् । तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पितो नाभावरार्पिता एवमेवेता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः । स एष प्राण एव प्रज्ञात्मेति कौपीतकिनाम् । अत एवमस्मिन्प्राणे सर्वं यथोक्तं समर्पितम् । अतः स एष प्राणोऽपरतन्नः प्राणेन स्वशक्त्यैव याति

काशाद्रूपस्त्वमाकाङ्क्षापूर्वकं समर्पयते । कथमित्पादिना । लिङ्गानां व्यष्टीनां संघातः समुदायरूपे समष्ट्यात्मनीति यावत् । उपाधिवद्द्वोरैक्यमाभिधेय विधिनष्टि । प्रज्ञात्मनीति । तस्यैवाध्यात्ममधिभूतमधिदैवं चावस्थानं सूचयति । देहिक इति । प्राणान्तरं व्यावर्तयति । मुख्य इति । यथोक्तेऽस्मिन्प्राणे सर्वं समर्पितमित्युत्तरत्र संबन्धः । प्रज्ञात्मनीति परमात्मोपाधित्वं प्राणस्योक्तं तद्रूपपादयति । यस्मिन्निति । तस्मिन्सर्वं समर्पितमिति पूर्ववत्संबन्धः । किमिति चक्षुरादिषु विद्यमानेषु मुख्यस्यैव प्राणस्य परमात्मोपाधिकत्वमुपगतमित्याशङ्क्याऽऽह । यश्चेति । प्राणस्येश्वरं मति सर्वाधिकारित्वे श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति । कस्मिन्निति । ईश्वरं मति प्राणस्यैवोपाधिकत्वे हेत्वन्वरमाह । पस्त्विति । अत्रापि पूर्ववदन्वयः । प्राणश्छायावदीश्वरमनुगच्छतीत्यत्र श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति । तद्यथेति । भूतमात्राः शब्दादयः पृथिव्यादयश्च विषयाः प्रज्ञामात्रासु शब्दादिबुद्धिषु वज्जनकेन्द्रियेषु नेत्यर्थः । भवतु तासां प्राणेऽर्पितत्वं तथाऽपि कथं प्राणस्य च्छायावदीश्वरं प्रत्यनुगतिस्तत्राऽऽह । स एष इति । कौपीतकिनां श्रुतिरिति शेषः । प्राणस्य यथोक्तविशेषणवैशिष्ट्यमवशब्दार्थः । व्याख्यातवं भागमनूचावशिष्टमंशं व्याकरोति । एवमिति । प्राणः प्राणेन यातीत्यस्यार्थमाह । अत इति । सर्वात्पदत्वादिषु यावत् । प्राणः प्राणेन यातीत्याद्वेः प्राणो ह्येवैवानि सर्वाणि भूतानीत्यन्वयस्य वात्पयोपै

ता प्राणः स्वसा प्राण आचार्यः प्राणो ब्राह्म-
णः ॥ १ ॥ स यदि पितरं वा मातरं वा भ्रा-
तरं वा स्वसारं वाऽऽचार्यं वा ब्राह्मणं वा किञ्चि-
द्दृशामिव प्रत्याह धिक्त्वाऽस्त्वित्येवैनमाहुः पि-
तृहा वै त्वमसि मातृहा वै त्वमसि भ्रातृहा वै
त्वमसि स्वमृहा वै त्वमस्याचार्यहा वै त्वमसि

नान्यकृतं गमनादिक्रियास्वस्य सामर्थ्यमित्यर्थः । सर्वं क्रियाकारकफ-
लभेदजातं प्राण एव न प्राणाद्भिर्भूतमस्तीति प्रकरणार्थः । प्राणः प्राणं
ददाति । षट्ददाति तत्स्वात्मभूतमेव । यस्मै ददाति तदपि प्राणायैव ।
अतः पित्राद्यारूपोऽपि प्राण एव ॥ १ ॥

कथं पित्रादिशब्दानो प्रसिद्धार्थोत्सर्गेण प्राणविषयत्वमिति । उच्य-
ते । सति प्राणे पित्रादिषु पित्रादिशब्दप्रयोगात्तदुत्क्रान्तौ च प्रयोगा-
भावात् । कथं तदित्याह । स यः कश्चित्पित्रादीनामन्यतमं यदि तं भू-
शामिव तदनुरुपमिव किञ्चिद्वचनं त्वंकारादियुक्तं प्रत्याह तदेतं पार्थ-

संनिष्य कथयति । सर्वमिति । दातुर्देयस्य संप्रदानस्य च प्राणाभिन्नत्वं प्रकटयति ।
प्राण इति । षट्प्राति दीयमानमुच्यते । स्वस्य संप्रदानस्य च प्राणाभिन्नत्वात्प्राणा-
यैवेत्युक्तम् । प्राणस्य सर्वात्मत्वमत्र शब्दार्थः ॥ १ ॥

प्रसिद्धिरनतिक्रमणीयेति शङ्कते । कथमिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पित्रादि-
शब्दानां प्राणविषयत्वात् प्रसिद्धेरुक्तदूषणमित्याह । उच्यते इति । अन्वयव्यतिरे-
कावेव प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना । पित्रादिषु प्राणे सति पित्रादिश-
ब्दानां प्रयुज्यमानत्वमन्यथा चाप्रयुज्यमानत्वं तदित्युच्यते । त्वंकारादियुक्तमित्यादि-
पदेन विरस्कारप्रभेदो गृह्यते । पित्रादिष्वापियत्रादिर्न प्रति विवेकिना धिक्कारवचने हे-

ब्राह्मणहा वै त्वमेसीति ॥ २ ॥ अथ यद्यप्ये-
नानुत्क्रान्तप्राणाञ्छूलेन समासं व्यतिपंदहे-
नैवेनं ब्रूयुः पितृहाऽसीति न मातृहाऽसीति न
भ्रातृहाऽसीति न स्वसृहाऽसीति नाऽऽचार्यहाऽ-
सीति न ब्राह्मणहाऽसीति ॥ ३ ॥ प्राणो ह्येवै-
तानि सर्वाणि भवति स वा एष एवं पश्यन्नेवं

स्या आहुर्विवेकिनो यिक्त्वाऽस्तु धिगस्तु त्वामित्येवम् । पितृहा वै त्वं
पितुर्हन्तेत्यादि ॥ २ ॥

अथैनानेवोत्क्रान्तप्राणास्त्यक्तदेहनाथान्यद्यपि शूलेन समासं सम-
स्य व्यतिपंदहेद्व्यत्यस्य संदहेदेवमप्यतिशूरं कर्म समासंन्यत्यासादिप्र-
कारेण दहनलक्षणं तदेहसंबद्धमेव कुर्वाणं नैवेनं ब्रूयुः पितृहेत्यादि । त-
स्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यत एतत्पित्राद्याख्योऽपि प्राण एवेति ॥३॥

तस्मात्प्राणो ह्येवैतानि पित्रादीनि सर्वाणि भवति चलानि स्थिराणि
च । स वा एष प्राणविदेवं यथोक्तप्रकारेण पश्यन्फलतोऽनुभवन्नेवं म-
न्वान उपपत्तिभिश्चिन्तयन्नेवं विजानन्नुपपत्तिभिः संयोज्यैवमेवेति निश्चयं

तुमाह । पितृहेति ॥ २ ॥

सति प्राणे पित्रादिषु पित्रादिशब्दानां प्रयुज्यमानत्वमित्यन्वयमुक्त्वा व्यति-
रेकमाह । अथैनानेवेति । समस्य पुञ्जीकृत्य व्यत्यस्यावयवान्निभन्त्येतर्पेः । यद्य-
पीत्युपक्रमदेवमपोत्येतत्तथाऽपीत्यस्मिन्नर्थे द्रष्टव्यम् । तदेवातिशूरं कर्म विशिनष्टि ।
समासेति । अवयवविभजनमादिशब्दार्थः । तदेहसंबद्धमित्यत्र तच्छब्दः क्रूरपित्रा-
दिविषयः । यद्यपि त्यक्तप्राणेवपि देहेषु पित्रादिशब्दो दृष्टस्वयाऽपि नामौ मुख्यः ।
तद्विषये श्रूरकर्मोत्पद्यतेऽपि शिष्टगर्हादृष्टेरिति भावः । उक्तान्वयव्यतिरेकफलमुपमं-
रति । तस्मादिति ॥ ३ ॥

प्राणस्यैव पित्रादिसंज्ञकत्वे किं स्यादित्याज्ञाह्याऽऽह । तस्मात्प्राणो हीति ।
प्राणस्य भूयस्त्वमित्थ व्युत्पाद्य तद्विज्ञानफलमाह । स वा इति । प्राणविद्विवादी
भवतीति संबन्धः । कथं प्राणविस्वमित्यपेक्षायामाह । एवमिति । सर्वात्मत्व यथोक्त-

मन्वान एवं विजानन्नतिवादी भवति तं चेद्ब्रूयु-
रतिवाद्यसीत्यतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापह्नुवीति ॥४॥
इति सप्तमाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥
एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति
सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानीति सत्यं त्वेव

कुर्वन्निर्त्यर्षः । मननविज्ञानाभ्यां हि संभूतः शास्त्रार्थो निश्चितो दृष्टो
भवेत् । अत एव पश्यन्नतिवादी भवति नामाद्याशान्तमतीत्य वदनशीलो
भवतीत्यर्थः । तं चेद्ब्रूयुस्तं पचेवमतिवादिनं सर्वदा सर्वैः शब्दैर्नामाद्या-
शान्तमतीत्य वर्तमानं प्राणमेव वदन्त्पेवं पश्यन्त्वमतिवदनशीलमतिवा-
दिनं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्य हि जगतः प्राण आत्माऽहमिति ब्रुवाणं
पदि ब्रूपुरतिवाद्यसीति । वाटमतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापह्नुवीति । कस्मा-
द्व्यसावपह्नुवीति । पत्माणं सर्वेश्वरमयमहमस्मीत्यात्मत्वेनोपगतः ॥ ४ ॥
इति सप्तमाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

स एष नारदः सर्वातिशयं प्राणं स्वमात्मानं सर्वात्मानं श्रुत्वा नातः
परमस्तीत्युपरराम । न पूर्ववत्किमस्ति भगवः प्राणाद्ब्रूय इति पप्रच्छ ।

प्रकारः फलबोऽनुभवः स्वरूपत्वेन साक्षात्कारः । उदनुदर्शनेनैव प्राणवित्त्वे सिध्यति
सति किमिव मननविज्ञाने पृथगुपन्यस्येते वनाऽऽह । मननविज्ञानाभ्यां हीति । उ-
क्तान्वयव्यतिरेकारूपोपपत्तिसहकवाद्वाक्याद्यत्प्राणविषयं ज्ञानं जायते उदन्न विज्ञानं
विवक्ष्यते । उत्फलसाक्षात्करणं दर्शनमिव भेदः । मननविज्ञाने विना दर्शनासंभवोऽ-
वःशब्दार्थः । एवं मननादिद्वारेणेति यावत् । अतिवादित्वं व्युत्पादयति । नामादी-
ति । नापह्नुवीतेत्युक्तं व्यक्तोक्तोवे । कस्मादिति ॥ ४ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य पञ्च-
दशः खण्डः ॥ १५ ॥

यद्यस्माद्यं विद्वानात्मत्वेन सर्वेश्वरं प्राणोऽस्मीत्युपगतवर्वास्वस्मादपह्नुवे देवभावादा-
त्मनोऽतिवादित्वं नापह्नुवीतेत्यत्र प्राणान्दमुपदेशं श्रुत्वा नारदस्य तुष्णींभावे किं कार-
णमित्याशङ्कयामाह । स एष इति । कथं तस्योपरविरवगतेत्याशङ्क्याऽऽह । न पूर्व-
वदिति । किमिव वाहं प्राणायामुपेक्षया सत्यमेवाऽऽचार्यो व्युत्पादयतीत्या-

विजिज्ञासितव्यमिति सत्यं भगवो विजिज्ञास
इति ॥१॥ इति सप्तमाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥१६॥
यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति नाविज्ञा-

यत्तस्त्वमेवं विकारात्तत्र ह्येविज्ञानेन परितुष्टमकृतार्थं परमार्थसत्यातिवा-
दिनमात्मानं मन्यमानं योग्यं शिष्यं मिथ्याग्रहविशेषाद्विप्रचपावपन्नाह
भगवान्सनत्कुमारः । एष तु वा अतिवदति यमहं वक्ष्यामि न
प्राणविदतिवादी परमार्थतः । नामाद्यपेक्षं तु तस्यातिवादित्वम् । पस्तु
भूमारूपं सर्वातिक्रान्ते तत्त्वं परमार्थसत्यं वेद सोऽतिवादीत्यत आह ।
एष तु वा अतिवदति यः सत्येन परमार्थसत्त्वविज्ञानवत्तयाऽति-
वदति सोऽहं त्वां प्रपन्नो भगवन्सत्येनातिवदानि । तथा मां निपुनस्तु
भगवान् यथाऽहं सत्येनातिवदानीत्यभिप्रायः । यथेवं सत्येनातिवदि-
तु-
मिच्छति सत्यमेव तु तावद्विजिज्ञासितरूपमित्युक्त आह नारदः । त-
थाऽस्तु तर्हि सत्यं भगवो विजिज्ञासे विशेषेण ज्ञातुमिच्छेयं त्वचोऽह-
मिति ॥ १ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

यदा वै सत्यं परमार्थतो विजानाति । इदं परमार्थतः सत्यमिति ।

शङ्क्याऽऽह । तमेवमिति । एतस्माज्जायते प्राण इति श्रुत्यन्तरात्प्राणस्य विकारत्वे-
नात्तत्त्वं वाचाऽऽरम्भणं विकारो नाभवेयमित्युक्तम् । तस्मिन्नवृत्ते प्राणे ब्रह्मणि वि-
ज्ञानं वेनेति यावत् । परितुष्टत्वे कथमकृतार्थत्वमित्याशङ्क्य मिथ्याज्ञानशालित्वादि-
त्याह । परमार्थेति । न च तस्योपेक्षार्हत्वमित्याह । योग्यमिति । मिथ्याग्रहविशे-
पो नास्ति प्राणात्परमित्यभिमानः । कथं तर्हि प्राणविदोऽतिवादित्वमुक्तं तत्राऽऽह ।
नामादीति । कस्वार्हि परमार्थतोऽतिवादीत्याशङ्क्याऽऽह । यस्त्विति । सोऽतिवादी-
ति यतः सनत्कुमारस्याभिमायोऽत एवाऽऽहेति योजना । ननु नारदस्य नाद्यापि स-
त्यविज्ञानमुत्पन्नं कथं सत्येनातिवदानीति पृच्छति तत्राऽह । तथेति ॥ १ ॥ इति
सप्तमाध्यायस्य षोडशः खण्डः ॥ १६ ॥

यदा वै विजानातीत्यादिवाक्यं व्याकुर्वन्नन्तरमाह । यदेति । यदि विश्वं सदृषाद-
नुगवाद्भिन्नमसदेव स्याद्यदि त्वभिन्नं सन्मात्रमेव परमार्थसत्यं सिद्ध्येदिति परमार्थतः स-
त्यं यदेव विजानातीत्यर्थः । विज्ञानप्रकारमभिनयति । इदमिति । तद्वत्तदाऽनृतं वि-

नन्सत्यं वदति विजानन्नेव सत्यं वदति विज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति विज्ञानं भगवो

ततोऽन्तं विकारजातं वाचाऽऽरम्भणं हित्वा सर्वविकारावस्थं सदेवैकं सत्यमिति तदेवाथ वदति यद्वदति । ननु विकारोऽपि सत्यमेव । नामरूपे सत्यं ताभ्यामयं प्राणश्छन्नः । प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्यमिति श्रुत्यन्तरात् । सत्यमुक्तं सत्यत्वं श्रुत्यन्तरे विकारस्य न तु परमार्थापेक्षमुक्तं कितर्हीन्द्रियविषयाविषयत्वापेक्षं सन्न त्वच्चेति सत्यमित्युक्तं तद्द्वारेण च परमार्थसत्यस्योपलब्धिर्निवृत्तितेति । प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्यमिति चोक्तम् । इहापि तदिष्टमेव । इह तु प्राणविषयात्परमार्थसत्यविज्ञानाभिमानाद्दश्रुत्याप्य नारदं पतसदेव सत्यं परमार्थतो भूमाख्यं

कारजातं हित्वा सदेव सत्यमिति कथा यद्वदति तत्तदेव वदतीति योजना । सत्यविज्ञानस्य तद्वदनं यथै हेतुत्वद्योतनाथोऽप्यशब्दः । श्रुत्यन्तरावष्टम्भेन भेदाभेदादीनां शङ्कते । नन्विति । किं बृहदारण्यकश्रुत्या विकारस्य सत्यत्वमुक्तिमित्येवावन्माधुमुच्यते किंवा परमार्थसत्यत्वमिति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति । द्वितीयं दूषयति । न त्विति । भेदाभेदयोर्विरोधादेकोपानावयोगाद्विकारस्य च रजुसर्पवन्मिथ्यात्वानुमानादप्यन्वावाध्यत्वाभिवायेन सत्यत्व श्रुत्यन्तरेणैवोक्तमित्यर्थः । कथं तर्हि प्राणादिषु सत्यत्वमुक्तिमित्याशङ्क्याङ्गीकारं स्फोरयति । कितर्हीति । इन्द्रियजनितसङ्घट्टिविषयत्वपेक्षं भूतत्रयसदित्युच्यते । तद्विषयत्वपेक्षं भूतद्वयस्य तदिति व्यवहित्यते तथा च भूतपञ्चकं सन्न त्वच्चेति व्युत्पाद्य सत्यमिति यथोक्तं तथा तद्बीजभूतयोर्नामरूपयोस्त्वदात्मकत्वात् प्राणानां सत्यत्व व्यावहारिकमित्यर्थः । इतश्च प्राणादिषु मिथ्याभूतेष्वपि सत्यश्रुतिरविरुद्धेत्याह । तद्द्वारेणेति । प्राणादीनां व्यावहारिकसत्यत्वानुवादद्वारेणाध्यारोपापवादन्वायेन परमार्थसत्यस्य ब्रह्मणोऽवगतिर्विवक्षितेति कृत्वा तेष्वपि सत्यत्वश्रुतिरविरुद्धेत्यर्थः । यथोक्तोऽर्थो विवक्षितो बृहदारण्यकश्रुतावित्यत्र गमकमाह । प्राणावा इति । ननु श्रुत्यन्तरे विकारस्यापि व्यावहारिकं सत्यत्वमित्यं प्रकृते तु न तदिष्यते भूत एव सत्यत्वाङ्गीकारात्तथा च विरोधतादवस्थयमत आह । इहापीति । यदि प्राणस्यापि व्यवहारतः सत्यत्वमुपगतं कितर्हि सनत्कुमारस्य विवक्षितमित्याशङ्क्याऽऽह । इह त्विति । यदा वै विजानात्यय सत्यं वदतीति यद्वास्यात् वदन्वयव्यतिरेकाभ्यां

विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य
सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

यदा वै मनुतेऽथ विजानाति नामत्वा विजा-
नाति मत्तैव विजानाति मतिस्त्वेव विजिज्ञा-
सितव्येति मतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥१॥
इति सप्तमाध्यायस्याष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

तद्विज्ञापयिष्यामीत्येष विशेषतो विवक्षितोऽर्थः । नाविजानन्सत्यं वदति
यस्त्वविजानन्वदति सोऽऽद्यादिशब्देनाऽन्याद्वीन्परमार्थसन्नृपान्मन्यमा-
नो वदति न तु वे रूपत्रयव्यतिरेकेण परमार्थतः सन्ति । तथा तान्यपि रू-
पाणि सक्षपेक्षया नैव सन्तीत्यतो नाविजानन्सत्यं वदति । विजानन्नेव सत्यं
वदति । नच तत्सत्यविज्ञानमत्रिजिज्ञासितमपार्थितं ज्ञापय इत्याह । वि-
ज्ञानं त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति । यथेवं विज्ञानं भगवो विजिज्ञास इति ।
एवं सत्यादीनां चोत्तरोत्तराणां करोत्यन्तानां पूर्वपूर्वहेतुत्वं व्याख्येयम्
॥ १ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

यदा वै मनुते इति । मतिर्मननं तर्को मन्तव्यविषय आदरः ॥ १ ॥ इति
सप्तमाध्यायस्याष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

स्फुटयन्नादौ व्यतिरेकमाह । नाविजानन्निति । परमार्थसत्यमविजानन्नपि यदत्य-
न्यादीनित्याशङ्क्याऽऽह । यस्त्विति । तर्हि कथं सदेव परमार्थसत्यमिति वदतोऽ-
भीष्टसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । न त्विति । तान्येव तर्हि रूपाणि पृथग्विद्यन्ते नेत्या-
ह । तथेति । अतोऽस्य नास्ति सत्यत्वादिर्त्वं किंत्वसत्यवादित्वमेवेत्युपसंहरति ।
इत्यत इति । व्यतिरेकं दर्शयित्वाऽन्वयेमन्वाचष्टे । विजानन्नेवेति । अस्तु तर्हि स-
त्यविज्ञानपूर्वकमतिवादित्वमित्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । यथेवं जिज्ञासाद्वारा सत्य-
विज्ञानं ज्ञेयमित्येवमिष्ट चेदित्यर्थः । सत्यवदनं मति सत्यविज्ञानस्य यथा कारण-
त्वमुक्तं तथा पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरमुत्तरं कारणत्वेन द्रष्टव्यमित्यविदिशादि । एवमिति ॥
॥ १ इति सप्तमाध्यायस्य सप्तदशः खण्डः ॥ १७ ॥

विज्ञानकारणीभूतां मतिं व्याचष्टे । मतिरिति ॥ १ ॥ इति सप्तमाध्यायस्या-
ष्टादशः खण्डः ॥ १८ ॥

यदा वै श्रद्धधात्यथ मनुते नाश्रद्धधन्मनुते श्रद्धधदेव मनुते श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितव्येति श्रद्धां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ इति सप्तमाध्यायस्यैकोनविंशतितमः खण्डः ॥ १९ ॥
 यदा वै निस्तिष्ठत्यथ श्रद्धधाति नानिस्तिष्ठञ्छ्रद्धधाति निस्तिष्ठन्नेव श्रद्धधाति निष्ठा त्वेव विजिज्ञासितव्येति निष्ठां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य विंशतितमः खण्डः ॥ २० ॥
 यदा वै करोत्यथ निस्तिष्ठति नाकृत्वा निस्तिष्ठति कृत्वैव निस्तिष्ठति कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितव्येति कृतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ इति सप्तमाध्यायस्यैकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

आस्तिक्यबुद्धिः श्रद्धा ॥ १ ॥ इति सप्तमाध्यायस्यैकोनविंशतितमः खण्डः ॥ १९ ॥

निष्ठा गुरुश्रुत्यादिस्वत्परत्वं ब्रह्मविज्ञानाय ॥ १ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य विंशतितमः खण्डः ॥ २० ॥

यदा वै करोति । कृतिरिन्द्रियसंयमश्चित्कामार्ताकरणं च । सत्यां हि सत्यां निष्ठादीनि यथोक्तानि भवन्ति विज्ञानावसानानि ॥ १ ॥ इति सप्तमाध्यायस्यैकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

मननहेतुमूलां श्रद्धां व्याकरोति । आस्तिक्येति ॥ १ ॥ इति सप्तमाध्यायस्यैकोनविंशः खण्डः ॥ १९ ॥

श्रद्धाहेतु निष्ठां व्याचष्टे । निष्ठेति ॥ १ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य विंशद्विधमः खण्डः ॥ २० ॥

निष्ठानिदानं कृतिं विभज्ये । कृतिरिति । कथं पुनरेतेषामुत्तरमुपर पूर्वस्य पूर्वस्य कारणी भवति वज्राऽऽह । सत्यां हीति ॥ १ ॥ इति सप्तमाध्यायस्यैकविंशः खण्डः ॥ २१ ॥

१ क. प. द. 'तत्रा' । २ क. म. न. न. 'निष्ठम' । ३ म. क. द. 'आदरोति' । ४ ल. छ. क. म. 'क' । ५ छ. छ. म. न. 'वैश्व' ।

यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा
करोति सुखमेव लब्ध्वा करोति सुखं त्वेव वि-
जिज्ञासितव्यमिति सुखं भगवो विजिज्ञास इ-
ति ॥ १ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य द्वाविंशः ख-
ण्डः ॥ २२ ॥

यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सु-
खं भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति भूमानं

साऽपि कृतिर्वेदा सुखं लभते सुखं निरतिशयं वक्ष्यमाणं लब्धव्यं
मयेति मन्यते तदा भवतीत्यर्थः । यथा दृष्टफलसुखाकृतिस्तथेहापि ना-
सुखं लब्ध्वा करोति । भविष्यदपि फलं लब्ध्वेत्युच्यते । तद्गुह्यं प्र-
वृत्तुपपत्तेः । अथेदानीं कृत्यादिपूत्तरीत्तरेषु सत्सु सत्यं स्वयमेव प्रति-
भासत इति न तद्विज्ञानाय पृथग्यत्नः कार्ये इति प्राप्तं तत इदमुच्यते ।
सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यमित्यादि । सुखं भगवो विजिज्ञास इत्यभि-
मुखीभूतायाऽऽह ॥ १ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य द्वाविंशः खण्डः ॥ २२ ॥

यो वै भूमा महन्निरतिशयं बह्वितिपर्यायास्तत्सुखम् । ततोऽर्वाक्सा-
तिशयत्वादल्पम् । अतस्तस्मिन्नल्पे सुखं नास्ति । अल्पस्पाधिककृष्णा-

कृतिस्त्वर्हि कुतो भवतीति तत्राऽऽह । साऽशीति । यदा सुखं लभते तदा मव-
शीति संबन्धः । ननु सुखलाभस्येन्द्रियपंयमादिव्यतिरेकेणामावात्कथं सुखलाभाधीना
कृतिरत्याशङ्क्याऽऽह । सुखमिति । वक्ष्यमाणसुखलब्धव्यत्वाभिमानादेव अपोक्ता
कृतिः सिध्यतीत्यर्थः । सुखं लब्ध्वा करोतीत्येतद्गृह्यन्तेन साधयति । यथेति । दृष्टं
फलं पुत्रपश्चादि तज्जन्यसुखोद्देशपूर्विका लोके कृतिर्दृष्टा तथाऽऽत्मन्यपि सुखं लब्ध्वैव
करोति ननु विना वृष्टुद्देशमित्यर्थः । नन्विन्द्रियाणां मनसश्च संयमपूर्वकं सुखं भवति
तथा च कथं तल्लब्ध्वा करोतीत्युच्यते तत्राऽऽह । भविष्यदपीति । उत्तरग्रन्थमाकाङ्-
क्षापूर्वकमुत्पापयति । अथेत्पादिना ॥१॥ इति सप्तमाध्यायस्य द्वाविंशः खण्डः ॥२२॥

भूम्नोऽर्वागपि वैशयिकं सुखमस्तीत्याशङ्क्याऽऽह । ततोऽर्वागिति । कथमल्पत्वेऽ-
पि सुखत्वं वाच्यं तत्राऽह । अल्पस्येति । दुःखरूपां वृष्णा प्रत्यल्पस्य सुखस्य हे-

भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ इति सप्तमा-
ध्यायस्य त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥
यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजा-

हेतुत्वात् । शृण्णा च दुःस्वीजम् । न हि दुःस्वीजं सुखं दृष्टं ज्वरादि
लोके । तस्माद्युक्तं नारुवे सुखमस्तीति । अतो भूमेव सुखम् । शृण्णादिदुः-
स्वीजत्वासंभवाद्भूजः ॥ १ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य त्रयोविंशः खण्डः ॥ २३ ॥

किलक्षणोऽसौ भूमेत्याह । यत्र यस्मिन्भूम्नि तत्त्वे नान्यद्ब्रह्मण्यमन्ये-
न करणेन द्रष्टाऽन्यो विभक्तो दृश्यात्पश्यति तथा नान्यच्छृणोति ।
नामरूपयोरैवान्तर्भावो द्विपयभेदस्य तद्ग्राहकयोरैवेह दर्शनश्रवणयोर्भे-
दणम् । अन्येषां चोपलक्षणार्थत्वेन । मननं त्वत्रोक्तं द्रष्टव्यं नान्यन्मनुव
इति । प्रायशो मननपूर्वकत्वाद्विज्ञानस्य । तथा नान्यद्विजानाति । एवं-
रक्षणो यः स भूमा । किमत्र प्रसिद्धान्यदर्शनाभावो भूम्नुच्यते नान्यत्प-
श्यतीत्यादिना । अथान्यत्र पश्यत्यात्मानं पश्यतीत्येतत् । किंचातः । यद्य-

युत्वेऽपि कथं सयं सुखं न भवतीत्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । अल्पस्य सुखस्य
दुःखान्तरमते सिद्धे फलितमाह । अत इति ॥ १ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य त्रयोविं-
शः खण्डः ॥ २३ ॥

भूजः सविशेषत्वं निर्विशेषत्वं वेति प्रश्नपूर्वकं निर्विशेषत्वं निर्वात्पाते । किमि-
त्यादिना । नाम्यच्छृणोति स भूमेति संबन्धः । किमिति स्वर्शनादिष्वपि सत्सु दर्शनश्र-
वणयोरेव निषेधत्वेनात्र प्रष्टव्यमित्याशङ्क्याऽऽह । नामेति । अनुक्तानां स्वर्शोदी-
नामुपलक्षणार्थत्वेनात्र द्वयोर्भेदणं स्वर्शनाद्यविषयत्वस्यापि भूम्नि माशदित्याह । अ-
न्येषामिति । अत्रेति लक्षणवक्तृयोगिः । तत्र हेतुमाह । प्रायश इति । यस्मिन्नि-
करणे तद्विचारणायामन्योऽन्यं न पश्यति न शृणोति न मनुवे न विजानाति स
भूमेति प्रष्टव्यादिविकल्पनिषेधेनाध्यासाधिकरणत्वेपलक्षितस्य विकल्पाविषयत्वमेव
भूजलक्षणमित्युपसंहरति । एवमिति । उक्तमेव लक्षणं स्फुटयितुं विवृणाति । किम-
त्रेति । लोकप्रसिद्धदर्शनादिविषयत्वाभावात्तत्र भूमौ लक्षणं वनिषेधेन स्वज्ञेयत्वं वेति
विशेषार्थः । न किमन्यत्रे-को ज्ञायः को वा दोष इति । शिष्यः प्रच्छति । किंचात
इति । आपन्नरूप तत्र ज्ञायं दर्शयति । यदीति । अन्यस्य प्रसिद्धस्य दर्शनादेर्वि-

नाति स भूमाऽथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्ये-

न्यदर्शनाद्यभावमात्रमित्युच्यते तदा द्वैतसंव्यवहारविलक्षणो भूमेत्युक्तं भ-
वति । अधान्यदर्शनविशेषमतिपेधेनाऽऽत्मानं पश्यतीत्युच्यते तदैकस्मि-
न्नेव क्रियाकारकफलभेदोऽभ्युपगमो भवेत् । यद्येवं दोषः स्यात् । न-
न्वयमेव दोषः संसारनिवृत्तिः । क्रियाकारकफलभेदो हि संसार इति । आ-
त्मैकत्वं एव क्रियाकारकफलभेदः संसारविलक्षण इति चेत् । न । आ-
त्मनो निर्विशेषैकत्वाम्युपगमे दर्शनादिक्रियाकारकफलभेदाभ्युपगमस्य
शब्दमात्रत्वात् । अन्यदर्शनाद्यभावोक्तिपक्षेऽपि यत्रेत्यन्यत्र पश्यतीति
च विशेषणे अनर्थके स्यातामिति चेत् । दृश्यते हि लोके यत्र शून्ये
ग्रहेऽन्यत्र पश्यतीत्युक्ते स्तम्भादीनास्मानं चे न न पश्यतीति गम्यते । एव-
मिहापीति चेत् । न । तच्चमसीत्येकत्वोपदेशादधिकरणाधिकतंव्यभे-

षयत्वं भूम्नि नास्तीत्येतावन्मात्रं तस्य लक्षणमित्युच्यते चेत्सर्वविकल्पावीतः प्रत्यगा-
त्मा भूमेत्यस्मत्प्रसिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयं पक्षमनूय तस्मिन्दोषं सूचयति । अथेत्या-
दिना । तमेव दोषं मश्रुपूर्वकं स्फुटयति । यद्येवमित्यादिना । सति क्रियाकारकफ-
लभेदे कथं संसारनिवृत्तस्वप्नाऽऽह । क्रियेति । सति भेदे क्रियादेः संसारत्वं लोके
दृष्टं तद्विलक्षण्यादेकस्मिन्नेव क्रियाकारकभावस्य न संसारत्वेति चोदयति । आत्मैकत्व
इति । एकस्मिन्क्रियादिभेदस्यासंभवं दर्शयन्नृत्तरमाह । नाऽऽत्मन इति । द्वितीय-
पक्षस्य दृष्टत्वे स्पष्टीकृते मयमपक्षस्यापि समानं दुष्टत्वमिति शिष्यः शङ्कते । अन्ये-
ति । व्यापपक्षेऽपि न पश्यतीत्येतावदेव दर्शनाद्यभावलामाद्यभेद्यन्यदिति च विशेष-
णे व्यर्थं स्यातामित्यर्थः । व्यर्थमेवेदं वचनमित्याशङ्क्य शिष्यः स्वयमेव ब्रूते ।
दृश्यते हीति । लोके हि यत्र शून्ये ग्रहे नान्यत्पश्यति यदेवदत्तीयमिति मयोगो
दृश्यते न च तस्य निरर्थक्यमिष्टं व्यवहाराद्गत्वात् । यथाच तस्मिन्पक्षे वचना-
न्यायदर्शनेऽपि स्वम्भादीन् एवं च न न पश्यतीति श्रुतस्य निरर्थक्यं न गम्यते ।
किंतु यत्र स्वम्भादीनां तस्य च दर्शनमिष्टं तथा यत्र नान्यत्पश्यतीत्यत्रापि विशेषण-
वैयर्थ्यं समाधानं वक्तव्यमित्यर्थः । किं विशेषणार्थवचनानुपपत्त्या भूम्न्यधिकरणाधिक-
तंव्यभावः स्वात्मदर्शनं च वाच्यमित्युच्यते किं वा श्रुतस्य गतिर्वक्तव्येति पृच्छत्ये-
वेत्तत्राऽऽद्यं दूषयति । नेत्यादिना । तथा तच्चमसीतिवदित्यर्थः । निर्धारितत्वाद्-

न्यद्विजानाति तदर्लप यो वै भूमा तदमृतमथ
यदर्लपं तन्मर्त्यं स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित

दानुपपत्तेः । यथा सदेकमेवाद्वितीयं सत्पमिति पक्षे निर्धारितत्वात् । अदृश्येऽनात्मे न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य विज्ञातारमरे केन विजानीपा-
दिस्पादिश्रुतिभ्यः स्वात्मनि दर्शनाद्यनुपपत्तिः । यत्रेति विशेषणमनर्थकं
प्राप्तमिति चेत् । न । अविद्याकृतभेदापेक्षत्वात् । यथा सत्पेक्षत्वाद्विती-
येत्वबुद्धिं प्रकृतामपेक्ष्य सदेकमेवाद्वितीयमिति संख्याद्यनर्हमप्युच्यते ।
एवं भूम्नचेकस्मिन्नेव यत्रेति विशेषणम् । अविद्यावस्थापामन्यदर्शानानु-
वादेन च भूम्नस्तदभावत्वलक्षणस्य विवक्षितत्वान्नान्यत्पश्यतीति विशेष-
णम् । तस्मात्संसारव्यवहारो भूम्नि नास्तीति समुदायार्थः । अथ
यत्राविद्याविषयेऽन्योऽन्येनान्यत्पश्यतीति तदर्लपमविद्याकालभावीत्य-
र्थः । यथा स्वप्नदृश्यं वस्तु प्राक् प्रबोधात्कालभावीति तद्वत् । तत्र
एव तन्मर्त्यं विनाशि स्वप्नवस्तुवदेव तद्विपरीतो भूमा यस्तदमृतम् ।
तच्छब्दोऽमृतत्वपरः । स तर्ह्येवलक्षणो भूमा हे भगवन् कस्मिन्
प्रतिष्ठित इत्युक्तवन्तं नारदं प्रत्याह सनत्कुमारः । स्वे महिम्नीति

विकरणाधिकर्तव्यमेदानुपपत्तिरिति शेषः । येनान्यन्न पश्यतीति विशेषणाद्वात्मनः स-
दर्शनं वाच्यमिति उक्त्वाऽऽह । अदृश्य इति । द्वितीयमनूय शक्तिमाह । यत्रेत्यादि-
ना । परिहारभागं दृष्टान्त्वेन स्पष्टयति । यथेति । एकस्मिन्नेव भूम्नि यत्रेति विशेष-
णमनर्हमपि मय्युच्यते मसिद्धानुवादेनाधिकरणादिविकल्पविषयत्वलक्षणस्य भूम्नो
लक्षणस्य विवक्षितत्वादित्याह । एवमिति । यदविद्यावस्थामन्यदर्शनादि यदनुवादेन
नान्यत्पश्यतीति विशेषणं च भूम्नि न विरुच्यते दर्शनाद्यविषयत्वलक्षणस्य भूम्नो
लक्षणस्य विवक्षितत्वादित्याह । अविद्येति । लक्षणवाक्यार्थमुपसंहरति । तस्मादिति ।
दर्शनादिसबलसोसारिकव्यवहारामत्रोपलक्षितं तत्त्वं भूमेत्यर्थः । अथ यत्रेत्यादिवाक्ये
व्याहरोति । अथेति । परिच्छिन्नस्याविद्याकालभाविर्त्वं दृष्टान्त्वेन निरुणोति । यथे-
ति । तत्र एव परिच्छिन्नत्वादिति यावत् । कथं तदमृतमिति भूम्नि तच्छब्दयोगस्व-
भाऽऽह । तच्छब्द इति । भूम्नः सुखत्ववचनात्तस्य चाऽऽश्रयं शृच्छति । स तर्हीति ।
व्यवहारदृष्ट्या प्रश्नो वस्तुदृष्ट्या वेति विकल्प्याऽऽहं प्रत्याह । इत्युक्तवन्तमिति ।

इति स्वे महिन्नि यदि वा न महिन्नीति ॥१॥
 गोअश्वमिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दा-
 सभार्यं क्षेत्राण्यायतनानीति नाहमेवं ब्रवीमि
 ब्रवीमीति होवाचान्यो ह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित इ-
 ति ॥ २ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य चतुर्विंशः
 खण्डः ॥ २४ ॥

स एवाधस्तात्स उपरिष्ठात्स पश्चात्स पुरस्ता-
 त्स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदं सर्वमि-
 त्यथातोऽहंकारादेश एवाहमेवाधस्तादहमुपरि-

स्व आत्मीये महिन्नि माहात्म्ये विभूतो प्रतिष्ठितो भूमा । यदि प्रतिष्ठा-
 मिरुच्छसि कचिद्यदि वा परमार्थमेव पृच्छसि न महिन्नचपि प्रतिष्ठित इति
 प्रूमः । अप्रतिष्ठितोऽनाश्रितो भूमा कचिदपीत्यर्थः ॥ १ ॥

यदि स्वमर्हिन्नि प्रतिष्ठितो भूमा कथं तर्ह्यप्रतिष्ठ उच्यते । गृणु । गोअ-
 श्वादीह महिमेत्याचक्षते । गावश्चाश्वाश्च गोअश्वं द्वैकवद्भावः । सर्वत्र गवा-
 श्वादिं महिमेति प्रसिद्धम् । तदाश्रितस्तत्प्रतिष्ठश्चैत्रो भवति । यथा ना-
 हमेवं स्वतोऽन्यं महिमानमाश्रितो भूमा चैत्रवदिति ब्रवीम्यत्र हेतुत्वे-
 नान्यो ह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित इति व्यवहितेन संबन्धः । किञ्चैवं ब्रवीमीति
 होवाच स एवेत्यादि ॥२॥ इति सप्तमाध्यायस्य चतुर्विंशः खण्डः ॥२४॥

कस्मात्पुनः कचिन्न प्रतिष्ठित इत्युच्यते । यस्मात्स एव भूमाऽध-
 स्ताश्च तद्व्यतिरेकेणान्यद्विद्यते यस्मिन्प्रतिष्ठितः स्यात् । तथोपरिष्ठादि-

द्वितीयमनूय निराकरोति । पदीति ॥ १ ॥

.पूर्वापरविरोधमाशङ्क्य परिहरति । यदीत्यादिना । भूम्नः स्वतोऽन्यस्मिन् प्रति-
 ष्ठितत्वाभावोऽन्नेत्युच्यते तत्रान्यो हीत्यादिवाक्यस्य हेतुत्वेन हेतुना तेन व्यवहितेन
 नाहमेवं ब्रवीमीत्यस्य संबन्ध इति योजना । कथं तर्हि ब्रवीति भवानित्याशङ्क्याऽऽ-
 ह । किञ्चित्ति ॥ २ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य चतुर्विंशः खण्डः ॥ २४ ॥

अवगारिवमेव वाक्यं प्रश्नपूर्वकमवतार्य व्याचष्टे । कस्मादित्यादिना । उक्तमेवार्थं

१ छ. म. 'रण्या' २ क. ह. ग. घ. ज. ट. ठ. म. 'ति इ हो' ३ क. इत्यपीयाम ।
 अ' ४ ग. घ. ट. च. ट. ठ. ड. ड. 'हिमप्र' ५ क. ग. ट. ठ. ड. ड. 'तिष्ठो भू' ६ ट. 'ति-
 ष्ठित इत्युच्य' ७ छ. ग. ट. च. ट. ठ. ड. ड. ग. 'दिर्महि' ।

शब्दहं पश्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणतोऽहमुत्त-
रतोऽहमेवेदं सर्वमिति ॥ ३ ॥ अथात आ-
त्मादेश एव आत्मैवाद्यस्तादात्मोपरिष्ठादात्मा
पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत
आत्मैवेदं सर्वमिति स वा एष एवं पश्यन्नेवं

त्यादि समानम् । सति भूम्नोऽन्यस्मिन्भूमा हि प्रतिष्ठितः । स्यान्न तु
तदस्ति । स एव तु सर्वम् । अतस्तस्मादसौ न क्वचित्प्रतिष्ठितः । यत्र
नान्यत्पश्यतीत्यधिकरणाधिकतव्यतानिर्देशात्स एवाद्यस्तादिति च प-
रोक्षनिर्देशाद्ब्रह्मनिर्वादन्यो भूमा स्यादित्याशङ्का कस्यचिन्मा भूदित्यथा-
तोऽनन्तरमहंकारादेशोऽहंकारेणाऽऽदिश्यत इत्यहंकारादेशः । द्रष्टुरन-
न्यत्वदर्शनार्थं भूमैवं निर्दिश्यतेऽहंकारेणाहमेवाद्यस्तादित्यादिना ॥ १ ॥

अहकारेण देहादिसंघातोऽप्यादिश्यतेऽविवेकिभिरित्यतस्तदाशङ्का मा
भूदित्यथानन्तरमात्मादेश आत्मनैव केवलेन सत्स्वरूपेण धृद्धेनाऽऽदि-
श्यते । आत्मैव सर्वतः सर्वमित्येवमेकमज सर्वतो ध्योभवत्पूर्णमन्यगुण्यं
पश्यन्स वा एष विद्वान्मननविज्ञानाभ्यामात्मरतिरात्मन्पेव रती रमण
यस्य सोऽयमात्मरतिः । तथाऽऽत्मक्रीडः । देहमात्रसाधना रतिर्वा-
ह्यसाधना क्रीडा । लोके स्त्रीभिः ससिभिश्च क्रीडतीति दर्शनात् । न
तथा विदुषः । कित्तर्हात्मविज्ञाननिमित्तमेवोभयं भवतीत्यर्थः । मिथुनं
द्वंद्वजनितं ह्यस्य तदपि द्वन्द्वनिरपेक्ष यस्य विदुषः । तथाऽऽत्मानन्दः
शब्दादिनिमित्त आनन्दोऽविदुषां न तथाऽस्य विदुषः कित्तर्हात्मनिमि-

व्यतिरेकद्वारा विवृणोति । सतीति । अहकारात्मत्वोपदेशस्याधिगम्यमाह । यत्रेति ।
कोऽसावहंकारेणाऽऽदिश्यत इत्याशङ्क्य मयोजनानुवादपूर्वकमाह । द्रष्टुरिति ॥१॥

अहकारादेशात्पश्चादात्मादेशस्य वात्पर्यमाह । अहकारेणेति । उक्तात्मविज्ञान-
वत् क्वचन्यवापमाह । आत्मैवेति । एवमिति सजातीयभेदराहित्यस्योक्तिः । अन्य-
गुण्यमिति निजातीयभेदगन्त्यत्वमुच्यते । रतिक्रीडयोरवान्तरभेद दर्शयति । देहमा-
त्रेति । क्रीडा वात्साधनेत्यथ लोकमवतिमाह । लोक इति । देहस्य जीविवे च
भोगत्यागयोश्च निमित्त बाह्यवस्तु तत्र सर्वत्र निरपेक्षो यदृच्छालाभेन्यासद्वर्जितो

मन्वान एवं विज्ञानत्रात्मरतिरात्मक्रीड आत्म-
मिथुन आत्मानन्दः स स्वराड्भवति तस्य स-
र्वेषु लोकेषु कामचारो भवति । अथ येऽन्य-
थाऽतो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति-
तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति ॥ २ ॥
इति सप्तमाध्यायस्य पञ्चविंशः खण्डः ॥ २५ ॥

समेव सर्वे सर्वदा सर्वप्रकारेण च । देहजीवितभोगादिनिमित्तबाह्यवस्तुनि-
रपेक्ष इत्यर्थः । स एवलक्षणो विद्वान्जीवन्नेव स्वाराज्येऽभिपिक्तः पति-
तेऽपि देहे स्वराडेव भवति । यत एव भवति तत एव तस्य सर्वेषु लो-
केषु कामचारो भवति । प्राणादिषु पूर्वभूमिषु तत्रास्येति तावन्मौत्रपरि-
च्छिन्नकामचारत्वमुक्तमन्यराजत्वं चार्थमाप्तं सातिशयत्वाद्यथाप्राप्तेस्वा-
राज्यकामचारत्वानुवादेन तत्तन्निर्वृत्तिरिहोच्यते स स्वराडित्यादिना ।
अथ पुनर्येऽन्यथाऽत उक्तदर्शनादन्यथा वैपरीत्येन पथोक्तमेव वा सम्य-
ञ्जनं विदुस्तेऽन्यराजानो भवन्ति । अन्यः परो राजा स्वामी येषां तेऽ-
न्यराजानस्ते किंच क्षय्यलोकाः क्षय्यो लोको येषां ते क्षय्यलोकाः । भेद-
दर्शनस्याल्पविषयत्वादल्पं च तन्मर्त्यमित्यवोचाम । तस्माद्ये द्वैतदर्शि-
नस्ते क्षय्यलोकाः स्वदर्शनानुल्लेप्येणैव भवन्त्यत एव तेषां सर्वेषु लोके-
ष्वकामचारो भवति ॥२॥ इति सप्तमाध्यायस्य पञ्चविंशः खण्डः ॥२५॥

विद्वानित्याह । देहेति । जीवन्मुक्तिमुक्त्वा विदेहमुक्तिं दर्शयति । स इति । स्वाराज्यं
निमित्तीकृत्य फलान्तरमाह । यत एवमिति । स्वाराज्यसर्वलोककामचारयोस्तात्पर्य-
माह । प्राणादिष्विति । यावन्मौत्रो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवतीत्यादिना परि-
च्छिन्नं परवन्न च पूर्वभूमिषु फलमुक्तमत्र तु परमानन्दमाप्नोति तद्भ्यावृत्तिरुच्यते न तु
सोपाधिकं रूपमित्यर्थः । फलप्रदर्शनद्वारेण स्तुत्वा विद्यामविद्वन्निन्दाद्वाराऽपि तां
स्त्वौति । अथेत्यादिना । ते क्षय्यलोका भवन्तीति संबन्धः । भेददर्शनां विनाशिफ-
लवत्त्वे हेतुमाह । भेददर्शनस्येति । परिच्छिन्नस्य विनाशित्ववचने तस्मादिति परा-
मृशति ॥ २ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य पञ्चविंशः खण्डः ॥ २५ ॥

तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यतः एवं मन्वानस्यैवं
 विजानत आत्मतः प्राण आत्मत आशाऽऽत्म-
 तः स्मर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज आ-
 त्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावावात्म-
 तोऽन्नमात्मतो बलमात्मतो विज्ञानमात्मतो
 ध्यानमात्मतश्चित्तमात्मतः संकल्प आत्मतो
 मन आत्मतो वागात्मतो-नामाऽऽत्मतो मन्त्रा-
 आत्मतः कर्माण्यात्मत एवेदः सर्वमिति ॥१॥
 तदेव श्लोको न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं,
 नोत दुःखताः सर्वः ह पश्यः पश्यति सर्वमा-
 प्रोति सर्वश इति स एकधा भवति त्रिधा भ-

तस्य ह वा एतस्येत्यादि स्वाराज्यं मातस्य प्रकृतस्य विदुष इत्य-
 र्थः । भाक्सदात्मविज्ञानात्स्वात्मनोऽन्यस्मात्सतः प्राणादेर्नामान्तस्यो-
 त्यत्तिप्रलयावभूतां सदात्मविज्ञाने तु सतीदानां स्वात्मत एव संवृत्तौ
 तथा सर्वोऽप्यन्यो व्यवहार आत्मत एव विदुषः ॥ १ ॥

किंच तदेतस्मिन्नर्थे एव श्लोको मन्त्रोऽपि भवति । न पश्यः पश्य-
 तीति पश्यो पयोक्तृदशीं विद्वानित्यर्थः । मृत्युं मरणं रोगं ज्वरादि दुः-
 खतां दुःखभावं चापि न पश्यति । सर्वं ह सर्वमेवं स पश्यः पश्यत्या-
 त्मानमेव सर्वं ततः सर्वमाप्रोति सर्वशः सर्वप्रकारेति । किंच स विद्वान्-

उक्तत्रिधानुत्पत्त्यर्थेन विदुषः स्रष्टृत्वमाह । तस्येति । तथा विदुषः स्रष्टृत्वव्यव-
 हारवदित्यर्थः । श्रीडादिरन्यो व्यवहारः ॥ १ ॥

न केनल माहणोक्तमेव विद्याफलं किंतु मन्त्रोक्तं चेत्याह । किंचेति । तच्छब्दा-
 र्थः सप्तम्या निर्दिश्यते । स च विद्याफलरूपः । न पश्य इति मन्त्रमादाय व्याचष्टे ।
 पश्यतीत्यादिना । सर्वमाप्रोतीति पूर्वेण परिच्छेदभ्रमव्यावर्तनेन विवक्षितं न तु
 किमिच्छादिमात्रोऽपुत्रार्थत्वमद्भावेति द्रष्टव्यम् । विद्यास्तुतिर्षोक्त्यापि सगुण-
 विद्याफलमपि निर्गुणब्रह्मविद्याप्रोवीतयाह । किंचेति । विद्या वेजोवमरूपेण । शब्द-
 स्वरशक्तिरादिशब्दार्थः । विद्या तत्फलं तदपेक्षितं स्तुतिं चाभिधायाऽऽहारशुद्धादि-

वति पञ्चधा सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादशः
स्मृतः शतं च दश चैकश्च सहस्राणि च वि-
शतिराहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा
स्मृतिः स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षस्त-
स्मै मृदितकपायाय तमंसस्परं दर्शयति भग-
वान्संनात्कुमारस्तस्कान्द इत्याचक्षते तस्का-

न्माकशुष्टिप्रभेदादेकधैव भवत्पेकधैव च संख्रिधादिभेदैरन्तभेदप्रकारो
भवति शृष्टिकाले । पुनः संहारकाले मूलमेव स्वं पारमार्थिकमेकधाभावं
प्रतिपद्यते स्वतन्त्र एवेति विद्यां फलेन प्ररोचयन्तीति । अथेदानां पथो-
क्ताया विद्यायाः सम्पन्नवभासकारणं मुखावभासकारणस्येवाऽऽदर्शस्य
विशुद्धिकारणं साधनमुपदिश्यते । आहारशुद्धौ । आह्वित इत्याहारः
शब्दादिविषयविज्ञानं भोक्तुर्भोगायाऽऽह्विते तस्य विषयोपलब्धि-
लक्षणस्य विज्ञानस्य शुद्धिराहारशुद्धौ रागद्वेषमोहदोषैरसंछष्टं विषयविज्ञान-
मित्यर्थः । तस्यामाहारशुद्धौ सत्यां तद्वन्तोऽन्तःकरणस्य सत्त्वस्य शु-
द्धिर्निर्मल्यं भवति । सत्त्वशुद्धौ च सत्यां यथावगते भूमात्मनि ध्रुवाऽ-
विच्छिन्ना स्मृतिरेविस्मरणं भवति । तस्यां च लब्धायां स्मृ-
तिलम्भे सति सर्वेषामविद्याकृतानर्थपाशरूपाणामनेकजन्मान्तरानुभव-
भावनाकठिनीकृतानां हृदयोश्रयाणां ग्रन्थीनां विप्रमोक्षो विशेषेण प्र-
मोक्षणं विनाशो भवतीति । यत् एतदुत्तरोत्तरं यथोक्तमाहारशुद्धिमूलं

त्यादेस्तात्पर्यमाह । अथेति । रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन्नित्यादिसृष्टिमा-
त्रित्याऽऽहारशब्दं व्याकरोति । आह्वित इतीति । कथं तस्याऽऽह्वियमाणत्वं त-
त्राऽऽह । भोक्तुरिति । कान्दशो तस्य शुद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । रागेति । आहार-
शुद्धिफलमाह । तस्यामिति । अन्तःकरणशुद्धिफलं कथयति । सत्त्वेति । स्मृति-
लभफलं दर्शयति । तस्यां चेति । भवतीत्याहारशुद्धिरपेक्षितेति शेषः । प्रकृतवाक्य-
वात्पर्यमुपसंहरति । यत् इति । तस्मै मृदितकपायायेत्यादिवाक्यमवतार्य व्याचष्टे ।

१ क. घ. झ ञ थ. 'मत्स. पार । २ द. ज. अ. ठ. 'मत्सक्तु' । ३ झ. घ. च. द. ड. ण.
'ससृष्ट' । ४ ग. ङ. ट. ड. र. 'द्विर्निर्मल' । ५ झ. घ. च. ञ. ठ. ण. 'रनुत्स' । ६ द. ड. ड.
'तर्थायासह' । ७ ठ. 'याधिताना प्र' ।

न्द इत्याचक्षते ॥ २ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य प-
ङ्क्तिशः खण्डः ॥ २६ ॥

इति सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

हरिः ॐ अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्ड-

तस्मात्सा कर्षेत्पर्यः । सर्वं शास्त्रार्थमशेषत उक्त्वाऽऽरूपायिकाद्युपसंह-
रति श्रुतिः । तस्मै मृदितकर्पापाय वाक्षादिरिव कपापो रागद्वेषादि-
दोषः सत्त्वस्य रञ्जनारूपत्वात्त ज्ञानवैराग्याभ्यासरूपक्षारेण क्षालितो
मृदितो विनाशितो यस्य नारदस्य तस्मै योग्याय मृदितकपापाय तम-
सोऽविद्यालक्षणात्पारं परमार्थतत्त्वं दर्शयति दर्शितवानित्यर्थः । कोऽ-
सौ भवान् । उत्पत्तिं मलय चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्याम-
विद्यां च स वाच्यो भगवानित्येवंधर्मा संनात्कुमारः । तमेव संनत्कुमारं
देवं स्कन्द इत्याचक्षते कथयन्ति तद्विदः । द्विर्वचनमध्यायपरिसमाप्त्य-
र्थम् ॥ २ ॥ इति सप्तमाध्यायस्य पङ्क्तिशः खण्डः ॥ २६ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजका-
चार्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतौ छान्दोग्योपनिषद्विवरणे
सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

यद्यपि दिग्देशकालादिभेदशून्यं ब्रह्म तदेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं सर्व-
मिति पद्यसप्तमपोरधिगतं तथाऽपीह मन्दबुद्धीनां दिग्देशादिभेदब्रह्म-

सर्वमिति । आगतिं गतिमायव्ययी । तस्यै वैशिष्ट्यान्तरमाह । तमेवेति ॥ २५ ॥ इति
सप्तमाध्यायस्य पङ्क्तिशः खण्डः ॥ २६ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्य-
पादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृपायां छान्दोग्यमा-
ध्ययिकाया सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

पूर्वस्मिन्नध्यायद्वये निर्विशेषमात्मतत्त्वमनवाच्छिन्न सदानन्दैकज्ञानमावेदित तथा
चोपनिषदात्मै चरिणार्थे किमवशिष्यते यदर्धमध्यायान्तरमित्याशङ्क्याऽऽह । पद्य-
पीति । कर्तुमिति तदविगमाय विशिष्टो देश उपदेष्टव्य इति सबन्ध । मन्दबुद्धीनां

रीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्त-

स्तिरत्येवं भाविता बुद्धिर्न शक्यते सहसा परमार्थविषया कर्तुमित्यन-
धिगम्य च ब्रह्म न पुरुषार्थसिद्धिरिति तदधिगमाय हृदयपुण्डरीकदे-
श उपदेष्टव्यः । यद्यपि सत्सम्पकप्रत्ययैकविषयनिर्गुणं चाऽऽत्मतत्त्वं
तथाऽपि मन्दबुद्धीनां गुणवत्त्वस्येष्टत्वात्सत्यकामादिगुणवत्त्वं च यत्क-
ल्पम् । तथा यद्यपि ब्रह्मविदां रुपादिविषयैभ्यः स्वयंभेवोपरमो भव-
ति तथाऽप्यनेकजन्मविषयसेवाभ्यासजनिता विषयविषया तृष्णा न स-
हसा निवर्तयितुं शक्यत इति ब्रह्मचर्यादिसाधनविशेषो विधातव्यः ।
तथा यद्यप्यात्मैकत्वविदां गन्तृगमनगन्तव्याभावादविद्यादिशेषस्थिति-
निमित्तक्षये गगन इव विद्युद्ब्रूत इव वायुर्दग्धेन्धन इवाग्निः स्वात्मन्येव नि-
वृत्तिस्तथाऽपि गन्तृगमनादिवासितबुद्धीनां हृदयदेशगुणविशिष्टब्रह्मो-
पासकानां मूर्धन्यया नाड्या गतिर्वक्तव्येत्यष्टमः प्रपाठक आरभ्यते । दि-
ग्देशगुणगतिफलभेदशून्य हि परमार्थसद्वृत्तं ब्रह्म मन्दबुद्धीनामसदिव

चाहं परमार्थवस्तुनो ब्रह्मणोऽधिगतिरपेक्षित्वर्थः । न केवलं मन्दाधिकारिणां ब्रह्म-
धिगमक्षेपत्वेन हृदयदेशोपदेश एवात्र कर्तव्यं किंतु पूर्वानुक्तगुणाद्यर्थान्तरोपदेशश्च
कार्यं इत्याह । यद्यपीति । अवशिष्टमर्थान्तरमुपदेष्टव्यमन्वाचष्टे । तथेति । मन्द-
धियां ब्रह्मरथोपत्वेन देशविशेषवद्गुणविशेषवच्च ब्रह्मचर्यादिसाधनविशेषो विधातव्य
इति सचन्व । शब्देत्यत्र ब्रह्मज्ञानवर्गा विविं विनाऽपि विषयवस्तुस्यसम्भवात्किं विधिने-
त्याशङ्क्याऽऽह । यद्यपि ब्रह्मविदामिति । यथा साधनविशेषो वक्तव्योऽवशिष्यवे
तथोपासकानां गतिश्च वक्तव्येत्यवशिष्टमर्थान्तरमाह । तथेति । एकत्वदर्शनां भ्रमा-
दिसर्वभेदमर्थन्यास्तमयादविद्याविक्षेपस्य देहस्थितिनिमित्तस्य क्षये सति स्वात्मन्येव
निवृत्तिसम्भवात्कुतो गतिर्वक्तव्येत्याशङ्क्याऽऽह । यद्यप्यात्मैकत्वविदामिति । अ-
विद्यादिशेषस्थितिनिमित्तक्षये स्वात्मन्येव निवृत्तिरित्युत्तरेण सचन्व । स्वात्मनिर्वाणे-
ऽपि कृष्णकल्पत्यागेन स्वामाविकस्वरूपावस्थानमित्यत्र दृष्टान्तानाह । गगन इवेति ।
अनेकोदाहरणोपादानं बुद्धिसौकर्यार्थम् । उक्तमेवाध्यायतात्पर्यं सक्षिप्य दर्शयति ।
दिग्देशेति । दिशा देशेन गुणैर्गत्या फलभेदेन च शून्य तदनवच्छिन्नमिति याव-
त् । तस्य दिग्गमनवच्छिन्नत्वे हेतुमाह । अद्वयमिति । चाहं तेषां भ्रमापोत्सार्थं प-

स्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति ॥१॥

प्रतिभाति । सन्मार्गस्थास्तावद्भवन्तु तप्तः शनैः परपार्थस्तदपि ग्राहयि-
ष्यामीति मन्यते श्रुतिः । अथानन्तरं यदिदं वक्ष्यमाणं दहरमल्पं पु-
ण्डरीकं पुण्डरीकसदृशं वेशमेव वेश्म द्वारापालादिमत्त्वात् । अस्मिन्ब्र-
ह्मपुरे ब्रह्मणः परस्य पुरं राज्ञोऽनेकमकृतिमद्यथा पुरं तथेदमनेकेन्द्रि-
येमनोबुद्धिमिः स्वाम्पर्यकारिभिर्भुक्तमिति ब्रह्मपुरम् । पुरे च वेश्म राज्ञो
यथा तथा तस्मिन् ब्रह्मपुरे शरीरे दहरं वेश्म ब्रह्मण उपलब्धधिष्ठान-
मित्यर्थः । यथा विष्णोः शालग्रामः । अस्मिन् हि स्वविकारशुद्धे देहे
नामरूपव्याकरणाय प्रविष्टं सदाख्यं ब्रह्म जीवेनाऽऽत्मनेत्पुक्तम् । तस्मा-
दस्मिन्हृदयपुण्डरीके वेश्मन्युपसंहृतकरणेर्वाह्यविषयविरक्तैर्विशेषतो ब्र-
ह्मचर्यसत्प्रसाधनाभ्यां युक्तैर्वक्ष्यमाणगुणैर्वक्ष्यापमानैर्ब्रह्मोपलभ्यत इति
प्रकरणार्थः । दहरोऽल्पतरोऽस्मिन्दहरे वेश्मनि वेश्मनोऽल्पत्वात्तद-
न्तर्वर्तिनोऽल्पतरत्वं वेश्मनः । अन्तराकाश आकाशारूपं ब्रह्म । आ-

रपार्थस्तद्वयं ब्रह्म ग्राहयितव्यं किमित्यन्यथोपदिश्यते तत्राऽऽह । सन्मार्गस्था
इति । अध्यायवाक्यै संक्षेपवित्तराभ्यां दर्शयित्वा श्रुत्यक्षराणि व्याकरोति । अथे-
स्यादिना । उत्तमबुद्धिर्माति निर्विशेषब्रह्मोपदेशानन्तर मन्दबुद्धिर्माति सविशेषमुप-
दिश्यते ब्रह्मेत्यर्थः । वत्र तावदुपास्यायतनं निर्दिशति । यदिदमिति । हृदयपुण्डरी-
कस्य वेश्मसादृश्ये हेतुमाह । द्वारापालादीति । तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च
देवमुपय इत्यादिश्रुतेरुक्तेहेतुमिद्धिः । तस्याऽऽश्रयं दर्शयति । अस्मिन्निति । शरी-
रस्य ब्रह्मपुरत्वं दृष्टान्त्वेन साधयति । राज्ञ इति । वज्रोक्त वेश्म दृष्टान्त्वेन स्पष्टय-
ति । पुरे चेति । कथं पुनः सवैगतस्य निरवयवस्य ब्रह्मणो यथोक्तवेश्मनिष्ठत्व-
मित्याशङ्क्याऽऽह । ब्रह्मण इति । ननु ससारिणो ब्रह्माविरिक्तस्य स्वकर्मोपार्जितेन
शरीरेण स्वामित्वसंबन्धो न ब्रह्मणस्तदसंबन्धिनः कथं तत्रोपलब्धत्वं आह । अ-
स्मिन्दीति । ब्रह्मणो जीवात्मना सृष्टे कार्ये जलाकैवत्प्रवेशे हृदयपुण्डरीकस्य ब्रह्मो-
पलब्धधिष्ठानत्वं पूर्वोक्तमविरुद्धमित्याह । तस्मादिति । अन्तराकाशास्यात्यल्पतर-
त्वे हेतुमाह । वेश्मन इति । आकाशशब्दस्य भूवाकाशविषयात्वं व्यतर्कयति ।
आकाशाख्यमिति । कथं वाक्यशेषेऽप्याकाशशब्दो ब्रह्मणि वर्तते तत्राऽऽह ।

तं चेद्ब्रूयुर्यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म
दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किंतदत्र विद्यते यदन्वे-
ष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति स ब्रूयात् ॥२॥

काशो वै नामेति हि वक्ष्यति । आकाश इवाशरीरत्वात्सूक्ष्मत्वसर्वगतै-
त्वसामान्याच्च । तस्मिन्नाकाशाख्ये यदन्तर्मध्ये तदन्वेष्टव्यम् । तद्वाव
तदेव च विशेषेण जिज्ञासितव्यं गुर्वाश्रयश्रवणाद्युपाधैरन्विष्य च साक्षा-
त्कारणीयमित्यर्थः ॥ १ ॥

तं चेदेवमुक्तवन्तमाचार्यं यदि ब्रूपुरन्तेवासिनश्चोदयेयुः कथं यदिद-
मस्मिन्ब्रह्मपुरे परिच्छिन्नेऽन्तर्दहरं पुण्डरीकं वेश्म ततोऽप्यन्तरल्पतर
एवाऽऽकाशः । पुण्डरीक एव वेश्मनि तावात्किं स्यात् । किं ततोऽल्प-
तरे स्वे यद्भवेदित्पाहुः । दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किंतदत्र विद्यते न किं-
चन विद्यत इत्यभिप्रायः । यदि नाम वदरमात्रं किमपि विद्यते किं त-
स्यान्वेपणेन विजिज्ञासनेन वा फलं विजिज्ञासितुः स्यात् । अतो यत्त-
त्रान्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं वा न तेन प्रयोजनमिस्त्युक्तवतः स आचा-
र्यो ब्रूयादिति श्रुतेर्वचनम् ॥ २ ॥

आकाश इवेति । तस्मिन्यदन्तस्तदाश्रयेण सहान्वेष्टव्यं तस्मिन्वा स्वे महिम्नि यदन्त-
स्तदाकाशाख्यं ब्रह्म तदन्वेष्टव्यं तस्मिन्वा हृदयपुण्डरीकावच्छिन्ने नभसि यदन्तराका-
शाख्यं ब्रह्म तदन्वेष्टव्यमिति योजना ॥ १ ॥

दहरोऽस्मिन्नित्यादिवाक्यस्य यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा चोद्यमुत्थापयति । तं चेदिति ।
तदेव चोद्यमाकाङ्क्षाद्वारा विवृणोति । कथमित्यादिना । भवतु परिच्छिन्ने शरीरे
पुण्डरीकाकारस्य हृदयस्याल्पत्वं तदन्तर्वर्तिनश्चाऽऽकाशस्य ततोऽप्यल्पतरत्वं तथा-
ऽपि प्रकृते किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । पुण्डरीक एवेति । किंशब्दस्य मश्रविप-
यत्वं व्यावर्तयति । न किंचनेति । हृदयपुण्डरीकान्तर्वर्तिनमाकाङ्क्षमुपेत्याऽऽद्यं दूष-
यति । यदि नामेति । फलानुपलम्भोऽवःशब्दार्थः । तत्रेत्यन्तर्वर्त्याकाङ्क्षोक्तिः । शि-
ष्याचार्यव्यतिरिक्तस्यात्रापस्तुतत्वात्कस्येदं नियोगवचनमित्याशङ्क्याऽऽह । इति
श्रुतेरिति ॥ २ ॥

यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आ- काश उमे अस्मिन्धावापृथिवी अन्तरेव समा-

शृणुत । तत्र पद्भ्यु पुण्डरीकान्तःस्वस्याल्पत्वात्तत्स्यमल्पतरं स्या-
दिति । तदसत् । न हि स्वं पुण्डरीकवेऽमेगतं पुण्डरीकादल्पतरं मत्वा-
ऽवोचं दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति । किं तर्हि पुण्डरीकमल्पं तदनुविधा-
यि तत्स्यमन्तःकरणं पुण्डरीकाकोशपरिच्छिन्नं तस्मिन्विशुद्धे संहृतकर-
णानां योगिनां स्वच्छ इवोदके प्रतिबिम्बरूपमादर्श इव च शुद्धे स्व-
च्छं विज्ञानज्योतिःस्वरूपावभासं तावन्मात्रं ब्रह्मोपलभ्यत इति दहरोऽ-
स्मिन्नन्तराकाश इत्यवोचामान्तःकरणोपाधिनिमित्तम् । स्वतस्तु यावा-
न्वे प्रतिद्वः परिमाणतोऽयमाकाशो भौतिकस्तावानेषोऽन्तर्हृदय व्याकाशो
यस्मिन्नन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं चावोचाम । नाप्याकाशतुल्यपरिमाण-
त्वमभिप्रेत्य तावानित्युच्यते । किं तर्हि ब्रह्मणोऽनु रूपस्य दृष्टान्तान्तरस्या-
भावात् । कथं पुनर्नाऽऽकाशसममेव ब्रह्मेत्यवगम्यते । येनाऽऽवृतं स्वं च

किमाचार्यो मूयादित्यपेक्षायां ब्रह्ममाणेऽर्थे शिष्याणां मनःसमाधानमात्री प्रार्थयत
इत्याह । शृणुतेति । श्रोतव्यमेव दर्शयितुं शिष्यैरुक्तमनुवदति । तत्रेति । किमा-
काशस्य स्वाभाविकं दहरत्वमुपेत्य चोदवे किंवा परोपाधिनिमित्तमिति विकल्प्याऽऽद्यं
दृश्यति । तदसदिति । तत्रश्च तस्य स्वाभाविकं दहरत्वमाश्रित्य चोद्यं निरवकाश-
मिति शेषः । कथं तर्हि दहरत्वोक्तिराकाशस्येत्याशङ्क्याऽऽह । किं तर्हिति । तस्मि-
न्विशुद्धे तावन्मात्रं ब्रह्म यथोक्तविशेषणं योगिनां विषयेभ्यो विमुखीकृतान्तःकरणा-
नामुपलभ्यत इति संबन्धः । अन्तःकरणस्य शुद्धत्वे दृष्टान्तमाह । स्वच्छ इवेति ।
ब्रह्मणस्वस्मिन्नपलभ्यमानत्वे प्रतिबिम्बरूपमिवेत्युदाहरणम् । प्रतिपत्तिर्तीकार्थमुदा-
हरणान्तरम् । ब्रह्मणो वैतर्गिकमाणन्तुके च व्यवधानं नास्तीत्युपलब्धिसिद्धयर्थे विशि-
नाष्टि । स्वच्छमिति । वाहगेव दहरत्वमादाय चोदवे चेदनीपाधिकं महस्त्वमुपेत्य
समाधिः संभवतीति कन्वावरं निरस्यति । स्वतस्त्विति । यस्मिन्नन्वेष्टव्यमाश्रयेण
सदेति शेषः । यावास्तावानिति यथनादाकाशेन तुल्यपरिमाणत्वं ब्रह्मणोऽभिप्रेत व-
याच ज्यायानाकाशादित्यादि विद्वदमित्याशङ्क्याऽऽह । नापीति । केनाभिप्रायेण
तर्हि तावानित्युक्तमत्र आह । किं तर्हिति । न तस्य प्रतिमाऽस्वात्त्याकाशादि येन
व्याप्तं लोकोऽनुभवति तस्मिन्नन्तरे सर्वेषुगादि समाहितमित्यर्थः । कार्यकारणयोरतुल्य-

हिते उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ
विद्युन्नक्षत्राणि यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं
तदस्मिन्समाहितमिति ॥ ३ ॥ तं चेद्दूरस्मिन्
श्चेदिदं ब्रह्मपुरे सर्वं समाहितं सर्वाणि च

दिवं महीं च । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । एतस्मिन्नु
खल्वक्षरे गार्ग्याकाश इत्यादिश्रुतिभ्यः । किञ्चोमे अस्मिन्द्यावापृथिवी
ब्रह्माकाशे बुद्ध्युपाधिविशिष्टेऽन्तरेव समाहिते सम्यगाहिते स्थिते । यथा
वा थरा नाभावित्युक्तं हि । तथोभावग्निश्च वायुश्चेत्पादि समानम् ।
यच्चास्याऽऽत्मन आत्मीयत्वेन देहवतोऽस्ति विद्यत इह लोके । तथा
यच्चाऽऽत्मीयत्वेन न विद्यते । नष्टं भविष्यच्च नास्तीत्युच्यते । न त्व-
त्यन्तमेवास्तु । तस्य हृद्याकाशे समाधानानुपपत्तेः ॥ ३ ॥

तं चेदेवमुक्तवन्तं ब्रूयुः पुनरन्तेवासिनोऽस्मिन्श्चेद्योक्ते चेद्यदि ब्रह्म-
पुरे ब्रह्मपुरोपलक्षितान्तराकाश इत्यर्थः । इदं सर्वं समाहितं सर्वाणि
च भूतानि सर्वे च कामाः । कथमाचार्येणानुक्ताः कामा अन्तेवासिभिरु-
च्यन्ते । नैष दोषः । यच्चास्येहास्ति यच्च नास्तीत्युक्त्वा एव ह्याचार्येण
कामाः । अपि च सर्वशब्देन चोक्त एव कामाः । यदा यस्मिन्काल एत-

परिमाणत्वमित्येव नाऽऽकाशसमता ब्रह्मणोऽस्तीत्याह । तस्मादिति । आधारावे-
ययोरुत्तुल्यपरिमाणत्वाच्चेवमित्याह । एतस्मिन्निति । इवश्चाऽऽकाशस्य न स्वाभावि-
कं दहरत्वमित्याह । किञ्चेति । कार्ये हि यावापृथिव्यादिकारणे समाहितं तच्च ह्य-
दये ध्येयमित्यभिप्रेत्य बुद्ध्युपाधिविशिष्ट इत्युक्तम् । आकाशे यावापृथिव्यादेः समा-
हितत्वे भूमविद्यासंवादे दर्शयति । यथा वेति । न विद्यते सर्वं तदस्मिन्समाहितमि-
ति संबन्धः । नास्तिशब्दस्यात्यन्तासद्विषयत्वं व्यावर्धयति । नष्टमिति ॥ ३ ॥

आश्रयनाशादाश्रितनाशः स्यादिति न्यायमाश्रित्य शङ्कते । तं चेदिति । यद्यस्मि-
न्सर्वं समाहितं ततो देहनाशे किमवशिष्यत इति संबन्धः । शिष्याणामधिकावापं
दोषमाशङ्कते । कथमिति । शङ्कितं दोषं परिहरति । नैष दोष इति । सर्वं तद-
स्मिन्समाहितमित्येवोक्तेन सर्वशब्देनेति शेषः । शिष्याणामधिकावापं दोषं परिहृत्य
प्रकृतं चोपं त्रिशृणोति । यदेत्पादिना । आकाशस्य शिष्यमाणत्वमाशङ्क्याऽऽह ।

संकल्पो यथा ह्येवेह प्रजा जन्वाविशन्ति य-
थानुशासनं यं यमन्तमभिकामा भवन्ति यं

व भवन्ति । कारणप्रतिषेधात् । धर्माधर्मकार्यां हि त इति । जरादि-
प्रतिषेधेन वा धर्माधर्मयोः कार्याभावे विद्यमानपौरुष्यसत्त्वमत्वमिति
पृथक्प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । सत्त्वमेवं तथाऽपि धर्मकार्यानन्दव्य-
तिरेकेण स्वाभाविकानन्दो यथेश्वरे विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतेः । त-
थाऽधर्मकार्यजरादिव्यतिरेकेणापि जरादिदुःखस्वरूपं स्वाभाविकं स्या-
दित्याशङ्क्येत । अतो युक्तस्वन्नित्ये जरादीनां धर्माधर्माभ्यां पृथक्प्र-
तिषेधः । जरादिग्रहणं सर्वदुःखोपलक्षणार्थम् । पापनिमित्तानां तु दुः-
खानामानन्त्यात्मत्येकं च तत्प्रतिषेधस्याशक्यत्वात्सर्वदुःखप्रतिषेधार्थं
युक्तमेवापहतपाप्मत्ववचनम् । सत्या अवितथाः कामा यस्य सोऽयं
सत्यकामः । वितथा हि संसारिणां कामाः । ईश्वरस्य तद्विपरीताः ।
तथा कामहेतवः संकल्पा अपि सत्या यस्य स सत्त्वसंकल्पः । संक-
ल्पाः कामाश्च शुद्धसत्त्वोपाधिनिमित्ता ईश्वरस्य । चित्रगुवत् । न
स्वतो नेति नेतीत्युक्तत्वात् । पयोक्तलक्षण एवाऽऽत्मा विज्ञेयो गुरु-

जरादीनामपहतपाप्मत्वेन प्रतिषिद्धत्वे हेतुमाह । कारणेति । कथं धर्माधर्मप्रतिषेधे
जरादिविकारप्रतिषेधस्वभावाऽऽह । धर्मेति । इति पृथक्प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यादिति सं-
बन्धः । जरादिप्रतिषेधस्यार्थव्यवहारीकृत्य पाप्मप्रतिषेधस्य नैरर्थक्यमिति पक्षान्तरमा-
ह । जरादीति । धर्मादेर्जरादेर्वा निषेधादितरनिषेधः सिध्यतीत्यङ्गीकरोति । सत्त्व-
मेवमिति । वाहे किमित्यपहतपाप्मेत्युक्त्वा विजरो विमृत्युरित्याद्युच्यते एवाऽऽह ।
तथाऽपीति । तथाऽपि दुःखे प्रतिषेधे किमिति जरादि प्रतिषिध्यते एवाऽऽह ।
जरादीति । यत्तु कार्याभावे सगोरपि धर्माधर्मयोरुत्खातदन्वोरगवदकिंचित्करत्वादप-
हतपाप्मेति न पृथक्प्रतिषेधमिति एवाऽऽह । पापनिमित्तानामिति । ईश्वरस्य सत्यका-
मत्वं साधयति । वितथा हीति । यथेश्वरस्यावितथाः कामास्तथा संकल्पाश्चेत्याह ।
तथेति । अभावरूपानां धर्माणांमद्वैतविघातमकत्वेन संभावितत्वेऽपि कथं भावरूपा ध-
र्मोः संभवेत्युरित्याशङ्क्याऽऽह । संकल्पा इति । शुद्धसत्त्व रजस्त्वमोक्ष्यामश्नुते त्रि-
गुणाया मायाया अंशभूत तद्देवोपाधित्तन्निमित्तं येषां ते तथा । अस्वामाविकानां सं-
कल्पादीनामीश्वरविशेषणत्वे दृष्टान्तमाह । चित्रगुवदिति । यथा चित्रा गावोऽस्वा-

१ क. ग. घ. ङ. च. छ. ज. ञ. 'नन्दमिति । २ क. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ढ. न. 'र-
स्तु त' । ३ क. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ढ. न. 'रित. । त' । ४ छ. ज. ञ. 'वाक्य' ।

जनपदं यं क्षेत्रभागं तं तमेवोपजीवन्ति ॥ ५ ॥
 तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र
 पुण्यंजितो लोकः क्षीयते तद्य इहाऽऽत्मानम-
 ननुविद्य ब्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तोषां

भ्यः शास्त्रतश्चाऽऽत्मसंवेद्यतया च स्वाराज्यकामैः । न चेद्विज्ञायते की-
 दोषः स्यादिति । गृणुतात्र दोषं दृष्टान्तेन । यथा ह्येवैह लोके प्रजा अ-
 न्वाविशन्त्यनुवर्तन्ते । यथानुशासने यथेह प्रजा अन्यं स्वामिनं मन्यमा-
 नः स्वस्य स्वामिनो यथा यथाऽनुशासने तथा तथाऽन्वाविशन्ति ।
 किम् । यं पमन्तं प्रत्यन्तं जनपदं क्षेत्रभागं चाभिकामा आर्थिन्यो भव-
 न्त्पात्मबुद्धचतुर्दशं तं तमेव च प्रत्यन्तादिमुपजीवन्तीति । एष दृष्टा-
 न्तोऽस्वातःक्यदोषं प्रति पुण्यफलोपभोगे ॥ ५ ॥

अपान्यो दृष्टान्तस्तत्क्षयं प्रति तद्यथेहेत्यादिः । तत्रत्र यथेह लोके
 तासामेव स्वाम्यनुशासनानुवर्तिनीनां प्रजानां सेवादिजितो लोकः परा-
 धीनोपभोगः क्षीयतेऽन्तवान्भवति । अथेदानीं दाशान्तिकमुपसंहरति ।
 एवमेवामुत्राग्निहोत्रादिपुण्यजितो लोकः पराधीनोपभोगः क्षीयत एवे-
 ति । उक्तो दोष एवामिति विषयं दर्शयति तद्य इत्यादिना । तत्रत्रे-
 हास्मिँल्लोके ज्ञानकर्मणोरधिकृता योग्याः सन्त आत्मानं यथोक्तलक्षणं

भाविकाश्चत्रभोदेवदत्तस्य विशेषणं तथा ब्रह्मणोऽपि कामादय इत्यर्थः । किमिति का-
 मादयो ब्रह्मणि स्वाभाविका न भवन्ति धर्मधर्मिणोरेवोपचारादद्वैतश्रुतेरुपपत्तेरित्याश-
 ङ्क्याऽऽह । न स्वत इति । वाक्यान्तरमवतारयितुं पावनिकां करोति । यथोक्ते-
 रिति । ज्ञानपकारं निमित्ताधिकारिर्षदर्शनपूर्वकं दर्शयति । गुरुभ्य इति । पशुपूर्वकं
 यथा हीत्यादिवाक्यमाह । न चेदिति । यथाकाशात्मापरिज्ञानमत्रेति परमृष्टम् ।
 अक्षरोत्थमर्थं यथा ह्येवेत्यनेन दृष्टान्तेन दर्शयित्वा वाक्यार्थं कथयति । यथा ह्येवे-
 ति । अमुमर्थं पशुपूर्वकमन्याचष्टे । किमित्यादिना । उक्तदृष्टान्तेन विवक्षितमंशम-
 नूय दृष्टान्तान्तरस्य तात्पर्यमाह । एष इति ॥ ५ ॥

केपामेष दोषो भवतीत्याकाङ्क्षायामाह । उक्त इति । कर्मसाध्यस्य पारतन्त्र्यं स-
 यिष्णुत्वं च ज्ञानहीनकर्मसाध्यविषयवक्षोपासकानामेष दोषो भवतीति दर्शयत्यु-

१ ग. 'र्मचितो । २ घ. 'ण्यचितो । ३ ख. ग. ग. कोऽत्र । ४ घ. ग. घ. ट. च.
 ट. ड. ड. ग. शृण्वन्तु । ५ घ. ग. ट. ट. ट. ट. 'मानास्तस्य । ६ ख. घ. घ. ग. ड. घ.
 ए । ७ ग. ट. 'ति । उक्तशां । ८ क. ग. ट. 'प्रवर्तनं तदर्श' । १ क.

सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवत्यथ य इहाऽऽ-
त्मानमनुविद्य ब्रजन्त्येताश्च सत्यान्कामा-
स्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ६ ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य
पितरः समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन संपन्नो
महीयते ॥ १ ॥ अथ यदि मातृलोककामो

शास्त्राचार्योपदिष्टमनुविद्य यथोपदेशमनुं स्वसंवेद्यतामकृत्वा ब्रजन्ति दे-
हादस्मात्प्रैयन्ति । प एतांश्च यथोक्तान्सत्यान्सत्यसंकल्पकार्यांश्च स्वात्म-
स्यान्कामाननुविद्य ब्रजन्ति तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारोऽस्वतन्त्रता
भवति । यथा राजानुशासनानुवर्तिनीनां प्रजानामित्यर्थः । अथ येऽन्य
इह लोक आत्मानं शास्त्राचार्योपदेशमनुविद्य स्वात्मसंवेद्यतामापाद्य ब्र-
जन्ति यथोक्ताश्च सत्यान्कामास्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति रा-
ज्ञ इव सर्वभूमस्येह लोके ॥६॥ इत्यष्टमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥१॥

कथं सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्युच्यते । य आत्मानं यथो-
क्तलक्षणं हृदि साक्षात्कृतवान्वक्ष्यमाणब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नः संस्त-
त्स्थांश्च सत्यान् कामान्सत्यक्तदेहो यदि पितृलोककामः पितरो ज-
नयितारस्त एव सुसहैतुत्वेन भोग्यत्वाल्लोका उच्यन्ते तेषु कामो यस्य
तैः पितृभिः संबन्धेच्छा यस्य भवति तस्य संकल्पमात्रादेव पितरः
समुत्तिष्ठन्त्यात्मसंबन्धितामापद्यन्ते । विशुद्धसत्त्वतया सत्यसंकल्पत्वा-
दीश्वरस्त्वेव तेन पितृलोकेन भोगेन संपन्नः संपत्तिरिष्टप्राप्तिस्तथा समृ-
द्धो महीयते पूज्यते वर्धते वा महिमानमनुभवति ॥ १ ॥

समानमन्यत् । मातरो जनयिन्योऽस्तीताः सुसहैतुभूताः सामर्थ्यात् ।

वाक्यमित्यर्थः । अविदुषामेवास्त्वार्षद्वयदोषमुक्त्वा विदुषां स्वातन्त्र्यफलं कथयति । अ-
थेत्यादिना ॥ ६ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

गुण, उक्तमेवार्थमाकाङ्क्षापूर्वकमुपपादयति । कथमित्यादिना ॥ १ ॥

कल्पसंख्येदेवमुक्त्वा इति कुतो विशेषणमित्याशङ्क्याऽऽह । सामर्थ्यादिति । तदेव

१ क. ड. 'नु एताम' २ ड. ड. 'त्यजन्ति । ३ ड. 'न पितृलोककामेन भोगे' ४ ख. छ.
लु. त' १ अन्य दो' ।

भवति संकल्पादेवास्य मातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन
 मातृलोकेन संपन्नो महीयते ॥ २ ॥ अथ यदि
 भ्रातृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य भ्रातरः
 समुत्तिष्ठन्ति तेन भ्रातृलोकेन संपन्नो मही-
 यते ॥ ३ ॥ अथ यदि स्वसृलोककामो भवति
 संकल्पादेवास्य स्वसारः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्वसृ-
 लोकेन संपन्नो महीयते ॥ ४ ॥ अथ यदि
 सखिलोककामो भवति संकल्पादेवास्य सखायः
 समुत्तिष्ठन्ति तेन सखिलोकेन संपन्नो मही-
 यते ॥ ५ ॥ अथ यदि गन्धमाल्यलोककामो
 भवति संकल्पादेवास्य गन्धमाल्ये समुत्तिष्ठत-
 स्तेन गन्धमाल्यलोकेन संपन्नो महीयते ॥ ६ ॥
 अथ यद्यन्नपानलोककामो भवति संकल्पादे-
 वास्यान्नपाने समुत्तिष्ठतस्तेनान्नपानलोकेन सं-
 पन्नो महीयते ॥ ७ ॥ अथ यदि गीतवादिंत-
 लोककामो भवति संकल्पादेवास्य गीतवादिंते
 समुत्तिष्ठतस्तेन गीतवादिंतलोकेन संपन्नो मही-
 यते ॥ ८ ॥ अथ यदि स्त्रीलोककामो भवति
 संकल्पादेवास्य स्त्रियः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्त्रीलो-
 केन संपन्नो महीयते ॥ ९ ॥

न हि दुःखहेतुमूलास्तु ग्रार्मसूकरादिजन्मनिमित्तास्तु मातृपु विशुद्ध-
 सत्त्वस्य योगिन इच्छा वरसंबन्धो वा युक्तः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥
 ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

स्फुटयति । नहीति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

१ क. ख. घ. ङ. म. ठ. ड. 'दित्रलो' । २ क. ख. घ. ङ. म. ठ. ड. 'दिने स' । ३ क.
 ख. घ. ङ. म. ठ. ड. 'दित्रलो' । ४ क. 'मशु' ।

न विन्देद्युरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छ-
न्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्र-
त्यूढाः ॥ २ ॥ स वा एष आत्मा हृदि तस्यै-
तदेव निरुक्तं हृद्ययमिति तस्माद्बृहदयमहरह-

लोकभावमापन्नोऽस्म्यचेति । अद्यतेन हि यथोक्तेन हि यस्मात्प्रत्यूढा
हताः स्वरूपादविद्यादिदोषैर्विहरपकृष्टा इत्यर्थः । अतः कष्टमिदं वर्तते
जन्तूनां यत्स्वापन्नमपि ब्रह्म न लभ्यत इत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

सं वै य आत्माऽपहतपाप्मेति प्रकृतो वैशब्देन तं स्मारयत्येष विवक्षि-
त आत्मा हृदि हृदयपुण्डरीक आकाशशब्देनाभिहितः । तस्यैतस्य हृ-
दयस्यैतदेव निरुक्तं निर्वचनं नान्यत् । हृद्ययमात्मा वर्तत इति यस्मा-
त्तस्माद्बृहदयं हृदयनामनिर्वचनप्रसिद्ध्याऽपि स्वहृदय आत्मैत्यवगन्तव्य-
मित्यभिप्रायः । अहरहर्वै प्रत्यहमेवंविद्बृहदयमात्मेति जानन् स्वर्गं लोकं
हार्दं ब्रह्मैति प्रतिपद्यते । नन्वेवंविद्विद्वि सुषुप्तकाले हार्दं ब्रह्म प्रतिपद्य-
त एव सुषुप्तकाले सता सोम्यं तदा संपन्न इत्युक्तत्वात् । बाहमेवं त-
थाऽप्यस्ति विशेषः । यथा जानन्नजानंश्च सर्वो जन्तुः सद्ब्रह्मैव तथाऽ-

बुमाह । अद्यतेनेति । यथोक्तेन मिथ्याज्ञानशब्दितानाद्यनिर्वाच्याज्ञानरुतेन तृष्णा-
प्रमेदेन वृत्तिमित्तेनेच्छामैचारेणेत्यर्थः । तस्मात्प्रजानां स्वात्मभूतब्रह्मलोकालाप इति
शेषः । स्वरूपादनृतेने ह्यवत्वमेव स्फोरयति । अविद्यादीति । मरुत्तमाक्रोशमुपसं-
रति । अत इति ॥ २ ॥

अनुक्रोशद्वारा यथोक्तब्रह्मध्यानानुष्ठाने^१ प्रयत्नस्य कर्तव्यशोका संप्रति मा-
नामादाविव हृदये ब्रह्मदृष्ट्यारोपमात्रनिधि शङ्कां वारयितुमनन्तरताक्यमववतार्थं व्या-
करोति । स वा इत्यादिना । कथमात्मा यथोक्तो हृदयेऽस्तीति गम्यते तत्राऽऽह ।
तस्यैति । यथोक्तावगतिफलमाह । अहरहरिति । एवंविद्विद्वि विशेषणमवृष्यमाणः
शङ्कते । नन्विति । अनेवंविदोऽपि सुषुप्तकाले ब्रह्ममाहितमङ्गीकरोति । बाहमेवमि-
ति । यदि किमित्येवंविद्विद्वि विशेषणमित्याशङ्क्याऽऽह । तथाऽपीति । विद्वद्वि-
दुपोर्विशेषमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति । एवं वदसीत्याचार्येण प्रविबोधितो वि-
द्वान्सदेव भवत्यन्यस्वविद्वानस्मीति देशादिकमेव जानन्न सदेव भवतीति योजना ।

१ ड. 'ने यो' २ क. ग. ट. 'तात् स्वात्मस्व' ३ क. ख. अ. ग. स वा एष आ' ४ ड.
'भुतिश' ५ क. ह. ड. ट. 'भुतिश' ६ ख. ह. अ. सोम्य ७ ग. छ. ट. 'प्रकृते' ८ ख. छ. य.
'जानामात्' ९ क. ख. छ. अ. ग. 'तेनाऽऽह' १० ख. छ. अ. ग. 'ने यो' ११ ख. ग. छ. अ.
ट. ग. 'लक' ।

र्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेति ॥ ३ ॥ अथ य
एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्यो-
तिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एष

पि तच्चमसीति प्रतिबोधितो विद्वान्सदेव नान्योऽस्मीति जानन्सदेव
भवति । एवमेव विद्वानविद्वान्शुभे पद्यपि सत्संपद्यते तथाऽप्येवंवि-
देव स्वर्गं लोकमेतीत्युच्यते । देहपातेऽपि विद्याफलरूपावश्यंभावित्वादि-
त्येष विशेषः । सुप्तकाले स्वेनाऽऽत्मना सता संपन्नः सन्सम्यक् प्रसी-
वतीति जाग्रत्स्वप्नयोर्विपयेन्द्रियसंयोगजातं फाल्गुयं जहातीति ॥ ३ ॥

संप्रसादशब्दो यद्यपि सर्वजन्तूनां साधारणस्तथाऽप्येवंवित्स्वर्गं लो-
कमेतीति प्रकृतत्वादेव संप्रसाद इति संनिहितवचनविशेषात् । सोऽप्येवं
शरीरं हित्वाऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय शरीरात्मभावनां परित्यज्येत्यर्थः ।
न स्वासनादिवं समुत्थायेतीह युक्तम् । स्वेन रूपेणेति विशेषणात् । न
द्वान्यत उत्थाय स्वरूपं संपत्तव्यम् । स्वरूपमेव हि तत्र भवति प्रतिप-
त्तव्यं चेत्स्यात् । परं परमात्मलक्षणं विद्वान्निस्वभावं ज्योतिरुपसंपद्य स्वा-
स्थ्यमुपगम्येत्येतत् । स्वेनाऽऽत्मीयेन रूपेणाभिनिष्पद्यते प्रागेतस्याः

देहपातेऽपीत्यपिशब्देन जीवदवस्था दृष्टान्विता । संप्रसादस्य विदुषो यन्मुक्त्यालम्ब-
नं शुद्धं ब्रह्म तच्चादात्म्योपदेशेनोपास्यं स्तोत्रं संप्रसादशब्दार्थं कथयति । सुप्तमेति ।
सम्यक्प्रसादवीति संप्रसादो विद्वानिति शेषः । स्वामाधिकमेवाऽऽत्मनः स्वास्थ्यं कथं-
सुप्तो मसीदवोति विशेष्यते तत्राऽऽह । जाग्रदिति ॥ ३ ॥

जहातीति मुपुष्टः पुरुषः संप्रसाद इति विशेष्यव्युत्पत्तिचलेन संप्रसादशब्दः सौपु-
ष्टसर्वजीवसाधारणस्वरूपमेव संप्रसाद इति संनिहितविद्वत्परामर्शतत्राऽऽह । संप्र-
सादशब्द इति । तस्य सौपुष्टसर्वजीवसाधारणत्वेऽपि प्रकृतवशाद्विद्वानेवैव संप्रसाद
इति न्यपदिश्यते । यथा संनिहितोऽर्थो यत्नविशेषादेव इतिशब्दशक्तिवशादुच्यते स-
न्नेहातीत्यर्थः । एष एवंवित्प्रकृतः संप्रसादः स विद्वानिति यावत् । विवेकानन्तर्यमप्यशब्दा-
र्थः । समुत्थानशब्दस्य मुख्यार्थत्वं वारयति । न त्विति । देहोद्युत्थितस्यापि स्वेन रूपेणा-
भिनिष्पत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । कुतोऽयं स्वरूपेऽभिनिष्पत्तिप्रयोग-
स्तत्राऽऽह । प्रागिति । एतच्छब्दः सम्यग्ज्ञानविषयः । अनात्मस्वरूपमतिपत्तिप्रान्ति-

१ क. सुपुष्टी । २ ग. ट. 'पुष्टिः' । ३ क. ग. ड. ट. 'दिवत्समु' । ४ ग. ट. 'पुष्टीति । ५
ग. 'सि संप्र' । ६ क. घ. 'शेषः । शु । ७ क. 'दितार्थो' । ८ क. ग. ट. 'धैः । य ए' । ९ क.
ग. ट. 'शुभित्' ।

तद्यत्सत्तद्मृतमथ यत्ति तन्मर्त्यमथ यद्यं तेनो-
भे यच्छति यदनेनोभे यच्छति तस्माद्यमहर-
हर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥ इत्यष्टमा-
ध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥
अथ य जात्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकाना-

धामृतवायकत्वादमृत एव सकारस्तकारान्तो निर्दिष्टः । अथ यत्ति तकार-
स्तन्मर्त्यम् । अथ यद्यमक्षरं तेनाक्षरेणामृतमर्त्याख्ये पूर्वे उभे अक्षरे पच्छति
यमयति नियमयति वशीकरोत्यात्मनेत्यर्थः । यद्यस्मादनेन यमित्येतेनोभे
यच्छति तस्माद्यम् । संपते इव ब्रह्मेतेन यमा लक्ष्येते । ब्रह्मनामाक्षरस्यापीद-
ममृतत्वादिधर्मबन्धं महाभाग्यं किमुत नामयत इत्युपास्यत्वाय स्तूपते ।
ब्रह्मनामनिर्वचनेनैव नामवतो वेत्तेववित् । अहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोक-
मेतीत्युक्तार्थम् ॥ ५ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ य आत्मेति । उक्तलक्षणो यः संपसादस्तस्य स्वरूपं ब्रह्ममाणै-
रुक्तेरनुक्तेश्च गुणैः पुनः स्तूपते ब्रह्मचर्यसाधनसंबन्धार्थम् । य एष यथोक्त-

तकारस्याक्षरसामान्यान्मर्त्यत्वम् । कथमक्षरे पूर्वे यमित्यक्षरेण प्रयोक्ता नियमयतीत्या-
काङ्क्षायां नियमनस्वाभाव्येनेत्याह । आत्मनेति । यमित्यक्षरस्य नियमनस्वाभाव्य-
मेव साधयति । यद्यस्मादिति । यस्य वत्स्वभावत्वेऽनुभवमनुकूलयति । संपते इवे-
ति । यमा यमित्यक्षरेणेत्यर्थः । यस्य पूर्वोभ्यामुपरिष्ठाद्भावित्वं तन्नियामकत्वे हेतुरिति
मत्वाऽऽह । एतेनेति । लक्ष्येते पूर्वे अक्षरे इति शेषः । ब्रह्मणः सत्त्वमिति नाम
यस्य यन्निर्वचनं कृतं तस्य प्रयोजनमाह । ब्रह्मेति । फलवाक्यस्यमेवंवित्पदं व्याक-
रोति । एवमिति । वाक्यं तु न व्याख्येयं प्रागेव व्याख्यातत्वादित्याह । अह-
रिति ॥ ५ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

वाक्यान्वरमादत्ते । अथेति । तस्य वात्पर्यमाह । उक्तलक्षण इति । प्रकारान्तरे-
ण स्तुतिप्रारम्भायो वाक्यस्योऽयशब्दः । किमिति स्तुतिरित्यपेक्षायां स्तुत्ये ब्रह्मण्या-
धारे ब्रह्मचर्याख्यस्य साधनस्य संबन्धविधानार्थमित्याह । ब्रह्मचर्येति । यथा
सृदादिमयः सेतुर्व्यवस्थाहेतुरस्येदं क्षेत्रमिति तथाऽयमपि व्यवस्थाहेतुरित्याह ।

१ क. ग. घ. ट. ठ. 'यम् । आदी सं' । २ स. थ. एतेन । ३ क. ठ. 'नैव ना' । ४ स.
घ. ट. च. प्र. ठ. ड. ढ. आत्मोक्त' । ५ घ. एनं । ६ स. छ. थ. ण. 'ह । अनेने' । ७ स. प्र.
ण. 'मित्येति ।

जात्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तस्य
ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति ॥ ४ ॥
तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि संतीयमिति

स्वरूपसंपत्तेरविद्यया देहमेवापरं रूपमात्मत्वेनोपगत इति तदपेक्षयेदमु-
च्यते स्वेन रूपेणेति । अशरीरता ह्यात्मनः स्वरूपं यत्स्वं परं ज्योतिः-
स्वरूपमापद्यते संप्रसाद एष आत्मेति होवाच । स ऋयादिति यः श्रुत्या
नियुक्तोऽन्तेवासिभ्यः । किंचैतदमृतमविनाशि भूमा यो वै भूमा तदमृ-
तमित्युक्तम् । अत एवामयं भूम्नो द्वितीयाभावादत एतद्ब्रह्मेति । तस्य
ह वा एतस्य ब्रह्मणो नामाभिधानम् । कित्तत्सत्यमिति । सत्यं ह्यवित-
थं ब्रह्म । तत्सत्यं स आत्मेति द्युक्तम् । अयं किमर्थमिदं नाम पुनरुच्य-
ते । तदुपासनविधिस्तुत्यर्थम् ॥ ४ ॥

तानि ह वा एतानि ब्रह्मणो नामाक्षराणि त्रीण्येतानि संतीयमि-
ति सकारस्तकारो यमिति च । ईकारस्तकार उच्चारणार्थोऽनुबन्धः ।
ह्रस्वेनैवाक्षरेण पुनः प्रतिनिर्देशात्तेषां तत्रत्र यत्सत्सकारस्तपमृतं सद्-

निवृत्त्यपेक्षया स्वरूपसंपत्तिरूपचरितेत्यर्थः । किं तत्स्वरूपमिति वदाह । अशरीरता ही-
ति । यथा मिथ्यारूप्यत्वाद्वा रम्यनिवृत्तौ स्वामाविकेनारूप्यात्मना शुक्तिरवाविद्यवे तथा श-
रीरतादात्म्यभ्रान्तिनिवृत्तौ तदभावोपलक्षितं स्वच्छं स्वरूपमेवावस्थितं भवतीत्यर्थः । एष
आत्मेति होवाचेत्यत्रैपशब्दार्थमाह । यत्स्वमिति । कोऽसावुक्तिकर्तव्याकाशायामाह ।
स ऋयादिति । न केवलमात्मत्वमेव मच्छतस्य ज्योतिषः किन्तु रूपान्तरत्वमस्वीत्याह ।
किंचेति । अविनाशित्वे हेतुमाह । भूमेति । तपाऽऽपि कथमविनाशित्वं यत्राऽऽह ।
यो वा इति । इतिशब्दो हेत्वर्थः । यस्माद्यथोक्तलक्षणे ब्रह्म तस्मात्तदुपासनामर्ह-
तीत्यर्थः । उपास्यस्य ब्रह्मणो नाम निर्दिशति । तस्येति । उक्तस्य पुनरुक्तिरनार्थि-
केत्याशङ्क्य परिहरति । किमर्थमित्यादिना ॥ ४ ॥

उपास्यस्तुत्यर्थे नामोक्त्वा वादर्थ्येनैव नामाक्षराणि प्रसवीति । तानीति । तानि
कानीत्यपेक्षायामाह । एतानीति । कथं तकार इत्युच्यते ईकारस्यापि तत्र भावादि-
त्याशङ्क्याऽऽह । ईकार इति । तत्र हेतुमाह । ह्रस्वेनेति । दीर्घमीकारमुद्दिश्य
ह्रस्वं पुनरनुबन्धविवासितत्वमेव नामाक्षरेषु तस्य सूचयतीत्यर्थः । अयाणामक्षराणामवा-
न्तरभेदं दर्शयति । तेषामिति । निर्धारणे षष्ठौ । वर्णविभागानन्तर्यमपशब्दार्थः ।

१ ग. घ. ट. ज. त. य. सतिष्ये । २ क. ल. घ. ङ. च. भ. ठ. ड. ढ. ण. 'ति । तत्सत्यं ।

३ क. ङ. सतिष्ये । ४ क. ग. घ. च. ट. ठ. ड. ढ. ण । इति । ५ क. ग. छ. ट. ण. 'त एका' ।

६ क. ग. ट. 'इ । इति' ।

तद्यत्सत्तदमृतमथ यत्ति तन्मर्त्यमथ यद्यं तेनो-
भे यच्छति यदनेनोभे यच्छति तस्माद्यमहर-
हर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥ इत्यष्टमा-
ध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेपां लोकाना-

स्मामृतवाचकत्वादमृत एव सकारस्तकारान्तो निर्दिष्टः । अथ यत्ति तकार-
स्तन्मर्त्यम् । अथ यद्यमक्षरं तेनाक्षरेणामृतमर्त्याख्ये पूर्वे उभे अक्षरे यच्छति
यमपति नियमपति बशीकरोत्पात्मनेत्यर्थः । यद्यस्मादनेन यमित्पेतेनोभे
यच्छति तस्माद्यम् । संपत्ते इव ब्रह्मेतेन यमा लक्ष्येते । ब्रह्मनामाक्षरस्यापीद-
ममृतत्वादिधर्मबन्धं महाभाग्यं किमुत नामवत् इत्युपास्यत्वाय स्तूपते ।
ब्रह्मनामनिर्वचनेनैव नामवत्तो वेत्तैववित् । अहरहर्वा एवंवित्स्वर्गं लोक-
मेतीत्युक्तार्थम् ॥ ५ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ य आत्मेति । उक्तलक्षणो यः संपत्तादस्तस्य स्वरूपं वक्ष्यमाणै-
रुक्तैरनुक्तैश्च गुणैः पुनः स्तूपते ब्रह्मचर्यसाधनसंबन्धार्थम् । य एष यथोक्त-

तकारस्याक्षरसामान्यान्मर्यादस्त्वम् । कथमक्षरे पूर्वे यमित्यक्षरेण प्रयोक्ता नियमयतीत्या-
काङ्क्षायां नियमनस्वाभाव्येनेत्याह । आत्मनेति । यमित्यक्षरस्य नियमनस्वाभाव्य-
मेव साधयति । यद्यस्मादिति । तस्य तत्त्वमावत्वेऽनुमदमनुकूल्यति । संपत्ते इवे-
ति । यमा यमित्यक्षरेणेत्यर्थः । तस्य पूर्वाभ्यामुपरिष्ठाद्भावित्वं तन्नियामकत्वे हेतुरिति
मत्वाऽऽहे । एतेनेति । लक्ष्येते पूर्वे अक्षरे इति शेषः । ब्रह्मणः सत्यमिति नाम
तस्य यन्निर्वचनं कृतं तस्य प्रयोजनमाह । ब्रह्मेति । फलवाक्यस्थमेववित्पदं व्याक-
रोति । एवमिति । वाक्यं तु न व्याख्येयं मागेव व्याख्यावत्त्वादित्याह । अह-
रिति ॥ ५ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

वाक्यान्वरमादत्ते । अपेति । तस्य वात्पर्यमाह । उक्तलक्षण इति । प्रकारान्तरे-
ण स्तुतिप्रारम्भायां वाक्यस्थोऽथशब्दः । किमिति स्तुतिरित्यपेक्षायां स्तुत्ये ब्रह्मण्या-
धारे ब्रह्मचर्याख्यस्य साधनस्य संबन्धविधानार्थमित्याह । ब्रह्मचर्येति । यथा
मृदादिमयः सेतुर्चर्यवत्साहेतुरित्येदं क्षेत्रगिति तपाऽयमपि व्यवस्थाहेतुरित्याह ।

१ क. ग. घ. ट. ठ. 'यम् । आरी स' । २ ख. ग. ह. नि. ३ क. ठ. 'नैव ना' । ४ ख.
घ. ट. च. ज. ड. ड. ण. आम्बोक्तौ । ५ घ. एव । ६ ख. छ. ज. ण. 'ह । अनेने' । ७ ख. य.
ण. 'मित्यपेति ।

मसंभेदाय नैत॑सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा
न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतं॑

लक्षण आत्मा स सेतुरिव सेतुः । विधृतिर्विघरणः । अनेन हि सर्वं ज-
गद्वर्णाश्रमादिक्रियाकारकफलादिभेदानियमैः कर्तुरनुकूपं विदधता विधृ-
त्तम् । अभियमाणं हीश्वरेणेदं विश्वं विनश्येद्यत्तस्तस्मात्स सेतुर्विधृतिः ।
किमर्थं स सेतुरित्याह । एषां भूर्गोदीनां लोकानां कर्तृकर्मफलाश्रयाणा-
मसंभेदायाविदारणापाविनाशापेस्येतत् । किंविशिष्टश्चासौ सेतुरित्याह ।
नैतम् । सेतुमात्मानमहोरात्रे सर्वस्य जनिमतः परिच्छेदके सती नैतं
तरतः । पथाऽन्ये संसारिणः कालेनाहोरात्रादिलक्षणोऽपरिच्छेद्या न
तथाऽप्यं कालपरिच्छेद्य इत्यभिप्रायः । यस्मादवर्कसंवत्सरोऽहोभिः परि-
वर्तत इति श्रुत्यन्तरात् । अत एवैनं न जरा तरति न प्राप्नोति । तथा
न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतं सुकृतदुष्कृते धर्माधर्मौ । प्राप्ति-
रत्र तरणशब्देनाभिप्रेता नातिक्रमणम् । कारणं ह्यात्मा । न शक्यं
हि कारणातिक्रमणं कर्तुं कार्येण । अहोरात्रादि च सर्वं सतः कार्यम् ।
अन्येन ह्यन्यस्य प्राप्तिरतिक्रमणं वा क्रियेत । नतु तेनैव तस्य । न हि
घटेन मृत्प्राप्यतेऽतिक्रम्यते वा । यद्यपि पूर्वं य आत्माऽपहृतपाप्मेत्यादिना

सेतुरिवेति । सेतुत्वं साधयति । विधृतिरिति । विधारकत्वमुपशब्दयति । अनेनेति ।
वर्णाश्रमादीत्यादिशब्दो वयोवस्थाविषयः । फलादीत्यादिशब्दस्तु वदवान्तरजातीयवि-
षयः । कर्तृनुरूपक्रियादिभेदविषयनियमैः सह वर्णादि व्यवस्थापयता परमेश्वरेण सर्वं
जगद्विधृतमिति संबन्धः । अन्ययमुखेनोक्तमेव व्यविरेकमुखेनाऽऽह । अभियमाणं
हीति । उक्तमेवार्थं मश्रुपूर्वकं विशदयति । किमर्थमित्यादिना । नैवमिति प्रती-
कमहर्षेण यत्तद्व्याचष्टे । सेतुमिरयादिना । वदेव वैधर्म्यैश्चष्टान्वेन स्पष्टयति । यथे-
त्यादिना । परमात्मनो न कालपरिच्छेद्यतेत्यत्राऽऽयर्थमश्रुतिं प्रमाणयति । यस्मा-
दिति । तंतीति तरवेरतिक्रमणार्थो नाऽऽत्मनि संभवतीत्यत्र हेतुमाह । कारणं
हीति । कार्यस्य कारणातिक्रमणं मा भूदहोरात्रादेस्त्वात्मातिक्रमणं किं न स्यादित्याश-
ङ्क्याऽऽह । अहोरात्रादि चेति । तरवेरतिक्रमणार्थत्वमहोरात्रात्पि निषेधे हेतुमा-
ह । अन्येनेति । तरवित्वात्प्रत्यापहृतपाप्माद्विवाक्येन गौनरुक्त्यमाशङ्क्य परिहर-
ति । पद्यपीति । विशेषणानामानन्त्यात्प्रत्येकं प्रविषेधवचनासंभवमभिप्रेत्याऽऽह ।

१ प. ड. च. ट. द. द. तेन । २ ड. द. कर्तुं । ३ ठ. अभिप्रेति । ४ घ. च. 'परित्यो' ।
५ छ. म. द. घ. म. नील । ६ क. व. च. ट. द. द. 'नैतु शो' । ७ ग. ट. 'नं तस्या' । ८ स. छ.
म. घ. 'धेति । ९ ग. ट. 'रत्याऽऽत्म' । १० ट. तस्ते' ।

सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्तेऽपहतपाप्मा ह्येष
ब्रह्मलोकः ॥१॥ तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वाऽन्धः
सन्नन्धो भवति विद्धः सन्नविद्धो भवत्यु-
पतापी सन्ननुपतापी भवति तस्माद्वा एतं सेतुं
तीर्त्वाऽपि नक्तमहरेवाभिनिष्पद्यते सकृद्दि-
भातो ह्येवैष ब्रह्मलोकः ॥ २ ॥ तद्य एवैतं ब्रह्म-

पाप्मादिप्रतिषेध उक्त एव तथाऽपीहायं विशेषो न तरतीति प्राप्तिविषयत्वं
प्रतिषिध्यते । तत्राविशेषेण जराद्यभावमात्रमुक्तम् । अहोरात्राद्या उक्ता
अनुक्ताशान्ये सर्वे पाप्मान उच्यन्तेऽतोऽस्मादात्मनः सेतोर्निवर्तन्तेऽ-
प्राप्यैवेत्यर्थः । अपहतपाप्मा ह्येष अत्रैव लोको ब्रह्मलोक उक्तः ॥ १ ॥

यस्माच्च पाप्मकार्यमान्ध्यादिशरीरवतः स्यान्न त्वशरीरस्य तस्माद्वा
एतमात्मानं सेतुं तीर्त्वा प्राप्यानन्धो भवति देहवत्त्वे पूर्वमन्धोऽपि सन् ।
तथा विद्धः सन्देहवत्त्वे स देहविषागे सेतुं प्राप्याविद्धो भवति । तथाप-
तापी रोगाद्युपतापवान्सन्ननुपतापी भवति । किंच यस्मादहोरात्रे न स्तः
सेतो तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वा प्राप्य नक्तमपि तमोरूपं रात्रिरपि सर्व-
महरेवाभिनिष्पद्यते । विज्ञप्स्यात्मज्योतिःस्वरूपमहरिवाहः सदैकरूपं
विदुषः संपद्यत इत्यर्थः । सकृद्दिभातः सदा विभातः सदैकरूपः स्वेन रूपे-
णेव ब्रह्मलोकः ॥ २ ॥

तैत्तिरीयं सत्येतं यथोक्तं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येण स्त्रीविषयवृण्णात्यागेन

अहोरात्राद्या इति । पाप्मकार्यमाणमात्मानमणार्थेन निवृत्तौ हेतुमाह । अपहत्येति ॥१॥

यथोक्तसेतुमाप्ती फलितमाह । यस्मादिति । स्वाभाविकमस्यानर्थत्वमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । देहवत्त्व इति । विद्धो दुःखादिसंबन्धी । इदंश्चाऽऽत्मसेधोरस्ति महाभाग-
धेयत्वमित्याह । किंचेति । कथं सर्वमपि तमोरूपमहरेव विदुषः स्यान्नहि विषयाऽपि
विरुद्धोऽर्थः सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । विज्ञप्तीति । तत्र हेतुमाह । सकृदिति ।
ब्रह्मलक्षणोऽवेधो लोकः स्वप्रकाशचिदेकतानो यतोऽवविद्यतेऽतस्तद्रूपत्वाद्विदुषो यथोक्त-
रूपत्वमविरुद्धमित्यर्थः ॥ २ ॥

विद्याफले यथोक्तरीत्या व्यवस्थिते सत्येतरफलं विद्यावधेन केषां सिध्यतीत्याश-
ङ्क्याऽऽह । तत्रेति । ब्रह्मचर्यवतां विद्याद्वारा ब्रह्माख्यो लोकः फलधीत्यर्थः ।

लोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोक-
स्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ३ ॥
इत्यष्टमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥
अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण
ह्येव यो ज्ञाता तं विन्दतेऽथ यदिष्टमित्या-

शास्त्राचार्योपदेशमनुविन्दन्ति स्वात्मसंवेद्यतामाप्नुयन्ति ये तेषामेव
ब्रह्मचर्यसाधनवतां ब्रह्मविदामेषु ब्रह्मलोकः । नान्येषां स्त्रीविषयसंपर्क-
जाततृष्णानां ब्रह्मविदामपीत्यर्थः । तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवती-
त्युक्तार्थम् । तस्मात्परमेष्ठतसाधनं ब्रह्मचर्यं ब्रह्मविदामित्यभि-
प्रायः ॥ ३ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

य आत्मा सेतुत्वादिगुणैः स्तुतस्तत्प्राप्तये ज्ञानसहकारिसाधनान्तरं
ब्रह्मचर्योक्त्यं विधातव्यमित्याह । यज्ञादिभिश्च तत्स्तौति कर्तव्यार्थम् ।
अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते लोके परमपुरुषार्थसाधनं कथयन्ति शिष्टास्त-
द्ब्रह्मचर्यमेव । यज्ञस्यापि यत्फलं तद्ब्रह्मचर्येवाह्वयतेऽतो यज्ञोऽपि ब्रह्मचर्य-
मेवेति प्रतिपत्तव्यम् । कथं ब्रह्मचर्यं यज्ञ इत्याह । ब्रह्मचर्येणैव

तेषामेवेत्येवकारणोक्तितमर्थमाह । नान्येषामिति । ब्रह्मविदामपीति वाह्यान्ब्रह्मविष्य-
मुच्यते । तेषां ब्रह्मचर्यवतां ब्रह्मविदामिति यावत् । ब्रह्मचर्यसाधनवदामेव ब्रह्मविष्येन
ब्रह्माख्यो लोको भवतीति स्थिते फलितमाह । तस्मादिति । साधनं ब्रह्मविद्याया-
मिति शेषः । ब्रह्मविदामिति भाविनीं वृत्तिमाश्रित्योक्तम् ॥ ३ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य
चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ यथोक्तपरमात्मप्राप्तिसाधने ज्ञाने सहकारिब्रह्मचर्यं मागेवोक्तं तथाच कृतं
ब्रह्मचर्यविषयेणोत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्याऽऽह । य आत्मेति । ज्ञानापेक्षयाऽन्तरशब्दः ।
उक्तमपि ब्रह्मचर्यं विधातुमन्तरग्रन्थपट्टविरित्यर्थः । किमिति तर्हि तस्य स्तुतिरित्या-
शङ्क्य तस्या विधिशेषत्वं दर्शयति । यज्ञादिभिश्चेति । श्रुतिराहोत्तरं वाक्य-
मित्युक्तं वदादाय न्याकरोति । अथेत्यादिना । ब्रह्मचर्यस्योक्तरीत्या विधित्सितत्वे
एतदपस्तुतिप्रारम्भाथोऽयशब्दः । यज्ञस्य ब्रह्मचर्येऽन्तर्भावं माधयति । यज्ञस्यापीति ।
उक्तमेवार्थमाकाङ्क्षाद्वारा समर्थयते । कथमित्यादिना । परंपर्येण चिच्चक्षुर्द्विद्वारेणे-

चक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवेष्टाऽऽ-
त्मानमनुविन्दते ॥१॥ अथ यत्सन्नायणमित्याच-
क्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येव सत आत्मन-
स्त्राणं विन्दतेऽथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमे-
व तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवाऽऽत्मानमनुविद्य मनुते ॥२॥
अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव त-

द्विं परस्माद्यो ज्ञाता स तं ब्रह्मलोकं यज्ञस्यापि पारंपर्येण कुरुभूतं विन्दते
लभते ततो यज्ञोऽपि ब्रह्मचर्यमेवेति । यो ज्ञातेत्यक्षरानुवृत्तेर्पज्ञो ब्रह्म-
चर्यमेव । अथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । कथम् । ब्रह्मचर्ये-
णैव साधनेन तमीश्वरमिष्टा पूजयित्वाऽथदेवणायात्मविषयां कृत्वा
तमात्मानमनुविन्दते । एषणादिष्टमपि ब्रह्मचर्यमेव ॥ १ ॥

अथ यत्सन्नायणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत्तथा सतः परस्मादात्मन
आत्मनस्त्राणं रक्षणं ब्रह्मचर्यसाधनेन विन्दते । अतः सन्नायणशब्दमपि
ब्रह्मचर्यमेव तत् । अथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येणैव
साधनेन युक्तः सन्नायणं शास्त्राचार्याभ्यामनुविद्य पश्चान्मनुते ध्यापति ।
अतो मौनशब्दमपि ब्रह्मचर्यमेव ॥ २ ॥

अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । यमात्मानं ब्रह्म-

तार्थः । न केवलं फलद्वारा यज्ञो ब्रह्मचर्येऽन्वर्भवति किन्तु यकारज्ञकारसंस्पर्शादपी-
त्याह । यो ज्ञातेति । इष्टस्य ब्रह्मचर्यान्वर्भवामाकाङ्क्षाद्वारा स्फोरत्यपि । कथमित्या-
दिना । पूजयित्वा तमात्मानमनुविन्दत इति संयन्थः । ब्रह्मचर्येणाऽऽत्मविषयेषणं
निष्पापत इष्टेनापि उदेव संपाद्यते तस्मादेषणादुभयसादृश्यादिष्टमपि यज्ञवद्ब्रह्मचर्य-
मेवेत्याह । एषणादिति ॥ १ ॥

बहुयजमानकं वैदिकं कर्म सन्नायणम् । तथा यज्ञवदिष्टवर्त्तयः । कथं सन्नायणं
ब्रह्मचर्येऽन्वर्भवतीत्याशङ्क्याऽऽह । सत इति ॥ २ ॥

उपनासपराभणत्वमनाशकायतं वत्कथं ब्रह्मचर्येऽन्वर्भवतीत्याशङ्क्याऽऽह । य-
मात्मानमिति । अरण्यायनमरण्यामस्तत्कथं ब्रह्मचर्यान्वर्भूतमित्याशङ्क्याऽऽह ।

* अत्र समाशादिति शेषः । † जीवत्येत्पर्यः ।

१ क. द. 'द्वि साधनेन यं' २ घ. क. च. ट. द. 'ते । यो । ३ घ. द. च. ट. द. ग. 'ते ।
तत्तथा' । ४ ट. ग. 'येन द्वि सा' । ५ ग. ट. 'यनेन यत्रिणा' । ६ क. ग. ट. 'इत्याशङ्क्या' ।

देष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दतेऽथ
 यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तं तदरश्च ह
 वै ष्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि
 तदैरं मदीयं सरस्तदश्चत्थः सोमसवनस्तदप-
 राजिता पूर्वह्यणः प्रभुविमितं हिरण्मयम् ॥३॥

चर्येणानुविन्दते स एष ह्यात्मा ब्रह्मचर्यसाधनवतो न नश्यति तस्माद-
 नाशकायनमपि ब्रह्मचर्यमेव । अथ यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव
 तत् । अरण्याशब्दपोरणवर्षोर्ब्रह्मचर्यवतोऽयनादरण्यायनं ब्रह्मचर्यम् ।
 यो ज्ञानाद्यज्ञ एषणादिष्टं सतस्त्राणात्सञ्जायणं मननान्मौनमनशनादनाश-
 कायनमरण्यायोगमनादरण्यायनमित्यादिभिर्महद्भिः पुरुषार्थसाधनैः स्तुत-
 त्वाद्ब्रह्मचर्यं परमं ज्ञानस्य सहकारिकारणं साधनमित्यतो ब्रह्मविदा
 यजतो रक्षणीयमित्यर्थः । तत्तत्र हि ब्रह्मलोकेऽरश्च ह वै प्रसिद्धो ष्यश्चा-
 र्णवौ समुद्रौ समुद्रोपमे वा सरसी तृतीयस्यां भुवमन्तरिक्षं चापेक्ष्य
 तृतीया चास्तस्यां तृतीयस्यामितोऽस्माल्लोकादारभ्य गण्यमानायां
 दिवि । तत्तत्रैव चैरमिराऽन्नं तन्मप ऐरो मण्डस्तेन पूर्णभैरं मदीयं
 तदुपेयोगिनां मदकरं हयोत्पादकं सरः । तत्रैव चाश्वत्यो वृक्षः सोम-
 सवनो नामतः सोमोऽमृतं तत्रिस्रवोऽमृतस्रव इति वा । तत्रैव च ब्रह्म-
 लोके ब्रह्मचर्यसाधनरहितैर्ब्रह्मचर्यसाधनवद्ब्रह्मचर्येण जीयत इत्यपरा-
 जिता नाम पूः पुरी ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य । ब्रह्मणा च प्रभुणा विशेषे-
 षेण मितं निर्मितं तच्च हिरण्यमयं सौवर्णं प्रभुविमितं मण्डपमिति
 वाक्यशेषः ॥ ३ ॥

अरण्याशब्दपोरिति । विस्वरेणोक्तमर्थं संक्षिप्याऽऽह । यो ज्ञानादिदित्यादित्वा ।
 यो ब्रह्मचर्येणाऽऽत्मनो ज्ञानाज्ञात्मानं विन्दते स ब्रह्मलोकं लभते चस्यायज्ञो ब्रह्मच-
 र्यमिति योजना । आदिशब्देन स्वस्य परमपुरुषार्थसाधनत्वं एतदेव ॥ ३ ॥

१ क. ग. घ. ङ. छ. ट. ठ. त. थ. तद् । २ ह. ट. 'रत्नमनशनादनाशकमेवायनं तः' ट.
 श्यत्यतोऽनशब्दात् । ३ उ. ट. 'नशब्दम्' । ४ ग. ह. ट. ट. 'ये ज्ञा' । ५ क. ग. घ. ङ. ट. ठ. ट.
 द. थ. 'नस' । ६ ग. 'रिज्ञा' । ७ म. ठ. 'रनता' । ८ ट. ठ. ट. तत्र । ९ ह. 'पभोगि' ।

तद्य एवैतावरं च ग्यं चार्णवौ ब्रह्मलोके ब्रह्म-

तत्तत्र ब्रह्मलोक एतावर्णवौ पावरण्याख्याबुक्ती ब्रह्मचर्येण साधनेना-
नुविन्दन्ति ये तेपामेवैष यो व्याख्यातो ब्रह्मलोकस्तेषां च ब्रह्मचर्य-
साधनवर्ता ब्रह्मविदां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति नान्येषामब्रह्मचर्य-
पराणां ब्राह्मविषयासक्तबुद्धीनां कदाचिदपीत्यर्थः । नन्वत्र त्वमिन्द्रस्त्वं
यमस्त्वं वरुण इत्यादिभिर्पथा कथित् स्तूपते महाई एवमिष्टादिभिः
शब्दैर्न ह्यदिविषयनृष्णानिवृत्तिमात्रं स्तूपते किंताहं ज्ञानस्य मोक्ष-
साधनत्वात्तदेवेष्टादिभिः स्तूपत इति केचित् । न । ह्यदिब्राह्मविषय-
नृष्णार्पणवृत्तितानां मत्पगात्मविवेकविज्ञानानुपपत्तेः । पराश्च स्वानि
व्यनृणस्त्वयंभूस्तस्मात्पराहूपदयति नान्तरात्मनित्यादिश्रुतिस्मृतिश-
तेभ्यः । ज्ञानसहकारिकारणं ह्यदिविषयनृष्णानिवृत्तिसाधनं विधातव्य-
मेवेति पुक्तैव तत्स्तुतिः । ननु च यज्ञादिभिः स्तुतं ब्रह्मचर्यमिति यज्ञा-
दीनां पुरुषार्थसाधनत्वं गम्यते । सत्यं गम्यते । न त्विह ब्रह्मलोकं प्रति
यज्ञादीनां साधनत्वमभिप्रेत्य यज्ञादिभिर्ब्रह्मचर्यं स्तूपते किं तर्हि तेषां
प्रसिद्धं पुरुषार्थसाधनत्वमपेक्ष्य । यथेन्द्रादिभी राजा न तु यत्रेन्द्रादीनां

ब्रह्मचर्यस्य स्तुतत्वात्तद्विषयं विधिमुक्त्वा तत्सहकृतविद्यासाध्यफलं कथयति ।
तैत्तत्र हीति । ब्रह्मचर्यस्याल्पसाधनत्वान्महवी स्तुतिरयुक्ता तद्ब्रह्मचर्येण ज्ञान-
मुपलस्य वदेव स्तूपत इति मतमुत्थापयति । नन्वत्रेति । तस्य क्षुद्रसाधनत्वमसिद्धं
दुरनुष्ठेयत्वात्तद्विरेकेण ज्ञानासंभवाच्चैतुत्तरमाह । नेत्यादिना । विषयापहवाचितानां
नराणां विवेकासंभवे प्रमाणमाह । पराञ्चीति । ध्यायतो विषयानित्याद्या स्तुतिरत्र
विवक्षिता । ब्रह्मचर्यस्योत्तमसाधनत्वे सिद्धे फलितमाह । ज्ञानेति । ब्रह्मलोकमाप्ति-
साधनस्य ब्रह्मचर्यस्य यज्ञादिभिः स्तुतत्वात्तेषामपि तत्प्राप्तिसाधनत्वं श्रुत्याऽभिप्रेत-
मिति शङ्कते । नन्विति । किं तेषां पुरुषार्थसाधनत्वं मस्तुतश्रुत्या प्रतीतं किंवा ब्रह्म-
लोकसाधनत्वमिति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति । न द्वितीयो वाक्यभेद-
प्रसङ्गादित्याह । न त्विति । कथं तर्हि यज्ञादिभिर्ब्रह्मचर्यस्तुतिस्तत्राऽऽह । किं
तर्हीति । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति । त्वमिन्द्रस्त्वं विष्णुरित्यादिना
विमादिभी राजा स्तूपते तथाऽऽपि न तस्येन्द्रादिव्यापारे निरङ्कुशं कर्तृत्वमस्तीति
यथेप्यते तथा यज्ञादिभिर्ब्रह्मचर्यस्य स्तुतस्यापि नास्ति तुल्यफलत्वमित्यर्थः । ब्रह्म-

चर्येणानुविन्दन्ति तेपामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषां

व्यापारस्तत्रैवं राज्ञ इति तद्वत् । य इमेऽर्णवादयो ब्राह्मलौकिकाः
संकल्पजाश्च पित्रादयो भोगास्ते किं पार्थिवा आभ्याश्च पथेह
लोके हवन्ते तद्वद्वर्णवृक्षपूः स्वर्गमण्डपान्याहोस्विन्मानसप्रत्यय-
मात्राणीति । किंचातो यदि पार्थिवा आभ्याश्च स्थूलाः स्युर्हृद्या-
काशे समाधानानुपपत्तिः । पुराणे च मनोमयानि ब्रह्मलोके शरी-
रादीनीति वाक्यं विरुध्येत । अशोकमहिममित्यावाश्च श्रुतयः । ननु
समुद्राः सरितः सरांसि वाप्यः कूपा यज्ञा वेदा मन्त्रादपश्च मूर्तिमन्तो
ब्रह्माणमुपतिष्ठन्त इति मानसत्वे विरुध्येत पुराणस्मृतिः । न । मूर्तिमन्त्वे
प्रसिद्धरूपाणामेव तत्र गमनानुपपत्तेः । तस्मात्प्रसिद्धमूर्तिव्यतिरेकेण
सागरादीनां मूर्त्यन्तरं सागरादिभिरुपात्तं ब्रह्मलोकगन्तुं कल्पनीयम् ।
तुल्यायां च कल्पनायां यथा मसिद्धा एव मानस्य आकारवैत्पः
पुंढ्रयाद्या मूर्तयो पुक्ताः कल्पयितुं मानसदेहानुसृष्ट्यसंबन्धोपपत्तेः ।

लोकस्थान् पदार्थोन्नितोऽनु विचारमवतारयन्नाहो उद्विषयमाह । य इम इति । तत्रैकं
पक्षमुत्थाप्य दृष्टान्तेन तदुत्थितप्रकारमाह । ते किमिति । पक्षान्तरं सप्रदृष्टान्त-
वशादर्शयति । आहोस्विदिति । कस्मिन्पक्षे को लाभः को वा दोषः । दोषदर्शना-
न्मानसत्वेन सौख्ये च पुराणानुग्रहसंभवात्ते मानसा एवेत्याह । यदीति । न वेदलं
तेषां स्थौल्ये सत्युमे अस्मिन्निरयादिश्रुत्या पुराणस्मृत्या च विरोधः किं त्वशोकं
संवापवर्जितमहिमं शीतस्पर्शशून्यं ब्रह्मलोकमुपयन्वीत्यावाश्च श्रुतयो ब्रह्मलोकं
निरूपयन्त्यस्ववत्यानामर्षीनां स्थौल्ये विरुध्येत् स्थूलानां पदार्थानां तत्र सत्त्वे
शीतस्पर्शादिवर्जनीयत्वादित्याह । अशोकमिति । ब्राह्मलौकिकपदार्थानां
मानसात्वे पुराणस्मृत्यन्तरविरोधं शङ्कते । नन्विति । किं दृश्यमानरूपेण समु-
द्रादीनां ब्रह्मलोकगमनं स्मृत्यर्थः किं वा स्वरूपान्तरेणेति विकल्प्याऽऽर्षं दूषयति ।
न मूर्तिमन्त्वं इति । उभयत्रानुपलम्भप्रसङ्गादित्यर्थः । प्रथमपक्षयोगे द्वितीयं पक्षं
परिमिष्टमाधत्ते । तस्मादिति । अस्तु द्वितीयो विकल्पः का नो हानिरित्याशङ्क्य
ब्रह्मलोके मासत्वेन देहेन मानसानामेव सागरादीनां मानसरूपेण सह संबन्धोप-
पत्तेर्मानस्य एव मूर्त्यस्वेषां ब्रह्मलोकस्थाः कल्पयितुं युक्ता इत्याह । तुल्यायां चेति ।
यदि मनोरथकल्पितवदतिचञ्चलत्वाद्भोगयोग्याकारत्वं सागरादीनां न स्यादि-

सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ४ ॥ इत्य-
ष्टमाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

दृष्टा हि मानस्य एवाऽऽकारवत्यः पुंरुपाद्या मूर्तयः स्वप्ने । ननु ता
अवृता एव । त इमे सत्याः कामा इति श्रुतिस्तथा सति विरुध्येत । ने ।
मानसप्रत्ययस्य संत्वोपपत्तेः । मानसा हि प्रत्ययाः स्त्रीपुरुषाद्याकाराः
स्वप्ने दृश्यन्ते । ननु जाग्रद्भासनारूपाः स्वप्नदृश्या न तु तत्र उपादयः
स्वप्ने विद्यन्ते । अत्यल्पमिदमुच्यते । जाग्रद्विषया अपि मानसप्रत्यया-
भिनिर्मुक्ता एव सदीक्षाभिनिर्मुक्ततेजोवन्नमयत्वाज्जाग्रद्विषयाणाम् ।
संकल्पमूला हि लोका इति चोक्तम् । समष्ट्युपां चावापृथिवी
इत्यत्र सर्वश्रुतिषु च प्रत्यगात्मन उत्पत्तिः प्रलयश्च तत्रैव स्थितिश्च-
यथा वा अरा नाभाविस्पादिनोच्यते । तस्मान्मानसानां बाह्यानां च

त्याशङ्क्याऽऽह । दृष्टा हीति । स्वप्नबुल्यत्वे मिथ्यात्वमसक्तिरिति शङ्कते । नन्विति ।
मसङ्गस्येष्टस्वमाशङ्क्य श्रुतिविरोधमाह । त इम इति । ये स्वप्ने दृष्टारथे न सन्ति
न तु दृष्टा इति दर्शनं चाप्यते तथा च स्वप्नसंवेदनस्य सत्यत्वमिष्टं तथैव ब्राह्म-
लौकिकानां पदार्थानाम् । मानस्य इति दृष्टान्वं विवृणोति । मानसा हीति । जागृते
संविदतिरिक्ताः सन्ति पदार्थास्तद्मानरूपास्ते स्वप्ने भान्ति न तु संविदशक्तत्वं
तेषामिति शङ्कते । नन्विति । जागरितस्यापि संविद्विवर्तत्वान्न पृथगस्ति सच्चमित्युक्त-
रमाह । अत्यल्पमिति । ममविद्यालोचनायामपि जाग्रद्विषयाणां संविद्विवर्तत्वं
सेत्स्यतीत्याह । संकल्पमूला हीति । इत्यत्र जाग्रद्विषयाणां संविद्विवर्तत्वमित्याह ।
सर्वश्रुतिषु चेति । ननु कुलालो घटे चिकीर्षुर्भनसि संकल्पितमाकारं बहिर्निर्मिताते
तत्र संकल्पो बाह्याकारस्य निमित्तं संकल्पश्च पूर्वानुभूतसजातीयगोचरः पूर्वानुभूतोऽपि
पूर्वतरसंकल्पनिमित्त इति निमित्तनैमित्तिकभावः सर्वस्य संविद्विवर्तत्वे कथमुपपद्यते
तत्राऽऽह । तस्मादिति । यस्मात्सतः सर्वस्येक्षणं पूर्वकल्पीयसदृशगोचरं पूर्वकल्पीयोस्ततः
पूर्वतरेक्षणनिमित्ता इति संविदेवेत्यं स्वाविद्यया विवर्तते निरवयवस्य सन्मात्रस्य स्वारस्येने-
क्षणाद्यनुपपत्तेस्तस्मात्सर्वस्य संविद्विवर्तत्वेऽपि निमित्तनैमित्तिकभावोऽयमनिर्वाच्यो न
विरुध्यते इत्यर्थः । अयं सच्छब्दवाच्यायाः संविदोऽनिर्वाच्यस्यन्दनकाले ये विषया बाह्य-
तया भामन्ते तेषां च कदाचिदपि संविद्विरेकेण सत्त्वानङ्गीकारादाद्यन्तासत्त्वलक्षणम-

१ द. द. न । मनसः सं । २ द. 'सत्य प्र' । ३ स. घ. च. प्र. 'सत्यतोप' । ४ घ. च. द.
द. 'दयो वि' । ५ छ. छ. म. न. 'तस्त्वं । ६ म. द. 'या अपि ततः । ७ क. स. छ. म. न. 'नोऽ-
तथ क' । ग. द. 'नो ततथ क' ।

लोहितस्येयसौ वा आदित्यः पिङ्गल एष शुक्ल
एष नील एष पीत एष लोहितः ॥ १ ॥ तद्य-
था महापथ जातत उभौ ग्रामौ गच्छतीमं चा-

पित्त्वारूपम् । तदेव च वातभूयस्त्वानीलं भवति । तदेव च कफभूय-
स्त्वाच्छुक्लम् । कफेन समतायां पीतम् । शोणितघाहुल्पेन लोहितम् ।
वैद्यकाद्वा वर्णविशेषा अन्वेष्टव्याः । कथं भवेन्तीति । श्रुतिस्स्वाहाऽऽ-
दित्यसंबन्धादेव तत्तेजसो नाडीष्वनुगतस्यैते वर्णविशेषा इति । कथ-
म् । असी वा आदित्यः पिङ्गलो वर्णत एष आदित्यः शुक्लोऽप्येष नील
एष पीत एष लोहित आदित्य एव ॥ १ ॥

तस्याध्यात्मं नाडीभिः कथं संबन्ध इत्यत्र दृष्टान्तमाह । तत्तत्र य-
था लोके महान्विस्तीर्णः पन्था महापथ आततो व्याप्त उभौ ग्रामौ
गच्छतीमं च संनिहितममुं च विप्रकृष्टं दूरस्यमेवं यथा दृष्टान्तो महापथ

व्यमित्याह । तदेवेति । परब्रह्मेव पित्त्वारूपं सौरं तेजो यथोक्तपाकवशादाभिनिर्वृत्तक-
फस्य स्वसंबन्धिनो भूयस्त्वात्रावपि शुक्लं तेन च संपर्कादन्नरसस्य नाडीनां च शीघ्रार्थं
भवतीत्याह । तदेव चेति । उक्तपाकाभिनिर्वृत्तेन कफेन तदभिनिर्वृत्तस्यैव वातस्य स-
मतायां तदेव तेजस्तत्संबन्धि पीतं जायते तत्संबन्धाच्चान्नरसस्य च नाडीनां च पीत-
त्वं भवतीत्याह । कफेनेति । यदा तु यथोक्तपाकाभिनिर्वृत्तं शोणितं बहुलं भवति
तदा तस्य नाडीनां च लोहित्यं भवतीत्याह । शोणितेति । पक्षान्तरमाह । वैद्यका-
द्वेति । अन्वेषणप्रकारमाह । कथमिति । नाभेरूर्ध्वं हृदयादनस्वादाभासयमानभवे ।
तद्वदं तेजः सौरं पित्तमित्युच्यते । तच्चान्नरसस्य धात्वन्वरसहकारिवशाद्दर्णविशेषे
कारणनाभासयनत्वं पित्तं रजकं रमरजनादित्यादिवचनादित्यर्थः । कथं तर्हि पिङ्गलस्ये-
त्याद्या श्रुतिरित्याशङ्क्याऽऽह । श्रुतिस्त्विति । उक्तमर्थमाकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति ।
कथामत्पादिना । आदित्यस्य पैङ्गल्यादयो वर्णविशेषाः शास्त्रपामाण्यत्रैव मत्पे-
तव्याः ॥ १ ॥

आदित्यस्य तेजसो नाडीष्वनुगतस्य पैङ्गल्यादयो वर्णविशेषा भवन्तीत्युक्तं तदेव
प्रश्नद्वारा दृष्टान्तवद्व्यवहारेण स्पष्टयति । तस्येत्यादिना । उभयत्राऽऽदित्यमण्डले पु-

मुं चैवमेवेता आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ
गच्छन्तीमं चामुं चामुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते
ता आसु नाडीषु सृष्टा आभ्यो नाडीभ्यः प्रता-
यन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृष्टाः ॥ २ ॥ तद्य-
त्रैतत्सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजाना-

उभौ ग्रामौ प्रविष्ट एवमेवेता आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ चामुं चाऽऽ-
दित्यमण्डलमिमं च पुरुषं गच्छन्त्युभयत्र प्रविष्टाः । यथा महापथः ।
कथम् । अमुष्मादादित्यमण्डलात्प्रतायन्ते संतता भवन्ति । ता अध्यात्म-
माहृ पिङ्गलादिवर्णासु यथोक्तसु नाडीषु सृष्टा गताः प्रविष्टा इत्यर्थः ।
आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते महत्ताः संतानभूताः सत्यस्तेऽमुष्मिन् ।
रश्मीनामुभयलिङ्गत्वात् इत्युच्यन्ते ॥ २ ॥

तत्तत्रैवं सति पत्र यत्सिन् काल एतत्स्वपनमयं जीवः सुप्तो भवति ।
स्वापस्य द्विप्रकारत्वाद्विशेषणं समस्त इति । उपसंहृतसर्वकरणवृत्तिरित्ये-
तत् । अतो बाह्यविषयसंपर्कजनितकालुष्याभावात्सम्पद्ये प्रसन्नः संप-
सन्नो भवति । अत एव स्वप्नं विषयाकारभासं मानसं स्वप्नप्रत्ययं न

रुषे चेत्यर्थः । तत्र पूर्वोक्तमेव दृष्टान्तमनुवदति । पथेति । उभौ ग्रामौ महापथो यथा
गच्छति तथोभयत्राऽऽदित्यस्य रश्मयः प्रविष्टा इत्यर्थः । तमेव प्रवेशं प्रश्रद्धारा
प्रकटयति । कथमित्यादिना । कथं नाडीनां पिङ्गलादिवर्णत्वमित्याशङ्क्य सौरेण
वेजसेत्यादिनोक्तं स्मारयति । यथोक्तास्त्विति । अमुष्मिन्नादित्ये सृष्टा इति संबन्धः ।
कथं स्त्रीलिङ्गेन निर्दिष्टानां रश्मीनां पुलिङ्गेन निर्देशस्तत्राऽऽह । रश्मीनामिति ॥ २ ॥

नाडीस्वरूपमुत्त्वात् विज्ञानात्प्रस्ताप्यधिकरणात्त्वेन ज्ञाः स्त्रोक्ष्मदौ स्वप्नं प्रसन्नं इति ।
तत्तत्रैति । समप्रत्ययेव स्फुटयादि । एवं सतीति । नाडीस्वरूपे पूर्वोक्तरीत्या निरूपिते
सतीत्यर्थः । एतत्स्वपनमिति क्रियाविशेषणम् । समस्तविशेषणस्यापेक्षवनाह । स्वाप-
स्येति । दर्शनवृत्तिवददर्शनवृत्तिश्चेति द्विप्रकारत्वं स्वापस्येष्टम् । तत्र दर्शनवृत्तेः
स्वापस्य व्यावृत्त्यर्थं समस्त इति विशेषणम् । तस्य संपिण्डितमर्थमाह । उपसंहृतेति ।
विशेषणान्तरमुत्पाप्य व्याकरोति । अत इति । उपसंहृतसर्वकरणत्वादिति चारत् ।
उक्तं विशेषणद्रूपमुपजन्त्य स्वप्नमित्यादि व्याचष्टे । अत एवेति । नाडीषु प्रविष्टौ

१ स. अ. 'त्यर' । २ ग. संपन्नः । ३ स. ग. घ. ङ. ट. ड. ड. ण. 'त्यर' । ४ स. ग.
घ. ङ. च. ङ. ट. ठ. ड. ड. ण. 'कावादि' । ५ ग. घ. ङ. ष. ड. ड. ङ. काठेयं । ६ ग. 'शु-
संपन्नो । ७ घ. ङ. ट. ड. 'सप्तौ ।

स्यासु तदा नाडीषु सप्तो भवति तं न कश्चन
पाप्मा स्पृशति तेजसा हि तदा संपन्नो

विजानाति नानुभवतीत्यर्थः । यदेवं सप्तो भवत्यासु सौरतेजःपूर्णासु
पथोक्तासु नाडीषु तदा सप्तः प्रविष्टो नाडीभिर्द्वात्रिभूताभिर्हृदयाकाशं
गतो भवतीत्यर्थः । न ह्यन्यत्र सत्संपत्तेः स्वप्नादर्शनमस्तीति सामर्थ्या-
न्नाडीष्विति सप्तमी तृतीयया परिणम्पते । तं सत्ता संपन्नं न कश्चन न कश्चि-
दपि धर्माधर्मरूपः पाप्मा स्पृशतीति स्वरूपावस्थितत्वात्तदाऽऽत्मनः ।
देहेन्द्रियविशिष्टं हि सुखदुःखकार्यप्रदानेन पाप्मा स्पृशतीति ननु
सत्संपन्नं स्वरूपावस्थं कश्चिदपि पाप्मा स्पृष्टमुत्सहते । अविषयत्वात् ।
अन्यो ह्यन्यस्य विषयो भवति न त्वन्यत्वं केनचित्कृतश्चिदपि सत्संप-
न्नस्य । स्वर्ूपप्रचयवमं स्वात्मनो जाग्रत्स्वप्नावस्थां भति गमनं बाह्यवि-
षयमतिबोधोऽविद्याकामकर्मबीजस्य ब्रह्मविद्यादुताशादादनिमित्तमित्य-
बोचाम पृथ एव तद्विहापि मत्पेतव्यम् । यदेवं सप्तः सौरैण तेजसां हि
नाह्यन्तर्गतेन सर्वतः संपन्नो व्याप्तो भवति । अतो विशेषेण चक्षुरादि-
नाडीद्वारैर्बाह्यविषयभोगापामग्रतानि करणान्यस्यै तदा भवन्ति ।

भवतीति यदुक्तं तदुक्तं य एषोऽन्वहृदय आकाशस्त्रिमञ्जोत् इत्यङ्गीकारादित्या-
शाङ्क्याऽऽह । नाडीभिरिति । नाडीष्विति श्रुत्वा सप्तमी कथं नाडीभिरिति तृतीय-
या व्याख्यायते तत्राऽऽह । न हीति । तदेति सुषुप्त्यवस्थोच्यते । तस्यामवस्थायां
कर्माभावे कथं पुनरुत्थानमित्याशाङ्क्याऽऽह । देहेति । सुखदुःखानुभवाभावात्पाप्मा-
संसर्गोऽत्र विवक्षितो न तु कर्माभावादित्यर्थः । अविषयत्वं साधयति । अन्यो
हीति । सुषुप्ते स्वरूपावस्थस्य कथं मन्व्यवनमित्याशाङ्क्याऽऽह । स्वरूपेति । अवि-
द्याकामकर्मणां बीजमनाद्यज्ञानं तस्य ब्रह्मविद्यारूपेनाभिना न स्वापे दाहस्वभिमिधं
मुषुप्तस्य पुनः स्वरूपमन्व्यवनमिति सन्धः । तदेव व्याचष्टे । जाग्रदिति । कीर्ध-
वमन्व्यवनमित्यपेक्षायामाह । बाह्येति । एतच्च सति संपन्नं न विदुरित्यादावुदितमि-
त्याह । इत्यबोधापेति । तेजसा हीति पाप्मात्सर्गं श्रीवो हेतुत्वं हेतुं व्याचष्टे ।
यदेति । षड्भाषिकार्यमाह । अत इति । कार्यकरणसंस्पर्शाभावफलं दर्शयति ।

१ क. 'च. ट. 'या विप' २ स. ग. क. च. म. ठ. न. 'न क' ३ घ. ष. ठ. न. 'इति ।
४ घ. ह. च. ट. 'द. ह. 'व्याचष्ट' ५ अ. ग. ह. च. म. ट. द. द. ग. 'सा ना' ६ च. ट.
'स्य पुत्रस्य त' ७ ग. ह. 'हीत्युक्त' । ८ ग. ट. 'एतन्न' ।

भवति ॥ ३ ॥ अथ यत्रैतदवलिमानं नीतो
भवति तमभित आसीना जाहुर्जानासि मां
जानासि मामिति स यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रा-
न्तो भवति तावज्जानाति ॥ ४ ॥ अथ यत्रैतद-
स्माच्छरीरादुत्क्रामत्यर्थैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते
स ओमिति वा होद्वा मीयते स यावद्वि-
क्ष-

तस्मादप्यं करणानां निरोधात्स्वात्मन्येवावस्थितः स्वप्नं न विजानातीति
मुक्तम् ॥ ३ ॥

तत्रैवं सत्पथ यत्र यस्मिन् कालेऽवलिमानमवलभावं देहस्य रोगादि-
निमित्तं जरादिनिमित्तं वा कृशीभावमेतन्नपत्तं नीतः प्रापितो देवदत्तो
भवति मुमुर्षुर्पदा भवतीत्यर्थः । तमभितः सर्वतो वेष्टयित्वाऽऽसीना ज्ञातय
आहुर्जानासि मां तव पुत्रं जानासि मां पितरं चैरेपादि । स मुमुर्षुर्पो-
वदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तोऽनिर्गतो भवति तावत्पुत्रादीक्षानाति ॥ ४ ॥

अथ यत्र पदैतत्क्रियाविशेषणमित्यस्माच्छरीरादुत्क्रामति । अथ तदे-
तेरेव यथोक्ताभी रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते यथा कर्मजितं लोकं प्रत्यविद्वान् ।
इतरस्तु विद्वान्यथोक्तसाधनसंपन्नः स ओमित्योकारेणऽऽत्मानं ध्याय-

तस्मादिति ॥ ३ ॥

नाडीरेवं स्तुत्वा वाभिरूर्ध्वगमनं प्रदर्शयितुं मरणकालं प्रसञ्जयति । तत्रैति ।
वस्यैवार्थमाह । एवं सतीति । नाडीनामुक्तीत्या प्राशस्त्ये सर्वैत्यर्थः । वाभिरूर्ध्व-
गमनप्रदर्शनप्रारम्भाणोऽप्यशब्दः । रोगादीत्यादिपदमागन्तुकसर्वनिमित्तसंमहापथम् ।
जरादीत्यादिपदं तु नैसर्गिकसर्वनिमित्तघोवनार्थमिव भेदः । एवमयनमिव क्रिया-
विशेषणम् ॥ ४ ॥

प्रारब्धकर्मावसानार्थोऽप्यशब्दः । एवद्विव क्रियाविशेषणमेवदुत्क्रमणं यथा स्यात्त-
थैत्यर्थः । यथोक्ताभिर्नाडीषु प्रसृवाभिरादित्यमन्डलादागवाभिरिति यावत् । कर्मणा
जितं वशीकृतं स्वात्मसंबन्धितामापादितं लोकमनधिक्रम्य धं प्रत्यविद्वान् केवलकर्मवान्
गच्छतीत्यर्थः । इतरविधावतो गर्तं दर्शयति । इतरस्त्विति । यथोक्तसाधनं इतर-
विज्ञानं धेन संपन्नो विशिष्ट इत्यर्थः । स ध्यायन्गच्छतीत्युत्तरत्र संबन्धः । यथापूर्वं
सुस्थावस्थापामिव मरणावस्थापामपीत्यर्थः । वा हेविनिपातद्वयस्थावधारणरूपम्

प्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छत्येतद्वै सल्लु लोक-
द्वारं विदुषां प्रपदनं निरोधोऽविदुषाम् ॥ ५ ॥
तदेष श्लोकः । शतं चैका च हृदयस्य नाड्य-
स्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्ध्वमाय-
न्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्त्युत्क्र-

न्यपापूर्वं वा द्वै । उद्धोर्ध्वं वा विद्वांश्चेदितरस्तिर्षिकेत्पभिप्रायः । प्रीयते
प्रमीयते गच्छतीत्यर्थः । स विद्वानुत्क्रामिष्यन्पावतिस्त्प्येन्मनो पावता
कालेन मनसः शेषः स्यात्तावता कालेनाऽऽदित्यं गच्छति प्राप्नोति
सिद्धं गच्छतीत्यर्थो मं तु तावदेव कालेनेति विवक्षितम् । किमर्थमा-
दित्यं गच्छतीत्युच्यते । एतद्वै सल्लु पसिद्धं ब्रह्मलोकस्य द्वारं य आदि-
त्यस्तेन द्वारभूतेन ब्रह्मलोकं गच्छति विद्वान् । अतो विदुषां प्रपदनं
प्रपद्यते ब्रह्मलोकमनेन द्वारेणेति प्रपदनम् । निरोधनं निरोधोऽस्मादा-
दित्यादविदुषां भवतीति निरोधः । सौरेण तेजसा देह एव निरुद्धाः
सन्तो मूर्धन्यपा नाड्या नोत्क्रमन्त एवेत्यर्थः । विष्वङ्ङन्या शत
श्लोकात् ॥ ५ ॥

तवेतस्मिन्यथोक्तेऽर्थ एष श्लोको मग्नो भवति । शतं चैका चैकोत्तर-
शतं नाड्यो हृदयस्य मांसपिण्डभूतस्य संयन्धिन्धन्यः प्रधानतो भवन्ति ।
आनन्तपारेहनाडीनाम् । तासामेका मूर्धानमभिनिःसृता विनिर्गता तयो-
र्ध्वमायन्गच्छन्नमृतत्वममृतभावमेति विष्वङ्ङनानागतपस्तिर्षिग्निसर्पिण्य

कथयति । एवेति । उच्छब्दार्थमाह । ऊर्ध्वमिति । वाशब्देन चोत्तरं विकल्पं दर्श-
यति । विद्वांश्चेदिति । यदि विद्वान् प्रमीयते तद्धोर्ध्वमेव गच्छति । यदि त्ववि-
द्वान् प्रमीयते तदा त्रिपणेव गच्छतीति विभागः । विदुषस्त्यक्तदेहस्याऽऽदित्यमाप्ता-
वत्यन्तशैल्यं दर्शयितुमन्तरदाकथयमादधे । स विद्वानिति । उद्यावष्टे । पावतेति ।
आदित्यमापौ किं स्यादित्यत्र आह । अत्र इति । अविदुषामपि चार्हि मासानामा-
दित्यं ततो निरुद्धानां पुनर्ब्रह्मलोकामाप्तिरिथासाङ्ग्याऽऽह । सौरेणेति । देहे निरु-
द्धानां मूर्धन्यया नाड्या नोत्क्रमणमविदुषामित्यत्र अिद्धं दर्शयति । विष्वङ्ङिति ॥ ५ ॥

यथोक्तोऽर्थो नाडीविभागलक्षणः । प्रधानत इति विशेषणदात्यर्थमाह । आनन्तपा-

मणे भवन्ति ॥ ६ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य षष्ठः
खण्डः ॥ ६ ॥

य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशो-
को विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसं-

ऊर्ध्वगाध्वान्पा नाड्यो भवन्ति संसारगमनद्वारभूतां न स्वमृतत्वाय
किं तर्ह्युक्तमण एवोत्क्रान्तपदमेव भवन्तीत्यर्थः । द्विरभ्यासः प्रकरण-
समाप्त्यर्थः ॥ ६ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अथ य एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य
स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्यु-
क्तम् । तत्र कोऽसौ संप्रसादः कथं वा तस्याधिगमः । यथा सोऽस्मा-
च्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । येन
स्वरूपेणाभिनिष्पद्यते स किलक्षण आत्मा । संप्रसादस्य च देहसंब-
न्धीनिं पररूपाणि ततो घटन्यत्कथं स्वरूपमित्येतेऽर्था वक्तव्या इत्यु-
त्तरो ग्रन्थ आरम्भते । आख्यायिका तु विद्याग्रहणसंप्रदानविधिप्रदर्श-

दिति । प्रकरणं नार्दीविषयं दहरविद्याविषय वा ॥६॥ इत्यष्टमाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥६॥

दहरविद्यायामुपास्यस्तुत्यर्थमुक्तमनुवदति । अपेति । विवेकानन्तर्यमथशब्दाप्यौ
व्याख्यातः । शरीरात्समुत्थानं तस्मिन्नहंममाभिमानत्यागः । स्वरूपं विशिनष्टि । एष
इति । उक्तिकर्मत्वमाचार्यस्य दक्षितमेव । प्राणो वा संप्रसादो विज्ञानात्मा वेति
संशयात्च्छेदवि । तत्रेति । प्रकृतं वाक्यं सप्तम्यर्थः । तस्य च संप्रसादस्य परमात्म-
विषयं ज्ञानं केनोपायेन भवतीति प्रश्नान्तरमाह । कथं वेति । किं तस्य परमात्माधि-
गमेनेत्याशङ्क्याऽऽह । पथेति । तथा तस्याधिगमः कथमिति संबन्धः । अभिनिष्प-
द्यमानरूपश्चाऽऽत्मा सविशेषो निर्विशेषो वेति प्रश्नान्तरं करोति । येनेति । आत्मनो
हि सच्चिदानन्दैकवानादर्थान्तराणि रूपाणि दृश्यमानानि शरीरसंबन्धप्रयुक्तानि ।
तथा च ततः शरीरादुपावेर्येदन्यत्तस्य स्वरूपं तत्कथं सर्वप्रमाणाप्रतिपन्नमस्तीति
प्रश्नान्तरमाह । संप्रसादस्य चेति । एतेषां प्रश्नानामुत्तरत्वेनोत्तरग्रन्थमवतारयति ।
इत्येत इति । मजापर्वैरिन्द्रविरोचनयोश्च संवादरूपा याऽन्नाऽऽख्यायिका दृश्यते
सा किमर्थेत्याशङ्क्याऽऽह । आख्यायिका त्विति । शिष्यस्य विद्याया ग्रहणे
गुरोस्त्वस्याः सम्यक्प्रदाने च यो विधिः श्रद्धालुत्वादिप्रकारस्तत्प्रदर्शनापेति यावत् ।

१ ख. द. म. ट. द. द. ण. 'ता नाटु' । २ क. ग. ट. 'नि रु' । ३ ग. घ. च. ट. 'दापति' ।
४ ख. छ. म. ण. 'दापु' । ५ ख. छ. म. ण. 'मुक्तम' ।

कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स
सर्वांश्च लोकानामोति सर्वांश्च कामान्य-

नार्था विद्यास्तुत्पर्या च । राजसेवितं पानीपभितिवत् । य आत्माऽप-
हतपाप्मा विजरो विमृत्युविशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्पकामः सत्प-
संकल्पः । यस्योपासनापोपलब्ध्यर्थं हृदयपुण्डरीकमभिहितं यस्मि-
न्कामाः समाहिताः सत्या अत्रतापिधाना यदुपासनसहभावि ब्रह्मचर्यं
साधनमुक्तमुपासनफलभूतकामप्रतिपत्तये च मूर्धन्यया नाढ्या गतिरभि-
हिता सोऽन्वेष्टव्यः शास्त्राचार्योपदेशैर्ज्ञातव्यः स विशेषेण ज्ञानुमेष्टव्यो
विजिज्ञासितव्यः स्वसंवेद्यतामापादपितव्यः । किं तस्यान्वेपणाद्विजिज्ञा-
सनाच्च स्पादित्युच्यते स सर्वांश्च लोकानामोति सर्वांश्च कामान्यस्तमा-
त्मानं यथोक्तेन प्रकारेण शास्त्राचार्योपदेशेनान्विष्यं विजानाति स्वसंवे-
द्यतामापादपति तस्यैतत्सर्वलोककामावाप्तिः सर्वात्मता फलं भवतीति ह
किल प्रजापतिरुवाच । अन्वेष्टव्यो विजिज्ञासितव्य इति चैप नियमवि-
धिरिव नापूर्वविधिः । एवमन्वेष्टव्यो विजिज्ञासितव्य इत्यर्थः । दृष्टार्थ-

यद्वा विद्याया ग्रहणं स्वीकरणं यत्र संप्रदाने तद्दानपाने शिष्ये दृश्यते तस्य
विविर्ब्रह्मचर्यादिस्वप्नदर्शनार्थेत्यर्थः । आख्यायिकायास्वात्पर्यान्वरमाह । विद्येति ।
मजापविना प्रोक्ता देवैरसुरैश्च मार्गितेन्द्रविरोचनाभ्या देवासुराभिर्गविभ्यामायासेन
महवा मेष्पिता वेशाजेन च कथंचित्पाप्ता तस्मान्महाह्वेयं विद्येति तस्याः शुद्धयो-
ऽऽख्यायिकेत्यर्थः । महद्विरुपासितस्य महाह्वेये दृष्टान्तमाह । राजसेवितमिति ।
यन्मायोपाधि सविशेष चैतन्यं तदेव निरुपाधि निर्दिशेषमिति सविशेषनिर्दिशेषयोरभे-
दाभिप्रायेण मजापविवाक्यं व्याकर्तुमादत्ते । य आत्मेति । यत्र सोऽन्वेष्टव्य इति
वाक्ये सशब्दार्थमाह । यस्येति । उपासनमिति किमर्थमित्यपेक्षायामाह । उपलब्ध्य-
र्थमिति । तस्यैवःफलमिति सवन्धः । कथं निर्गुणविद्यायाः सर्वलोककामावाप्तिः फल-
मित्याशङ्क्याऽऽह । सर्वात्मतेति । परिच्छेदभ्रमव्यावृत्त्या पूर्णस्वरूपेणावस्तिपतिरि-
त्यर्थः । मजापविवाक्यात्पतीत्यमानविष्वक्स्वरूपमाह । अन्वेष्टव्य इति । एवकारव्या-
वर्त्यं दर्शयति । नापूर्वविधिरिति । शब्दादेव विद्योदये तदुत्पर्ययोऽपूर्व-
विधिरामिहोत्रादिविधिवत् संभवतीत्यर्थः । कथमिह नियमविधिरपि स्यादवघातवि-
धिवदित्याशङ्क्याऽऽह । एवमिति । मिथ्याज्ञानसंस्कारप्राबल्यादनात्माभिनवैशस्य

* अत्रान्विष्येति भाष्यान्मूलेऽऽप्यन्विष्येति पाठोऽनुमेय ।

१ स. अ. ग. वा । २ प. क. न. 'भोक्तवो' ३ प. इ. प. ठ. इ. इ. 'विर्मा'।

स्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापति-
रुवाच ॥ १ ॥ तद्धोमये देवासुरा अनुबुबुधिरे
ते होचुर्हन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मा-
नमन्विष्य सर्वाश्च लोकानाम्प्रोति सर्वाश्च
कामानितीन्द्रो ह वै देवानामभिप्रवव्राज विरो-

त्वादन्वेषणविजिज्ञासनयोः । दृष्टार्थत्वं च दर्शयिष्यति नाहमत्र भोग्यं
पश्यामीत्यनेनासकृत् । पररूपेण च देहादिधर्मैरवगम्यमानस्याऽऽत्मनः
स्वरूपाधिगमे विपरीताधिगमनिवृत्तिर्दृष्टं फलमिति नियमार्थतैवास्य
विधेरुक्ता न त्वग्निहोत्रादीनामिवापूर्वविधित्वमिह संभवति ॥ १ ॥

तद्धोमय इत्याचारूपाधिकामपोजनमुक्तम् । तद् किल प्रजापतेर्वच-
नमुभये देवासुरा देवाश्चासुराश्च देवासुरा अनु परंपरागतं स्वकर्णगोच-
रापन्नमनुबुबुधिरेऽनुबुद्धवन्तः । ते चैतत्प्रजापतिवचो बुद्ध्वा किमकुर्व-
न्तित्युच्यते । ते होचुरुक्तवन्तोऽन्योन्यं देवाः स्वैरिपचसुराश्च हन्त
पचनुमतिर्भवतां प्रजापतिनोक्तं तमात्मानमन्विच्छामोऽन्वेषणं कुर्मो
यमात्मानमन्विष्य सर्वाश्च लोकानाम्प्रोति सर्वाश्च कामानित्युक्त्वेन्द्रो ह वै

पक्षे प्राप्ती शास्त्राचार्याभ्यामात्मान्वेषणमेव कार्यमिति नियम इत्यर्थः । इतश्च
नियमविधिरेव नापूर्वविधिरित्याह । दृष्टार्थत्वादिति । अन्वेषणविजिज्ञासनाभ्यां
ज्ञानसाधनमुक्तं तस्य च विद्याद्वाराऽविद्यानिवृत्तिर्दृष्टमेव फलमन्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्धे-
तुत्वावगमात्तथा च तत्र नापूर्वविधेरवकाशोऽस्तीत्यर्थः । तयोर्दृष्टफलत्वे वाक्यशेषम-
नुकूलमिति । दृष्टार्थत्वं चेति । कथमसकृत्प्रयुक्तेन न पश्यामीति वर्तमानोपदेशेना-
न्वेषणादेर्दृष्टफलत्वेत्याशङ्क्य देहादिविरिक्तात्मवादिनां वाक्योत्पन्नज्ञानादनुमानाच्च मनु-
ष्यत्वादिभ्रमनिवृत्तिप्रसिद्धेर्मैवमित्याभियेत्याऽऽह । पररूपेणेति । अन्वेषणादेर्दृष्टफल-
त्वे फलितमाह । इति नियमार्थतेति । अपूर्वविधित्वं तद्विषयत्वमिति यावत् । इहे-
त्यन्वेषणादेरुक्तिरग्निहोत्रादिवदन्वेषणादेरत्यन्वापाप्त्यभावात्स्योक्तत्वादित्यर्थः ॥ १ ॥

इदानीमारूपायिका व्याख्यातुमारूपायिका तु विद्याग्रहणसंप्रदानविधिपदार्थार्थ-
स्यादिनोक्तं स्मारयति । तद्धेति । अवतारित्वायिकाकाक्षराणि व्याचष्टे । तद्धेत्या-
दिना । किमितीन्द्रविरोचनी विद्याधिनात्रपि परिकरं परित्यज्य शरीरमात्रेण प्रजा-

१ घ. ह । ठ. ह वै । २ ख. प्र. ग. 'परयाऽऽग' । ३ ग. घ. ङ. च. ट. ड. ते तौ . ४ घ.
रु. घ. ट. ड. देवाश्च प' । ५ ग. ट. सस्यप' । ६ घ. च. 'न्द्रो ह रा' । ७ क. ख. छ. म. न. 'न
प' । ८ ख. ज. ग. 'ले य फ' । ९ क. ख. छ. प्र. ग. 'विधेः प्र' ।

चनोऽसुराणां तौ हासंविदानावेव समित्पाणी
 प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः ॥ २ ॥ तौ ह
 द्वात्रिंशत् वर्षाणि ब्रह्मचर्यमूपतुस्तौ ह प्र-
 जापतिस्वाच किमिच्छन्ताववास्तमिति तौ
 होचतुर्य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्यु-
 विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्य-
 संकल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स
 सर्वाश्च लोकानामोति सर्वाश्च कामान् य-

राजेव स्वयं देवानामितरान्देवांश्च भोगपरिच्छदं च सर्वं स्थापयित्वा
 शरीरमाश्रेणैव प्रजापतिं प्रत्यभिभवद्वाज प्रगतवांस्तथा विरोचनोऽसुरा-
 णाम् । विनयेन गुरवोऽभिगन्तव्या इत्येतददर्शयति । त्रैलोक्यराज्याच्च
 गुरुतरा विद्येति । यतो देवासुरराजौ महार्हभोगार्हौ सन्तौ तथा गुरुम-
 भ्युपगतवन्तौ । तौ ह किलासंविदानावेवान्योन्यं संविदमकुर्वाणौ विद्या-
 फलं प्रत्यन्योन्यमीर्ष्यां दर्शयन्तौ समित्पाणी समिद्धारहस्तौ प्रजाप-
 तिसकाशमाजग्मतुरागतवन्तौ ॥ २ ॥

तौ ह गत्वा द्वात्रिंशत् वर्षाणि शुश्रूषापरौ भूत्वा ब्रह्मचर्यमूपतुरुपि-
 तवन्तौ । अभिमापज्ञः प्रजापतिस्तावुवाच किमिच्छन्तौ किं प्रयोजनमभि-
 प्रेत्येच्छन्ताववास्तमुपितवन्तौ पुवामितीत्युक्तौ तौ होचतुः । य आत्मे-
 त्यादि भगवतो बचो वेदयन्ते शिष्टा अतस्तमात्मानं ज्ञातुमिच्छन्ताव-
 वास्तमिति । यद्यपि माक् प्रजापतेः समीपाममनादन्योन्यमीर्ष्यापुक्ताव-
 भूतां तथाऽपि विद्याप्राप्तिप्रयोजनगौरवान्पयक्तसगद्वेषमेहेर्ष्यादिवोपावेव

पतिं प्रगतवन्तौ वज्राऽऽह । विनयेनेति । वयोहरकरूपगतिवशादेव दर्शितमर्णान्तरं
 कथयति । त्रैलोक्येति । विद्येति दर्शयतीति पूर्वेण संबन्धः । तस्या गुरुवरत्वे
 हेतुमाह । यत इति । संविदं मैत्रीम् ॥ २ ॥

तमात्मानं ज्ञातुमिच्छन्ताववास्त्विति वक्तव्येऽप्यवास्तमिति प्रजापतिवचोनुकर्षणमा-
 त्रमिति द्रष्टव्यम् । अथेन्द्रविरोचनयोर्मिथो वैरिणोः कथमेकत्रावस्थानं चिरमासीदि-
 त्याशङ्क्याऽऽह । यद्यपीति । देवासुरराजयोः सभावतो वैरिणोरपि विद्याधित्वेन

स्तमात्मानमनुविद्यं विजानातीति भगवतो
वचो वेदयन्ते तमिच्छन्ताववास्तमिति ॥३॥ तौ
ह प्रजापतिरुवाच य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत
एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्यथ

भूत्वोपतुर्ब्रह्मचर्यं प्रजापती । तेनेदं प्रख्यापितमात्मविद्यागौरवम् ॥ ३ ॥
तावेवं तपस्विनां शुद्धकल्मषी योग्यानुपलक्ष्य प्रजापतिरुवाच ह ।
य एषोऽक्षिणि पुरुषो निवृत्तचक्षुर्भिर्मृदितकषायैर्दृश्यते योगिमिर्द्रष्टा ।
एष आत्माऽपहृतपाप्मादिगुणो यमवोचं पुराऽहं यद्विज्ञानात्सर्वलोक-
कामावाप्तिरेतदमृतं भूमाख्यम् । अत एवाभयमत एव ब्रह्म वृद्धतममित्य-
थैतत्प्रजापतिज्ञोक्तमक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति वचः श्रुत्वा छापाकरूपं पुरुषं
जगदनुः । ऋत्वा च दृष्टीकरणाय प्रजापतिं पृष्टवन्तौ । अप योऽयं
हे भगवोऽस्मि परिख्यापते परि समन्ताज्जापते यथायमादर्श आत्मनः
प्रतिबिम्बाकारः परिख्यापते स्वज्ञादौ च फतम एष एषां भगवद्वि-
रुक्तः किंवैक एव सर्वेष्वपि । एवं पृष्टः प्रजापतिरुवाच । एष उ एव
यश्चक्षुषि द्रष्टा मयोक्त इति । एतन्मनसि कृत्वैषु सर्वे ष्वन्तेषु मध्येषु परि-
ख्यापत इति होवाच । ननु कथं युक्तं शिष्ययोर्विपरीतग्रहणमनुज्ञातुं

चिरमेकत्र ब्रह्मचर्यवासेन सूचितमयं दर्शयति । तेनेति ॥ ३ ॥

शुद्धकल्मषी मर्यालितदोषाविति यावत् । पुरुषो ब्रह्मेति संबन्धः । अस्मदादि-
भिस्तत्र द्रष्टा दृष्टो नास्तीत्याज्ञाद्ब्रह्माऽऽह । निवृत्तेति । इन्द्रियाणां विषयेभ्यो
वेमुख्ये हेतुमाह । मृदितेति । योगिभिः समाधिनिष्ठैरन्वर्द्धिभिरिति यावत् । य
आत्मेत्यादिवाक्येनास्यैकवाक्यतां दर्शयति । एष इति । भूमविषया चास्यैकवाक्यत्वं
सूचयति । भूमाख्यमिति । इतिशब्दो वाक्यसमाप्त्यर्थः । उक्तेऽर्थे वाक्यं पाठयति ।
अथ योऽयमिति । प्रश्नार्थोऽथशब्दः । इतिशब्दः समाप्त्यर्थः । यश्चक्षुष्यलन्तिको
ब्रह्म एव मयोक्तोऽपहृतपाप्मादिषमैवानात्मा युवाभ्यां पुनरन्यथा दृष्टोत्वमिति निपा-
तेन सूचयन्नुक्तवान्प्रजापतिरित्याह । एवमिति । प्रजापतिश्चेदेवमुक्तवान् कथं वाहं
तयोर्वैमुख्यं न निवृत्तमित्याज्ञाद्ब्रह्माऽऽह । एतदिति । यथोक्तवचोरूपं वस्त्विति
यावत् । यत्प्रजापतिना मनसि निदिष्टं तत्प्रकटीकर्तुं चोदयति । नन्विति । शिष्ट-

योऽयं भगवोऽप्सु परिख्यायते यश्चायमादर्श
 कतम एष इत्येष उ एवैषु सर्वेष्वन्तेषु परिख्या-
 यत इति होवाच ॥ ४ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य
 सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

प्रजापतेर्विगतदोषस्याऽऽचार्यस्य संतः । सत्यमेवं नानुद्धातम् । कथमा-
 त्मन्यध्यारोपितपाण्डित्यमहंस्वबोद्धृत्वा हीन्द्रविरोचनो तथैव च प्रथितो
 लोके । तौ यदि प्रजापतिना मूढो युवां विपरीतग्राहिणावित्युक्ता स्यार्ता
 ततस्तयोश्चित्ते दुःखं स्यात्तज्जनिताश्च चित्तावसादात्पुनःप्रश्नश्रवण-
 ग्रहणावधारणं भ्रतुत्साहविधातः स्यादतो रक्षण्यो । शिष्याविति
 मन्यते प्रजापतिः । गृहीतां तावत्तदुदशरावदष्टान्तेनापनेष्यामीति च ।
 ननु न पुक्तमेव उ एवेत्यन्तं वक्तुम् । न चान्तमुक्तम् । इत्यम् । आत्म-
 नोक्तोऽक्षिपुरुषो मनसि संनिहिततरः शिष्यगृहीताच्छापात्मनः । सर्वेषां
 चाभ्यन्तरः इति श्रुतेः । तमेवचिदेव उ एवेत्यर्ता नो व्रतमुक्तं प्रजा-
 पतिना । तथा च सात्त्विकेऽपरीतग्रहणनिवृत्त्यर्थं साह ॥ ४ ॥ इत्यष्टमा-
 ध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

शिष्यगत विपरीतग्रहणमाचार्येणानुज्ञातुमुक्तमित्यङ्गीकृत्य प्रजापतेरभिप्रायमाह ।
 सत्यमेवमिति । कथं तर्हि तयोर्विपरीतग्रहणमपनेउच्यमित्याशङ्क्याऽऽह । गृहीतां
 तावदिति । तावद्विपरीतमिति शेषः । चकारेण क्रियापदमनुक्तमित्येते । यद्यदाचरति
 श्रेष्ठ इति न्यायेन सर्वेषां मृषावादित्वस्यादिति शङ्कते । नन्विदमिति । प्रजापत्यमभि-
 प्रायमेव प्रकटयन्नप्रिसङ्ग परिहर्तुं तदीयमवृत्तवादित्वं दूषयति । न चेति । तदेवाऽऽ-
 काङ्क्षापूर्वकं स्फुटयति । कथमित्यादिना । शिष्याभ्यां गृही-
 तां योऽयमात्मा ततः
 संनिहितवरोऽतः स एव तेनोक्त इत्यर्थः । इत्यम् । प्रजापतेर्मनसि संनिहितव-
 र इत्याह । सर्वेषां चेति । प्रजापतेर्मनसि द्रष्टुं सतिहितत्वेऽपि कथं तस्य न मृषा-
 वादित्वमव आह । तमेवेति । इत्यम् । प्रजापतेर्मनसि मृषावादित्वमित्याह । तथा
 चेति ॥ ४ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य सप्तमः
 खण्डः ॥ ७ ॥

१ प. ड. ठ. ट. इ. सतो । २ प. ठ. 'वं तयऽप्यात्म' । ३ प. ५ । 'तयाऽप्यात्म' । ४
 क. म. 'इत्कादुद्धतत्वाद्दत्तो' । ५. 'इत्कादुद्धतत्वाद्दत्तो ही' । ६. 'इत्कावयो' । ७. प. १२. प. म.
 प. ट. ट. इ. इ. 'क्षिपुः' । ८. क. प. म. 'क्षिपुः' । ९. प. च. इ. 'हीतत्वा' ।

उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे प्रभ्रूतमिति तौ होदशरावेऽवेक्षांचक्राते तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति तौ होचतुः सर्वमेवेदमावां भगव आत्मानं

उदशराव उदकपूर्णे शरावादावात्मानमवेक्ष्यानन्तरं यत्तत्राऽऽत्मानं पश्यन्तौ न विजानीथस्तन्मे मम प्रभ्रूतमाचक्षीपाधामित्युक्ती तौ ह तथैवोदशरावेऽवेक्षांचक्राते भवेक्षणं चक्रतुस्तथा कृतवन्तौ । तौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति । ननु तन्मे प्रभ्रूतमित्युक्ताभ्यामुदशरावेऽवेक्षणं कृत्वा प्रजापतये न निवेदितमिदमावाभ्यां न विदितमित्येनिवेदिते चाज्ञानहेतौ ह प्रजापतिरुवाच किं पश्यथ इति तत्र कोऽभिप्राय इति । उच्यते । नैव तयोरिदमावयोरविदितमित्याशङ्काऽभूच्छायात्मन्यात्मप्रत्ययो निश्चित एवाऽऽसीत् । येन वक्ष्यति तौ ह शान्तहृदयो भवन्नजतुरिति । न ह्यनिश्चितेऽभिप्रेतार्थे प्रशान्तहृदयत्वमुपपद्यते । तेन नोचतुरिदमावाभ्यामविदितमिति । विपरीतग्राहिणौ च शिष्यावनुपेक्षणीपाविति स्वयमेव पमच्छ किं पश्यथ इति विपरीतनिश्चयापनयाप च

आत्मानमुदशरावेऽवेक्ष्य तं तत्राऽऽत्मानं पश्यन्तौ तावनन्तरं यदात्मनो न विजानीथो युतां तन्मे प्रभ्रूतमिति संबन्धः । प्रजापतिवचनमुपक्रमानुकूलं न भवतीति शङ्कते । नन्विति । उपक्रमविक्रम्य ब्रुवाणस्य प्रजापतेरभिप्रायमाह । उच्यत इति । तत्र प्रथममिन्द्रविरोचनाभ्यानावाभ्यामिदमविदितमिति प्रजापतिं प्रत्यवचने कारणमाह । नैवेति । छायात्मनि च्छायायां तद्धेतौ शरीरे चेन्द्रविरोचनयोर्यथाक्रममात्मधीरियं निश्चिता प्रवृत्तेस्वर्यः । तयोस्त्वत्राऽऽत्मप्रत्ययस्य निश्चितत्वे गमकमाह । येनेति । प्रमजनेऽपि शान्तहृदयोस्तयोः सत्यप्रत्ययस्य कथं निश्चितत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । न हीति । तेन विपरीतग्राहित्वेनेति यावत् । उक्तमश्नीत्वा विपरीतं श्हीतवन्तौ वदिं प्रजापतिनोपेक्षणीयौ कुब्रुद्धित्वादित्याशङ्क्य प्रजापत्यमभिप्रायमाह । विपरीतग्राहिणौ चेति । कथमिदं प्रजापतेरभिप्रायमित्यविगतमत आह । विपरीतेति ।

पश्याव आ लोमभ्य आ नस्त्रेभ्यः प्रतिरूप-
मिति ॥ १ ॥ तौ ह प्रजापतिरुवाच साध्वलं-
कृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षे-
थामिति तौ ह साध्वलंकृतौ सुवसनौ परि-

वक्ष्यति साध्वलंकृतावित्येवमादि । तौ होचतुः । सर्वमेवेदमावां भगव
आत्मानं पश्याव आ लोमभ्य आ नस्त्रेभ्यः प्रतिरूपमिति पथैवाऽऽवां हे
भगवो लोमनस्त्रादिमन्तौ स्वः । एवमेवेदं लोमनस्त्रादिसहितमावपोः
प्रतिरूपमुदशरावे पश्याव इति ॥ १ ॥

तौ ह पुनः प्रजापतिरुवाच । छायात्मनिश्चपापनयाय साध्वलंकृतौ
पथा स्वश्चे सुवसनौ महाईवद्वपरिधानौ परिष्कृतौ छिन्नलोमनसौ च
भूत्वोदशरावे पुनरीक्षेथामिति । इह च नाऽऽदिदेश यदज्ञातं तन्मे
प्रब्रूतमिति । कथं पुनरनेन साध्वलंकारादि कृत्वोदशरावेऽवेक्षणेन
तपोच्छायात्मग्रहोऽपनीतः स्यात् । साध्वलंकारसुवसनादीनामार्गन्तु-
कानां छायाकरत्वमुदशरावे यथा शरीरसंबेदानामेवं शरीरस्यापि
च्छायाकरत्वं पूर्वं बभूवेति गम्यते । शरीरैकदेशानां च लोमनस्त्रादीनां
नित्यत्वेनाभिमेतानामस्निग्धतानां छायाकरत्वं पूर्वमासीत् । छिन्नेषु
च नैव लोमनस्त्रादिच्छाया दृश्यतेऽतो लोमनस्त्रादिवच्छरीरस्याप्या-
गमापापित्वं सिद्धमित्युदशरावादी दृश्यमानस्य तन्निमित्तस्य च देह-
स्यानात्मत्वं सिद्धम् । उदशरावादी छायाकरत्वादेहसंबेदानांकारादिवत् ।

प्रजापत्ये मश्रे देवासुरराजयोर्विपरीतमहणमनुवदाति । तौ हेति ॥ १ ॥

वदपनयनमकारं सूचयति । तौह पुनरिति । छायायां वक्षेती च देहे ययोरा-
त्मनिश्चयो यस्त्वस्य निरासायेति यावत् । इह चेति पथोयोक्तिः । नाऽऽदिदेश वःम-
योजनाभावादित्यर्थः । उक्तोदाहरणेन छायायां देहे चेन्द्रविरोचनयोरात्मपत्ययो
नापनीवो भवतीति शङ्कते । कथमिति । छायायास्तत्कारणस्य चाऽऽगन्तुकत्वाद्दना-
स्त्वमत्र विवक्षितमित्युत्तरमाह । साध्वलंकारेति । पूर्वमुदकादिसंबन्धावस्थापामिति
यावत् । व्यभिचारित्वाच्च च्छायास्तत्कारणयोऽनात्मत्वमित्याह । शरीरैकदेशानामि-
ति । उपापत्तौ मित्यर्थे निगमयति । इत्युदशरावादाविति । न केवलं छाया-

१ प. च. द. क. 'वित्यादि' । २ क. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ड. ञ. 'तु' । पथे । ३ क. ग. घ. च.
ट. अ. क. ग. 'रापते' । ४ क. ग. घ. च. ट. ड. ङ. 'गन्तु' । ५ क. ग. घ. च. ट. 'वन्धानां' । ६
च. ट. ड. ड. 'ति निम्न' । ७ ग. घ. तेषु वै । ८ प. च. ठ. ड. ड. 'व' एते । ९ क. 'योरेवय' ।

ऋतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षांचक्रावे तौ ह प्रजा-
पतिरुवाच किं पश्यथ इति ॥ २ ॥ तौ
होचतुर्यथैवेदमावां भगवः साध्वलंकृतौ सुव-
सनौ परिष्कृतौ स्व एवमेवेमौ भगवः साध्व-
लंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतावित्येष आत्मेति

न केवलमेतावदेतेन यावात्किंचिदात्मीयत्वाभिमतं सुखदुःखरागद्वेषमो-
हादिं च कादाचित्कत्वानखलोमादिवदनात्मेति प्रत्येतन्वयम् । एवमशेष-
मित्याग्रहापनयनिमित्ते साध्वलंकारादिदृष्टान्ते प्रजापतिनोक्ते श्रुत्वा
तथा कृतवतोरपि च्छायात्मविपरीतग्रहो नापजगाम यस्मात्तस्मात्स्वदो-
षेणैव केनचित्प्रतिबद्धविवेकविज्ञानाविन्द्रविरोचनावभूतामिति गम्यते ।
तौ पूर्ववदेव दृढनिश्चयो यमच्छ किं पश्यथ इति ॥ २ ॥

तौ तथैव प्रतिपन्नौ यथैवेदमिति पूर्ववद्यथा साध्वलंकारादिविशिष्टा-
वावां स्व एवमेवेमौ छायात्मानाविति सुतरां विपरीतनिश्चयो बभूवतुः ।
यस्याऽऽत्मनो लक्षणं य आत्माऽपहतपाप्मेत्पुक्त्वा पुनस्तद्विशेषम-
न्विष्यमाणयोर्ष एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति साक्षादात्मनि निर्दिष्टे
तद्विपरीतग्रहापनयापोदशरावसाध्वलंकारदृष्टान्तेऽप्यभिहित आत्मस्वरू-
पबोधोऽद्विपरीतग्रहो नापगतः । अतः स्वदोषेण केनचित्प्रतिबद्धविवेकवि-
ज्ञानसामर्थ्यावति मत्वा यथाभिप्रेतमेवाऽऽत्मानं मनसि निधायैव आत्मेति

तत्कारणयोरेवानात्मत्वं किं तूक्तन्यायेनाहंकारादीनां बद्धमौर्णां चाऽऽत्मात्मीयत्वं प्रत्यु-
क्तमिति प्रसङ्गादतिदिशति । न केवलमिति । आत्मत्वाभिमतमहंकारादीति शेषः ।
मोहादावात्मीयत्वाभिमतमित्यध्याहार्यम् । एतेनेति सूचितमेव हेतुं दर्शयति । कादा-
चित्कत्वादिति । अनात्मेत्यनात्मत्वमनात्म्यत्वोपलक्षणार्थम् । तर्हि तयोर्बोधो करी-
त्या विपरीतग्रहणस्यापगतत्वात्किमुत्तरेण प्रजापतिवाक्येनेत्यासङ्ग्याऽऽह । एव-
मिति ॥ २ ॥

तथैवेत्यस्य व्योख्यानं पूर्ववदिति । यथैवेदमिति पठ्यकग्रहणं तद्व्याचष्टे । पथेति ।
आवां स्व इतीदमुदाहरणं यथैवेति संबन्धः । अक्षिवाक्याद्दुदशराववाक्यात्साध्वलं-
कारवाक्याच्च च्छायातद्देत्वोरन्यवरस्यैवाऽऽत्मत्वमध्यासादिति भ्रमाविक्षयः सुतरा-
मित्युक्तः । प्रजापतिवाक्यमुत्थापयति । पस्पेत्यादिना । वाक्यव्याख्यानमतिदिशति ।

१ स. ग. म. ट. ठ. ड. ड. न. 'दि का' । २ क. ग. घ. ङ. च. ट. ड. न. 'रति सा' । ३ स.
न. ग. 'मताहं' । ४ ग. ट. 'हस्या' । ५ ग. ट. 'व्याख्या' ।

होवाचेतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति तौ ह शान्त-
हृदयौ प्रवव्रजतुः ॥ ३ ॥ तौ हान्वीक्ष्य प्रजा-
पतिरुवाचानुपलभ्याऽऽत्मानमननुविद्य ब्रजतो
यतर एतदुपनिषदो भविष्यन्ति देवा वाऽ-
सुरा वा ते पराभविष्यन्तीति स ह शान्त-

होवाचेतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति प्रजापतिः पूर्ववत् । न तु तदभिप्रेतमा-
त्यानम् । य आत्मेत्याद्यात्मलक्षणश्रवणेनाग्निपुरुषश्रुत्या चोदशरावा-
द्युपपत्त्या च संस्कृतौ तावत् । मद्ब्रजनं सर्वं पुनः पुनः स्मरतोः प्रतिबन्ध-
क्षयाच्च स्वयमेवाऽऽत्मविषये विवेको भविष्यतीति मन्वानः पुनर्ब्रह्मच-
र्यादेशे च तपोश्चित्तदुःखोत्पत्तिं परिजिहीर्षन्कृतार्षुद्वितया गच्छन्ता-
वपुषेक्षितवान्प्रजापतिः । तौ हेन्द्रविरोचनौ शान्तहृदयो तुष्टहृदयो
कृतार्षुबुद्धी इत्यर्थः । न तु शम एव शमश्चेत्तपोर्जातो विपरीतग्रही
विगतोऽभविष्यत्प्रवव्रजतुर्गतवन्तो ॥ ३ ॥

एवं तपोर्गतयोरिन्द्रविरोचनयो राज्ञोर्मोगासक्तयोर्पथोक्तविस्मरणं
स्पादित्याशङ्क्यामत्पक्षं प्रत्यक्षवचनेन च चित्तदुःखं परिजिहीर्षुस्तौ
दूरं गच्छन्तावन्वीक्ष्य य आत्माऽपहतपाप्मेत्यादिवचनवदेतदप्यनयोः
श्रवणमोचरत्वमेष्यतीति मत्तोवाच प्रजापतिः । अनुपलभ्य यथोक्त-

पूर्ववदिति । एषाब्देन तयोरभिप्रेतमेवाऽऽत्मानं छायाकृतं देहाकृतं च पराश्रय
प्रजापतिरनुमोदितवानित्याशङ्क्याऽऽह । न त्विति । तौ ह शान्तहृदयारित्यादि-
वाक्यस्य वात्पर्यमाह । य आत्मेत्यादीति । संस्कृतौ वात्रद्ववामिति शेषः । संस्क-
तयोरपि तयोरसमविषये कथं विवेको भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह । मद्ब्रजनमिति ।
उपेक्षायां कारणान्तरमाह । पुनरिति । किमिति शान्तहृदयत्वं तुष्टहृदयत्वेन व्या-
ख्यायते हृदयगतः शम एव किं न विवक्ष्यते तत्राऽऽह । न त्विति ॥ ३ ॥

यदि प्रजापतिस्त्वापुषेक्षितवान्किमिति वदं तौ हान्वीक्ष्येत्यादिवाक्यमित्याश-
ङ्क्याऽऽह । एवं तयोरिति । प्रजापतिरुवाचेति संबन्धः । वदं किमिति वोवाहय
नोक्तवानित्याशङ्क्याऽऽह । प्रत्यक्षवचनेनेति । कर्तृत्वेन संबन्धार्थमुक्तमेव पुनरनु-
वदति । प्रजापतिरिति । किमसावृचिवानित्यपेक्षायामाह । अनुपलभ्येति । यथोक्त-

१ क. व. 'पगवि' । २ ठ. 'हीर्षु'. कृता' । ३ घ. ख. ठ. ण 'होऽपग' । ४ ख. म. ठ. ण. 'शङ्क्य
प्रत्यक्ष' । ५ ठ. ट. 'ने च. । ६ क. 'न तयोश्चित्त' । ७ ख. म. ण. 'स्यार्तं ह' । ८ क. ख. छ. म.
ण. 'ह । राज्ञेरि' । ९ ख. छ. म. ण. वायाऽऽहृत् ।

हृदय एव विरोचनोऽसुराञ्जगाम तेभ्यो हैता-
मुपनिषदं प्रोवाचाऽऽत्मैवेह महय्य आत्मां
परिचर्य आत्मानमेवेह महयन्नात्मानं परिचर-
न्नुभौ लोकाववाप्नोतीमं चासुं चेति ॥ ४ ॥
तस्मादप्यद्येहाददानमश्रद्धधानमयजमानमाहु-
रासुरो बतेत्यसुराणां द्वेषोपनिषत्प्रेतस्य शरीरं

लक्षणमात्मानमननुविद्य स्वात्मप्रत्यक्षं चाकृत्वा विपरीतनिश्चयी च भूत्वे-
न्द्रविरोचनावेतौ व्रजतो गच्छेपाताम् । अतो यत्र देवा वाऽसुरा वा
किं विशेषितेनेतदुपनिषद आभ्यां या श्रुतीताऽऽत्मविद्या सेपमुपनिष-
द्येषां देवानामसुराणां वास्त एतदुपनिषद एवंविज्ञाना एतन्निश्चया भवि-
ष्यन्तीत्यर्थः । ते किं पराभविष्यन्ति श्रेयोमार्गात्पराभूता बहिर्भूता
विनष्टा भविष्यन्तीत्यर्थः । स्वष्टं गच्छतोः सुरासुरराजयोर्षोऽसुर-
राजः स इ शान्तहृदय एव सन्विरोचनोऽसुराञ्जगाम । गत्वा च तेभ्योऽ-
सुरेभ्यः शरीरात्मबुद्धिर्षोपनिषत्तामेतामुपनिषदं प्रोवाचोक्तवान् । देह-
मात्रमेवाऽऽत्मा पित्रोक्त इति । तस्मादात्मैव देह इह लोके महय्यः
पूजनीयस्तथा परिचर्यः परिचरणीयस्तथाऽऽत्मानमेवेह लोके देहं मह-
यन् परिचरंश्चोभौ लोकाववाप्नोतीमं चासुं च । इहलोकपरलोकपारेच
सर्वे लोकाः कामाश्चान्तर्भवन्तीति राज्ञोऽभिप्रायः ॥ ४ ॥

तस्मात्तत्संप्रदायोऽद्याप्यनुवर्तत इतीह लोकेऽहर्दानं दानमकुर्वाणम-
विभागशीलमश्रद्धधानं सत्कार्येषु श्रद्धारहितं यथाशक्त्ययजमानमयज-
नस्वभावमाहुरासुरैः सल्वयं यत एवं स्वभावो बतेति सिद्धमाना आहुः

प्रजापतिवाक्यं श्रुत्वाऽपि गच्छतोऽन्द्रविरोचनयोर्विरोचनगतमवान्तरविशेषमाह ।
स्वष्टमिति । पित्रा तथोक्तत्वेऽपि किमस्माभिस्त्वत्र कर्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह ।
तस्मादिति । तथा पूजनीयत्ववदिति यावत् । तथेत्युक्तप्रकारोक्तिः । तथाऽपि प्रार्थिता
सर्वलोककामावाप्तिरसिद्धेर्याशङ्क्याऽऽह । इहलोकेति ॥ ४ ॥

विरोचनसंप्रदायस्याविच्छिन्नत्वं दर्शयति । तस्मादिति । देहात्मवादस्याऽऽसु-
रत्वादिति यावत् । तत्संप्रदायस्तेषां विरोचनमभूतीनामसुराणां संप्रदायो देहात्मत्वो-

- १. स. म. 'दयापीडा' । २. स. म. 'यी भू' । ३. स. म. 'इह ४' स. प. प्र. क. द. द. ण.
'दानमवि' । ५. स. च. म. द. 'सुर आसुरः' ।

भिक्षया वसनेनालंकारेणेति संस्कुर्वन्त्येतेन
 ह्यमुं लोकं जेष्यन्तो मन्यन्ते ॥ ५ ॥ इत्यष्ट-
 माध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अथ हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्रयं ददर्श यथैव
 स्रल्वयमस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते साध्वलंकृतो
 भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृत

शिष्टाः । असुराणां हि यस्मादश्रद्धानतादिलक्षणैषोपनिषत् । तपो-
 पनिषदा संस्कृताः सन्तः प्रेतस्य शरीरं कुणपं भिक्षया भन्धमाल्पान्ना-
 दिलक्षणया वसनेन वस्त्रादिनाऽऽच्छादनादिप्रकारेणालंकारेण ध्वजप-
 ताकादिकरणेनेत्येवं संस्कुर्वन्त्येतेन कुणपसंस्कारेणामुं प्रेत्य प्रतिपत्तव्यं
 लोकं जेष्यन्तो मन्यन्ते ॥ ५ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

अथ ह किलेन्द्रोऽप्राप्यैव देवान् देव्याऽऽक्रोर्पादिसंपदा युक्तत्वाद्गुरो-
 र्वचनं पुनः पुनः स्मरन्नेव गच्छन्नेतद्दृश्यमाणं भयं स्वात्मग्रहणनिमित्तं
 ददर्श दृष्टवान् । उदशरावदृष्टान्तेन प्रजापतिना यदर्धो न्याय उक्तस्त-
 देकदेशो भगवतः प्रत्यभाहुद्धौ । येन च्छापात्मग्रहणे दोषं ददर्श ।
 कथम् । यथैव स्रल्वयमस्मिञ्छरीरे साध्वलंकृते छापात्माऽपि साध्व-

पदेशः । किमित्यात्मत्वादिरहितमामुरमाहुरित्यपेक्षायामाह । असुराणां हीति । प्रक-
 षोपनिषत्कार्यं कथयति । तपेति ॥ ५ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

एवं विरोचनगत विशेष दर्शयित्वा देवराजगामिन विशेषमाह । अपेत्यादिना
 द्वयोस्तुल्येऽपि प्राजापत्यवाक्यश्रवणे देवराजस्यैव कथं पापे तद्नुसंधानं बृहस्पित्य-
 सङ्ख्याऽऽह । देव्येति । स्मरणफलमाह । स्मरन्नेवेति । प्रजापतिवचनं स्मरतो
 कथमिन्द्रस्य च्छापात्मग्रहणे दोषदर्शनमित्याशङ्क्याऽऽह । उदशरावेति । यश-
 देहादेरनात्मत्वज्ञापनायेति यावत् । कादाचित्कत्वव्यभिचारित्वादिन्यायः । तदेवैयं
 शो व्यभिचारिणोऽनात्मत्वम् । न्यायैकदेशदृष्टिफलमावष्टे । येनेति । दोषदर्शेनु-
 वाऽऽकाङ्क्षाद्वारू स्फोरयति । कथमित्यादिना । उदाहृते वाक्ये विवक्षितोक्त

एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति स्नामे स्नामः
परिवृक्णे परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशम-
न्वेष नश्यति ॥ १ ॥ नाहमत्र भोग्यं पश्या-
मीति स समित्पाणिः पुनरेयाय तं ह प्रजा-
पतिरुवाच मधवन्पच्छान्तहृदयः प्राब्राजीः सार्धं

लंकृतो भवति सुवसने च सुवसनः परिष्कृते परिष्कृतो यथा
नखलोमादिदेहावपवापगमे छायात्माऽपि परिष्कृतो भवति नखलोमा-
दिरहितो भवति । एवमेवायं छायात्माऽप्यस्मिच्छरीरे नखलोमादिभि-
र्देहावपवत्वस्य तुल्यत्वादन्ये चक्षुषोऽपगमेऽन्धो भवति स्नामे स्नामः ।
स्नामः किलैकनेत्रस्तस्यान्धत्वेन गतत्वात् । चक्षुर्नासिका वा यस्य
सदा स्रवति स स्नामः । परिवृक्णश्छिन्नहस्तश्छिन्नपादो वा । स्नामे
परिवृक्णे वा देहे छायात्माऽपि तथा भवति । तथाऽस्य देहस्य नाश-
मन्वेष नश्यति ॥ १ ॥

अतो नाहमत्रास्मिन्नछायात्मदर्शने देहात्मदर्शने वा भोग्यं फलं
पश्यामीत्येवं दोषं देहच्छायात्मदर्शनेऽध्यवस्य स समित्पाणिर्देहचर्ष
वस्तुं पुनरेयाय । तं ह प्रजापतिरुवाच । मधवन्पच्छान्तहृदयः प्राब्राजीः

कथयति । पथेति । परिष्कृतो भवतीत्येतद्व्याचष्टे । नखेति । एवमेव देहस्य नखा-
द्यपगमे छायात्मनोऽपि तदपगमवदित्यर्थः । शरीरेऽस्मिन्नन्धे सविच्छायात्माऽप्यन्धो
भवतीति संबन्धः । किमिति देशस्याऽऽन्धे छायात्मनस्त्वदित्यमित्याशङ्क्याऽऽह ।
नखलोमादिभिरिति । येः सह चक्षुरादीनां तुल्यत्वादेहावपवत्वस्य देहे नखाद्यभावे
प्रजापत्यामपि तदभावाभ्युपगमादेहे चक्षुराद्यभावेऽपि छायायां तदभावो युक्त
स्वार्थः । स्नामशब्दस्यापुनरुक्तमर्थं कथयति । स्नामः किलेति । पदार्थमुक्त्वा
रक्तार्थमाह । स्नाम इति । पारवन्न्यादनात्मत्वं छायाया दर्शयित्वा तत्रैव हेत्वन्तर-
सर्वेह । तथेति ॥ १ ॥

विनाशित्वादियुक्तिदर्शनफलमुपसंहरति । अत इति । दोषं छद्वा यथोक्तत्वात्
त्वात्कृतवानित्यपेक्षायामाह । इत्येवमिति । सर्वतो हि प्रजापतिरिन्द्रामिमां जान-

विरोचनेन किमिच्छन् पुनरागम इति स होवा-
च यथैव स्वल्पं भगवोऽस्मिच्छरीरे साध्वलं-
कृते साध्वलंकृतो भवति सुवसने सुवसनः परि-

प्रगतवानसि विरोचनेन सार्धं किमिच्छन् पुनरागम इति । विजानन्नपि
पुनः पमच्छेन्द्राभिप्रायाभिष्यक्तये । पद्वेत्य तेन भोपसीदिति पद्वत्तथा
च स्वाभिप्रायं प्रकटमकरोत् । पथैव स्वल्पमित्याचेवमेवेति चान्वभो-
दत्त प्रजापतिः । ननु तुल्येऽक्षिपुरुषश्रवणे देहच्छायाभिन्द्रोऽग्रहीदा-
त्मेति देहमेव तु विरोचनस्तात्कनिमित्तम् । तत्र मन्पते । पथेन्द्रस्पोद-
शरावादिप्रजापतिवचनं स्मरतो देवानप्राप्तस्यैवाऽऽचार्योक्तबुद्ध्या छाया-
त्मग्रहणं तत्र दोषदर्शनं वामूत् । न तथा विरोचनस्य किंदि देह
सैवाऽऽत्मदर्शनं नापि तत्र दोषदर्शनं वभूव । तद्वदेव विद्याग्रहणसाम-
र्थ्यप्रतिबन्धदोषाल्पत्ववहुत्वापेक्षमिन्द्रविरोचनपोश्छायात्मदेहयोर्ग्रह-
णम् । इन्द्रोऽल्पदोषत्वाद्दृवपत इतिश्रुत्यर्थमेव श्रद्धानतया जग्राहेत-
रश्छायांनिमित्तं देहं हित्वा श्रुत्यर्थं लक्षणया जग्राह प्रजापतिनोक्तोऽ-

नेव किमर्थं माहववत्पृच्छवीत्याशङ्क्याऽऽह । विजानन्नपीति । आचार्यस्य ज्ञान-
वतोऽपि शिष्यं प्रत्यभिप्रायविक्षेपेण ज्ञातुं प्रश्रोपयती दृष्टान्तमाह । यद्वेत्येति ।
तथाच प्रजापतिप्रश्रानुरोधेनेति यावत् । इन्द्रविषयः स्वशब्दः । शिष्ययोः श्रवण-
साम्येऽपि प्रतिपत्तिवैषम्ये निमित्तं पृच्छति । नन्विति । आचार्यमवोपन्यासद्वारा
परिहरति । तत्रेति । तत्र प्रतिपत्तिविशेषे दृष्टान्तेन निमित्तविशेषं दर्शयति ।
यथेति । आचार्योक्तबुद्ध्या तात्पर्येण प्रजापतिना छायात्मिनोक्त इति भ्रान्त्येत्यर्थः ।
विरोचनस्येन्द्रवच्छायात्मग्रहणमाचार्योक्तबुद्ध्या नामूदित्याह । न तथेति । कथं
वर्हि वस्याऽऽत्मदर्शनमित्याशङ्क्याऽऽह । देह एवेति । आचार्येणाऽऽत्मा देह
एवोक्त इति बुद्ध्या तत्रैव विरोचनस्याऽऽत्मेज्ञानमासीदित्यर्थः । इन्द्रस्य छाया-
त्मग्रहणे देवानप्राप्तस्यैव मार्गमध्ये दोषदर्शनवद्विरोचनस्यासुरानप्राप्तस्याध्वनि देहा-
त्मदर्शने दोषदर्शनं च न प्रवृत्तमित्याह । नापीति । दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह ।
तद्वदेवेति । विद्याग्रहणीपथिकस्य सामर्थ्यस्य प्रतिबन्धभूवो यो रागादिदोषस्त्वल्प-
त्वापेक्षामिन्द्रस्य छायायामात्मग्रहणमित्युक्तं व्यक्तो करोति । इन्द्र इति । यथोक्त-

पृकृते परिपृकृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽधो भवति
 स्नामे स्नामः परिवृक्वणे परिक्वृणोऽस्यैव शरी-
 रस्य नाशमन्वेप नश्यति नाहमत्र भोग्यं पश्या-
 मीति ॥ २ ॥ एवमेवैष मधवन्निति होवाचैतं

यमिति क्षोषभूयस्त्वात् । यथा किल नीलानीलयोरदशैः दृश्यमानयो-
 र्वाससोर्यनीलं तन्महाहंमिति च्छापानिमित्तं वास एवोच्यते न च्छाया
 तद्वादिति विरोचनाभिप्रायः । स्वचित्तगुणदोषवशादेव हि शब्दार्थावधा-
 रणं तुल्येऽपि श्रवणे रूपापितम् । दाम्पत्य दत्त दयध्वमिति दकार-
 मात्रश्रवणाच्छ्रुत्यन्तरे । निमित्तान्यपि तदनुगुणान्येव सहकारीणि
 भवन्ति ॥ २ ॥

एवमेवैष मधवन्सम्यक् त्वयाऽवगतं न च्छापात्मेत्पुवाच प्रजाप-
 तिर्षो मयोक्त आत्मा प्रकृत एतमेवाऽऽत्मानं तु ते भूयः पूर्वं व्याख्या-

क्षोषभूयस्त्वापेक्षं यद्भवो विरोचनस्याभिप्रायं दृष्टान्त्वेन दर्शयति । यथेत्यादिना ।
 उक्तमर्थं बृहदारण्यकश्रुत्यवष्टम्भेन स्पष्टयति । स्वचित्तेति । देवान्मनुष्यान्सुरांश्च
 प्रजापतिना दकारोपदेशे साधारण्येन कृते तेषां तदीयश्रवणे तुल्येऽपि तदर्थेविशेषा-
 वधारणं स्वचित्तगुणदोषवशादेव बृहदारण्यके रूपापितं तथेहापित्यर्थः । तत्र वा कथं
 तुल्येऽपि श्रवणेऽर्थेविशेषबुद्धिस्त्वत्राऽऽह । दाम्यतेति । अदान्वा हि वयं स्वभाव-
 स्त्वेन दाम्यतेत्यस्मान्मति पितोक्तवानिति देवानां मविराविरासीत् । स्वभावतो लुब्धा
 वयं तेन दत्तेत्यस्मान्प्रत्युक्तवान्पितेति मनुष्याणां बुद्धिरासीत् । सुकूरा हि वयं स्वभा-
 वत्स्वेन दयध्वमित्यस्मान्मति प्रजापतिरुचिवानित्यसुराणां प्रतिपत्तिर्बभूव । तदेवं
 दकारमात्रश्रवणादात्मचित्तानुरोधेन विचित्रा तेषां मनीषा प्रवृत्ता तथेन्द्रविरोचनयोरपि
 भविष्यतीत्यर्थः । अथेन्द्रविरोचनयोर्युक्तिदर्शनाविशेषादर्थप्रतिपत्तेरप्यविशेषः स्यादिति
 चेन्नेत्याह । निमित्तान्यपीति । युक्तिदर्शानान्यपि स्वचित्तगुणदोषाल्पत्वबहुत्वापेक्षा-
 प्यस्तत्त्वोत्पत्तदपेक्षं प्रतिपत्तिवैषम्यमविरुद्धमित्यर्थः ॥ २ ॥

इन्द्राभिप्रायं बुद्ध्वा प्रजापतिरनुमोदितवानित्युक्तमिदानीमनुमोदनवाक्यं व्याकरोति ।
 एवमेवेति । इन्द्राभिप्रायविषय एषाब्दः । अनुव्याख्यास्याभीत्युक्तं श्रुत्वा औशुका-

त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि वसापराणि
 द्वात्रिंशतं वर्षाणीति स हापराणि द्वात्रिंश-
 शतं वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ इत्य-
 ष्टमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति
 होवाचेतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः
 प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श तद्य-
 द्यपीदं शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति
 यदि स्नाममस्नामो नैवैषोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ १ ॥

तमप्यनुव्याख्यास्यामि । यस्मात्सकृद्वाख्यातं दोषरहितानामवधारण-
 विषयं प्राप्तमपि नाग्रहीरतः केनचिदोषेण प्रतिबद्धग्रहणसामर्थ्यस्त्वम-
 तस्तत्क्षपणाप वसापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणीत्युक्त्वा तथोपितवते क्षपि-
 तदोषाप तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

य आत्माऽपहतपाप्मादित्यक्षणो य एषोऽक्षिणीत्यादिना व्याख्यात
 एष सः । कोऽसौ । यः स्वप्ने महीयमानः एषादिभिः पूज्यमानश्चरत्यनेक-
 विधान् स्वप्नभोगाननुभवतीत्यर्थः । एष आत्मेति होवाचेत्यादि समा-
 नम् । स ह वैमुक्त इन्द्रः शान्तहृदयः प्रवव्राज । स हाप्राप्यैव देवान्
 पूर्ववदस्मिन्नप्यात्मनि भयं ददर्श । कथम् । तदिदं शरीरं यद्यप्यन्धं
 भवति स्वप्नात्मा योऽनन्धः स भवति । यदि स्नामिदं शरीरमस्नामश्च
 स भवति नैवैष स्वप्नात्माऽस्य देहस्य दोषेण दुष्यति ॥ १ ॥

ममुपगतमिन्द्रं प्रत्याह । यस्मादिति ॥ ३ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य नवमः खण्डः ॥ ९ ॥

पूर्ववच्छायात्प्रदर्शनवदित्यर्थः । अस्मिन्नप्यात्मनीति स्वप्नदृशोत्यर्थः । छायात्मनः
 शरीरानुविभागित्ववन्न सप्रदृशस्तदनुविभायित्वं यथाच कथं पूर्ववदोपदर्शनाभित्या-
 शङ्क्य परिहरति । कथमित्यादिना ॥ १ ॥

न वधेनास्य हन्यते नास्य स्याम्प्येण स्यामो
 घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भव-
 त्यपि रोदित्तीव नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति
 ॥ २ ॥ स समित्पाणिः पुनरेयाय तं ह प्रजा-
 पतिरुवाच मधवन्यच्छान्तहृदयः प्राव्राजीः
 किमिच्छन्पुनरागम इति स होवाच तद्यद्यपीदं
 भगवः शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि
 स्याममत्सामो नैवैपोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥३॥

नाप्यस्य वधेन स हन्यते छायात्मवन्न वास्य स्याम्प्येण स्यामः स्वप्ना-
 त्मा भवति । यदध्यापादावागममात्रेणोपन्यस्तं नास्य जरपैतज्जीर्येती-
 त्यादि । तदिह न्यायेनोपपादपितुमुपन्यस्तम् । न तावदयं छायात्मव-
 देहदोषयुक्तः किंतु घ्नन्ति त्वेवैनम् । एवशब्द इवार्थे । घ्नन्तीवेनं केच-
 नेति द्रष्टव्यम् । न तु घ्नन्त्येवेति । उत्तरेषु सर्वेष्विवशब्ददर्शनात् ।
 नास्य वधेन हन्यत इति विशेषणाद्घ्नन्ति त्वेवेति चेन्नैवम् । प्रजा-
 पतिं प्रमाणीकुर्वतोऽनृतवादित्वापादानानुपपत्तेः । एतदमृतमित्येतत्प्रजा-
 पतिवचनं कथं मृषा कृपादिन्द्रस्तं प्रमाणीकुर्वन् । ननु च्छायापुरुषे
 प्रजापतिनोक्तेऽस्य शरीरस्य नाशमन्वेप नश्यतीति दोषमैर्म्पदघातये-

स्याम्प्येण चक्षुरादिगतानवरतसालिलगलनविषयत्वेनेति यावत् । देहदोषेणाऽऽत्मनो
 न दोषो भवतीति मागेनोक्तं तत्किमर्थमिह पुनरुच्यतेऽत आह । यदध्यापादाविति ।
 न्यायोऽन्वयव्यतिरेकाख्यः । एतद्देहाभिमाने हि सत्येव देहधर्मण संयुज्यत इव
 द्रष्टा स्वप्ने त्वेद्देहाभिमानाभावात् तेन संयुज्यत इत्याह । तदिहेति । स्वप्नद्रष्टा चेद्दे-
 हदोषेण न युज्यते कथं तर्हि तस्मिन्दोषदर्शनमित्याशङ्क्याऽऽह । न तावदिति ।
 किमित्येवकारो यथाश्रुतो न व्याख्यायते तथाऽऽह । न त्विति । इविशब्दो द्रष्ट-
 व्यमित्यनेन संबध्यते । देहस्य वधेन नायं हन्यत इति विशेषणात्स्वदो वधः स्वप्न-
 दृशो नियमतो विनशितः कस्मादेवशब्दो न यथाश्रुत एवेति शङ्कते । नास्पेति ।
 किमयं प्रजापतिमाप्तमनासं वा मन्यते यद्यनासं युज्यते न तर्हि तं प्रत्युपगतिरिन्द्रस्य

१ घ. च. ठ. ण. 'पतेवेव'. २ क. ग. ट. ड. इ. 'मद'. ३ घ. च. ठ. 'अप्या'.

न वधेनास्य हन्यते नास्य स्याम्येण स्यामो
घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्तेव भव-
त्यपि रोदितीव नाहमत्र भोग्यं पश्यामीत्येव-
मेवैष मघवन्निति होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्या-
ख्यास्यामि वसापराणि द्वात्रिंशत् वर्षाणीति

हापि स्यात् । नैवम् । कस्मात् । प एपोऽक्षिणि पुरुषो हृदयत इति न
च्छापात्मा प्रजापतिनोक्त इति मन्यते मघवान् । कथम् । अपहतपाप्मा-
दिलक्षणे पृष्टे यदि च्छापात्मा प्रजापतिनोक्त इति मन्यते तदा कर्षं
प्रजापतिं प्रमाणीकृत्य पुनः श्रवणाय समित्पाणिर्गच्छेत् । जगाम च ।
तस्मान्न च्छापात्मा प्रजापतिनोक्त इति मन्यते । तथा च व्याख्यातं
द्रष्टाऽक्षिणि हृदयत इति । तथा विच्छादयन्तीव विद्रावयन्तीव तथा
च पुत्रादिमरणनिमित्तमप्रियवेत्तेव भवति । अपि च स्वयमपि रोदितीव ।
नन्वभिर्यं वेत्त्येव कर्षं वेत्तेवेति । उच्यते नामृताभयत्ववचनानुपपत्तेः ।
ध्यायतीवेति च श्रुत्यन्तरात् । ननु प्रत्यक्षविरोध इति चेत् । न ।
शरीरात्मत्वप्रत्यक्षवद्वा न्तिसंभवात् । तिष्ठतु तानदप्रियवेत्तेव न वेति ।

विद्याग्रहणार्थं संभवतीति मत्वाऽऽह । नैवमिति । विकल्पान्तरं मत्याह । प्रजाप-
तिमिति । न स्वतो हननं स्वप्रदृशो विवक्षितमिन्द्रस्येति शेषः । उक्तमेव स्फोटयति ।
एतदिति । दृष्टान्तेन शङ्कते । नन्विति । दृष्टान्तं वियटयति । नैवमिति । तद्वियट-
नभकारं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कस्मादित्यादिना । एतदेवाऽऽकाङ्क्षापूर्वकं मपञ्चयति ।
कथमित्यादिना । अथेन्द्रो हृदयत इति श्रुत्यर्थे गृहीत्वा छायात्मानमेव गृहीत्वानि-
त्युक्तं कथमिदानीमन्ययोच्यते तत्राऽऽह । तथेति । यथेदं वाक्यमक्षुपलक्षितद्रष्टृपरं
तथा मागेव व्याख्यातं न तु स्वप्रदृशरि च्छापात्मनीव स्पष्टा विनाशदृष्टिरित्यर्थः ।
यथा तदुपगम्य स्वप्रदृशरं घ्नन्तीव तथेति यावत् । इवशब्दगाक्षिपति । नन्विति ।
वेगुत्वं विकारभेदमृत्त्वं न स्यान्मृदादिवद्विनाशित्वमसद्गतस्मादिवशब्दो युक्त इत्युत्त-
रमाह । उच्यत इति । अहं वेत्तीपिविक्रियाश्रयत्वप्रत्यक्षविरोधादिवशब्दो न युक्त
इति शङ्कते । नन्विति । अध्यासादपि प्रत्यक्षोपपत्तेर्न विकारित्वं सिध्यतीति परि-
हरति । नेत्यादिना । नाहमित्यादि वाक्यमवधारयति । तिष्ठत्विति । न वेत्यभिय-

स हापराणि द्वात्रिंशत् वर्षाण्युवास तस्मै हो-
वाच॥४॥इत्यष्टमाध्यायस्य दशमः खण्डः॥१०॥
तद्यत्रैतत् सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न
विजानात्येप आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमे-
तद्ब्रह्मेति स ह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हापा-
प्यैव देवानेतद्भयं ददर्श नाह खल्वयमेव संप्र-

नाहमत्र भोग्यं पश्यामि । स्वप्नात्मज्ञानेऽपीष्टं फलं नोपलभ इत्यभि-
प्रायः । एवमेवैप तवाभिप्रायेणेति वाक्यशेषः । आत्मनोऽमृताभयगुण-
वत्त्वस्याभिप्रेतत्वात् । द्विरुक्तमपि न्यायतो मया यथावन्नावधारयति ।
तस्मात्पूर्ववदस्याद्यापि प्रतिबन्धकारणमस्तीति मन्वानस्तैस्तपणाप
वसापराणि द्वात्रिंशत् वर्षाणि ब्रह्मचर्यमित्यादिदेश प्रजापतिः । तथो-
पितवत्ते क्षपितकल्मषापाऽऽह ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य दश-
मः खण्डः ॥ १० ॥

पूर्ववदेतं त्वेव त इत्याद्युक्त्वा तद्यत्रैतत्सुप्त इत्यादि व्याख्यातं
वाक्यम् । अक्षिणि यो द्रष्टा स्वप्ने च महीयमानश्चरति स एष सुप्तः
समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येप आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमे-
तद्ब्रह्मेति स्वाभिप्रेतमेव । मघवांस्तत्रापि दोषं ददर्श । कथम् । नाह

वेत्तेव भवतीत्यर्थः । इष्टं सर्वलोककामावाप्तिलक्षणं विधेये ब्रह्मभावेनाऽऽध्यात्मिकमध्य-
प्रियवेत्तृत्वादिकमस्ति तत्पुनर्द्देशेऽध्यागतमतस्त्वदाभिप्रायेणाप्रियवेत्तेन स्वप्नद्रष्टा न तु
मदभिप्रायेणेति विशिनष्टि । तत्रेति । तत्र हेतुमाह । आत्मन इति । वसापराणी-
त्यादिवाक्यतात्पर्यमाह । द्विरुक्तमपीति । तथा प्रजापतिवाक्यानुसारेणेति यावत्
॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

यथा पूर्वमेतं त्वेव त इत्याद्युक्त्वा य एष स्वप्ने महीयमान इत्याद्युक्तं तथेहाप्येवं
खेवेत्युक्त्वा तद्यत्रैतदित्याह विशिष्टाधिकारिणे प्रजापतिरिति योजना । व्याख्यातस्यैव
वाक्यस्यार्थं संक्षिप्य दर्शयति । अक्षिणीति । तत्रापि सुप्तदर्शनेऽपीत्यर्थः । तदेव
दोषदर्शनं मश्रुद्वारा स्फोरयति । कथमित्यादिना । स्वात्मानं न जानातीत्युक्तमेवाऽऽ-

त्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि
भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र
भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥ स समित्पाणिः
पुनरेयाय तह प्रजापतिरुवाच मघवन्य-
च्छान्तहृदयः प्राब्राजीः किमिच्छन्पुनरागम
इति स होवाच नाह स्वल्पं भगव एव
संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवे-
मानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाह-
मत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥ एवमेवैष
मघवानिति होवाचैतं त्वेव ते भूयोऽनुव्या-

नैव सुषुप्तस्योऽप्यात्मा स्वल्पं संप्रति सम्पदिदानो चाऽऽत्मानं
जानाति नैवं जानाति । कथम् । अपमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि
चेति । यथा जाग्रति स्वप्ने वा । अतो विनाशमेव विनाशमिवेति पूर्व-
दृष्टव्यम् । अपीतोऽपिगतो भवति विनष्ट इव भवतीत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

ज्ञाने हि सति ज्ञातुः सद्भावोऽवगम्यते नासति ज्ञाने । न च सुषु-
प्तस्य ज्ञानं दृश्यतेऽतो विनष्ट इवेत्यभिप्रायः । न तु विनाशमेवाऽऽ-
त्मनो मन्वतेऽमृताभयवचनस्य प्रामाण्यमिच्छन् ॥ २ ॥

पूर्वदेवमेवेत्युक्त्वा यो मपोक्तस्त्रिभिः पर्यापेस्तमेवैतं नो एवान्यत्रै-
तस्मादात्मनोऽन्यं केचन किं तद्धेतमेव व्याख्यास्यामि । स्वल्पस्तु दोष-
स्तवावशिष्टस्तत्क्षपणाय वसापराण्यन्यानि पञ्च वर्षाणीत्युक्तः स तथा
चकार । तस्यै मृदितकषायादिदोषाय स्थानत्रयदोषसंबन्धरहितमात्मनः

काङ्क्षाद्वारेणाभिनयति । कथमिति । तत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह । यथेति । स्वपर-
विवेकाभावे दोषमाह । अत इति । प्रन्धि त्वेवेत्यत्रोक्त लक्षयति । पूर्ववदिति ॥ १ ॥

कुत्रो ज्ञानाभावमात्रेण विनष्टत्वमित्याशङ्क्योक्तमभिप्रायं स्पष्टयति । ज्ञाने हीति ।
एवकारो यथाश्रुत एव किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । न त्विति ॥ २ ॥

पूर्ववद्भ्रमपर्यादेशाभावे हेतुमाह । स्वल्पस्त्विति । आस्याधिकानोऽपसृज्य श्रुति-

ख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्माद्दसापराणि पञ्च
वर्षाणीति स हापराणि पञ्च वर्षाण्युवास तान्ये-
कशतं संपेदुरेतत्तद्यदाहुरेकशतं ह वै वर्षा-
णि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास तस्मै
होवाच ॥३॥ इत्यष्टमाध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥११॥
मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरमात्तं मृत्युना तद-

स्वरूपमपहतपाप्मत्वादिलक्षणं मघवते तस्मै होवाच । तान्येकशतं वर्षाणि
संपेदुः संपन्नानि बभूवुः । पदाहुल्लोके शिष्टा एकशतं ह वै वर्षाणि मघ-
वान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवासेति । तदेतद्द्वान्त्रिंशतमित्यादिना द्वांशतमि-
त्याख्यापिकातोऽपद्यत्प श्रुत्योच्यते । एवं किलैतदिन्द्रत्वादपि गुरु-
तरमिन्द्रेणापि महता यत्नेनेकोत्तरवर्षशतकृतापासेन प्राप्तमात्मज्ञानमतो
नातः परं पुरुषार्यान्तरमस्तीत्यात्मज्ञानं स्तीति ॥ ३ ॥ इत्यष्टमाध्याय-
स्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

मघवन्मर्त्यं वै मरणधर्मोदं शरीरम् । यन्मन्यसेऽक्षपाधारादिलक्षणः
संप्रसादलक्षण आत्मा मपोक्तो विनाशमेवापीतो भवतीति । गृणु तत्र
फारणम् । यदिदं शरीरं वै पत्पश्यसि तदेतन्मर्त्यं विनाशि । तस्मात्सत्तं
मृत्युना ग्रस्तं सततमेव । कदाचिदेव म्रियत इति मर्त्यमित्युक्ते न तथा

रस्मभ्यं किमर्थमित्यमुपदिशतीत्याशङ्क्याऽऽह । एवंमिति ॥ ३ ॥ इत्यष्टमाध्याय-
स्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

कार्यकारणपरिवेष्टितो विश्ववेजसावुक्ती कारणभाष्यबद्धश्च माज्ञो व्याख्यातः संप्र-
त्यर्शीरं तुरीयमुपदेष्टुं सशरीरवां निन्दति । मघवन्निति । शरीरवदात्मनोऽपि विना-
शित्वमवस्थाविशेषे द्वांशतमित्याशङ्क्याऽऽह । यन्मन्यस इति । सशरीरो विशेषविज्ञा-
नवाद् भवत्यशरीरस्य तु विशेषविज्ञानाभावाद्दिनाशभयो न पुनरसी वस्तुवी विनश्य-
ति स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति संप्रसादस्याविनाशित्ववचनादित्यमित्येव कारण-
मेव स्पष्टयन्नाराणि व्याचष्टे । यदिदमित्यादिना । ननु मर्त्यमित्येवावदेव मृत्यु-
व्याप्तत्वे शरीरस्य सिद्धे किमित्यात्तं मृत्युनेति पुनरुच्यते वत्राऽऽह । कदाचिदे-
वेति । वैराग्यार्थं विशेषवचनमित्युक्तं पद्यदेव वैराग्यं किमर्थमित्याशङ्क्याऽऽह ।

स्यामृतस्याशरीरस्याऽऽत्मनोऽधिष्ठानमात्तो वै

संत्रासो भवति यथा प्रस्तमेव सदा व्याप्तमेव मृत्युनेत्पुक्त इति वैरा-
ग्यार्थं विशेष इत्युच्यत आत्तं मृत्युनेति । कथं नाम देहांभिमानतो
विरक्तः सन्निवर्तत इति । शरीरमित्यत्र सहेन्द्रियमनोभिरुच्यते । तच्छ-
रीरमस्य संप्रसादस्य त्रिस्थानतया गम्यमानस्यामृतस्य मरणादिदेहे-
न्द्रियमनोधर्मवर्जितस्येत्येतत् । अमृतस्येत्यनेनेवाशरीरत्वे सिद्धे पुनरश-
रीरस्येति वचनं वाय्वादिवत्सावयवत्वमूर्तिमत्त्वे मा भूतामित्यात्मनः ।
आत्मनो भोगाधिष्ठानम् । आत्मनो वा सत ईक्षितुस्तेजोब्रह्मादिक्रमेणो-
त्पन्नमाधिष्ठानम् । जीवरूपेण प्रविश्य सदेवाधितिष्ठत्यस्मिन्निति वाऽधि-
ष्ठानम् । यस्येदमीदृशं नित्यमेव मृत्युप्रस्तं धर्माधर्मजनितत्वात्प्रिया-
मिषवदधिष्ठानं तदधिष्ठितस्तद्भान् सशरीरो भवति । अशरीरस्वभा-
वस्याऽऽत्मनस्तदेवाहं शरीरं शरीरमेवं चाहमित्यविवेकात्मभावः सश-
रीरत्वमत एव सशरीरः सत्रात्तो ब्रह्मः प्रियामियाभ्याम् । प्रसिद्धमेत-
त्तस्य च ने वै सशरीरस्य सतः प्रियामिषयोर्बोद्धाविषयसंयोगविषोग-
निमिषयोर्बोद्धविषयसंयोगविषोगौ ममेति मन्यमानस्यापहतिर्विनाश

कथमिति । निवर्तने विशेषवचनं फलवदिति शेषः । वदस्येत्यत्र वच्छब्दार्थमाह ।
शरीरमित्यत्रेति । मयवन्नित्यादिवाक्यं समन्वयार्थः । त्रिस्थानतया जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ता-
रूपस्थानत्रयसंबन्धित्वेनेति यावत् । अमृतत्वं षडूर्ध्ववर्जितत्वम् । अशरीरत्वं स्वामा-
दिकसावयवत्वादिराहित्यम् । आत्मनोऽधिष्ठानमित्यत्र भोगेत्यपेक्षितपूर्वणं कृत्यम् ।
भोक्तृभोगायतनं शरीरमिति विशेषणार्थमुक्त्वा तस्यैवार्थान्तरमाह । आत्मनो वेति ।
अधिष्ठानं जनयितुस्तस्योपलब्धेरधिकरणमिति यावत् । अधिष्ठानशब्दस्यार्थान्तर-
माह । जीवरूपेणेति । उत्तरवाक्यस्थं सशरीरशब्दं व्याचष्टे । पश्येति । ईदृशं
मर्त्यत्वादिनिर्देशणतदित्यर्थः । तद्यथोक्तं शरीरमाधिष्ठितमनेनेति व्युत्पत्त्या तदधिष्ठितः
स वद्रूपः पुरुष इत्यर्थः । तस्यैव संपिण्डितमर्षमाह । तद्भानिति । उक्तेऽर्थे विशेष-
णं षातयादि । सशरीर इति । अशरीरस्य कथं सशरीरत्वमित्याशङ्क्याऽऽह ।
अशरीरेति । अविवेकवः सशरीरो भवतीति पूर्वेण संचन्धः । यतः सशरीरोऽव एव
प्रियाप्रियाभ्यामात्तो वै पुरुष इति योजना । वैशब्दार्थमाह । प्रसिद्धमिति । एतच्छ-
ब्दार्थमेवोत्तरवाक्यव्याख्यानेन स्फोरयति । सशरीरस्येति । तौ ममेति मन्यमानस्य

१ छ. घ. च. ज. ठ. 'हात्माभिः' २ ग. ह. ट. ठ. ड. द. 'रमप्यत्र' । ३ ग. ट. 'व वाऽ-
ह' । ४ क. ग. 'जाग्रत' । ५ छ. घ. ड. ग. ग. ह. वे । ६ ग. छ. 'रम्य' । ७ ग. घ. क.
ख. ग. ग. 'भोगा' । ८ क. ख. छ. भ. 'ष्ठितसादृशं पुं' ।

सशरीरः प्रियाप्रियाभ्यां न वै सशरीरस्य सतः

उच्छेदः संततिरूपयोर्नास्तीति । तं पुनर्देहाभिमानादशरीरस्वरूपविज्ञानेन निवर्तितविशेषकज्ञानमशरीरं सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशतः । स्पृशः प्रत्येकं संबध्यत इति प्रियं न स्पृशत्प्रियं न स्पृशतीति वाक्यद्वयं भवति । न म्लेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह संभाषेतेति यद्वत् । धर्माधर्मकार्ये हि ते अशरीरता तु स्वरूपमिति तत्र धर्माधर्मयोरसंभवात्तत्कार्यभावो दूरत एवेत्यतो न प्रियाप्रिये स्पृशतः । ननु यदि प्रियमप्यशरीरं न स्पृशतीति यन्मधवतोक्तं सुशुभस्यो विनाशमेवापीतो भवतीति तदेवेहाप्यपन्नम् । नैष दोषः । धर्माधर्मकार्ययोः शरीरसंबन्धिनोः प्रियाप्रिययोः प्रतिषेधस्य विवक्षितत्वात् । अशरीरं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति । आगमापायिनोर्हि स्पर्शशब्दो दृष्टो यथा शीतस्पर्श उष्णस्पर्श इति न त्वग्रेरुष्णप्रकाशयोः स्वभावभूतयोरग्निना स्पर्श इति भवति तथाऽग्नेः सवितुर्योष्णप्रकाशवत्स्वरूपभूतस्याऽऽनन्दस्य प्रियस्यापि नेह प्रतिषेधो विज्ञानयानेन्दं ब्रह्म आनन्दो ब्रह्मेत्पादिश्रुतिभ्यः । इहापि भूमेव

सतः स्वस्य तयोः संततिरूपयोरपहतिर्नास्तीति संबन्धः । प्रियाप्रिययोः स्मारस्येन विनाशोऽस्ति क्षणिकत्वादित्याशङ्क्य संततिरूपयोरित्युक्तम् । इतिशब्दो वाक्यसमाप्त्यर्थः । अजस्य देहसंबन्धद्वारा संसारित्वमुक्त्वा तस्यैव विधावतो देहनिवृत्तिद्वारेण मुक्तिं दर्शयति । तं पुनरिति । मुक्ते पुंसि प्रियाप्रिययोर्मिलितयोरस्पर्शोऽप्येकैकस्य स्पर्शः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । स्पृशिरिति । प्रत्येकं संबन्धमभिनयति । प्रियमिति । समस्तवया श्रुतस्यानेकस्य प्रत्येकं क्रियासंबन्धे दृष्टान्त्रमाह । नेति । प्रियाप्रिययोर्मुक्तात्मन्यसंस्पर्शं पातनिकापूर्वकं कैमुतिकन्यायेन दर्शयति । धर्माधर्मेति । तत्रैतदशरीरत्वाख्यं स्वरूपमुच्यते । प्रियस्पर्शाभावं श्रुत्वा मोक्षस्यापुमर्थत्वं शङ्कते । नन्विति । इहापीति मुक्ते एह्यवे । स्वामाधिकप्रियाप्रिवेषान्नापुमर्थत्वं मुक्तेरित्युत्तरमाह । नैष दोष इति । प्रतिषेधमेवाभिनयति । अशरीरमिति । कादाचित्कयोरेव प्रियाप्रिययोरेव निषेध इत्यत्र नियामकमाह । आगमापायिनोरिति । कादाचित्के स्पर्शशब्दवन्न स्वात्मन्येतच्छब्दोऽस्वीत्याह । न त्विति । आत्मानि तर्हि कादाचित्कमेव प्रियमिति तन्मात्रप्रतिषेधात्तदवस्थमपुमर्थत्वमित्याशङ्क्याऽऽह । सवितुरिति । भूमिद्यालोचनायामपि सुखमात्रस्याऽऽत्मनि न प्रतिषेधोऽस्तीत्याह । इहापीति । तथाऽपि विप-

१ स. घ. झ. ञ. थ. न ह ने । २ ठ. 'कतिता' । ३ क. 'हिताहिते यतोऽर्थ' घ. ण. 'हिताहिते अ' । ४ ठ. ञ. 'शति' । ५ क. इत्यादिश्रुतिः । आ' ग. घ. ङ. च. ट. व. इत्यादिश्रुत्या । आ' । ६ क. ग. च. ट. ठ. व. 'नन्दमान' । ७ क. ग. ट. अज्ञस्य । ८ क. क्ष. छ. व. ण. 'शिरस्यं' । ९ ग. 'नियमना' ।

प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरं वाव सन्तं न
प्रियाप्रिये स्पृशतः ॥ १ ॥

सुखमित्युक्तत्वात् । ननु भूयः प्रियस्यैकत्वेऽसंबन्धत्वात्स्वरूपेणैव वा नि-
त्यसंबन्धत्वानिर्विशेषतेति नेन्द्रस्य तदिष्टम् । नाह सख्यं संपत्यात्मानं
जानात्पयमहमस्मीति नो ष्वेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति । नाह-
मत्र भोग्यं पदप्राप्तिरुक्तत्वात् । तद्दीन्द्रस्येष्टं यद्भूतानि चाऽऽत्मानं च
जानाति न चाप्रियं किंचिद्वेत्ति स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामा-
न्येन ज्ञानेन । सत्यमेतदिष्टमिन्द्रस्येमानि भूतानि मत्तोऽन्यानि लोकाः
कामाश्च सर्वे मत्तोऽन्येऽहमेपां स्वाधीति । न त्वेतदिन्द्रस्य हितम् ।
हितं चेन्द्रस्य प्रजापतिना वक्तव्यम् । व्योमवदशरीरात्मतया सर्वभूत-
लोककामात्मत्वोपगमेन यां शान्तिस्तद्वितमिन्द्राय वक्तव्यमिति प्रजा-
पतिनाऽभिप्रेतम् । न तु राज्ञो राजप्राप्तिवदन्यत्वेन । तत्रैवं सति
कं केन विजानीयादात्मैकत्व इमानि भूतान्ययमहमस्मीति । नन्व-
स्मिन्पक्षे स्त्रीभिर्वा यानैर्वा स यदि पितृलोककामः स एकधा भव-

यविर्षयिभावेन भेदाभावात्तदवस्थमपुरुषार्थत्वमिति शङ्कते । नन्विति । भेदो न पुमर्थ-
त्वोपयोगी केवलव्यतिरेकाभावात्सुखसाक्षात्कारस्तु पुरुषार्थः स चाभेदेऽपि विद्यत
इत्याशङ्क्याऽऽह । स्वरूपेणेति । आत्मनि विशेषज्ञानराहित्यमिन्द्रस्य नेष्टमित्यत्र
हेतुमाह । नाहेति । किं तद्दीन्द्रस्येष्टमित्याशङ्क्याऽऽह । तद्दीति । येन ज्ञानेना-
ऽऽप्तोति तदिष्टमिन्द्रस्येति पूर्वेषु संबन्धः । किमिदं विशेषविज्ञानमिन्द्रस्येष्टमित्यु-
च्यते किंवा हितमिति विवक्ष्यते तथाऽऽद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिन्त । द्वितीयं दृष-
यति । न त्विति । द्विर्वाप्यहं मयं भवतीत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । तथाऽपीष्टमेन्द्राय
प्रजापतिनोपदेष्टव्यमित्याशङ्क्याऽऽह । हितं चेति । किं तद्दि तस्य हितमिति चेत्त-
दाह । व्योमवदिति । हितं वक्तव्यमिति संबन्धः । हितमेव न त्विष्टमिति स्थिते
कलितमाह । तत्रेति । सर्वेषां भूतानां लोकानां कर्मणानां चाऽऽरणां सम्बिदानन्दमात्रं
वदुपत्वं चेन्मुक्तस्येच्यते कथं तद्दि तस्यैश्वर्यश्रुतयो निर्वहन्तीति चोदयति । नन्विति ।
सगुणविधावतां यदैश्वर्यं तन्निर्गुणविधास्तुत्यर्थं संकीर्त्यते । ब्रह्मीभूतस्य मुक्तस्य सगुणवि-

* यत्र भेदो नास्ति तत्र पुमर्थत्वमपि नास्तीति केवलव्यतिरेकाभावात् इत्यर्थः ।

१ स. द. क. द. व. न. लोकाश्च । २ द. द. याऽऽति । ३ द. द. याऽऽति । ४ य. क. छ.
य. न. 'यदीभा' । ५ क. छ. छ. य. ल. 'ति । व' ।

तीत्याद्यैश्वर्यश्रुतयोऽनुपपन्नाः । न । सर्वात्मनः सर्वफलसंबन्धोपप-
 चेरविरोधात् । मृद इव सर्वघटकरफकुण्डाद्याग्निः । ननु सर्वात्मत्वे
 दुःखसंबन्धोऽपि स्यादिति चेन्न । दुःखस्याप्यात्मत्वोपगमादविरोधः ।
 आत्मन्यविद्याकल्पनानिमित्तानि दुःखानि रज्ज्वामिव सर्पादिकल्पनो-
 निमित्तानि । सा चाविद्या शरीरात्मैकत्वस्वरूपदर्शनेन दुःखनिमित्तो-
 च्छिन्नेति दुःखसंबन्धाशङ्का न संभवति । शुद्धसत्त्वसंकल्पनिमित्तानां तु
 कामानामीश्वरदेहसंबन्धः सर्वभूतेषु मानसानां पर एव सर्वसत्त्वोपाधिद्वा-
 रेण भोक्तेति सर्वाविद्याकृतसंभ्यवहारानां पर एवाऽऽत्माऽऽस्पदं मान्योऽ-
 स्तीति वेदान्तसिद्धान्तः । य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत इति च्छाया-
 पुरुष एव प्रजापतिनोक्तः । स्वप्नसुप्तयोश्चान्य एव । न परोऽपहतर्षोऽप्य-

द्यायाअभिप्रत्यभूतस्वारफलस्य तत्रोपचरितुं युक्तत्वादिति परिहरति।नेत्यादिना।सर्वा-
 त्मत्वे निन्दाऽपि माप्रोतीति शङ्कते।नन्विति।दुःखस्य दुःखत्वाभाववत्तस्याऽऽत्मा वि-
 द्वापि न दुःखी भविष्यतीति समाधत्ते । न दुःखस्येति । वहिं दुःखिनामात्मा मुक्त
 इति दुःखा स्यात्तत्राऽऽह । आत्मनीति । न तावदात्मनः स्वमाप्तो दुःखित्वं कि-
 त्वाविधेकं सा च मुक्तस्य दग्धेति दुःखित्वाप्रसक्तिरित्यर्थः । वहिं विद्यया दग्धाया-
 मविद्यायां तदध्यारोपितमैश्वर्यमपीश्वरस्य सगुणविषाफलभूतं दग्धमेवेति कथं स्तुत्यर्थ-
 मिह तदुपदेशसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । शुद्धेति । शुद्धं सत्त्वं रजस्तमोभ्यामैष्ट्यं
 तस्मान्मायिकदेशाच्चाताः संकल्पा निमित्तानि येषां कामानादेश्वर्यभेदानां ते तपोक्ता-
 स्तेषां सर्वेषु भूतेषु विषयेषु मनोमात्रेणेश्वराभिध्यानरूपेण सिद्धानामीश्वराख्येन स्वभा-
 वेनाभिसंबन्धो मायावस्थायां सिध्यतीत्यर्थः । ननु जीवानामेवाविद्यातत्कार्यसंबन्धो
 नेश्वरस्येति चेन्नेत्याह । पर एवेति । चतुर्ष्वपि पर्यायेषु त्वमर्थानुवादेन तस्य तद-
 र्थत्वं विधेयमिति स्वाभिप्रायेण प्रजापतिवाक्यं व्याख्यातं संप्रति स्वयूथ्यमतमुत्थाप-
 यति । य एष इति । प्रथमपर्यायस्य च्छायासमविषयत्ववद्वितीयतृतीयपर्याययो-
 रपि विज्ञानात्मविषयत्वमित्याह । स्वप्नेति । अन्य एव परस्मादुक्त इति संबन्धः ।
 चतुर्थपर्यायवत्पर्यायत्रयैऽपि परमात्मैव कस्मान्नोच्यते तत्राऽऽह । न पर इति ।
 अपहतर्षोऽप्यत्वादेरवस्थावत्त्वस्य च मिथो विरोधो हेत्वर्थः । नन्वन्तिमे पर्याये पर-
 स्योपदेशो युज्यते तज्ज्ञानस्य मुक्तिफलत्वात्किमिति पूर्वेषु पर्यायेषु च्छायादयो

१ घ. 'पीडिति क'। २ ग. ट. 'ना'। सा'। ३ घ. च. ट. प. 'नां का'। ४ ख. ट. घ. अ.
 ठ. ड. ड. ज. 'पाम्पारि'। ५ ग. ट. 'विद्यं सा'। ६ ख. छ. म. ण. 'ति इन्धत्वाद्म'। ७ ग. ट.
 'मनामभूतं त'। ८ ख. छ. म. ण. 'रस्य ये'।

त्वादिलक्षणो विरोधादिति केचिन्मन्यन्ते । छायाद्यात्मनां चोपदेशे मयो-
 जनमाचक्षते । आदावेवोच्यमाने किल दुर्विज्ञेयत्वात्परस्याऽऽत्मनोऽस्व-
 न्तबाह्यविषयासक्तचेतसोऽत्यन्तसूक्ष्मवस्तुश्रवणे व्यामोहो मा भूदिति ।
 यथा किल द्वितीयायां सूक्ष्मं चन्द्रं दिदर्शयिषुर्दृक्षं कंचित्प्रत्यक्षमादौ
 दर्शयति पश्यामुमेव चन्द्र इति । ततोऽन्यं ततोऽप्यन्यं गिरिर्मूर्धानं च
 चन्द्रसमीपस्यमेव चन्द्र इति । ततोऽसौ चन्द्रं पश्यति । एवमेतच्च
 एषोऽक्षिणीत्याद्युक्तं प्रजापतिना त्रिभिः पर्यायैर्न पर इति । चतुर्थे तु
 पर्याये देहान्मन्यत्समुत्थायाशरीरतामापन्नो ज्योतिःस्वरूपम् । यस्मि-
 न्नुत्तमपुरुषे त्पादिभिर्जसत्कीदृजममाणो भवति स उत्तमः पुरुषः पर
 उक्त इति चाऽऽहुः । सत्यं रमणीया तावदियं व्याख्या श्रोतुम् । न
 त्वर्थोऽस्य ग्रन्थस्यैवं संभवति । कथम् । अक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्यु-
 पन्यस्य शिष्याभ्यां छायात्मनि शृहीते तपोस्तद्विपरीतग्रहणं मत्वा
 तदपनयाधोदशरावोपन्यासः किं पश्यथ इति च प्रश्नः साध्वलंकारोप-
 देशश्चानर्थकः स्यात् । यदि च्छायात्मैव प्रजापतिनाऽक्षिणि दृश्यत
 इत्युपदिष्टः । किंच यदि स्वयमुपदिष्ट इति ग्रहणस्याप्यपनर्थकारणं

निर्दिश्यन्ते वत्कलाभावादय आह । छायाद्यात्मनां चेति । तत्र प्रथमं छायात्मो-
 पदेशस्य प्रयोजनमाह । आदावेवेति । परस्याविसूक्ष्मत्वेन दुर्विज्ञेयत्वात्तस्मिन्नेवाऽऽ-
 दावुच्यमाने सति तस्यापि सूक्ष्मस्य श्रवणेऽपि श्रोतुरनात्मनिष्ठस्य किल व्यामोहः
 स्यात्स मा भूदिति श्रुत्वाच्छायात्मोपदेशः कृत इति संबन्धः । स्वप्रसुप्तयोर्विज्ञाना-
 त्मोपदेशस्य प्रयोजनं दर्शयन्नक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना । इति-
 शब्दस्तिष्ठा रोच्यते । पर्यायान्तरस्य तापर्यमाह । चतुर्थे त्विति । मरणधर्मका-
 देहात्प्रथमत्वा न्योतिःस्वरूपमशरीरत्वं प्राप्तो यद्यपि चतुर्थे पर्याये कथ्यते तथाऽपि
 कथमसौ परमात्मा स्यादित्याशङ्क्याऽऽह । यस्मिन्निति । स संप्रसादो यो विद्वान्कर्तृत्वेन
 विवक्षितः । किमिदं व्याख्यानं शब्दानुसारे किवाऽर्थानुसारेति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गी-
 करोति । सत्यमिति । द्वितीयं दृश्यति । न त्विति । असंभवमेवाऽऽकाङ्क्षाद्वारा स्फुट-
 यति । कथमित्यादिना । यथाद्ये पर्याये छायात्मोपदेशेयत्वं तर्हीन्द्रविरोचनयोः सम्ब-
 द्धात्वात्विपरीतग्रहापोहर्थं प्रजापतेरायामो वृथा स्यात् । तेन नेदं व्याख्यानमर्थानु-
 सारीत्यर्थः । इतश्च नाऽऽद्ये पर्याये छायात्मोपदेशोऽस्वीत्याह । किंचेति । प्रजापतिनो-
 पदिष्टस्यापि च्छायात्मनो ग्रहणं न मृष्यतीत्याशङ्क्य हेत्वन्तरं स्पष्टयति । यदीति ।

१ छ. य. 'तना यो' । २ छ. य. य. य. द. ग. चन्द्रमसं । ३ क. ग. ट. 'समपु' । ४ घ. क. ट. य. श्रोतुः । ५ क. 'दि वा तेन स्' । ६ घ. ट. 'ष्टम' । ७ ग. ट. 'दृश्या' । ८ क. 'यवता' । ९ छ. छ. य. 'तना ये' । १० क. ग. ट. 'यात्मनोप' । ११ क. छ. छ. य. ग. 'दिश्यते तर्ही' ।

वक्तव्यं स्यात् । स्वप्नसुप्तात्मग्रहणयोरपि तदपनयकारणं च स्वयं
ब्रूयात् । न चोक्तं तेन मन्यामहे नास्मिणि च्छायात्मा प्रजापतिनोप-
दिष्टः । किं चान्यदास्मिणि द्रष्टा चेदृश्यत इत्युपदिष्टः स्यात्तत
इदं युक्तम् । एतं स्वेव त इत्युक्त्वा स्वप्नेऽपि द्रष्टुरेवोपदेशः । स्वप्ने
न द्रष्टोपदिष्ट इति चेन्न । अपि रोदितीवाभिपवेत्तेवेत्युपदेशात् । न
च द्रष्टुरन्यः कश्चित्स्वप्ने महीयमानश्चरति । अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योति-
रिति न्यापतः श्रुत्यन्तरे सिद्धत्वात् । यद्यपि स्वप्ने सधीर्भवति तथाऽपि
न धीः स्वप्नभोगोपलब्धिं प्रति करणत्वं भजते । किं तर्हि पट चि-
त्रवज्जाग्रद्वासनाश्रया दृश्यैव धीर्भवतीति न द्रष्टुः स्वयंज्योतिष्ट्रवाधः
स्यात् । किंचान्यत् । जाग्रत्स्वप्नयोर्भूतानि चाऽऽत्मानं च जानाती-
मानि भूतान्ययमहमस्मीति । प्राप्तौ सत्पां प्रतिषेधो युक्तः स्यान्नाह

तेन च्छायात्मग्रहणापनयकारणावचनेनेति यावत् । तेन प्रजापतिनेत्येकत्व-
च्छब्दो योन्यः । इतश्च प्रथमे पर्याये द्रष्टुरेवोपदेशो न च्छायापुरुषस्येत्याह ।
किंचान्यदिति । एतच्छब्देन संनिहितावलम्बिना छायात्मानमनुकृष्य स्वप्ने
द्रष्टुरुपदेशः प्रजापतेर्मृपावादित्वं प्रसज्येत । तथा च प्रथमेऽपि पर्याये द्रष्टैवो-
पदिष्ट इत्यर्थः । स्वप्नावस्थाविशिष्टस्य स्थानान्तरे बाध्यत्वान्न तत्र द्रष्टुरुपदेशोऽस्तीति
शङ्कते । स्वप्न इति । अनुभवानुसारेणोत्तरमाह । नेत्यादिना । किंच प्रकाशकारणा-
नामुपरमे यः प्रकाशः स नैसर्गिक इति न्यायेन प्रतीचः स्वयंज्योतिष्टं बृहदारण्यके
स्वप्नावस्थामाश्रित्योक्तं तत्रश्च तत्र द्रष्टुरुपदेशः सिध्यतीत्याह । न चेति । सूर्योदी-
नामुपरमे यः प्रकाशो दृश्यमानः स नैसर्गिक इत्ययुक्तं स्वप्नेऽप्यन्तःकरणस्य सत्त्वादि-
त्याशङ्क्याऽऽह । यद्यपीति । करणत्वाभावे हेतुं शृच्छति । किं तर्हीति । नीलपी-
ठादिजाग्रद्वासनाभिर्विर्वर्तमाना सास्मिणो वेद्यवार्तापद्यते । तथाच पेटचित्रवद्विचित्रवास-
नामयचेतसः सास्मिण्यत्वात् स्वप्नोपलब्धौ करणं भवतीति तद्रष्टुः स्वयंज्योतिष्टं न्याय-
सिद्धमित्याह । पठेति । मासङ्गिकं हित्वा द्रष्टैवोपदिष्टः स्वप्नावस्थायामिष्यन्न हेत्वन्तर-
माह । किंचेति । तथाच जाग्रदवस्थायामिव स्वप्नेऽपि द्रष्टैवोपदिष्ट इति शेषः । इतश्च द्र-
ष्टुरेवोपदेशः स्वप्नदशायामित्याह । प्राप्तविति । न केवलमुक्तसौप्तसौ निषेधो निषेध्य-
माप्तिसापेक्षत्वादवस्थाद्वये द्रष्टुरुपदेशमाकारूयति किंतु तुरीयगवो निषेधोऽपि निषेध्य-

स्वल्पमित्यादि । तथा चेतनस्यैवाविद्यानिमित्तयोः सशरीरत्वे सति प्रियाप्रिययोरपहतिर्नास्तीत्युक्त्वा तस्यैवाशरीरस्य सतो विद्यायां सत्यां सशरीरत्वे प्राप्तयोः प्रतिषेधो पुक्तोऽशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इति । एकश्चाऽऽत्मा स्वप्रबुद्धान्तयोर्महामत्स्ववदसङ्गः संघरतीति श्रुत्यन्तरे सिद्धम् । यच्चोक्तं संप्रसादः शरीरात्समुत्पाप यस्मिन्ह्यादिभी रममाणो भवति सोऽन्यः संप्रसादादधिकरणनिर्दिष्ट उत्तमः पुरुष इति । तदप्यसत् । चतुर्थेऽपि पर्याये एतं त्वेव त इति वचनात् । यदि ततोऽन्योऽभिप्रेतः स्यात्पूर्ववेदेतं त्वेव त इति न ब्रूपान्मृषा प्रजापतिः । किंचान्यचेजोवन्नादीनां सद्गुः सतः स्वविकारदेदश्रुक्ते प्रवेशं दर्शयित्वा प्रविष्टाय पुनस्तत्त्वमसीत्पुपदेशो मृषा प्रसज्येत । तस्मिंस्त्वं ह्यादिभी रन्ता भविष्यसीति पुक्त उपदेशोऽभविष्यद्यदि संप्रसादादन्य उत्तमः पुरुषो भवेत् । तथा भूद्ग्रहमेवेत्यादिश्याऽऽत्मैवेदं सर्वमिति नोपसमहरिष्यद्यदि भूमा जीवादन्योऽभविष्यत् । नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेत्यादि-श्रुत्यन्तरात् । सर्वश्रुतिषु च परस्मिन्नात्मशब्दप्रयोगो नाभविष्यत्प्रत्यगात्मा चेत्सर्वजन्तूनां परं आत्मा न भवेत् तस्मादेक एवाऽऽत्मा प्रकरणी सिद्धः । न चाऽऽत्मनः संसारित्वम् । अविद्याध्यस्तत्वादा-

माकाङ्क्षन्नवस्थाद्वये द्रष्टुरुपदेशमाकाङ्क्षवीत्याह । तथेति । निषेधस्य प्राप्तिसापेक्षत्वात्पुरुषत्वेव द्रष्टृविद्यानिदाने सशरीरत्वे णभिप्रिययोः स्थानद्वयगतयोर्न प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति न ह नै सशरीरस्येत्यादिनोक्तं सशरीरत्वे प्राप्तयोः प्रियाप्रिययोस्तस्यैवावस्थात्रयावीवस्य सत्यां विद्यायामशरीरमित्यादिना प्रतिषेधो युक्त इति योजनम् । स्वप्ने द्रष्टुरुपदेशो हेत्वन्तरमाह । एकश्चेति । चतुर्थपर्यायस्य सौप्त्यादर्धान्तरविषयत्वमुक्तमनुभाष्य दूषयति । यच्चोक्तमित्यादिना । तदेव व्यविरेकद्वारा स्फोरयावि । पदीति । अविकरणाधेयभावेन भेदः सत्यो नास्तीत्यत्र हेत्वन्तरमाह । किंचान्यदिति । जीवपरयोर्भेदस्य पञ्चमपाठकविरोधवत् सप्तमपाठकविरोधोऽपि स्यादित्याह । तथेति । बृहदारण्यकश्रुत्यालोचनायामपि जीवेश्वरभेदो न संभवतीत्याह । नान्य इति । इवश्च जीवपरयोर्भेदो नास्तीत्याह । सर्वश्रुतिष्विति । श्रौवपर्यमुपसंहरति । तस्मादिति । आत्मैक्ये परस्यैव संसारित्वं सर्वदेहेषु स्यादिति चेन्नेत्याह । न चेति ।

त्मनि संसारस्य । न हि रज्जुशुक्तिकागमनादिषु सर्परजतमलादीनि मिथ्याज्ञानाध्यस्तानि तेषां भवन्तीति । एतेन सशरीरस्य मियाप्रिययो-
रपहतिर्नास्तीति व्याख्यातम् । यच्च स्थितप्रमियवेत्तेवेति नाप्रियवेत्ते-
वेति सिद्धम् । एवं च सति सर्वपर्यापेप्वेतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति प्रजापते-
र्वचनम् । यदि वा प्रजापतिच्छब्दरूपायाः श्रुतेर्वचनं सत्यमेव भवेत् ।
न च तत्कुतर्कबुद्ध्या मृषा कर्तुं युक्तम् । ततो गुरुतरस्य प्रमाणान्तर-
स्यानुपपत्तेः । ननु प्रत्यक्षं दुःस्वाद्यप्रियवेत्तृत्वमव्यभिचार्यनुभूयत इति
चेन्न । जरादिरहितो जीर्णोऽहं जातोऽहमायुष्मान् गौरः कृष्णो मृत
इत्यादिप्रत्यक्षानुभववत्तदुपपत्तेः । सर्वमप्येतत्सत्यमिति चेदस्त्वेवेतदेवं
दुरवगमं पेन देवराजोऽप्युदशरावादिदर्शिताविनाशपुक्तिरपि मुमोद्देवान

आरोपितसंसारित्वं वस्तुतो नाऽऽत्मन्यस्तीत्येतद्दृष्टान्त्वेन स्पष्टयाति । न हीति ।
मिथ्या च तदज्ञानं चेति मिथ्याज्ञानं वेनाध्यस्तान्याविद्यमानान्येव विद्यमानवत्प्रती-
तिमापगदितानीति यावत् । न ह वै सशरीरस्येत्यादि वदवा वास्त्वत्वं मियाप्रियसंब-
न्धस्य विवक्षितमिति शङ्कामुक्तन्यायादिदेशेन निरस्यति । एतेनेति । आत्मनि संसा-
रस्य प्रसक्तिर्नेति यावत् । यावदध्यासभावित्वं मियाप्रिययोरपहत्यभावो न वास्त्वत्वं
शरीरसंबन्धस्यैव मियाप्रियमूलस्य दुर्मिरूपत्वादित्यर्थः । स्वप्नद्रष्टा स्वस्वप्रियवेत्तेव
भवति न त्वप्रियवेत्तेवेति यत्पूर्वत्र स्थितं वैतिसिद्धम् । लाभान्तरमाह । एवं चेति ।
प्रजापतेर्वचनं सत्यं भवेदिति संबन्धः । अपौरुषेय्यां श्रुतौ कुतः प्रजापतेर्वचनं सावका-
शमित्याशङ्क्याऽऽह । यदि वेति । सुखादयः साश्रया गुणत्वाहूपादिवदित्यनुभा-
नाचदाश्रयः परिशेषादात्मा मविष्यतीति वैशेषिकादिवर्कविरोधादसत्यं श्रुतेर्वचनमि-
त्याशङ्क्याऽऽह । न चेति । सुखादीनामुपाविष्यत्वेन सिद्धसाध्यत्वान्नास्ति श्रीतव-
चसो बाधकमित्यर्थः । प्रत्यक्षमिति शङ्कते । नन्वेति । तस्याऽऽभासत्वान्न बाधकत्व-
मिति परिहरति । नेत्यादिना । दृष्टान्तोऽपि समातिपन्नो न भवतीति शङ्कते । सर्व-
मिति । जरादेः सत्यवचनं त्वदीयमेवमस्त्येवेत्यङ्गीकरोति । अस्त्वेवेति । अङ्गी-
कारे हेतुमाह । दुरवगममिति । अविकारिणः प्रमितिजनको वेद इति न्यार्याचादृशाना-
मनविकारिणां दुर्ज्ञानमात्मवत्त्वम् । अतोऽस्त्येव जरादिसत्यत्ववचनं न तावदा वस्तुसति-
रित्यर्थः । दुरवगमत्वे लिङ्गमाह । पेनेति । अत्रेत्यात्मवत्त्वोक्तिः । तस्य दुर्ज्ञानत्वे लिङ्गान्व-

विनाशमेवापीतो भवतीति । तथा विरोचनो महामात्रः प्राजापत्योऽपि
 देहमात्रात्मदर्शनो घम्व । तथेन्द्रस्याऽऽत्मविनाशभयसागर एव वैना-
 शिका न्यमञ्जन् । तथा सांख्या द्रष्टारं देहादित्यतिरिक्तमवगम्यापि
 त्यक्तागमप्रमाणत्वान्मृत्युविषय एवान्यत्वदर्शने तस्थुः । तथाऽन्ये का-
 णादादिदर्शनाः कथापरक्तमिव क्षारादिभिर्वह्नं नवभिरात्मगुणैर्पुंक्त-
 मात्मद्रव्यं विशोधयितुं प्रवृत्ताः । तथाऽन्ये कर्मिणो ब्राह्मणविषयार्पणहृत-
 चेतसो वेदप्रमाणा अपि परमार्थसत्यमात्मैकत्वं विनाशमिवेन्द्रवन्मन्य-
 माना घटीषन्नवदारोहावरोहप्रकारैरनिशं बभ्रमन्ति । किमन्ये क्षुद्रज-
 न्तवो विवेकहीनाः स्वभावत एव बटिविषयार्पणहृतचेतसः । तस्मादिदं
 त्यक्तसर्वबाह्येपणैरनन्यशरणैः परमहंसपरित्राजकैरत्पाश्रमिभिर्वेदान्त-
 विज्ञानपरैरेव वेदनीयं पूज्यतमैः प्राजापत्यं चेवं संप्रदायमनुसरद्विरुपनि-
 बद्धं प्रकरणचतुष्टयेन । तथाऽनुशासत्यद्यापि त एव नान्य इति ॥ १ ॥

रमाह । तथेति । वैनाशिकभ्रान्तिरप्यात्मनो दुर्ज्ञानत्वं गमयतीत्याह । तथेन्द्रस्येति ।
 साह्यभ्रान्तिरपि दुर्ज्ञानत्वमात्मनो ज्ञापयतीत्याह । तथा सांख्या इति । बार्हिक-
 भ्रान्तिरपि तस्य दुर्ग्रहत्वे गैमिकेत्याह । तथाऽन्य इति । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेष-
 मयत्नवर्माधर्माभावना नवाऽऽत्मगुणाः । मीमांसकभ्रान्तिस्तस्य दुर्ग्रहत्वे गैमिकेत्याह ।
 तथाऽन्य इति । यदा परीक्षकाणां परीक्षणी भ्रान्तिरात्मनो दुरवगमत्वं गमयति
 तदा विचारविधुराणां लौकिकानां भ्रान्तिस्तत्र प्रमाणयितव्येत्याह । किमन्य
 इति । अन्ये बभ्रमन्तीति किं वक्तव्यमिति संबन्धः । यदि लौकिकानां
 परीक्षकाणां चेदमात्मवत्त्वं दुर्ज्ञानं प्रतिज्ञायते कोषा तर्ह्येदं सुज्ञानमित्याशङ्क्याऽऽह ।
 तस्मादिति । एषणास्विवाऽऽत्मवत्त्वेऽपि वेपामौदासीन्यं वारयति । अनन्यशरणै-
 रिति । वेपा कुटीधैरादिभावं व्यासेषति । परमहंसेति । कर्मनिष्ठानामाश्रमानतीत्य
 नैष्कर्म्यप्राधान्येन वर्तमानत्व दर्शयति । अत्याश्रमिभिरिति । अनन्यशरणैरित्युक्तं
 व्यनक्ति । वेदान्तेति । पूज्यतमैरिति नित्यानुवादः । वेपामात्मवेदनोपायं प्राक्तन-
 मुपादेशति । प्राजापत्यं चेति । स्थानत्रयं पुरीय चेत्येवद्विषय प्रकरणचतुष्टयम् ।
 यथोक्ताधिकारिणामेवाऽऽत्मवेदनमित्यत्र लिङ्गावरमाह । तथेति । अशरीरमित्यादि-
 वाच्यव्याख्यानोपसंहारार्थमितिपदम् ॥ १ ॥

१ ट. 'क्तमात्मनम' । २ ड. इ. ट. ततोऽन्ये । ३ ७ घ. ठ ट. ट. 'था कं' । ४ क. ग. ट.
 ट. 'पदत' । ५ ट. 'उ सत्तरधरे प' । ६ क. ग. ट. 'पदत' । ७ घ. ट. 'रन्त्याश्र' । ८ क. ग. ट.
 'तशा' । ९ क. घ. छ. अ. गमयमित्या । १० क. अ. गमयमित्य । ११ ग. अ. ट. 'वकारि' ।

अशरीरोवायुरश्रं विद्युत् स्तनयित्पुरशरीरिण्ये-
तानि तद्यथैतान्यमुष्मादाकाशात्समुत्थाय परं
ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते ॥२॥

तत्राशरीरस्य संप्रसादस्याविद्यया शरीरेणाविशेषतां सशरीरतामेवं
संप्राप्तस्य शरीरात्समुत्थाय स्वेन रूपेण यथाऽभिनिष्पत्तिस्तथा वक्त-
व्येति दृष्टान्त उच्यते । अशरीरो वायुरविद्यमानं शिरःपाष्पादिमच्छ-
रीरमस्येत्यशरीरः । किं चाश्रं विद्युत्स्तनयित्पुरित्येतानि चाशरीराणि ।
तत्तत्रैवं सति वर्षादिप्रयोजनावसाने यथा । अमुष्मादिति भूमिश्च श्रुति-
र्धुलोकसंबन्धिनमाकाशदेशं व्यपदिशति । एतानि यथोक्तान्याकाश-
समानरूपतामापन्नानि स्वेन वाय्वादिरूपेणावृष्टमाणान्याकाशाख्यतां
गतानि । यथा संप्रसादोऽविद्यावस्थायां शरीरात्मभावमेवाऽऽपन्नस्तानि
च तथाभूतान्यमुष्माद्दुलोकसंबन्धिन आकाशदेशात्समुत्तिष्ठन्ति वर्षणा-
दिप्रयोजनाभिनिर्वृत्तये । कथम् । शिशिरापाये सावित्रं परं ज्योतिः प्रकृष्टं
श्रेष्मकमुपसंपद्य सावित्रमभितापं प्राप्येत्यर्थः । आदित्याभितापेन पृथ-
ग्भावमापादिताः सन्तः स्वेन स्वेन रूपेण पुरोवातादिवायुरूपेण स्तिमि-
तभावं हित्वाऽश्रमपि भूमिपर्वतहस्तादिरूपेण विद्युदपि स्वेन ज्योतिर्ल-
तादिचपलरूपेण स्तनयित्पुरपि स्वेन गर्जिताशनिरूपेणेत्येवं प्रावृडा-
गमे स्वेन स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते ॥ २ ॥

सशरीरस्य बन्धो मुक्तिरशरीरस्येति स्थिते किमर्थमशरीरो वायुरित्यादिवाक्यामित्या-
शङ्क्याऽऽह । तत्रेत्यादिना । कथं वायोरशरीरत्वं उदाह । अविद्यमानमिति ।
एवं सति वाय्वादीनामशरीरत्वे सतीति यावत् । आकाशस्य सर्वत्रैकरूपत्वादमुष्मा-
दिति कुतो व्यपदेशसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह । अमुष्मादिति । यथोक्तान्यशरी-
राणि वाय्वादीनि तेषामाकाशत्वापत्तौ दृष्टान्तमाह । यथेति । तथा वाय्वादीनि स्वेन
रूपेणावृष्टमाणत्वदशायामाकाशाख्यतां गतानीति संबन्धः । ज्ञानि च वाय्वादीनि
तथाभूतान्याकाशात्मत्वं प्राप्तानीत्येवम् । वर्षादिकलनिष्पत्त्यर्थं वाय्वादीनामाकाशदेशात्
समुत्थानमुक्तमाकाशरूपाद्वारेण स्फुटयति । 'कथमित्यादिना । स्वेन स्वेन रूपेणाभिनि-
ष्पद्यन्त इति संबन्धः । तत्र वायोरश्रस्य विद्युत्ः स्तनयित्त्रोश्च स्वेन रूपेणाभिनि-
ष्पत्तिप्रकारं विवृणोति । पुरोवातोदीति । स्तिमितभावं हित्वा वायुरिति शेषः ॥ २ ॥

एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स

यथाऽथं दृष्टान्तो वाय्वादीनामाकाशादिसाम्यगमनवदविद्यया संसा-
रावस्थायां शरीरसाम्यमापन्नोऽहममुष्य पुत्रो जातो जीर्णो मरिष्य
इत्येवंप्रकारं प्रजापतिर्नेव मघवान् यथोक्तेन क्रमेण नासि त्वं देहेन्द्रि-
यादिधर्मा तत्त्वमसीति प्रतिबोधितः सन्स एष संप्रसादो जीवोऽस्मा-
च्छरीरादाकाशादिव वाय्वादयः समुत्थाय देहादिवैलक्षण्यात्मात्मनो
रूपमवगम्य देहात्मभावनां हित्वेत्येतत् । स्वेन रूपेण सदात्मनैवाभि-
निष्पद्यत इति व्याख्यातं पुरस्तात् । स येन स्वेन रूपेण संप्रसादोऽ-
भिनिष्पद्यते प्राक्प्रतिबोधात्तद्भ्रान्तिनिमित्तात्सर्पो भवति यथा रज्जुः
पश्चात्कृतप्रकाशा रज्ज्वात्मना स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । एवं च स उत्त-
मैपुरुष उत्तमश्चातो पुरुषश्चेत्पुत्रमैपुर्हपः स एवोत्तमैपुरुषोऽक्षिस्वप्र-
पुरुषो व्यक्तांव्यक्तश्च सुपुत्रः समस्तः संप्रसन्नोऽशरीरश्च स्वेन रूपेणेति ।
एषामेष स्वेन रूपेणावस्थितः क्षराक्षरौ व्याकृताव्याकृतावपेक्ष्योत्तमैपु-

दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह । यथेति । वाय्वादीनामित्यस्य पुरस्तात्तपेत्यध्या-
हर्वव्यम् । तत्राऽऽदिहाब्देनाभविद्युत्स्वनयित्स्वो गृह्णन्ते । आकाशादीत्यादिपदम-
भादिकारणसंग्रहार्थम् । शरीरसाम्यमेव विशिनष्टि । अहमिति । प्रतिबोधने दृष्टा-
न्तमाह । प्रजापतिर्नेति । यथोक्तेन क्रमेण पर्यायचतुष्टयोपदिष्टप्रकारेणेति यावत् ।
मघवान्प्रतिबोधित इति संबन्धः । दार्ष्टान्तिके प्रतिबोधनप्रकारं दर्शयति । नासीति ।
शरीराद्विद्युषः समुत्थाने दृष्टान्तमाह । आकाशादिवेति । समुत्थानं विभजते ।
देहादीति । पुनर्लोकं परिहरति । इति व्याख्यातमिति । उत्तरवाक्यस्थं सशब्दं
व्याचष्टे । स येनेति । स उत्तम पुरुष इति संबन्धः । संप्रसादस्य स्वेन रूपेणाभिनि-
ष्पत्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । प्रागित्पादिना । उक्तदृष्टान्तानुसारेणाविद्यादाज्ञायां
शरीरात्मत्वमापन्नो जीवो विद्यया प्रकाशितब्रह्मसत्त्वः स्वेन रूपेणाभिनिष्पन्नो भव-
तीति दार्ष्टान्तिकमाह । एवं चेति । पुरुषस्योत्तमैविशेषणं पुरुषान्तरव्यवच्छेदार्थमि-
त्यभिप्रेत्य पुरुषभेदं दर्शयति । असीति । इति चत्वारः पुरुषा इति शेषः । तत्र
पूर्वेषां त्रयाणां व्यवच्छेद्यत्वं तुरीयस्य वृत्तमपुरुषत्वामित्याह । एषामिति । यथो-

१ क. ग. ह. द. ट. 'तो स स' । २ क. प्र. ष. 'वं प्रजा' । ३ स. ग. घ. च. ञ. ट. ह.
'तिवैव' । ४ क. ग. घ. च. ट. ठ. ड. ह. 'ते' । अत ए' । ५ क. 'मपूह' । ६ क. 'मी पूह' ।
७ क. 'मपूह' । ८ ठ. ह्य उत्तमः पुरुषाज्ञात् । ९ क. 'मपूह' । १० क. म. ट. 'ताव्य' ।
११ क. ग. ट. 'मेव स्वे' । १२ ठ. 'री व्याकृताव्यक्तौ व्या' । १३ क. ठ. 'मपूह' । १४ क. 'मत्स्वि' ।

उत्तमपुरुषः स तत्र पर्येति जक्षत्क्रीडन्नममाणः
स्त्रीभिर्वा यानैर्वा ज्ञातिभिर्वा नोपजनस्मर-

रुपः कृतनिर्वचनो ह्यपं गीतासु स संप्रसादः स्वेन रूपेण तत्र स्वात्मनि स्वस्थतया सर्वात्मभूतः पर्येति क्वचिदिन्द्राद्यात्मना जक्षद्वसन् मक्षयन् वा भक्षयानुष्ठावचानीप्सितान् क्वचिन्मनोमंत्रिः संकल्पादेव समुत्थितैर्ब्रह्मलौकिकैर्वा क्रीडन् रुपाविभी रममाणश्च मनसैव नोपजनं स्त्रीपुंसयो-
न्योन्योपगमेन जायत इत्युपजनमात्मभावेन वाऽऽत्मसाभीष्येन जायत इत्युपजनमिदं शरीरं तन्न स्मरन् । तत्स्मरणे हि दुःखमेव स्यात् । दुःखात्मकत्वात्तस्य । नन्वनुभूतं चेन्न स्मरेदसर्वज्ञत्वं मुक्तस्य । नैप दोषः । येन मिथ्याज्ञानादिना जनितं तेन मिथ्याज्ञानादि विषयोच्छेदितमतस्तत्रानुभूतमेवेति न तदस्मरणे सर्वज्ञत्वहानिः । न ह्यन्मत्तेन ग्रहग्रहीतेन वा यदनुभूतं तदनुमादाद्यपगमेऽपि स्मर्तव्यं स्यात्तथेहापि संसारिभिर-
विद्यादोषवद्विर्यदनुभूयते तत्सर्वात्मानमशरीरं न स्पृशति । अविद्यानिमि-

कोत्तमपुरुषे भगवत्संगतिं संगिरते । कृतेति । ह्यत्रिमी पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेर्युदाहृतः । यो लोकत्रयमात्रिय द्विपर्यव्यय ईश्वरः । यस्मात्क्षरमतीवोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अथोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति हि स भगवानुचिवात् । स वनेत्यादि व्याचष्टे । स संप्रसाद इति । क्वचिदिति सर्गलोकोक्तिः । क्वचिन्मनोमंत्रिरित्यत्र क्वचिदिति ब्रह्मलोको गृह्यते । नोपजनमिति प्रवीकं गृहीत्वा व्याकरोति । स्त्रीपुंसयो-
रिति । तन्न स्मरन्पर्येतीति संबन्धः । यथोक्तदेहस्मृतौ काऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । तत्स्मरणे हीति । विदुषो मुक्तस्यानुभूतदेहास्मरणे हूषणमाशङ्कते । नन्विति । असर्वज्ञत्वदोषं निराकरोति । नैप दोष इति । अनुभूतार्थस्मृतौ हि सर्वज्ञ इति । न च शरीराद्यनुभूतं तस्याविद्याकामकर्ममूलस्याज्ञानभात्रत्वात्तस्य च सका-
र्यस्य ज्ञानोदयमात्रेण नष्टत्वात्प्रागपि शरीरादेरनुभूतविपरीतवर्तित्वानुपपत्तेरित्यर्थः । शरीरादि पूर्वं सम्यग्ज्ञानेनाविषयीकृतमपि सद्भ्रान्त्याऽनुभूतमेवेति विदुषामपि स्मर्त-
व्यमिति चेन्नेत्याह । न हीति । मुक्ते पुरुषे शरीरादयो न संबध्यन्ते श्वेतकथं वहि

१ क. रामः पूरु। त. 'समभूत'। घ. ड. स. प्र. 'समः पु'। २ ठ. ड. न. 'या सर्वोत्तमया स'
३ ग. घ. ड. च. ट. ठ. ड. न. मात्रेण सं'। ४ क. ट. 'न स्मरन् स्त्री'। ५ स. ग. प्र. ड. न. तन्मि-
थ्या'। ६ क. स. प्र. न. 'क्षरेति'। ७ स. छ. म. न. 'ति स'। ८ ग. 'मात्रेणैव'। ९ ग. ट. 'म-
भतस्या'। १० ग. ट. 'न ध्वस्तत्वा'। ११ ग. 'परिव'। १२ ख. छ. म. न. कृतं सं'।

त्रिदशशरीरस यथा प्रयोग्य आचरणे युक्त

त्तमावात् । ये' तृच्छन्नदोषेर्मृदितकपापैर्मानसाः सत्पाः कामा अनृता-
पिधाना अनुभूयन्ते विद्याभिव्यङ्ग्यत्वात् त एवमुक्तेन सर्वात्मभूतेन संब-
ध्यन्त इत्यात्मज्ञानस्तुतये निर्दिश्यन्तेऽतः साध्वेतद्विशिनष्टि । प एते
ब्रह्मलोक इति । यत्र क्वचन भवन्तोऽपि ब्रह्मण्येव हि ते लोके भव-
न्तीति सर्वात्मत्वाद्ब्रह्मण उच्यन्ते । ननु, कथमेकः सन्नान्यत्पश्यति
नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानातिं स भूमा कामांश्च ब्राह्मलोकिकान्
पश्यन्नमत इति च विरुद्धम् । पथैको, पस्मिन्नेव क्षणे पश्यति स तस्मि-
न्नेव क्षणे न पश्यति चेति । नैप दोषः । श्रुत्यन्तरे परिहृतत्वात् । द्रष्टु-
र्दृष्टेरविपरिलोपात्पश्यन्नेव भवति । द्रष्टुरन्यत्वेन कामानामभावात् पश्यति
चेति । यद्यपि सुषुप्ते तदुक्तं मुक्तस्यापि सर्वैकत्वात्समानो द्वितीयाभावः ।
केन कं पश्येदिति चोक्तमेव । अशरीरस्वरूपोऽपहतपाप्मादिलक्षणः

यत्र कामाः संबध्येरन्नित्याशङ्क्याऽऽह । ये त्विति । किमिदं सर्वैरेवे कामा नानुभू-
येरन्नित्याशङ्क्याऽऽह । अनृतापिधाना इति । इतश्च विदुषामेव तदभिव्यक्तिरि-
त्याह । विद्येति । किमिदं निर्गुणविद्याप्रकरणे विदुषि सरयकामसंबन्धवचनं तत्रा-
ऽऽह । इत्यात्मज्ञानेति । आत्मविद्यास्तुत्यर्थे विदुषि कामसंबन्धवचनम् । मनसै-
वांस्त्वामान्यश्यन्नित्यत्र विशेषश्रवणमपि युक्तमित्याह । अत इति । इन्द्रियादिषु
भवां कामानां कुतो ब्रह्मलोकभावित्वमित्याशङ्क्याऽऽह । यत्रेति । मनसैवांस्त्वामा-
नित्यादिवाक्यं स्तुत्यर्थमपि प्रधानवाक्यविरुद्धत्वात्त्याज्यमिदं शङ्कते । नन्विति ।
वाक्ययोर्मिथो विरोधे दृष्टान्तमाह । यथेति । यद्वैतज्ञ पश्यति पश्यन्वैतज्ञ पश्यति
न हि द्रष्टुर्दृष्टेरविपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विमकं
यत्पश्येदिति बृहदारण्यकश्रुतिमाश्रित्य विरोधं धुनति । नैप दोष इति । अथ यथोक्तं
वाक्यं सुषुप्तमविकृत्य प्रवृत्तं कथं मुक्तविषयवयोदाहृतमत आह । यद्यपीति ।
सुषुप्तस्य मोक्षदृष्टान्तत्वात्तद्भवस्य च दार्ढान्तिकेऽनुगमाद्यदुक्तं सुषुप्ते तत्संबन्धो
मुक्ते सिध्यतीत्यर्थः । किञ्च मुक्त्येवमिदस्य यत्र स्वस्य सर्वैकत्वमिदंमृदित्यादि तत्रै-
वोक्तमित्याह । येनेति । फलार्थवात्स्याशित्वावयवस्य च मिथो विरोधं शङ्कते ।
अशरीरेति । दृश्यत इत्यस्य पदस्य चाक्षुषदर्शने दृढत्वादशरीरस्य तदयोग्यत्वा-
दशरीरान्मेकिर्दृश्यत इतिश्रुतिविरुद्धेत्यर्थः । आत्मत्वाभूतत्वादिब्रह्मविषयानेकश्रुति-

१ छ. ग. प. च. म. ट. द. न. 'येतु चि' । २ छ. ट. द. उच्यते । ३ क. छ. ग. घ.
क. च. न. ट. ठ. न. 'भातीति । ४ ग. ट. च. द. ट. 'ति भूतः का' । ५ घ. द. 'ति वि' । ६ क.
शुभ्र ।

एवमेवायमस्मिञ्छरीरे प्राणो युक्तः ॥ ३ ॥

सेन् कथमेव पुरुषोऽक्षिणि दृश्यते इत्युक्तः प्रजापतिना । तत्र यथाऽसा-
वक्षिणि साक्षाद्दृश्यते तद्वक्तव्यमिति दमारभ्यते । तत्र को हेतुरक्षिणि
दर्शनं इत्याह स दृष्टान्तो यथा प्रयोगः प्रयोग्यपरो वा सशब्दः । प्रयु-
ज्यते इति प्रयोग्योऽश्वो बलीवर्धो वा । यथा लोक आचरत्यनेनेत्या-
चरणो रथोऽनो वा तस्मिन्नाचरणे युक्तस्तदाकर्षणाय । एवमस्मिञ्छरीरे
रथस्थानीये प्राणः पञ्चवृत्तिरिन्द्रियमनोबुद्धिसंयुक्तः प्रज्ञात्मा विज्ञान-
क्रियाशक्तिद्वयसंमूर्छितात्मा युक्तः स्वकर्मफलोपभोगनिमित्तं नियुक्तः ।
कस्मिन्श्वहमुत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीती-
श्वरेण राज्ञेव सर्वाधिकारी दर्शनश्रवणचेष्टाव्यापारेऽधिकृतः । तस्यैव

लिङ्गविरोधाद्दृश्यते इत्येकस्याः श्रुवेर्ज्ञानमात्रविधेयनिरोधोऽस्तीत्यभिप्रेत्यामन्तरवाक्य-
मुत्थापयति । तत्रेति । चाक्षुषदर्शनाविषयत्वे सति चक्षुषो दर्शने को हेतुरित्यपेक्षायां
लिङ्गहेतुकं तावदर्शनं संभवतीति मत्वा दृष्टान्तमाह श्रुतिः । स दृष्टान्तो यथा भवति
उच्यते इत्याह । तत्रेति । तमेव दृष्टान्तमनूद्य व्याचष्टे । यथेत्यादिना । अध्याहार-
राहित्यासिद्धयर्थं पक्षान्तरमाह । प्रयोग्येति । एवमित्यनेन द्वितीयो यथाशब्दः संब-
ध्यते । शरीरस्य रथस्थानीयत्वं शरीरं रथमेव त्विति श्रुत्यन्तरामन्तव्यम् । अस्मिन्यु-
क्तः स रथस्थानीय ईश्वरेण स्वकर्मफलोपभोगनिमित्तं प्राणो रथित्वेन नियुक्त इति संब-
न्धः । प्राणप्राणं व्यावर्तयति । पञ्चवृत्तिरिति । बुद्धिं तु सारार्थं विद्धि मनः प्रमह-
मेव च । इन्द्रियाणि ह्यानाहुरिति श्रुत्यन्तरमाभित्याऽऽह । इन्द्रियेति । आत्मानं
रथिनं विद्धीति श्रुतिविरुद्धं प्राणस्य रथित्वमित्याशङ्क्य तस्योपाधिर्यत्स्वदभेदाङ्गीकारा-
न्मैवमित्याह । प्रज्ञात्मेति । तस्याध्वात्मसंवाते शरीरद्वयविशिष्टत्वेन स्फुरितं स्वरूपं
दर्शयति । विज्ञानेति । ईश्वरस्य यथोक्तप्राणोपाविद्धारा भोक्तृत्वादिसारित्वमित्यत्र
श्रुत्यन्तरं प्रमाणयति । कस्मिन्निति । प्रतिष्ठास्यामीतीति स प्राणममृज्वेत्यादि-
श्रुतिरिति शेषः । तथाच यथा राज्ञा सर्वाधिकारित्वेन सेनाध्यक्षः संधिषिग्रहादौ नियु-
ज्यते तथेश्वरेण सर्वचेष्टान्तराधिकृतः स्वकीयदर्शनादिव्यापारनिमित्तं नियुक्तो भवती-
त्याह । राज्ञेति । प्राणः स्वविलक्षणेन चेतनेन नियुज्यते प्रयोज्यत्वाद्वादिवादित्य-
नुमानादेहसंहृतात्प्राणादतिरिक्तोऽसंहृतश्चेतनः सिध्यतीति समुदायार्थः । चक्षुरादि-
चेष्टा चेतननिमित्ता चेष्टात्वाद्प्राणादिचेष्टावदित्यनुमानान्तरं सूचयति । तस्यैवेति ।

१ ख. घ. ट. थ. ज. ट. ड. स । २ क. ख. छ. ज. ग. 'यथावा-न्तरविते' । ३ क. 'न्तरवा' ।
४ क. ख. ज. म् । तस्मिन्मुक्तशरीर ईं । ५ ख. छ. ज. ट. ग. 'ति वि' । ६ क. ख. छ. ज. ग. तस्य
तदुपा । ७ क. ख. छ. ग. ज. 'नद' । ८ ग. ट. 'कापी मे' ।

अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्णं चक्षुः स चाक्षुषः
पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति
स आत्मा गन्धाय घ्राणमथ यो वेदेदमभिव्या-

तु मात्रैकदशश्चक्षुरिन्द्रियं रूपोपलब्धिद्वाराभूतम् ॥ ३ ॥

अथ यत्र कृष्णतारोपलक्षितमाकाशं देहच्छिद्रमनुविषण्णमनुषक्त-
मनुगतं तत्र स प्रकृतोऽशरीर आत्मा चाक्षुषश्चक्षुषि भव इति चाक्षुष-
स्तस्य दर्शनाय रूपोपलब्धये चक्षुः करणं यस्य तदेहादिभिः संहत-
त्वात्परस्य द्रष्टुरर्थे सोऽत्र चक्षुषि दर्शनेन लिङ्गेन दृश्यते परोऽश-
रीरोऽसंहतः । अक्षिणि दृश्यत इति प्रजापतिनोक्तं सर्वेन्द्रियद्वारोपल-
क्षणार्थम् । सर्वविषयोपलब्धा हि स एवेति । स्फुटोपलब्धिहेतुत्वाच्च-
क्षिणीति विशेषवचनं सर्वश्रुतिषु । अहमदर्शमिति तरसत्पं भवतीति च

प्रकृतप्राणविषयस्तच्छब्दः । मात्रेत्येतस्य व्याख्यानमेकदेश इति । घ्राणसंवादे चक्षु-
रादीनां घ्राणपारतन्त्र्यमर्वातेस्त्वदेकदेशत्वं तेषामिति द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

शरीराद्यदिरिक्तमात्मानं संभाव्य तस्यापापिकं द्रष्टृत्वमाचष्टे । अथेति । अतिरि-
क्तमसंभोगानन्तर्यमपशब्दार्थः । यत्र तत्रैतिसप्तमीभ्यां संसारदशोच्यते । अनुगतं
चक्षुरिति संबन्धः । दर्शनाय चक्षुरित्यस्यार्थं समर्पयते । यस्येति । यस्य परस्य
द्रष्टुरर्थे करणं चक्षुरिष्टं सै परश्चक्षुषि लिङ्गेन दृश्यत इति संबन्धः । पारार्थ्ये चक्षुषो
हेतुमाह । देहादिभिरिति । यत्संहतं तत्त्वविलक्षणशेषं दृष्टं यथा ज्ञयनासनादि
तथा तदपि चक्षुर्देहादिभिः संहतत्वाद्यस्य विलक्षणस्य शेषमूतं सोऽत्र दर्शनेन लिङ्गेन
दृश्यते । विमव साश्रयं धर्मत्वद्रूपादिवादित्मनुमानादित्यर्थः । दृश्यत इत्यस्याविरुद्धा-
र्थमुक्त्वाऽक्षिणीत्यस्य विवक्षितमर्थमाह । अक्षिणीति । यथाऽक्षिद्वारा रूपोपलब्धा
परस्तथा तत्तदिन्द्रियद्वारा तत्तद्विषयोपलब्धा पर एवेति कृत्वा युक्तमिदमुपलक्षणमिति
साधयति । सर्वविषयेति । सर्वेन्द्रियैरुपलब्धत्वमवैशिष्टं चैत्कथं तर्हि सर्वास्वपि
श्रुतिषु चक्षुष्यैर्वास्त्योपदिश्यते तत्राऽऽह । स्फुटेति । चक्षुषः स्फुटोपलब्धौ हेतुत्वे
श्रुतिं संवादयति । अहमिति । यत्राहमिति चक्षुषः मलयस्त्वद्वस्तु सत्यं स्फुटोपल-
म्भादिति द्वयोर्विषयमानयोर्दृष्टमित्यर्थः । य एषोऽक्षिणीत्यत्र सर्वेन्द्रियद्वारोपलब्धा-

१ ट. ग. 'नुषिप' । २ क. ग. ट. उ 'त्मा चक्षुषि भवतीति चा' । घ. च. ड. द. 'त्मा
भवति चा' । ३ क. ख. ग. घ. ङ. च. अ. ट. ड. द. घ. 'रथे सो' । ठ. 'रथेः सो' । ४ ख. अ. ग. घ.
'राशक्ति' । ड. 'त्वादधि' । ५ ख. अ. ठ. 'ति धु' । ६ क. घ. छ. ज. ग. रथेक' । ७ क' । ६ क.
घ. ग. स यथ' । ८ क. ख. छ. अ. ग. 'शुषालि' । ९ ख. अ. ग. 'थेनोपास्थो' । १० ट. 'वा'

हराणीति स आत्माऽभिव्याहाराय वागथ यो
वेदेदं शृण्वानीति स आत्मा श्रवणाय श्रो-
त्रम् ॥ ४ ॥ अथ यो वेदेदं मन्वानीति स
आत्मा मनोऽस्य दैवं चक्षुः स वा एष एतेन

श्रुतेः । अथापि योऽस्मिन्देहे वेद कथमिदं सुगान्ध दुर्गन्धि वा जिघ्रा-
णीत्यस्य गन्धं विजानीषामिति स आत्मा तस्य गन्धाय गन्धविज्ञा-
नाय घ्राणम् । अथ यो वेदेदं वचनमभिव्याहराणीति वदिष्यामीति स
आत्माऽभिव्याहरणक्रियासिद्धये करणं वाग्निन्द्रियम् । अथ यो वेदेदं
शृण्वानीति स आत्मा श्रवणाय श्रोत्रम् ॥ ४ ॥

अथ यो वेदेदं मन्वानीति मननव्यापारमिन्द्रियासंस्पृष्टं केवलं
मन्वानीति वेद स आत्मो मननाय मनः । यो वेद स आत्मेत्येवं सर्वत्र
प्रयोगाद्वेदनमस्य स्वल्पमित्यवगम्यते । यथा यः पुरस्तात्प्रकाशयति
स आदित्यो यो दक्षिणतो यः पश्चाद्य उत्तरतो य ऊर्ध्वं प्रकाशयति स
आदित्य इत्युक्ते प्रकाशस्वरूपः स इति गम्यते । दर्शनादिक्रि-
यानिर्हन्त्यर्थानि तु चक्षुरादिकरणानि । इदं चास्याऽऽत्मनः सा-

विवक्षित इत्युक्तं व्यक्तीकरोति । अथापीति । चक्षुषि स्फुटोपलम्भेऽपीति यावत् । योऽ-
स्मिन्देहे येन केनापीन्द्रियेण यं कं चिद्विषयं वेद स आत्मेति संबन्धः । उक्तमेवार्थमाकाङ्-
क्षाद्वारा स्फोरयति । कथमित्यादिना । जिघ्राणीति यो वेदेत्युक्तमेव संक्षिपति । अस्पर्शात् ।
इन्द्रियैर्घ्राणादिभिरसंस्पृष्टं वच्छरिणानिष्पन्नामिति यावत् । केवलं मनोमात्रजनितमित्ये-
तन्मन्वानि संपादयानीत्यर्थः । यो वेदेत्यत्र प्रत्ययार्थमूवं कर्तृत्वं सापेक्षत्वानिमध्या प्रकृ-
त्यर्थं रूपं तु संविन्मात्रमनपेक्षतया सत्यमात्मस्वरूपमित्याह । यो वेदेति ॥ ४ ॥

आत्मा संवेदनस्वभावश्चेत्तत्संमर्गादेव विषयसिद्धिसंमवाच्चक्षुरादिवैयर्थ्यं स्यादित्या-
शङ्क्याऽऽह । दर्शनादीति । अन्तःकरणवृत्तिर्दर्शनादिक्रिया । सा चाऽऽत्मनः संवि-
देकरसस्योसङ्गोदासोनस्य विषयसंसर्गधर्महेतुस्तान्निष्पत्यर्थानि चक्षुरादीनि भवन्ति सा-
र्थकानीत्यर्थः । तेषामुक्तीत्या सार्थकत्वे गमकमाह । इदं चेति । करणानामुक्तं सार्थ-
कत्वं प्रकृतस्य संविन्मात्रस्यासङ्गत्वादेव स्वतो विषयसंबन्धानुपपत्त्या तत्संबन्धभ्रान्ति-

१ क. ग. घ. ङ. ज. झ. ट. ठ. त. थ. शृण्वानी । २ घ. ङ. ट. मुक्ति । ३ क. ग. ट. ठ.
द. ण. शृण्वानी । ४ क. ग. ट. ट. 'संप्रयुक्तं के' । घ. च. ठ. ण. 'संप्रयुक्तं के' । ट. द. संप्रयुक्तं के । ५
क. ग. घ. ङ. च. ट. द. ट. 'त्मा । यो । ६ ग. ट. संप्रयुक्तं । ७ क. ग. छ. म. ट. ण. र्थः ।
८ क. घ. ङ. 'मः सचिदे' । ९ ग. स्यात्तयोगोदा । १० ग. छ. यो नेवि । ११ क. ग. 'त्वानीति' ।

दैवेन चक्षुषा मनसैतान्कामान्यश्यन्रमते ॥५॥
 य एते ब्रह्मलोके तं वा एतं देवा आत्मानमु-
 पासते तस्मात्तेषां सर्वे च लोका आत्ताः सर्वे

मर्त्यादवगम्यते । आत्मनः सत्तामात्र एव ज्ञानकर्तृत्वं न तु व्यापृततया ।
 यथा सवितुः सत्तामात्र एव प्रकाशनकर्तृत्वं न तु व्यापृततयेति तद्वत् ।
 मनोऽस्याऽऽत्मनो दैवमप्राकृतमितरेन्द्रिपरसाधारणं चक्षुश्चक्षे पश्यत्यने-
 नेति चक्षुः । वर्तमानकालविषयाणि चेन्द्रियाण्यतोऽदेवानि तानि ।
 मनस्तु त्रिकालविषयोपलब्धिकरणं मृदितदोषं च सूक्ष्मव्यवहितादि-
 सर्वोपलब्धिकरणं चेति दैवं चक्षुरुच्यते । स वै मुक्तः स्वरूपापन्नोऽवि-
 द्याकृतदेहेन्द्रिपमनोवियुक्तः सर्वात्मभावमापन्नः सन्नेष व्योमवद्विधुद्रः
 सर्वेश्वरो मनउपाधिः सन्नेतेभैवेश्वरेण मनसैतान्कामान्सवितृप्रकाशवञ्चि-
 त्यप्रततेन दर्शनेन पश्यन्रमते ॥ ५ ॥

कान्कामानिति विशिनष्टि । य एते ब्रह्मणि लोके हिरण्यनिधिव-
 द्ब्राह्मविषयास्तद्वाच्यतेनापिहिताः संकल्पमात्रलभ्यास्तानित्यर्थः । यस्मा-
 देष इन्द्राय प्रजापतिनोक्त आत्मा तस्मात्ततः श्रुत्वा तमात्मानमय-
 त्वेऽपि देवा उपासते । तदुपासनाच्च तेषां सर्वे च लोका आत्ताः प्राप्ताः
 सर्वे च कामाः । यदर्थं हीन्द्र एकशतं वर्षाणि प्रजापतौ ब्रह्मवर्षमुवास
 तत्फलं प्राप्तं देवैरित्यभिप्रायः । तद्युक्तं देवानां महार्भोग्यत्वाच्च त्विदानीं

कारणान्तःकरणवृत्तिविशेषापेक्षया निर्धारितमित्यर्थः । आत्मनः संविन्मात्रस्वभावत्वे
 कथं कर्तृत्वव्यपदेश इत्याशङ्क्याऽऽह । आत्मन इति । य एषोऽतिणीत्यादि वाक्यं
 मपञ्चितं संपत्ति स तमेत्यादि फलवाक्यं मपञ्चित्युभिन्द्रियान्तरेभ्यो मनसो वैल-
 क्षण्यं दर्शयति । मनोऽस्येति । यस्य चक्षुष्टेऽपि कृतो देवत्वमित्याशङ्क्याऽऽह ।
 वर्तमानेति । आगन्तुकदोषरहित्यं मृदितदोषत्वम् । सर्वेश्वरो व्यग्यते यस्मिन्विशुद्धे
 मनसि तन्मनः सर्वेश्वरं तदुपाधिरस्येति तथोक्तः । ईश्वरेण तदभिव्यञ्जकेनेत्येवम् ।
 अविद्यादिमतिबन्धकस्यामातान्मनसा नित्यं प्रवर्तं दर्शनं नित्याभिव्यक्तस्वरूपं चैतन्यं
 येन पश्यन्निति योजना ॥ ५ ॥

तं वा एतमित्यादि व्याचष्टे । यस्मादिति । यदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । यदर्थं
 हीति । स सर्वोभेत्यादिवाक्यमाशङ्क्योत्तरत्वेनोत्थाप्य व्याचष्टे । तद्युक्तमित्यादिना ।

१ स. ग. घ. ङ. च. ष. ट. र. द. 'ति । व' । २ घ. च. ठ. 'यश्चेतिन्द्रि' । ३ स. भ. ङ.
 'मयापि । ४ स. र. म. 'भाग्याम । ठ. 'भाग्यानां नति' । ५ क. ग. ट. 'तृव्य' ।

च कामाः स सर्वाश्च लोकानाम्प्रोति सर्वाश्च
 च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य विजाना-
 तीति ह प्रजापतिरुवाच प्रजापतिरुवाच ॥६॥
 इत्यष्टमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥
 श्यामाच्छबलं प्रपद्ये शबलाच्छ्यामं प्रपद्येऽ-
 श्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहो-
 र्मुखात्प्रमुच्य धृत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्म-

मनुष्याणामेव जीवितत्वात्मानन्दतरप्रज्ञत्वाच्च संभवतीति प्राह इदमुच्यते ।
 स सर्वाश्च लोकानाम्प्रोति सर्वांश्च कामानिदानीं तनोऽपि । कोऽसौ । इन्द्रा-
 दिवद्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति ह सामान्येन किल प्रजापति-
 रुवाच । अतः सर्वेषामात्मज्ञानं तत्फलप्राप्तिश्च तुल्यैव भवतीति पर्यः ।
 द्विर्वचनं प्रकरणसमाप्त्यर्थम् ॥६॥ इत्यष्टमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥१२॥

श्यामाच्छबलं प्रपद्य इत्यादिमन्त्राभ्यायः पावनो जपार्थश्च ध्यानार्थो
 वा । श्यामो गम्भीरो वर्णः श्याम इव श्यामो हार्दं ब्रह्मात्यन्तदुरवगाह-
 त्वात्तद्दार्ढं ब्रह्म ज्ञात्वा ध्यानेन तस्माच्छ्यामाच्छबलं शबल इव शबलोऽ-
 रण्याद्यनेककामभिश्चत्वाद्ब्रह्मलोकस्य शायत्वं तं ब्रह्मलोकं शबलं प्रपद्ये
 मनसा शरीरपाताद्विर्ध्वं गच्छेपम् । यस्माद्दृढं शबलाद्ब्रह्मलोकान्ना-
 मरूपव्याकरणाय श्यामं प्रपद्ये हार्दं भावं प्रपद्योऽस्मीत्यभिप्रायः । अत-
 स्तमेव प्रकृतिस्वरूपमात्मानं शबलं प्रपद्य इत्यर्थः । कथं शबलं ब्रह्म-

यभोक्तं फलं वच्छब्दार्थः । प्रकरण निर्विशेषब्रह्मात्मैकत्वज्ञानविषयम् ॥ ६ ॥
 इत्यष्टमाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

ददरेपकरणं विद्यामकरण उपास्यस्त्वुत्पथं मसङ्गादुक्तं तैत्पकरणपरिसमाप्त्यर्थं म-
 रुवाया दहरविद्यायाः शेषमूर्त्वं जपविधानार्थमारमते । श्यामादिति । अलंन्तदुरव-
 गाहत्वाद्ब्रह्मज्ञानधीनानामिदं शेषः । कथं जीवतो ब्रह्मलोकप्राप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह ।
 मनसेति । न तर्हि मुख्या वस्माप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह । शरीरेति । विपरीतपाठं हेतु-
 त्वेनेति व्याचष्टे । यस्मादिति । हेतुः मदिज्ञया योन्यवे । अत इति । एष्टान्दमा-
 काङ्क्षापूर्वकमवधार्य व्याचष्टे । कथमित्यादिना । शरीरस्य त्याग्यत्वे हेतुमाह ।

१ क. 'मत्पथ' । २ अ. घ. म. द. ड. न. 'ध्याऽऽख्या' । ३ ठ. ण. मित्वा । ४ क. हार्दं
 ब्रह्मभा' । घ. य. हार्दं भा' । ५ ग. द. 'रति' । ६ ग. द. तत्परि' । ७ क. ग. छ. द. घ. 'सन्त दु' ।
 ८ क. 'सागहन' ।

लोकमभिसंभवामीत्यभिसंभवामीति ॥ १ ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥ १३ ॥

आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यद-
न्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा प्रजापतेः सर्वां

लोकं प्रपद्य इत्युच्यते । अथ इव स्वानि लोमानि विधूय कम्पनेन श्रमं
पौंस्वादि च रोमतोऽपनीय यथा निर्मलो भवेत्पेवं हार्दब्रह्मज्ञानेन
विधूय पापं घमोधर्मोरूपं चन्द्र इव च राहुग्रस्तस्तस्माद्ब्राह्मोर्मुस्तात्म-
मुच्य भास्वरो भवति यथैवं धृत्वा प्रहाय शरीरं सर्वानर्थोश्रयमिहैव
ध्यानेन कृतात्मा कृतकृत्यः सन्नकृतं नित्यं ब्रह्मलोकमभिसंभवामीति ।
द्विवचनं ब्रह्मसमाप्त्यर्थम् ॥१॥ इत्यष्टमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥१३॥

आकाशो वा इत्यादि ब्रह्मणो लक्षणनिर्देशार्थम् । आध्यानायाऽऽ-
काशो वै नाम श्रुतिषु प्रसिद्ध आत्मा । आकाश इवाशरीरत्वात्स्वरूपमत्वा-
च्च । स चाऽऽकाशो नामरूपयोः स्वात्मस्थयोजेगद्भीर्जभूतयोः सलिल-
स्येव केनेस्थानीययोर्निर्वहिता निर्वोढा व्याकर्ता । ते नामरूपे यदन्तरा
यस्य ब्रह्मणोऽन्तरा मध्ये वर्तते तयोर्वा नामरूपयोरन्तरा मध्ये यन्ना-
मरूपाभ्यामसृष्टं यदित्पेतेतद्ब्रह्म नामरूपविलक्षणं नामरूपाभ्याम-
सृष्टं तथाऽपि तयोर्निर्वोढैवलक्षणं ब्रह्मेत्यर्थः । इदमेवं मैत्रेयीब्राह्मणे-

सर्वानर्थेति । इति ब्रह्मणो ध्येनसमाप्त्यर्थः ॥१॥ इत्यष्टमाध्यायस्य त्रयोदशः खण्डः ॥१३॥

दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति लक्षणनिर्देशस्य मरुत्वोपयोगं दर्शयति । आध्या-
नायेति । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं
यन्ति । आकाशो ह्येवम्यो ज्यायानित्यायाः श्रुतयः । आकाशशब्देनाऽऽत्मनः
श्रुतिषु प्रसिद्धत्वे हेतुमाह । आकाश इवेति । ये यदन्तरेत्यत्र ते इति पदं मध-
माद्विवचनान्तं गृहीत्वा व्याख्याय द्वितीयाद्विवचनान्तं पञ्चम्येमादाय व्याचष्टे ।
तयोर्वेति । यदन्तरेति समस्तं पदं पूर्वत्र व्याख्यातमनुना । तु व्यस्तं व्याकर्तं तदेव
व्याकरणं संक्षिपति । नामरूपाभ्यामिति । चाभ्यामसृष्टं चेत्कथं तन्निर्वाहकमित्या-
शङ्क्याऽऽह । नामरूपाभ्यामसृष्टमिति । मायावशादिति शेषः । आत्मत्वेऽपि

१ क. ण. पांभादि । २ ख. ग. घ. ङ. च. झ. ट. ड. द. 'वतीत्ये' । ३ ठ. 'सजयेत । ४
ग. ङ. ट. ठ. ड. द. 'व रा' । ५ ठ. 'स्वतरो' । ६ ड. 'ति तये' । ७ क. ठ. 'अपरित' । ८ ख. ग.
घ. ट. ड. द. 'जयोः' । ९ क. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. द. ग. 'नसत्या' । १० क. 'दितद्' । ११
ग. ट. ट. ठ. ड. 'तद्' । १२ ड. ङ. द. 'व कर्ष' । १३ क. 'स्रणोत्' । १४ ण. 'ये वक्षित चि' । १५
ग. ट. ध्यातुर्थान् ।

वेश्म प्रपद्ये यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानां यशो
राज्ञां यशो विशां यशोऽहमनुप्रापत्सि स हाहं
यशसां यशः श्येतमदत्कमदत्कं श्येतं लिन्दु-

नोक्तं चिन्मात्रानुगमात्सर्वत्र चित्स्वरूपतैवेति गर्भ्यत एकवाक्येता ।
कथं तदवगम्यत इत्याह स आत्मा । आत्मा हि नाम सर्वजन्तूनां
प्रत्यक्चेतनः स्वसंवेद्यः प्रसिद्धस्तेनैव स्वरूपेणोन्नीपाशरीरो व्योमव-
त्सर्वगत आत्मा ब्रह्मेत्यवगन्तव्यम् । तच्चाऽऽत्मा ब्रह्मामृतमरणधर्मा ।
अत ऊर्ध्वं मन्त्रः । मजापतिश्चतुर्मुखस्तस्य सर्वा वेश्म प्रभुविमितं वेश्म
प्रपद्ये गच्छेयम् । किंच यशोऽहं यशो नामाऽऽत्माऽहं भवामि ब्राह्म-
णानाम् । ब्राह्मणा एव हि विशेषतस्तमुप्राप्तये ततस्तेषां यशो भवामि ।
तथा राज्ञां विशां च । तेऽप्यधिकृता एवेति तेषामप्यात्मा भवामि ।
तद्यशोऽहमनुप्रापत्स्यनुप्राप्तुमिच्छामि । स हाहं यशसांमात्मनां देहे-
न्द्रियमनोबुद्धिलक्षणानामात्मा । किमर्थमहमेवं प्रपद्ये इत्युच्यते । ईयेतं
वर्षतः पञ्चदशरसेभ्यः । रीदितेभ्यः । तथाऽदत्कं दन्तरहितमप्यदत्कं भक्षयि-
तु स्त्रीव्यञ्जनं तत्सेविनां तेजोबलवीर्यविज्ञानधर्माणामपहनृत् विनाश-
यिज्जित्येतत् । पदेवलक्षणं ईयेतं लिन्दु पिच्छलं तन्माऽभिर्गा माऽभि-

कथं करतलामलकवद्ब्रह्मणोऽपरोक्षत्वमव आह । आत्मा हीति । येन स्वसंवेद्यत्वेनेति
यावत् । कुतो देहद्वयोपहितस्याऽऽत्मनः स्वसंवेद्यत्वं उच्चाऽऽह । अशरीर इति ।
परिच्छिन्नस्याशरीरत्वमयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह । व्योमवदिति । ब्रह्मैव प्रत्यक्षमू-
लमिति कथमनगतमित्याशङ्क्याऽऽह । आत्मेति । अनात्मत्वं चेदब्रह्मत्वमस-
द्भात्मत्यङ्गुत्वं ब्रह्म वक्तव्यमित्यर्थः । उपास्यस्वरूपं दर्शयित्वा तदुप्राप्तकस्य प्रार्थ-
नामन्त्रमुत्थाप्य व्याकरोति । अत ऊर्ध्वमिति । मथमवो ब्राह्मणग्रहणे हेतुमाह ।
ब्राह्मणा एवेति । "विशेष्यं निर्दिशति । स्त्रीव्यञ्जनमिति । योनिशब्दितं प्रजनने-
न्द्रियमित्यर्थः । कथं तद्ब्रह्मयितुं भवेत्तदाह । तत्सेविनामिति । तदभिगमनं नाम गर्भ-

१ क. "शः श्वेत" । २ क. "त्कश्चेत" । ३ ग. "तेन ग" । ४ ड. "म्यते तदेकवाक्यत्वादिहापि
कथं" । ५ क. "क्यतयाऽऽत्मा" । क. ६ क. "ते । अत" । ७ ड. ड. ट. भरति । ८ ड. ग. "शो यशो
वि" । ९ ड. ग. च यशस्तेऽप्य" । १० क. ग. "णानां यशसांमा" । ११ क. ग. ड. च. शेतं । १२ ग.
समो" । १३ ख. घ. च. घ. लोहितं । १४ ग. ड. "हित स्त्रीविन्दु योनिशब्दितं किलक्षणं तथा" ।
१५ ग. ड. च. शेतं । १६ ख. घ. छ. च. ड. ग. पिच्छल । १७ क. ख. छ. झ. ग. "वेदन्ते" ।
१८ क. ख. ग. घ. ड. ग. विशेषं ।

माऽग्निगां लिन्दु माऽग्निगाम् ॥ १ ॥ इत्य-
ष्टमाध्यायस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥
तद्वैतद्वह्ना प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे
मनुः प्रजाभ्य आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथावि-
धानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे

गच्छेपम् । द्विर्वचनमत्यन्तानर्थहेतुत्वप्रदर्शनार्थम् ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्या-
यस्य चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

तद्वैतदात्मज्ञानं सोपकरणमोमित्येतदक्षरमित्याद्यैः सहोपासनैस्तद्वा-
चकेन ग्रन्थेनाष्टाध्यायीलक्षणेन सह ब्रह्मा हिरण्यगर्भः परमेश्वरो वा तद्वा-
रेण प्रजापतये कश्यपापोवाच । अंसावपि मनवे स्वपुत्राय । मनुः प्रजा-
भ्य इत्येवं श्रुत्यर्थसंप्रदायपरंपरयाऽऽगतमुपनिषद्विज्ञानमद्यापि विद्व-
त्स्ववगम्यते । पथेह पश्चाच्चध्यापत्रये प्रकाशितात्मविद्या सफलाऽवग-
म्यते तथा कर्मणां न कश्चनार्थ इति मासे तदानर्थक्यप्राप्तिपरिजिहीर्ष-
येदं कर्मणो विद्वद्विरनुष्ठीयमानस्य विशिष्टफलवत्त्वेनार्थवत्त्वमुच्यते ।
आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य सहार्थतोऽध्ययनं कृत्वा यथाविधानं यथोस्मृ-
त्युक्तोर्नपमैर्युक्तः सन्नित्यर्थः । सर्वस्यापि विधेः स्मृत्युक्तस्योपकुर्वाणकं
प्रति कर्तव्यत्वे गुरुश्रूपायाः प्राधान्यप्रदर्शनार्थमाह । गुरोः कर्म परक-
र्तव्यं तत्कृत्वा कर्मगूणो योऽतिशिशुः कालस्तेन कालेन वेदमधीत्ये-
त्यर्थः । एवं हि नियमवताऽधीतो वेदः कर्मज्ञानफलप्राप्तये भवति नान्य-

वासस्वस्याविशयेनानर्थहेतुत्वं ज्ञापयितुं द्विर्वचनमित्यर्थः ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य
चतुर्दशः खण्डः ॥ १४ ॥

उक्तविज्ञानत्पीठभोक्तवशङ्का व्युदस्यन्नमादिसारंपर्यागतत्वं दर्शयति । तद्वै-
तदिति । सोपकरणमुपकरणैः शमादिभिः सहितमिति यावत् । तद्द्वारेण हिरण्यगर्भ-
द्वारेणेत्यर्थः । विद्याप्रकरणं सर्वाभ्याविद्वदनुष्ठितस्य कर्मणः साफल्यमविद्वत्संतोषार्थं
कथयति । यथेत्यादिना । इहेति प्रकृतोपनिषदुक्तिः । माङ्गुलस्वपवित्रपाणित्वा-
दयो नियमाः । भिक्षाशनलानाचमनादितिभिः । किमित्येष नियमोऽध्ययने कथ्यते
वप्राऽऽह । एवं हीति । वजापीति सप्तम्या यथोक्तोऽधिकारी गृहीतः । एतत्सर्वं

१ क. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ढ. ण. 'ध्यागलं' । २ ख. घ. च. म. ट. ङ. ण. 'स प्रो ३
ख. घ. च. म. ट. ण. सोऽपि । ४ क. ग. घ. ङ. च. ट. ठ. ड. ढ. कर्मणः । ५ ग. ङ. ट. 'मैवि-
द्वि' । च. ट. 'मै वि' । ६ क. 'याश्रुत्' । ७ ग. ट. ण. 'तो यो ये' । ८ ग. ट. 'माप्य वि' । ९ ग. ट. 'व कुं' ।

शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्वि-
दधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्याहि-
सन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्तय-
न्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न च पुन-

धेत्यभिप्रायः । अभिसमावृत्य धर्मजिज्ञासां समापयित्वा गुरुकुलान्वि-
वृत्य न्यायतो दारानाहृत्य कुटुम्बे स्थित्वा गार्हस्थ्ये विहिते कर्मणि
तिष्ठन्नित्यर्थः । तत्रापि गार्हस्थ्यविहितानां कर्मणां स्वाध्यायस्य प्राधा-
न्यप्रदर्शनार्थमुच्यते । शुचौ विविक्तेऽमेध्यादिरहिते देशे यथावदासीनः
स्वाध्यायमधीयानो नैत्यकमधिकं च यथाशक्ति ऋगाद्यभ्यासं च कुर्व-
न्धार्मिकान्पुत्रांश्शिष्यांश्च धर्मयुक्तान्विदधद्दार्मिकत्वेन तान्निपमयन्नात्म-
नि स्वहृदये हार्दं ब्रह्मणि सर्वेन्द्रियाणि संप्रतिष्ठाप्योपसंहृत्येन्द्रियग्रहणा-
त्कर्माणि च संन्यस्याहिसन् हिंसां परपीडामकुर्वन् सर्वभूतानि स्यावर-
जङ्गमानि भूतान्यपीडयन्नित्यर्थः । भिक्षानिमित्तमटनादिर्नाऽपि परपीडा
स्यादित्यत आह । अन्यत्र तीर्थेभ्यः । तीर्थं नाम शास्त्रानुज्ञाविषयस्त-
तोऽन्यत्रेत्यर्थः । सर्वाश्रमिणां चैतत्समानम् । तीर्थेभ्योऽन्यत्राहिसैवेत्यन्ये
वर्णयन्ति । कुटुम्ब एवेतत्सर्वं कुर्वन्स खल्वधिकृतो यावदायुषं याव-
ज्जीवमेवं यथोक्तेन प्रकारेणैवं वर्तयन् ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते देहान्ते ।
न च पुनरावर्तते शरीरग्रहणाय । पुनरावृत्तेः प्राप्तायाः प्रतिषेधात् ।
आर्चिरादिना मर्गेण कार्यब्रह्मलोकमभिसंपद्य यावद्ब्रह्मलोकस्थितिस्ता-
वत्तत्रैव तिष्ठति प्राक्ततो" नाऽऽवर्तत इत्यर्थः । द्विरभ्यास उपनिषद्वि-

स्वयं कुर्वन्ब्रह्मलोकमभिसंपद्य इति सवन्धः । एवं वर्तयन्नित्यस्य व्याख्यानमेवं यथो-
क्तेन प्रकारेण कुर्वन्निति । अमाप्तमतिषेधाशङ्कां वारयति । पुनरावृत्तेरिति । चन्द्र-
लोकादिवद्ब्रह्मलोकादपि प्राप्ता पुनरावृत्तिस्तस्या न चेत्यादिना मतिषेधानामाप्तमतिषेध-
मसक्तिरित्यर्थः । अपुनरावृत्तिवाक्यस्थान्यक्षराणि व्याकरोति । आर्चिरादिनेति ।

१ ध. 'न्सर्वा भू' । २ ख. म. 'धेन्यमित्त' । ३ क. 'नो नित्यनैमित्तिक कर्मार्थ' । ४ ग. ड. ट. ड. ड. शक्ति । ५ घ. ख. ग. यथाशक्ति । ६ क. ड. ग. 'ह्य सर्वेन्द्रि' । ७ ख. म. 'न सन्सर्व' । ८ ठ. 'तापयट' । ९ ग. ड. ट. ड. 'ना प' । १० म. घ. ख. ड. ड. ग. 'वि धो' । ११ च. 'न्यद हि' । १२ ख. म. ड. 'केनैव प' । १३ क. ख. ग. ड. ग. ट. ड. ड. ड. ग. 'निर्व व' । १४ ग. ट. 'धाद्दार्मिकान् । अ' । १५ ठ. 'तो मुख्ये नाऽऽ'ने पुनन्तास्वाहाऽऽगमनमाशङ्कते गमना-
दता नाऽऽवर्तत इत्युच्यते । जि' ।

रावर्तते न च पुनरावर्तते ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्या-
यस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

इति च्छान्दोग्योपनिषद्यष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥८॥

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः
श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि सर्वे
ब्रह्मोपनिषदं माऽहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म
निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु त-
दात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि
सन्तु ते मयि सन्तु ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

॥ छान्दोग्योपनिषत्संपूर्णा ॥

॥ ॐ तत्सत् ॥

द्यापरिसमाप्तचर्यः ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्यायस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचा-
र्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतौ छान्दोग्योपनिषद्भाष्येऽष्टमोऽध्यायः स-
माप्तः ॥ ८ ॥ छान्दोग्योपनिषद्भाष्यं समाप्तम् ॥ ॐ तत्सत् ॥

प्रागिति महामलयात्पूर्वकालोक्तिः । ततो ब्रह्मलोकादित्यर्थः ॥ १ ॥ इत्यष्टमाध्या-
यस्य पञ्चदशः खण्डः ॥ १५ ॥

विद्यदादिजगज्जातं जातमज्ञानवो यतः । तदस्मि नामरूपादिविरहि ब्रह्म
निर्भेषम् ॥ १ ॥

नमस्त्वयन्तसदोहसरसीरुहमानवे । गुरवे परपक्षीघ्वान्तध्वंसपटीयसे ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यश्रीभगवदानन्द-
ज्ञानकृतायां छान्दोग्यभाष्यटीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ छान्दोग्योपनिषद्भा-
ष्यटीका समाप्ता ॥ ॥ समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥ ॥ ॐ तत्सत् ॥

अथ च्छान्दोग्योपनिषद्भिभागानां वर्णानुक्रमणिका प्रारभ्यते ।

छान्दोग्योपनिषदादि.

अध्यायादीनि.

छान्दोग्योपनिषदादि.

अध्यायादीनि.

अ

अभिर्हिकारो वायुः	२।२०। १
अग्निष्टे पादं वक्तोति	४। ६। १
अजा हिंकारोऽवयः	२।१८। १
अतो यान्पन्पानि	१। ३। ५
अत्र यजमानः.... तस्मै रु- द्राः....	२।२४।१०
अत्र यजमानः.... तस्मै व- सवः....	२।२४। ६
अत्स्पन्नं पश्यसि मियं	
वैश्वानरमुपास्ते पादौ..	५।१७। २
अत्स्पन्नं पश्यसि....वै- श्वानरमुपास्ते प्राण- स्त्वेय....	५।१४। २
अत्स्पन्नं पश्यसि....वै- श्वानरमुपास्ते वस्ति- स्त्वेय....	५।१६। २
अत्स्पन्नं....मूर्धा त्वेय....	५।१२। २
अत्स्पन्नं....वैश्वानरमुपा- स्ते संदेहस्त्वेय	५।१५। २
अथ खलु य उद्रीथः स प्रणवी....स उद्रीथ इति होतृपदनात्	१। ५। ५
अथ खलु य उद्रीथः....	
इत्पसौ वा आदित्यः	१। ५। १
अथ खलु व्पानं	१। ३। ३
अथ खलुद्रीथाक्षराणि	१। ३। ६
अथ खल्वमुमादित्यं	२। ९। १
अथ खल्व्वात्मसंमितं	२।१०। १
अथ खल्व्वाशीः०....	१। ३। ८
अथ खल्वेतपर्वा....	५। २। ७

अथ जुहोति नम आदि-	
त्पाप	२।२४।१४
अथ जुहोति नमोऽग्रये....	२।२४। ५
अथ जुहोति नमो वायवे	२.२४। ९
अथ तत ऊर्ध्वः	३।११। १
अथ प्रतिम्रत्याञ्जली	५। २। ६
अथ य आत्मा स सेतुः....	८। ४। १
अथ य इमे ग्रामे	५।१० ३
अथ य एतदेवं विद्वान- मिहोत्रं	५।२४। २
अथ य एतदेवं विद्वान्ताम	१। ७। ७
अथ य एपोऽन्तरक्षिणि	१। ७। ५
अथ य एय संमसादः	८। ३। ४
अथ पञ्चतुर्थममृतं....	३। ९। १
अथ पत्तदजायत	३।१९। ३
अथ पत्तपो दानं	३।१७। ४
अथ पत्तृतीपममृतं....	३। ८। १
अथ पत्पञ्चमं	३।१०। १
अथ यत्प्रथमास्तमिते	२। ९। ८
अथ यत्प्रथमोदिते	२। ९। ३
अथ यत्रैतत्पुरुषो....	६। ८। ५
अथ यत्रैतदवलिमानं	८। ६। ४
अथ यत्रैतदस्माच्छरीरात्	८। ६। ५
अथ यत्रैतदाकाशमनु- विषण्णं....	८।१२। ४
अथ यत्रोपाकृते	४।१६। ४
अथ यत्संमति मध्यंदिने	२। ९। ५
अथ यत्सत्रापणमित्पाच- क्षते	८। ५। २
अथ यदतः परो	३।१३। ७
अथ यदनाशकापणमित्पाच- क्षते	८। ५

छन्दविभाषापदानि.

अध्यायादीनि.

सप्तविंशत्यापदानि.

अध्यायदीनि.

अथ पदवोचं भुवः प्रपद्ये	३।१५। ६	अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्द-
अथ पदवोचं भूः प्रपद्ये	३।१५। ५	र्षाणि.... ३। १६। ३
अथ पदवोचं स्वः प्रपद्ये	३।१५। ७	अथ यान्यष्टाचत्वारिंशद्दर्षा-
अथ पदश्नाति	३।१७। २	णि ३।१६। ५
अथ यदाऽस्य वाङ्मनसि	६।१५। २	अथ यां चतुर्थी जुहुयात्
अथ यदि गन्धमाल्यलोक-		अथ यां तृतीया जुहुयात्तां
कामः.....,	८। २। ६	अथ यां द्वितीया जुहुयात्तां
अथ यदि गीतवादितलोक-		अथ यां पञ्चमीं
कामः	८। २। ८	अथ ये चास्पेह जीवाः...
अथ यदि तस्याकर्ता	६।१६। २	अथ येऽस्य दक्षिणाः
अथ यदिदर्मास्मन्ब्रह्मपुरे	८। १। १	अथ येऽस्य मत्पञ्चः
अथ यदि भ्रातृलोककामः	८। २। ३	अथ येऽस्योदञ्चः
अथ यदि महर्षिगमिषेत्	५। २। ४	अथ येऽस्योर्ध्वाः
अथ यदि मातृलोककामः	८। २। २	अथ यो वेदेदं मन्वानीति
अथ यदि पत्न्याः - ...	४।१७। ५	अथ योऽस्य दक्षिणः
अथ यदि सखिलोककामः	८। २। ५	अथ योऽस्य मत्पद् ...
अथ यदि सामतः	४।१७। ६	अथ योऽस्योदह्
अथ यदि स्त्रीलोककामः	८। २। ९	अथ योऽस्योर्ध्वः मुपिः
अथ यदि स्वसृलोककामः	८। २। ४	अथ सप्तविधस्य....
अथ यद् वैवास्मिन् ...	४।१५। ५	अथ संगववैलायां
अथ यद्दूर्ध्वमपराह्णात् ...	२। ९। ७	अथ ह चक्षुः
अथ यद्दूर्ध्वं मध्यादिनात्	२। ९। ६	अथ ह प्राण उन्निक्रमि-
अथ यदेतददक्षः.....	१। ७। ४	पन् ५। १।१२
अथ यदेतदादित्यस्य	१। ६। ५	अथ ह प्राणा अहरेप्यति.
अथ यदेवेतदादित्यस्य	१। ६। ६	अथ ह मनः....
अथ यद्यन्नपानलोककामः	८। २। ७	अथ ह प एतानेवं
अथ यद्यप्येनानुत्क्रान्तमा-		अथ ह य एवापं....
गान् ७।१५। ३		अथ ह वाचं
अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते....	८। ५। १	अथ ह शौनकं च कापेयं.
अथ यद्येनमूर्ध्मसूपालभेत	२।२२। ४	अथ ह श्रोत्रं
अथ यां द्वितीया ममृतं	३। ७। १	अथ ह हरेत्ता
अथ यद्भसति	३।१७। ३	अथ हास्यः
अथ या एता हृदयस्य ना-		अथ हेन्द्रोऽमाप्यैव... ..
ल्यः ८। ६। १		अथ हेनमन्वाहार्यं०... ..

४ छान्दोग्योपनिषद्भागानां वर्णानुक्रमणिका ।

अध्यायीनि.	अध्यायीनि.	अध्यायीनि.	अध्यायीनि.
आपः पीताश्रेया ६। ५। २	एवमेव खलु सौम्यान्नस्य ६। ६। २		
आपो वावाऽन्नाद्भूय० ७।१०। १	एवमेव खलु सौम्येमाः.... ६।१०। २		
आप्नोति हाऽऽदित्यस्य .. २।१०। ६	एवमेव प्रतिहतां १।१०।११		
आशा वाव स्मराद्भूय०.... ७।१४। १	एवमेवैष मघवन्निति....		
इ.	भूयोऽनुव्याख्यास्या-		
इति तु मञ्चम्पा० ५। ५। १	मि नो एवान्यत्रैतस्मा-		
इदमिति ह प्रतिजज्ञे ४।१४। ३	द्वसापराणि ८।११। ३		
इदं वाव तज्ज्येष्ठाय ३।११। ५	एवमेवैष मघ०....भूयोऽनु-		
इमाः सौम्य नद्यः.... ६।१०। १	व्याख्यास्यामिवसाप-		
इपमेवर्गाग्निः साम.... १।६। १	राणि.... ८। ९। ३		
उ.	एवमेवैष संप्रसादः.... ८।१२। ३		
उदशाराव आत्मानमवेक्ष्य ८। ८। १	एवमेवोद्गातारं १।१०।१०		
उदाने कृष्यति ५।२३। २	एवमेपां लोकानां.... ४।१७। ८		
उद्रीथ इति न्यस्यारं २।१०। ३	एवं यथाऽऽश्मानं १। २। ८		
उद्यद्वाति तन्निधनं २। ३। २	एवं सौम्य ते.... ६। ७। ६		
उरात्मको हाऽऽरुणिः.... ६। ८। १	एष उ एव भामनीरेप.... ४।१५। ४		
उचान्दिकार उदितः २।१४। १	एष उ एव वामनीरेप.... ४।१५। ३		
उपकोसलो ह वै.... ४।१०। १	एष तु वा अतिवदति यः ७।१६। १		
उपमन्त्रयते स २।१३। १	एष म आत्मा ३।१४। ३		
ऊ.	एष वै यजमानस्य २।२४।१५		
ऊग्वेदं भगवोऽध्येमि ७। १। २	एष ह वा उदकप्रवणः.... ४।१७। ९		
ऊतुषु पञ्चविधं. २। ५। १	एष ह वै यज्ञो योऽयं ४।१६। १		
ए.	एषां भूतानां.... १। १। २		
एकविंशत्पाऽऽदित्यं २।१०। ५	जो.		
एतद् स्म वै तद्विद्वानाह ३।१६। ७	ओमित्येतदक्षरमुद्रीथमुपा-		
एतद् स्म वै तद्विद्वारस ६। ४। ५	सीत.... १। १। १		
एतमु एवाहपुत्रमुवाच	ओमित्येतदस० १। ४। १		
प्राणा = स्त्वं १। ५। ४	ओ३मदा३मो३ १।१२। ५		
एतमु एवाह....पुत्रमुवाच	ॐ समस्तस्य खलु २। १। १		
रश्मींस्त्वं १। ५। २	जी.		
एतमृग्वेदमभ्यतप = ३। १। ३	ओपमन्त्रय कं.... ५।१२। १		
एतेषां मे देहीति.... १।१०। ३	क.		
एत = संपद्दाम ४।१५। २	कतमा कतमर्हं १। १। ४		

छान्दोग्योपनिषद्भागानां वर्णानुक्रमणिका ।

५

सप्तविभागाद्यपदानि.	अध्यायादीनि.	सप्तशतिकाद्यपदानि.	अध्यायादीनि.
फलपन्ते हास्मा अतवः ..	२। ५। २	तदु ह शीनफः कापेयः	४। ३। ७
फलपन्ते हास्मै लोकाः	२। २। ३	तदेतच्चतुष्पाद्ब्रह्म	३। १८। २
का साम्नो गतिरिति	१। ८। ४	तदेतन्मिथुनं	१। १। ६
कुतस्तु खलु सोम्यैव ..	६। २। २	तदेप श्लोकः । शतं चै-	
कं ते काममागायानीति	१। ७। ९	का च हृदयस्य.....	८। ६। ६
क तर्हि यजमानस्य लोक		तदेप श्लोको न पश्यो....	७। २६। २
इति.....	२। २४। २	तदेप श्लोको यदा	५। २। ८
ग.		तदेप श्लोको घानि	२। २१। ३
गापत्री वा इदं सर्वं भूतं	३। १२। १	तदैक्षत बहु सर्पां....	६। २। ३
शोभन्मिह महिमा ...	७। २४। २	तद्वैतत्सत्पकामो....	५। २। ३
च.		तद्वैतद्ब्रह्मा प्रजापतय आ-	
चक्षुरेव ब्रह्मणः	३। १८। ५	चार्यः.....	८। १५। १
चक्षुरेवर्गात्मा	१। ७। २	” ”.....स्तद्वैत	३। ११। ४
चक्षुर्होचक्राम	५। १। २	तद्वैतद्वोर	३। १७। ६
चित्तं वाव संकल्पाहूयः	७। ५। १	तद्बोभये देवासुरा....	८। ७। २
ज.		तद्य इत्थं विदुः	५। १०। १
जानश्रुतिर्हं पौत्रायणः	४। १। १	तद्य इह रमणीयचरणाः	५। १०। ७
जीवापेतं वाव किलेदं	६। ११। ३	तद्य एवैतं ब्रह्म	८। ४। ३
त.		तद्य एवैतावरं च ण्यं	८। ५। ४
त इमे सत्याः कामा	८। ३। १	तद्यत्यथमममृतं	३। ६। १
त इह व्याप्तो वा सिंहो वा	६। २। ३	तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः.....वि-	
त एतदेव रूपमभि०	३। ६। २	जानात्प्राप्तु	८। ६। ३
” ”	३। ७। २	तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः.....वि-	
” ”	३। ८। २	जानात्येष	८। ११। १
” ”	३। ९। २	तद्यथा महापथ आततः	८। ६। २
” ”	३। १०। २	तद्यथा लवणेन	४। १७। ७
तत्रोद्गातुन्	१। १०। ८	तद्यथेपीका	५। २४। ३
तथाऽमुष्मिँल्लोके....	१। ५। ४	तद्यथेह कर्मजितो लोकः	८। १। ६
तथेति ह समुपविश्विः	१। ८। २	तद्यद्वक्तं प्रथमं	५। १५। १
तदुताप्याहुः.....	२। १। २	तद्यद्युक्तो रिष्येद्दुः....	४। १७। ४
तदु ह जानश्रुतिः पौत्रा-		तद्यद्रजतं	३। १५। २
यणः.....	४। १। ५	तद्वा एतदनुज्ञाकरं	१। १। ८
तदु ह....पद्शतानि	४। २। १	तद्यक्षरत्तदादित्यमभितो....	
		कृष्णं	३। ३। ३

६ छान्दोग्योपनिषद्भिभागानां वर्णानुक्रमणिका ।

छान्दोग्योपनिषदादिनि.	अध्यायादीनि.	तन्त्रोपनिषदादिनि.	अध्यायादीनि.
तद्व्यक्तं परं कृष्णं ३। ४। ३		तस्य ह वा एतस्य हृद-	
तद्व्यक्तं मध्ये क्षोभत ३। ५। ३		यस्य ३। १३। १	
त० रोहितं ३। १। ४		तस्य ह वा एतस्याऽऽत्मनो ५। १८। २	
त० शुक्लं ३। २। ३		तस्य ह वा एतस्यैव ७। २६। १	
तमप्रिरभ्युवाह ४। ६। २		तस्या ह मुखमुपोदृङ्क्ष-	
तद्ब्रुह परः प्रत्युवाच कम्वरः ४। १। ३		ब्रुवाच ४। २। ५	
तमुह परः प्रत्युवाचाह द्वारे-		तं वेदेतस्मिन्वपसि-....	
त्वा ४। २। ३		प्राणा आदित्याः ३। १६। ६	
तपोरन्यतरा मनसा ४। १६। २		तं० प्राणा रुद्राः ३। १६। ४	
तस्मा आदित्याश्च २। २४। १६		तं० प्राणा वसवः ३। १६। २	
तस्मा ज ह ददुस्ते ४। ३। ८		तं वैद्वृषपुरास्मिधेदिदं.... ८। १। ४	
तस्मादप्यघेदाददानं ८। ८। ५		तं वेद्वृषुर्दिदमस्मिन्ब्रह्म-	
तस्मादाहुः सोऽप्यत्यसौष्टेति ३। १७। ५		पुरे ८। १। २	
तस्माद्दु हेवंविद्यद्यपि ५। २४। ४		तं जापोवाच १। १०। ७	
तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वा ८। ४। २		तं मद्गुरुपनिपत्याभ्युवाह ४। ८। २	
तस्मिन्निमानि २। ९। २		तः हः ससुपनिपत्याभ्यु-	
तस्मिन्नेतस्मिन्नमौ देवा		वाह ४। ७। २	
अन्नं ५। ७। २		तः ह चिरं वसेत्या० ५। ३। ७	
तस्मि० रेतो.... ५। ८। २		तः ह प्रवाहणो १। ८। ८	
तस्मिन्नेतस्मिन्नमौ देवा		तः हाम्युवाह रैकेदं ४। २। ४	
वर्षं ५। ६। २		तः ह शिल्कः १। ८। ६	
त० श्रद्धां ५। ४। २		तः हाङ्गिरा १। २। १०	
त० सोमं.... ५। ५। २		तः हेतमतिधन्वा.... १। ९। ३	
तस्मिन्पावस्संपातमुपित्वा ५। १०। ५		तः होवाच किंगोत्रो नु ४। ४। ४	
तस्मै श्वा श्वेतः १। १२। २		तः होवाच नेतदब्राह्म०.. ४। ४। ५	
तस्य क मूलः स्यादन्य-		तः होवाच यथा सोम्य...स्यै-	
त्राणादेवपैद ६। ८। ४		क० ६। ७। ५	
तस्य० द्रघोऽद्भिः.... ६। ८। ६		तः होवाच यथा सोम्य...स्यै-	
तस्य प्राचीं दिग्जुहूर्नाम ३। १५। २		को.... ६। ७। ३	
तस्य यथा कप्पासं १। ६। ७		तः होवाच यं वै सोम्येतमणि-	
तस्य यथाभिनहनं प्र-		मानं ६। १२। २	
मुच्य ६। १४। २		ता आप ऐक्षन्त.... ६। २। ४	
तस्य ये प्राञ्ची रश्मयस्ता ३। १। २		वानि वा एतानि यज्-	
तस्यर्च्यं साम घ १। ६। ८		प्येतं ३। २। २	

ह्यविभागाद्यपदानि.

अध्यायादीनि.

ह्यविभागाद्यपदानि.

अध्यायादीनि.

तानि० सामान्येत्तं	३। ३। २
तानि ह वा एतानि त्री- ष्यक्षराणि	८। ३। ५
तानि० चित्तैकायनानि	७। ५। २
तानि० संकल्पैकायनानि	७। ४। २
तानु तत्र मृत्युपर्यथा	१। ४। ३
तान्यभ्यतपत्तेभ्यो	२। २३। ३
तान्होवाच प्रातर्वः	५। १२। ७
तान्होवाचाश्वपतिर्वै	५। ११। ४
तान्होवाचेहेव	१। १२। ३
तान्होवाचेते	५। १८। १
तावानस्प महिमा	३। १२। ६
तासां त्रिष्टुतं	६। ३। ४
तेजसः सोम्याश्पमानस्य	६। ६। ४
तेजो वावाद्गच्छो भूयस्तद्वा	७। ११। १
तेजोऽशितं त्रेधा	६। ५। ३
तेन तद् ह बको	१। २। ३
तेन तद् ह बृह०	१। २। ११
तेन तद् हाऽऽयास्य	१। २। १२
तेनेयं त्रयी	१। १। ५
तेनोभौ फुरुतः	१। १। १०
तेभ्यो ह प्राप्तेभ्यः	५। ११। ५
ते यथा तत्र न विवेकं	६। ९। २
ते वा एते गुह्या आदेशा	३। ५। २
ते वा एतेऽथर्वाङ्गिरसः	३। ४। २
ते वा एते ब्रह्मपुरुषाः	३। १३। ६
ते वा एते रसाना रसा वेदा	३। ५। ४
तेषां स्वल्पेषां	६। ३। १
ते ह नासिन्म्यं	१। २। २
ते ह प्राणा मजापतिम्	५। १। ७
ते ह पर्यवेदं	१। १२। ४
ते ह संपादयांचकुरुदालरुः	५। ११। २
ते होचुरुपकोसलेशा	४। १४। १

ते होचुर्येन	५। ११। ६
तो वा एतो द्वौ संवर्गौ ...	४। ३। ४
तो ह द्वात्रिंशत् वर्षाणि	८। ७। ३
तो ह मजापतिरुवाच य	
एषो	८। ७। ४
तो ह मजापतिरुवाच ता-	
ध्वलंकृत्सो	८। ८। २
तो हान्वीक्ष्य मजापति-	
रुवाच	८। ८। ४
तो होचतुर्पथैवेदमावां भ-	
गवः	८। ८। ३
अपी विधा हिंकारस्त्रय०.	२। २१। १
अपो धर्मस्कन्धाः	२। २३। १
अपो होद्गीथे	१। ८। १

द

दग्धः सोम्य मध्यमानस्य	६। ६। १
दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं भ-	
वति य एतदेवं	२। ८। ३
दुग्धेऽस्मै भवति य-	
एतामेव च	१। १३। ४
देवा वै मृत्यो	१। ४। २
देवासुरा इ	१। २। १
घोरिवर्गादित्यः	१। ६। ३
घोरेवोदन्त०	१। ३। ७

घ

घ्यानं वाच चित्ताहूपो ...	७। ६। १
---------------------------	---------

न

नक्षत्राप्येव	१। ६। ४
न वधेनास्य भोग्यं प-	
श्यामीति	८। १०। २
न वधेनास्य भोग्यं प-	
श्यामीत्येवमेवैव	८। १०। ४
न वै तत्र न निम्लोच ...	३। ११। २

छान्दोग्योपनिषद्भिभागानां वर्णानुक्रमणिका ।

सूक्तविभागाद्यपरानि.	अध्यायादीनि.	सूक्तविभागाद्यपरानि.	अध्यायादीनि.
मनो हिंकारो	२।११। १	यदा वै सुखं लभतेऽथ क-	
मानवो ब्रह्मैवैकः	४।१७।१०	रोति	७।२२। १
मासेभ्यः पितृलोकं... ..	५।१०। ४	यदुदिति स उद्गीथः....	२। ८। २
मासेभ्यः संवत्सरं.... ..	५।१०। २	यदु रोहितमिवाभूदिति....	६। ४। ६
य			
य आत्माऽपहतपाप्मा....	८। ७। १	यद्विज्ञातमिवाभूदित्ये-	
य एते ब्रह्मलोके.... ..	८।१२। ६	तास्तामेव	६। ४। ७
य एष स्वप्ने महीयमानः.	८।१०। १	यद्विद्युतो रोहितं रूपं....	६। ४। ४
य एषोऽक्षिणि पुरुषो ह-		यद्वै तत्पुरुषे शरीरं	३।१२। ४
श्यते	४।१५। १	यद्वै तद्ब्रह्मेतीदं	३।१२। ७
यच्चन्द्रमसो रोहितं....	६। ४। ३	यस्तद्वेद स वेद	२।२१। ४
यत्र नान्यत्पश्यति	७।२४। १	यस्यामृचि तामृचं....	१। ३। ९
यया कृताय	४. १। ६	यं यमन्तमभिकामो भवति	८।२। १०
यथा कृताय विजिताय....	४। १। ४	या वाऽस्तक्तस्मात्	१। ३। ४
यथा विलीनमेवाङ्गास्यान्तात्	६।१३। २	यावान्वा अयमाकाशः....	८। १। ३
यथा सोम्य पुरुषं.... ..	६।१४। १	या वै सा मापत्रीयं	३।१२। २
यथा सोम्य मधु मधुकृतो	६। ५। १	या वै सा पृथ्वीयं	३।१२। ३
यथा सोम्यैकेन नखमिकृ-		यां दिशमभिष्टोष्यन्	१।३। ११
न्तनेन	६। १। ६	येन च्छन्दसा	१।३। १०
यथा सोम्यैकेन मुत्पिण्डने	६। १। ४	येनाश्रुत्श्श्रुतं	६। १। ३
यथा सोम्यैकेन लोहमणिना	६। १। ५	यो वै भूमा तत्सुखं	७।२२। १
यथेह ह्यधिता बाला	५।२४। ५	योपावाव गीतमाग्निः....	५। ८। १
यदग्ने रोहितं रूपं.... ..	६। ४। १	यो ह वा आपतनं	५। १। ५
यदादित्यस्य रोहितं रूपं	६। ४। २	यो ह वै ज्येष्ठं च	५। १। १
यदाप उच्छृष्यन्ति	४। ३। २	यो ह वै प्रतिष्ठां	५। १। ३
यदा वा ऋवः.... ..	१। ४। ४	यो ह वै वांसर्षं	५। १। २
यदा वै करोत्यथ निस्ति-		यो ह वै संपदं वेद....	५। १। ४
ष्ठति.	७।२१। १	र.	
यदा वै निस्तिष्ठत्यथ	७।२०। १	रैक्रेमानि पद्मशतानि	४। २। २
यदा वै मनुतेऽथ विजा-		ल.	
नातिं	७।१८। १	लवणभेत्तदुदके	६।१३। १
यदा वै विजानात्यथ सत्यं		लोकेषु पञ्चावधं साम	२। २। १
वदति	७।१७। १	लोदकद्वारम....त्वा	
यथा वै श्रच्छान्पथ मनुते	७।१९। १	यथा....	२।२४। ४

१० छान्दोग्योपनिषद्भागानां वर्णानुक्रमणिका ।

खण्डविभगाद्यपदानि.

भ यायादीनि.

खण्डविभगाद्यपदानि.

अध्यायानि.

लो३कद्वारम....त्वा वयं	
वैरा०	२।२४। ८
लो३कद्वारमपावार्णुं	
त्वा वयस्स्वारा०	२।२४।१२
लोम हिंकारस्त्वक्प्र-	
स्तावः	२।१९। १

व.

वसन्तो हिंकारः	२।१६। १
वसिष्ठाय स्वाहा	५। २। ५
वागेव ब्रह्मणः	२।१८। ३
वागेववर्षाणः	१। १। ५
वाग्वाव नाम्नो भूपसी....	७। २। १
वापुर्वाव संवर्गः	४। ३। १
विनादिं सान्नः....	२।२२। १
विद्वानं वाव ध्यानाद्दयः	७। ७। १
वृष्टौ पञ्चविधं सामोपा-	
सीत	२। ३। १
वेत्थ यथाऽसौ लोको न	५। ३। ३
वेत्थ यदितः....	५। ३। २
व्याने नृप्यति	५।२०। २

श.

ययामान्छवलं प्रपद्ये	८।१३। १
श्रुतं ह्येव मे भगव०	४। ९। ३
श्रोत्रमेव ब्रह्मणः	३।१८। ६
श्रोत्रमेव ब्रह्मणः	७। ७। ३
श्रोत्रं होच्चक्राम	२। १।१०
श्वेतकेतुर्हाऽऽरुणेय आस	६। १। १
श्वेतकेतुर्हाऽऽरुणेयः पञ्चा-	
लानां	५। ३। १

प.

पोटशफलः सोम्य	६। ७। १
--------------------	---------

स.

स एतां त्रयीं विद्यां	४।१७। ३
स एतास्तिस्रो देवताः....	४।१७। २
स एवाधस्तात्सः	७।२५। १
स एष परोवरीयान्	१। ९। २
स एष ये चैतस्मात्	१। ७। ६
स एष रसानां	१। १। ३
स जातो पावदायुषं	५। ९। २
सत्यकामो ह जावालः....	४। ४। १
सदेव सोम्येदमग्रे	६। २। १
स द्रुपान्नास्य	८। १। ५
समान उ एवापं....	१। ३। २
समाने नृप्यति	५।२२। २
स य आकाशं	७।१२। २
स य आशां	७।१४। २
स य इदमविद्वान्	५।२४। १
स य एतदेवममृतं वेद य-	
रुतां	३। ९। ३
स य एतदेवममृतं वेद रु-	
द्राणां	३। ७। ३
स य एतदेवममृतं वेद व-	
सुतां	३। ६। २
स य एतदेवममृतं वेद सा-	
ध्यानां	३।१०। ३
स य एतदेवममृतं वेदाऽऽ-	
दित्यानां	३। ८। ३
स य एतदेवं विद्वानक्षरं	१। ४। ५
स य एतदेवं विद्वान्साधु	२। १। ४
स य एतमेवं विद्वान्शतृष्कलं	
पादं ब्रह्मणः	४। ८। ४
स य एतमेवं विद्वान्शतृष्कलं	
पादं ब्रह्मणः प्रकाशवान्	५। ३
स य एतमेवं विद्वान्शतृष्कलं	

छान्दोग्योपनिषद्भागानां वर्णानुक्रमणिका ।

अः प्रादादीनि.

छान्दोग्योपनिषद्भागानां वर्णानुक्रमणिका ।

अः प्रादादीनि.

छान्दोग्योपनिषद्भागानां वर्णानुक्रमणिका ।	अः प्रादादीनि.	छान्दोग्योपनिषद्भागानां वर्णानुक्रमणिका ।	अः प्रादादीनि.
पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मान्	४। ७। ४	स यस्तेजो	७। १। २
स य एतमेवं विद्वान्श्चतुष्कलं		स यः संकल्पं	७। ४। ३
पादं ब्रह्मणः....	४। ६। ४	स यः स्मरं	७। १३। २
स य एतमेवं विद्वानादित्यं	३। १९। ४	स यावदादित्य उत्तरतः	३। १०। ४
स य एतमेवं विद्वानुपास्ते	४। ११। २	स यावदादित्यः पश्चात्	३। ९। ४
" "	४। १२। २	स यावदादित्यः पुरस्तात्	
" "	४। १३। २ द्विस्तावत्	३। ७। ४
स य एवमेतत्साम	२। २१। २	" " " " वयनां	३। ६। ४
स य एवमेतद्वायत्रं	२। ११। २	स यावदादित्यो दक्षिणतः	३। ८। ४
स य एवमेतद्बृहदादित्य	२। १४। २	स यो ध्यानं	७। ६। २
स य एवमेतच्चङ्गाः	२। १९। २	स यो नाम	७। १। ५
स य एवमेतद्द्रव्यं	२। १२। २	स योऽन्नं	७। ९। २
स य एवमेतद्वाजनं	२। २०। २	स योऽपो	७। १०। २
स य एवमेतद्वैराजमृतुपु...	२। १६। २	स यो बलं	७। ८। २
स य एवमेतद्विष्णुं	२। १५। २	स यो मनो	७। ३। २
स य एवमेतद्दामदेव्यं	२। १३। २	स यो वाचं	७। २। २
स य एवमेता रेवत्यः	२। १८। २	स यो विज्ञानं	७। ७। २
स य एवमेताः शकृषी	२। १७। २	सर्वकर्मा सर्वकामः....	३। १४। ४
स य एपोऽणिमा	६। ८। ७	सर्वं खल्विदं ब्रह्म....	३। १४। ४
" "	६। ९। ४	सर्वोऽस्वप्सु	२। ४। १
" "	६। १०। ३	सर्वे स्वरा इन्द्रस्याऽऽ-	
स य एपोऽणिमेतदात्म्यं.	६। १२। ३	त्मानः	२। २२। ३
" "	६। १३। ३	सर्वे स्वरा घोषवन्तो	२। २२। ५
" "	६। १४। ३	स ज्ञा एष आत्मा....	८। ३। ३
" "	६। १५। ३	स कर्मिण्याणिः पुनरेषाय	८। १०। ३
स यथा तत्र	६। १६। ३	" " " "	८। ११। २
स यथा शकुनिः....	६। ८। २	स ह क्षत्ताऽन्विष्य	४। १। ७
स यधोमयपात्....	४। १६। ५	स ह स्वादित्वाऽतिशीपान्	१। १०। ५
स यदवोचं प्राणं....	३। १५। ४	स ह गौतमो	५। ३। ६
स यदशिशिपति....	३। १७। १	स ह द्वादशवर्ष उपेत्य...	६। ८। २
स यदि पितरं	७। १५। २	स ह पञ्चदशार्हान....	६। ७। २
स यदि विवृलोककामो		स ह प्रातः संजहानः....	१। १०। ६
भवति	८। २। १	स ह व्याधिनाऽर्नाशितुं	४। १०। ३
स यश्चित्तं	७। ५। ३	स ह शिञ्जकः....	१। ८। ३

१२ छान्दोग्योपनिषद्भागानां वर्णानुक्रमणिका ।

संस्कृतविभागस्यदानि.	अध्यायादीनि.	संस्कृतविभागस्यदानि.	अध्यायादीनि.
स ह संपाठपोचंकार	५।१।१ ३	सैष देवतैक्षत... ..	६।३।२
स ह हारिह्रुमर्तं	४।४।३	सैषा चनुष्पदा ,....	३।१।४
स हाऽऽशाय हैन... ..	६।७।४	सोऽधस्ताच्छक्रेऽस्य ...	४।१।८
स हेभ्यं कुल्माषान् ...	८।१।२	सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवा-	
स होवाच किं मेऽन्नं	५।२।२	स्मि.... ..	७।१।३
स होवाच किं मे वातः ...	५।२।२	स्तेनो हिरण्यस्य घुरां ...	५।१।९
स होवाच भगवन्तं	८।१।१	स्मरो वावाऽऽकाशात्... ..	७।१।१
स होवाच महात्मानः	४।३।६	ह.	
संकल्पो वाव मनसः	७।४।८	हन्ताहमेतद्भगवतो ...	८।८।७
सा हैनमुवाच... ..	४।४।२	हस्तस्ते पादं वक्तैति ...	४।७।८

॥ समाप्तेयं छान्दोग्योपनिषद्भागानां वर्णानुक्रमणिका ॥

